

ОНОРЕ ДЕ БАЛЪЗАК

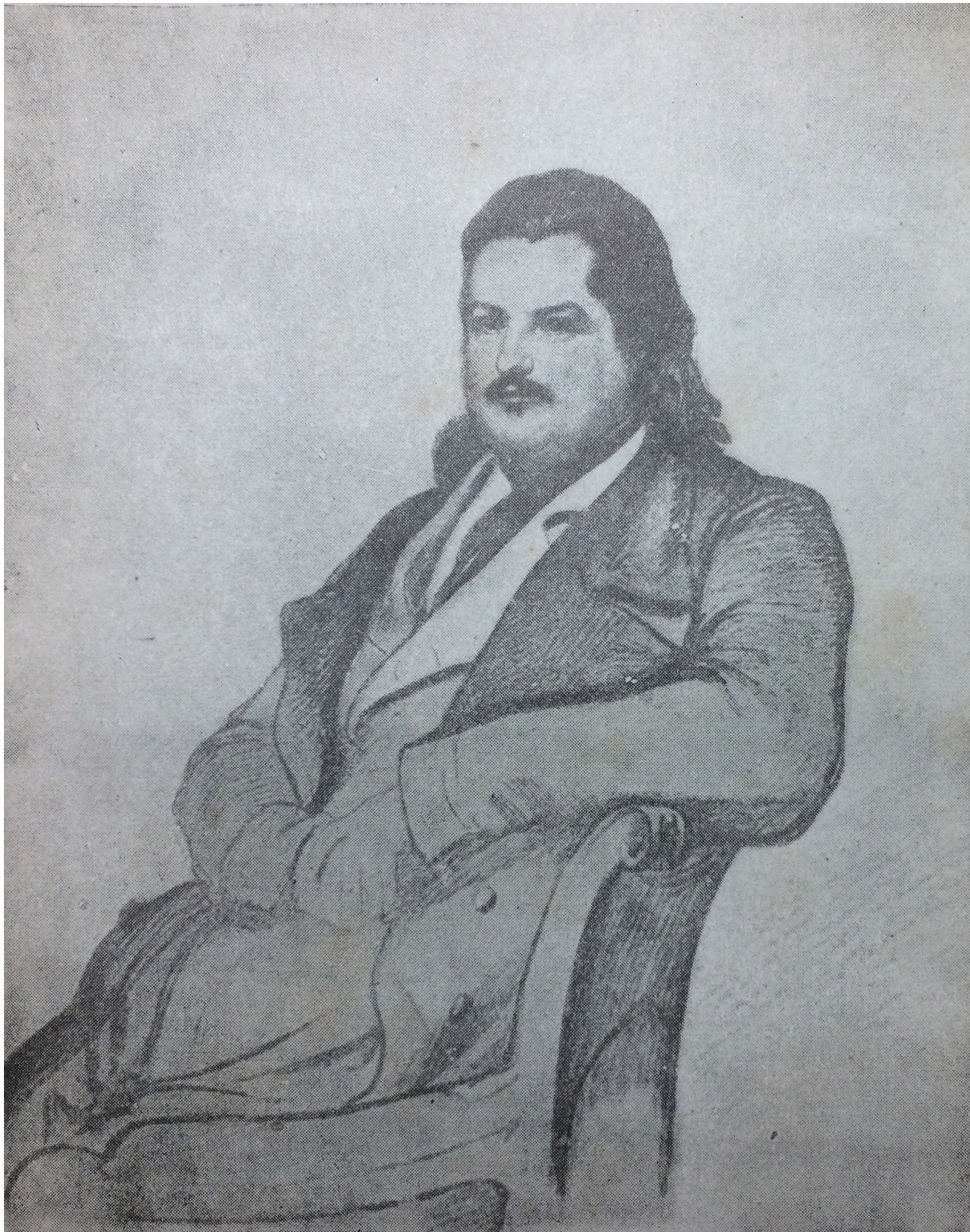
УТРАЧЕНІ ЛЮБИ

ДЕРЖИТНДАВ

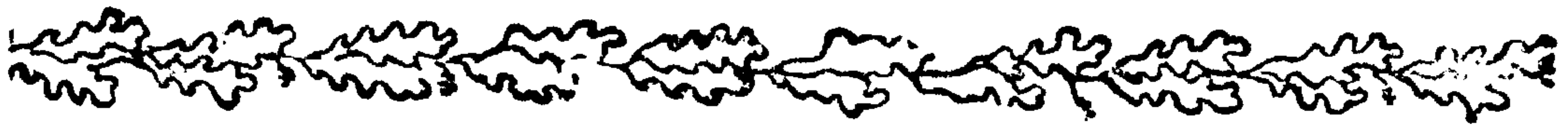
АЕР
24
ВНАМ

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

<i>Стор.</i>	<i>Рядок</i>	<i>Надруковано</i>	<i>Треба</i>
42	19 знизу	спліток,	пліток,
60	20 згори	яку єдину	як єдину
98	22 „	із цим	і з цим
170	17 знизу	Люсьєнові	Люсьєн
233	5 згори	жіики	жінки
242	18 „	книгар	книгар
247	12 знизу	гукали	гукали
365	9 „	Віксіу	Біксіу
418	19 згори	Доктрини	доктрини

de Balguy

ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК

(HONORÉ DE BALZAC)

УТРАЧЕНІ ІЛЮЗІЇ

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

Київ • 1937

Переклад з французької

Редактор

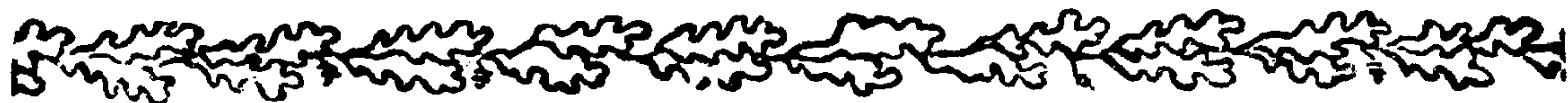
І. Гальперін

Техкерівник

Я. Бронштейн

Коректор

В. Вороніна

У Т Р А Ч Е Н І І Л Ю З І І

Вікторові Гюґо*

*Ви, що в властивою Рафаелям і Піттам привілею були вже великим поетом у тому віці, коли люди ще бувають дітьми,— Ви, як Шатобріан і всякий справжній талант, боролися в завидниками, що притаїлись за колонами й килимами газетного підземелля. Бажаючи, щоб Ваше переможне ім'я допомогло його славі, я присвячую Вам цей твір, який, на думку декого, є не тільки суто правдивою повістю, але й актом мужності. Хіба не заслужили журналісти свого Мольєра і його театру так само, як маркізи, фінансисти, лікарі й прокурори! Чому ж „Людській комедії“, яка *castigat ridendo mores*¹, обминати одну з держав, коли паризька преса не обминає жодної!*

Я щасливий, пане, що можу називатись Вашим щирим прихильником і другом

де Бальзаком

* Пояснення імен та інших слів подано наприкінці книги.

¹ Сміхом виправляє звичаї.

ЧАСТИНА ПЕРША
ДВА ПОЕТИ

За тих часів, коли починається наша повість, по маленьких провінціальних друкарнях не було ще ні верстата Стенхопа, ні накатних валків для друкарської фарби. Хоч Ангулем мав розвинене паперове виробництво і через нього постійні стосунки з паризькими друкарнями, в ньому вживалися ще скрипучі дерев'яні верстати і в його відсталих друкарнях працювали ще намащеними фарбою „м'ячами“, якими друкар накладав фарбу на літери. Рухома поверхня, на яку накладається аркуш паперу, була ще кам'яна і виправдувала свою назву — „мрамор“. Теперішні потужні механічні верстати зовсім уже відсунули в небуття цей механізм, якому ми завдячуємо прекрасними, не зважаючи на недосконалість їх, виданнями Ельзевіра, Планта, Альда й Дідо, тому ми мусимо згадати тут це старовинне знаряддя, до якого Жером-Нікола Сешар почував суєвірну прихильність, — поскільки воно відіграє свою роль у цій великій і заразом малій повісті.

Цей Сешар був колись робітником-друкарем, — тим, кого робітники-складачі своїм друкарським жаргоном звать „ведмедом“. Так прозвали їх за безперестанний рух уперед і назад, від фарби до верстата, а від вер-

стата знову до фарби, який нагадує рух ведмедя в клітці. Але й „ведмеді“ прозвали складачів „мавпами“ за безперервні вправи цих добродіїв, які вибирають літери із сто п'ятдесят двох ящиків, де їх порозкладувано. В лихоліття 1793 року Сешар, віком біля п'ятдесяти років, одружився. Цей вік і одруження врятували його від великого набору, коли мало не всіх робітників покликали до війська. Старий друкар залишився сам у друкарні, бо її власник, що звався їхньою мовою „простаком“, помер, лишивши бездітну вдову. Здавалося, друкарні загрожувала раптова загибель: самотній „ведмідь“ не міг перетворитися на „мавпу“, бо не вмів ні читати, ні писати. Не зважаючи на це, один народний представник, бажаючи якнайшвидшого поширення чудових декретів Конвента, обдарував його патентом майстра-друкаря і реквізував його друкарню. Діставши цей небезпечний патент, громадянин Сешар сплатив вдові свого колишнього хазяїна з заощаджень своєї дружини за все друкарське устаткування половину його вартості. Та це ще пусте. Треба ж було неодмінно й негайно друкувати республіканські декрети. У цих вельми скрутних обставинах Жеромові-Нікола Сешарові пощастило зустріти дворянина марсельця, який не хотів ні емігрувати, щоб не позбутися своїх маєтків, ні десь показуватись, щоб не позбутись голови. Він міг розстаратись собі на шматок хліба тільки якоюсь працею. Тому граф де-Мокомб надів скромну куртку провінціального друкарського фактора¹. Він складав і корегував декрети, що проголошували смертну кару громадянам, які переховують у себе дворян. „Ведмідь“, обернувшись на „простака“, друкував їх і розклеював по стінах, і обидва вони zostали живі та здорові. У 1795 році, коли притих вихор терору, Нікола Сешар мусив шукати собі когось іншого, щоб був йому за складача, коректора й друкаря одночасно. Один абат, який пізніше, за Реставрації, став єпископом, але який відмовився тоді від присяги, заступив графа де-Мокомба і працював до того дня,

¹ У старих друкарнях посада, що сполучала функції коректора, калькулятора й наглядача за робітниками.

коли Перший Консул відновив католицьку релігію. Граф і єпископ зустрілись пізніше на одній лаві в Палаті перів. У 1802 році Жером-Нікола Сешар читати й писати вмів не краще, як і в 1793 році, одначе цілком був спроможний найняти порядного фактора. Безтурботний колись робітник, що не дбав про своє майбутнє, став хазяїном, дуже суворим до своїх „ведмедів“ і „мавп“. Де кінчається бідність, починається скупість. Того дня, коли друкар побачив, що він може забагатіти, в нього розвинулося матеріальне розуміння справи, але якесь пожадливе, підозріливе, загарбливе. Як практик, він з презирством відкидав теорію. Він дійшов до того, що з одного погляду міг визначити цілу сторінку чи аркуш відповідно до шрифту. Він доводив своїм неосвіченим замовцям, що великими літерами важче орудувати, ніж малими; а коли треба було дрібних, він казав, що з дрібними важче працювати. Зовсім не розуміючись на складанні, він, щоб не помилитись, завжди призначав лев'ячу ціну. Коли складачі робили в нього від години, він не спускав з них очей. Довідавшись, що якийсь фабрикант у скрутному стані, він купував за безцінь його папір і ховав у своїх коморах. На той час будинок, де містилась друкарня, належав йому вже давно. Йому дуже щастило. Він овдовів і мав тільки одного сина; віддав його до міського ліцею не для того, щоб дати йому освіту, а щоб підготувати собі спадкоємця, і поводився з ним дуже суворо, щоб якнайдовше зберегти над ним батьківську владу. Під час вакацій примушував сина працювати коло каси, щоб він привчився заробляти гроші й зміг колись віддячити своєму бідному батькові, який для виховання сина вибивався з сил. Коли абат поїхав, Сешар вибрав на фактора одного з своїх чотирьох складачів, якого абат відзначив як чесну й здібну людину. Таким чином Сешар міг тягти до того часу, поки його син зможе повести далі підприємство і воно ростиме тоді під керівництвом молодого і вмілого руки. Давід Сешар блискуче вчився в Ангулемському ліцеї. Хоч батько Сешар — „ведмідь“, який дійшов усього без знань і виховання, — до освіти ставився зовсім зневажливо, проте він послав сина в Париж учитись вищої друкар-

ської науки. Він наказав йому заробити грошей у цьому місті, яке називав „робітничим раєм“, і не розраховувати аж ніяк на батьківську кишеню, вважаючи, мабуть, перебування сина в країні „мудрості“ за спосіб досягти своєї мети. Давід і ремества свого вчився в Парижі, і здобував освіту. Фактор у друкарні Дідо став ученим. Перед кінцем 1819 року Давід Сешар покинув Париж, не взявши в батька за весь час і ламаного гроша. Батько кликав його додому, щоб передати йому до рук усю справу. Друкарня Сешара друкувала тоді єдиний на департамент листок судових „Відомостей“ і все, що треба було друкувати префектурі й єпископатові. Ці три замовці мусяли дати діяльному молодому чоловікові великі достатки.

Саме тоді паперові фабриканти, брати Куанте, купили в Ангулемі патент на другу друкарню, яку старий Сешар умів досі держати зовсім без роботи, завдяки воєнним кризам, які за Імперії гальмували всяку промисловість; через те він її не купував, і ця його скупість стала однією з причин занепаду старої друкарні. Довідавшись про цю новину, старий Сешар з радістю подумав, що боротьбу, яка розпочнеться між його друкарнею і братами Куанте, вестиме не він, а його син. „Я не встояв би, а хлопець, вихований у панів Дідо, викрутиться!“ Сімдесятилітній старик мріяв про той час, коли можна буде пожити, як йому подобається. В тонкощах друкарського мистецтва він не звався, зате надзвичайно розумівся в іншому мистецтві, яке друкарі жартома називали „п'янографією“ — в тому мистецтві, яке так поважав божественний автор „Пантагрюеля“ і яке тепер, через утиски товариства так званої тверезості, чимдалі більше занепадає. Жером-Нікола Сешар, вірний долі, яку призначило йому саме його прізвище¹, мав неутолиму спрагу. Його дружина довгий час держала в належних межах цю пристрасть до видавленого винограду, таку властиву всім „ведмедам“, що Шатобріан спостерігав її навіть у справжніх американських ведмедів. Філософи зазначають, що звички молодих літ з більшою силою виринають в людині на старість. Сешар по-

¹ Сешар походить від „secher“ — „сушити“.

тверджував цей моральний закон — старіючи, він щодалі більше любив випити. Ця пристрасть позначилась на його ведмежачій фізіономії і робила її досить своєрідною: ніс розрісся і прибрав форми великого „А“ зі шрифту „корпус“, жилаві щоки нагадували виноградне листя, укрите фіалковими, пурпуровими, а то й різнокольоровими горбиками, так ніби це був великий трюфель, загорнений в осінній виноградний лист. В маленьких сірих очицях, що ховались під широкими бровами, як під кущами, вкритими снігом, світилась лукава скупість, яка вбивала в ньому все, навіть батьківське почуття; проте, розумний вираз їх не зникав навіть тоді, коли Сешар бував напідпитку. Він був лисий, і його плішива голова, облямована сивуватим, але ще кучерявим волоссям, нагадувала францісканських ченців з байок Лафонтена. Він був невисокий, череватий, як ті старовинні лампадки, що пожирають більше лою, ніж гноту, бо надмірний ужиток всякої речі спрямовує наше тіло на властивий йому шлях. Пияцтво, як і наука, робить з гладкого ще гладшого, а з худого ще худішого. Років з тридцять уже носив Жером-Нікола Сешар славнозвісну шапку трикутку, яку ще й тепер у провінції можна побачити на міському барабанщику, бархатні зеленкуваті штани й жилетку, старий коричневий сюртук, бавовняні кольорові панчохи і полуботки із срібними пряжками. Цей одяг, у якому крізь буржуа визирав ще колишній робітник, так відповідав його життю і його звичаям, так ясно виявляв його життя, що, здавалось, цей добродій народився одягненим. Як цибулі без шкурки, так не уявили б ви собі його без одяжі. Якби старий друкар не виявив уже давно всієї міри своєї сліпої скупості, досить було б тільки того, як він передав своє підприємство синові, щоб змалювати його вдачу. Не зважаючи на знання, які його син мав привезти з великої школи Дідо, він заздалегідь обміркував, яку гарненьку справу він з ним обробить. Якщо ця справа була добра для батька, то для сина вона мусила бути поганою. Але в справах у старого не було ні батька, ні сина. Якщо спочатку він дивився на Давіда як на свого єдиного сина, то пізніше почав дивитись на нього як на природного набувача,

покупця, чиї інтереси протилежні його власним: він хотів продати якнайдорожче, син, певне, хотів купити якнайдешевше: син став ворогом, якого треба було перемогти. Це перетворення почуття на особистий інтерес у людей добре вихованих відбувається повільно, лицемірно, іде кривими стежками; а в старого ведмедя воно сталося враз і просто і показало, в якій мірі лукава „п'янографія“ переважає в ньому вчену „типографію“. Коли син приїхав, старик виявив до нього ту комерційну ніжність, яку ділки виявляють до тих, кого вони дурять: батько ходив коло сина як закоханий коло коханки, брав його під руку, показував, де ступити, щоб не забруднити ноги, звелів нагріти ліжко, затопити піч, зварити вечерю. Другого дня, спробувавши напоїти сина за розкішним обідом, Жером-Нікола Сешар, сам під доброю чаркою, сказав йому раптом: „та поговорімо ж про справи“; це було сказано між двома нападами ікавки і так несподівано, що Давід попросив відкласти справи на завтра. Старий ведмідь надто добре вмів використовувати своє сп'яніння, щоб погодитись на це й відмовитись від заздалегідь підготованої битви. До того ж, казав він, попотягавши кайдани п'ятдесят літ, він і години довше не хоче їх носити. Завтра власником підприємства буде його син.

Тут, мабуть, треба сказати два слова про саме підприємство. Друкарня містилась на тому місці, де вулиця Больє виходить на площу Мюр'є, і займала цей будинок ще з кінця королювання Людовіка XIV. Отже, він здавна вже був пристосований до потреб цього виробництва. У нижньому поверсі була одна величезна кімната, де світло з вулиці проходило крізь старі скляні двері, а знадвору — крізь велике вікно. В контору можна було пройти коридором. Але на провінції друкарська праця всіх так цікавить, що замовці воліли заходити дверима з вулиці, хоч їм і треба було спускатись на кілька приступок, бо підлога в майстерні була нижча за рівень вулиці. Приголомшені видовищем, відвідувачі зовсім не зважали на невігоди шляху в суточках друкарні. Якщо вони задивлялись на колиски з аркушами паперу, які звисали із стелі на мотузках, то наражались на ряди кас або збивали собі капелюхи об залізні бруски, що підтримують

верстати. Якщо починали дивитись на меткі рухи складача, який швидко витягає літери із ста п'ятдесяти ящиків своєї каси або перечитує оригінал чи складений рядок, а тоді вкладає шпону, то потрапляли на раму з намоченим і пригніченим каменем папером, або збивали собі ногу об ріжок лавки. І це все на велику втіху „мавпам“ та „ведмедям“. Не було такого випадку, щоб хтось щасливо дійшов до двох великих кліток, які двома жалюгідними павільйонами виходили на подвір'я і в одній з яких сидів фактор, а в другій — сам власник друкарні. Знадвору по стінах вились виноградні лози і, коли зважати на вдачу хазяїна, надавали подвір'ю дуже привабливого вигляду. В глибині подвір'я коло мура, що відділяв його від сусідського, була прибудова, тепер напівзруйнована, де мочили й готували до друку папір; там стояв великий кам'яний стіл, де перед і після друку мили форми чи, сказати просто, — дошки з літерами. З нього збігав цілий потік друкарської фарби, перемішаний з кухонними помиями; тому селяни, що приїздили до міста базарними днями, гадали, що в цьому будинку мився сам чорт. З одного боку до цього приміщення примикала кухня, з другого — дров'яний сарай. На другому поверху, над яким було тільки дві мансардні світлички, були три кімнати. Перша, така завдовжки, як коридор до контори, коротша від неї тільки на розмір старих дерев'яних сходів, освітлювалась з вулиці крізь маленьке довгасте вікно, а з двору — крізь кругленьку кватирку; вона правила за передпокій і за їдальню разом. Чисто й просто вибілена вапном, вона відзначалася цинічною простотою комерційної скупості. Брудна підлога не милась ніколи; з меблів було тільки три поганенькі стільці, круглий стіл та буфет між двома дверима — одні до спальні, другі до вітальні. Вікна й двері були аж чорні від бруду. Здебільшого в кімнаті було повно чистого й друкованого паперу. Незрідка десерт, пляшки, а то й страви на обід Жеромові-Нікола Сешару ставились просто на паки паперу. В спальні, що виходила в двір, шибки були в свинцевих рамах, стіни — в старовинних шпалерах, якими на провінції прикрашають будинки на свято божого тіла. Тут стояло велике ліжко

з колонами, прикрашене запонами й червоною саржевою ковдрою, два поточені шашелем крісла та два стільці горіхового дерева з вишиваною оббивкою, старовинне бюро, а над каміном — настінний годинник. Ця кімната, повіта темними тонами й духом патріархальної добродушності, була устаткована ще паном Рузо, попередником і хазяїном Жерома - Нікола Сешара. У вітальні, змодернізованій покійною пані Сешар, були страшні панелі, пофарбовані в синє; панно, оздоблені шпалерами, що зображували сцени із східного життя, намальовані темнорудою фарбою на білому фоні; з меблів було шість стільців під синім саф'яном із спинками - лірами. Двоє грубо зроблених дугастих вікон, звідки видно було всю площу Мюр'є, стояли без завіс. На каміні не було ні свічників, ні годинника, ні дзеркала. Пані Сешар померла з своїми намірами прикрасити вітальню, а „ведмідь“, не розуміючи, на що ті прикраси, коли вони не дають прибутку, не схотів їх робити. У цю от хату, *rade titubante*¹, Жером - Нікола Сешар привів свого сина й показав йому інвентарний опис своєї друкарні, зроблений за його вказівками фактором.

— Прочитай це, синку, — сказав Жером - Нікола Сешар, переводячи свої п'яні очі з опису на сина і знову з сина на опис. — Побачиш, що за лялечку - друкарню я тобі даю.

— Трое дерев'яних верстатів із залізними брусками, з чавунним „мрамором“...

— Це я зробив таке поліпшення, — перебив старий Сешар сина.

— ... З усім приладдям, коробками для фарби, м'ячами, лавками і т. ін., тисяча шістсот франків! Алеж, тату, — сказав Давід Сешар, випускаючи з рук інвентарний опис, — ваші верстати — то шкарбуни, вони не варті й сотні екю, їх спалити треба, та й годі!

— Шкарбуни? — скрикнув старий Сешар, — мотлох? Бери інвентар і підемо вниз. Побачиш, що ваші нові нікчемні слюсарські верстати працюють не краще, як це старе випробуване знаряддя. Не ганьбитимеш тоді ці чесні машини, які йдуть не гірше поштових карет і йти-

¹ Хитаючись на ногах (латинське).

муть ще ціле твоє життя, не потребуючи найменшого ремонту. Шкарбуни! Вони дадуть ще тобі на сіль, щоб ти міг з'їсти яйце! Шкарбуни, якими орудував твій батько цілих двадцять років, які допомогли йому зробити з тебе те, чим ти став тепер!

Старий прожогом спустився вниз по старих, стертих і хитких сходах, відчинив двері з коридору в друкарню, підбіг до першого з верстатів, старанно помащеного й почищеного, і показав міцні дубові бруси, добре натерті воском.

— Та це ж лялечка, а не верстат! — сказав він.

У верстаті було весільне запрошення. Старий ведмідь спустив рашкет на декель, а декель на „мрамор“, підвівши його під верстат; тоді витяг руку, розмотав мотузку, щоб витягти назад „мрамор“, і підняв декель з рашкетом зручно і швидко, як молоденький ведмідь. Верстат під його руками зарипів так мелодійно, ніби то крикнула птиця, черкнувшись на льоту крилом об шибку.

— Чи хоч один англійський верстат може отак працювати? — спитав батько здивованого сина.

І старий Сешар побіг до другого й до третього верстата, проробивши на кожному те саме й так само моторно і вправно. На останньому він затуманеним від вина оком побачив місдинку, яку підручний не вичистив; п'яниця вилаявся, взяв полу свого сюртука й почав терти те місце на верстаті, як баришник налощує шерсть у коня перед продажем.

— З цими трьома верстатами ти без фактора можеш заробити дев'ять тисяч франків на рік, Давід! Як твій майбутній спільник у підприємстві, я рішуче проти того, щоб замінити їх на нікчемні чавунні верстати, які псують літери. Ви там усі в Парижі зняли галас: диво! диво! — як побачили винаходи того проклятого англійця, ворога Франції, що дбав тільки про заробіток і збагачення чавунно-ливарних заводчиків. А! вам заманулось Стенхопових верстатів? Дякую вам за ваші Стенхопові верстати: кожний з них коштує дві тисячі п'ятсот франків, трохи не вдвоє дорожче, як мої три лялечки разом, та ще ж вони негнучкі і шриффт псують! Я не такий учений, як ти, але запам'ятай собі добре: Стенхопові вер-

стати — то смерть шрифтові. Ці три верстати служитимуть тобі чудово, робота буде чистенька, а ангулемці більше з тебе й не вимагатимуть. Друкуй залізом чи деревом, золотом чи сріблом, вони тобі однаково й ліара не набавлять.

— Item ¹,—читав далі Давід,—п'ять тисяч фунтів шрифтів, з словоливарні пана Вафлара ..

Прочитавши це ім'я, учень Дідо мимоволі всміхнувся.

— Смійся, смійся! Після дванадцяти років роботи шрифт новісінький. Оце так ливарник! Пан Вафлар людина чесна, продає міцний матеріал, а по-моєму найкращий ливарник той, до якого не треба часто ходити.

— Оцінені в десять тисяч франків,— читав далі Давід.— Десять тисяч франків, тату! Та це ж по сорок су за фунт, а Дідо продають свій новий цицero всього по 36 су. Ваше старе гвіздя варте тільки ціни матеріалу — по десять су за фунт.

— Ти звеш старим гвіздам курсиви й рондо пана Жійє, колишнього імператорського друкаря! Шрифти, за які плачено по шість франків фунт, найкращі зразки гравірувального майстерства; вони куплені п'ять років тому, а блищать, подивись, як новенькі!

Старий Сешар ухопив кілька пакунків ще невживаних шрифтів і показав їх синові.

— Я не вчений, не вмію ні читати, ні писати, але знаю все таки, що шрифти Жійє породили англійські шрифти твоїх Дідо. Подивись на це „М“,— сказав він, витягаючи з каси „М“ шрифту цицero,— кращого ще ніхто не вигадав!

Давід побачив, що переспорити батька не можна. Треба було або все прийняти, або від усього відмовитись, сказати „так“ або „ні“. Старий ведмідь завів до інвентаря все, навіть мотузки для вішання паперу. Найдрібніші рамки, палітурні дошки, мисочки й щітки скнара вирахував якнайретьельніше. Загальна сума разом з патентом і замовленнями становила 30 тисяч франків. Давід питав себе, чи можна братись до такої справи. Побачивши, що син замовк і замислився над цифрою

¹ Також.

підсумку, Сешар затурбувався; він волів би краще бурхливого спору, ніж мовчазної згоди. В такому торзі спір показує, що покупець спроможен платити, тому боронить свої інтереси. Старий Сешар завжди казав: „хто на все згоджується, той нічого не платитиме“. Намагаючись угадати синову думку, він продовжував перелічувати все знаряддя, потрібне для виробництва в провінціальной друкарні; підводив сина до верстатів для вирівнення і обрізання паперу, на яких виконувались міські замовлення, і все вихваляв їх, які вони, мовляв, міцні.

— Старе внаряддя завжди краще нового,— сказав він.— В друкарському ділі треба було б платити за нього дорожче, ніж за нове, як це й робиться в ювелірів.

Жахливі віньетки з Гіменеями, Амурами, мертвяками, які, піднімаючи плиту свого надгробка, виписували якесь „М“ чи „В“, величезні рамки з масками для театральних афіш ставали, завдяки п'яному красномовству Сешара, речами найбільшої вартості. Він казав синові, що провінціальні звички тут так глибоко вкорінились, що даремно пробуватиме він давати щось краще. Він, Жером-Нікола Сешар, сам пробував продавати їм кращі календарі, ніж „Дубль Льежуа“ друкований на обгортковому папері, і що ж, цей „Дубль Льежуа“ пережив чудові календарі! Давід незабаром сам побачить ціну цій старовині, коли продаватиме її дорожче за найкоштовніші новини.

— Ах, синку, провінція це ж провінція, а Париж — Париж! Коли прийде якийсь добродій з Умо замовити картку з весільним запрошенням, а ти видрукуєш його без амура з гірляндами, він не вважатиме себе одруженим і принесе тобі ту картку назад, коли побачить на ній саме тільки велике „В“, як у твоїх панів Дідо. Вони вважають себе найславнішими в друкарській справі, але винаходи та витівки їхні провінція визнає ще років через сто! Он що!

Благородні люди — погані комерсанти. Давід належав до тих сором'язливих і чутливих натур, що лякаються всякої суперечки, поступаються зразу, коли противник зворушує їхнє серце. Через високі почуття й батьків-

ську владу, яку ще зберіг над ним старий п'яниця, він тим менше здатний був сперечатися з батьком про грошові справи, а крім того, гадав, що в батька найкращі наміри, бо його жадібність він пояснив спочатку любов'ю друкаря до свого приладдя. Одначе, знаючи, що Жером-Нікола Сешар придбав усе в удови Рузо за 10 тисяч франків асигнаціями і що при теперішньому стані речей 30 тисяч франків були страховинною сумою, Давід скрикнув:

— Та ви ж ріжете мене, тату!

— Я, що породив тебе?— сказав старий п'яниця, здіймаючи руки вгору.— Та слухай, Давід, а в скільки ж ти ціниш патент? Чи ти знаєш, чого варті самі тільки „Відомості“ по 10 су від рядка? Останнього місяця вони сами дали 500 франків прибутку! Хлопче мій, переглянь книжки, подивись, що дають об'яви та реєстри від префектури, замовлення мерії і єпископства. Ти просто таки ледащо, не хочеш забагатіти! Торгуєшся за коня, що примчить тебе в чудовий маєток, як мій Марсак!

До інвентарного опису батько долучив договір про спілку між ним і сином. Добрий батько наймав „товариству“ свій будинок за 1.200 франків, хоч сам заплатив за нього всього шість тисяч ліврів, і залишив собі одну кімнату в мансарді. Поки Давід Сешар не сплатить 30 тисяч франків, усі прибутки ділитимуться надвоє; а того дня, коли він сплатить батькові всю суму, він стане повновладним власником друкарні. Давід зважив патент, замовців, „Відомості“, не беручи на увагу знаряддя: йому здалось, що зможе викрутитись, і він дав згоду. Звикши до селянських хитрощів і зовсім не розуміючись на широких розрахунках парижан, батько такому швидкому висновкові здивувався.

— Може він у Парижі забагатів?— подумав він.— А може задумав нічого мені не платити?— І відразу спитав сина, чи не привіз він з собою грошей, щоб дати йому щось у рахунок. Оце батькове запитання збудило в сина недовір'я. Давід замкнувся в собі й не відповів нічого. Другого дня старий Сешар звелів друкарському хлопцеві перенести всі меблі в кімнату на мансарді, щоб потім перевезти їх до себе на село під-

водами, які вертатимуться з міста порожні. Три кімнати на другому поверсі він передав синові голісінькими, так само передав йому й друкарню, не давши й сантимата, щоб заплатити робітникам. Коли Давід попросив батька, як свого спільника в підприємстві, дати грошей на найпотрібніше для спільного ж виробництва, — старий друкар удав, що нічого не розуміє. Він, мовляв, зовсім не зобов'язувався давати гроші, передаючи друкарню — його вкладка в ділі вже є. На всі логічні доводи він відповів, що, купивши у вдови Рузо друкарню, він викрутився, не маючи й мідяка. А коли він, бідний робітник, без ніякої науки стільки зробив, то Давід, учень Дідо, зробить ще більше. А до того ще Давід заробив і грошей чимало, маючи освіту, оплачену потом з батьківського чола, — хай тепер і вкладе їх у діло.

— Куди ти подів свої банкові білети? — спитав він, внову намагаючись вияснити проблему, яку не розв'язав напередодні, бо син промовчав.

— Треба ж було мені з чогось жити! — відповів обурений Давід. — Треба ж було мені купувати книжки!

— Ага! Ти книжки купував? Кепська буде твоя справа! Люди, що купують книжки, не вміють їх друкувати, — відказав ведмідь.

Давід відчув найстрашніше приниження — приниження від низькості свого батька; він був змушений вислухати цілий потік низьких, плаксивих, облудних, суто купецьких пояснень, якими старий скнара підпирав свою відмову дати гроші. Давід загнав смуток глибоко в душу, побачивши себе самотнім, без ніякої підтримки, упевнившись, що його рідний батько — спекулянт. З філософської цікавості він хотів пізнати його до кінця й сказав, що ніколи ще не питав у нього звіту про спадщину від матері. Коли материне добро не пішло на сплату за друкарню, то принаймні могло послужити коштами до спільної роботи.

— Спадщина твоєї матері, — сказав старий Сешар, — був материн розум та її краса!

Ця відповідь дала Давідові зрозуміти цілком, хто такий його батько; витягти щось із нього можна було хіба тільки нескінченним, надто дорогим і ганебним су-

довим процесом. Благородним серцем Давід прийняв тягар, що лягав на нього, бо знав, як тяжко буде йому виконати свої зобов'язання перед батьком.

— Працюватиму, — подумав він. — Кінець - кінцем, якщо й матиму прикrostі, у старого їх теж було чимало. Та й хіба я не сам на себе працюватиму?

— Я залишаю тобі справжній скарб, — сказав батько, занепокоївшись синовим мовчанням.

Давід спитав — який саме.

— Маріон! — відповів Сешар.

Маріон була здорова селянська дівчина, без якої ніяк не могла б обійтись друкарня: вона мочила й обрізувала папір, варила обід, прала білизну, розвантажувала підводи з папером, бігала по гроші, чистила й мила все. Вміла б вона читати, старий Сешар поставив би її за складача.

Батько пішов пішки на село. Дуже радий своєму продажеві, прихованому під назвою „спілки“, він, проте, турбувався за гроші. Завжди після всього клопоту з продажем приходить турбота про одержання грошей. У своїй суті всяка жадоба езуїстична. Ця людина, що вважала освіту за марну річ, старалась тепер повірити в силу освіти. В заставу за свої 30 тисяч франків він узяв ідею честі, яка мусіла розвинутись в його синові під впливом освіти. Як добре вихована людина, Давід у поті чола працюватиме, щоб додержати умови, знання навчать його добрати для цього способу; він виявив такі добрі почуття, отже заплатить! Не один батько робить так і певен того, що його вчинки — батьківські; старий Сешар теж остаточно в цьому переконався, поки дійшов до свого виноградника в Марсаку, містечку миль за чотири від Ангулема. Цей невеличкий маєток, де попередній господар поставив гарний будинок, з 1809 року, коли купив його старий ведмідь, зростав і щороку кращав. Сешар, як раніше коло верстатів, ходив коло давила й говорив, що добре розуміється на винограді, бо здавна коло нього ходить. Першого року, коли він жив самотній на селі, старий Сешар увесь час проводив у винограднику, як колись у друкарні; його заклопотане обличчя все схилялось над тичками, що підпирали лози.

Несподівані 30 тисяч франків п'янили його дужче від вересневого вина; думкою він перебирав їх уже в своїх руках. Чим менше права він мав на цю суму, тим дужче хотів їх одержати. Частенько бігав він з Марсаку в Ангулем. Турбуючись за свої гроші, він піднімався на гору, де стояло місто, і заходив до друкарні подивитись, як управляється з ділом син. Верстати стояли на своїх місцях. Єдиний друкарський учень у паперовому ковпаку чистив затички. Старий ведмідь чув, як рипить прес над карткою з шлюбним або похоронним оголошенням, пізнавав свої старі шрифти, бачив сина й коректора, що читали книжки кожен у своїй комірці, але вважав ті книжки за коректи. Пообідавши з Давідом, старий вертався у Марсак, обмірковуючи всі свої страхи. Скупість, як і кохання, по-своєму дивиться на майбутнє, передчуває його, підганяє. Вийшовши з друкарні, де старе приладдя чарувало його, переносячи в ті часи, коли він почав багатіти, виноградар відкривав у синові симптоми бездіяльності, які дуже його непокоїли. Ім'я „Брати Куанте“ турбувало його; він бачив, що воно може перемагати фірму „Сешар і син“. Одно слово, старий відчув подув недоброго вітру. Передчуття було правдиве: лихо вітало над фірмою Сешара. Але скупці мають свого бога. Завдяки збігові несподіваних обставин цей бог мав кинути в калитку старого п'яниці всю суму за його лихварський продаж. Друкарня Сешара, що мала всі підстави до розцвіту й добробуту, занепадала ось через що. Цілком байдужий до релігійної реакції, яка постала в державі за Реставрації, так само зовсім спокійний щодо лібералізму, Давід додержував найшкідливішого нейтралітету в політичних і релігійних справах. А проте, він жив в умовах того часу, коли провінціальним комерсантам треба було мати певні погляди, вибирати щось одне, чи політику лібералів, чи політику церковників. Кохання, що ввійшло в серце Давіда, його наукові студії, його хороша і добра вдача не дозволяли йому бути жадібним, мати ласість до грошей, цю підвалину справжнього торговця, тому він не помітив різниці між провінціальним і паризьким виробництвом. Відтінки, такі виразні на провінції, цілком зникали у великому пари-

зькому русі. Брати Куанте заспівали однієї з монархістами; вони додержували постів, ходили до церкви, упадали коло духівництва й надрукували перші з потрібних церковних книг. Отже, брати Куанте випередили Давіда в цій зисковій галузі й закидали Давідові лібералізм і атеїзм. „Як можна, — казали вони, — давати замовлення людині, в якій батько один з вересневих убивців, п'яниця, бонапартист, старий скнара, який пізно чи рано лишить синові купи золота? Вони бідні, обтяжені родиною, а Давід нежонатий і буде колись багатим. Тому він і приймає тільки ті замовлення, які йому до вподоби“. Під впливом таких обвинувачень проти Давіда префектура й єпископство передали привілей друкувати їх роботу братам Куанте. Незабаром ці зажерливі противники, підбадьорені байдужістю свого конкурента, почали видавати другі „Відомості“.

Стара друкарня мусіла виконувати тепер тільки дрібні міські замовлення, а прибуток від „Відомостей“ зменшився удвоє.

Забагатівши з доброго прибутку, який дало братам Куанте друкування церковних і взагалі релігійних книжок, вони незабаром звернулись до Сешарів з пропозицією купити їхню газету, щоб мати в своєму листку всі об'яви та судові оголошення цілого департаменту. Як тільки Давід переказав про це батькові, той, уже наляканий успіхами фірми Куанте, прилетів з Марсака на площу Мюр'є, як ворон, що зачув трупи на бойовищі.

— Дай мені самому поладнати з Куанте, не втручайся, — сказав він синові.

Старий миттю збагнув наміри Куанте і приголомшив їх своєю прозірливістю. Його син робить дурницю, яку він хоче виправити, — казав він. З кого ж складатиметься їхня клієнтура, коли він відступить газету? Адвокати, нотарі, всі купці в Умо, це — ліберали. Куанте хотіли пошкодити Сешарам, закидаючи їм лібералізм, але цим самим урятували їх — об'яви й оголошення лібералів лишаться в Сешарів. Продати газету Куанте? Та це ж однаково, що продати патент з інвентарем!

І заправив з Куанте шістдесят тисяч франків за друкарню, щоб не розоряти свого сина — адже він любив

сина, боронив його. Виноградар використовував ім'я сина, як селяни своїх жінок: мій син хоче того, мій син того не хоче, залежно від різних пропозицій, які він виривав одну по одній у Куанте, поки не довів їх до того, що ті заплатили за „Шарантську газету“ двадцять дві тисячі франків. Зате Давід відмовлявся назавжди друкувати будь-яку газету, у противному разі повинен був сплатити 30 тисяч франків штрафу. Цей продаж був самогубством для друкарні Сешара, але старий виноградар цим аж ніяк не турбувався. За злодійством завжди іде вбивство. Старий гадав загарбати цю суму собі за свою вкладку в діло і дав би самого Давіда в додачу, аби тільки одержати цю суму, тим паче, що син мав право на половину цього несподіваного скарбу. Великодушний батько віддав синові, як компенсацію, друкарню, але за приміщення Давід мав і надалі платити ті самі тисячу двісті франків. Продавши газету братам Куанте, старий перестав ходити до міста, посилаючись на свій похилий вік. А справжня причина була та, що тепер друкарня йому вже не належала і зовсім його не цікавила. Одначе він не міг зовсім задушити в собі любов до старого друкарського приладдя. Коли він бував у своїх справах в Ангулемі, важко було сказати, що більше тягло його додому — дерев'яні верстати, чи син, до якого він ніби приходив тільки правити гроші за будинок. Його колишній фактор, що перейшов до Куанте, добре знав, чого варта ця батьківська великодушність; він казав, що старий лис готує собі право втрутитись у справи сина, ставши його головним кредитором, коли виросте борг за приміщення.

Безтурботність Давіда мала свої підстави, які можуть змалювати характер цього молодого чоловіка. Через кілька днів після оселення в батьківській друкарні він зустрів одного свого шкільного товариша, який у той час дуже бідував. Друг Давіда, молодий хлопець двадцяти одного року, звався Люсьєн Шардон і був син колишнього хірурга республіканської армії, який після важкого поранення пішов у відставку. Природа зробила Шардона батька хеміком, а доля настановила його в Ангулемі аптекарем. Смерть несподівано перервала його роботи над дуже вигідним винаходом, якому він віддав

кілька років наукової праці. Він хотів знайти ліки для лікування всякої подагри. Подагра — хвороба багатів, а багаті добре платять за втрачене здоров'я. Тому аптекар і вибрав собі цю проблему серед усіх, що снувалися в його думках. Опинившись між наукою і досвідом, покійний Шардон зрозумів, що тільки наука зможе забезпечити йому достаток; тому він вивчив причини хвороби і заснував свій спосіб лікування на певному режимі, додержувати якого міг кожен. Він помер у Парижі, де добивався апробації своїм лікам від Академії наук, і таким чином позбувся всіх плодів своєї праці. Сподіваючись майбутніх достатків, аптекар нічого не жалів для виховання дочки й сина, і весь прибуток з аптеки йшов на потреби сім'ї. Отже, він покинув дітей не тільки вбогими, але, на їхнє лихо, ще й вихованими з надіями на блискуче майбутнє, яке разом з ним погасло. Славетний Деппен, що лікував його, бачив його передсмертний конвульсивний розпач. Честолюбство колишнього хірурга походило з його палкого кохання до дружини, останньої з роду де Рюбанпре, яку він чудом урятував од ешафоту в 1793 році. Щоб виграти час, лікар, не питаючи в дівчини згоди на цю брехню, оголосив її вагітною. Здобувши собі таким чином ніби право одружитися з нею, він і взяв її за дружину, хоч вони обоє були бідні. Його діти, як і всі діти кохання, дістали в спадщину саму тільки чудову материну красу, дар часто фатальний, коли його супроводять злидні. Ці сподіванки, праця й розпач, так гостро пережиті, зовсім змінили красу пані Шардон, а поступовий зріст злиднів змінив і її звички. Одначе, мужність у неї і в дітей дорівнювала їхній недолі. Бідна вдова продала аптеку, що містилась на Великій вулиці в Умо, найголовнішому з усіх ангулемських передмість. З грошей, узятих за аптеку, вона змогла мати 300 франків ренти — суму надто недостатню навіть для існування її одної; отже, мати й дочка без ніякого сорому взялись працювати в наймах. Мати доглядала породіль, а за гарні манери її брали охітніше, ніж інших, заможні люди; в них вона й жила, не коштуючи дітям нічого і, крім того, ще заробляючи по 20 су на день. Щоб синові не було неприємно бачити

матір в такому низькому стані, вона прибрала собі ім'я „пані Шарлотта“; ті, що потребували її послуг, мали звертатись до пана Постеля, наступника Шардона. Сестра Люсьєна працювала в сусідки, дуже чесної і шанованої жінки з Умо, на прізвище пані Прієр, яка держала пральню тонкої білизни, і діставала 15 су на день. Вона наглядала за робітницями, була в пральні ніби старшою, чим виділялась у середовищі гризеток¹. Все, що вони заробляли своєю працею, і 300 франків ренти пані Шардон давало на рік близько 800 франків, на які ці троє людей мусіли жити, одягатись, платити за квартиру. Хоч як скупно жила сім'я, цієї суми не вистачало, та й мало не вся вона йшла на Люсьєна. Пані Шардон і її дочка Єва вірили в Люсьєна, як дружина Магомета — в свого чоловіка. Їхні жертви ради його майбутнього не мали краю. Бідна сім'я жила в Умо, в наступника пана Шардона, за дуже невелику плату, у глибині внутрішнього подвір'я над лабораторією. Люсьєн жив у поганенькій кімнаті в мансарді. Його батько, закоханий у природничі науки, свого сина теж вів цим шляхом; Люсьєн чудово вчився в ангулемській колегії і був у третьому класі, коли Сешар уже кінчав курс.

У той час, коли два шкільні товариші випадково зустрілися, Люсьєн уже втомився пити з важкого келиху злиднів і ладен був зробити щось безоглядне, відповідно до своїх двадцяти років. Давід великодушно запропонував Люсьєнові навчити його коректорської справи і дати йому місце фактора в своїй друкарні на сорок франків місячно, хоч фактор йому зовсім не був потрібний. Це врятувало Люсьєна від одчаю. Дружба, поновлена в таких умовах, швидко розвинулась, підогріта спільністю долі й різницею характерів. Обое мали ту високу інтелігентність, яка ставить людей на один рівень з усім найвищим, і обох їх доля кинула на дно суспільного життя. Ця несправедливість їхньої долі міцно зв'язала їх. Крім того, вони обоє дійшли до поезії, хоч і різними шляхами. Батько призначив синові вивчати природничі

¹ Стара назва одного з гатунків жіночої матерії (grisette), якою вгодом стала називатись певна верства самих жінок — молоді робітниці.

науки, але Люсьєн поривався до літературної слави; а Давід, хоч мрійна вдача й схиляла його до поезії, любив точні науки. Так вони помінялись ролями, і це породило між ними духовне братерство. Люсьєн незабаром переказав Давідові думки свого батька, його погляд на велике значення прикладної науки для виробництва, а Давід накреслив Люсьєнові ті нові шляхи в літературі, якими мав той іти, щоб здобути ім'я і багатство. За короткий час дружба цих молодих людей стала тією палкою приязню, яку породжує тільки рання юність. Давід незабаром побачив Єву і закохався в неї, як закохуються сумовиті й мрійні душі. Літургійне: „і нині, і повсякчас і на віки вічні“ стає девізом цим піднесеним незнаним поетам, чия творчість складається з чудових епопей, які зароджуються і зникають між двома серцями. Коли закоханий дізнався про таємницю сподіванок, покладених на красиве поетичне чоло Люсьєна матір'ю і сестрою, про їхню сліпу відданість, Давідові здалось солодким зблизитись з коханою, поділити з нею її жертви і надії. Люсьєн став Давідові обраним братом. Як усі крайні праві намагаються бути більшими роялістами, ніж сам король, так і Давід підніс ще вище віру в Люсьєна і пестив його, як мати дитину. Не мавши ніколи грошей, що дуже зв'язувало їм руки, вони, як і всі молоді люди, весь час перебирали в своїх розмовах всякі способи швидкого збагачення, обтрушуючи всі дерева, оголені вже їхніми попередниками, а проте плодів ніяких не дістали. Під час такої розмови Люсьєн пригадав дві батькові ідеї. Пан Шардон казав, що можна вдвоє зменшити ціну на цукор, коли вжити нового хемічного чинника, і так само зменшити ціну на папір, використовуючи певні, дуже дешеві рослини, як це роблять китайці. Давід знав уже вагу цього питання, знятого ще в Дідо, і вхопився за цю ідею, вбачаючи в ній засіб до багатства, а в Люсьєнові — свого добродійника, якому він ніколи не зуміє віддячити.

Кожному ясно, що такі ідеї і внутрішнє життя друзів робили їх нездатними вести друкарню. Далека від того, щоб давати прибутку п'ятнадцять-двадцять тисяч франків, як друкарня братів Куанте, друкарів-видавців епі-

скопату, власників „Шарантського кур'єра“, єдиної тепер газети на цілий департамент,— друкарня „Сешар і син“ ледве давала триста франків на місяць. З них треба було платити факторові, Маріон, податки й за приміщення. Давідові лишалась якась сотня франків. Активні й розсудливі люди поновили б шрифти, придбали б чавунні верстати, дістали б у паризьких книгарів роботу, яку друкували б їм дешево; але хазяїн і фактор, поринувши в свою розумову роботу, задовольнялись тим, що їм замовляли їхні останні клієнти. Брати Куанте, розпізнавши остаточно характер і звички Давіда, вже не обмовляли його; навпаки, розумна політика підказувала їм дати животіти цій друкарні, підтримувати її, щоб вона абияк існувала, щоб її не перейняв якийсь небезпечний сильний противник. Вони навіть сами посилали до неї так звані міські замовлення. Отже, сам того не відаючи, Давід існував тільки через розумні й хитрі розрахунки своїх конкурентів. Радіючи цій його, як казали вони, манії, Куанте вдавали з себе найщиріших, найкращих до нього. А справді робили так, як управа поштових карет, яка іноді влаштовує штучну конкуренцію, щоб запобігти справжній.

Зовнішній вигляд будинку Сешарів цілком гармоніював з огидною скупістю середини, де старий ведмідь ніколи нічого не ремонтував. Дощ, сонце, всі негоди кожної пори року позначилися на дверях коридору, що вів до контори — вони були так покарбовані кривими тріщинами, що нагадували стовбур старезного дерева. Фасад, погано збудований з каменю й цегли, перемішаних без ніякої симетрії, ніби вгинався під важким дахом, укритим черепицею, як усі дахи в південній Франції. На поточених шашелем вікнах були величезні віконниці з грубими перекладинами, як цього вимагає гарячий клімат. У всьому Ангулемі важко було знайти такий порепаний, полупаний будинок; він держався ще самим тільки цементом. Уявіть собі цю друкарню, освітлену з двох боків і темну всередині; її вкриті афішами стіни, брудні внизу від дотиків робітників, що товклися там тридцять років, прив'язане до стелі мотуззя, паки паперу, старі верстати, купи каміння для гнічення намоченого

паперу, ряди кас, і в самому кінці дві комірки, в яких по один бік сидить власник друкарні, а по другий фактор, — і ви цілком зрозумієте животіння двох друзів.

Одного дня на початку травня 1821 року, десь коло другої години, Давід і Люсьєн стояли біля вікна, що виходило в двір, саме тоді, як четверо чи п'ятеро робітників виходили з друкарні на обід. Хазяїн, побачивши, що друкарський учень зачинив вуличні двері з дзвоником, повів Люсьєна на подвір'я, ніби дух паперу, друкарської фарби і верстатів був йому нестерпний. Обое сіли в павільйоні — так, щоб бачити, коли хто ввійде до друкарні. Сонячне проміння, граючись на листках виноградної лози, голубило і обох поетів, заливаючи їх своїм світлом, як ореолом. Контраст між цими двома постатями й характерами в ту хвилину був такий яскравий, що спокусив би й великого художника. Давід мав форми, які природа дає натурам, призначеним для якоїсь великої боротьби — блискучої і відкритої, чи таємної, прихованої. Над його широкими грудьми здіймалися сильні плечі в повній відповідності до його всієї кремезної постаті. Темного тону засмагле обличчя, повне, на міцній шиї, облямоване рясним лісом чорного волосся, з першого погляду здавалось подібним до облич каноників, оспіваних Буало, але вже другий погляд виявляв у згортках повних губ, в ямці на підборідді, у формі широкого й трохи нерівного носа, і особливо в очах стримане полум'я єдиного кохання, гостру проникливість мислителя, палку меланхолійність розуму, що вміє охопити обрій з кінця в кінець, прозираючи в його найдрібніші заломі, і легко розчаровується в ідеальних радостях, вносячи в них ясний аналіз. У цьому обличчі почувався дух, але разом видно було на ньому й попіл, що рветься вгору з вулкану. Надія згасала на ньому від глибокої свідомості своєї суспільної упослідженості, в якій низьке походження і злидні тримають не одну видатну натуру. Поруч цього бідного друкаря, якому бридке було його ремесло, хоч і дуже близьке до розумової праці, поруч цього Сілена, що важко спирався сам на себе і пив великими ковтками з келиху науки і поезії, щоб у сп'янінні забути лихе провінціальне життя, сидів Люсьєн у

граціозній позі, винайденій скульпторами для індійського Бахуса. Його благородне обличчя мало риси античної краси, ніс і чоло були грецькі, шкіра біла й бархатиста, як у жінки; очі такі сині, що здавалися чорними — повні кохання очі, з чистими й свіжими, як у дитини, білками. Над цими прекрасними очима з довгими каштановими віями брови були ніби наведені китайським пензликком. На щоках блищав шовковий пушок, що своїм кольором гармоніював з білявим, від природи витким волоссям. Його золотисто-білі виски дихали божественною ніжністю. На короткому, трохи підведеному вгору підборідді видно було незрівнянне благородство. Усмішка зажуреного ангела блукала на коралових устах, ще кращих від гарних білих зубів. Його руки були елегантними руками людини високого походження, одному знакові яких коряться чоловіки і які люблять цілувати жінки. Люсьєн був тонкий, середнього зросту. Глянувши на його ноги, можна було подумати, що це переодягнена дівчина; до того ж, як і здебільшого в хитрих, щоб не сказати в облудних чоловіків, стегна в нього були пожіночому збудовані. Ця ознака, дуже часто помилкова, в Люсьєнові була правдива. Коли він брався аналізувати сучасний стан суспільства, нахил його рухливого розуму часто збочував його на шлях, властивий дипломатам, у кого успіх виправдує засоби, які б ганебні вони не були. Одне з нещасть видатних натур полягає в тому, що вони однаково добре розуміють усе — як пороки, так і чесноти.

Чим нижчим було суспільне становище цих юнаків, тим гордовитіш судили вони суспільство, бо в посліджені люди мстяться за свою зневагу надмірним високодуством. Але їхній одчай був тим більший, що саме цим шляхом вони швидко посувались до свого справжнього призначення. Люсьєн багато читав, багато порівнював; Давід багато думав, багато споглядав. Не зважаючи на здоровий сільський вигляд, друкар мав сумовитий і слабкий характер, і сам в собі був непевен; а Люсьєн, обдарований промітним, хоч і хистким розумом, був відважний і сміливий, зовсім невідповідно до своєї ніжної, майже тендітної, але пожіночому привабливої постаті. Люсьєн

у найвищій мірі мав гасконську вдачу,— мужню, молодецьку, авантюрну, яка прибільшує добро й применшує зло, яка не спиняється перед злочинном, коли з нього буде користь, і не зважає на порок, коли ним можна щось здобути. У той час ці честолюбні нахили були ще стримані чудовими мріями юності, тим запалом, який поривав його до благородних способів, яких жадні до слави люди вживають раніш від інших. Він боровся ще тільки з власними бажаннями, а не з життєвими труднощами, з своєю власною силою, а не з людською підлотою, яка стає фатальним прикладом для хисткої душі. Зачарований блискучим розумом Люсьєна, Давід захоплювався ним, виправляючи, проте, помилки, яких той допускався через суто французьке завзяття. Ця справедлива людина на вдачу була боязка, невідповідно до своєї міцної фізичної будови; однак їй не бракувало витривалості північних людей. Свідомий усіх труднощів, Давід був готовий сміливо перемагати їх; чесноту мав справді апостольську, але пом'якшував її невичерпною вибачливістю. В цій давній уже дружбі один з двох любив безтямно,— це був Давід. Тому Люсьєн командував, як жінка, що почуває себе коханою. Давід охоче корився. В самій фізичній красі його друга була вищість, яку Давід визначав, бо вважав себе незграбним і звичайним.

„Волові — терпляче орати, пташці — безжурно співати“, думав собі друкар. „Я буду волем, а Люсьєн — орлом“.

Вже років зо три сплітали отак двоє друзів свою долю, таку блискучу в майбутньому. Вони читали великі твори, що з'явилися після миру на літературному і науковому обрії — твори Шіллера, Гете, Байрона, Вальтер Скотта, Жана Поля, Берцелія, Деві, Кюв'є, Ламартіна й інших. Грілись коло цього великого вогнища й пробували власну силу, засуджували й схвалювали свої твори, кидали й знову до них брались. Однаково бідні, закохані в мистецтво й науку, вони, забуваючи свої теперішні злидні, намагались покласти підвалини своїй майбутній славі.

— Глянь, Люсьєн, що я одержав з Парижа,— сказав друкар, витягаючи з кишені маленький томик. — Ось слухай!

Давід прочитав так, як уміють читати поети, ідилію Андре Шеньє під назвою „Неера“, потім „Молодий хворий“, потім елегію про самогубство, ще одну в античному дусі і дві останні ямбами.

— Так ось що таке Андре Шеньє!— двічі скрикнув Люсьєн.— Він нагонить безнадію,— повторив він утретє, коли Давід, надто схвильований, не міг читати далі й віддав йому книжку.— Поет знайшов поета,— сказав він, побачивши підпис під передмовою¹.

— Шеньє гадав,— сказав Давід,— що після цього тома він не створить більше нічого цінного.

Люсьєн теж прочитав епічну річ „Сліпий“ і кілька елегій. Натрапивши на уривок: „Якщо й вони нещасливі, то чи є щастя на світі“, він поцілував книжку й обидва заплакали, бо обидва були безтямно закохані. Виноградні лози вкрилися для них цвітом; полупані, порепані, покарбовані кривими тріщинами старі стіни будинку прибрались різьбою, карнизами, барельєфами, незчисленими шедеврами невідомого архітектурного стилю під чарівними пальцями феї. Фантазія сипнула квітами й самоцвітами на темне маленьке подвір'я. Камілла Андре Шеньє стала для Давіда його коханою Своєю, а для Люсьєна — тією знатною дамою, за якою він зітхав. Поезія розгорнула пишні складки свого зоряного вбрання над майстернею, де кривлялись друкарські „мавпи“ і „ведмеді“. Пробило п'ять годин, а друзям не хотілося ні пити, ні їсти. Життя здавалось їм золотою мрією, всі скарби світу лежали біля їх ніг. Вони бачили той куточок синього обрію, який надія показує пальцем тим, чие життя затьмарене і кому її ніжний голос промовляє: „Ідіть, летіть, ви позбудетесь свого лиха на цьому шляху блакиті, золота й срібла“.

В цю хвилину друкарський учень Серізе, хлопець, узятий Давідом у Ангулем з Парижа, відчинив маленькі двері з майстерні й показав на друзів незнайомому. Той підійшов і привітався.

— Пане,— сказав він Давідові, виймаючи з кишені

¹ Твори Андре Шеньє були вперше опубліковані в 1819 р. Анрі де Латушем.

величезний зошит.— Ось мій твір, я хотів би його надрукувати. Будь ласка, скажіть, скільки це коштуватиме.

— Ми не друкуємо, пане, таких великих речей,— відповів Давід, не дивлячись на зошит.— Зверніться до панів Куанте.

— Алеж ми маємо дуже гарний шрифт, який підійшов би сюди,— сказав Люсьєн, беручи рукопис.— Може ви будете ласкаві зайти завтра і залишите ваш твір у нас, щоб ми могли вирахувати вартість друку?

— Чи не з паном Люсьєном Шардоном я маю честь?..

— Так, пане,— відповів фактор.

— Мені дуже приємно,— сказав автор,— побачити молодого поета, перед яким розкривається таке блискуче майбутнє! Мене послала сюди пані де Баржетон.

Почувши це ім'я, Люсьєн почервонів і промимрив кілька слів про свою глибоку подяку пані де Баржетон за її ласку. Давід помітив, як замішався Люсьєн, розмовляючи з провінціальним панком, автором нарису про шовківництво, який з честолюбства хотів надрукуватись, щоб його читали колеги з „Сільськогосподарського товариства“.

— Е, Люсьєн,— сказав Давід, коли панок пішов,— чи не закохався ти в пані де Баржетон?

— Шалено!

— Алеж тутешні передсуди розлучають вас ще більше, ніж якби вона була в Пекіні, а ти в Гренландії!

— Воля закоханих усе перемагає,— сказав Люсьєн, спускаючи очі.

— Ти забудеш нас,— відповів боязкий Давід, закоханий у красуню Єву.

— Може, навпаки, я поступився ради тебе моєю коханою!— скрикнув Люсьєн.

— Що це ти кажеш?

— Хоч як я кохаю, хоч як жадаю бувати в неї, але я сказав їй, що не прийду до неї ніколи, якщо людина, багато талановитіша від мене, людина, яку в майбутньому чекає велика слава, якщо Давід Сешар, мій брат, мій друг, не буде там прийнятий. І вдома мене чекає відповідь. Отже, хоч сьогодні туди запрошені всі аристократи слухати мої вірші, а коли відповідь буде негативна, моєї ноги ніколи не буде в домі пані де Баржетон!

Давід міцно стиснув руки Люсьєнові, обтер сльози на очах. Пробило шосту.

— Єва, певне, турбується. Прощай,— раптом сказав Люсьєн.

І пішов, лишивши Давіда трохи схвильованим, як можна бути схвильованим тільки в цьому віці, особливо таким юнакам, як ці два молоді лебеді, яким провінціальне життя ще не обрізало крил.

— Золоте серце!— скрикнув Давід, слідкуючи очима за Люсьєном, що йшов друкарнею до виходу.

Люсьєн спустився в Умо чудесним бульваром Больє, потім вулицею де Мінаж через браму Сен-П'єр. Ішов він найдовшим шляхом, але це зрозуміло, бо на цьому шляху стояв будинок пані де Баржетон. Йому так приємно було проходити попід вікнами в цієї жінки, хоч би вона цього й не знала, що він уже два місяці ніколи не вертався в Умо через браму Пале.

Спинившись під деревами Больє, Люсьєн глянув на простір між Ангулемом і Умо. Місцеві звичаї утворили моральні перепони, перемогти які було Люсьєнові багато важче, ніж спуститися тут крутими схилами. Молодий честолюбець зумів проникнути в дім де Баржетонів, перекинувши славу замість звідного мосту між містом і передмістям; але тепер його турбувало рішення коханої, як фаворита, що, спробувавши поширити свою владу, боїться немилості. Ці слова можуть бути незрозумілими для тих, хто не мав нагоди спостерігати звичаї міст, які поділяються на місто горішнє і долішнє. Отож, годиться подати тут кілька пояснень відносно Ангулема, тим більше, що вони допоможуть нам узнати пані де Баржетон, одну з найвизначніших дійових осіб у цій повісті.

Ангулем — старе місто, що стоїть над долинами річки Шаранти на верховині скелі, подібної до цукрової голови. Ця скеля в напрямі до Перігора прилягає до довгої горбовини й відразу уривається над шляхом з Парижа на Бордо, утворюючи щось ніби ріг серед трьох мальовничих долин. Рови, стародавні брами й рештки фортеці свідчать про велику вагу цього міста за релігійних війн. І католики, і кальвіністи однаково високо цінили його, як стратегічний пункт. Але те, що тоді було йому на

користь, тепер йому шкодило. Рови й надто крутий схил скелі, не дозволяючи йому рости долиною Шаранти, засудили його на згубну нерухомість. У той час, як відбувається дія нашої повісті, уряд спробував був поширити місто до Перігора й збудував палац префектури, морську школу й кілька військових закладів уздовж долини, прокладаючи шляхи. Але торгівля далеко випередила уряд в іншому місці. Вже здавна під горою понад річкою, де тягнеться великий шлях з Парижа на Бордо, розрослося, як купка печериць, передмістя Умо. Всім добре відомі знамениті ангулемські паперові фабрики, що вже триста років тому виникли на Шаранті та її допливах коло водоспадів. Держава збудувала в Рюелі найбільший збройовий завод для потреб флоту. Всі промисли, що живуть із шляхів та річки,— транспортні контори, пошта, готелі, заїзди, каретні майстерні— згуртувались у долині під Ангулемом, щоб уникнути важкого узвозу. Природно, близько Шаранти розташувались шкіряні заводи, пральні, всі промисли, зв'язані з водою; так само її береги були вкриті винними льохами, складами сировини, яку сплавливали річкою, нарешті, транзитними установами. Передмістя Умо стало промисловим і багатим містом, другим Ангулемом, якому заздрило верхнє місто. Алеж там залишались урядові установи, єпископат, суд, аристократія. Отже, хоч і дуже активно й потужно зростало Умо, воно лишалось тільки додатком до Ангулема. На горі— дворянство і влада, в долині— торгівля й гроші: дві соціальні верстви, вічно й повсюди ворожі одна до одної. Тому важко сказати, яке з двох міст більше ненавиділо друге. Реставрація за дев'ять років ще погіршила це становище, досить спокійне за Імперію. Населення верхнього Ангулема складається здебільшого з дворянських родів або давніх буржуазних родин, які живуть із своїх прибутків, і всі вони становлять ніби тубільну расу, в яку не може вступити чужинець. Захожа з сусідньої провінції родина може вважати себе, мовляв, усиновленою тільки тоді, як поживе тут років двісті або породичається з якоюсь давньою місцевою родиною; та й то тубільцям здаватиметься, що вона прибула тільки вчора. Префекти, збирачі податків, різні адміністратори протягом сорока

останніх років пробували цивілізувати давні родини, що вместилися на вершці скелі, як недовірливі ворони: ті приймали їхні запрошення, одвідували їхні банкети, але рішуче й уперто відмовлялись приймати їх у себе.

Ці насмішкуваті, чванькуваті, ревниві родини одружуються тільки з своїми; утворюють замкнений фронт, не дозволяючи нікому ні ввійти, ні вийти; сучасна розкіш їм невідома; на їхню думку, послати дитину в Париж значить погубити її. Ця обережність малює вам відсталі звичаї цих родин, безглуздох роялістів, святобожників скоріше, ніж справді побожних людей, що всі живуть нерухомо, як їхнє місто і їхня скеля. Але по близьких околицях Ангулем уславивсь як місто, де добре виховують дітей, і туди в пансіони та монастирі посилають сусідні міста учитись своїх дівчат.

Легко зрозуміти, як цей кастовий дух впливає на почуття, що відділяють Ангулем від Умо. Купецтво — багате, дворянство здебільшого бідне. Одне мстить ся другому однаковим презирством. До цього змагання прилучається й ангулемська буржуазія. Купець з верхнього міста говорить про купця з передмістя з притиском, якого не віддати: „Це ж умовець“. Реставрація, піднісши аристократичний стан у Франції і подавши йому надії, здійснити які не можна було тому, що всі інші стани обурились б, розширила моральне провалля, яке ще дужче від природного провалля відділяло Ангулем від Умо. Благородне дворянство, покликане тоді до врядування, стало тут більше замкненим, ніж у якому іншому місті Франції. Умовець був ніби парієм. Звідси виникла та глуха й глибока ненависть, що надала такої жакливої одностайності повстанню 1830 року і зруйнувала всі елементи старого соціального ладу у Франції. Пиха придворного дворянства відштовхнула від трону провінціальне дворянство, а воно відштовхнуло від себе буржуазію, весь час обрзаючи її честолюбні стремління. Отже, умовець, син аптекаря, в домі пані де Баржетон — це була вже ціла маленька революція. Хто ж до неї спричинився? Ламартін і Віктор Гюго, Казімір Делавінь і Жуї, Беранже, Шатобріан, Вільмен і пан Еньян, Суме й Тіссо, Етьєн і Давріньї, Бенжамен Констан і Ламенне,

Кузен і Мішо — одно слово, старі й молоді літератори, як ліберали, так і роялісти. Пані де Баржетон любила мистецтво й літературу; цю пристрасть, цю манію оплакували високі ангулемські кола, алеж ми повинні будемо виправдати її, коли визнаємо життя цієї жінки, яка народилася для блискучої слави і яку фатальні обставини примусили зостатись у затінку. Її вплив визначив долю Люсьєна.

Пан де Баржетон був правнуком бордоського міського урядовця, на ім'я Міро, який за свою довгу службу здобув за Людовіка XIII дворянство. За Людовіка XIV його син уже звався Міро де Баржетон, був офіцером придворної гвардії і за дружиною взяв стільки грошей, що його син за Людовіка XV звався вже просто паном де Баржетоном. Цей пан де Баржетон, внук пана Міро - урядовця, так старався поводитись справді по-дворянському, що перевів усе добро своєї родини й цим спинив її розвиток. Двоє його братів, двоюрідні діди теперішнього пана де Баржетона, знову зайнялися торгівлею, так що серед бордоських купців ви й тепер знайдете Міро. Але землі Баржетона під Ангулемом, залежні від маєтку Ларошфуко, не могли бути продані, як і будинок в Ангулемі, який звався „готелем Баржетона“, — тому внук пана Баржетона - Марнотратця дістав їх у спадщину. В 1879 році він позбувся права користуватися землями, і з усього маєтку йому залишилось тисяч десять ліврів ренти. Якби його дід пішов за блискучим прикладом Баржетона I і Баржетона II, то цей Баржетон V, якого можна прозвати Німим, був би маркізом де Баржетоном, узяв би собі дружину з якогось знатного роду й зробився б герцогом і пером, як і багато інших. Натомість він у 1805 році мав за велику честь одружитися з панною Марією - Луїзою Анаїс де Негреплісс, дочкою одного дворянина, давно забутого в своєму маєткові, хоч він належав до молодшої галузі одного з найдавніших родів південної Франції. Один з Негрепліссів був серед заручників Людовіка Святого, але голова старшої галузі зветься блискучим ім'ям д'Епар, яке він дістав, одружившись за Генріха IV із спадкоємницею цього роду. Цей дворянин, молодший син молодшого нащадка, жив у невеличкому маєтку своєї

дружини коло Бребезьє, мав з нього чудесні прибутки, сам продавав на базарі хліб, сам торгував вином, не зважаючи на глузування, аби тільки назбирати якнайбільше екою та час від часу поширювати свій маєток.

Смак до музики й літератури був навіяний пані де Баржетон досить незвичайними для глухої провінції обставинами. Під час революції абат Ніоллан, найкращий учень абата Розе, переховувався в маленькому замку д'Епар в усім своїм композиторським багажем. Він щедро заплатив старому дворянинові за його гостинність, узявши на себе виховання його дочки Анаїс, яка без цієї нагоди була б віддана на ласку долі, або ще гірше — на волю якоїсь лихої покоївки. Абат не тільки був музикантом, але й широко знав літературу, а також італійську й німецьку мови. Отже, він навчив панну де Негреплісс цих двох мов і контрапункту, поясняв їй великі твори літератури французької, німецької і італійської, розбирав з нею музику всіх майстрів. Нарешті, щоб мати якусь роботу в глибокій самотності, в яку кинули його політичні умови, він навчив її грецької і латинської мови, дав їй деякі відомості з точних наук.

Присутність матері не змінила хлоп'ячого виховання молоді дівчини, яку сільське життя й так уже схиляло до повної незалежності. Абат Ніоллан, душа ентузіастична й поетична, зокрема відзначався розумом, властивим артистам, які, маючи багато високоцінних якостей, підносяться над буржуазними поняттями свободою своїх суджень і широтою думки. Якщо суспільство вибачає надмірну смілість такого розуму за його самобутню глибину, то в приватному житті воно може здатись шкідливим, ведучи до ухилів від прийнятих правил. Абат був палкою людиною, тому його думки захоплювали дівчину, в якій природна для молодих людей піднесеність була ще збільшена сільською самотою. Абат Ніоллан передав учениці сміливість своїх поглядів і легкість думки, зовсім не думаючи про те, що ці якості, вельми потрібні чоловікові, будуть хибою для жінки, призначеної для скромних обов'язків дружини й матері. Хоч абат раз - у - раз радив своїй учениці бути тим вибачливішою і скромнішою, чим ширшого набувала вона знання, панна де Не-

греплісс засвоїла собі дуже високу думку про себе й надмірну зневагу до людства. Навколо вона бачила тільки людей, нижчих від себе і готових їй коритись, тому набула гордості великих паній, не маючи ніжної хитрості їх ввічливості. Бідний абат, любуючись у ній самим собою, як автор у своєму творі, хвалив її зарозумілість, а вона не зустріла, на лихо, жодного зразка, до якого могла б себе порівняти, щоб скласти про себе правильну думку. Одна з найбільших невигод сільського життя — брак товариства. Коли нема з ким рахуватися в поводженні й одежі, тоді втрачаєш звичку соромитись перед людьми. Все псується тоді в нас — і форма, і дух. Нічим і ніким не стримувана сміливість думок панни де Негреплісс відбилася на її манерах, на її погляді; вона набула того молодецького вигляду, який спершу здається оригінальним, але личить тільки жінкам-авантюристкам. Отже, це виховання, різкість якого зм'якшилася б у вищих колах суспільства, в Ангулемі мусіло зробити її смішною, коли її прихильники перестануть молитись на її помилки, чарівні тільки замолоду.

Щождо пана де Негреплісс, то він віддав би всі доччині книжки, аби врятувати хворого бика, бо був таким скупим, що й мідяка не додав би до прибутку, на який вона мала право, навіть коли б мова йшла про купівлю найпотрібнішої для її виховання дрібнички. Абат помер у 1802 році, раніше, ніж люба його дитина взяла шлюб, який він, певне, не схвалив би. Старий дворянин після смерті абата відчув, яким тягарем буде йому дочка. Він зрозумів, що не в силі буде витримати боротьбу, яка неминуче мала початись між його скупістю і незалежним характером його нічим не занятої дочки. Як усі дівчата, що зійшли з уторованого шляху жіноцтва, Наїс засудила шлюб і мало ним турбувалась. Їй гидко було б підкорити свій розум і всю свою істоту сірим і середнім чоловікам, яких вона тільки й могла зустріти. Їй хотілось панувати, а вона мусіла коритись. Якби їй треба було вибирати, чи підкоритись грубим примхам того, хто не розуміє її смаків, чи втекти з коханцем, який був би їй до вподоби, — вона б і хвилини не вагалась. Пан де Негреплісс був ще занадто дворянином, щоб дозволити

нерівний шлюб. Як багато інших батьків, він вирішив одружити дочку більше для свого спокою, ніж для неї самої. Йому потрібний був дворянин не дуже великого розуму, щоб не здатний був вимагати в нього звіту за опікунство над доччиним майном, нікчемний і безвільний, щоб Наїс могла ним крутити, як хотіла, до того ще некорисливий, щоб узяв дружину без посагу.

Та як знайти такого зятя, що підійшов би і батькові, і дочці! Такий чоловік був би чудом між зятями. З таким подвійним завданням пан де Негреплісс почав приглядатись до місцевих дворян, і йому здалось, що пан де Баржетон єдиний відповідає його програмі. Пан де Баржетон, сорокалітній чоловік, сильно пошарпаний любовними пригодами своєї молодості, був надзвичайно недолугий розумом; одначе, глузду в нього лишалось якраз стільки, щоб управляти маєтком, а тактовності — щоб бувати в ангулемському товаристві й не робити там незручностей і дурниць. Пан де Негреплісс цілком одверто розповів дочці про всі негативні сторони зразкового чоловіка, якого він їй пропонував, і пояснив їй, яку велику користь вона може з нього мати для власного щастя; вона одружувалася з гербом двохсотлітньої вже давності, на якому щит був поділений на чотири поля: на золотому — три оленячі голови; на чорному — хрести, два й один, на третьому — шість смужок, срібні й блакитні, а на блакитному — шість золотих черепашок, три, дві й одна. Діставши собі охоронця, вона на свій смак побудує свою долю під захистом вищого товариства, за допомогою зв'язків, які вона здобуде в Парижі своїм розумом і красою. Наїс захопилась перспективою такої свободи. Пан де Баржетон уважав, що одружується блискуче, бо сподівався одержати незабаром від тестя у спадщину землі, які той старанно докупляв, хоч у той час здавалось, що панові де Негреплісс доведеться скласти епітафію своєму зятеві.

Пані де Баржетон тепер 36 років, а її чоловікові — 58. Така велика різниця тим більше вражала, що пан де Баржетон виглядав років на сімдесят, а дружина його вільно могла гратися в молоденьку дівчину, одягатись у рожеве й зачісуватись „по-дитячому“. Їхні достатки

не перевищували 12 тисяч ліврів ренти, проте вони були зачислені до шести найбагатших родин старого міста, за винятком купців і адміністраторів. Мусівши упадати коло батька, від якого пані де Баржетон чекала спадщини, щоб мати змогу переїхати в Париж, і який так не поспішав умирати, що пережив свого сина, подружжя де Баржетон жило в Ангулемі, де блискучі розумові здібності пані де Баржетон і непочаті багатства, зховані в її серці, мусіли гинути марно і з часом стати смішними. Справді, наші смішні сторони походять здебільшого з дуже гарних почуттів, з чеснот і здібностей, доведених до крайності. Гордість, не зм'якшувана світськими звичаями, перетворюється на пиху, виявляючись у дрібницях, замість зростати у колі вищих почуттів. Піднесеність — ця чеснота над чеснотами, яка породжує святих, яка надихає потайні пориви й блискучу поезію, робиться манірністю на тлі провінціальних дрібниць. Далекі від центру, де сяють великі розуми, де повітря наповнене думками, де все весь час поновлюється, — освіта в'яне, смак псується, як стояча вода. Пристрасті, без мети прибільшуючи мале, самі змалюються. В цьому причина скупості й спліток, що, як пошесть, панують на провінції. Навіть небуденна людина дуже швидко заражається вузькими ідеями й скнарністю. Так гинуть чоловіки, народжені для величі, і жінки, що були б чарівними, коли б їх торкнулося світське виховання і вплив видатних людей.

Пані де Баржетон бралась за ліру з приводу кожної дрібнички, зовсім не відрізняючи особистої поезії від поезії для всіх. Справді, є нікому незрозумілі почуття, які треба ховати в собі самому. Звичайно, захід сонця — велична тема, але чи не буде смішною жінка, яка пишномовно описує його перед людьми, що поринули в матеріальні розрахунки. Є насолоди, якими можна тішитися тільки вдвох, поетові з поетом, серцю з серцем. Вона мала хибну звичку завжди вживати тих довгих і бундючних фраз, що їх так дотепно називають „тартинками“ журналісти, які щоранку нарізують їх своїм передплатникам, і хоч як важко їх перетравити, передплатник усе таки їх споживає. Вона без усякої міри завантажувала

свою мову найвищими ступенями, і всі найменші речі зростали таким чином до велетенських розмірів. З того часу вона почала все *типізувати, індивідуалізувати, синтезувати, драматизувати, аналізувати, поетизувати, прозаювати, ангелозувати, у величнювати, неологізувати, трагезувати* — доводиться вчинити на мить насильство над мовою, щоб показати нові дивацтва декого з жінок. А втім, дух її запалювався так само, як і мова. Дифірамби не сходили з її уст і серця. Вона тремтіла, завмирала, захоплювалась кожною подією — саможертвою якоїсь сестри-жалібниці і стратою братів Фоше; „Іпсібле“ д'Арленкура і „Анакондою“ Люїса; втечею генерала Ла-Валетта і тим, що її приятелька, крикнучи чоловічим голосом, зуміла прогнати злодіїв. На її думку, все було величним, надзвичайним, дивним, божественним, чудовим. Вона раптом спалахувала, гнівалася, неприємніла, поривалася, падала духом, дивилася на небо й землю, і її очі наливались сльозами. Своє життя вона зживала в нескінченних захопленнях і сама себе спалювала на дивному презирстві до інших. Вона мріяла про Янінського пашу, хотіла б розпочати з ним боротьбу в його сералі, і їй здавалось, що то було б велично, коли б її зашили в мішок і кинули в воду. Вона заздрила леді Естер Стенгоп, цій синій панчосі пустині. Їй бажалося стати черницею ордена святої Камілли, ходити за хворими в Барселоні і вмерти там від пропасниці — ось славне, благородне призначення! Словом, вона жадала всього, що могло порушити світлу течію її життя, заховану десь під травою. Вона молилась на лорда Байрона, на Жан-Жака Руссо, на всіх, чие життя було поетичним або драматичним. Усяке нещастя викликало в неї сльози, всяка перемога — гучну хвалу. Вона співчувала переможеному Наполеонові, співчувала й Магометові-Алі, що винищував єгипетських тиранів; оточувала ореолом геніальних людей і була певна, що вони існують самими тільки пахощами й світлом.

Багатьом здавалось, що вона божевільна, алеж божевільна цілком безпечно; але пильному спостережникові все це, певне, здалося б уламками пишного кохання, зруйнованого зразу по розцвіті, рештками якогось не-

бесного Єрусалима, одно слово — коханням без коханця. Так воно справді й було. Історію перших вісімнадцяти років шлюбного життя пані де Баржетон можна описати кількома словами. Певний час вона жила лише сама собою і далекою надією на майбутнє. Потім, переконавшись, що недостатність коштів не дозволяє їй жити в жаданому Парижі, вона звернула увагу на оточуючих її людей і вжахнулась своєї самотності. Не було коло неї жодного чоловіка, що міг би навіяти їй ту пристрасть, якій віддаються жінки з розпачу від безвихідного, одноманітного й нудного життя. Вона не могла нічого сподіватись, навіть якогось випадку, бо буває життя без випадків. Коли Імперія блищала всім світлом своєї слави під час походу Наполеона в Іспанію, куди він кинув цвіт свого війська, надії пані де Баржетон, ошукані досі, знову прокинулись. Природна річ, вона з величезною цікавістю дивилась на цих героїв, які з одного слова наказу йшли завойовувати Європу і воскрешали легендарні подвиги рицарства. Найскупіші і найнепокірніші міста мусіли вітати імператорську гвардію; назустріч їй виходили мери й префекти з пишними промовама, як перед королівською величністю. З'явившись на балі, улаштованому якимсь полком у місті, пані де Баржетон закохалась у одного дворянина, простого підпоручика, якого хитрий Наполеон поманив маршальським жезлом. Цю стриману, благородну й велику любов, таку відмінну від тодішнього кохання, яке зв'язувалось і розв'язувалось надто легко, незаймано освятила рука смерті. Під Ваграмом гарматна куля розчавила на серці маркіза де Канте-Круа єдиний портрет пані де Баржетон, який свідчив про її красу. Вона довго плакала за цим молодим красунем, який встиг, підогрітий бажанням слави й кохання, за два походи стати полковником і лист від Наіс ставив вище за імператорську ласку. Журба накинута цій жінці на обличчя серпанок постійного смутку.

Ця хмара розвіялась лише в ту жахливу пору, коли кожна жінка починає жаліти за своєю молодістю, яка минула без радощів для неї, коли вона бачить, як в'януть рози на її щоках, коли жага кохання відроджується разом з бажанням продовжити ще трохи останні спогади

молодих літ. Все, що було в ній вищого, заятрилось у її душі, охопленій холодом провінції. Вона б умерла в журбі, як горностаї, коли б забруднила себе зближенням з якимсь із тих чоловіків, що після доброго обіду мріють пограти ввечері в карти на кілька су. Почуття гідності врятувало її від сумного провінціального кохання. Між нікчемністю оточуючих чоловіків і нічим небуденна жінка мусить вибрати ніщо. Отже, шлюб і товариство були для неї монастирем. Вона жила поезією, як кармелітка живе релігією. Її самотність прикрасили твори славетних, невідомих доти чужинців, що були надруковані між 1815 і 1821 роками,— великі трактати Бональда і де Местра — цих двох мислителів-орлів, і менш грандіозні твори французького письменства, що могутньо розвинуло тоді своє перше віття; проте, ні її розум, ні вся істота від того не витончились. Вона лишалась пряма й міцна, як дерево, що витримало бурю й не зломилось. Її гідність ще піднеслася; її вищість зробила її манірною і вередливою. Вона панувала, не зважаючи на всі свої хиби, як усі ті, хто дозволяє на себе молитись. Таке було минуле пані де Баржетон — холодна повість, яку треба було розповісти для зрозуміння її зв'язку з Люсьєном, що познайомився з нею досить дивним способом. Останньої зими в місті з'явилась нова особа, яка пожвавила одноманітне життя пані де Баржетон. Трапилось так, що на вільну посаду управителя посередніх податків пан де Барант призначив людину з такими пригодами в минулому, що жіноча цікавість послужила йому паспортом для входу до місцевої королеви.

Пан дю Шатле з'явився на світ просто Сікстом Шатле¹, але йому вистачило розуму відзначити самого себе в 1806 р. Це був один з тих приемних молодих людей, які за наполеонівських часів щасливо уникли військової служби, перебуваючи коло самого імператорського сонця. Свою кар'єру він почав з посади в однієї з імператорських принцес. Пан дю Шатле мав усі якості, потрібні для

¹ Приросток „дю“ і „де“ становить у французів ознаку дворянського стану.

його посади. Добре збудований, красивий, спритний у всяких вправах, він умів добре танцювати, вміло грав на більярді і якнебудь на аматорській сцені, співав романси, плескав дотепам, був промітний, гнучкий і заздрісний, знав усе й не знав нічого. Цілковитий неук у музиці, він сяк-так акомпанував на фортепіано дамі, яка ласкаво хотіла проспівати романс, розучуваний цілий місяць з тисячами труднощів. Нездатний відчувати поезію, він просив дозволу прогулятись десять хвилин, щоб скласти експромт, якийсь плоский, як ляпас, куплет, де рима заступала зміст. Крім того, пан дю Шатле мав хист докінчувати вишивання, де перші квіти починала принцеса; він з невимовною чарівністю тримав клубочки шовку, які вона розмотувала, і розповідав їй різні дурнички, прикриваючи їх непристойність дірявим серпанком. Не розуміючись зовсім у малярстві, він умів скопіювати пейзаж, намалювати профіль, нарисувати ескіз костюму й розцвітити його. Словом, мав усі дрібненькі таланти, які не одному утворили добре становище за тих часів, коли жінки мали багато більший вплив на всі справи, ніж це здається. Він вважав себе дуже вправним у дипломатії, науці тих, хто не знає ніякої науки, хто глибокий своєю порожнечею, але науці дуже вигідній, бо обізнаність із нею випливає з самого факту посідання високої посади, бо вона, вимагаючи від людей стриманості, дозволяє неукові мовчати, обмежуючись таємничим похитуванням головою; найсильніший у цій науці той, хто пливе, тримаючи голову над потоком подій, які він нібито веде за собою, — лишається тільки питання, скільки сам він важить. У дипломатії, як і в мистецтві, на одного генія припадає безліч нікчемностей. Не зважаючи на свою штатну і надштатну службу при її імператорській високості, його заступниця не могла ввести його в державну Раду, — не тому, що він не зміг би чудесно приймати прохання й доповідати про них, як багато інших, а тому, що принцеса вважала за його найкращу посаду ту, яку займав він коло неї, а не десь інде.

Проте, він дістав титул барона, відправився в Кассель, як надзвичайний посол, і дійсно справив там надзвичайне вражіння. Інакше кажучи, Наполеон під час кризи вико-

ристав його як дипломатичного кур'єра. У момент падіння Імперії баронові дю Шатле був обіцяний пост міністра при Жеромі у Вестфалії. Коли провалилось це сімейне, як він казав, посольство, він упав у розпач і відправився в подорож у Єгипет з генералом Арманом де Монриво. Вони були розлучені дивною пригодою, і дю Шатле блукав два роки з пустині в пустиню, від племені до племені, потрапивши в полон до арабів, що перепродували його одні одним, не маючи змоги використати його таланти. Кінець-кінцем він дістався до володінь Маскатського імама, між тим як Монриво направлявся в Танжер; але, на його щастя, з Маската якраз відпливало англійське судно, і він міг вернутись у Париж на рік раніше від свого товариша в подорожі. Завдяки своїм недавнім нещастям, деяким давнім зв'язкам і послугам, зробленим колись особам, які тепер були в милості, він доступився до президента Ради, і той поручив панові де Барантові дати йому першу вільну державну посаду. Ангулемські дами, довідавшись про його роль при її імператорській високості, про його репутацію обдарованої людини, про його надзвичайні пригоди під час подорожі і про його страждання, зацікавились ним надзвичайно. А пан барон дю Шатле, вивчивши звичаї верхнього міста, повівся відповідно до них: прикинувся хворим, удавав розчарованого і втомленого. Він раз-у-раз хався за голову, ніби біль не давав йому й хвилинки спокою; цей маленький жест відразу нагадував про його подорож і робив його інтересним. Він відвідував вищих представників влади: генерала, префекта, головного податкового управителя і єпископа, але всюди лишався ввічливий, холодний, трохи зневажливий, як людина, що в цьому місці перебуває тимчасово і чекає дальшої ласки від влади. Він залишив суспільству догадуватись про свої здібності, які виграли від того, що лишилися невідомими; тоді, пересвідчившись, що його всі бажають у себе бачити, що місцеві чоловіки нікчемні, він кілька тижнів вивчав місцевих жінок і визнав, що пані де Баржетон є тією особою, зв'язок з якою йому найбільше личить.

Щоб потрапити в цей готель, неприступний для чужин-

ців, він вибрав музику, роздобув собі десь потай мессу Міруара, вивчив її на фортепіано, а одної неділі, коли все ангулемське суспільство було в церкві, зачарував цих неуків грою на органі й ще поглибив інтерес до себе, заохотивши представників нижчого духівництва об'явити ім'я органіста. По виході з церкви пані де Баржетон похвалила його й висловила жаль, що не мала нагоди пограти з ним разом; під час цієї жаданої зустрічі він здобув собі паспорт, якого ніколи не одержав би, коли б сам попросив його. Пройда-барон з'явився до ангулемської королеви й почав недвозначно за нею впадати. Цей підтоптаний уже красунь,— йому було сорок п'ять років,— ще знайшов у цій жінці молодість, яку можна відживити, справжні скарби великої вартості; з нею, незабаром, може, багатою вдовою, можна було б одружитися, через неї ввійти в зв'язок з родиною де Негреплісс, отже й з маркізою д'Епар у Парижі, яка своїм впливом могла б поновити його політичну кар'єру. Хоч це дерево було дуже попсоване темною і густою цвіллю, він вирішив держатись його, обчистити, виплекати його, добитись від нього рясних плодів.

Ангулемське панство зняло крик проти появи гяура в касбі, бо салон пані де Баржетон був місцем зборів найчистішого, без жодної домішки, товариства. Тільки єпископ бував там постійно, префекта приймали двічі - тричі на рік, головний податковий управитель не мав туди доступу; пані де Баржетон бувала в нього на вечірках, концертах, але ніколи в нього не обідала. Не приймати головного податкового управителя і впустити простого управителя посередніх податків — це був цілий переворот у ієрархії, незрозумілий зневаженим високим урядовцям. Хто зуміє збагнути дріб'язковість, яку можна знайти, зрештою, в кожній суспільній верстві, той зрозуміє, як імпонував готель де Баржетонів ангулемській буржуазії. Що ж до Умо, то для нього цей маленький Лувр, цей величний ангулемський готель де Рамбуїє, блищав далеким сонцем.

Всі ті, що збирались у цьому готелі, були нікчеми, люди вузьколобі, найбільші нездари на двадцять льє навкруги. Вся їхня політика полягала в банальній і завзятій балаканині; „Ля Котідьєн“ для них була надто

поміркованою, а Людовік XVIII — якобінцем. Жінки, здебільшого дурні й негарні, одягались погано, в кожній була якась хиба, нічого тут не було бездоганного — ні розмови, ні вбрання, ні розуму, ні тіла. Якби не сподіванки, які дю Шатле покладав на пані де Баржетон, він би не стерпів цього товариства. Проте, кастовий дух і манери, благородний вигляд, гонор дрібномаєткового дворянства, знання законів ввічливості, заповнювали для них цю порожнечу. Благородство почуттів було тут багато щиріше, ніж у колах паризької знаті; тут панувала шаноблива відданість Бурбонам, які б вони не були. Це товариство можна прирівняти, якщо таке порівнення припустимо, до старовинного срібного посуду, почорнілого від часу, але важкого. Нерухомість політичних поглядів здавалась їм вірністю. Відстань між цим товариством і буржуазією, трудність доступу до нього підносили його і надавали йому умовної цінності. Кожен з цих дворян мав свою ціну для ангулемських жителів, як каури¹, що заміняють гроші в бамбарських негрів.

Дехто з жінок, яким дю Шатле підлестив, визнали в ньому якості, яких бракувало чоловікам їхнього товариства, і заспокоїли обурене самолюбство: кожна з них сподівалась здобути спадщину її імператорської високості. Пуристи гадали, що цей зайда буватиме тільки в пані де Баржетон, але ніде інде прийнятий не буде. Дю Шатле довелось зазнати кількох зухвалостей, але він утримався на здобутій позиції завдяки зв'язкам з духівництвом. Крім того, він зіграв на хибах ангулемської королеви, які виникли на ґрунті провінціального життя, приніс їй усі книжні новинки, читав нові поезії. Вони вкупі захоплювались творами молодих поетів — вона щиро, він з нудьгою, бо, як людина імператорської школи, мало розумів поетів-романтиків. Пані де Баржетон, захоплена відродженням, яке сталося під впливом Лілій², любила Шатобріана за те, що він назвав Віктора Гюго „величною дитиною“. Сумуючи, що може пізнавати геніїв лише здалека, вона зітхала за Парижем, де жили

¹ Раковини, схожі на фарфор.

² Герб Бурбонів.

великі люди. Тоді пан дю Шатле вирішив показати їй чудо: сповістив їй, що в Ангулемі існує друга „велична дитина“, молодий поет, який своїм хистом, сам того не знаючи, перевищує найблискупчіші паризькі сузір'я. Майбутня велика людина народилася в Умо! Директор колегії показував баронові чудові вірші. Скромна і бідна, ця дитина в новим Четтертоном, тільки без політичної підлоти, без тої лютої ненависті до вищого класу, яка штовхнула англійського поета писати памфлети проти своїх добродійників. У товаристві в пані де Баржетон було з п'ять-шість осіб, які поділяли її смаки до літератури й мистецтва: один терликав на скрипці, другий умів трохи мазати сепією білий папір, той — через те що він голова сільськогосподарського товариства, інший — тому, що маючи баса, міг проспівати на зразок того крику, яким лякають звіря на полюванні, „Se fiato in cogro avete“¹, але серед усіх цих химерних постатей пані де Баржетон була як голодний перед бутафорським обідом, де всі страви картонні. Можна уявити собі її радість, коли вона почула таку новину. Їй конче схотілося побачити цього поета, цього ангела! Вона була в нестямі, в захопленні, говорила про нього цілі години. Через два дні колишній дипломатичний кур'єр улаштував через директора колегії візит Люсьєна до пані де Баржетон.

Тільки ви, бідні провінціальні ілоти, для кого соціальну віддаль перемогти важче, ніж парижанам, для яких вона день - у - день скорочується, ви, над ким так жорстоко тяжать ґрати, якими повідгороджувались різні верстви, кричачи одна одній: „рака“² — тільки ви зрозумієте, що сталося з мозком і серцем Люсьєна, коли директор колегії сказав йому, що двері готеля де Баржетонів перед ним розчиняються! Слава примусила їх повернутись на завісах! Він ласкаво буде прийнятий у домі, що вбирив його очі, коли вечорами вони гуляли з Давідом у Больє і думали, що мабуть ніколи їхнє ім'я не дійде до тих вух, які бувають глухі до науки, коли вона промовляє з далекого низу. Тільки сестрі звірив Люсьєн свою таємницю. Як добра хазяйка, як божественна чарівниця,

¹ Якщо у вашому тілі ще в подих.

² Лайливе слово, що зустрічається в євангелії.

Єва дістала кілька захованих про чорний день луідорів, купила Люсьєнові тонкі черевики в найкращого ангулемського шевця і новий костюм у найславетнішого кравця. Оздобила його найкращу сорочку гарним жабо, яке своїми руками випрала й випрасувала. Яка була радість бачити його таким прибраним! Як пишалась вона своїм братом! Яких тільки не надавала йому порад! Помітила й дрібні хиби в його поведженні. Постійно заглиблений у свої поетичні мрії, Люсьєн звик зразу ж, як тільки сів, спиратись ліктями, міг навіть стола до себе підсунути, щоб на нього спертись; Єва заборонила йому так незмушено триматись в аристократичній святині. Вона провела його до брами Сен-П'єр, дійшла майже до собора і дивилась йому вслід, поки він ішов вулицею Больє на бульвар, де його чекав пан дю Шатле. Бідна дівчина була схвильована до краю, так ніби сталась якась велика подія. Люсьєн у пані де Баржетон — це було для Єви світанком долі. Святе створіння, вона не знала, що там, де починається честолюбство, кінець усім щирим почуттям!

Коли Люсьєн прибув на вулицю де Мінаж, готель знадвору не справив на нього вражіння. Цей Лувр, піднесений його уявою, був будинком з місцевого каменю, уже пожовклим від часу. Досить сумний з вулиці, він і в дворі був дуже простий: звичайне провінціальне подвір'я, холодне, чистеньке. Будинок суворого, майже монастирського стилю, зберігся добре. Люсьєн піднявся старими сходами, кам'яними лише до другого поверху, з поруччям каштанового дерева. Перейшовши мізерний передпокій і великий, мало освітлений зал, він знайшов владичицю замку в маленькій вітальні, оздобленій панелями, вирізьбленими в дусі минулого століття і пофарбованими в сіре. Над дверима був однотонний розпис. Пано були скупі прикрашені старим червоним шовком. Старомодні меблі жалісно ховались під картатими чехлами. Пані де Баржетон сиділа на канапці коло круглого столу, застеленого зеленим килимом. На столі стояв старовинний свічник на дві свічки з абажуром.

Королева не підвелась, а тільки дуже приємно вигнулась на кріслі, посміхаючись поетові. Це зміїне вигинання

схвилювало поета, здалось йому вишуканим. Надзвичайна краса Люсьєна, його боязкі манери і голос вразили пані де Баржетон. Поет був самою поезією. Молодий чоловік кількома обережними поглядами оглянув цю жінку і подумав сам собі, що вона цілком відповідає чуткам про неї,— вона виправдувала всі його уявлення про світську даму.

На пані де Баржетон був, за новою модою, чорний бархатний берет з розрізами. Цей головний убор нагадує середньовіччя, що імпонує молодим людям, немов би звеличуючи жінку. Спід берету вибивалось пишне рижувате волосся, золоте під промінням світла і вогневе на контурах кучерів. У благородної дами було те блискуче біле обличчя, яким викупаються в жінок мнимі хиби рижого волосся. Чоло, вже зморщене, вінчало своєю сміливо вирізьбленою білою масою блискучі сірі очі, обведені немов перламутровими берегами; синяві жилки з обох боків носу ніжним обрамленням ще більш підкреслювали білість шкіри; ніс, з бурбонівським горбиком, додавав ще більшої виразності довгастому обличчю, будучи ніби блискучою точкою, в якій виявлялась королівська привітність роду Конде. Волосся не закривало всієї шиї ззаду. Недбало навхрест застібнута сукня відкривала спереду білосніжну шию, дозволяючи вгадувати будову грудей.

Ласкавим рухом тонких і випещених, але трохи сухих пальців пані де Баржетон показала молодому поетові на стілець поруч себе. Пан дю Шатле сів у крісло. Люсьєн помітив тоді, що нікого більше немає. Розмова пані де Баржетон захопила поета з Умо. Три години коло неї були сном, який йому хотілось продовжити вічно. Вона здалась йому скоріше схудлою ніж худою, закоханою без кохання, хворобливою, не зважаючи на своє здоров'я. Її манера все прибільшувати сподобалась йому, бо всі молоді люди починають із захоплення, прибільшення, цієї омани прекрасних душ.

Він не помітив блякості її щік, не помітив, що на вилицях у неї червонуваті плями, які від турбот і страждання набули цегляного відтінку. Він найбільше і передусім захопивсь її вогняними очима, її прекрасним

волоссям, у якому струмилося світло, блискучою білою шкірою,— світючими точками, на які він поплив, як метелик на свічку. До того ж, її душа надто промовляла до його душі, щоб він міг поцінити її як жінку. Його захоплював її чарівний жіночий запал, її красномовство, трохи застарілі фрази, які пані де Баржетон давно повторювала, але які здались йому новими, тим більше, що він у всьому хотів бачити тільки гарне й прекрасне.

Своїх віршів він не приніс, але про них і не спитали: він їх забув, щоб мати право прийти вдруге. Пані де Баржетон не згадала про них, щоб запросити його прочитати їх другим разом. Чи не була це вже перша змова між ними?

Пан дю Шатле був дуже незадоволений тим, як пані де Баржетон прийняла поета. Він трохи пізно побачив у красивому юнакові соперника.

Він провів Люсьєна до першого спуску вулиці Больє з наміром підкорити його своїй дипломатії. Люсьєн дуже здивувався, коли директор посередніх податків став хвалитись тим, що ввів його до пані де Баржетон, і на цій підставі давати йому всякі поради.

Дай боже, щоб Люсьєнові там краще поталанило, ніж йому, говорив пан дю Шатле. Навіть королівський двір не такий високодумний, як товариство цих старих йолопів. Тут тебе смертельно ображають, поводяться з тобою страшенно зневажливо. Якщо ці люди не зміняться, може знову вибухнути революція 1789 року. Якщо він ще буває в цьому домі, то виключно ради пані де Баржетон, єдиної скількинебудь порядної жінки на весь Англем, за якою він почав упадати знічев'я і в яку безумно закохався. Скоро вона йому належатиме, вона теж його любить, це ясно з усього. Перемога над цією гордою королевою буде його єдиною помстою цьому дурному дворянському гнізду.

Шатле висловив свою пристрасть палко, як людина, що готова вбити соперника, якщо той об'явиться. Старий зальотник імператорських часів всією вагою упав на бідного поета, намагаючись розчавити його пихою і настрашити його. Він почав розповідати всі небезпечні

пригоди своєї подорожі, прибільшуючи її, щоб піднести себе в очах Люсьєна. Та коли він і справив вражіння на уяву поета, то зовсім не злякав закоханого.

З цього вечора, не зважаючи на старого фата, на його погрози і вигляд буржуазного вбивці, Люсьєн почав відвідувати пані де Баржетон. Спочатку з скромністю, властивою жителю передмістя Умо, але незабаром уже при звичаївся до того, що здавалось йому спершу величезною ласкою, і почав приходити дедалі частіше.

Якщо хтось із дворян і дам, що бували в Наіс, зустрічали в неї аптекарського сина, то дивились на нього як на особу надто дрібну, і ставились до нього з убійчою ввічливістю, якої вживають люди *comme il faut*¹ до нижчих від себе людей. Спочатку Люсьєн уважав це товариство дуже милим і ласкавим, але скоро зрозумів, звідки походить ця уважність до нього. Він помітив кілька протекторських зневажливих поглядів, які збурили в ньому жовч і зміцнили в ньому злісні республіканські ідеї, з яких часто починають майбутні патриції свої взаємини з вищим класом.

Але яких тільки мук не стерпів би Люсьєн ради Наіс. Він чув, як інші звали її цим ім'ям, бо в цьому інтимному колі, як і серед іспанських грандів і вершків віденського суспільства, всі називали одне одного, чоловіки й жінки, на ім'я; це була остання вигадка для ще більшого відокремлення ангулемської аристократії.

Люсьєн любив Наіс, як любить кожен юнак першу жінку, яка йому лестить, бо Наіс пророкувала йому велике майбутнє, блискучу славу. Пані де Баржетон вжила всієї своєї вмілості, щоб затримати коло себе поета. Вона не тільки хвалила його, вона виставляла його бідним хлопцем, якого хоче влаштувати, принижувала його, щоб тримати його коло себе, називала його своїм секретарем, своїм читцем, але любила його більше, ніж могла, здавалось їй, любити після пережитого нею жахливого горя. Вона сама себе засуджувала, казала собі, що для неї божевіллям було б любити двадцятилітнього юнака, до того ж

¹ Специфічний вислів французької аристократії („ком іль фо“, дослівно — як треба) для означення добре вихованої і родовитої людини.

такого далекого від неї своїм становищем. Її фамільярне поводження з Люсьєном змінялось холодністю від цих вагань. Вона була з ним то високодумною заступницею, то ніжною і облесною жінкою.

Збентежений спочатку високим становищем цієї жінки, Люсьєн зазнав усіх мук, усіх надій і розчарувань, що виховують перше кохання і заглиблюють його в серце ударами, яких завдає по черзі туга і радість. Протягом двох місяців він бачив у ній добродійницю, що дбала про нього, як мати. Потім почалася дружба і довір'я. Пані де Баржетон стала називати свого поета „любим Люсьєном“, далі просто „любим“. Підбадьорений поет зважився назвати цю велику пані „Наїс“. Почувши це, вона виявила гнів, який так чарує юнака: докорила йому тим, що він називає її так, як усі. Горда й благородна де Негреплісс запропонувала цьому чарівному ангелові називати її ім'ям, яке було ще нове, захотіла бути для нього Луїзою. Люсьєн був на третьому небі кохання.

Одного вечора, коли Люсьєн увійшов до неї, вона розглядала якийсь портрет і раптом сховала його. Він захотів його побачити. Щоб заспокоїти цей перший розпачливий вибух ревності, Луїза показала портрет молодого Канте - Круа і розказала не без сліз сумну повість свого кохання, такого чистого й так жорстоко розбитого. Чи збиралась вона зрадити покійного, чи задумала створити Люсьєнові суперника з цього портрета? Люсьєн був надто молодий, щоб аналізувати свою кохану; він простодушно впав у розпач. Тоді Луїза розпочала війну, в якій жінки примушують розбивати свої вагання, більш-менш добре укріплені. Їх спори про обов'язок, про звичаї, про релігію є ніби фортецями, і жінки люблять, щоб їх здобували приступом. Невинний Люсьєн зовсім не потребував цього кокетства, він готовий був воювати щиро й безпосередньо.

— Я не помру, я житиму для вас, — відважно сказав якось увечері Люсьєн, щоб покінчити назавжди з Канте - Круа, і кинув на Луїзу палкий погляд, в якому було все шаленство кохання, яке дійшло останньої межі.

Налякана наступом цього нового кохання і в собі,

і в своєму поеті, Луїза спитала його про вірші, які він пообіцяв їй для першої сторінки її альбома, шукаючи приводу до сварки в тому, що він так довго не виконує своєї обіцянки. Що ж сталося з нею, коли вона прочитала два станси, багато кращі, на її думку, за найліпші вірші аристократичного поета Каналіса?

Легке дихання муз і пензель чарівливий
Не завжди кластимуть ясний узор пестливий
На вбогий мій папір,—
А бистрий олівець коханої мові,
Що сум і радощі несе мені від неї,
Не втомиться, повір.
Як пальчики її у цих листків спитають
Про дні майбутнього, що так принадно сяють
Улюбім колі мрій,—
Пильнуй, нехай тоді міцна рука любові,
Щоб спогад радісний про мандри ці чудові
Як небо був ясний¹.

— Невже це я натхнула їх вам? — сказала вона.

Цей сумнів, навіяний кокетством жінки, якій подобається гратися з вогнем, викликав сльози на очах у Люсьєна. Вона його заспокоїла, поцілувала його вперше в чоло. Дійсно, Люсьєн — велика людина, і вона виховає його! Вона задумала навчити його італійської мови, поліпшити його манери, в цьому вона знайшла привід постійно держати його коло себе, не зважаючи на присутність усіх своїх нудних поклонників. Яким же інтересним стало її життя! Ради свого поета вона знову взялася до музики; вона відкрила йому музичний світ, заграла йому кілька кращих речей Бетховена й зачарувала його. Щаслива його радістю, бачачи його хвилювання, вона лукаво питала його: „Хіба не можна задовольнитись таким щастям?“ — Бідний поет мав дурість відповісти: „Так“.

Кінець - кінцем, дійшло до того, що Луїза запросила минулого тижня Люсьєна пообідати з нею і паном де Баржетоном утрюх. Хоч вона обачно не покликала на цей обід нікого іншого, все місто довідалось про цю подію, і кожний, уважаючи її чимсь зовсім незвичайним, питав — чи правда? Знявся страшенний шум. Декому здавалось,

¹ Переклад віршів у тексті належить М. Рильському.

що вище товариство напередодні цілковитої руїни. Інші казали :

— Ось наслідки ліберальних доктрин!

Ревний Шатле тим часом довідався, що пані Шарлотта, яка доглядала породільниць, є пані Шардон, мати „Шатобріана з Умо“, як він висловлювався. Цей його вислів був визнаний дуже влучним дотепом. Пані де Шандур перша прибігла до пані де Баржетон.

— Чи знаєте, люба Наїс, про що говорить увесь Ангулем? — спитала вона. — Цей поетик — син пані Шарлотти, яка два місяці тому доглядала мою невістку, коли вона родила.

— Люба моя, — відповіла пані де Баржетон з цілком королівським виглядом. — Що ж у цьому надзвичайного? Хіба вона не вдова аптекаря? Безперечно, це гірка доля для панни з славного роду де Рюбанпре. Але уявімо собі, що ми лишилися б без коштів? Що зробили б ми, щоб прожити? Чим прогодували б ми своїх дітей?

Ця рівновага пані де Баржетон убила все ремство ангулемської знаті. Великі душі завжди готові вважати нещастя за чесноту; крім того, в неухильному бажанні робити добро, яке засуджують, є непереможна принада: невинність має гостроту порока.

Увечері в салоні пані де Баржетон було повно друзів, що прийшли висловити їй догану. Вона розгорнула перед ними всю гостроту й ущипливість свого розуму, говорила, що коли благородні дворяни не можуть бути ні Мольєром, ні Расіном, ні Руссо, ні Вольтєром, ні Массійоном, ні Бомарше, ні Дідро, доводиться приймати у себе годинників, оббивачів і ножарів, чиї діти стають великими людьми. Вона казала далі, що геній завжди благородний. Докоряла дворянам, що вони сами не розуміють своїх інтересів. Словом, наговорила багато дурниць, після яких більш розумні люди побачили б цілком ясно, у чому річ, але вони пояснили їх її оригінальністю. Таким чином вона розігнала всі хмари гарматними пострілами. Після цього вона запросила Люсьєна увечері, і коли він увійшов у цю старовинну збляклу вітальню, де за чотирма столами грали у віст, вона ласкаво зустріла його і з усіма познайомила, як королева,

якій усі повинні коритись. Вона назвала управителя посередніх податків „пан Шатле“, і він остовпів, зрозумівши, що вона знає про незаконність додатку часточки „дю“ до його прізвища.

Після цього вечора Люсьєн був, на зло всім, насильно введений у товариство пані де Баржетон. Одначе, він був прийнятий як отруйна речовина, яку кожен зарікався викинути, діючи реактивами презирства. Наїс, хоч і здобула над усіма таку перемогу, але втратила децю на своїй владі: кілька дисидентів спробували емігрувати. З поради пана Шатле, пані Амелі де Шандур вирішила спорудити новий алтар проти старого і об'явила, що приймає в себе гостей щосереді. Салон пані де Баржетон був відкритий щодня, і ті, що її відвідували, були такими рутинерами, так звикли попадати ввечері в ту саму обстанову, грати в ті самі картярські гри, бачити одних слуг і канделябри, одягати свої манто, галоші й шапки в одному передпокої, що вони й приступки на сходах любили не менше, ніж хазяйку дому. Всі вони вирішили покірно терпіти „щигля¹ з священного гаю“, як удруге дотепно висловився Олександр де Бребіан. А голова „Рільницького Товариства“ втишив заколот таким зауваженням:

— Перед революцією, — сказав він, — найвище панство приймало Дюкло, Грімма, Кребійона, осіб цілком незначних, як і цей поет з Умо; але вони ніколи не допускали до себе збирачів податків, яким по суті є Шатле.

Шатле поплатився за Шардона, всі почали ставитись до нього холодно. Відчувши цю атаку, управитель податків, що запрягся собі тієї хвилини, як пані де Баржетон назвала його Шатле, конче здобути її, раптом став на бік хазяйки дому — підтримав молодого поета, оголосив себе його другом. Цей великий дипломат, якого не зумів використати імператор, почав доводити Люсьєнові свою приязнь. Він улаштував урочистий обід на честь поета; запросив на нього префекта, головного управителя податків, полковника місцевого гарнізону, директора морської школи, голову суду, одно слово, всю

¹ Chardonneret — щигля, Chardon — прізвище Люсьєна.

верхівку адміністрації. Поета так гучно вітали, що хтось інший, не двадцятилітній хлопець, запідозрив би містифікацію в цих надмірних похвалах. За десертом Шатле попросив свого суперника продекламувати свій найкращий останній твір: „Сарданапал на смертному ложі“. Директор колегії, людина взагалі флегматична, вислухавши оду, заплескав у долоні й сказав, що Жан-Жак Руссо не написав би краще. Барон Сікст дю Шатле гадав, що молоденький віршомаз рано чи пізно задихнеться в теплиці таких величань, або, сп'янівши від передчасної слави, допуститься якогось зухвальства, яке знову зажене його в колишню безвість. Чекаючи сконання цього генія, він нібито приніс у жертву пані де Баржетон усе своє кохання до неї, але, як хитрий зальотник, збудував цілий план, почав стежити з стратегічною уважністю за кожним кроком обох закоханих, вичікуючи якогось приводу для остаточного знищення Люсьєна.

З цього часу по всьому Ангулему пішли глухі погоски, що в місті з'явилась велика людина. Всі хвалили пані де Баржетон за її сприяння молодому орлові. Діставши собі таку хвалу, пані де Баржетон вирішила здобути вже й остаточну санкцію. Вона оголосила по департаменту, що влаштовує в себе вечірку з морозивом, пирожним і чаєм — велика новина в місті, де чай продавали лише в аптеках, як лікувальний засіб проти шлункових хвороб. Цвіт аристократії був запрошений прослухати великий твір Люсьєна. Луїза сховала від свого друга всі труднощі, які довелось перемогти, а втім, натякнула йому про змову благородних дворян проти себе — бо не хотіла таїти від нього усієї небезпеки тернистого шляху геніальних людей; на ньому постають перепони, непоборні для середніх і несміливих людей. Перемогу вона зробила наукою. Своєю білою рукою вона показала йому славу, куплену нескінченними муками; говорила, що йому доведеться перейти вогнища мучеників, словом, щедро намастила свої тартинки й оздобила їх найбільш пишномовними висловами. Це була підробка тих імпровізацій, що псують роман „Корінна“. Сама собі Луїза здавалась такою величною в своїй красномовності, що ще більше полюбила Веніаміна,

який натхнув їй цю красномовність. Вона порадила йому сміливо зректися батька й прийняти благородне ім'я де Рюбанпре, аж ніяк не рахуючись з тим лементом, що здійметься навколо нього за цю зміну прізвища. До того ж король узаконить цю зміну. Вона, як родичка маркізи д'Епар, уродженої де Бламон-Шоврі, дуже близької до королівського двору, береться здобути цю милість. Від цих слів: король, двір, маркіза д'Епар,— Люсьєнові блиснув цілий фейерверк, і необхідність перехрещення була доведена остаточно.

— Люба дитино,— сказала йому ніжно-насмішкуватим тоном Луїза,— чим швидше це буде зроблено, тим швидше затверджено!

Вона перелічила одну по одній всі верстви соціального ладу й примусила поета порахувати, скільки щаблів перескочить він зразу цим влучним рішенням. За одну хвилину вона примусила його зректися народницьких ідей про химеричну загальну рівність 1793 року; збудила в ньому жагу до відзнак, яку гамував доти холодний розум Давіда; змалювала йому пануючий вищий клас, як єдину арену для його таланту. Злостивий ліберал перетворився на монархіста *in petto*¹. Люсьєн покуштував забороненого плоду аристократичної розкоші й слави. Він заприсягся скласти до ніг своєї дами вінок, хоч би й скривавлений його власною кров'ю; він доб'ється його будь-що будь *quibuscumque viis*². Щоб довести свою відвагу, міць свого духу, він розповів їй про свої теперішні страждання, які ховав від неї досі з нез'ясовної сором'язливості першого кохання, яке забороняє молодій душі виставляти на показ свою величність, настільки хоче вона, щоб її покохали інкогніто. Він змалював тяжкі злидні, які він терпів мужньо й гордо, свою працю в Давіда, свої безсонні ночі над книжками для самоосвіти.

Цей юнацький запал нагадав пані де Баржетон молодого двадцятип'ятилітнього полковника, і в її очах промайнула ніжність. Побачивши, що його велична кохана зворушилась, Люсьєн узяв її руку—і йому було до-

¹ В глибині душі.

² Будь-якими шляхами.

зволено взяти її — і почав цілувати її з усім шаленством поета, юнака, закоханого. Луїза навіть дозволила синові аптекаря досягти свого чола й доторкнутись до нього тремтячими губами.

— Дитино, дитино! Коли б хтось побачив, як би сміявся він з мене, — сказала вона, прокидаючись від екстатичного заціпеніння.

За цей вечір пані де Баржетон вчинила своїм розумом велику руйнацію в тому, що вона називала передсудами Люсьєна. За її словами, всі геніальні люди не мають ні братів, ні сестер, ні батьків. Великі твори, які вони мусять створити, наказують їм бути зовні егоїстами, а справді примушують їх усім жертвувати ради своєї величі. Якщо родині й доводиться спочатку терпіти через великі, всежерущі вимоги гігантського розуму, зате згодом вона дістає стократ більшу нагороду за всі жертви, зроблені з бажання ще невизнаного тоді генія — поділяє всі здобутки його перемоги. Геній залежить лише від себе самого: тільки він один може судити вживані ним засоби, бо лише він один знає свою мету. Отже, він повинен стати понад законами, бо ж покликаний їх перетворити. До того ж, хто опановує свою добу, той може всім ризувати, все брати, бо все йому належить. Як приклад, вона наводила йому початок життя таких людей, як Бернар Паліссі, Людовік XI, Фокс, Наполеон, Христофор Колумб, Цезар, усіх тих славетних діячів, спочатку обтяжених боргами, нужденних, яких не розуміли, яких вважали божевільними, поганими синами, батьками, братами — і які згодом ставали гордістю своїх родин, батьківщини, всесвіту. Всі ці міркування припадали до вподоби Люсьєнові, псували дедалі більше його серце, бо в запалі своїх жадань він визнавав усі засоби гарними. Адже не досягти мети є злочин проти його величності — суспільства. Переможений — убивця всіх буржуазних чеснот, на які спирається суспільство, що з жахом вигонить Маріїв, сидячих на руїнах. Люсьєн, не усвідомлюючи того, що стоїть між ганьбою каторги і пальмами слави, ширяв над Синаєм пророків, а не бачив унизу Мертвого моря, страшної могили Гоморри.

Луїза так добре розповіла серце й розум свого поета

з пелюшок, у які загорнуло його провінціальне життя, що він схотів випробувати пані де Баржетон і дізнатись таким способом, чи може він здобути цю високу здобич, не зазнавши сорому відмови. Оголошена вечірка дала йому до цього привід. До кохання в нього домішувалось честолюбство. Він любив і бажав водночас підвестись над іншими — подвійне бажання, природне в усіх юнаків, що хочуть і задовольнити серце, і перемогти злидні. Сучасне суспільство, закликаючи на бенкет усіх своїх дітей, будить у них честолюбство на світанку їхнього життя. Воно позбавляє молодість найпривабливіших її рис і псує її великодушні почуття домішкою розрахунку своїх вигод. Поезія хотіла б, щоб було інакше, але факти надто часто заперечують фікцію, в яку хотілося б вірити, тому й не можна змальовувати молодого чоловіка XIX століття інакшим, ніж він справді є. Люсьєнові здавалось, що його розрахунок зроблено на користь прекрасного почуття — його дружби з Давідом.

Люсьєн написав своїй Луїзі довгого листа, бо почував себе сміливішим з пером у руці, ніж із словом на язиці. На дванадцяти, тричі переписаних аркушах він виклав їй повість про талант свого батька, про його втрачені надії, про свої теперішні жахливі злидні. Він змалював свою дорогу сестру ангелом, а Давіда — майбутнім Кюв'є, який раніше, ніж став великою людиною, був йому батьком, братом і другом. Він уважав би себе недостойним кохання Луїзи, своєї першої слави, коли б не попросив її зробити для Давіда те саме, що вона зробила для нього. Він радше відмовиться від усього, ніж зрадить Давіда Сешара. Хай Давід буде присутній під час його тріумфу! Він написав один з тих божевільних листів, в яких юнаки відмові протиставляють пістолет, в яких повно дитячої казуїстики, в яких говорить нерозумна логіка прекрасних душ, — чарівна балаканина, оздоблена наївними, несвідомими признаннями, такими любими жіночому серцю. Віддавши листа покоївці, Люсьєн провів ранок у друкарні, правив коректи, впорядкував деякі дрібні справи і ні словечка не сказав Давідові. Тими днями, коли серце ще зовсім дитяче, юнаки часто виявляють таку скромну стриманість. До того ж, Люсьєн може й по-

боювавсь трохи сокири Фокіона, якою так добре вмів орудувати Давід; можливо, він страшився його ясного, до серця проймаючого погляду. Після читання поезій Шеньє його таємниця із серця перейшла на уста під впливом докору, який він відчув боляче, як дотик пальця лікаря до роз'явленої рани.

Тепер уявіть собі, які думки снувались у голові Люсьєна, коли він ішов з Ангулема в Умо. Чи не розгнівається знатна дама? Чи погодиться прийняти в себе Давіда? Чи не доведеться честолюбцеві провалитись у свою діру в Умо? Хоч перед тим, як поцілувати Луїзу в чоло, Люсьєн міг вимірити простір, що відділяє королеву від фаворита, але він навіть не думав про те, що Давідові може не вдатись перескочити в одну мить ту відстань, яку він переміг за п'ять місяців. Він не знав, який абсолютний остракізм проголошено людям низького стану; не розумів, що ще одна така спроба погубила б остаточно пані де Баржетон. Обвинувачена в тому, що вона водиться з низькими людьми, Луїза мусіла б виїхати з міста, бо її каста відсахнулася б від неї, як відсахнулися б за середньовіччя від прокаженого. Клан вищої аристократії і духовництва виправдав би всякі інші її злочини, коли б вона їх зробила, і оборонив би її перед усіма. Але їй ніколи б не простили поганого товариства, бо королівській владі прощають її провини, поки вона держиться; але після зречення її засуджують. А хіба прийняти Давіда не значило зректися своєї влади? Коли Люсьєн і не торкався в думках цього питання, то його непокоїли інші турботи, підказані йому аристократичним інстинктом. Благородство почуття не породжує неодмінно благородства манер. Якщо Расін виглядав найблагороднішим сановником, то Корнель дуже скидався на прасола. Декарт виглядав як добрий голландський купець, а відвідувачі замку Бред, побачивши Монтеस्कье з граблями за плечима, в нічному ковпаку на голові, вважали його за садівника. Світське поводження, коли воно не є даром високого походження, не ввібране з молоком чи не передане через кров, — може бути наслідком лише довгого виховання. В додаток до цього треба ще мати певну елегантність постаті, красиві риси обличчя,

приємний голос. Усіх цих великих дрібничок бракувало Давідові, тоді, як його друга природа всім цим обдарувала. Дворянин по матері, Люсьєн мав навіть ногу з високим підйомом, як у справжнього франка, тоді як у Давіда вона була пласка, як у простого фламандця, а зовнішність він мав свого батька, робітника - друкаря.

Люсьєн уже чув усе глузування, яке зливою впаде на Давіда. Йому здавалось, він уже бачить посмішку, яку стримує пані де Баржетон. Зрештою, якщо він ще не соромився свого брата, то вже обіцяв собі не піддаватись першому душевному рухові, а зважувати надалі кожний крок. Отже, після години поезії і щирості, після читання, яке відкрило друзям літературні поля, осяяні новим сонцем, для Люсьєна пробила година політики і розрахунків. Вернувшись в Умо, він уже каявся, що написав того листа, йому хотілося забрати його назад, бо він глибоко прозирнув у безжальні закони суспільства. Почуваючи, як може допомогти його честолюбству ласка, здобута від пані де Баржетон, він боявся, що йому доведеться зняти ногу з першого щабля драбини, по якій він хотів піднятися на вершину слави й багатства.

Тоді йому спали на думку картини його тихого й простого життя, оздоблені живими квітами сердечного почуття; повний геніальних поривів Давід, що так благородно допоміг йому і готовий був віддати йому все своє життя; мати, велична навіть у своєму приниженні, яка вважала його добрим так само, як і розумним; його граціозна, по-дитячому чиста й невинна, з білосніжною ще совістю, красуня - сестра; його ще нерозвіяні надії. Він казав тоді сам собі, що краще силою пробиватись крізь щільно замкнені батальйони аристократичного чи буржуазного натовпу, ніж досягти успіху з ласки якоїсь жінки. Його талант засяє рано чи пізно, як і талант багатьох його попередників, що перемогли суспільство, і як кохали їх тоді жінки! Приклад Наполеона, такий згубний у ХІХ столітті тим, що навіяв претензії не одному з пересічних людей, промайнув перед Люсьєном, і він відкинув усі свої розрахунки, докоряючи себе за них. Такий був Люсьєн: однаково легко переходив від добра до зла і від зла до добра.

Замість любові, яку почуває вчений до свого робочого притулку, Люсьєн уже з місяць, вертаючись додому, почував якийсь сором, бачивши вивіску аптеки, де на зеленому тлі жовтими літерами було написано:

АПТЕКА ПОСТЕЛЯ,
наступника Шардона

Батькове прізвище, написане в тому місці, де проїздили всі екіпажі, ображало його очі. З того вечора, як він, переступивши фіртку з негарними й незграбними ґратами, відправився на вулицю Больє в коло найвишуканіших молодих людей верхнього міста і ввійшов до пані де Баржетон, він почав оплакувати дисгармонію між своїм щастям і цим житлом.

— Кохати пані де Баржетон, може вже й стати незабаром її коханцем — і жити в цій норі! — казав він сам собі, проходячи маленьким подвір'ям.

Попід стінами були розкладені жмути варених трав; аптекарський учень чистив лабораторні казанки, а сам пан Постель у білому провізорському халаті, з ретортою в руці, досліджував якийсь хемічний препарат, поглядаючи раз-у-раз на аптеку; коли він уважніше придивлявся до ліків, значить, пильніш прислухався до дзвінка. Дух ромашки, м'яти, різних інших лікарських рослин наповнював усе подвір'я і скромне помешкання, до якого можна було дістатись крутими сходами з двома канатами замість поруччя. Нагорі була Люсьєнова кімната в мансарді.

— Добрий день, — сказав пан Постель, типовий провінціальний крамар. — Як ся маємо? А я оце зробив дослід над мелясою, та тут треба вашого батька, щоб знайти те, чого я шукаю. Ото був знаменитий учений! Якби я знав його секрет проти подагри, обоє ми ого-го де були б!

Не минало й тижня, щоб аптекар, людина як дурна, так і добра, не встромляв ножа в серце Люсьєна цим нагадуванням про відкриття, втрачене з батьковою смертю.

— Це велика шкода! — коротко відповів Люсьєн; він починав бачити в учневі свого батька просто нікчому, хоч ще недавно часто благословляв його, бо чесний Постель не раз допомагав удові й дітям свого колишнього вчителя.

— Та що з вами? — спитав Постель, поставивши на стіл пробірку.

— Мені листа немає?

— Є, та ще й пахне краще від бальзаму, він там на конторці, біля мого пюпітра.

Лист від пані де Баржетон поруч аптечних пляшок!

Люсьєн кинувся в аптеку.

— Швидше йди, Люсьєн! Вже цілу годину обід чекає тебе, прохолоне! — тихо крикнув гарний голос у піввідчинене вікно, але Люсьєн його не чув.

— Ваш брат щось не при собі, — сказав Постель, підводячи ніс угору.

Постель, ще нежонатий, дуже нагадував барило спід горілки, на якому фантазер-маляр намалював товсту фізіономію, рябу й червону. Дивлячись на Єву, він ставав церемонним і приязним, що мало довести його бажання одружитися з дочкою свого попередника. Тільки Постель ніяк не міг розв'язати в своїм серці суперечність між коханням і корисливими розрахунками. Він часто говорив, посміхаючись, Люсьєнові фразу, яку повторив і сьогодні, коли Люсьєн пройшов назад повз нього:

— Надзвичайної краси ваша сестра! Та й ви непогані. Ваш батько все робив добре!

Єва була високою брюнеткою з синіми очима. Не зважаючи на всі ознаки міцної, мужньої вдачі, вона була лагідна, ніжна й щира. Давіда Сешара зачарувала її чистота і наївність, спокійне впокорення трудовому життю, розум і розважливість. Тому з першого ж побачення між ними спалахнуло глухе й просте кохання на німецький зразок, без бурхливих проявів і освідчень. Кожне думало одне про одного нишком, немов між ними стояв ревний чоловік, якого їхнє почуття могло б образити. Обое таїлись від Люсьєна, думаючи, може бути, що цим йому якось пошкодять. Давід боявся, що він не подобається Єві, а вона вважала, що надто бідна для

нього. Проста робітниця була б сміливіша, але дівчина, добре вихована й збідніла, весь час пам'ятає про свою сумну долю. Зовні Єва була скромна, але в душі дуже горда, тому не хотіла впадати за сином багача Нікола Сешара. Люди, обізнані з ростущими цінами на землю, оцінювали в той час Марсак більш, як на 80 тисяч франків, не рахуючи ґрунтів, які ощадливий Сешар принагідно докупив для закруглення свого маєтку, маючи добрі врожаї і вміючи вигідно продати свій виноград. Давід був, мабуть, єдиною людиною на всю околицю, яка нічого не знала про батькові достатки. Для нього Марсак був невеличким клаптом землі, купленим 1810 року за п'ятнадцять чи шістнадцять тисяч франків, куди він ходив раз на рік під час збору винограду; тоді батько водив його по виноградниках, вихваляючи свої врожаї, яких молодий друкар ніколи не бачив, та й не клопотався ними.

Любов ученого, який звик до постійної самотності і чуття якого ще посилюються від прибільшеної уяви про перешкоди, потребувала заохочення, бо Єва здавалась йому більш недосяжною, ніж якомунебудь писарчукові найзнатніша дама. Коло свого божка друкар був незграбний і стурбований, поспішав як прийти, так і піти, і стримував свою пристрасть, замість виявити її. Ввечері він часто вигадував якусь нагоду, щоб піти порадитись з Люсьєном, спускався з площі Мюр'є в Умо, але, дійшовши до зеленої фіртки із залізними ґратами, тікав назад; його мучили думки, чи не пізно він з'явився, чи не здасться він Єві настирливим, чи не лягла вона вже спати? Хоч ця глибока любов виявлялась тільки в дрібничках, Єва її зрозуміла. Їй було дуже приємно бути предметом глибокої пошани, що відбивалась і в словах, і в погляді, і в поведінці Давіда. Але найбільше привабив друкар Єву своєю фанатичною відданістю Люсьєнові, і це був найкращий спосіб їй подобатись.

Щоб пояснити, чим відрізнялась німа втіха цього кохання від бурхливої пристрасті, треба порівняти польові квіти до пишних тепличних квітів. Тут були погляди солодкі й ніжні, як синій лотос на поверхні води; побіжні, як тиха запашність шипшини, вислови, м'який, як

бархатистий мох, смуток,—квіти двох чудових душ, що вирости на незайманому, багатому плодючому ґрунті. Єва вже не раз мала нагоду бачити велику силу, зховану під цією слабкістю, і за все те, на що Давід не зважувався, була йому така вдячна, що навіть якийсь дрібний випадок міг поєднати якнайглибше їхні душі.

Єва відчинила двері, і Люсьєн, не сказавши ні слова, сів коло маленького незастеленого столика, де йому було накрито. На всьому господарстві було лише три срібні прибори, і Єва їх усі вживала для свого любимого брата.

— Що ти там читаєш? — спитала вона. Тим часом зняла страву з вогню, поставила її на стіл, погасила пересувну плитку, накривши її ковпачком.

Люсьєн нічого не відповів.

Єва взяла тарілочку, кокетливо прибрану виноградним листям, і поставила її на стіл разом з чашкою вершків.

— Дивись, Люсьєн, я приготувала тобі суніці!

Люсьєн читав так уважно, що нічого не чув.

Єва сіла коло нього, зовсім не ремствуєючи на його неуважність, бо сестрі, яка любить брата, подобається, коли він поводитьсь з нею запросто.

— Та що з тобою? — скрикнула вона, побачивши сльози на очах у брата.

— Нічого, нічого,— сказав він, обнявши її за стан і палко цілуючи їй чоло, волосся, шию.

— Ти щось таїш від мене?

— Вона любить мене, ось що!

— Я добре знала, що ти не мене цілуєш,— сказала, почервонівши і ніби ображено, сестра.

— Ми всі будемо щасливі,— сказав Люсьєн, поїдаючи суп повними ложками.

— Ми? — повторила Єва.

Те саме передчуття, яке з'явилося у Давіда, опанувало і її.

— Ти менше любитимеш нас тепер!

— Як ти можеш, знаючи мене, так думати!

Єва міцно потиснула йому руку. Тоді прибрала порожню тарілку, череп'яну миску з супом і підсунула

йому страву, яку допіру готувала. Замість їсти, Люсьєн перечитав ще раз листа від пані де Баржетон.

Єва, із скромності й великої пошани до брата, не просила показати їй листа. Якщо він схоче це зробити, вона мусить почекати, а коли ні, хіба вона буде вимагати? Вона чекала. Ось який був той лист:

„Мій друже, чому б я мала відмовити вашому братові по науці в підтримці, яку зробила вам? На мою думку, всі таланти мають рівні права. Але ви не знаєте передсудів великосвітського товариства! Ми не зможемо примусити людей, які складають аристократію неуттва, визнати благородство розуму. Якщо я не маю досить сили, щоб нав'язати їм пана Давіда Сешара, то ради вас залюбки всіма ними пожертвую. Це буде щось подібне до античної гекатомби. Проте, любий друже, ви, певне, не схочете нав'язати мені людину, якої дух чи манери можуть мені не сподобатись. Ваші похвали показали мені, як легко може засліпитись дружба. Ви не розгніваєтесь на мене, коли я погоджусь лише з умовою? Я хочу бачити вашого друга, сама оцінити його, пересвідчитись особисто, в інтересах майбутнього, чи ви не помиляєтесь? Хіба це не доведе ще раз материнського піклування, яке мушу виявляти до вас, мій дорогий поет.

Луїза де Негреплісс“

Люсьєн ще не знав, як уміло говорять у вищому товаристві „так“, щоб дійти потім до „ні“, і починають з „ні“, щоб наприкінці сказати „так“. Для нього цей лист був тріумфом. Давід піде до пані де Баржетон, він блисне там усією могутністю свого генія! Сп'янілий своєю перемогою, в якій він бачив потвердження свого впливу на людей, він прибрав гордої пози; на його обличчі відбилися усі його світлі сподіванки, і воно так засяяло, що Єва не могла стримати свого захвату й не сказати йому, який він красивий.

— Якщо вона розумна жінка, то мусить тебе дуже любити. І сьогодні ввечері їй доведеться помучитись, бо всі жінки будуть з тобою загравати. Який ти будеш чудовий, коли читатимеш свого „Святого Йоанна на Патмосі“! Мені б хотілося бути мишкою, щоб пролізти туди. Іди вдягайся, я приготувала тобі все в маминій кімнаті.

Ця кімнатка була бідна, але цілком пристойна. В ній стояло ліжко горіхового дерева з білими завісками, біля якого лежав старенький зелений килим, комод із дзер-

калом на ньому і стільці з горіхового ж дерева. Годинник на каміні нагадував минулі часи колишніх достатків. На вікні були білі штори, на стінах — сірі шпалери з сірими ж квітками. Підлога, натерта Євою, блищала чистотою. Посеред кімнати стояв столик на одній ніжці, а на ньому на червоному підносі із золотим обводом — три чашки й цукорниця з ліможського фарфору. Єва спала в суміжній кімнаті, де стояло вузьке ліжко, стара м'яка канапка й робочий столик. Ця каютка була така маленька, що скляні двері постійно були відчинені, щоб у ній проходило повітря. Всі речі свідчили про велику нужду, але разом з тим тут почувалась скромність трудового життя. Всі, хто знав матір і обох дітей, говорили, що між ними і їхньою обстановою є зворушлива відповідність.

Люсьєн зав'язував уже галстук, коли на подвір'ї почувлися кроки Давіда, що увійшов задиханий, як дуже поспішаюча людина.

— Наша перемога, Давід! — крикнув йому Люсьєн. — Вона любить мене! Ходімо разом.

— Ні, — збентежено сказав друкар. — Я прийшов подякувати тобі за доказ твоєї дружби. З цього приводу я мусив серйозно поміркувати. Життя моє, Люсьєн, визначилось уже остаточно. Я — Давід Сешар, королівський друкар в Ангулемі. Моє ім'я читає кожний на стінах під афішами. Для людей тієї касті я — ремісник, крамар, коли хочеш, у всякому разі промисловець, який має підприємство на розі вулиці Больє і площі Мюр'є. Я не маю ще ні багатства, як Келлер, ні славного імени, як Дюплен, цих двох могутніх сил, які дворянство ще намагається заперечувати; та й я разом з дворянством гадаю, і в цьому цілком з ним погоджуюсь, що ці обидві сили нічого не варті без уміння жити й поводитись по дворянському. Чим же я можу виправдати своє раптове піднесення? З мене глузуватимуть і знать і буржуа. Ти зовсім в іншому становищі. Фактора ніщо не зобов'язує вічно бути фактором. Ти працюєш, щоб здобути собі потрібне для успіху знання, ти можеш пояснити свою теперішню працю своїм майбутнім. Зрештою, завтра ти можеш почати щось інше, почати вивчати право, ди-

пломатію, стати урядовцем. Ти ніде не занумерований, ніде не зареєстрований. Використовуй же цю свою соціальну незайманість, іди сам і здобувай шану! Весело втішайся своїми радостями, навіть тими, які походять з честолюбства. Іди щасливо, я радітиму твоїми радостями, ти будеш моїм другим „я“. Так, моя думка допоможе мені жити твоїм життям. Тобі — свята, блискуче товариство і могутні пружини його інтриг. А мені — скромне, трудове життя промисловця й повільний поступ у науковій роботі. Ти будеш нашою аристократією, — сказав він, глянувши на Єву. — Коли ти похитнешся, рука моя завжди готова підтримати тебе. Якщо тебе спіткає зрада, в наших серцях ти знайдеш притулок і незмінну любов. Протекції, прихильності й доброзичливості людей може й не вистачить на двох — ми одне одному будемо перешкоджати: іди вперед, а якщо треба буде, візьмеш нас на буксир. Я не тільки не заздрю тобі, навпаки, я присвячую тобі самого себе. Те, що ти допіру для мене зробив, Люсьєн, вирішивши краще втратити свою добродійницю, свою, може, коханку, ніж зректися мене, ця проста, але така велика річ, Люсьєн, навіки прив'язала б мене до тебе, якби ми й так не були вже близькі, як два брати. Не вагайся, не турбуйся і не тривожся, що тобі ніби випадає краща доля. Такий розподіл, в дусі Монгомері, мені подобається, хто знає, чи не буду я все таки вічно зобов'язаний перед тобою?

При цих словах він страшенно боязко глянув на Єву, в якої на очах стояли сльози, бо вона все розуміла.

— До того ж, — казав він далі здивованому Люсьєнові, — ти добре збудований, в тебе красива постать, на тобі гарно лежить усяка одежа, ти виглядаєш дворянином у синьому костюмі з жовтими гудзиками і в нанкових штанах, а я виглядатиму простим робітником серед того панства, буду незграбний, говоритиму дурниці, або й зовсім мовчатиму. Ти можеш, зважаючи на забобони, назватись по матері Люсьєном де Рюбанпре, а я навіки лишусь Давідом Сешаром. Все тобі на користь, а мені на шкоду в тому товаристві, куди ти йдеш. Ти створений для успіху там. Всі жінки закохаються в твоє ангельське обличчя! Правда ж, Єво?

Люсьєн кинувся йому на шию і поцілував його. Ця скромність Давіда зразу нищила всі сумніви й труднощі. Як не подвоїти ніжність і прихильність до людини, яка прийшла шляхом дружби до тих самих міркувань, до яких він прийшов шляхом честолюбства! Честолюбець і закоханий обидва почували, що шлях вирівнявся перед ними, серця обох друзів наповнилися вщерть приязню. Це була одна з тих нечастих у житті хвилин, коли всі сили солодко напружені, коли всі струни звучать повним тоном. Але навіть ця мудрість чудової душі збуджувала в Люсьєні нахил усе приписувати самому собі. Ми всі іноді кажемо більш-менш як Людовік XIV: „державна — це я“. Виняткова ніжність матері й сестри, відданість Давіда надавали йому пороків пещеної дитини, породжували егоїзм, який нищить благородне в людині. А пані де Баржетон плакала цей егоїзм, спонукаючи його забувати свої обов'язки перед матір'ю, сестрою і Давідом. Він ще до цього не дійшов, але хіба не загрожувало йому, що він, розширивши поле свого честолюбства, буде змушений думати тільки про себе, щоб на ньому втриматись?

Коли минула хвилина зворушення, Давід зауважив Люсьєнові, що його поема „Св. Йоанн на Патмосі“ може занадто біблійна, щоб її читати перед публікою, яка мабуть не зовсім обізнана з апокаліпсичною поезією. Люсьєн, що мав читати перед найвимогливішою публікою, департаменту Шаранти, занепокоївся. Давід порадив йому взяти з собою Андре Шеньє і замінити сумнівну втіху на дійсну. Люсьєн так чудово декламує, він безперечно всім сподобається і виявить скромність, яка буде йому на користь. Як і більшість юнаків, вони надавали світським людям свій розум і свої чесноти.

Молодь, поки вона ще невинна, буває немилосердна до чужих гріхів, але разом з тим усім людям надає свої найкращі почуття. Треба справді великого життєвого досвіду, щоб визнати, за чудовим висловом Рафаеля, що зрозуміти митця можна, лише дорівнявшись йому. У Франції, де розум надто швидко висушує джерела святих сліз натхнення, де ніхто не хоче дати собі труда розгадати величне й дослідити його, щоб прозріти в його безконечність, — справжнє розуміння поезії не часто зу-

стрічається. Люсьєн мав уперше зіткнутись із світською холодністю і неуцтвом! Він пішов до Давіда, щоб узяти томик поезій. Коли закохані лишились самі, Давід відчув таке змішання, як ще ніколи в житті. Тисячі мук охопили його; він і бажав, і боявся похвали; він ладен був утекти, бо в чесноти теж є своє кокетство. Бідний закоханий не смів слова мовити, щоб Єві не здалось, що він чекає від неї подяки. Усі слова здавались йому невідповідними, і він мовчав з виглядом злочинця. Єві, що розуміла всі муки його скромності, приємно було потішитись його мовчанням. Проте, коли Давід почав м'яти свій капелюх, збираючись іти, вона посміхнулась йому.

— Пане Давід,— сказала вона,— якщо ви не підете сьогодні ввечері до пані де Баржетон, то може залишитесь зо мною? Погода чудова, чи не хочете ви погуляти коло Шаранти? Будемо говорити про Люсьєна.

Давідові хотілось упасти до ніг цієї чарівної дівчини. Єва вклала в свій голос усю несподівану нагороду. Ніжністю свого тону вона розв'язала всі труднощі становища. Її пропозиція була більш, як похвалою, вона була першою ласкою її кохання.

— Тільки,— сказала вона,— відповідаючи на рух Давіда,— дайте мені кілька хвилин, щоб одягнутись.

Давід, що досі в своєму житті не співав, вийшов наспівуючи, а це здивувало доброзичливого Постеля і примусило його здогадатись про характер відносин поміж Євою і друкарем.

Найдрібніші події цього вечора справили великий вплив на Люсьєна, що взагалі мав нахил піддаватись першим враженням. Як і всі недосвідчені коханці, він прийшов надто рано, і Луїзи ще не було у вітальні. Там був лише пан де Баржетон. Люсьєн почав уже вчитися тих дрібних підлот, якими коханець одруженої жінки купує своє щастя і які показують міру того, що жінки можуть вимагати. Одначе, йому ще не доводилось лишатися віч-на-віч з паном де Баржетон.

Цей дворянин був з тих вузьколобих людей, що перебувають посередині між невразливою нікчемністю, яка ще щось розуміє, і гордою тупістю, яка не хоче нічого ні приймати, ні давати. Перейнятий почуттям своїх обов'язків перед великим світом, стараючись бути приємним у товаристві, він засвоїв собі посмішку, як єдину мову на

всі випадки. Задоволений чи незадоволений, він однаково посміхався.

Посміхався з приводу якоїсь жахливої новини, посміхався й тоді, коли його сповіщали про радісну подію. Ця посмішка, за допомогою різного виразу, якого надавав їй пан де Баржетон, відповідала на все. Якщо від нього вимагалось абсолютної ухвали, він посилював посмішку доброзичливим сміхом і випускав одно-два слова тільки в разі крайньої потреби. Лишатися з кимсь насамоті було єдиною трудностю в його рослинному житті. Тоді він мусів чогось шукати в своїй безмежній внутрішній порожнечі. Здебільшого він виходив з цієї скрути, вертаючись до наївних звичок свого дитинства: починав уголос думати, присвячував вас у найменші подробиці свого життя, розповідав вам про свої потреби й дрібні почуття, які здавались йому ідеями. Не розмовляв ні про дощ, ні про погоду, не вдавався в загальні місця, якими рятуються дурні, а звертався до найінтимніших інтересів життя. „Щоб догодити пані де Баржетон, казав він, я з'їв сьогодні вранці телятини, яку вона любить, і тепер у мене дуже болить живіт. Добре знаю, що так буде, а завжди впіймаюсь. Скажіть мені, чому це так?“ Або: „Я подзвоню, щоб мені дали склянку води з цукром. Чи не бажаєте й ви при цій нагоді?“ Або ще: „Завтра я поїду верхи провідати тестя“.

Ці маленькі речення, не даючи приводу до заперечень, викликали в бесідника якесь „ні“ або „так“, і на цьому розмова уривалась. Тоді пан де Баржетон благав свого відвідувача допомогти йому, підводячи угору носа, як розжирілий мопс, і поводячи різнокольоровими очима, так ніби питав: „Що ви сказали?“ Балакунів, які люблять говорити лише про себе самих, він дуже любив, слухав їх з доброзичливою і делікатною уважністю; це так подобалось ангулемським балакунам, що вони його дуже цінили і вважали, що він ховає свій розум, тому його несправедливо судять. Коли ці балакуни не мали охочих слухати, вони приходили до пана де Баржетона закінчувати свої оповідання і міркування, будучи певні, що дістануть від нього захопливу посмішку.

Салон його дружини завжди був повний і він загалом

почував себе в ньому дуже добре: дивився, хто входить, вітав його своєю посмішкою і підводив до жінки; стежив за тими, хто виходив, ішов попрощатися з ними і провести їх своєю вічною посмішкою. Коли вечірка йшла жваво і він бачив, що кожне при своєму ділі, щасливий, німий він стояв, як лелека, на своїх високих ногах і вдавав, що слухає політичну розмову; або заглядав у карти грачам, нічого не розуміючи, бо грати зовсім не вмів; або, нарешті, походжав по залі, нюхаючи тютюн і перемагаючи труднощі травлення.

Анаїс була радістю його життя, вона давала йому безконечну насолоду. Коли вона грала перед ним свою роль хазяйки замку, він, розсівшись у м'якому кріслі, любувався нею, бо вона говорила за нього; йому було великою втіхою шукати дотепу в її фразах, але часто він міг зрозуміти їх тільки через довгий час після того, як їх висловлено, тому його посмішка іноді нагадувала бомбу, що зарилась у землю і потім випадково вибухнула. Пошана до неї зросла в нього до обоження. А хіба не досить у житті якогонебудь обоження, щоб бути щасливим?

Як особа розумна й великодушна, Анаїс не зловживала своїми перевагами і бачила в своєму чоловіку слухняний характер дитини, якій велика радість бути під керівництвом. Вона почала турбуватись про нього, як про своє манто: воно було в неї охайне, вона його чистила щіткою, ховала, берегла його. Почуваючи, що про нього дбають, що його чистять і бережуть, пан де Баржетон почував до дружини собачу відданість.

Як легко давати щастя, коли воно нічого не коштує! Пані де Баржетон не бачила в свого чоловіка ніякого іншого бажання, як добре поїсти, і замовляла для нього чудові обіди; їй було шкода його. Вона ніколи й нікому на нього не скаржилась. Дехто навіть, не розуміючи причин цього мовчання її гордої душі, гадали, що в пана де Баржетона є якісь заховані від сторонніх очей високі якості. А втім, вона по-військовому дисциплінувала його, і він підлягав їй цілком пасивно. Вона наказувала йому: „зробіть візит панові такому то“, або: „відвідайте пані таку то“— і він ішов, як солдат на варту. Він і тримався

перед нею весь час наввипинку й нерухомо. В той час ішла мова про обрання цього мовчальника на депутата.

Люсьєн не так давно бував у домі, щоб підняти завісу, за якою ховалась ця надзвичайна постать. Сидячи в глибокій канапі, пан де Баржетон, здавалось, усе бачив, усе розумів, і, ніби підкреслюючи мовчанням свою високу гідність, дуже імпонував Люсьєнові. Замість бачити в ньому лише гранітну брилу, Люсьєн через свій нахил усе прибільшувати уявою й надавати душу навіть неживим істотам, уявив собі цього дворянина страшним сфінксом і вирішив, що його треба трохи підлестити.

— Я прийшов перший,— сказав він, уклоняючись йому з великою повагою й багато нижче, ніж це робили звичайно всі інші.

— Цілком природно,— відповів пан де Баржетон. Люсьєн прийняв ці слова за дошкульний натяк ревнивого чоловіка, почервонів і подивився у дзеркало, щоб надати собі достойного вигляду.

— Ви живете в Умо,— продовжував пан де Баржетон,— а люди, що живуть далеко, завжди приходять раніше від тих, що живуть близько.

— З якої це причини? — спитав Люсьєн приємно.

— Не знаю,— відповів пан де Баржетон, вертаючись до своєї звичайної нерухомості.

— Ви не схотіли її пошукати,— відказав Люсьєн.— Коли людина вміє зробити якесь спостереження, то може знайти й причину його.

— А,— сказав пан де Баржетон,— останні причини! Хе, хе!

Люсьєн сушив собі голову, щоб підживити розмову, яка на цьому увірвалась.

— Пані де Баржетон, певне, одягається? — спитав він і сам здригнувся від цього безглузлого запитання.

— Так, одягається,— спокійно відповів чоловік.

Люсьєн звів очі вгору, шукаючи, з чого б почати знову розмову, глянув на дві пофарбовані в сіре балки, між якими стеля була вкрита різьбою, і, на свій жах, побачив, що з люстри із старовинними криштальними підвісками, знято серпанковий чехол і вставлено в неї свічки. З усіх меблів так само були зняті чехли, і на них видно було по-

бляклі квіти червоної шовкової оббивки. Все це свідчило про те, що збори мають бути незвичайні. Поет занепокоївся про своє вбрання, бо він був у чоботях. Він збентежено підійшов до консолі з гірляндами часів Людовіка XV і почав уважно розглядати японську вазу на ній. Тоді йому знову стало страшно, що він не сподобається чоловікові, якщо не буде коло нього впадати, і він вирішив пошукати, чим би можна його найбільше потішити.

— Ви рідко виїжджаєте з міста, пане? — спитав він пана де Баржетон, знову підійшовши до нього.

— Рідко.

І знову мовчанка. Пан де Баржетон, як кішка за мишею, стежив за найменшими рухами Люсьєна, які порушували його спокій. Кожний з них боявся другого. „Чи не виникла в нього підозра з приводу моїх частих відвідин? — подумав Люсьєн. — Він такий неприязний до мене!“

На щастя Люсьєна, в ту хвилину, як він зовсім уже збентежився від неспокійних поглядів, які кидав на нього пан де Баржетон, стежачи за кожним його кроком, лакей, уже одягнутий у ліврею, доповів про пана дю Шатле. Барон увійшов дуже вільно, привітався з своїм другом Баржетоном і злегка кивнув головою Люсьєнові. Це було в тогочасній моді, але Люсьєнові таке вітання здалося страшенно грубим.

Сікст дю Шатле був у блискуче білих штанах з внутрішніми штрипками, що не давали їх складкам розгладитись, у тонких черевиках і фільдекосових панчохах. На білому жилеті чорнів шнур від лорнета. Чорний фрак на ньому відзначався паризьким кроєм і фасоном. Це справді був той красунь і чепурун, про якого йшла слава; але час уже наділив його кругленьким черевом, яке годі було стримати в межах елегантності. Він фарбував посивіле за часів тяжкої подорожі волосся і бакени, і це надавало йому якогось жорсткого вигляду. Колір його обличчя, колись дуже ніжний, тепер мав мідночервоний відтінок, як у людей, що вертаються з Індії; але в усьому його поведженні, хоч трохи смішному через свою претенціозність, видно було колишнього люб'язного секретаря

її імператорської високості. Він узяв лорнет, подивився на нанкові штани, чоботи й синій костюм Люсьєна, пошитий у Ангулемі, одно слово, оглянув усього свого суперника і байдуже поклав лорнет у жилетну кишеню, ніби сказав: „я задоволений“. Пригнічений елегантністю фінансиста, Люсьєн подумав, що прийде година його помсти, коли він покаже зборам своє натхненне поезією обличчя, проте, крім усього замішання, викликаного мнимою ворожістю пана де Баржетона, він відчув ще й гострий біль у душі. Барон ніби хотів придушити Люсьєна своїм багатством, щоб ще більше підкреслити його вбогість.

Пан де Баржетон сподівався, що йому можна вже нічого не говорити, і остовпів від мовчання, яке запанувало в залі, поки два суперники розглядали одне одного. Але про запас у нього, коли він нічого іншого не міг вигадати, завжди було одне питання, яке він беріг, як грушу на випадок страшенної спраги; тепер він вирішив його вжити.

— Що нового у вас, пане дю Шатле? — сказав він, удаючи дуже зацікавленого. — Про що там говорять?

— Ось нове, — зло відповів управитель податків, — це пан Шардон. Питайте його! Що ж, порадуєте нас якоюсь гарною поемою? — спитав веселий барон Люсьєна, поправляючи збоку пряжку, що була, на його думку, не на місці.

— Щоб знати, чи гарна моя поема, мені треба було б знати вашу думку, — відповів Люсьєн. — Ви багато раніше від мене зацікавились поезією.

— Ба! Кілька досить удалих водевілів, написаних для послуги, кілька принагідних пісеньок та романсів, що стали відомими завдяки музиці до них, і навіть моє велике послання до одної з сестер Бонапарта (невдячний!) не дають мені права на увагу нащадків!

В цей момент увійшла пані де Баржетон у всій пишноті свого старанно продуманого туалета. На ній був єврейський тюрбан із східним аграфом, її шию вишукано обгортав газовий шарф, спід якого виблискували камеї коштовного намиста. Короткі рукава квітчастого серпанкового плаття відкривали її красиві білі руки з кількома нанизаними браслетами. Це театральне вбрання зачару-

вало Люсьєна. Пан дю Шатле гречно звернувся до цієї королеви з тривіальними компліментами, які викликали в неї радісну посмішку, так бо приємно їй було, що її хвалять при Люсьєнові. Вона глянула тільки раз на свого любого поета і холодно відповіла управителеві податків, убиваючи його ввічливістю, яка виключала будьяку інтимність між ними.

Тим часом почали сходитись запрошені особи. Першими прийшли єпіскоп та його старший вікарій, дві дуже поважні й урочисті постаті, цілком протилежні одна одній: єпіскоп був високий і худий, а його аколіт — маленький і гладкий. У обох були блискучі очі, тільки єпіскоп був блідий, а з червоного обличчя вікарія пашило здоров'ям. Ні той, ні другий не робили зайвих рухів і були дуже обережні. Їх стриманість і мовчазність всіх лякали; вони вважались дуже розумними.

За духовними особами прийшла пані де Шандур з чоловіком, особи такі незвичайні, що тим, хто не знає провінції, вони можуть здатися вигаданими. Чоловік Амелі, дами, що вважала себе антагоністкою пані де Баржетон, пан де Шандур, на ім'я Станіслав, колишній „молодий чоловік“, був ще струнким у сорок років; його обличчя нагадувало решето. Він завжди пов'язував галстук так, що його гострі кінці загрозливо стирчали в протилежні боки: один підносився до рівня правого вуха, другий спадав до червоної орденської стрічки на грудях. Поли фрака були занадто відкинуті назад. З великого викоту жилета здіймалась туго накрохмалена сорочка, густо застібнута прищпильками з важким камінням. Словом, усе його убрання мало такий прибільшений характер і так скидалось на карикатурне, що кожний, хто бачив його вперше, не міг не засміятись. Станіслав раз-у-раз задоволено оглядав сам себе з голови до ніг; перевіряв кількість гудзиків на жилеті, проходив очима по хвилястій лінії своїх вузьких штанів, пестив поглядом ноги і закохано спиняв його на кінцях чобіт. Закінчивши цей самоогляд, шукав очима дзеркало й уважно додивлявся, чи не розвилась у нього зачіска. Заклавши один палець у жилетну кишеньку, він дивився на дам з веселим і щасливим виглядом, відхилявся назад, ставав у позу

en trois quarts¹—і цією півнячою бундючністю здобував великий успіх в аристократичному товаристві, де славився красунем. Його розмова була пересипана непристойностями в дусі XVIII століття, і ці гидкі жарти подобались жінкам, бо смішили їх.

Останнім часом його став непокоїти пан дю Шатле. Дійсно, жінки були дуже заінтриговані зневажливістю управителя посередніх податків, роздратовані його претензіями на непорушну байдужість і вражені його тоном розчарованого султана. Тому тепер вони цікавились ним ще більше, ніж коли він тільки приїхав, особливо ж після того, як пані де Баржетон захопилась ангулемським Байроном.

Амелі була маленька, повна, біла, чорноволоса жінка, яка все прибільшувала, надто голосно говорила, носила на голові влітку цілу гору пір'я, а взимку — квіток. Була дуже дотепною бесідницею, але не могла закінчити жодного періода, не додавши до нього, як супровід, свисту дихавиці.

Пан де Сенто, на ім'я Астольф, голова сільськогосподарського товариства, червонолиций, високий, огрядний чоловік, якого тягла за собою його дружина, дуже подібна до висхлої папороті. Її називали Лілі, скорочено від Еліза. Це ім'я, за яким хотілося чогось ніжнього, дитячого, зовсім не відповідало манерам і вдачі пані де Сенто; вона була поважна, надзвичайно набожна, дуже любила грати в карти, але партнерка з неї була сварлива і дріб'язкова. Астольфа вважали за першорядного вченого. Цілковитий невіглас у науці, він спромігся якось написати дві статті про цукор і горілку в сільськогосподарському словнику, повикрадавши для цих статей матеріал з усіх старих праць і газет, де трактувалися ці теми. Увесь департамент знав, що він працює над великою розвідкою про найновіші методи в сільському господарстві. Одначе, хоч він сидів цілі ранки, замкнувшись у кабінеті, а за дванадцять років не написав і двох сторінок. Якщо хтонебудь заходив до нього, він зразу робив вигляд, ніби дуже заклопотано перегортає папери,

¹ На три чверті повороту („ан трау кар“).

шукає якоїсь примітки, що десь загубилась, або гострив перо. Справді ж увесь час, який він просиджував у кабінеті, ішов на дурнички: він поволі читав газету, різав ножем корки від пляшок, виводив химерні малюнки на бюварному папері або перегортав по кілька разів Ціцерона, щоб витягти з нього якесь речення або вступ, який можна було б прикласти до сучасних подій. Увечері він старанно наводив розмову на тему, яка дала б йому нагоду сказати: „А от у Ціцерона є місце, ніби вмисне написане про події наших днів“ — і цитував цю фразу на велике дивування своїх слухачів. Потім усі говорили між собою: „Ні, справді, Астольф — джерело мудрості“, а далі цей факт ставав відомий усьому місту й підтримував високу думку місцевої людності про пана де Сенто.

За цією парою прийшов пан де Бартà, Андрієн на ім'я, той самий, що співав басові арії і мав колосальні претензії в музиці. З самолюбства він засів за сольфеджо, спочатку він сам собою захоплювався, слухаючи власний спів, потім став з усіма говорити про музику, і кінець-кінцем зовсім віддався їй. Музичне мистецтво стало його мономанією. Він нудився цілий вечір, поки його не просили заспівати. Досить було йому проревти якусь арію, як для нього починалось життя; він пишався, вислухував компліменти, підводячись навшпиньки, удавав з себе скромного, одначе ходив від групи до групи, щоб дістати похвалу за свій спів; а коли все вже було сказано, знімав цілу дискусію про трудність своєї арії або високий талант композитора.

Разом з паном де Бартà увійшов пан Александр де Бребіан, герой сепії, художник, що затопляв покої своїх друзів безглуздими малюнками і псував усім альбоми в департаменті. Кожен з них вів під руку дружину другого. Якщо вірити місцевим літописам скандалів, ця передача жінок сталася цілком. Обидві дами, Лолотта (пані Шарлотта де Бребіан) і Фіфіна (пані Хозефіна де Бартà), однаково захоплювались своїм фішю, мережевами, сполученням кольорів у своїх убраннях, і ніякої уваги не приділяли своєму господарству, яке йшло в них абияк. Найжагучішими жаданнями їх було виглядати парижанками. Одягнуті вони були як дві ляльки, в економно

пошиті сукні найбільш екстравагантних кольорів, тоді як їхні чоловіки, на правах митців, дозволяли собі певну недбайливість у туалеті; в своїх пожмаканих фраках вони дуже нагадували статистів по маленьких театрах, що виступають у ролях запрошених на весілля гостей з вищого товариства.

З усіх осіб, що збирались потроху в залі, мабуть найбільш оригінальною постаттю був граф де Сенонш, якого аристократичним звичаєм називали просто Жаком — пристрасний мисливець, гордовитий, сухий, засмалений, люб'язний, як дикий кабан, недовірливий, як венецієць, ревнивий, як мавр, проте жив у добрій згоді з другом свого дому, паном дю Отуа, або просто Франсісом.

Пані де Сенонш (Зеферіна), висока й красива, страждала печінню і, може бути, з цієї причини вважалась вимогливою. Тонкий, стрункий стан, тендітна будова тіла дозволяли їй прибирати томних, трохи роблених поз, в яких знати було пристрасність і примхи жінки, яку люблять.

Франсіс був досить визначною людиною. Він кинув консульську посаду в Валенсії з усіма своїми надіями на дипломатичну кар'єру і оселився в Ангулемі ради Зеферіни, яку звали також Зізіною. Колишній консул вів усе її господарство, виховував дітей, навчав їх чужих мов, керував усіма справами подружжя де Сенонш з цілковитою відданістю.

Ангулем дворянський, Ангулем урядовий, Ангулем буржуазний спочатку чимало злословили про це подружжя втрюх.

Але згодом ця таємниця шлюбної трійці стала такою милою і своєрідною, що якби пан дю Отуа одружився, всі б уважали його вчинок страшенно аморальним. До того ж, у надзвичайній прихильності пані де Сенонш до своєї хрещениці, панни де ля Гей, яка жила в неї компаньйонкою, почувалось щось загадкове, і, не зважаючи на суперечність дат, усі вбачали разючу подібність між Франсісом дю Отуа і Франсуазою де ля Гей. Коли Жак полював десь у околицях, кожен розпитував його про Франсіса, і він далеко сердечніше, ніж про дружину, розказував про його постійне нездужання. Ця сліпота

казалась такою комічною в ревнивого чоловіка, що навіть його найкращі друзі розважались розмовами про нього й розкривали цю таємницю іншим, не присвяченим, щоб і їх розважити.

Пан дю Отуа був вишуканим денді, в якого дбання про власну особу обернулось на манірність і пустощі. Він турбувався про свій кашель, непокоївся своїм сном, їжею, своїм травленням. Зеферіна зробила свого фактума¹ хворовитим, обкутувала його, обкладала ватою, напихала ліками, годувала добірними стравами, як розпечену болонку; забороняла йому їсти одне, радила йому їсти друге, вишивала йому жилети, мережила кінчики галстуків і хусточки і кінець-кінцем привчила його носити такі красиві речі, що він обернувся на якогось японського ідола. Згода між ними була цілковита: Зізіна раз-у-раз поглядала на Франсіса, а Франсіс, здавалось, усі свої думки читав у очах Зізіни. Вони все хвалили і засуджували вдвох, здавалось, просте „добридень“ вони могли сказати, лише порадившись одне з одним.

Найбагатіші з усього околишнього дворянства пани, яким усі заздрили, маркіз де Піменталь і його дружина, мали сорок тисяч ліврів ренти й зиму постійно проводили в Парижі. Вони приїхали з свого маєтку в кареті разом з своїми сусідами, бароном і баронесою де Растіньяк, тіткою баронеси і двома дочками, чудовими молодими дівчатами, добре вихованими й одягнутими з тією простотою, яка підкреслює природну красу.

Цих безперечно найвидатніших з усього товариства осіб всі інші зустріли холодною мовчанкою і заздрісною пошаною, тим більше, що всі бачили, як відмінно й ласкаво прийняла їх пані де Баржетон. Ці дві родини належали до невеликого числа тих осіб на провінції, які стоять понад усякими плітками, не прилучаються до жодного товариства, живуть у тихій відлюдності й зберігають повагу і гідність. Панів де Піменталья і де Растіньяка всі титулували, їх дружини й дочки не допускались фамільярності вищої ангулемської касті, бо були надто

¹ Людина, що виконує всякі доручення.

близькі до придворного кола, щоб принижуватись до провінціальних дурниць.

Останніми прибули префект і генерал у супроводі панка, який уранці приносив Давідові свою розвідку про шовкопрядів. Певне, він був мер якогось кантону і відзначався добрими маєтками, але його поведження й одежа свідчили про те, що він зовсім не звик до товариства; парадний костюм заважав йому; він не знав, де подіти руки, крутився коло свого бесідника, підводився і знову сідав, відповідаючи на якесь запитання. То він був надто послужливий, то стурбований, то поважний; то він поспішав засміятись на якийсь жарт, то зразу надувався, думаючи, що з нього сміються. Кілька разів бідний пан де Северак намагався говорити про свою статтю про шовкопрядів, але потрапляв то на пана де Барта, що відповідав йому розмовами про музику, то на пана де Сенто, який цитував йому Цицерона.

Тільки в середині вечора бідний мер порозумівся кінець-кінцем з вдовою де Броссар і її дочкою, що не були найбільш нецікавими особами з усього товариства. Два слова все скажуть — вони були такі бідні, як і благородні. В їхньому убранні була та претензія на прикраси, в якій викривається прихована вбогість. Пані де Броссар з усякого приводу вихваляла свою високу й товсту двадцятисемилітню дочку, яка вважалась за гарну піаністку. За словами матері виходило, що вона поділяє смаки всіх, хто має на думці одружитись; в своєму бажанні влаштувати свою любу Камілла бідна жінка запевняла протягом того ж самого вечора, що Камілла найбільше любить мандрівне полкове життя, а так само спокійне життя поміщиків, що господарюють у маєтках. Обидві зберігали манірну самоповагу людей, яким кожен ласкаво співчуває, якими цікавляться з егоїзму і які дізнали порожнечу заспокійливих слів, якими великий світ собі на втіху зустрічає нещасних. Пан де Северак мав п'ятдесят дев'ять років і був бездітним удівцем; тому мати й дочка з побожним захопленням слухали всі його детальні розповіді про шовкопрядів.

— Моя дочка завжди любила всяких звірят, — сказала мати, — а шовк, який виробляють ці тваринки, інтере-

сує кожну жінку. Я проситиму у вас дозволу приїхати в Северак і показати Камілі, як його збирають. Камілла така здібна, що зразу збагне всякі ваші пояснення. Адже зрозуміла вона з одного разу зворотне відношення квадратів віддалі.

Цією фразою достойно завершилась розмова пані де Броссар з паном де Севераком після читання Люсьєна.

На збори прийшло ще кілька постійних відвідувачів дому, двоє чи троє синків з добропорядних родин; трохи боязкі, мовчазні, вони були дуже щасливі запрошеннями на це літературне свято; один з них навіть зважився почати розмову з панною де ля Гей.

Всі жінки поважно сіли колом, чоловіки стали ззаду. Це зборище химерних постатей у чудернацьких убраннях, з гримованими обличчями здавалось Люсьєнові дуже імпозантним, і його серце затрепетало, коли він побачив, що на нього звернулись усі погляди. Не зважаючи на сміливість, йому не легко дався цей перший іспит, хоч Луїза його всяко підбадьорювала й щиро роздавала реверанси і всю свою манірну гречність найзнатнішому панству Ангулема, яке завітало до неї послухати поета. Його збентеження ще збільшилося від одної обставини, яку легко було завбачити, але яка мусіла дуже вразити юнака, так мало обізнаного із світською тактикою. Люсьєн, до всього приглядаючись, чув, що Луїза, пан де Баржетон, єпископ і ще кілька прибічників Луїзи називали його пан де Рюбанпре, а більшість цієї страшної публіки — паном Шардоном. Сторопілий під запитливими поглядами цікавих, він по самому русі губ передчував уже своє міщанське прізвище, відгадував упереджені думки, висловлювані про нього з надто близькою до неввічливості провінціальною щирістю.

Ці безперервні уколи ще більше його схвилювали; він нетерпляче чекав хвилини, коли зможе почати читання й осягнути становище, яке припинить ці його внутрішні муки. Але Жак розповідав пані де Піменталь про своє останнє полювання; Андрієн розмовляв з Лорою де Растіньяк про нове світило в музиці — Россіні; Астольф, вивчивши напам'ять з однієї газети опис нового плуга, говорив про нього баронові. Бідний поет не знав, що

з усіх цих людей одна тільки пані де Баржетон могла розуміти поезію. Всі інші, позбавлені здібності щось переживати, зійшлись сюди знічев'я, самі себе обманюючи відносно видовища, яке їх чекало. Деякі слова завжди приваблюють публіку, як сурми, літаври й барабан. Слова: краса, слава, поезія — магічно чарують і найгрубішу душу.

Коли зійшлися всі, коли припинилась, нарешті, розмова після того, як пан де Баржетон з доручення дружини пішов спиняти розмовляючих, як церковний сторож, що стукає цїпком по тахлях, Люсьєн сів за круглий стіл коло пані де Баржетон, почувуючи великий душевний неспокій. Тремтячим голосом він проголосив, що, не бажаючи нікого розчарувати, прочитає щойно опубліковані найкращі твори досі незнаного великого поета. Поезії Андре Шеньє були видруковані в 1819 році, але в Ангулемі ніхто про нього ще не чув. В цій заяві кожен убачав хитрощі пані де Баржетон, вигадані для того, щоб пощадити самолюбство поета й запобігти ласки в гостей.

Люсьєн прочитав спочатку „Молодого хворого“, який був прийнятий похвальним шепотом; потім „Сліпого“, і ця чудова поема здалась цим обмеженим головам розтягнутою. Читаючи, Люсьєн зазнав пекельних мук, зрозумілих лише видатним митцям або тим, кого ентузіазм і високий розум підносять до їх рівня. Щоб прочитати поезію, як і для того, щоб її сприйняти, потрібна священна уважність. Між читцем і слухачами повинна виникнути інтимна єдність, без якої не відбудеться електрична передача почуттів. Коли немає цього єднання душ, поет опиняється в становищі ангела, який хоче проспівати небесний гімн серед пекельного рику. Отже, в тій сфері, де розвивається їхній талант, люди творчого духу мають зір слимака, що бачить у всі сторони, нюх собаки і слух крота; вони бачать, чують і розуміють усе навколо. Музикант і поет зразу знають, чи захопили вони слухачів, чи їх зрозуміли, так, як квітка в'яне й відживає зразу в сприятливій чи несприятливій атмосфері.

В силу законів цієї особливої акустики до вух Люсьєна долітав шепіт чоловіків, що прийшли сюди лише ради дружин і тепер розмовляли про справи; так само

помітив він, що кілька душ позіхає, і його безмірно дратували зуби широко розкритих щелепів. Коли, як голубка під час потопу, він шукав доброзичливого куточка, де відпочив би його зір, він зустрічав лише нетерплячі очі людей, які, очевидно, сподівались використати ці збори для своїх особистих справ і інтересів. За винятком Лори де Растіньяк, двох-трьох юнаків та єпископа, всі присутні нудились. Дійсно, хто розуміє поезію, той старається розвинути в своїй душі те, що автор, як зерно, дав йому в своїх віршах; але ці крижані слухачі далекі були від того, щоб вдихнути в себе душу поета, і навіть не слухали його інтонацій. Люсьєн відчув глибоке душевне пригнічення, аж сорочка його змокрила від холодного поту.

Він повернувся до Луізи, — її палкий погляд надав йому сили дочитати, але серце поета сходило кров'ю з тисячі ран.

— І вас це дуже розважає, Фіфіно? — спитала в своєї сусідки суха Лілі, яка, може бути, сподівалася якихсь фокусів.

— Не питайте мене! У мене, як тільки почнуть читати, зараз же злипаються очі.

— Сподіваюсь, Наїс не часто буде частувати нас віршами по вечорах! — сказав Франсіс. — Коли я слухаю читання після обіду, я почуваю, що увага, яку доводиться напружувати, шкодить моєму травленню.

— Бідний котик, — шепнула йому Зефіріна, — випийте склянку води з цукром.

— Він чудово декламує, — сказав Александр, — проте, я даю перевагу вістові.

Всі прийняли ці слова за влучний дотеп, беручи на увагу англійське значення слова віст¹, і кілька картярок заявили, що читцеві треба перепочити. З цієї нагоди дві-три пари втекли в будуар. Луїза, чарівна Лора де Растіньяк і єпископ почали благати Люсьєна, щоб він читав далі, і він збудив увагу зборів контрреволюційною красномовністю ямбів. Кілька осіб, не добравши всього до пуття, заплескали, захопившись декламаційним запа-

¹ Whist по англійському значить: „тсс!“ цитуйте.

лом. На таких людей впливають лише зойками, так само, як грубе піднебення збуджують тільки міцні напої. Коли подали морожене, Зеферіна послала Франсіса подивитись книжку і оповістила свою сусідку Амелі, що Люсьєн читав друковані вірші.

— Але це дуже просто,— відповіла Амелі з видимим задоволенням,— пан де Рюбанпре працює в друкарні. Це те саме,— додала вона, дивлячись на Лолотту,— коли б красива жінка сама собі шила плаття.

— Він сам надрукував свої вірші,— подумали жінки,

— Чому ж він у такому разі називає себе де Рюбанпре? — спитав Жак.— Коли дворянин живе з праці своїх рук, він мусить відмовитись від свого дворянського прізвища.

— Він справді відмовився від свого прізвища не дворянського,— сказала Зізіна,— і прийняв прізвище матері, дворянки родом.

— Якщо ці вірші друковані, ми можемо й самі їх прочитати,— сказав Астольф.

Ці дурниці зовсім заплутали питання, але Сікст дю Шатле зволив пояснити цим неукам, що заява Люсьєна не була ораторською пересторогою, і що ці чудові вірші написані братом революціонера Марі-Хозефа Шеньє, роялістом Андре Шеньє. Ангулемське товариство, за винятком єпископа, пані де Растіньяк і її двох дочок, яких захопила висока поезія, відчуло себе обдуреним і образилось на таке ошуканство. Знявся глухий гомін, але Люсьєн його не чув. Відрізаний від огидного світу внутрішньою мелодією, яка п'янила його, він старався її повторити і бачив усіх ніби в тумані. Він прочитав похмуру елегію про самогубство, потім елегію в античному дусі, перейняту величною журбою, потім ту, де є рядок:

Твої вірші ніжні, люблю їх повторяти,

і нарешті ту, що зветься „Неера“.

Поринувши в солодке маріння, поклавши одну руку на свої локони, які вона непомітно розвивала, спустивши другу руку, з розсіяним поглядом, пані де Баржетон, самотня серед свого салону, вперше в житті почула себе в своїй рідній сфері. Судить самі, як неприємно вражала

її Амелі, що взяла на себе висловити загальне бажання.

— Наїс, ми прийшли слухати поезії пана Шардона, а ви нам підносите друковані вірші! Хоч вони й дуже милі, але всі дами з патріотизму воліють місцевого вина!

— Вам не здається, що французька мова мало надається до поезії? — спитав Астольф управителя посередніх податків. — На мою думку, проза Ціцерона в тисячу разів поетичніша.

— Справжня французька поезія, це легка поезія, пісня, — відповів дю Шатле.

— Пісня доводить, що наша мова дуже музична, — сказав Андрієн.

— Мені хотілося б почути вірші, які погубили Наїс, — сказала Зефіріна, — але по тому, як вона поставилась до просьби Амелі, я бачу, що вона не хоче їх нам показати.

— Вона повинна примусити його прочитати їх ради самої себе, — відповів Франсіс. — Її може виправдати тільки талант цього простачка.

— Ви досвідчені в дипломатії, зробіть це для мене! — сказала Амелі панові дю Шатле.

— Нема нічого легшого, — сказав барон.

Колишній секретар для особливих доручень, звиклий до таких справ, підійшов до єпископа й зумів підбудити його. На просьбу його превелебності Наїс примушена була попросити Люсьєна прочитати якийнебудь свій твір напам'ять. За швидке виконання доручення барон дістав від Амелі томну посмішку.

— Справді, цей барон дуже дотепний, — сказала вона Лолотті. Лолотта, згадавши дошкульний натяк Амелі про жінок, що самі собі шиють плаття, відповіла, посміхаючись:

— Відколи це ви почали визнавати баронів Імперії?

Люсьєн спробував обожнити свою кохану в одній, їй присвяченій оді, під назвою, яку дають таким творам усі юнаки, коли виходять з колегії. Ця ода, прикрашена всім його палким коханням, здавалась йому єдиним твором, здатним конкурувати з поезією Андре Шеньє. Він глянув досить зухвало на пані де Баржетон і промовив: „Їй“. Потім став у горду позу, почувуючи себе цілком

безпечно під крилом пані де Баржетон, і почав читати свої вірші. В цю хвилину Наїс зрадила свою таємницю перед жінками. Хоч вона звикла панувати своїм розумом над усім цим товариством, але тут мимоволі затремтіла, хвилюючись за Люсьєна. Вона збентежилась, її очі ніби благали ласки для нього. Далі вона примушена була спустити очі й приховувати своє задоволення в міру того, як розгортались такі строфи:

Її

Із лона світлого, де в славі променистій
Уважні ангели біля господніх ніг
Задумливих зірок молитви грають чисті
На систрах золотих,—

Білявий херувим, прекрасний і крилатий,
Згасивши божий блиск на сміливім чолі,
На паперті небес лишає срібні шати
І лине до землі.

Він погляд Єгови зичливий розумів,
Втішає генія у муках нелюдських,
Як люба дівчина, весняні будить мрії
В недужих і старих.

Злочинця кличе він до каяття й признання,
Він шепче матері: молись, надій не трать.
Він прислухається, як бідарів зітхання
До господа летять.

І серед нашого глухого покоління
Чудовий посланець живе тепер один,
Та зір його смутний, і з рідного склепіння
Очей не зводить він.

Пречистий гостю наш, я догадався, хто ти
І звідкіля прийшов — не по чолі яснім
І не по відсвітах божистої чесноти
У погляді твоїм,—

Ні. Як душа моя, щоб злитися з тобою,
Летіла знаджена у пристрасті сліпій,—
Враз перед нею став у нездоланній зброї
Архангел огняний.

Ох, бережіться всі, щоб він не бачив гнівний,
Як тихий серафим злітає у блакить,
Вечірніх бо пісень благання переливне
Він може зрозуміть.

І ви побачите: вони, як побратими,
Полинуть у глибіню, що зорями ясними
Створитель наш заткав,—

І вам на їх сліди, як на маяк довічний,
Покаже, в темряві признак шукати звичний,
Кмітливий мореплав.

— Розумієте цей каламбур? — сказала Амелі панові дю Шатле, кокетливо глянувши на нього.

— Такі вірші ми всі писали, коли кінчали курс у коледжах,— відповів барон, удаючи, що йому все нудно, і продовжуючи грати роль глибокого знавця, якого нічим не здивуєш.— Колись ми вдавалися в тумани Оссіана: у нас були Мальвіни, Фінгали, химерні примари, вояки вставали у нас з могил із зірками над головою. Тепер цю поетичну фантастику заміняє Єгова, солодкозвучні гусли, ангели, серафимові крила, весь, так би мовити, райський гардероб, перешитий наново за допомогою таких слів, як „величний“, „безконечний“, „відлюдність“, „великий дух“ і т. ін. Тут вам прозорі озера, слова господні, якийсь христіанізований пантеїзм, оздоблений де-не-де римами, на превелику силу вигаданими. Одно слово, ми змінили широту — замість півночі опинились на сході, але туман і тут такий самий густий.

— Якщо ода туманна,— сказала Зефіріна,— то признання цілком ясне!

— А озброєння в архангела — дуже легке серпанкове плаття,— додав Франсіс.

З увічливості до пані де Баржетон треба було визнати оду чудовою, але всі жінки, лютуючи з того, що не мають поета, який вважав би їх за ангелів, попідводилися з місць, ніби заскучавши, і бурмотіли з крижаною холодністю: дуже добре, мило, гарно!

— Якщо ви мене любите, то не будете говорити компліментів ні авторові, ні його ангелові,— сказала Лолотта своємулюбому Андрієнові з деспотичним виразом, якому той мусів скоритись.

— Кінець - кінцем, це лише фрази, — сказала Зефіріна Франсісові, — а кохання це поезія в дії.

— Ви сказали, Зізіно, те, що я думав, тільки не зумів би так тонко висловити, — сказав Станіслав, любовно оглядаючи себе з голови до ніг.

— Не знаю, що б я дала, — сказала Амелі баронові дю Шатле, — щоб принизити гордійку Наїс. Вона строїть із себе ангела, ніби чимсь вища від нас, а зводить нас з цим сином аптекаря, який служить у друкарні й має сестру, гризетку.

— Його батько продавав пілюлі проти глистів, — сказав Жак, — краще б він годував ними свого сина¹!

— Він продовжує батькове ремесло, бо те, що він нам зараз дав, не що інше, як мікстура, — сказав Станіслав, прибираючи одну з найманірніших своїх поз. — Я волів би чогось іншого.

Всі зразу змовились принизити Люсьєна якимнебудь зневажливим слівцем. Лілі, як жінка набожна, вважала це за добре діло, бо, на її думку, настав час напутити Наїс, яка готова наробити дурниць. Дипломат Франсіс узяв на себе провід у цій безглуздій змові, якою всі захопились, мов розв'язкою драми, бачачи в ній витівку, про яку можна буде завтра розказувати.

Колишній консул не хотів сам битися з молодим поетом, який у присутності коханої жінки міг спалахнути гнівом на зневажливе слово; Франсіс розумів, що Люсьєна треба вразити священою зброєю, проти якої немає помсти. Він пішов тим шляхом, яким дю Шатле примусив Люсьєна прочитати вірші, і вирішив поговорити з єпископом. Прикинувшись, ніби цілком поділяє захоплення єпископа одою Люсьєна, він почав містифікувати його, говорячи, що мати Люсьєна зовсім незвичайна жінка, але дуже скромна, що це вона власне дає синові всі теми його творів, і для нього найбільшою втіхою було б почути похвалу своїй матері, на яку він молиться. Наві-явши цю думку єпископові, Франсіс був певний, що випадкова розмова дасть єпископові нагоду сказати образливе слово.

¹ Гра словами: ver — червяк, глист; vers — вірші.

Коли Франсіс з єпископом підійшли до гуртка, центром якого був Люсьєн, всі подвоїли свою увагу, вже перед тим примусивши Люсьєна напитись цикути. Зовсім незнайомий з салонними звичаями, бідний поет тільки й робив, що раз-у-раз благально дивився на пані де Баржетон і відповідав на запитання дуже невміло. Він не знав ні прізвищ, ні стану більшості присутніх, не знав, як розмовляти з жінками, які казали йому такі дурниці, що він червонів. До того ж, він почував себе за тисячу миль від усіх цих ангулемських божеств, які називали його то паном Шардоном, то паном де Рюбанпре, а один одного називали Лолоттою, Андрієном, Астольфом, Лілі, Фіфіною. Він страшенно зніяковів, прийнявши Лілі за чоловіче прізвище і назвавши „паном Лілі“ грубого пана де Сенонша - мисливця. Немврод перебив його іронічним „пане Люлю“, від якого пані де Баржетон почервоніла до волосся.

— Треба бути дуже засліпленою, щоб приймати в себе такого простачка, — сказав пан де Сенонш півголосом.

— Маркізо, — тихо звернулась Зеферіна до пані де Піменталь, але так, щоб її чули, — чи не вбачаєте ви великої подібності між паном Шардоном і паном Канте-Круа?

— Подібність ідеальна! — посміхаючись, сказала маркіза.

— Слава вабить до себе, в цьому можна признатись, — сказала пані де Баржетон маркізі. — Одні жінки захоплюються великими, інші дрібними людьми, — додала вона, глянувши на Франсіса.

Однак, Зеферіна не зрозуміла її, бо була певна, що її консул дуже великий, але маркіза стала на сторону Наїс і засміялась.

— Ви дуже щасливий, пане, — сказав Люсьєнові пан де Піменталь, що назвав його спочатку Шардоном, а потім уже виправивсь на „де Рюбанпре“, — мабуть, ви ніколи не скучаєте?

— А ви швидко працюєте? — спитала Люсьєна Лолотта, так ніби питала столяра: за скільки часу ви зробите цей ящик?

Люсьєн стояв зовсім приголомшений цими вдарями,

але підвів голову, почувши, як пані де Баржетон з по-смішкою відповіла за нього: „Люба моя, поезія не росте в голові пана де Рюбанпре, як трава на подвір'ї“.

— Пані,— сказав єпіскоп Лолотті,— ми не можемо достатньо вшанувати благородні душі, в які господь кинув свій промінь. Так, поезія — річ свята; сказати поезія — однаково, що сказати — страждання. Скількох мовчазних ночей треба було, щоб поет написав строфи, якими ви чаруєтесь! Вітайте поета з любов'ю, бо в поета майже завжди життя нещасливе, і господь, певне, вготує йому місце на небі серед пророків. Цей юнак — поет,— додав він, поклавши руку Люсьєнові на голову,— хіба ви не бачите на його чудовому чолі щось фатальне?

Щасливий від такої благородної оборони, Люсьєн подякував єпіскопові ніжним поглядом, не знаючи того, що достойний прелат має бути його катом. Пані де Баржетон кинула на вороже коло тріумфальний погляд, що кинжалом увігнався у серця її соперниць і роз'ятрив їхню лютю.

— Ах, монсиньйор,— відповів поет, сподіваючись ударити своїм золотим берлом по цих безглузких головах,— юрба не має ні вашого розуму, ні вашого милосердя. Муки наші лишаються нікому невідомі, ніхто не знає наших трудів. Легше шахтареві здобути золото з руди, ніж нам вирвати поетичні образи з надр найбільш невдячної мови на світі. Якщо мета поезії — піднести ідею на високості, звідки її побачить і почує весь світ, то поет мусить безнастанно проходити всю скалу людських розумінь, щоб їх усі задовольнити. Він мусить ховати під найяскравішими фарбами логіку і почуття, ці дві ворожі сили; всю масу ідей він мусить втілити в коротке слово, підсумувати цілі філософські системи в одному малюнку; і крім того, його вірші повинні бути насінням, яке мусить прорости і розквітнути в серцях слухачів, шукаючи борозни, прорізаної особистим почуттям. Хіба можна щось відтворити, коли не пережив цього сам? А пережити все глибоко, хіба не значить усе перестраждати? Тому поезія зароджується лише після важких мандрівок по широкому полю думки й суспільства. Хіба не безсмертні ті твори, яким ми завдячуємо постатями,

чье життя здається нам реальнішим, ніж життя справжніх людей, такими постатями, як Кларісса Річардсона, Аделія Тібупла, Анжеліка Аріоста, Франческа Данте, Ревекка Вальтер Скотта, Альцест Мольєра, Фігаро Бомарше, Дон-Кіхот Сервантеса, Камілла Андре Шеньє?

— А що ви нам створите? — спитав дю Шатле.

— Заявляти про такі наміри значило б видати собі патент на генія, — відказав Люсьєн. — До того ж, величні зародки потребують довгого досвіду, глибокого вивчення людських пристрастей і бажань, чого я ще не встиг зробити. Але я вже починаю, — додав він гірко, кидаючи мстивий погляд на коло людей перед собою. — Мозок довго виношує...

— І пологи будуть важкі, — крикнув пан дю Отуа, уриваючи його.

— Ваша добра мати допоможе вам, — сказав єпіскоп.

Ці так хитро підготовані слова, ця довгосподівана помста засвітила веселий вогник у всіх очах. По всіх устах промайнула задоволена посмішка аристократичного гонору, поглиблена безглуздя панна де Баржетона, що зареготав заднім числом.

— Монсиньйор, ви надто тонко зараз висловились, дами вас не розуміють, — сказала пані де Баржетон, одним цим словом відразу спаралізувавши посмішки й повернувши до себе здивовані погляди. — Поет, що черпає своє натхнення з біблії, має справжню матір у церкві. Пане де Рюбанпре, прочитайте нам вашу поему „Святий Йоанн на Патмосі“ або „Бенкет Валтасара“, щоб показати владиці, що Рим завжди буде Magna Parens¹ Вергілія.

Жінки пересміхнулись, коли почули, що Наїс сказала два латинські слова.

В життєвому дебюті навіть найзухваліша відвага може розгубитись. Від цього удару Люсьєн спочатку пішов на дно, але, торкнувшись ногою до нього, виринув на поверхню, присягаючись підкорити собі це товариство. Як бик, вражений безліччю стріл, він люто підвівся і хотів, за словом Луїзи, читати „Святого Йоанна на Патмосі“, —

¹ Великою матір'ю.

але за більшістю картярських столів вже сиділи партнери, що ввійшли в свою звичайну колію, маючи з цього більше втіхи, ніж дала їм поезія. Та й помста цих роздратованих самолюбств не була б цілковита, коли б товариство не виявило свого зневажливо негативного ставлення до місцевої поезії і не відійшло від Люсьєна й пані де Баржетон.

Кожен був чимсь зайнятий: той говорив з префектом про нові шляхи в кантоні, та пропонувала пограти й поспівати трохи, щоб урізноманітити розваги на вечірці. Високе ангулемське товариство, почувавши себе кепським суддею в справах поезії, дуже цікавилось думкою Піменталів і Растіньяків про Люсьєна. Кілька осіб підійшли до них.

Ці дві родини мали великий вплив на весь департамент, і з ними дуже рахувались у всякому важливому випадку. Всі їм заздрили і лестили, добре знаючи, що їхня протекція колись знадобиться.

— Що ви скажете про нашого поета і його вірші?— спитав Жак у маркізи, на землях якої він раз-у-раз полював.

— Як на провінціального поета,— сказала вона, посміхаючись,— вірші зовсім непогані. Та й хіба може такий красивий поет робити щось погано?

Кожен визнав цей присуд чудовим і пішов переказати його іншим, вкладаючи в нього зліше розуміння, ніж цього хотіла маркіза.

Дю Шатле почали просити, щоб він проакомпанував панові де Барта, який прогорлав головну арію Фігаро. А коли вже розпочалась музика, то треба було прослухати й рицарський романс Шатобріана, написаний за доби Імперії, у виконанні дю Шатле. Далі пішли п'єси в чотири руки, яких вимагала пані де Броссар, бажаючи розгорнути перед паном де Севераком увесь блискучий талант своєї любой Камілли.

Пані де Баржетон, ображена зневагою, виявленою до її поета, віддала презирством за презирство й пішла в будуар на весь час, поки тривала музика. За нею пішов єпіскоп, якому вікарій пояснив глибоку іронію його мимовільної епіграми і який бажав її якось спо-

кутати. Панна де Растіньяк, захоплена поезією, теж пробралась у будуар без відома матері.

Луїза сіла на м'яку канапку, посадила коло себе Люсьєна і встигла прошепотіти йому на вухо так, що цього ніхто не побачив і не почув: „Любий ангел мій, вони тебе не зрозуміли, але:

Вірші твої ніжні, люблю їх повторяти.“

Люсьєн, заспокоєний цією лестивою ласкою, забув на мить свої печалі.

— Слава не купується дешево,— сказала йому пані де Баржетон, взявши його руку й потиснувши її.— Страждайте, терпіть, мій друже, ви будете великим; ціною своїх страждань ви здобудете безсмертя. Мені б дуже хотілося зазнати труднощів боротьби. Хай вас бог боронить від нерухомого життя, від життя без боїв, коли орлові ніде розгорнути своїх крил. Я заздрю вашим стражданням, бо ви, ви хоч живете! Ви розвинете свої сили, ви будете надіятись на перемогу! Боротьба ваша буде славна й велична. А коли досягнете царственої сфери, де панує високий розум, згадайте нещасних знедолених людей, яких розум знемагає під тиском морального азоту, які гинуть свідомі того, що десь є життя, яким вони не можуть жити, які мають прозірливі очі, але не мають чого бачити, мають ніжний нюх, а вдихають лише отруйні запахи. Оспівайте тоді рослину, що сохне в глибині лісу, заглушена ліанами, ненажерливими паразитами, не бачачи сонця, не встигнувши розцвісти. Хіба це не буде поема страшної меланхолії з цілком фантастичним сюжетом? А яка, знову таки, чудова тема — змалювати дівчину, яка народилась під небом Азії або в африканській пустині і яку перенесли на холодний захід, де вона кличе до себе любе сонце; вмирає від нікому незрозумілого горя, пригнічена як холодом, так і нещасним коханням! Це було б типово не для однієї людини.

— Ви дасте цим також образ душі, яка пам'ятає про небо,—сказав єпископ.— Така поема вже писалась колись, уривок з неї я вбачаю в „Пісні пісень“.

— Візьміться за це,—промовила Лора де Растіньяк, виявляючи цим свою наївну віру в геній Люсьєна.

— Франції бракує великої священої поеми,— продовжував єпископ.— Повірте мені: слава й багатство належатимуть талановитому поетові, що потрудиться для релігії.

— Він візьметься за це, монсиньйор! — скрикнула палко пані де Баржетон.— Хіба ви не бачите, що в його очах уже зароджується ідея поеми, як полум'я світанку!

— Наїс зовсім негречна з нами,— сказала Фіфіна.— Що вона там робить?

— Хіба не чуєте?— відповів Станіслав.— Вона осідлала свої великі фрази, в яких немає ні голови, ні хвоста.

Амелі, Фіфіна, Андрієн і Франсіс з'явилися в дверях будуара слідом за пані де Растіньяк, що прийшла по дочку, збираючись від'їжджати.

— Наїс,— сказали обидві дами, дуже задоволені тим, що порушують tête-à-tête¹ у будуарі,— чи не будете ви ласкаві нам щось заграти?

— Дитя моє,— відповіла пані де Баржетон.— Зараз пан де Рюбанпре прочитає нам свого „Святого Йоанна на Патмосі“, чудову біблійну поему.

— Біблійну?— здивовано перепитала Фіфіна.

Амелі й Фіфіна пішли в зал із цим словом, як приводом до нового глузування. Люсьєн відмовився декламувати, пославшись на те, що не знає поему напам'ять. Коли він знову вийшов у зал, то вже нікому не був цікавий. Всі або грали в карти, або розмовляли. Поет позбувся свого ореолу. Поміщики не бачили в ньому нічого корисного; люди з претензіями боялись у ньому сили, ворожої їхньому неуцтву; жінки заздрили пані де Баржетон — Беатріче цього молодого Данте, як висловився вікарій, і дивились на нього з холодним презирством.

„Так ось що таке світ!“ — думав Люсьєн, ідучи назад до Умо найдовшим шляхом, крутими схилами Больє, бо в житті бувають хвилини, коли хочеться йти якнайдовше, віддавшись рухові думок, що снуються в голові. Лють від дізнаної зневаги не тільки не розчарувала честолюбного Люсьєна, але ще додала йому нових сил. Як і всі

¹ Побачення віч - на - віч (тет - а - тет).

люди, яких інстинктивно тягне у вищу сферу і які попадають у неї раніше, ніж можуть там утриматись і залишитись назавжди, він заприсягнувся пожертвувати всім, щоб ствердитись у вищому товаристві.

Дорогою він виривав одну по одній отруйні стріли, що в ньому стриміли; голосно розмовляв сам з собою, громив недоумків, з якими щойно мав справу, добирав дотепні відповіді на безглузді питання, що йому ставились, і розпачливо дорікав собі, що не вмів тоді отак відповісти.

Діставшись до Бордоського шляху, що в'ється вниз понад Шарантою, він побачив при місяці Єву з Давідом, що сиділи на колоді над річкою, і спустився до них стежною.

Поки Люсьєн летів на муки до пані де Баржетон, його сестра одягла рожеву перкалінову сукню в дрібну смужку, солом'яний капелюх і шаль, і ця прстенька одежа здавалась на ній пишним убранням, як це буває в тих, у кого природна принадність і велич підносять і прикрашають одяг. Тому Давід завжди бентежився перед нею, коли вона скидала свою робочу одежу. Друкар вирішив сьогодні поговорити з нею про своє почуття, але, подавши красуні Єві руку, щоб повести її через Умо до річки, він не знав, про що говорити. Коханню радісний цей шанобливий страх, схожий з тим, що його навіює віруючим велич бога. Двоє закоханих мовчки ступили на міст св. Анни, щоб перейти на лівий берег Шаранти. Єва, пригнічена цим мовчанням, спинилась на середині мосту, щоб подивитись на річку. Шаранта звідси аж до місця, де будували пороховий завод, стелилась довгою пеленою, на яку заходяче сонце кидало блискучу й радісну доріжку світла.

— Чудовий вечір,— сказала вона, шукаючи приводу до розмови,— повітря тепле й свіже, квіти пахнуть, небо таке гарне.

— Все промовляє серцю,— відповів Давід, стараючись шляхом аналогії підійти до свого кохання.— Закоханим людям без краю втішно знаходити в деталях краєвиду, в прозорому повітрі, в пахощах землі ту поезію, що бринить у їхній душі. Природа промовляє за них.

— І розв'язує їм язика,— сказала, сміючись Єва.— Ви мовчали весь час, коли ми йшли через Умо. Знаєте, мені аж ніяково було...

— Мене так уразила ваша краса! — наївно відповів Давід.

— Значить, зараз я вже не така красива? — спитала вона.

— Ні, але я такий щасливий, що йду з вами вдвох, що...— він замішався і почав дивитись на горби, з яких спускається шлях у Сент.

— Якщо вам приємна наша прогулянка, я дуже щаслива,— я вважала своїм обов'язком подарувати вам вечір взамін того, яким ви пожертвували ради мене, відмовившись іти до пані де Баржетон. Ви зробили так само великодушно, як і Люсьєн, коли ради вас він рискнув розгнівати її.

— Не великодушно, а розважливо,— відповів Давід.— Ми зараз самі під цим небом, у нас нема інших свідків, крім очерету й чагарів понад Шарантою; дозвольте мені, люба Єво, поділитись з вами деякими турботами відносно теперішнього стану Люсьєна. Після всього того, що я йому сказав, ви, сподіваюсь, побачите в моїх словах лише прояв глибокої дружби до нього. Ви й ваша мати зробили все, щоб піднести його вище від його становища. Але чи не прирікаєте ви його необачно на великі муки, роз'ятрюючи в ньому честолюбство? Як може він утриматись у товаристві, яке його приваблює? Я знаю його. Він належить до натур, які люблять жати, не сіявши. Світські обов'язки відберуть увесь його час, а час— єдиний капітал людини, в якій всі достатки й багатство полягають лише в розумі. Він любить успіх, світ збудить у ньому бажання, яких не задовольнити ніякими сумами. Він витрачатиме гроші, але не зароблятиме їх; нарешті, ви привчили його вважати себе великою людиною, а суспільство раніш, ніж визнати чийсь вищість, вимагає блискучих успіхів. Літературний успіх здобувається лише впертою працею у самоті й спокої. Що ж дасть пані де Баржетон вашому братові взамін довгих днів, проведених коло її ніг? Люсьєн надто гордий, щоб прийняти допомогу від неї, а ми з вами знаємо, який він бідний для

того, щоб жити в аристократичному товаристві. Рано чи пізно ця жінка покине вашого брата, але перед тим вона уб'є в ньому охоту працювати, а натомість розвине в ньому смак до розкоші, презирство до нашого скромного життя, бажання втіхи, його нахил до неробства, такий властивий поетичним душам. Скажу щиро — я тремчу від думки, що ця знатна дама розважається Люсьєном, як іграшкою: або вона справді його любить і примусить його про все забути, або вона його не любить і зробить його нещасним, бо він від неї божеволіє.

— У мене серце холоне від того, що ви кажете, — сказала Єва, спиняючись коло греблі. — Поки мати моя зможе робити свою важку роботу і поки я житиму, нашого заробітку, може, вистачить на видатки Люсьєна до того часу, коли він діждеться своїх достатків і слави. Мені вистачить мужності й сили, бо сама думка, що працюєш для коханої людини, позбавляє працю гіркоти й нудьги. Я буду щаслива, думаючи про те, через кого мені важко, якщо взагалі буде важко. О, не бійтесь, ми заробимо досить грошей, щоб Люсьєн міг бувати у світі. Там його щастя й доля!

— Там також і його загибель! — відказав Давід. — Послухайте мене, люба Єво. Повільне виконання геніальних творів потребує або готового багатства, звідкись узятого, або вбогого життя з усім його величним цинізмом. Вірте мені, Люсьєн ненавидить злидні, він скуштував уже аромату бенкетів, диму слави, його честолюбство так зросло у будуарі пані де Баржетон, що він для успіху зробить усе, що завгодно, ніж поступиться. Ваші заробітки ніколи не дорівняються його потребам!

— Значить, ви нещирий друг! — в розпачі скрикнула Єва. — Інакше ви б мене так не вбивали!

— Єво! Єво! — відповів Давід. — Я хотів би бути братом Люсьєна. Тільки ви можете дати мені це ім'я, яке дозволить йому брати від мене все, яке дасть мені право присвятити себе йому з усім запалом, що ви вкладаєте в свою жертву, але додати до неї тверезі міркування. Єво! Люба моя дитино, зробіть так, щоб Люсьєн мав скарбницю, з якої він міг би черпати не соромлячись. Хіба гаманець брата не буде його власним? Якби ви

знали все, що я передумав з приводу нового становища Люсьєна! Якщо він хоче бувати в пані де Баржетон, то не повинен, бідний, далі лишатись у мене фактором, не повинен жити в Умо, ви не повинні бути робітницею, а ваша мати—доглядачкою. Якщо ви погодитесь стати моєю дружиною, все полагодиться: Люсьєн житиме в мене на другому поверсі, поки я не здобуду йому окремого приміщення над прибудовою в дворі, а може, батько погодиться добудувати в будинку третій поверх. Ми влаштуємо йому безтурботне життя, життя незалежне. Моє бажання підтримати Люсьєна додасть мені сили добитись багатства, чого я ніколи не зробив би для себе самого. Але від вас залежить узаконити мою відданість. Може, колись він поїде в Париж, на єдину арену, де він може себе виявити, де буде оцінений і нагороджений його талант. Життя в Парижі коштує дуже дорого, нам і втрюх нелегко буде його там утримувати. А хіба вам і вашій матері не потрібна якась підпора? Єво, кохана! Вийдіть за мене з любові до Люсьєна! Згодом може ви мене трохи полюбите, коли побачите всі мої зусилля, щоб допомогти йому й зробити вас щасливою. Потреби в нас обох дуже скромні, нам не багато треба. Щастя Люсьєна буде великою метою нашого життя, а його серце стане нам скарбницею, в яку вкладемо достатки, почуття, все, все!

— Нас розділяють обставини,— схвильовано сказала Єва, побачивши, як принижує себе ця велика любов.— Ви багатий, а я бідна. Треба дуже любити, щоб переступити через таку перешкоду.

— Значить, ви мене ще не досить любите?— скрикнув приголомшений Давід.

— Але ваш батько може не погодитись...

— Добре, добре,— відповів Давід,— якщо справа тільки в батькові, ви будете моєю дружиною. Єво, люба моя Єво, ви зразу зробили моє життя таким легким! У мене в серці було повно почуттів, яких я не міг, не вмів висловити. Скажіть мені тільки, що ви мене трошечки любите, і я знайду в собі сили говорити далі!

— Ви мене, справді, збентежили,— сказала вона,— та коли вже ми звіряємо одне одному наші почуття, я скажу

вам, що ніколи в житті я ні про кого, крім вас, не думала. Я бачила у вас чоловіка, яким може гордитись дружина, але я, бідна робітниця, не сміла сподіватись такої долі.

— Годі, годі,— сказав він і сів на колоду біля греблі, до якої вони знову вернулись, бо весь час топтались на одному місці, як несамовиті.

— Що з вами? — спитала вона, вперше вкладаючи в це питання чарівну стурбованість, яку жінки почувають до того, хто їм належить.

— Тільки гарне, тільки добре! — сказав він. — Коли бачиш перед собою ціле щасливе життя, розум ніби засліплюється, душа згнічується. Чому щасливіший із нас я? — додав він сумовито. — Але я знаю чому.

Єва кокетливо й запитливо глянула на Давіда, не розуміючи, що він має на думці.

— Люба Єво, я одержую більше, ніж сам даю. Я завжди любитиму вас більше, ніж ви мене, бо в мене більше підстав вас любити. Ви — ангел, а я — людина.

— Я не така вчена, — всміхнулась Єва. — Я люблю вас...

— Так, як Люсьєна? — перервав він.

— Достатньо, щоб бути вашою дружиною, щоб присвятити себе вам і не заподіяти вам ніяких прикростей у житті, на початку не дуже легкому.

— А ви помітили, любя Єво, що я полюбив вас з першого дня, як тільки побачив?

— Яка ж жінка не почуває, що її люблять? — спитала вона.

— Дозвольте мені розвіяти ваші сумніви щодо мого нібито багатства. Я бідний, любя Єво. Батько розорив мене; він спекулював на моїй праці; він зробив так, як чимало так званих добродійників роблять з тими, хто перед ними зобов'язаний. Якщо я забагатію, то тільки завдяки вам. Це не слова закоханого, це тверезе міркування. Я мушу признатись вам у своїх хибах, а вони величезні, як на людину, що мусить здобути собі достатки. Через свій характер, звички, через свою наукову працю я нездатний до комерції і спекуляції, а забагатіти ми можемо лише за допомогою якогонебудь підприємства. Я, може, здатний знайти золоту жилу, але зовсім не

зумію її експлуатувати. Але ви, що з любові до брата зуміли спуститись до найдрібніших життєвих розрахунків, ви, обдарована духом ощадності, терплячою пильністю справжнього комерсанта, ви зумієте познати те, що я посію. Ваше становище, — бо я давно вже ввійшов душею в лоно вашої сім'ї, — так гнітить мені серце, що я днями й ночами бився над думкою, як здобути багатство. Знання хемії і спостереження над нашою промисловістю навели мене на шлях одного прибуткового винаходу. Я не можу вам ще сказати нічого певного, я завбачаю багато труднощів. Може, доведеться терпіти ще кілька років, але я доб'юся свого й знайду спосіб виробу, якого не один я шукаю. Якщо я знайду його перший, він дасть нам великі достатки. Я ще нічого не говорив Люсьєнові; з його палкою вдачею він може все поспувати. Мої сподіванки він уявить собі дійсністю, почне жити широко й може наробити боргів. Тому прошу вас, збережіть мою таємницю. Тільки ваше любе й ніжне співчуття може підтримати мене в моїх довгих дослідах, а бажання зробити вас і Люсьєна багатими додасть мені сили й завзяття...

— Я відчула, — спинила його Єва, — що ви теж винахідник, як був мій бідний батько. Вам, як і йому, потрібна жінка, що про вас турбувалася б.

— Так ви мене любите? Ах, скажіть мені це без страху! Адже у вашому імені я бачу символ кохання. Єва була єдиною жінкою в світі — для Адама в розумінні матеріальному, а для мене — в розумінні моральному. Боже мій! Чи любите ви мене?

— Так, — сказала вона протяжно, наче хотіла самою вимовою цього простого складу змалювати широчінь свого почуття.

— Сядьмо тут, — сказав він і повів Єву за руку до довгої колоди, що лежала нижче колеса однієї з паперових фабрик. — Дайте мені вдихнути вечірнє повітря, послухати кумкання жаб, полюбуватись місячним променем, що тремтить на воді. Дайте мені ввібрати в себе цю природу, в кожному прояві якої я бачу своє щастя і яка вперше в моєму житті постає передо мною в усій своїй красі, осяяна коханням і прикрашена вами. Єво, кохана

моя, це вперше в моєму житті радісну, без жодної хмарки мить послала мені доля! Я не думаю, щоб Люсьєн був такий щасливий, як я!

Він відчув, що вогка ручка Єви тремтить у його руці, і сльози покотилися з його очей.

— А можна мені знати ваш секрет? — лукавим голосом спитала Єва.

— Ви маєте на це всі права, бо якраз ваш батько працював над цим питанням, яке набрало тепер великої ваги. І ось чому. З падіння Імперії в загальний вжиток увійде бавовняна білизна, бо вона багато дешевша від полотняної. Тепер ще весь папір виробляють з ганчірок прядивного та лляного полотна, а цей матеріал надто дорого коштує і гальмує розвиток французької преси, яка невпинно зростає. Але ганчірок не виробляють. Ганчірки є наслідок зужиття білизни, і населення країни може дати лише певну обмежену кількість їх. Цю кількість могло б збільшити лише велике збільшення населення. Але для кожної країни, щоб у ній відбулася помітна зміна в кількості населення, треба цілої чверті століття або великих переворотів у звичаях, промисловості і рільництві. Коли ж потреби паперових фабрик подвояться або потрояться порівняно з наявністю ганчір'я у Франції, то необхідно буде запровадити у виробництві паперу, щоб він не дорожчав, якусь іншу сировину замість ганчірки. Ці мої міркування базуються на факті, який тут відбувається. Ангулемські паперові фабрики, останні, мабуть, з усіх, де папір вироблятиметься з полотняних ганчірок, бачать, що бавовна в страшній пропорції заповнює паперову масу.

На питання дівчини, що значить слово „паперова маса“, Давід дав їй пояснення про паперове виробництво, які не будуть недоречні в творі, що своїм матеріальним існуванням завдячує паперові не менше, ніж друкарському верстатові. Але ця довга розмова між закоханими від скорочення тільки виграє.

Папір, продукт не менш дивний, ніж друк, якому він служить підвалиною, існував уже давно в Китаї. Завдяки невідомим таємницям торговельних стосунків він з'явився у Малій Азії, де, за переказом, року коло 750 - го уживався

папір з тіпаної і розвареної бавовни. Необхідність замінити чимнебудь надто дорогий пергамент примусила винайти, на зразок бамбукового паперу (так звався на Сході папір із бавовни), папір з ганчірок, винахід якого одні приписують грекам - біженцям у Базелі в 1170 році, другі— італійцеві Пако в Падуї в 1301 році. Таким чином папір повільно й непомітно вдосконалювався. Але певна річ, що вже за Карла VI в Парижі виробляли паперову масу для гральних карт. Коли безсмертні Фауст, Костер і Гуттенберг винайшли книгу, нікому невідомі, як і багато великих майстрів тієї доби, ремісники пристосували папір до друкарських потреб. У XV столітті, такому ж могутньому, як і наївному, назви форматів паперу, як і назви шрифтів, відбивають усю наївність свого часу. Так, формати „Виноград“, „Ісус“, „Голубник“, „папір Горщик“, „Екю“, „Мушля“, „Корона“ були названі за виноградним гроном, образом спасителя, короною, горщиком, одно слово — за водяним знаком у середині аркуша. Так само пізніше, за Наполеона, почали відбивати на папері орла, звідки й пішла назва паперу „Великий орел“. Також і шрифти називались: цицеро, святий Августін, Великий канон — від тих творів Цицерона, богословських і церковних книг, які вперше були видрукувані тими шрифтами. Курсив вигадали друкарі Альди в Венеції, тому французи звать його „італійським шрифтом“. Поки не був винайдений машинний папір з його безмежною довжиною, найбільші формати були „великий Ісус“ і „великий голубник“; цей останній уживався спеціально на атласи й гравюри. Розміри друкарського паперу залежали від розміру „м р а м о р у“ — кам'яної дошки друкарського преса. У той час, коли Давід розказував усе це Єві, у Франції існування безконечно довгого паперу здавалось химерою, хоч уже в 1799 році Дені-Робер д'Ессонн винайшов для виробу його машину, яку Дідо-Сен-Лежер спробував удосконалити. Веленовий папір Амбруаз Дідо винайшов лише в 1780 році.

Цей короткий огляд свідчить безперечно про те, що всі великі досягнення в промисловості, як і в розумовій сфері, з'являються надзвичайно повільно, непомітною ходою, так само, як відбувається прогрес у природі.

Щоб досягти своєї досконалості, мова й письмо, мабуть, ішли так само помацки, як друк і паперова справа.

— По всій Європі ганчірники збирають ганчірки, стару білизну, шмаття, купують клапті всяких тканин,— сказав наприкінці Давід. — Ці клапті, розподілені за гатунками, скупчуються в гуртових продавців, які вже постачають ганчірки паперовим фабрикам. Щоб ви знали, яка велика торгівля, уявіть собі, що в 1814 році банкір Кардон, власник паперових фабрик у Бужі й Лангле, де Лур'є де Ліль пробував ще в 1776 році розв'язати проблему, над якою працював ваш батько, позивався з якимсь паном Поустом з приводу якоїсь помилки у вазі ганчірок на два мільйони при десяти мільйонах фунтів на суму щось коло чотирьох мільйонів франків. Фабриканти одержують ганчірки й роблять з них чисту, розварену масу. Її так само, як куховарка якусь страву на сито, відкидають на рами з металевою тканиною з внутрішнього боку, на так звану форму, де всередині зроблено прозорий знак, за яким папір дістає свою назву. Від розміру форми залежить і розмір паперу. Коли я вчився в панів Дідо, тоді вже працювали, та й тепер працюють, над питанням, яке цікавило вашого батька, бо вдосконалення, якого він шукав, стало пекучою потребою нашого часу. І ось чому: хоч полотно багато міцніше від бавовняних тканин, отже, коштує, кінець - кінцем, дешевше, але коли бідному треба купити на білизну і він мусить витягти певну суму з кишені, він воліє заплатити менше, а не більше, і терпить, за законом *vae victis*¹, великі збитки. Буржуазний клас теж робить так, як бідняк. Тому полотняних ганчірок не вистачає. В Англії, де бавовна заступила полотно в чотирьох п'ятих населення, папір виробляють уже тільки з бавовни. А цей папір, мало того, що ламається і рветься, ще й розчиняється у воді так легко, що книжка з нього, побувши у воді чверть години, робиться кашею, тоді як стара книжка не загинула б, побувши у воді й дві години; її можна було б висушити, і хоч текст пожовкнув би і злиняв, його можна було б читати, і твір лишився б цілий. Настають часи, коли все збідніє через

¹Горе переможеним.

те, що достатки від урівнення зменшуються; нам схочеться дешевої білизни й дешевих книг, — адже починають уже вимагати маленьких картин через брак місця для великих. Сорочка й книга не будуть тривкі, та й тільки. Міцні вироби всюди зникають. Отже, проблема вдосконалення паперу набирає величезної ваги для письменства, науки й політики. Одного дня у мене в кабінеті почалась жвава дискусія про матеріали, з яких китайці виробляють свій папір. У них, завдяки сировині, з якої робиться папір, він з самого початку дійшов досконалості, якої бракує нашому паперові. Говорилося про китайський папір чимало; своєю тонкістю і легкістю він багато переважає наш папір, і ці дорогоцінні властивості не заважають йому бути дуже міцним, до того ж, який би він не був тонкий, але зовсім непрозорий. Один дуже освічений коректор (в Парижі між коректорами є багато вчених людей: Фур'є і П'єр Леру зараз коректорами в Лашевард'єра!), граф де Сен-Сімон, який у той час ще був коректором, зайшов до нас під час цієї дискусії. Він сказав нам, що, за Компфером і дю Гальдом, матеріал для китайського паперу, який своїм складом, як і в нас, рослинний, становить брусоначія. Другий коректор запевняв, що китайський папір виробляється головним чином з тваринного матеріалу, а саме з шовку, якого в Китаї так багато. Пішли на парі. Пани Дідо — друкарі Академії; тому наш спір був відданий на суд членів цих учених зборів. Пан Марсель, колишній директор імператорських друкарень, будучи призначений на арбітра, послав обох коректорів до абата Грозьє, бібліотекаря Арсенальної бібліотеки. За присудом абата Грозьє обидва коректори програли парі. Китайський папір виробляється не з брусоначією і не з шовку; масу, з якої він робиться, становлять тіпані бамбукові волокна. У абата Грозьє була китайська книга, твір разом іконографічний і технологічний, з численними малюнками, що зображували паперове виробництво в усіх його фазах; він показав на один малюнок, де була чудово зображена паперова майстерня, а в ній у куточку — купа бамбукових стеблин. Коли Люсьєн сказав мені, що ваш батько, з властивою обдарованим людям інтуїцією, гадав, що полотняні ганчірки

можна замінити якимсь рослинним матеріалом, безпосередньо взятим з поля, як це роблять китайці, вживаючи волокнистих стеблин, я переглянув усі досліди моїх попередників і взявся вивчати це питання. Бамбук — це комиш, отже, природно, і я подумав про комиш нашої країни. В Китаї дуже дешеві робочі руки; там робочий день оплачується трьома су. Тому китайці можуть, вийнявши папір із форми, аркуш по аркушу класти його між білими нагрітими фарфоровими плитами і надавати йому таким способом блиску, міцності, тонкості, атласної ніжності, які роблять його найкращим у світі. Нам треба замість оцих китайських способів виробництва мати машини. Вони можуть розв'язати проблему здешевлення паперу, якого китайці досягли дешевими робочими руками. Якби нам удалось дешево виробляти папір, подібний до китайського, ми б удвоє зменшили вагу й товщину книжок. Якщо опрацювати Вольтера, надрукованого на нашому веленовому папері, він важить двісті п'ятдесят фунтів; а на китайському папері він важив би лише п'ятдесят. А це, безперечно, дуже важливий здобуток. Чимдалі, тим трудніше буде розв'язати питання про приміщення для бібліотеки в епоху, коли загальне здрібнення людей і речей доходить до всього, навіть до приміщення. Рано чи пізно великі особняки й великі помешкання в Парижі будуть знищені. Незабаром не буде більше достатків, відповідних до будівель наших батьків. А який сором для нашої доби виробляти німецькі книжки! Ще десять років — і зовсім не можна буде виробляти голландський папір, тобто папір з полотняних ганчірок. Ваш брат, Єво, переказав мені ідею вашого батька — вжити яких-небудь волокнистих рослин для паперового виробництва. Ви бачите, коли мені пощастить, ви матимете право...

В цю хвилину Люсьєн підійшов до сестри і перервав великодушну пропозицію Давіда.

— Не знаю, чи здався вам цей вечір приємним — для мене він був жахливим!

— Мій бідний Люсьєн, що з тобою сталося? — спитала Єва, помітивши незвичайний вираз обличчя брата.

Розгніваний поет розказав усі свої печалі й перелив у ці два дружні серця думки, які його змагали. Єва

й Давід мовчки слухали Люсьєна, засмучені цим потоком скорбот, в якому виявлялось стільки ж величі, як і дріб'язковості.

— Пан де Баржетон, — сказав Люсьєн наприкінці, — старий уже; якась недуга незабаром його зломить. Отоді я запаную над тим гордим світом, одружуся з пані де Баржетон. В її очах я прочитав сьогодні кохання, рівне моєму. Так, так, вона відчула всі мої поразки; вона заспокоїла всі мої страждання. Вона так само велична й благородна, як красива й чарівна! Ні, вона ніколи мене не зрадить!

— Хіба не час забезпечити йому спокійне життя? — спитав тихо Давід у Єви.

Вона мовчки потиснула Давідові руку, і він, зрозумівши її думку, поспішив розповісти Люсьєнові всі свої наміри і мрії. Обоє закоханих так само були певні своїх планів. Єва й Давід, бажаючи швидше поділитися своїм щастям, не помітили здивованого руху, що прохопився в поклонника пані де Баржетон, коли він почув про сестрин шлюб із Давідом. У своїх мріях Люсьєн сподівався, досягнувши високого становища, одружити свою сестру з людиною знатного роду, здобути через цей шлюб зв'язки з якоюсь могутньою родиною, яка підтримає його честолюбні бажання, і тепер у цьому шлюбі він бачив ще одну перешкоду для свого успіху в світі.

„Якщо пані де Баржетон погодиться стати панією де Рюбанпре, то вона ніколи не схоче бути невісткою Давіда Сешара“ — ця фраза є точною і ясною формулою думок, що краяли серце Люсьєна. — „Луїза має рацію! Людей з майбутнім їхня родина ніколи не розуміє“, — подумав він гірко.

Якби про цей шлюб його сповістили в ту хвилину, коли він думкою ще не убив пана де Баржетона, він безперечно дуже зрадив би. Подумав би про свій теперішній стан, про долю вродливої, але безприданної дівчини, Єви Шардон, і цей шлюб здався б йому несподіваним щастям. Але він жив зараз в золотій країні мрій, де юнаки, осідлавши всякі „якби“, перестрибують усі перепони. Допіру поет бачив себе господарем суспільства, і йому важко було так скоро вертатись до дійсності.

Єва і Давід гадали, що брат мовчить, схвильований такою великодушністю. Для цих двох чудових душ прийняти новину мовчки — значить довести справжню дружбу. Давід почав малювати з ніжно сердечною красномовністю картину щастя, що чекало їх чотирьох. Не зважаючи на зауваження Єви, він розкішно умеблював, як це може тільки закоханий, другий поверх над друкарнею; з наївною щирістю спорудив третій поверх для Люсьєна, а прибудову в дворі відвів для пані Шардон, до якої бажав виявити справді синівське піклування. Одно слово, зробив усю сім'ю такою щасливою, а свого брата таким незалежним, що Люсьєн, зачарований голосом Давіда і ніжністю Єви, забув, ідучи понад тихою і ясною Шарантою, під зоряним небом у теплому нічному повітрі, той колючий терновий вінець, що поклало йому на голову високе товариство. Пан де Рюбанпре нарешті визнав Давіда. Своім рухливим духом Люсьєн відразу перекинувся в чисте, працьовите, міщанське життя, яким жив досі, і побачив його кращим і безтурботним. Гомін аристократичного світу дедалі стихав. Нарешті, коли входили в Умо, честолюбець міцно потиснув братові руку, і всі троє злилися в одне ціле.

— Аби тільки твій батько не противився цьому шлюбові! — сказав він Давідові.

— Ти знаєш, як йому байдуже до мене! Старий живе лише ради себе самого. Але я піду до нього завтра в Марсак і домагатимусь, щоб він перебудував будинок, як нам потрібно.

Давід провів брата з сестрою до пані Шардон і зараз же попросив у неї руку дочки, як людина, що не хоче й хвилинки зволікаться. Мати взяла руку дочки, радісно поклала її в руку Давідові, і щасливий закоханий зважився поцілувати чоло своєї красуні - нареченої, яка йому, червоніючи, посміхнулася.

— Отакі заручини у бідняків, — сказала мати, підводячи очі догори, наче благала божого благословення. — Ви відважні, моя дитино, — сказала вона Давідові. — Над нами тяжить лихо, я боюся, щоб воно й на вас не перекинулось.

— Ми будемо багаті й щасливі, — урочисто й поважно

сказав Давід. — А для початку ви мусите покинути свою важку працю і переїхати разом з сином і дочкою в Ангулем.

Всі троє почали розказувати здивованій матері свої чарівні наміри; почалась одна з тих безтямних родинних розмов, коли наперед тішаться всі майбутніми радощами і збирають у клуні ще несіяне зерно. Довелося просто вирядити Давіда, якому хотілося, щоб вечір цей тривав вічно.

Пробило годину, коли Люсьєн провів свого майбутнього зятя до воріт. Чесний Постель, стурбований цим незвичайним рухом, відчинив вікно й спитав сам себе, побачивши так пізно світло в Євиній кімнаті: „Що там таке у Шардонів?“

— Що трапилось у вас там, мій любий? — спитав він Люсьєна, коли той вернувся додому. — Чи не потрібна вам моя допомога?

— Ні, ні, пане Постель, — відповів поет. — Вам, як нашому другові, я можу сказати, в чому річ. Мати моя щойно дала згоду на шлюб моєї сестри з Давідом Сешаром.

У відповідь Постель з грюкотом зачинив вікно, в розпачі, що раніше не посватав панну Шардон.

Замість вертатись в Ангулем, Давід направився в Марсак. Тихою ходою ішов він до батька, а коли дійшов до огорожі батькової садиби, вже сходило сонце. Закоханий юнак побачив під миндалевим деревом голову старого ведмедя, що виглядала над тинном.

— Добридень, тату, — сказав йому Давід.

— Диви но! Це ти, хлопче? Яким це побитом ти опинився тут на шляху в таку годину? Іди сюди, — сказав виноградар і показав синові маленьку фіртку. — Глянь! Лози мої всі чудово оцвілись, жодну не попсував мороз. Більш як двадцять бочок матиму з десятини! Так зате як же й здобрював!

— Батько, я прийшов до вас у дуже важливій справі.

— А - а! А як наші верстати? Ти, мабуть, заробив там грошей повні торби з тебе завгрубшки?

— Зароблю, тату, колись. А зараз я на гроші небагатий.

— Вони всі мене тут лають, що я так добре угноюю, — відповів батько. — Оці всі пани — пан маркіз, пан граф,

пан такий то і такий то—вигадують, ніби я псую якість вина. Нащо ота освіта? Тільки щоб розум плутати. Слухай но. Ці пани дістають сім, хай вісім бочок з десятини і продають їх по 60 франків — це становить щонайбільше 400 франків з десятини доброго врожаю. А я одержую двадцять штук і продаю по 30 франків — разом шістсот франків. Хто виграє? Якість! Якість! Нащо вона мені, та якість! Хай вони її собі беруть, ту якість, пани маркизи та графи. Як на мене, якість — це грошенята. Що ти казав?

— Я хочу, батьку, одружитись і прийшов просити вас ...

— У мене просити? Чого? Адже нічогосінько немає, синку! Одружуйся собі, я згоден, але щоб тобі дати щось, вибачай — у мене немає й ліара. Обробіток мене розорив. Останні два роки я плачу вперед за добриво, податки, всякі інші видатки. Держава все забирає, всі доходи йдуть на державу. Оце вже два роки, як виноградари нічогосінько не мають. Цього року можна б сподіватися доброго врожаю, так на тобі, бочки коштують мені одинадцять франків кожна! Доведеться увесь цього-річний прибуток віддати бондарям! І чого ти задумав женитись до збору винограду?

— Я прийшов, батьку, просити у вас лише вашої згоди ...

— А-а! То інша річ! До речі, з ким же ти женишся, чи можна поцікавитись?

— З своєю Шардон.

— Що воно за така? З чого хліб їсть?

— Вона дочка покійного пана Шардона, умівського аптекаря.

— Що? Ти береш за себе дівчину з Умо? Ти, гордянин, королівський друкар в Ангулемі? От вам наслідки освіти! Віддавайте після цього ваших дітей до колежів! Так що ж, синку, мабуть, вона багатюща? — сказав старий, підійшовши до сина з лукавим виразом. — Бо коли ти береш собі жінку з Умо, вона повинна мати тисячі й сотні. То добре! Сплатиш мені оренду. Ти ж знаєш, синку, що винен мені вже за два роки й три місяці; це буде дві тисячі й сімсот франків, а вони б мені добре здалися на сплату бондарям. З кого іншого

не з сина, я мав би право вимагати проценти, бо, зрештою, справа завжди справа, але з тебе я їх не хочу. Так скільки ж вона має?

— Саме стільки, як мала моя мати.

Старий виноградар хотів сказати: „Значить, у неї тільки десять тисяч франків“, але вчасно згадав, що відмовив синові у звіті про спадщину від матері, і скрикнув:

— Значить, у неї нічого немає?

— Розум і краса були багатством моєї матері.

— Піди на ринок з цим, та й побачиш, що тобі за нього дадуть! Ох-ох-о! Лихо батькам із синами! Давіде, коли я женився, то всього багатства було в мене паперовий ковпак на голові та оці руки. Я був бідний ведмідь та й годі. А тобі я ж подарував чудову друкарню, ти майстер, ти освічений—і мусиш побратися з гордячкою, багатою жінкою, щоб було в неї тридцять-сорок тисяч франків. Кинь ти своє кохання! Я сам тебе одружу. Тут, за одну милю звідси, є вдова тридцяти двох років, мірошничиха, а в неї майна на сто тисяч франків. Оце тобі саме добре! Ти зможеш прилучити її землі до марсакських, вони межують. О! Який же то буде маєток у нас, і як я ним орудуватиму! Кажуть, що вона має одружитися з Куртуа, з своїм старшим робітником у млині. Ти ще кращий за нього! Я вестиму сам усю справу в млині, поки вона буде там пишатися в Ангулемі...

— Батьку, я вже заручився...

— Давіде, ти зовсім не розумієшся на комерції, я вже бачу, що в тебе все в розор піде! Якщо ти справді візьмеш за себе ту умівську дівчину, я подам свої рахунки до справляння, я позиватиму тебе за твій борг за приміщення, бо не передбачаю нічого доброго. Ах, бідні мої верстати! Верстати мої! Треба мати гроші, щоб вас підмазувати, зберігати в доброму стані та працювати вами! Ох, тільки добрий урожай може заспокоїти мене і нагородити за таке лихо!

— Мені здається, батьку, що досі я завдавав вам дуже мало турбот...

— І дуже мало платив за приміщення, — відповів виноградар.

— Крім вашої згоди на мій шлюб, я прийшов до вас

ще просити надбудувати мені третій поверх над друкарнею та невеличке приміщення над прибудовою.

— Дурниці! У мене й ліара немає! А до того ж, це значить викинути у воду гроші, бо що ж мені з того буде? А! Так оце ти знявся рано вранці, щоб прссити мене поробити перебудови, які могли б розорити й самого короля? Хоч тебе й звати Давідом, але в мене немає Соломонових¹ скарбів. Та ти з глузду з'їхав? Певне, мені дитину мамка підмінила. А от на цій так буде виноград, — перепинив він сам себе, показуючи Давідові на одну лозу. — Оце діти, що ніколи не обманюють своїх батьків, — ти їх здобрюєш, і вони тобі добре родять. А ти? Я тебе віддав учитись, я витратив величезні кошти, щоб зробити з тебе вченого, ти вчивсь у Дідо — і що ж, нащо був увесь цей клопіт? На те, щоб я мав за невістку умівську дівчину, без ліара посагу. Якби ти не їздив учитись у Париж, лишався б на очах у мене, то послухався б мого слова, одружився б тепер з мірошничихою, яка має сто тисяч франків, не рахуючи млина. А всього твого розуму вистачило тільки на химерну примху, щоб я набудував тобі палаців у нагороду за такі твої добрі синівські почуття! А чи не казатимуть люди, і цілком справедливо, що, мовляв, двісті літ підряд у будинку жили самі свині, а твоя умівська панна і спати там не може? Добре діло! Та що вона, королева французька, чи що?

— Що ж, батьку, я збудую третій поверх власним коштом, і хай батько від сина багатіє. Хоч це значить усе на світі перевернути, та часом і так буває.

— Як, синку, ти маєш гроші, щоб будувати, а не маєш, щоб платити батькові за приміщення? Е, хитрику, та ти з батьком крутиш!

Так поставлене питання важко було розв'язати. Батько був дуже задоволений, завівши сина в таке становище, яке дозволяло йому нічого не дати Давідові і вдавати з себе доброго батька. Отже, Давід дістав у батька тільки згоду на шлюб та дозвіл своїм коштом поробити

¹ Старий Сешар робить досить невдалий натяк на біблійну історію, бо цар Давід був батьком Соломона, а не сином,

в батьківськiм будинку всi потрібнi йому перебудови. Старий ведмiдь, справжнiй зразок скнарих батькiв, зробив синовi ласку, не вимагаючи плати за примiщення, хоч той необережно виявив свої заощадження. Давiд вернувся додому зажурений: вiн побачив, що в разi якогось лиха вiн не може сподiватися допомоги вiд батька.

У всьому Ангулемi тiльки й балакали, що про дотеп єпископа i вiдповiдь на нього панi де Баржетон. Найдрiбнiшi подробицi були так перекрученi, прибiльшенi й прикрашенi, що поет став героєм дня. З вищих сфер, де бушувала ця буря, кiлька краплин упало й на городян. Коли Люсьєн проходив вулицею Больє, iдучи до панi де Баржетон, вiн помітив задрiсну увагу до себе з боку кiлькох молодих людей, а потiм почув i деякi фрази, дуже лестивi для нього й приємнi.

— От щасливий! — сказав дiловод нотаря, на прiзвище Пті-Кло, шкiльний товариш Люсьєна, дуже негарний з себе, до якого Люсьєн ставився трохи згорда.

— Безперечно, вiн дуже красивий i талановитий, а панi де Баржетон без тямнi закохалась у нього, — вiдповiв на це один з тих юнакiв, що був присутнiй, коли Люсьєн читав.

— Йому належить найкраща жiнка в Ангулемi, — було ще одне речення, яке зворушило всю пиху в його серцi.

Люсьєн нетерпляче чекав часу, коли Луїзу можна буде застати саму: вiн поспiшав сповiстити її про шлюб сестри i дiстати санкцiю на нього вiд цiєї жiнки, яка стала вершителькою його долi. Пiсля вчорашнього вечора Луїза буде, мабуть, ніжнiша до нього, а ця ніжнiсть може приведе й щастя за собою. Вiн не помилився. Луїза зустрiла його палко; новаковi коханцю здалось, що їхнє кохання дуже поступило вперед. Вона дозволила бiдному поетовi, що стiльки вистраждав учора, жагуче поцiлувати її золотаве волосся, чоло, руки.

— Якби ти бачив своє обличчя в той час, як читав! — сказала вона йому. Напередоднi вони, виявляючи мовою ласку, перейшли на „ти“, коли Луїза на канапцi в будуарi своєю бiлою рукою витерла йому краплi поту, що авансом клав йому перли на чоло, яке вона коронувала. — З твоїх чудових очей сипались iскри. Я бачила, як з твоїх губ

ніби спадали золоті ланцюжки, щоб прикувати серця до уст поета. Ти мушиш прочитати мені всього Шеньє — це поет закоханих. Більш ти не страждатимеш, я цього не хочу. Так, так, мій любий ангел, я створю тобі оазис, де ти житимеш своїм життям поета, то діяльним, то розніженим, то працьовитим, то безтурботним! Та тільки ж не забудьте ніколи, що вашими лаврами ви зобов'язані мені, що вони будуть для мене благородною нагородою за всі муки, які мені доведеться перетерпіти. Любий мій, світ мене не помилює, як не помилював і тебе, він мститися за всяке щастя, якого сам не має. Так, мені всі заздритимуть, хіба ви не помітили цього вчора? Ці кровопійні мухи налетіли всі, щоб посмоктати крові з тих уколів, які вони самі й поробили. Але я була щаслива! Я жила! Так давно вже не бриніли всі струни мого серця!

Сльози покотилися з очей Луізи. Люсьєн узяв її за руку і замість відповіді довго її цілував. Отже, ця жінка теж лестила честолюбству поета, як і його мати, сестра та Давід. Всі навколо нього підвищували п'єдестал, на який він сам себе ставив. Підтриманий усіма друзями, як і лютими ворогами, у всіх своїх честолюбних сподіванках, він перебував в атмосфері якихсь химер. Юнацька уява залюбки стає спільником цих похвал і фантазій; все немов поспішає догодити й прислужитись молодому красуневі з блискучим майбутнім, і треба не одного гіркого і холодного уроку, щоб розвіяти ці примари.

— Так ти хочеш, моя прекрасна Луізо, бути моєю Беатріче, але Беатріче, яка дозволить себе любити?

Вона підвела очі, які були спущені, і сказала, спростовуючи свої слова ангельською посмішкою:

— Якщо ви це заслужите... колись пізніше. Хіба ви не щасливі вже зараз? Хіба моє серце не належить вам? Мати змогу все сказати, бути певним, що все зрозуміють, хіба це не щастя?

— Так, — відповів він з гримасою незадоволеного коханця.

— Дитина! — сказала вона глузливо. — Алеж ви мали мені щось сказати? Ти ввійшов такий заклопотаний, мій Люсьєн!

Люсьєн боязко звірив своїй коханій новину про кохання

Давіда до його сестри, а його сестри до Давіда і про їхній намір одружитись.

— Бідний Люсьєн, — сказала вона. — Він боїться, що його лаятимуть або битимуть, начебто він сам з кимсь одружується. Та в чому ж лихо? — продовжувала вона, гладячи Люсьєнові волосся. — Що мені до твоєї родини, з якої ти — виняток? Чи дуже ти турбувався б, якби мій батько одружився з своєю служницею? Люба моя дитино, закохані, самі собі за всю родину. Чи є в мене на світі щось інше поза моїм Люсьєном? Будь великий, зумій здобути славу — ось наша мета!

Від цієї егоїстичної відповіді Люсьєн відчув себе найщасливішою людиною в світі. В ту хвилину, як він слухав шалені доводи Луїзи про те, що вони самі на цілому світі, ввійшов пан де Баржетон. Люсьєн наморщив брови і, здавалось, збентежився. Луїза зробила йому знак і запросила зостатись у них пообідати, а потім почитати Андре Шеньє, поки не зійдуться картярі і за-всідники...

— Цим ви зробите приємність не лише їй, а й мені так само, — сказав пан де Баржетон. — Я нічого так не люблю, як слухати читання після обіду.

Пан де Баржетон йому лестив, Луїза йому лестила, слуги підносили йому з пошаною, яку вони виявляють до фаворитів своїх хазяїнів, і Люсьєн лишився в домі де Баржетонів, ототожнюючи себе самого з усіма втіхами розкоші, які були дані йому в користування. Дурість пана де Баржетона і любов Луїзи так його змінили, що коли в залі зібралися гості, він прибрав вигляду переможця, в чому чудова хазяйка його підтримувала. Він скуштував радості деспотичного панування Наїс, яке їй подобалось з ним поділяти. Словом, цього вечора він спробував грати роль містечкового героя. Побачивши нову поведінку Люсьєна, дехто з присутніх подумав, що він, за старим висловом, уже дійшов з пані де Баржетон до останньої точки. Амелі, яка прийшла разом з паном дю Шатле, запевняла в куточку, де зібралися завидники й ревнивці, що велике нещастя вже сталося.

— Не робіть Наїс відповідальною за чванство хлопчика, що пишається своєю присутністю в товаристві, до якого

він ніколи не сподівався вступити, — сказав пандю Шатле. — Хіба ви не бачите, що Шардон приймає ласкаві й чарівні фрази світської жінки за обіцянки? Він ще не вміє відрізнити мовчанки справжнього кохання від прихильної розмови, яку він заслужив своєю красою, молодістю і талантом. Треба було б дуже жаліти жінок, якби вони були винні в усіх бажаннях, ними навіюваних. Він безперечно закоханий, але щодо Наїс...

— О, Наїс! — перепинила його лукава Амелі. — Наїс дуже щаслива цією пристрасстю. В її літах кохання юнака таке принадне! Від нього молодіють, стають знову дівчиною і в думках, і в поведінці, і не думають про те, що це смішно... Тільки подумати! Аптекарьський син із Умо пишається, як володар якийсь у пані де Баржетон!

— Кохання цих перепон не знає! — проспівав Андріен.

Другого дня не було в Ангулемі жодного дому, де б не обговорювалось питання про ступінь інтимності між паном Шардоном, він же де Рюбанпре, і пані де Баржетон: коханці були винні хіба в кількох поцілунках, а їх винуватили в найзлочиннішому щасті. Пані де Баржетон несла кару за своє попереднє царювання. Серед чуднот суспільства ви, певне, помітили капризи його суджень і безумства його вимог. Є люди, яким усе дозволено: вони можуть робити щось зовсім безглузде, і все це визнається чудовим, кожен поспішає виправдати їхні вчинки. Але є інші, до яких світ неймовірно гостро суворий; ці люди завжди все мусять робити добре, ніколи не помиляться, ні в чому не хибити, ні навіть сказати колинебудь якусь дурницю. Можна сказати, що вони — наче статуї, якими любуються лише доти, поки негода не обломить їм пальця або не розіб'є носа, і тоді їх зразу скидають з п'єдесталу. Таким особам ніщо людське не дозволено; вони мусять вічно бути божественними й бездоганними. Один єдиний погляд, що кинула пані де Баржетон на Люсьєна, дорівнював дванадцятьом рокам щастя Зізїни й Франсіса. За один раз, що коханці потиснули один одному руки, на них мали впасти всі блискавки департаменту Шаранти.

Давід привіз з Парижа свій таємний фонд, який призначав на видатки, зв'язані з шлюбом і збудуванням третього поверху батьківського будинку. Хіба не для

себе самого розширював він цей дім? Рано чи пізно він же належатиме йому, бо батькові вже сімдесят вісім років! Для помешкання Люсьєна друкар вирішив зробити дерев'яну надбудову над другим поверхом, щоб не дуже обтяжити старі стіни ветхої будівлі. З великою радістю і любов'ю оздоблював він і меблював якнайдобірніше другий поверх, де мала жити красуня Єва. Це був приємний, веселий час безхмарного щастя для обох друзів. Хоч і втомлений уже мізерними масштабами провінціального життя, постійною ощадливістю, яка обертала монету в сто су на величезну суму, Люсьєн неремстиво терпів усі дріб'язкові розрахунки й нестатки злиденного життя. Похмура меланхолія змінювалась у ньому радісним виразом сподіванки. Він бачив над головою в себе сяючу зірку; він мріяв про майбутнє безжурне щастя, будуючи своє щастя на могилі пана де Баржетона, в якого час від часу погано травив шлунок, але який мав щасливу манію вважати, що погане травлення шлунку по обіді можна вилікувати доброю вечерею.

На початку вересня місяця Люсьєн перестав бути фактором, став паном де Рюбанпре і мав розкішне помешкання, якщо рівняти до злиденної мансарди з прозуркою замість вікна, де жив в Умо незначний пан Шардон. Він не був уже мешканцем Умо, а жив у верхньому Ангулемі і обідав разів чотири на тиждень у пані де Баржетон. Заприязнившись з монсиньйором, він був прийнятий у єпископському домі. Його літературна праця ставила його врівні з найбільш високими особами. Одне слово, він мусів колись посісти місце серед найвидатніших людей цілої Франції. Цілком зрозуміло, що Люсьєн, походжаючи в гарненькому залі, чудовій спальні і кабінеті, вмебльованому з великим смаком, спокійно приймав усе це, як і ті тридцять франків, які він брав щомісячно з важкого матиного й сестриного заробітку. Адже він бачив уже той день, коли історичний роман „Стрілець Карла ІХ“, над яким він працював уже два роки, і том поезій „Стокротки“ створять йому славне ім'я в літературних колах і дадуть досить грошей, щоб поквитуватися з матір'ю, сестрою і Давідом. Отже, почувачи себе вже великим, прислухаючись до свого славного в май-

бутньому імені, він приймав ці жертви з благородною певністю : він сміявся тепер з своєї нужденності, тішився своїми останніми злиднями. Єва і Давід улаштували щастя Люсьєна раніш від свого. Шлюб був відкладений з прохання майстрів, які закінчували робити меблі для другого поверху, білити та обклеювати його шпалерами, бо всі справи Люсьєнові зайняли перше місце. Кожний, хто знав Люсьєна, ніяк не здивувався такій відданості йому. Він був такий принадний ! Такі люб'язно - ніжні були в нього манери ! Він так чарівно й мило висловлював свої бажання ! Все робилось для нього раніше, ніж він цього просив.

Така фатальна перевага перед іншими багато більше шкодить юнакам, ніж допомагає їм. Вони звикають до послуг, викликаних їх молодю красою, радіють егоїстичному дбанню, яке виявляє світ до свого вподобаного створіння так само, як подає милостиню жебракові, що схвилював його або зворушив його почуття — і ці дорослі діти, кінець - кінцем, лише втішаються цією ласкою, замість її використати. Не знаючи справжнього змісту і великої рухливості суспільних взаємин, вони сподіваються вічно діставати тільки лестиві посмішки ; а коли світ викине їх за двері своїх салонів і за свої межі взагалі, як викидає старих кокеток і старе лахміття, вони опиняються голі, лисі, обідрані, без грошей, нічого не варті.

Єва навіть бажала, щоб і весілля було трохи відкладене ; їй хотілося якнайощадливіше приготувати все необхідне для молодого подружжя. Та й як могли б двоє закоханих відмовити в чомусь братові, який, бачачи сестру за шитвом, говорив сердечно зворушливим голосом : „Як би хотів я вміти шить !“ Поважний і спостережливий Давід теж був співучасником цієї відданості. Одначе, після тріумфу Люсьєна в пані де Баржетон, він почав побоюватись зміни, яка відбувалася в Люсьєні. Він боявся, що Люсьєн зневажливо ставитиметься до їхнього скромного міщанського життя. Щоб випробувати свого брата, Давід примусив його кілька разів зробити вибір між розкішшю панського товариства і патріархальними родинними втіхами, і, бачачи, що Люсьєн поступається суетними радостями, радісно скрикував : „Ні, його не зіпсують !“

Кілька разів троє друзів і пані Шардон з ними ішли гуляти в гаї понад Шарантою коло Ангулема, як це роблять усі на провінції; обідали десь на траві тим, що певної години приносив на призначене місце Давідів підмайстер, і вертались надвечір трохи стомлені, втративши не більше, як три франки. В надзвичайних випадках, коли обідали десь у сільському ресторанчику, що являв собою щось середнє між провінціальною корчмою та шинком паризького передмістя, вони витрачали сотню су і платили порівну — Давід і Шардони. Давід без краю був вдячний Люсьєнові за те, що той забував цими днями, проведеними на селі, всі радості, які знаходив у пані де Баржетон, і пишні великосвітські обіди. Бо в той час кожний хотів ушанувати велику людину Ангулема.

Так стояли справи, коли, в той час, як усе було вже майже готове для майбутнього весілля і Давід відправився в Марсак, щоб запросити батька на вінчання, сподіваючись, що старий, зваблений красою невістки, візьме участь у величезних видатках на перебудову, — сталася одна з тих подій, які в маленькому місті зразу ставлять усе шкереберть.

Люсьєн і Луїза мали в особі дю Шатле таємного шпигуна, який з упертою ненавистю, посиленою від пристрасті й матеріальних жадань, вичікував приводу до скандалу. Сікст хотів довести пані де Баржетон до такого вияву свого ставлення до Люсьєна, щоб вона, як то кажуть, загубила себе. Він узяв на себе роль скромного вірника пані де Баржетон. Одначе, якщо на вулиці Мінаж він вихваляв Люсьєна, то скрізь інде він усіляко ганьбив його. Непомітно він здобув собі право входити вільно до Наїс, яка вже не почувала недовір'я до свого старого поклонника. Але він помилково уявляв собі закоханих багато ближчими одне до одного. На превеликий жаль Луїзи й Люсьєна, їхнє кохання лишалось платонічним. Бувають, справді, такі кохання, які, — добре це чи погано, — дуже повільно розвиваються. Обидві дійові особи вдаються в тактику почуття, розмовляють замість діяти, б'ються в чистому полі замість почати облогу. Часто вони набридають самі собі, марно втомляючи свої бажання. Закохані дають собі час поміркувати й розважити. І часто тра-

пляється, що кохання, яке виступає в похід пишно, з розгорнутими прапорами, з палким бажанням повалити все на своєму шляху, вертається назад переможеним, згані бленим, роззброєним, осоромленим своїм марним брязкотом. Такі фатальні випадки іноді можна пояснити боязкістю молодих літ і поміркованістю жінки, яка любить уперше, бо такого взаємного обдурювання не буває ні в досвідченого фата, ні в кокеток, звиклих до любовної арени. До того ж, провінціальне життя надзвичайно утруднює задоволення кохання і сприяє розсудливості пристрасті, а перешкоди, які воно ставить ніжним почуттям двох закоханих, підбурюють палку душу на крайні вчинки. Це життя побудоване на дріб'язковому шпигунстві; внутрішність кожного дому там абсолютно прозора; там зовсім не допускається інтимності, яка могла б дати велику втіху, не ображаючи чесноти; там найчистіші взаємини без розбору вважають злочинними, ославляють цим цілком невинних жінок. Дехто з них жалкують тоді, чому не скуштували всіх радостей гріха, якщо вже мусять терпіти за нього всю спокуту. Суспільство, що ганьбить і критикує без глибшого досвіду наявні факти, якими вивершується довга таємна боротьба, буває, таким чином, первісним співучасником цих скандалів. Але більшість людей, які кричать про ганьбу безвинно обмовлених жінок, ніколи не замислюються над причинами, які викликають цей громадський осуд. Пані де Баржетон мала опинитись у тому чудному становищі, в яке потрапляє багато жінок, що гублять себе вже після того, як були безвинно засуджені.

На початку пристрасті перешкоди лякають недосвідчених коханців; а ті перешкоди, що спіткали наших закоханих, дуже нагадували пута, якими ліліпути обплутали Гуллівера. То були численні дрібнички, що робили неможливим будьякий рух і зводили нанівець найпалкіші бажання. Так, наприклад, до пані де Баржетон усім можна було приходити, коли завгодно. Якби вона зачинила двері в ті години, коли в неї бував Люсьєн, цим усе було б сказано. Це було б те саме, якби вона з ним, кудись утекла. Щоправда, вона приймала його завжди в будуарі, і він так обвикнув там, що почував себе

в ньому хазяїном, але ж двері були сумлінно розчинені. Все відбувалось якнайдоброчинніше. Пан де Баржетон, як той жук, мандрував по всіх кімнатах, і йому й на думку не спадало, що його дружина хоче залишитись з Люсьєном насамоті. Проте, коли б він був єдиною перешкодою в цьому, Наїс дуже добре зуміла б кудись його послати або загадати йому якусь роботу, але ж вона мусіла постійно приймати гостей, а візити були дедалі численніші, бо всі аж надто цікавилися її взаєминами з Люсьєном. Провінціали з природи своєї набридливі, їм приємно заважати молодому коханню. Слуги ходили туди й сюди по кімнатах вільно, не питаючи дозволу ввійти, в силу давньої звички, яка панувала в домі, де хазяйка ні з чим не крилась. Якби вона змінила внутрішній розпорядок свого дому, то хіба не заявила б цим про своє кохання, якого Ангулем ще не був певен? Пані де Баржетон не могла вийти з дому, щоб ціле місто не знало, куди саме вона йде. Проїхатись або пройтись з Люсьєном десь за місто було б надто рішучим кроком — менш небезпечно було замкнутися з Люсьєном дома. Та коли б Люсьєн залишився в пані де Баржетон після дванадцятої години вечора сам без іншого товариства, другого дня всі це судили б і пересуджували б. Отже, і вдома і поза домом пані де Баржетон жила весь час на людях. Ці подробиці цілком малюють провінцію: там гріх буває або відкритий, або зовсім неможливий.

Луїза, як і всі жінки, захоплені коханням, але зовсім недосвідчені в ньому, пізнавала одну по одній усі невидги свого становища і вжахнулася їх. Цей жах позначався на спорах, які відбирали у коханців найкращі години самотності. У пані де Баржетон не було маєтку, куди б вона могла повезти свого поета, як це роблять інші жінки, що з тої чи іншої хитрої нагоди ховаються в таких випадках у далекому від міста куточку. Втоплена життям на людях, доведена до краю тиранією, ярмо якої було важчим від солодких втіх кохання, Наїс згадала про Ескарба і мріяла поїхати туди провідати старого батька, настільки дратували її ці прикрі перешкоди.

Шатле не вірив у таку невинність. Він вистежував години, коли Люсьєн приходив до пані де Баржетон,

і через кілька хвилин сам з'являвся до неї завжди в супроводі пана де Шандура, найбільш нескромного з усіх знайомих пані де Баржетон. Він завжди відступав йому дорогу, щоразу сподіваючись наштовхнути його на якусь несподіванку, уперто вишукуючи якогонебудь випадку. Успіх його плану, як і вся його роль, були тим важчі, що він мусів лишатись нейтральним, щоб керувати всіма дійовими особами драми, яку він хотів скомпонувати. Отже, щоб заспокоїти Люсьєна, якого він, як і раніш, підлещував, і пані де Баржетон, жінку досить прозірливу, він зблизився для пристойності з ревнивою та заздрою Амелі. Щоб краще налагодити шпіонаж за Люсьєном і Луїзою, він уже кілька днів тому завів дискусію з паном де Шандуром на тему про міру близькості між двома закоханими. Шатле запевняв, що пані де Баржетон глузує з Люсьєна, що вона надто гордовита, надто знатна, щоб принизитись до сина аптекаря. Ця роль неймовірного пасувала до наміченого ним плану, бо він хотів вважатись оборонцем пані де Баржетон. Станіслав доводив, що Люсьєн — не нещасливий коханець. Амелі додавала жару суперечці, бажаючи знати, як же воно насправді є. Кожен доводив своє. Як то часто буває в містечках, під час цих розмов заходив хтось із близьких знайомих де Шандура, які своєю чергою потверджували думку того чи другого суперечника своїми зауваженнями. Було б просто неймовірно, коли б кожен з суперечників не звертався до присутніх, шукаючи собі прихильників, із запитанням: „А ви як гадаєте?“ Кінець - кінцем, Шатле одного разу зауважив, що хоч коли приходили вони з паном Шандуром до пані де Баржетон під час присутності Люсьєна, але ніколи не бачили ніякої ознаки якихось непевних відносин; двері будуара завжди розчинені, слуги скрізь ходять вільно, словом — нічого таємничого, нічого такого, що свідчило б про чарівні гріхи кохання. Тоді Станіслав, трохи таки дурнуватий, зараз же вирішив, що другого дня він підійде до будуару навшпиньках, на що лукава Амелі дуже його підбивала.

Той другий день був для Люсьєна тим днем, коли юнаки рвуть на собі волосся і присягаються самі собі покинути дурну роль зітхальника. З своїм становищем він уже

цілком освоївся. Поет, що колись так боязко сів на стілець в священому будуарі ангулемської королеви, обернувся на вимогливого коханця. Шести місяців було досить, щоб він почав уважати себе рівним Луїзі і бажати зробитись її паном. Він вийшов з дому, твердо вирішивши бути зовсім нестриманим, поставити на карту своє життя, вжити найпалкішої красномовності, сказати, що він зовсім утратив голову й не може ні думати, ні написати рядка. Деяким жінкам неприємні наперед обмірковані наміри, і це робить честь їхній делікатності; вони люблять поступатись пориву, а не намові. І взагалі, накинута втіха нікому не мила.

Пані де Баржетон зразу помітила в очах Люсьєна, на його чолі, на обличчі, в усіх його манерах той схвильований вираз, який свідчить про певне рішення, і поклала собі зламати його — почасти з духу суперечності, а почасти й тому, що піднесено розуміла кохання. Вона все завжди прибільшувала, тому й прибільшувала значення своєї особи. Вона здавалась собі великою повелителькою, Беатріче, або Лаурою. Вона уявляла себе сидячою, як за середньовіччя, під балдахином на літературному турнірі, а Люсьєн мав заслужити її багатьма перемогами, мусів затьмарити „величну дитину“, Ламартіна, Вальтер Скотта, Байрона. Благородна жінка вважала свою любов за чинник піднесення: бажання, навіяні нею Люсьєнові, мусіли спричинитись до його слави. Так жіноче „дон-кіхотство“ надає коханню поважності, освячує його, підносить, уславлює, робить величним. Уперто гадаючи грати роль Дульцінеї в житті Люсьєна років сім-вісім, пані де Баржетон, як і багато провінціалок, бажала, щоб їй за це було сплачено цілковитим рабством, довгою вірністю, яка дала б їй змогу оцінити коханця.

Коли Люсьєн почав свій напад таким вибухом, з якого жінки сміються, коли вони ще цілком собою володіють, і який може засмутити лише справді закохану жінку, Луїза прибрала вигляду високої достоїнності й почала одну з своїх довгих промов, оздоблених пишними словами.

— Хіба ви це обіцяли мені, Люсьєн? — сказала вона наприкінці. — Не домішуйте до нашого солодкого сьогодні гірких докорів, які отруять мені згодом життя. Не губіть

майбутнього, і навіть скажу з гордістю — не губіть теперішнього. Хіба моє серце не належить вам? Чого ви ще хочете? Невже ви допуститесь, щоб на ваше кохання впливала почуттєвість, коли найбільше право коханої жінки полягає в тому, щоб примусити мовчати почуттєвість? За кого ж ви мене маєте? Хіба я перестала бути вашою Беатріче? Якщо я для вас не щось більше за звичайну жінку, тоді я менше, ніж жінка!

— Нічого іншого ви не сказали б і тому, кого не любили б, — несамовито скрикнув Люсьєн.

— Якщо ви не відчуваєте, скільки справжньої любові в моїх думках, то ніколи не будете достойні мене!

— Ви ставите під сумнів мою любов, щоб не відповідати на неї! — сказав Люсьєн і кинувся, плачучи, до її ніг.

Бідний хлопець щиро плакав, бачачи, як довго держать його під дверима раю. То були сльози поета, що вважав приниженою свою могутність, сльози дитини, якій відмовлено в бажаній іграшці.

— Ви ніколи не любили мене! — скрикнув він.

— Ви не вірите самі тому, що кажете, — відповіла вона, потішена силою його жаги.

— Доведіть же мені, що ви моя! — сказав Люсьєн, зовсім в нестямі.

В цю хвилину Станіслав нечутно підійшов до дверей будуару, побачив, що Люсьєн навколішках, з сльозами на очах припадає головою до колін Луізи. Цілком задоволений цією досить непевною картиною, Станіслав вмить відступив до Шатле, що стояв на дверях вітальні. Пані де Баржетон зразу схопилась і кинулась за ними, але не догнала двох шпигунів, які швиденько втекли, як люди, що прийшли невчасно.

— Хто це приходив? — спитала вона слугу.

— Пан де Шандур і пан дю Шатле, — відповів Жантіль, її старий лакей.

Бліда й тремтяча вернулась вона в будуар.

— Якщо вони бачили вас у такій позі, — сказала вона, — я загинула!

— Тим краще! — скрикнув поет.

Вона посміхнулась на цей повний кохання егоїстичний вигук.

На провінції така подія дуже роздувається від пересказу. За одну хвилину кожен уже знав, що Люсьєна бачили біля ніг у Наїс. Пан де Шандур, щасливий тим, що став завдяки цій справі таким важливим, пішов спочатку в клуб, а тоді з дому в дім розповідати про гучну подію. Шатле поспішив запевнити всіх, що він нічого не бачив, але, усуваючись таким чином, він тільки підбурював ще більше Станіслава, який, вважаючи себе дотепним, додавав до кожної нової розповіді нові подробиці. Увечері в Амелі зібралось численне товариство, бо ввечері надто вже прибільшені чутки кружляли по Ангулему, де кожний оповідач робив так само, як Станіслав. Чоловіки й жінки палали бажанням довідатись, як же саме воно було. Жінками, що найбільше кричали про скандал, про розпусність, були якраз Амелі, Зефіріна, Фіфіна та Лолотта, всі більш-менш повинні в забороненому щасті. Жорстоку тему смакували на всі лади.

— Бідна Наїс, — сказала одна. — Ви знаєте? Я цьому ніяк не вірю, настільки бездоганим було її життя! Вона надто горда жінка, щоб бути чимсь іншим, а не тільки заступницею пана Шардона. А коли цьому правда, мені шкода її від щирого серця.

— Тим більше шкода, що вона сама з себе робить посміховище, адже вона могла б бути матір'ю цьому панові „Люлю“, як його називає Жак. Цьому поетикові від сили 22 роки, а Наїс, між нами кажучи, вже добрих сорок.

— Щодо мене, — сказав Шатле, — то я гадаю, що саме положення, в якому був пан де Рюбанпре, доводить повну невинність Наїс. Нема чого ставати навколішки й просити те, що вже дістав.

— Як коли, — жартівливо сказав Франсіс, чим спобіг докірливого погляду від Зефіріни.

— Та скажіть же, нарешті, як воно було? — спитали всі в Станіслава, оточуючи його в кутку вітальні й утворюючи якийсь таємничий комітет. Станіслав уже склав ціле оповідання, забарвлене непристойностями, і супроводив його позами і жестами, які ще більше підкреслювали злочинність справи.

— Це неймовірно, — сказав один.

— О півдні? — спитала друга.

— Наїс я б ніколи не запідозрив!

— Що ж вона тепер робитиме?

Потім пішли всякі доповнення, здогади!.. Дю Шатле боронив пані де Баржетон, але боронив так невдало, що замість гасити вогонь пліток, ще дужче його роздмухував. Лілі, зажурена падінням найкращого ангела ангулемського Олімпа, вся в сльозах понесла сумну новину єпископові.

Коли по всьому місту вже пішли поголоски про подію, задоволений Шатле побіг до пані де Баржетон, де — леле! — у віст грали за одним тільки столом. Він дипломатично попросив у Наїс дозволу піти з нею в будуар і там поговорити сам - на - сам. Вони сіли вдвох на маленькій канапці.

— Ви знаєте, мабуть, — сказав Шатле тихенько, — чим схвильований увесь Ангулем?

— Ні, — сказала вона.

— Коли так, — продовжував він, — я, як ваш близький друг, мушу вам про це розповісти. Я повинен це зробити для того, щоб ви могли спростувати наклепи на вас, які вигадала, мабуть, Амелі, бо вона ж уважає себе за вашу соперницю. Сьогодні вранці я прийшов провідати вас з тією мавпою — Станіславом, який на кілька кроків ішов передо мною. Дійшовши туди, — він показав на двері до будуару, — він нібито побачив вас з паном де Рюбанпре у позі, яка не дозволяла йому ввійти. Він вернувся до мене розгублений, збентежений, потяг мене назад, не давши мені стямитись. І ми були вже на бульварі Больє, коли він пояснив мені причину своєї втечі. Якби я знав її раніше, то й кроку не зробив би з вашого дому, щоб в'яснити цю справу на вашу користь, але ж вертатись до вас, уже вийшовши, не було ніякої рації, це нічого б не довело. Тепер так: чи Станіслав бачив щось, чи не бачив, це байдуже — він мусить помилятись. Люба Наїс, не віддайте вашого життя, вашої честі, вашого майбутнього на поталу якомусь дурневі. Накажіть йому зараз же замовчати. Ви добре знаєте моє становище тут. Хоч я заінтересований тут у кожному, але вам я відданий душею. Розпоряджайтесь життям, яке вам належить. Хоч

ви й відхилили мої почуття, моє серце завжди буде вашим, і я кожним кроком доведу вам, як я вас люблю. Я дбатиму про вас, як вірний слуга, без ніякої надії на якусь нагороду, виключно з утіхи служити вам, навіть коли ви цього не знаєте. Сьогодні вранці я сказав усім, що я був на порозі вітальні і не бачив нічого. Якщо вас спитають, хто вам про все це розповів, прошу вас, користуйтеся моїм іменем. Я матиму за велику честь бути вашим відкритим оборонцем. Одначе, скажу вам між нами, що єдиний, хто може вимагати відповіді в Станіслава — це пан де Баржетон. Якщо Рюбанпре й дозволив собі якесь безумство, честь жінки не може залежати від шаленства хлопчика, який кине́ться їй до ніг. Це все, що я хотів вам сказати.

Наїс кивнула головою на знак подяки Шатле і сиділа, замислившись. Вона до огиди втопилася від провінціального життя. При перших же словах Шатле вона подумала про Париж. Мовчання пані де Баржетон ставили її спритного поклонника в ніякове становище.

— Я до ваших послуг, повторюю вам це, — сказав він.

— Дякую, — відповіла вона.

— Що ви гадаєте робити?

— Там буде видно.

Довга мовчанка.

— Невже ви так любите цього маленького Рюбанпре?

Вона велично всміхнулась і схрестила на грудях руки, утопивши очі в завіси на вікнах свого будуару. Шатле вийшов, не розгадавши серця цієї гордої жінки. Коли пішов Люсьєн і четверо вірних стариків, що приходили грати у віст, не зважаючи на химерні плітки, пані де Баржетон спинила свого чоловіка, що хотів іти спати і вже розкрив рота, щоб побажати їй надобраніч.

— Ідіть сюди, друже, я маю вам дещо сказати, — сказала вона досить урочисто.

Пан де Баржетон пішов за дружиною в будуар.

— Може бути, — сказала вона, — я винна в тому, що надто гаряче виявляла своє дбання про пана де Рюбанпре, і це невірно зрозуміли як дурні нашого міста, так і сам він. Сьогодні вранці Люсьєн кинувся мені тут до ніг і признався в своєму коханні до мене. У ту хвилину,

коли я підводила хлопця, увійшов Станіслав. Зневажаючи обов'язки, які накладає ввічливість на кожного дворянина до жінки в усяких обставинах, він насмілився пустити поголоску, що застав мене з Люсьєном в якійсь дво-значній позі, тоді як я повелася з хлопцем так, як він цього заслужив. Якби палкий юнак довідався, яким наклепам дало привід його безумство, він пішов би до Станіслава, образив би його й примусив би його з ним битись. І це було б прилюдним визнанням його кохання до мене. Я не потребую вам казати, що ваша дружина чиста й невинна; річ тільки в тому, що для вас і для мене було б безчестям, коли б мене боронив від наклепів пан де Рюбанпре. Отже, ідіть зараз до Станіслава й суворо вимагайте від нього відповіді за образливі поголоски, пущені ним про мене. Пам'ятайте, що ви не повинні ні на що згоджуватись, хіба що він зречеться всього сказаного ним при багатьох і поважних свідках. Таким чином ви здобудете велику пошану від усіх чесних людей. Ви зробите так, як годиться робити розумній і благородній людині, і матимете всі права на мою повагу. Я пошлю зараз Жантіля верхи до батька, який має бути вашим секундантом. Не зважаючи на свій вік, він, я знаю, готовий стоптати під ноги блазня, що насмілився обмовляти жінку з роду де Негрепліссів. Вам належить обрати зброю: бийтесь на пістолетах, ви чудово стріляєте.

— Я іду, — сказав пан де Баржетон, беручи капелюх і ціпок.

— Гаразд, мій друже, — сказала дружина, зворушена й схвильована. — Ви справжній дворянин. Таких чоловіків я люблю.

Вона підставила йому для поцілунку чоло, і старик, щасливий і гордий, поцілував його. У Наїс до цієї великої дитини було ніби материнське почуття, тому вона не могла стримати сліз, коли почула, як за ним зачинились ворота.

„Як він мене любить, — подумала вона. — Бідний, так дорожить своїм життям, а готовий без жалю віддати його ради мене“.

Пан де Баржетон зовсім не турбувався тим, що завтра

йому доведеться стати й спокійно дивитися в дуло пістолета, наставленого на нього. Ні, тільки одне його турбувало і нагонило дріж, коли він ішов до пана де Шандура: „Що я йому казатиму? — думав він. — Наїс мусіла б підказати мені тему“. І він сушив собі мозок, складаючи думкою кілька фраз, які нікому не здалися б смішними.

Але люди, що живуть, як пан де Баржетон, у постійній мовчанці через обмеженість свого розуму і невелике значення своєї особи, у важливих обставинах свого життя виявляють надзвичайну врочистість. Говорячи мало, вони мало кажуть дурниць, а обмірковуючи подовгу те, що мають сказати, вони з недовір'я до самих себе добре вивчають свої промови і дивним дивом, подібним до того, яке розв'язало язика Балаамовій ослиці, висловлюються чудесно. Тому й пан де Баржетон повівся, як людина не абияка. Він виправдив думку тих, хто дивився на нього як на філософа Піфагорової школи. До Станіслава він прийшов об одинадцятій годині вечора і застав у нього численне товариство. Мовчки підійшов привітатись до Амелі і кожному всміхнувся своєю звичайною посмішкою, яка в цих обставинах здалась глибоко іронічною. Після цього настала велика тиша, як буває в природі перед грозою. Шатле, який щойно вернувся сюди, дуже багатозначно глянув по черзі на пана де Баржетона і на пана Станіслава, до якого ввічливо підійшов ображений чоловік.

Дю Шатле зразу зрозумів причину візиту старого пана в ту годину, коли звичайно він уже лягав спати: певна річ, Наїс орудувала цією неможною рукою. Вважаючи, що його становище щодо Амелі дозволяє йому втручатись у справи подружжя Шандур, Шатле встав, підійшов до пана де Баржетон, відвів його набік і спитав:

— Ви бажаєте поговорити з Станіславом?

— Так, — відповів старий, радий мати посередника, що може й говоритиме за нього.

— То йдіть до Амелі в спальню, — відповів управитель посередніх податків, радіючи цій дуелі, яка могла зробити пані де Баржетон удовою і перешкодити їй одружитися з Люсьєном, винуватцем дуелі.

— Станіслав, — сказав після цього Шатле панові де Шандур, — Баржетон прийшов, мабуть, вимагати від вас відповіді за те, що ви розповідали про Наіс. Ідіть до спальні вашої дружини й тримайтесь обидва, як годиться дворянам. Не говоріть голосно, будьте підкреслено ввічливі й збережіть усю холодність британської гідності.

Через хвилину Станіслав і Шатле зайшли до пана де Баржетона.

— Пане, — сказав ображений чоловік, — ви кажете, що застали пані де Баржетон в якійсь двозначній позі з паном де Рюбанпре?

— З паном Шардоном, — іронічно сказав Станіслав, не вбачаючи в Баржетоні сильного противника.

— Байдуже, — продовжував чоловік. — Якщо ви не зречетесь усього сказаного вами перед усім товариством, яке зараз у вас у вітальні, я проситиму вас узяти секунданта. Мій тесть, пан де Негреплісс, прийде до вас о четвертій годині вранці. Ми зробимо кожен розпорядження, бо справа може бути полагоджена лише так, як я кажу. Я ображений і вибираю, як зброю, пістолети.

Дорогою пан де Баржетон обміркував і підготував цю промову, найдовшу з усіх, виглошених ним за все життя, і сказав її безстрашно, як найпростішу в світі річ. Станіслав зблід і подумав сам собі: „А що ж я там, власне, бачив?“

Та між соромом прилюдного зречення від усіх своїх наклепів, та ще в присутності цього німого, який, очевидно, не хотів жартувати, і страхом, огидним страхом, який уже стискав йому шию пекучими руками, Станіслав вибрав більш віддалену небезпеку.

— Гаразд! До завтра, — сказав він панові де Баржетону, гадаючи, що справа може ще якось поладитися.

Троє чоловіків вернулись у вітальню, де всі намагались розгадати їхні обличчя: Шатле посміхався, пан де Баржетон був абсолютно такий, як завжди у себе дома, але Станіслав був блідий, аж синій. З цього його вигляду всі жінки зрозуміли тему наради в спальні. Слова: вони битимуться — покотилися з вуха до вуха. Одна половина товариства вважала, що Станіслав був винний у брехні,

його блідість і все поведження це стверджували; друга половина любувалась паном де Баржетоном його достойною манерою триматись. Шатле удав поважного й таємничого. Залишившись на кілька хвилин і уважно подивившись на всі обличчя, пан де Баржетон пішов.

— Чи є у вас пістолети? — сказав Шатле на вухо Станіславові, який увесь здригнувся.

Амелі зрозуміла все й знепритомніла; жінки мерщій понесли її в спальню. Знявся шум, усі говорили разом. Чоловіки залишились у вітальні й заявили одногосно, що пан де Баржетон має цілковиту рацію.

— Чи могли б ви припустити, що старик на таке здатен? — сказав пан де Сенто.

— Та він же замолоду був одним з найсильніших у зброї, — сказав безжальний Жак. — Батько часто розказував мені про його подвиги.

— Ба, що там! Ви поставите їх на двадцять кроків одного від одного, і вони схиблять, якщо ви візьмете кавалерійські пістолети, — сказав Франсіс панові дю Шатле.

Коли всі розійшлись, дю Шатле заспокоїв Станіслава і його дружину запевненнями, що все буде гаразд і що в дуелі між шестидесятилітнім та тридцятишестилітнім уся перевага на стороні останнього.

Другого дня вранці, коли Люсьєн снідав з Давідом, що вернувся з Марсака без батька, ввійшла розгублена й схвильована пані Шардон.

— Ти чув, Люсьєн, новину, про яку всі говорять, навіть на базарі? Пан де Баржетон трохи не вбив пана де Шандура сьогодні вранці о п'ятій годині в гаю пана дю Тюлуа. І начебто за те, що пан де Шандур сказав учора, що застав тебе з пані де Баржетон.

— Брехня! — скрикнув Люсьєн. — Пані де Баржетон невинна!

— Я чула, як один селянин розказував усі подробиці, він усе бачив з свого воза, їдучи до міста. Пан де Негреплісс о третій годині вранці приїхав, щоб бути секундантом пана де Баржетон, і заявив панові де Шандуру, що коли трапиться щось лихе з його зятем, він сам помститься за нього. Кавалерійський офіцер позичив їм свої пістолети, і пан де Негреплісс кілька разів спробував їх.

Пан дю Шатле хотів цьому заперечити, але офіцер, що був запрошений за суддю, заявив, що коли вони не хочуть поводитись як діти, то мусять орудувати справною зброєю. Секунданти поставили противників на двадцять п'ять кроків один від одного. Пан де Баржетон тримався вільно, як на прогулянці, стрельнув перший і влучив панові де Шандуру в шию. Той упав і не міг стріляти. Госпітальний хірург сказав, що шия в нього назавжди лишиться кривою. Я прийшла розказати тобі про наслідки цієї дуелі і благати тебе — не ходи до пані де Баржетон і в Ангулемі зовсім не показуйся, бо хтось із друзів пана де Шандура може тебе зачепити.

В цю хвилину Жантіль, лакей пана де Баржетона, ввійшов у супроводі друкарського підмайстра і подав Люсьєнові листа від Луізи.

„Ви, певне, знаєте вже, мій друже, чим закінчилась дуель між Шандуром і моїм чоловіком. Ми не прийматимемо сьогодні нікого. Будьте обережні, не показуйтеся ніде на вулиці, прошу вас в ім'я вашого почуття до мене. Чи не погодитесь ви з тим, що найкраще провести цей сумний день — це прийти до вашої Беатріче? Ця подія змінила все її життя, і вона має багато чого вам сказати“.

— На щастя, — сказав Давід, — моє весілля призначене на післязавтра: в тебе буде привід не так часто ходити до пані де Баржетон.

— Любий Давід, — відповів Люсьєн, — вона просить мене прийти до неї сьогодні. Я гадаю, що треба задовольнити її бажання, вона краще знає, як мені поводитись у цих обставинах.

— Так тут уже все готове? — спитала пані Шардон.

— А от гляньте! — скрикнув Давід, радий показати, як перемінилось помешкання на другому поверху, де все було нове і чисте.

Там усе дихало радістю молодого господарства, де помаранцеві квіти і фата молодої вінчають ще все в господі, де відбивається в кожній речі весна кохання, де все блищить і цвіте.

— Єва житиме, як принцеса, — сказала мати, — але ви витратили надто багато грошей і нарobili багато дурниць.

Давід посміхнувся і не відповів нічого, бо пані Шардон торкнулась таємної рани, яка дуже мучила бідного закоханого. Виконання робіт так перевищило всі його розрахунки, що він уже не мав на що надбудувати помешкання у дворі. Він бачив, що його тещі ще довго доведеться чекати помешкання, яке він хотів для неї влаштувати. Великодушні люди дуже страждають, коли не можуть виконати тих обіцянок, які являють собою щось ніби дрібну пиху кохання. Давід пильно ховав своє скрутне становище; він боявся вразити серце Люсьєна, засмутити його жертвами, зробленими ради нього.

— Єва і її подружки теж добре попрацювали. Посаг, уся білизна, все вже готове. Ці дівчата так її люблять, що без її відома обшили матраци білою байкою з розовими краями, — вийшло так гарно, що самій хочеться піти заміж.

Мати й дочка витратили всі свої заощадження, щоб придбати для господарства Давіда всякі речі, про які молоді люди ніколи не думають. Знаючи, що він бере широко, — говорилося навіть про замовлення фарфорового сервізу в Ліможі, — вони старались додержати гармонії між речами, що купував Давід, і тими, що набували вони. Це маленьке змагання любові й великодушності мало привести подружжя до певної матеріальної скрути на самому початку їхнього шлюбу в умовах повного зовнішнього буржуазного достатку, що в такому відсталому місті, яким був тоді Ангулем, можна було б уважати за розкіш.

Побачивши, що Давід з його матір'ю пішли в спальню, гарненькі меблі й білу з блакитним оббивку якої він уже знав, Люсьєн тихенько рушив до пані де Баржетон. Наїс якраз снідала з своїм чоловіком, який після вранішньої прогулянки їв з великим апетитом, зовсім не турбуючись тим, що сталося. Старий поміщик, пан де Негреплісс, паросток давнього французького дворянства, постать дуже імпозантна, сидів коло своєї дочки. Коли Жантіль доповів про пана де Рюбанпре, сивий старик кинув на Люсьєна пильний погляд батька, що бажає оцінити чоловіка, якого відзначила його дочка. Незвичайна краса Люсьєна так вразила його, що він не міг

стримати похвальної усмішки. Проте, у взаєминах своєї дочки з цим юнаком старий убачав тільки легку пригоду, примху, але ніяк не тривале почуття. Сніданок уже кінчався. Луїза могла встати зза столу й залишити батька з паном де Баржетоном, зробивши Люсьєнові знак іти за собою.

— Друже мій, — сказала вона голосом і радісним, і сумним водночас, — я їду в Париж, батько забере Баржетона до себе в Ескарба, де він житиме, поки мене не буде. Пані д'Епар, уроджена де Бламон-Шоврі, з якою ми родичі через д'Епарів, першу галузь роду де Негрепліссів, дуже впливова зараз особа і сама по собі, і через своїх родичів. Якщо вона матиме ласку визнати нас за близьких її родичів, я гадаю виявити до неї якнайбільше уваги й скористатися її зв'язками. Через неї можна буде здобути місце Баржетонові. Я буду клопотатись, щоб двір побажав його депутатства від департаменту Шаранти; це допоможе йому пройти тут депутатом і сприятиме моїм дальшим крокам у Парижі. Це ти, моя люба дитино, спричинився до всіх цих змін у моєму житті. Сьогоднішня дуель примушує мене зачинити на деякий час двері мого дому, бо знайдуться люди, які стануть на бік Шандурів проти нас. В такій ситуації і в такому маленькому місті необхідно виїхати на якийсь час, щоб дати ненависті й пристрастям угамуватись. Якщо мені пощастить, я ніколи не вернусь в Ангулем; якщо ж ні, то почекаю в Парижі, поки я матиму змогу літом жити в Ескарба, а зиму в Парижі. Це єдине життя, достойне благородної жінки, і мені давно треба було так зробити. Гадаю, що для зборів нам досить одного дня. Я виїду завтра вночі, і ви зо мною поїдете, адже так? Поїдете вперед. Між Манлем і Рюффеком я візьму вас до себе в карету, і незабаром ми будемо в Парижі. Там, мій любий, життя для видатних людей! Тільки з рівними собі можна почувати себе добре, скрізь інде доводиться лише страждати. До того ж, Париж — столиця розумового світу, єдина арена для ваших успіхів. Переступайте ж швидше простір, який вас від неї віддаляє! Хай не гинуть ваші думки у провінції, сполучіться швидше з великими представниками ХІХ століття. Наблизьтесь до двору і влади.

Ні відзнаки, ні шана не прийдуть шукати генія, якщо він ховається десь у маленькому місті. Назвіть мені хоч один високий твір, створений у провінції! Гляньте, на-впаки, на величного й убогого Жан-Жака, якого непоборно притягувало те духовне сонце, що творить славетних людей, розпалюючи між ними змагання. Хіба не повинні ви якнайшвидше посісти належне вам місце серед плеяди, яка утворюється в кожному епоху? Ви уявити собі не можете, як багато важить для молодого таланту, коли його висуває вище товариство. Я введу вас у товариство пані д'Епар. До її салону ввійти дуже важко, і там ви зустрінете всіх видатних осіб: міністрів, послів, славетних промовців з Палати, найвпливовіших перів, взагалі, багатих і знаменитих людей. Треба бути вже цілком нікчемним, щоб не викликати їхнього інтересу до себе, маючи вашу красу, молодість і талант. Великі генії не дріб'язкові і не заздрі, вони радо підтримають вас. Коли всі побачать ваше високе становище, зразу й ваші твори набудуть величезної ваги. Велике завдання кожного митця полягає в тому, щоб висунутись наперед. А в тих обставинах вам трапляться безліч випадків здобути достаток, якусь синекуру, королівську субсидію, адже Бурбони так люблять сприяти письменству й мистецтву! Тому будьте релігійним і водночас роялістським поетом. Це не тільки буде добре само по собі, а ще й дасть вам багатство. Чи бачили ви, щоб опозиція, лібералізм давали комусь посади, нагороди або підтримували письменників? Тому ставайте на певний шлях і йдіть ним слідом за всіма геніальними людьми. Ось вам моя таємниця. Бережіть її пильно і збирайтесь їхати зо мною. Чи може не хочете? — додала вона, здивована мовчанням і спокоем свого коханця.

Люсьєнові, приголомшеному картиною Парижа, розгорнутою перед ним у цих спокусливих словах, здавалось, що досі він мислив лише однією половиною мозку, а тепер ніби й друга розкривалась, настільки розширились його думки; він побачив себе в Ангулемі, наче жабу на дні багновища. Париж з усією його розкішшю, Париж, що в провінціальной уяві виглядає якимсь Ельдорадо, став перед ним, прибраний у золото, з царственими

самоцвітами на чолі, з розкритими кожному талантові обіймами. Славетні діячі по-братерськи його зустрінуть. Там усе всміхається генієві. Там немає ні дворянчиків, що вщипливими словами діймають письменника, ні безглуздої байдужості до поезії. Звідти струмляться поетичні твори, там платять за них і виставляють усім напоказ. Там, прочитавши лише перші сторінки його „Стрільця Карла IX“, всі видавці відчинять свої каси і спитають його: „Скільки ви бажаєте?“ До того ж, він розумів ясно, що після того, як самі умови подорожі зроблять їх подружжям, пані де Баржетон уже цілковито належатиме йому, і вони житимуть разом. На її слова: „Чи може не хочете?“—він відповів сльозами, обняв Луїзу, пригорнув міцно до серця і вкрив її шию жагучими поцілунками. Раптом він спинився, наче згадав щось, і скрикнув:

— Боже мій! А післязавтра ж весілля моєї сестри!

Це був останній зойк благородної і чистої дитини. Могутні зв'язки, що з'єднують молоді серця з родиною, з першим другом, з усіма першими почуттями, дістали жахливий удар сокирою.

— А що ж спільного, — скрикнула гордовита де Негреплісс, — між весіллям вашої сестри і дальшим розвитком нашого кохання? Невже ви так бажаєте бути дружкою на цьому весіллі міщан і робітників, що не можете пожертвувати мені цією благородною розвагою? Подумаєш, яка жертва! — сказала вона з презирством. — А я послала сьогодні свого чоловіка битись через вас! Ідіть, залиште мене. Я помилилась!

Вона впала напівнепритомна на канапку. Люсьєн кинувся до неї, благаючи пробачити йому, проклинаючи всю свою сім'ю, сестру й Давіда.

— Я так вірила у вас, — сказала вона. — У пана де Канте-Круа була мати, яку він гаряче любив; але щоб одержати від мене листа з словами: „я задоволена“, він умер у полум'ї битви. А ви, коли мова йде про те, щоб їхати зо мною, не можете відмовитись від весільного обіду.

Люсьєн ладен був убити себе, його розпач був такий щирий і глибокий, що Луїза простила його, хоч і дала відчутти, що він мусить спокутувати цю провину.

— Ідіть же, — сказала вона, — не говоріть нічого нікому і будьте завтра опівночі за сто кроків від Манля.

Земля під ногами здалась Люсьєнові малою, він вернувся до Давіда, а за ним, як фурії за Орестом, гнались сподіванки, бо він бачив перед собою тисячі труднощів, що всі зводились до одного страшного слова: „А гроші?“ Він так боявся прозірливості Давіда, що замкнувся у своєму маленькому кабінеті, щоб зібрати докупи думки, приголомшені його новим становищем. Отже, треба було покинути це помешкання, яке так багато коштувало, звести нанівець стільки зроблених жертв. Люсьєн подумав, що тут може оселитися його мати, і Давід заощадить на дорогій прибудові, яку він збирався робити в дворі. Його від'їзд допоможе влаштуватись родині, він добрав для своєї втечі тисячу виправдальних причин, бо ж немає більшого езуїта, як бажання. Він зразу побіг в Умо до сестри, щоб сповістити її про свою нову долю і порадитися з нею. Дійшовши до аптеки Постеля, він подумав, що коли не буде іншого способу, він позичить у батькового наступника суму, потрібну йому на рік життя в Парижі. „Якщо я житиму з Луїзою, мені одного екю на день буде цілком досить, це становить разом тисячу франків на рік, — подумав він сам собі. — А через півроку я буду вже багатим“.

Люсьєн признався Єві й матері з умовою глибокого збереження таємниці. Обидві заплакали, вислухавши честолюбця, а коли він спитав їх про причину цих сліз, вони сказали йому, що всі свої заощадження витратили на білизну, на посаг Єви, на численні господарські дрібниці, про які не подумав Давід. Вони раділи, що можуть це зробити, бо Давід визнав за Євою десять тисяч франків посагу. Тоді Люсьєн висловив свою думку про позику в Постеля, і пані Шардон пішла до нього просити позичити їм тисячу франків на рік.

— Любий Люсьєн, — сказала Єва, в якій згнітилось серце, — значить, ти не будеш на моєму весіллі! О, вернись! Я почекаю кілька днів. Вона дозволить тобі вернутися сюди тижнів через два, коли ти вже проводиш її в Париж. Вона подарує нам якийсь тиждень, аджеж ми виплекали тебе для неї. Наш шлюб не буде щасли-

вий, коли тебе не буде на весіллі. Та чи вистачить тобі однієї тисячі франків? — перепинила вона раптом сама себе.

— Хоч твій фрак тобі дуже до лиця, але він у тебе один тільки. Ти маєш лише дві тонкі сорочки, а решта шість з грубого полотна. Тільки три галстуки в тебе батистові, а інші з простого жаконету, та й хусточки в тебе негарні. Коло тебе вже не буде сестри, щоб прати твою білизну того дня, як треба чистої. Тому треба мати її багато більше. В тебе тільки одні нанкові штани, ті, що цього року пошиті; торішні вузькі на тебе. Отже, тобі доведеться замовити костюм у Парижі, а ціни там не ангулемські. Тільки два твої білі жилети можна надіти, решту я вже латала. Знаєш, раджу тобі взяти дві тисячі франків!

В цю хвилину ввійшов Давід. Мабуть, він почув останні слова, бо мовчки й пильно дивився на сестру й брата.

— Не таїть від мене нічого, — сказав він.

— Ах, — скрикнула Єва, — він їде з нею!

— Постель, — сказала, входячи й не помічаючи Давіда, пані Шардон, — згоджується позичити тисячу франків, але тільки на півроку, і то з умовою, щоб за тебе поручився твій зять, бо, каже він, ти не можеш сам дати йому ніякої гарантії.

Мати обернулась, побачила Давіда й усі четверо нічого не сказали. Родина Шардонів почувала, як багато вже взяла в Давіда. Усім було соромно. Очі Давіда понялись сльозами.

— Так ти не будеш на моєму весіллі! — сказав він. — Ти не лишишся з нами. А я ж усе, що мав, витратив! Ох, Люсьєн, коли я ніс ці маленькі весільні подарунки Єві, то ніколи не думав, що жалітиму, що купив їх, — сказав він, дістаючи з кишені кілька футлярів і втираючи сльози.

Він поставив ці оправлені саф'яном футляри на стіл перед тещею.

— Навіщо ви так піклуєтесь за мене? — сказала Єва, по-ангельськи посміхаючись, і цією посмішкою зм'якшуючи його слова.

— Люба мамо, підіть до Постеля й скажіть йому, що

я згоден дати свій підпис, бо бачу по твоєму обличчю, Люсьєн, що ти вирішив остаточно їхати.

Люсьєн сумно й ніжно похилив голову й сказав через хвилину:

— Не судіть мене, мої кохані ангели! — він обійняв Єву і Давіда, підвів до себе, пригорнув і додав:

— Подождіть результатів, і ви побачите, як я вас люблю. Давід, нащо були б нам наші високі думки, якби вони не допомагали нам бути вільними від зовнішніх обрядів, якими закони сковують чуття? Хіба моя душа не буде тут, не зважаючи на простір і віддаль? Хіба думка не сполучить нас? Адже я маю покликання до поезії. А хіба прийдуть видавці сюди за моїм „Стрільцем Карла ІХ“ або за „Стокротками“? Хіба рано чи пізно мені не довелось б зробити те, що я роблю зараз? І чи трапляться мені колись такі сприятливі умови? Може, все моє щастя в тому, що на самому початку свого життя в Парижі я ввійду в коло осіб, які бувають у салоні пані д'Епар.

— Він має рацію, — сказала Єва. — Хіба ви не казали мені самі, що йому треба якнайшвидше їхати в Париж?

Давід узяв Єву за руку й повів у вузьку кімнатку, де вона жила сім років. Тут сказав їй тихо:

— Йому треба дві тисячі франків, сказала ти, моє щастя. Постель позичає тільки одну.

Єва глянула на свого нареченого зляканим поглядом, що виявляв усю її муку.

— Слухай, кохана Єво, нам доведеться важко починати наше життя. Я витратив усе, що мав. Лишилось тільки дві тисячі франків, і половина цієї суми негайно й неодмінно потрібна для того, щоб працювала друкарня. Віддати тисячу франків твоєму братові, це значить віддати наш хліб, порушити наш спокій. Якби я був сам, я б знав, що робити, але нас двоє. Вирішай ти.

Єва нестямно кинулась йому в обійми, ніжно поцілувала його й прошепотіла, вся в сльозах:

— Роби так, якби ти був сам. Я працюватиму, щоб заробити ці гроші.

Хоч палко, як ще ніколи, поцілувались молоді, Давід лишив Єву зовсім пригнічену й вернувся до Люсьєна.

— Не журись, — сказав він, — ти матимеш потрібні тобі дві тисячі франків.

— Ідїть обоє до Постеля, — сказала пані Шардон, — бо вам обом треба підписати вексель.

Коли друзі знову вернулись нагору, вони побачили, що Єва з матір'ю моляться навколїшках. Хоч вони знали, скільки надїй здїйсниться після повороту Люсьєна, але почували, як багато вони втрачають зараз у цїй розлуцї; вони вважали, що купують майбутнє щастя надто дорогою цїною, що ця розлука крає їм душу і несе тисячу страхів за долю Люсьєна.

— Якщо ти колинебудь забудеш цю картину, то будеш останнім з людей, — сказав пошепки Люсьєнові Давід.

Він уважав, мабуть, за потрібне сказати це суворе слово. Його лякав не тільки вплив пані де Баржетон, а фатальна непостійність вдачі Люсьєна, яка могла штовхнути його однаково як на добру, так і на погану путь.

Єва незабаром спакувала багаж Люсьєна. Цей літературний Фернанд Кортес речей брав з собою небагато. Він одягся в свій найкращий сюртук, найкращий жилет і в одну з своїх двох тонких сорочок. Вся його білизна, знаменитий фрак, вся решта речей і рукописи вмістились у зовсім маленький пакунок, який Давід, щоб пані де Баржетон його й не бачила, запропонував відіслати дилїжансом одному своєму кореспондентові, паперовому торговцю, написавши йому, щоб віддав Люсьєнові.

Хоч пані де Баржетон ужила всіх застережливих заходів, щоб затаїти свій від'їзд, дю Шатле довідався про нього й захотів дізнатись, сама вона поїде, чи з Люсьєном; він послав свого лакея в Рюффек, доручивши йому оглядати пильно всі карети, що мінятимуть там коней.

— Якщо вона візьме з собою свого поета, то буде моєю, — подумав він.

Другого дня на світанку Люсьєн виїхав разом з Давідом, що роздобув кабріолет з конем і сказав, що їде до батька в різних справах. Ця маленька брехня в тодішніх його обставинах була цілком ймовірною. Друзі поїхали в Марсак і провели частину дня в старого ведмедя. Надвечір вони направились за Манль і почекали пані де Баржетон, що прибула перед ранком. Побачивши

старезну шестидесятилітню карету, яку він стільки разів бачив у каретному сараї, Люсьєн схвилювався, як ще ніколи в житті; він кинувся в обійми Давідові, який сказав йому:

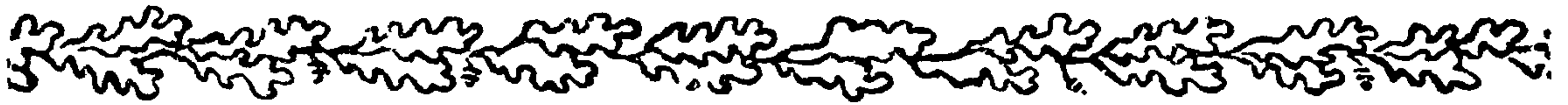
— Дай боже на все добре!

Друкар сів знову в свій поганенький кабріолет і поїхав з гнітом на серці, бо його не покидали страшні передчуття про долю Люсьєна в Парижі.

Кінець першої частини

ЧАСТИНА ДРУГА

ПРОВІНЦІАЛЬНА ЗНАМЕНИТІСТЬ
У ПАРИЖІ

Ні Люсьєн, ні пані де Баржетон, ні Жантіль, ні покоївка Альбертіна ніколи не розповідали докладно про цю подорож. Одначе, треба думати, що постійна присутність слуг дуже псувала її для коханця, бо він сподівався від неї всіх утіх викрадання. Люсьєн уперше в своєму житті їхав поштою і був страшенно здивований, що по дорозі з Ангулема в Париж він посіяв мало не всі гроші, які призначав собі на цілий рік. Як усі люди, що поєднують у собі дитячу принадність з силою таланту, він необережно виявив своє наївне здивування з приводу нових для нього речей. Чоловік мусить добре вивчити жінку раніш, ніж висловлювати їй свої переживання й думки так, як вони в нього зароджуються. Коли коханка така ніжна й любляча, як і висока душею, вона всміхнеться дитячим пустошам і зрозуміє їх; але досить їй хоч трохи бути гонористій, і вона ніколи не простить коханцеві, що він показав себе хлопчаком, марним чи дрібним. Деякі так високо підносять свій культ у коханні, що бажають вічно бачити бога в своєму ідолі. А ті, що покохали чоловіка ради нього самого раніше, ніж покохати його для себе, люблять у ньому однаково як його дріб'язковість, так і його величність. Люсьєн не розгадав ще досі, що в пані де Баржетон кохання було прищеплене до гордості. Даремне не пояснив він собі кількох посмішок Луізи, які прохопились у неї під час подорожі,

коли, замість стримуватись, він віддавався пустошам, як молоде мишеня, що вибігло з нори.

Перед світанком подорожні спинились у готелі Гайяр-Буа, на вулиці д'Ешель. Закохані так стомились, що Луїза передусім хотіла заснути і лягла, наказавши Люсьєнові найняти собі кімнату над тим помешканням, що зайняла вона. Люсьєн спав до четвертої години дня. Пані де Баржетон звеліла збудити його перед обідом; довідавшись, котра година, він похапцем одягся і спустився до Луізи. Він побачив її в гидкій готельній кімнаті, на великий сором Парижеві, де досі, не зважаючи на всі претензії на елегантність, немає жодного готеля, де подорожній міг би почувати себе як дома. Хоч у очах Люсьєна ще був туман від сну, як це буває після раптового пробудження, він не пізнав своєї Луізи в цій холодній, несонячній кімнаті із злинялими завісами, з нікчемним паркетом, з потертими, лихенькими, старими або випадково купленими меблями. Справді, бувають люди, що втрачають свій вигляд, ба навіть ніби й своє значення, коли одірвуться від облич, речей і місць, які були їм сбрамленням. Живі фізіономії мають властиву їй потрібну їм атмосферу, як світлотінь на фламандських картинах, яка надає життя постатям, створеним генієм художника. Такі майже всі провінціали. До того ж, пані де Баржетон здавалась більш гордою і замисленою, ніж вона мусіла б бути в ту хвилину, коли починалось безборонне щастя. Люсьєн не міг ремствувати — Жантіль і Альбертіна подавали до столу. Обід не був такий достатній і доброякісний, яким він завжди буває на провінції. Страви з сусіднього ресторану були урізані спекуляцією, скупі відпущені й тхнули визначеною порцією. Париж дуже непривітний в цих дрібничках, на які приречені всі середньої заможності люди. Люсьєн чекав кінця обіду, щоб розпитати Луїзу, бо не зрозумів зміни, яка з нею сталася. І він не помилявся. Важлива подія — адже міркування становлять подію в духовному житті — сталася під час його сну.

Години коло другої в готель з'явився Сікст дю Шатле, звелів збудити Альбертіну, сказав їй, що негайно бажає бачити її пані, і прийшов удруге, не давши Луізі часу

навіть гаразд одягтися. Анаїс, надзвичайно здивована й зацікавлена дивовижною появою пана дю Шатле, — бо була певна, що сховала всі сліди свого від'їзду, — прийняла його о третій годині.

— Я поїхав услід за вами, ризкуючи дістати догану від адміністрації, — сказав він, вітаючись з нею. — Але я готовий позбутись посади, аби тільки врятувати вас.

— У чому річ? — скрикнула пані де Баржетон.

— Я бачу, що ви любите Люсьєна, — продовжував він, прикидаючись ніжним і сумирним, — бо треба дуже любити людину, щоб не зважити ні на що й забути закони пристойності, вам чудово відомі. Хіба ви думаєте, люба й кохана Наїс, що вас приймуть у пані д'Епар або десь у іншому паризькому салоні, коли довідаються, що ви ніби втекли з Ангулема з юнаком, до того ж після дуелі пана де Баржетона з де Шандур? Перебування вашого чоловіка в Ескарба́ має вигляд розлуки з вами. В таких випадках порядні люди спочатку б'ються за честь своєї дружини, а потім дають їй повну волю. Любіть пана де Рюбанпре, дбайте про нього, робіть з нього що хочете, тільки не живіть з ним разом. Якби хтонебудь тут довідався, що ви приїхали з ним в одній кареті, весь той світ, який ви хочете бачити, викинув би вас із свого кола. До того ж, Наїс, не приносьте таких жертв юнакові, якого ви ще ні з ким не порівнювали, якого ви ще не вивірили, який може забути вас ради якоїсь парижанки, коли вона здасться йому потрібнішою за вас для його честолюбних намірів. Я не хочу шкодити тому, кого ви любите, але дозвольте мені більше дбати за ваші, ніж за його інтереси, і сказати вам: випробуйте його, зрозумійте всю вагу вашого кроку. Якщо всі двері перед вами будуть зачинені, якщо жінки не схочуть вас приймати, то хоч застережіть себе від докорів за свої жертви, упевнившись, що той, кому ви їх приносили, вічно буде їх достойний і зрозуміє їх. Пані д'Епар тим обережніша, що й сама розійшлася з чоловіком так, що ніхто не міг дізнатись таємниці їхньої розлуки. Проте, Наваррени, Бламон-Шоври, Ленонкури, одне слово, ніхто з родичів не відкинулись її, найсумлінніші жінки бувають у неї і приймають її з глибокою пошаною, так що винним

уважається маркіз д'Епар. З першого ж свого візиту до пані д'Епар ви побачите, що я маю рацію. Справді, я можу сказати вам наперед, бо добре знаю Париж, — коли ви ввійдете до маркізи д'Епар, горе вам, якщо вона довідається, що ви спинились у готелі Гайяр-Буа з сином аптекаря, хоч би як хотів він бути паном де Рюбанпре. Тут соперниці будуть у вас хитріші й зловистивіші, ніж Амелі; вони вже неодмінно знатимуть, хто ви, звідки і що ви робите. Я бачу, ви розраховували на інкогніто. Хіба ви не зустрінете на кожному кроці ангулемців? Шарантські депутати приїдуть перед відкриттям Палати, генерал приїде у відпуск, та досить одному ангулемцеві побачити вас, щоб вам був виголошений дивовижний присуд: вас уважатимуть тільки за Люсьєнову коханку. Якщо я вам буду на щось потрібний, то я спинився у головного управителя податків на вулиці Фобур-Сент-Оноре, за два кроки від пані д'Епар. Я досить добре знайомий з дружиною маршала де Карільяно, з панією де Серізі і з президентом ради, щоб вас представити їм. Але ви побачите стільки людей у салоні пані д'Епар, що зовсім не потребуватиме моїх послуг. Вам не доведеться бажати попасти туди чи туди: всюди ви будете бажаною гостею.

Пані де Баржетон не спинила дю Шатле; слушність його зауважень вразила її. Дійсно, ангулемська королева розраховувала на інкогніто.

— Ви маєте рацію, любий друже, — сказала вона. — Але що ж мені робити?

— Дозвольте мені, — відповів Шатле, — підшукати вам пристойне вмебльоване помешкання. Там життя коштуватиме вам дешевше, ніж у готелі, і ви будете у себе дома. І якщо ви мені справді повірили, то сьогодні ночуватимете вже там.

— Але як ви довідались про мою адресу? — спитала вона.

— Вашу карету легко пізнати. Крім того, я їхав слідом за вами. У Севрі поштар, який вас привіз, сказав моєму вашу адресу. Так ви дозволяєте мені бути вашим квартирмейстром? Я зараз же напишу вам, де я вас улаштував.

— Добре, зробіть це! — сказала вона.

Здавалось, ці слова нічого не означали, а вони означали все. Барон дю Шатле розмовляв світською мовою з світською жінкою. Він блиснув перед нею елегантністю паризького вбрання і приїхав гарненьким кабріолетом. Випадково пані де Баржетон підійшла до вікна, щоб обміркувати свій стан, і бачила, як він від'їжджав. Через кілька хвилин Люсьєн, раптово збуджений, хапливо одягнутий, став перед нею в торішніх нанкових штанах і лихенькому сюртуці. Він був красивий, але смішно одягнутий. Одягніть Аполона Бельведерського або Антіноя в костюм водовоза, і ви не пізнаєте чудовий утвір грецького чи римського різця. Очі порівнюють раніш, ніж серце встигне виправити цей швидкий, машинальний вирок. Контраст між Люсьєном і Шатле був надто великий, щоб не вразити Луїзу. О шостій годині, коли обід закінчився, пані де Баржетон зробила Люсьєнові знак сісти коло неї на вбогій канапці, обитій червоним перкалем у жовті квітки.

— Мій Люсьєн, — сказала вона, — чи не думаєш ти, що коли ми зробили помилку, для нас обох однаково вбійчу, то її слід виправити? Ми не повинні, люба дитино, ні жити вкупі в Парижі, ні виявляти того, що ми приїхали разом. Твоє майбутнє багато в чому залежить від мого становища, а я зовсім не хочу тобі його псувати. Отже сьогодні ввечері я переїду в нове помешкання кроків за кілька звідси, а ти залишишся в цьому готелі; ми зможемо бачитись щодня і уникнути всякого поговору.

Луїза пояснила Люсьєнові світські закони, і той здивовано слухав її. Не знаючи ще, що коли жінка кається в своїй помилці, вона кається вже й у своєму коханні, він зрозумів, проте, що він уже не той Люсьєн, що був у Ангулемі. Луїза говорила тільки про себе, про свої інтереси, про свою репутацію, про своє товариство. Щоб виправдати свій егоїзм, вона пробувала запевнити його, що справа йде про нього. Він не мав ніяких прав на Луїзу, що так раптово перетворилась знову на пані де Баржетон, і, ще гірше, — не мав над нею ніякої влади. Тому він не міг стримати сліз, що покотились з його очей.

— Якщо я ваша слава, то ви для мене щось багато більше: ви моя єдина надія і все моє майбутнє! Я розумів так, що коли ви хочете поділити зо мною мій успіх, то поділіть і моє горе, а ми вже ось розлучаємось.

— Ви судите мене, — сказала вона, — отже, ви мене не любите!

Люсьєн глянув на неї з таким стражданням у очах, що вона не змогла не сказати йому:

— Мій любий, я залишусь з тобою, якщо хочеш; ми погубимо себе й лишимось без підтримки. Але коли ми будемо обоє нещасні й усіма покинуті, коли твій неуспіх — а треба все передбачати — відштовхне нас назад у Ескарба, згадай тоді, моє кохання, що я завбачала такий кінець, застерігала тебе й пропонувала тобі дійти успіху, підлягаючи всім світським законам і звичаям.

— Луїзо, — відповів він, обнімаючи її, — мені страшно, що ти така розважлива. Пам'ятай, що я дитина, що я цілком віддався твоїй, дорогій мені, волі. Мені хотілося б силою опанувати людей і обставини. Та коли я можу за твоєю допомогою дійти свого швидше, ніж сам, я щасливий, що буду зобов'язаний тобі всім своїм майбутнім. Прости мене! Я надто багато зв'язав з тобою, щоб тепер не боятись усього. Для мене розлука — призвісник забуття; а забуття — це смерть!

-- Любий хлопчику, адже світ вимагає від тебе дуже небагато, — відповіла вона. — Мова йде лише про те, щоб ти ночував тут, а цілі дні ти будеш зо мною, і ніхто в цьому не побачить нічого осудного.

Ще кілька ласк, і Люсьєн заспокоївся. Через годину Жантіль подав пані де Баржетон записку від дю Шатле, де він її повідомляв, що знайшов їй помешкання на вулиці Нев-де-Люксембург. Вона спитала, де саме ця вулиця — вона була недалеко від вулиці д'Ешель, — і сказала Люсьєнові:

— Ми сусіди!

Через дві години Луїза сіла в екіпаж, який прислав за нею дю Шатле, і поїхала до себе. Помешкання, одне з тих, які вмебльовують оббивачі й наймають потім багатим депутатам або знатним панам, що приїжджають у Париж на час, було дуже розкішне, але не вигідне.

Люсьєн вернувся в маленький готель Гайяр - Буа коло одинадцятої години ввечері, не бачивши ще Парижа, крім тієї частини вулиці Сент - Оноре, яка тягнеться між вулицею Нев - де - Люксембург і вулицею д'Ешель. Ліг спати в своїй убогій кімнаті, мимоволі порівнявши її до розкішного помешкання Луізи.

В ту хвилину, як він виходив від Луізи, до неї, вертаючись додому від міністра закордонних справ, заїхав барон дю Шатле в пишному бальному костюмі, щоб дати звіт пані де Баржетон за всі складені від її імени договори. Луіза турбувалась, розкіш лякала її. Провінціальні звички справили на неї свій вплив, вона стала такою обачною у витратах, що могла здатись у Парижі скупкою. Вона привезла з собою чек на 20 тисяч франків до головного управителя податків, сподіваючись покрити з цієї суми всі свої перевитрати впродовж чотирьох років, і вже боялась, що цих грошей замало і що вона наробить боргів. Дю Шатле сказав їй, що за помешкання їй треба буде платити шістсот франків на місяць.

— Дрібниця, — сказав він, побачивши, що Наїс підскочила. — До ваших послуг буде карета за п'ятсот франків на місяць, разом це становить п'ятдесят луїдорів. Поза тим вам лишається тільки дбати про туалети. Великосвітська жінка не може інакше жити. Якщо ви хочете, щоб пан де Баржетон дістав посаду головного управителя податків або якусь посаду при дворі, вам не слід прибіднюватись. Тут дають тільки багатим. Дуже добре, що ви маєте Жантіля для виїздів і Альбертіну, бо слуги в Парижі — розор. Обідати вам не часто доведеться вдома, бо ваше становище серед паризького світу цілком забезпечене.

Пані де Баржетон з бароном почали розмову про Париж. Дю Шатле розказав їй останні новини, тисячу дрібничок, не знати яких не можна справжньому парижанинові. Потім він дав Наїс поради, до яких магазинів їй треба вдатись за покупками: вказав їй Ербо для токів, Жюльетту для капелюхів; дав їй адресу кравчихи, що могла замінити Вікторіну; взагалі, дав відчути, що їй треба „розангулемитись“. Наприкінці йому спала в голову ще одна щаслива думка:

— Завтра, — сказав він недбало, — я, певне, матиму ложу десь у театрі. Я заїду за вами й паном де Рюбан-пре. Сподіваюсь, ви дозволите мені показати вам обом Париж.

— Він багато великодушніший, ніж я гадала, — подумала пані де Баржетон, коли він запросив і Люсьєна.

У червні місяці міністри не знають, що їм робити з своїми ложами в театрах: міністерські депутати і їхні виборці сидять у себе на виноградниках або доглядають жнив у своїх маєтках, найвимогливіші їхні знайомі на дачі або подорожують. Отже, в найкращих ложах паризьких театрів у цей час можна побачити випадкових, чудних глядачів, яких постійні відвідувачі цих театрів в інший час ніколи не бачать і які надають усій публіці вигляду потертої оббивки. Дю Шатле й подумав, що завдяки цим обставинам він зможе, не витрачаючи багато грошей, дати Наїс розвагу, до якої такі ласі всі провінціали. Хоч пані де Баржетон була дуже самовпевнена, звикнувши постійно панувати над усіма, однак вона дуже боялась здатися тут провінціалкою. У неї було досить такту для розуміння, що взаємини між жінками великою мірою залежать від першого вражіння. Вона почувала в собі досить сил, щоб швидко підвестись до рівня таких жінок з вищого товариства, як пані д'Епар, але почувала, що для свого дебюту потребує їхньої зичливості, і особливо старалась не втратити жодного шансу на успіх. Тому вона була без краю вдячна дю Шатле за те, що він показав їй способи попасти в тон паризькому світові. Маркіза д'Епар цілком випадково була в такому становищі, що їй приємно було допомогти родичці свого чоловіка. Маркіз д'Епар без ніякої видимої причини відійшов від товариства. Він не піклувався ні власними справами, ні громадськими, ні сім'єю, ні дружиною. Отже, маркіза стала сама собі господинею і почувала потребу в підтримці суспільства, тому була дуже задоволена, що може замінити в цій справі свого чоловіка й стати заступницею його родини. Ба більше, цим заступництвом вона хотіла перед усіма попишатись, щоб підкреслити ще раз провину свого чоловіка. Того ж дня вона написала пані де Баржетон, уродженій де Не-

греплісс, чарівну записку, таку гарну форшою, що треба добре вчитатись, щоб зрозуміти її беззмістовність: „Вона дуже радіє обставинам, що наблизили до її родини особу, про яку вона так багато чула і з якою бажала познайомитись, бо дружба в Парижі не така тривка, щоб їй не хотілось любити ще когонебудь на цьому світі; інакше треба було б поховати разом з багатьма ще одну ілюзію. Вона цілком віддає себе в розпорядження кузини, і сама залюбки завітала б до неї, якби недуга не затримувала її дома. Але вона вже вважає себе зобов'язаною перед кузиною за одне те, що вона про неї згадала“.

Під час першої своєї прогулянки по паризьких бульварах і вулицях Люсьєн, як і всі новоприбулі, більше дивився на речі, ніж на людей. У Парижі увагу притягає передусім те, що всього так багато, що все таке грандіозне: розкішні магазини, високі будинки, безліч екіпажів, постійний контраст надзвичайної розкоші й надзвичайних злиднів вражають насамперед. Серед чужої йому юрби цей юнак з багатою уявою відчув ніби безмежне змалення себе самого. Особи, які в провінції мають певне значення і на кожному кроці бачать потвердження цього, ніяк не можуть призвичаїтись до цілковитої і раптової втрати своєї ваги. Бути чимсь у своєму краї і стати нічим у Парижі — ці два стани потребують певних щаблів переходу; ті, хто переходить раптово з одного в другий, потрапляють у стан якогось знівечення. Для молодого поета, який знаходив відгук на кожне своє почуття, який мав кому звірити кожен свою думку і кожне своє переживання, Париж здавався жахливою пустинею.

Люсьєн не заїхав за своїм парадним синім фракком, і йому ніяково було за бідність, щоб не сказати ветхість, свого костюму, коли він знову йшов до пані де Барже-тон, сподіваючись, що вона вже вернулась додому. Він застав у неї барона дю Шатле, що повіз їх обох обідати до Роше-де-Канкаль. Приголомшений швидким темпом паризького життя, Люсьєн нічого не міг сказати Луїзі, тим більше, що в кареті вони були втрюх, але потиснув їй руку, і вона дружньо відповіла йому тим самим на всі думки, що він висловив таким способом.

По обіді дю Шатле повіз обох своїх гостей у театр Водевіль. Люсьєнові присутність дю Шатле була дуже неприємна, і він проклинав долю, що привела його в Париж. Управитель податків поясняв свій приїзд честолюбними намірами; він сподівався зайняти посаду секретаря в якійсь управі і вступити до державної Ради рекетмейстером; він приїхав домагатись виконання колишніх обіцянок, бо ж не може така людина, як він, лишатись вічно управителем посередніх податків; у таким разі краще ніде не служити, стати депутатом, піти шляхом дипломатичної кар'єри. Він прибільшував своє значення, але Люсьєн виразно почував перевагу цього старого франта перед собою, — це була світська людина, обізнана в паризькому житті. А особливо прикро було Люсьєнові, що він зобов'язаний йому своїми розвагами. Тим часом, як поет ніяковів і непокоївся, колишній секретар для особливих доручень почував себе як риба в воді. Дю Шатле посміхався з непевності, подиву, запитань і дрібних огріхів, роблених його суперником через незнання звичаїв, як старий морський вовк посміхається з новаків у морській справі. Одначе, задоволення від першої вистави, баченої ним у Парижі, винагородило Люсьєна за прикрість від присутності дю Шатле. Цей вечір відзначився для нього тим, що він відкинув чимало поглядів на провінціальне життя. Коло ширилось, суспільство набирало інших пропорцій. Порівняно з його сусідками, кількома гарненькими, елегантно вдягнутими парижанками, туалет пані де Баржетон був надто за давнений; ні матеріал, ні фасон, ні колір не відповідали моді. Її зачіска, що так чарувала його в Ангулемі, здалась йому позбавленою всякого смаку, коли він порівняв її з чарівними вигадками, якими визначались парижанки.

— Невже вона такою залишиться? — подумав він, не знаючи того, що на свій туалет пані де Баржетон витратила цілий день.

У провінції не можна ні вибирати, ні порівнювати; звичка бачити відомі обличчя надає їм умовної краси. А в Парижі та жінка, яку в провінції вважали красивою, не привертає ніякої уваги, бо вона була красива тільки за прислів'ям: у королівстві сліпих однооки — королі.

Очі Люсьєна порівнювали її так само, як вона вчора порівнювала його з дю Шатле.

Пані де Баржетон теж дозволила собі чудні міркування про свого коханця. Не зважаючи на свою дивну красу, поет не мав відповідного вигляду. Його сюртук в надто короткими рукавами, поганенькі рукавички, вузький жилет робили його смішним поруч інших молодих людей, що були на балконі : виглядав він, на думку пані де Баржетон, жалюгідно. Шатле, що турбувався про неї без ніяких вимог, що виявляв до неї увагу, спід якої світилось глибоке кохання, Шатле — елегантний і незмушений, як актор, що вернувся на добре знану йому сцену, — за два дні вернув собі ґрунт, утрачений за півроку.

Хоч звичайно не визнається, що почуття можуть раптом змінитися, але певна річ, що коханці розлучаються багато швидше, ніж сходяться. Для пані де Баржетон і Люсьєна готувалось розчарування, і причиною цього був Париж. В Парижі життя зростало в очах поета, а суспільство набрало нового обличчя в очах Луізи. І для неї, і для нього досить було якогось випадку, щоб розрубати нитки, які їх зв'язували. Цього жахливого удару сокирою Люсьєнові недовго довелось чекати.

Пані де Баржетон завезла поета в його готель і поїхала до себе в супроводі дю Шатле, що страшенно не сподобалось бідному закоханому.

„Що вони говоритимуть про мене?“ — думав він, піднімаючись до своєї сумної кімнати.

— Цей бідний юнак на диво нудний, — сказав дю Шатле, тільки но зачинилися дверці карети.

— Так буває з усіма, хто носить в голові і в серці цілий рій думок. Люди, що мають так багато висловити чудовими творами, довгий час виношуваними, з деяким презирством ставляться до розмови, де розум зм'ялюється, розмінюючись на дрібну монету, — сказала горда де Негрпелісс, яка ще мала сміливість боронити Люсьєна не стільки ради нього, як ради себе.

— Охоче погоджуюсь, — відповів барон, — але ми живемо з живими людьми, а не з книжками. Слухайте,

люба Наїс, я бачу, що між вами і ним немає ще нічого, і це мене дуже тішить. Якщо ви вирішили додати до свого життя захоплення, якого вам досі бракувало, то благаю вас — хай воно буде не до цього гаданого генія. Що, як ви помилились? Що, як через кілька днів, порівнявши його з справжніми талантами, з дійсно видатними людьми, яких ви побачите, ви переконаєтесь, дорога, прекрасна сирена, що взяли на свої блискучі плечі й привезли до пристані не людину з лірою в руках, а мавпеня без порядних манер, без ніякого значення, дурненьке й зухвале, яке могло здаватись розумним в Умо, а в Парижі обернулось на пересічного хлопця? До того ж, тут щотижня друкуються томи віршів, і найгірший з них в сто раз вартніший за всю поезію пана Шардона. Благаю вас, почекайте і порівняйте! Завтра п'ятниця — день опери, — додав він, побачивши, що карета вже звертає на вулицю Нев-де-Люксембург — пані д'Епар має до своїх послуг ложу гофмейстерів, — напевне вона поведе вас туди. Щоб бачити ваш успіх, я піду в ложу пані де Серізі. Дають „Данаїд“.

— До побачення, — сказала вона.

Другого дня пані де Баржетон постаралась добрати найвідповідніше ранкове вбрання, щоб піти з візитом до своєї кухні, пані д'Епар. Було холоднувато, і вона не вибрала нічого кращого з своїх старих ангулемських туалетів, як зелену бархатну сукню, досить екстравагантно оздоблену. Люсьєн своєю чергою відчув конечну потребу з'їздити по свій знаменитий синій фрак, бо з огидою дивився на свій сюртук і хотів увесь час бути добре вдягнутим на той випадок, якби довелось несподівано зустрітись з панією д'Епар або раптом поїхати до неї. Він узяв візника, щоб негайно привезти свій пакунок з речами, і витратив три чи чотири франки. Це дало йому привід замислитись над фінансовими пропорціями паризького життя. Досягши найвищого щабля в своєму вбранні, він прийшов на вулицю Нев-де-Люксембург, але на порозі зустрів Жантіля в супроводі виїзного єгеря в чудовим пір'ям на шапці.

— А я йшов до вас, пане. Ось пані послала вам записку, — сказав Жантіль, що не знав ще паризької ввіч-

ливості й звик до простих провінціальних звичаїв. А егер прийняв поета за слугу.

Люсьєн розпечатав листа і довідався з нього, що пані де Баржетон проведе цілий день у пані д'Епар, а ввечері буде в опері; але вона додавала, що він теж може туди прийти, бо її кузина така ласкава, що дозволяє їй приділити одне місце молодому поетові й дуже рада, що може дати йому цю розвагу.

— Ні, вона любить мене! Мої побоювання були даремні. Вона представить мене своїй кузині сьогодні ж увечері!

Він підскочив від радості й вирішив весело провести час, який ще відділяв його від щасливого вечора. Він подався в Тюільрі, маючи намір погуляти там, поки піде обідати до Вері. Пустотливо підстрибуючи, не почувуючи під собою ніг, щасливий і безжурний, Люсьєн опинився на терасі Фейянів і пробіг нею, оглядаючи гуляючих гарненьких жінок з їхніми поклонниками, елегантні пари молодих людей, що йшли підруку й віталися поглядом із знайомими при зустрічі. Яка різниця між цією терасою і ангулемським бульваром Болье! Птахи цього саду були зовсім по-іншому красиві, ніж ангулемські! Тут була вся розкіш кольорів, якими виблискують орнітологічні породи Індії та Америки порівняно з сірими кольорами європейських птахів. Дві жорстокі години провів Люсьєн у Тюільрі: він озирнувся сам на себе і виголосив собі суворий присуд.

Передусім, на жодному з тих елегантно вдягнутих молодих людей він не побачив фракa. Якщо й бачив на комусь фрак, то це був або старик поза законом, або рантье з кварталу Маре, або конторник. Переконавшись, що є костюми ранкові й костюми вечірні, поет з палкою уявою і проникливим зором зрозумів, яке непоказне у нього вбрання, які смішні хиби його фракa, бо його фасон давно вийшов з моди, його колір був не справжній синій, комір — незграбний, передні поли від довгого носіння заходили одна за другу, гудзики почервоніли, на швах видно було фатальні білі лінії. До того ж, жилет у нього був надто короткий і такого грубого провінціального крою, що Люсьєн раптом застібнув фрак, щоб

його сховати. Нарешті він помітив, що нанкові штани носять лише прості люди. На людях *comme il faut* штани були або з чудових матерій фантазі, або бездоганно білі; знову ж таки, у всіх вони були із штрипками, а в нього вони зовсім не ладили з каблуками чобіт, до яких пом'яті краї матерії виявляли найдужчу антипатію. Він носив білий галстук з вишиваними кінчиками; його сестра, побачивши такі у пані де Шандур і дю Отуа, поспішила поробити і йому такі самі. А тут ніхто, за винятком людей дуже поважних, кількох старих фінансистів або суворих з вигляду адміністраторів, не носив білих галстуків уранці; що ж сталося з Люсьєном, коли він побачив по той бік ґрат на тротуарі вулиці Ріволі пекарського учня з корзиною на голові, і на ньому — білий галстук з кінчиками, вишитими, мабуть, його коханкою-гризеткою! Він ніби дістав страшенний удар у серце — цей досі мало досліджений орган, у якому криється наша чутливість, бо за нього, відколи існують почуття, люди хапаються руками і з надмірної радості, і з надмірної туги.

Не називайте це оповідання дитячою річчю! Звичайно, багатим людям, що ніколи не знали тих мук, воно здасться чимсь дріб'язковим, марним, навіть неймовірним. Проте, печалі нещасних не менше варті уваги, як і кризи, що роблять перевороти в житті могутніх і обраних цього світу. Та хіба й не однаково ті й другі страждають? Страждання все підносить. Нарешті замініть слова: замість гарного вбрання поставте орденську стрічку, відзнаку, титул. Хіба не мучили ці позірні дрібниці найблискупіших осіб? Крім того, треба сказати, що справа убрання дуже важлива для тих, хто хоче показати, ніби має те, чого справді в нього нема, бо часто це буває найкращим способом здобути його згодом. Холодний піт пройняв Люсьєна, коли він уявив собі, що ввечері йому доведеться в такому костюмі стати перед пані д'Епар, родичкою першого королівського камергера, перед жінкою, в якій бувають знаменитості з усіх галузей, знаменитості обрані.

„Я виглядаю сином аптекаря, крамарчуком якимсь!“ — думав він люто, дивлячись, як мимо проходили чарівні,

вибагливі, елегантні молоді люди з Сен-Жерменського передмістя¹, що всі однаково поводитись і всі були подібні між себе тонкими контурами постатей, благородною поставою, виразом облич, але й відмінні тим обрамленням, яке кожен з них собі обрав, щоб виявити себе якнайкраще. Кожен старався підкреслити свою перевагу, свого роду інсценування, яке паризькі молоді люди вміють робити не гірше за жінок.

Люсьєн дістав від матері дорогоцінні фізичні якості й чудово розумів їх вагу, алеж це було золото в руді, а не золото, оброблене і відшліфоване. Волосся в нього було підстрижене негарно. Замість того, щоб окреслити свій стан гнучким корсетом, він почував себе в своїй м'якій сорочці як у савані, і галстук, не виявляючи ніякого опору, дозволяв йому хилити зажурену голову. Яка жінка розгляне його красиво збудовані ноги в огидних чоботях, привезених з Ангулема? Який юнак позаздрить його стрункому станові, захищеному під цим синім мішком, який він досі вважав за фрак? Він бачив чудові запонки на блискучо білих сорочках, а його сорочка поруділа. Всі ці елегантні паничі були в чудових рукавичках, а він у таких, як у жандарма. Один помахував чудово оздобленою тростю, у другого сорочка була застібнута чарівними золотими гудзиками. Один, розмовляючи з жінкою, держав у руці красивий прут, його широкі штани, де-не-де злегка заболочені, дзвенячі шпори й вузький короткий сюртук свідчили, що він знову сяде на одного з двох коней, яких держить за повіддя крихітний грум. Другий вийняв з жилетної кишені годинник, плоский, як монета в сто су, і дивився на нього ніби він поспішав або спізнявся на призначене побачення. Роздивившись на ці красиві дрібнички, про які Люсьєн досі не мав гадки, він уявив собі всю безліч цих зайвих потреб і весь здригнувся від думки, які треба мати кошти, щоб вести життя красивого юнака. Чим довше любувався він цими молодими людьми, які так вільно й незмушено тримались, тим більше розумів свій чудернацький вигляд людини, яка не знає, куди веде

¹ Аристократичний квартал Парижа.

шлях, що ним вона іде, не знає, де Пале-Рояль, коли вже дійшла до нього, і питає, де Лувр, у перехожого, що відповідає їй: „Та ви ж у Луврі“. Люсьєн бачив, що ціла безодня відділяє його від цього світу, і питав сам себе, якими способами її переступити, перейти, бо хотів бути схожим на цю струнку і витончену паризьку молодь.

Всі ці патриції вітались з божественно одягнутими й божественно прекрасними жінками; за один поцілунок такої жінки Люсьєн дав би себе порубати на шматки, як паж королеви Кенігсмарк. В темряві його пам'яті Луїза в порівнянні з цими царівнами здавалась старухою. Він зустрів тут кількох жінок, про яких згадає історія ХІХ століття; їхня краса, розум, кохання будуть не менш славетні, як королев минулих віків. Повз нього пройшла велична красуня, панна де Туш, видатна письменниця, відома під вибраним ім'ям Камілли Мопен, яка однаково відзначалась як своєю вродою, так і високим розумом; ім'я її пошепки повторяли і чоловіки, і жінки.

— Ах! — подумав він, — ось поезія!

Що таке була пані де Баржетон поруч цього ангела з ясною посмішкою, з прекрасними й широкими, як небо, пекучими, як сонце, очима, сяючого молодістю, надією, майбутнім! Вона сміялась, розмовляючи з пані Фірмані, одною з найчарівніших жінок у Парижі. Один голос кричав йому: „розум — ричаг, що зрушує світ“, але другий голос відказував, що точкою опертя для розуму є гроші.

Він не схотів далі лишатись тут серед своїх руїн, на полі своєї поразки, й направився у Пале-Рояль, спитавши попереду дорогу, бо ще не знав топографії свого кварталу. Зайшов до Вері й замовив собі, бажаючи пізнати паризькі втіхи, добрий обід, що заспокоїв би його болі. Пляшка бордо, остендські вустриці, риба, куріпка, макарони й фрукти були *пес plus ultra*¹ його бажань. Він віддався насолоді цього бенкету, думаючи про те, як увечері розгорне багатства свого розуму перед пані д'Елар

¹ Остання межа.

і цим надолужить свій непоказний вигляд у чудернацькому костюмі. Від цих мрій його вивела сума рахунку, який забрав у нього п'ятдесят франків, з якими він сподівався дуже далеко сягнути в Парижі. Цей обід коштував стільки, як його життя в Ангулемі цілий місяць. Тому він шанобливо зачинив за собою двері цього палацу, не збираючись сюди будьколи вернутись.

— Єва мала рацію, — думав він, ідучи кам'яною галереєю додому, щоб узяти грошей, — паризькі ціни не ті, що в Ангулемі.

Дорогою він любувався магазинами кравців і, згадавши бачені вранці костюми, раптом скрикнув:

— Ні, ні, я не з'явлюсь перед пані д'Епар таким опудалом!

Мерщій, з прудкістю молодого оленя, він подався у готель Гайяр-Буа, вбіг у свою кімнату, взяв сто екую і вернувся в Пале-Рояль, щоб одягтись там з голови до ніг. Він примітив тут магазини взуття, продавців білизни, жилетів і перукарів; його майбутній елегантний вигляд був розпорошений по десятку магазинів. Перший кравець, до якого він зайшов, дав йому приміряти стільки фраків, скільки він схотів, і запевняв, що всі вони найостаннішої моди. Люсьєн вийшов від нього, придбавши зелений фрак, білі штани і жилет фантазі на суму двісті франків. Незабаром він знайшов пару дуже гарних чобіт, які прийшлись йому по нозі. Закупивши все потрібне, він сказав перукареві прийти до нього в готель, куди всі продавці приставили його покупки. О сьомій годині ввечері він сіз у фіакр і сказав везти себе до опери. Його кучері були завиті як у св. Йоанна в церковній процесії, на ньому був чудовий жилет, гарний галстук, але він почував себе трохи зв'язаним у цьому новому футлярі, в якому опинився вперше в житті. Згідно з тим, що писала йому пані де Баржетон, він спитав ложу гофмейстерів. Глянувши на його позичену елегантність, яка дуже нагадувала вигляд старшого друга на весіллі, контролер попросив його показати купон.

— В мене нема купона!

— То ви не можете пройти, — сухо відповів контролер.

— Але мене запросила пані д'Епар, — сказав він.

— Це нам невідомо, — сказав контролер, непомітно пересміхнувшись із своїми товаришами.

В ту хвилину перед театром спинилась карета. Єгер, якого Люсьєн не пізнав, відкинув приступку, і з екіпажа вийшли дві дами. Люсьєн не хотів почути від контролера зухвалої поради посторонитись і сам оступився, щоб дати дамам пройти.

— Алеж ця дама і в маркіза д'Епар, що нібито знайома вам, — іронічно сказав контролер Люсьєнові.

Люсьєн тим більше збентежився, що пані де Баржетон, здавалось, не пізнала його в його новому костюмі. Але коли він підійшов до неї, вона посміхнулась йому і сказала :

— От і чудесно, ходімо !

Контролери зразу стали поважні. Люсьєн пішов за пані де Баржетон, яка, піднімаючись широкими сходами оперного театру, представила свого Рюбанпре кухні. Ложа гофмейстерів містилась у глибині залу ; з неї видно було навкруги і так само звідусіль видно було тих, хто в ній сидить. Люсьєн сів позаду пані де Баржетон на стільці, радий бути в затінку.

— Пане де Рюбанпре, — сказала найлестивішим голосом маркіза, — ви вперше в Опері, то треба, щоб вам усе добре було видно, займіть це крісло, сідайте спереду, ми дозволяємо вам це.

Люсьєн послухався. Кінчався перший акт опери.

— Ви добре використали час, — сказала йому пошепки Луїза, вражена його цілковитим перетворенням.

А Луїза лишилась така сама. Присутність поруч жінки, одягнутої за останньою модою, маркізи д'Епар — цієї паризької пані де Баржетон, — страшенно шкодила їй ; блискуча парижанка так підкреслювала собою всі хиби провінціалки, що Люсьєн, на тлі великопанського світу в цьому розкішному залі і величній жінки поруч себе, пізнав, нарешті, в бідній Анаїс де Негрпелісс ту жінку, якою вона була справді, жінку, яку бачили й парижани : високу, суху, з червоними плямами на щоках, збляклу вже, більш ніж русяву, манірну, претенційну, з провінціальною вимовою, і — що найгірше — погано вдягнену. Справді, в складках старої паризької сукні ще лишаються

сліди смаку, її можна пояснити, можна догадатись, якою вона була; а стара провінціальна сукня — незрозуміла, смішна. І сукня, і дама були позбавлені чару і свіжості; бархат зблякнув так само, як змарніло обличчя.

Люсьєн, соромлячись свого кохання до такої карака-тиці, поклявся використати перший же напад чесноти в Луізи, щоб її покинути. Його гострий зір побачив, що всі лорнети були скеровані здебільшого на їхню аристократичну ложу. Певна річ, найвиборніші жінки розглядали пані де Баржетон, бо всі вони, розмовляючи, сміялись. Якщо пані д'Епар і розуміла в цих жіночих рухах і посмішках причину їхніх сарказмів, то абсолютно цим не турбувалась. Передусім, кожен мусів пізнати в її гості бідну родичку - провінціалку, а така родичка може прийти до кожної паризької родини. Далі, її кузина говорила з нею про свій туалет і висловлювала побоювання, чи їхати в ньому до опери. Але вона заспокоїла її, побачивши зразу, що досить буде Анаїс одягтись по-паризькому, і вона швидко засвоїть собі паризькі манери. Адже пані де Баржетон мала природжену достойність дворянки і ще щось таке, що можна назвати породю. Наступного понеділка вона візьме своє. До того ж, маркіза знала, що тільки но публіка довідається, що ця жінка — її кузина, то зразу припинить своє глузування і відкладе свою оцінку до нового іспиту.

Люсьєн не міг догадатись, як змінить Луізу гарний шарф на шиї, красива сукня, елегантна зачіска і взагалі поради пані д'Епар. Піднімаючись сходами, маркіза вже зауважила своїй кузині, що не слід держати в руці розгорнуту носову хусточку. Добрий чи поганий смак залежить від безлічі таких дрібничок; розумна жінка схоплює їх дуже швидко, інші жінки не розуміють їх ніколи. Пані де Баржетон була більше, ніж треба, розумна, щоб помічати свої помилки, і мала до цього велике бажання. Пані д'Епар, певна того, що її учениця прославить її, не відмовилась її просвітити. Між двома цими жінками склалась умова, стверджена взаємним зацікавленням. Пані де Баржетон вже схилилась перед цією модною богинею, яка своїм поведженням, розумом і оточенням

заполонила й зачарувала її. В пані д'Епар вона побачила таємничу владу честолюбної аристократки і вирішила стати супутником цього світила; тому цілком щиро нею захоплювалась. Маркізі до вподоби було таке наївне завоювання; вона зацікавилась своєю бідною і слабою кузиною. Їй схотілось мати ученицю, виховати її і здобути собі в особі пані де Баржетон компаньйонку, певного роду рабиню, яка буде оспівувати її скрізь, тобто мати цілий скарб, який у Парижі між жінками знайти ще важче, ніж щироого критика в літературних колах. Одначе, зацікавленість їхньою ложею була така вже помітна, що на неї звернула увагу й новоприбула дама, тому пані д'Епар з увічливості хотіла пояснити чимсь іншим причину цього збудження.

— Якщо хтось до нас зайде, — сказала вона Наїс, — ми, може бути, довідаємось, чому ми зобов'язані увагою цих дам...

— Я дуже підозрюю, що моя стара бархатна сукня і мій ангулемський вигляд так розважають їх, — сміючись, сказала пані де Баржетон.

— Ні, це не ви; щось, чого я ніяк не можу пояснити, — додала вона, глянувши вперше на поета, який здався їй дуже чудно одягнутим.

— Ось, пан дю Шатле, — сказав у ту мить Люсьєн, показавши пальцем на ложу пані де Серізі, куди ввійшов старий красунь, наново причепурений.

Побачивши цей рух, пані де Баржетон прикусила губу, бо маркіза не могла стримати посмішки й подиву, і в її погляді можна було прочитати зневажливе запитання: „Звідки взявся цей юнак?“ Луїза відчула, що вона принижена в своєму коханні, а це для французенки найприкріше почуття, якого вона ніколи не простить коханцеві, що до цього спричинився. В світі такі дрібнички стають великими, і одно слово, один рух можуть остаточно погубити дебютанта. Головна ознака гарних манір і тону вищого товариства полягає в гармонії цілого, де всі частини так добре припасовані, що ніщо не вражає ока. Навіть ті, хто, — чи то не знаючи про їх існування, чи від захоплення якоюсь думкою, — порушує закони цієї науки, зрозуміють, що в цій галузі один дисонанс,

як у музиці, знищує саме мистецтво, яке вимагає додержання певних умов у дрібницях, бо в протилежному разі зовсім перестає існувати.

— Хто такий цей пан? — спитала маркіза, показуючи на Шатле. — Хіба ви вже знайомі з пані де Серізі?

— Ах! Це і є та славетна пані де Серізі, що мала стільки пригод, а між тим скрізь прийнята!

— Нечувана річ, моя люба, — відповіла маркіза, — річ з'ясовна, але ще досі нез'ясована! Найбільш небезпечні чоловіки — її друзі, а чому? Ніхто не може збагнути цієї таємниці. А той пан, це ангулемський лев?

— Пан барон дю Шатле, — сказала Наїс, що з пики вернула в Парижі своєму поклонникові титул, який заперечувала в Ангулемі, — багато примусив про себе говорити. Він був супутником пана де Монріво.

— Ах! — сказала маркіза, — коли я почую це прізвище, то зразу згадую бідну герцогиню де Ланже, що зникла, як падуша зірка. А он, — показала вона на одну з лож, — пан де Растіньяк і пані де Нюсенжен, дружина постачальника, банкіра, ділка, гуртового купця, людини, що пробивається в паризький світ своїм багатством і не гэрбує, кажуть, способами, щоб це багатство збільшувати. Він усіляко старається довести свою відданість Бурбонам і вже пробував приходити до мене. Його дружина гадає, що коли вона сидить у ложі пані де Ланже, то до неї прийдуть грація, розум і успіх герцогині. Вічна байка про ворону в павиному пір'ю!

— Як же де Растіньяки утримують свого сина в Парижі, коли ми знаємо, що вони не мають і тисячу екю ренти? — спитав Люсьєн у пані де Баржетон, дивуючись розкішному костюмові цього молодого чоловіка.

— Легко догадатись, що ви з Ангулема! — досить іронічно відповіла маркіза, не відводячи від очей лорнета.

Люсьєн не відчув іронії; він увесь поринув у розглядання лож, почувуючи, як там оцінюють пані де Баржетон і як дивляться там на нього. Луїза теж була смертельно вражена, що маркіза так мало уваги віддала красі Люсьєна.

— Отже, він зовсім не такий красивий, як мені здавалось, — думала вона.

Звідси до того, щоб визнати його й не таким розумним, був лише один крок.

Завіса впала. Шатле, зайшовши до ложі герцогині де Карільяно, сусідньої з ложею пані д'Епар, уклонився звідти пані де Баржетон, що відповіла йому кивком голови. Світська жінка все бачить, і маркіза помітила добірні манери дю Шатле. В ту хвилину до маркізи в ложу зайшли одна по одній чотири особи, чотири паризькі знаменитості.

Перший — пан де Марсе, що вславився перемогами над жінками і особливо відзначався своєю дівочою красою, якістю і випещеністю якої уріноважувались пильним, спокійним, суворим поглядом його коричневих, як у тигра, очей; його любили й боялись. Люсьєн був не менш вродливий, але в нього був такий ніжний погляд, такі прозорі блакитні очі, що ніхто не міг би запідозрити в ньому силу й могутність, які так ваблять жінок. До того ж, в ньому ще нічого не виявляло поета, а де Марсе був блискуче дотепний і певний своєї чарівності, одягався чудово й цілком відповідно до свого характеру й постаті і цим перемагав усіх своїх суперників. Судіть самі, чим був проти нього на помаджений, зніяковілий, увесь ніби новий, як і його костюм, Люсьєн! Де Марсе завоював собі право говорити грубості, бо він супроводив їх гострими дотепами й чарівним поведженням. З того, як маркіза прийняла його, пані де Баржетон зразу зрозуміла всю вагу цієї особи.

Другий — один з двох Ванденессів, той, що спричинився до блискучої слави леді Дудлей, ласкавий, розумний і скромний молодий чоловік; він мав успіх завдяки якостям, цілком протилежним тим, що були в Марсе; його дуже гаряче рекомендувала маркізі її кузина, пані де Морсоф. Третій — генерал де Монріво, причинець загибелі герцогині де Ланже. Четвертий — де Каналіс, один з найблискучіших поетів тієї доби, ще молодий, на світанку своєї слави; він більше гордився своєю родовитістю, ніж талантом, і вдавав, ніби цікавиться маркізою д'Епар, щоб приховати своє кохання до герцогині де Шольє. Хоч який він був люб'язний і граціозний, в ньому легко було відгадати колосальне честолюбство, яке

штовхнуло його згодом у вир політики. Його якась манірна краса й надто люб'язне поводження не могли приховати глибокого егоїзму й вічних розрахунків його тоді ще проблематичної кар'єри; проте, вибравши сорокалітню пані де Шольє собі за коханку, він здобув ласку двору, хвалу Сен-Жерменського передмістя і нападки лібералів, що називали його попівським поетом.

Побачивши ці чотири такі видатні постаті, пані де Баржетон зрозуміла, чому маркіза д'Епар віддала так мало уваги Люсьєнові. А коли почалась розмова, коли кожен виявив себе дотепами, в яких було більше змісту й глибини, ніж Анаїс чула в провінції за цілий місяць, і особливо коли вона почула в словах великого поета весь позитивізм доби, позолочений, проте, поезією, Луїза зрозуміла те, що говорив їй напередодні Шатле: Люсьєн був ніщо. Кожен дивився на бідного незнайомця цілком байдуже; можна було подумати, що він чужинець і не знає мови, і маркіза кінець-кінцем пожаліла його.

— Дозвольте мені, — звернулась вона до Каналіса, — представити вам пана де Рюбанпре. Ваше становище в літературному світі надто високе, щоб ви могли не прийняти молодого дебютанта. Пан де Рюбанпре щойно з Ангулема і напевне потребує вашого заступництва перед тими, хто висуває тут таланти. Він ще не має ворогів, які могли б зробити йому ім'я нападами. Хіба це не оригінальна спроба — здобути йому дружбою те, що ви здобули ненавистю?

Всі четверо молодих людей дивились на Люсьєна весь час, поки говорила маркіза. Де Марсе, стоячи за два кроки від нього, взяв лорнет, щоб його оглянути; він переводив свій погляд з Люсьєна на пані де Баржетон, з неї знову на Люсьєна, розглядаючи їх, як двох цікавих звірів, посміхався і, очевидно, глузливою думкою парував їх, що смертельно образило і Луїзу, і Люсьєна. Ця посмішка була ударом кинжала в серце поета. Фелікс де Ванденесс мав вигляд вибачливо милосердний. Монріво глянув на Люсьєна так, ніби хотів просвердлити його наскрізь.

— Пані, — сказав де Каналіс, уклоняючись маркізі, — я корюся вам, хоч особистий інтерес не дозволяє нам

допомагати нашим конкурентам. Але ви привчили нас до чудес.

— Так зробіть мені приємність і приходьте в понеділок обідати разом з паном де Рюбанпре. Там вам буде зручніше поговорити про літературні справи. Я спробую завербувати ще кількох літературних тиранів і знаменитостей, які піклуються літературою, автора „Уріки“¹ й декого з молодих добромисних поетів.

— Маркіза, — сказав де Марсе, — якщо ви піклуетесь паном де Рюбанпре за його талант, то я допоможу його красі. Я дам йому кілька порад, які зроблять його найщасливішим денді в Парижі. А вже потім він буде поетом, коли цього хоче.

Пані де Баржетон подякувала кузині поглядом глибокої вдячності.

— Я не знав, що ви задрите талантам, — сказав Монріво панові де Марсе. — Щастя вбиває поетів.

— Чи не тому ви хочете одружитись? — звернувся денді до Каналіса, щоб побачити, як реагуватиме пані д'Епар на цей дотеп.

Каналіс стиснув плечима, а пані д'Епар, племінниця пані де Шольє, засміялась.

Люсьєнові, що почував себе в своїй новій одежі як єгипетська мумія в футлярі, був збентежений своїм мовчанням і, нарешті, промовив своїм ніжним голосом:

— Ваша добрість, пані, зобов'язує мене добитись успіху.

В цю хвилину ввійшов дю Шатле, вирішивши скористатися нагодою і примусити Монріво, одного з паризьких левів, представити його маркізі. Він уклонився пані де Баржетон і попросив пані д'Епар пробачити йому, що він насмілився зайти в її ложу: він так довго не бачив товариша своєї подорожі! Монріво і він зустрічаються вперше після того, як розлучились у пустині.

— Розлучитись у пустині й зустрітись в опері! — сказав Люсьєн.

— Справді, театральна зустріч! — сказав Каналіс.

¹ Дуже популярний свого часу роман герцогині де Дюра (вийшов друком у 1829 р.).

Монріво представив дю Шатле маркізі, яка прийняла колишнього секретаря її імператорської високості дуже люб'язно й ласкаво, бо вона бачила, як добре приймали його в трьох ложах, між іншим у пані де Серізі, що допускала до себе лише людей на становищу; до того ж, він був супутником Монріво. Це останнє мало велике значення, і пані де Баржетон помітила по тону, поглядах і поведженню чотирьох присутніх, що всі вони визнавали дю Шатле безперечно за свою людину. Тоді вона зрозуміла, чому Шатле тримався в провінції таким султаном.

Нарешті дю Шатле побачив Люсьєна й кивнув йому холодно й сухо, ніби хотів зневажити його й показати цим світським людям, якого низького він соціального стану. До цього вітання він додав сардонічну посмішку, якою, здавалосьь, питав: „Яким чином він тут опинився?“

Усі добре зрозуміли дю Шатле, бо де Марсе нахилився до Монріво, щоб сказати йому пошепки, але так, щоб барон його почув:

— Спитайте його, хто цей чудний юнак, який нагадує манекен на вітрині кравця?

Шатле поговорив хвилину пошепки з своїм колишнім товаришем, ніби поновлюючи своє давнє знайомство, і, певне, почетвертував свого суперника.

Люсьєн тим часом зовсім розгубився, вражений гострими й доречними словами, тонким формулюванням відповідей цих осіб, а особливо легкістю, вільністю їхньої розмови й поведження. Блискуча розкіш, що вразила його вранці в речах, тепер вражала його в ідеях. Він питав сам себе: яким таємничим способом уміли ці люди так влучно й відразу дати доречну відповідь, на яку він спромігся б хібащо по довгих міркуваннях. І ці п'ятеро людей почували себе вільно не тільки в словах, а і в костюмах, на них нічого не було ні старого, ні нового. Ніщо не блищало в їхній одежі, а все вбирало очі. Які вони були вчора, такі й сьогодні, такі будуть і завтра. Люсьєн зрозумів, що він виглядає людиною, яка вдяглася вперше в своєму житті.

— Дивіться, мій любий, — казав де Марсе Феліксові де Ванденесс, — Растіньяк, мов змії літає по ложах. Ось він уже в маркізи де Лістомер; ого, він прогресує, він

нас лорнує! Певне, він вас знає? — спитав денді Люсьєна, але не дивлячись на нього.

— Було б неймовірно, — відповіла пані де Баржетон, — щоб до нього не дійшло ім'я видатної людини, якою ми гордимось; недавно його сестра слухала, як пан де Рюбанпре читав нам свої прекрасні поезії.

Фелікс де Ванденесс і де Марсе попрощалися з маркізою і пішли до пані де Лістомер, уродженої Ванденесс. Почався другий акт, і пані д'Епар, її кузина і Люсьєн лишилися самі. Одні пішли пояснити заінтригованим жінкам, хто така пані де Баржетон, другі розповідали про приїзд поета і глузували з його костюма. Каналіс зайшов до ложі герцогині де Шольє і більше не з'являвся.

Люсьєна дуже розважала вистава, а Луїза турбувалась — всі її побоювання за Люсьєна зразу зросли, коли вона побачила уважність своєї кузини до барона дю Шатле і відчула різницю між цією уважністю і її протекторською ввічливістю до Люсьєна. Цілий другий акт у ложі пані де Лістомер було повно людей; там ішла жвава розмова — певне, про пані де Баржетон і Люсьєна. Молодий Растіньєк, очевидно, „розважав“ усіх присутніх, давав привод до паризького сміху, який, хапаючись щодня за нову поживу, поспішав вичерпати сьогоднішню тему і зробити з неї за одну хвилину щось старе й потріпане. Пані д'Епар непокоїлась, але, знаючи, що коли когось обмовляють, то незабаром доведуть це до відома тих, кого хочуть образити, чекала кінця дії.

Коли люди починають перевіряти свої почуття, як це сталось у Люсьєна й Луїзи, за дуже короткий час відбуваються дивні речі: моральні перевороти підлягають законам швидкої дії. В пам'яті Луїзи яскраво постали мудрі й дипломатичні слова, сказані їй дю Шатле, коли вони вертались з Водевіля. Кожне його речення було пророцтвом, і Люсьєн постарався усі їх здійснити. Втративши всі свої ілюзії відносно пані де Баржетон, як і вона втратила свої відносно нього, бідний юнак, чия доля трохи нагадувала долю Жан-Жака Руссо, і тут пішов за його прикладом: зачарувався панією д'Епар і зараз же в неї закохався. Молоді й немолоді вже люди,

які не забули своїх юнацьких перивань, зрозуміють, що це кохання цілком імовірне і природне. Ласкаве поведження, тонка розмова, ніжний голос, тендітна жінка, така благородна, вельможна й жадана, ця королева стала перед поетом, як колись пані де Баржетон в Ангулемі. Непостійний характер зразу породив у ньому бажання шукати тут високого заступництва: найпевнішим способом було заволодіння цєю жінкою — тоді він матиме все. Йому пощастило в Ангулемі, чому б не пощастило й тут? Мимоволі й не зважаючи на всі чари опери, такі нові для нього, його очі приваблювала ця велична Селімена, і він раз-у-раз поглядав на неї. Чим більше він на неї дивився, тим більше йому хотілось її бачити. Пані де Баржетон перехопила один з цих іскристих поглядів; вона почала стежити за ним і побачила, що маркіза цікавить його більше, ніж вистава. Вона охоче погодилася б, щоб він віддав перевагу перед нею п'ятдесяти дочкам Даная, але коли один погляд, палкіший, честолюбніший, виразистіший за інші, пояснив їй, що робиться в душі Люсьєна, її взяла ревність, не стільки за майбутнє, скільки за минуле. „Він ніколи так на мене не дивився“, подумала вона. „Боже мій, Шатле мав рацію!“

І вона побачила, що помилилась, полюбивши його. А коли жінка доходить до каяття за свої почування, вона ніби проводить губкою по своєму життю, щоб змити все до краю. Хоч кожен погляд Люсьєна гнівив її страшенно, але з вигляду вона була цілком спокійна. В антракті знову прийшов де Марсе разом з паном де Лістомер. І поважний пан і молодий фронт зараз же сповістили гордовиту маркізу, що напмажений весільний дружок, якого вона мала нещастя запросити до себе в ложу, дуже мало має прав називатись паном де Рюбанпре. Люсьєн був сином аптекаря на ім'я Шардон. Пан де Растіньяк, що був цілком у курсі всіх ангулемських подій, насмішив уже дві ложі своїми дотепами про мумію, яку маркіза називає своєю кузиною, і про обачність, з якою ця мумія постійно держить коло себе аптекаря, очевидно, для того, щоб він підтримував мікстурами її штучне життя. Одно слово, де Марсе переказав їй кілька з безлічі тих жартів,

що за одну хвилину вигадують парижани, щоб зразу ж і забути; а споза всіх цих жартів виглядав Шатле, керівник цього карфагенського віроломства.

— Люба моя, — сказала, затуляючись віялом, пані д'Епар до пані де Баржетон, — на бога, скажіть мені, чи справді ваш протеже зветься паном де Рюбанпре?

— Він прийняв материне ім'я, — відповіла збентежена Анаїс.

— Але як звався його батько?

— Шардон.

— А хто він був?

— Аптекарь.

— Я була певна, моя люба кузино, що Париж не буде глузувати з жінки, яку я визнаю своєю родичкою. Але я зовсім не хочу, щоб у мою ложу приходили жартівники, задоволені тим, що я сиджу разом з якимсь сином аптекаря. Повірте мені, нам краще поїхати звідси негайно ж.

Пані д'Епар прибрала бундючного виразу, і Люсьєн ніяк не міг зрозуміти, чим спричинився він до такої зміни обличчя. Він подумав, що жилет у нього дуже поганого смаку, і це справді було так; що фасон його фрака трохи претенційний — і це було так само вірно. Він відчув, на великий свій жаль, що треба одягатись у доброго кравця, і вирішив завтра ж піти до найкращого з усіх, щоб у понеділок мати змогу конкурувати з гостями маркізи. Хоч і заглиблений у ці міркування, він не зводив очей із сцени. Але й споглядаючи цю винятково блискучу виставу, він віддався своїй мрії про пані д'Епар. Розпач огорнув його від її раптової холодності, що так контрастувала його палким думкам про нове кохання; він не журився великими перешкодами, які він завбачав, але сподівався перемогти їх. Люсьєн прокинувся з свого глибокого замислення, щоб глянути ще раз на свого божка, але, повернувши голову, побачив, що залишився в ложі сам; почувся легкий шелест, двері зачинились, пані д'Епар забрала свою кузину. Люсьєн до краю здивувався цьому раптовому від'їздові, але не замислювався над ним довго, саме тому, що зовсім не міг його зрозуміти.

Коли обидві дами сіли в екіпаж, що покотив вулицею

Рішельє до передмістя Сент-Оноре, маркіза сказала, стримуючи гнів:

— Дитино моя, що ви собі думали? Почекайте, поки син аптекаря дійсно стане великим поетом, перше ніж ним цікавитись. Герцогиня де Шольє ще не визнає Каналіса, який уже широко відомий поет і дворянин родом. Адже цей хлопчак не син вам і не коханець, так же? — спитала ця пишна дама, глянувши на кузину інквізиторським і ясним поглядом.

„Яке щастя, що я тримала цього дурника на віддалі й не дозволяла йому нічого!“ — подумала пані де Баржетон.

— То й лишіть його на цьому, благаю вас, — скрикнула кузина, прийнявши вираз її очей за відповідь. — Присвоїти собі дворянське ім'я! Та це ж зухвальство, яке суспільство карає. Я припускаю, що це дійсно ім'я його матері. Алеж подумайте, що одному лише королеві належить право затвердити окремим указом ім'я де Рюбанпре за сином особи з цього роду, якщо вона одружилась з нерівнею; це буде величезна королівська милість, і щоб здобути її, треба колосальних коштів, великих заслуг і високої протекції. Його костюм, що скидається на вбрання крамарчука, доводить, що він хлопець бідний і не-благородний. Він красивий, але, здається, дурний, — не вміє ні поводитись, ні розмовляти; словом, він невихований. Скажіть, будь ласка, яким чином ви взяли його під своє піклування?

Пані де Баржетон, що вже зреклась Люсьєна, як і він її, страшенно перелякалась від думки, що кузина довідається про справжню мету її подорожі.

— Я в розпачі, любя кузино, що я вас скомпромітувала!

— Мене не можна скомпромітувати, — посміхнулась пані д'Епар. — Я думаю тільки про вас.

— Алеж ви запросили його на обід у понеділок!

— Я буду хвора, — жваво відповіла маркіза, — ви попередите його про це, а я накажу не пускати його до себе під обома його прізвищами.

Побачивши, що всі йдуть до фойє, Люсьєн теж захотів піти там прогулятись. Але ніхто з тих, що приходили

в ложу пані д'Епар, йому не вклонились, навіть не звернули на нього будьякої уваги, що дуже здивувало провінціального поета. Крім того, дю Шатле, до якого він хотів підійти, теж явно уникав його. Переконавшись ще раз, що його костюм мусить здаватись смішним, Люсьєн вернувся в ложу, сів у куточку й сидів до кінця вистави, поринаючи то в споглядання блискучого балету п'ятої дії, що так славилася своїм „пеклом“, і всієї зали з її ложами, то в свої власні думки з приводу паризького товариства.

— Ось де моє царство, — подумав він, — ось де світ, який я мушу опанувати!

Люсьєн вернувся додому пішки, передумуючи все, що говорили особи, які приходили в ложу пані д'Епар; їхні рухи, все поводження, манера входити й виходити — все спливало йому в пам'яті у всіх подробицях.

Другого ранку, перед полуднем, першим його ділом було піти до Штауба, найславнішого кравця того часу. Благанням і великою сумою грошей він добився, щоб костюм був готовий на той знаменитий понеділок. Штауб обіцяв йому чудовий сюртук, жилет і штани. Люсьєн замовив собі сорочки, носові хусточки, тобто цілий невеличкий посаг, у доброї швачки і звелів найкращому шевцеві зняти мірку на черевики й чоботи. Купив собі у Вердье гарненьку трость, а рукавички й гудзики — в пані Ірланд; словом, постарався підвестись до рівня справжніх денді. Коли задовольнив усі свої примхи, відправився на вулицю Нев-де-Люксембург, але Луізи не було дома.

— Пані обідає в маркізи д'Епар і вернеться пізно, — сказала йому Альбертіна.

Люсьєн пообідав у ресторані Пале-Рояль за сорок су і ліг дуже рано. У неділю пішов до Луізи об одинадцятій годині, вона ще спала. Знову прийшов він коло другої.

— Пані ще не приймають, — сказала Альбертіна, — але вона передала вам через мене записочку.

— Вона ще не приймає? — перепитав Люсьєн, — але я не хтонебудь, а...

— Я нічого не знаю, — досить грубо відповіла Альбертіна.

Люсьєн, вражений не так цією відповіддю, як одержанням листа від пані де Баржетон, узяв його і прочитав на вулиці безнадійні для нього рядки :

„Пані д'Епар захворіла і не зможе прийняти вас у понеділок. Я так само нездужаю, але маю зараз одягатись і їхати, щоб побути коло неї. Мені дуже прикро, що так сталося. Проте, ваші таланти заспокоюють мене, і я певна, що ви досягнете свого без шахрайства“.

— Навіть без підпису, — подумав Люсьєн, дійшовши непомітно для себе до Тюільрі. Прозірливість, властива всім талановитим людям, підказала йому, що цей холодний лист віщує катастрофу. Він ішов, замислившись, ішов далі й далі, заглиблений у свої думки, пройшов площею Людовіка XV, оглядаючи пам'ятники на ній. Погода була чудова. Раз-у-раз повз нього проїжджали гарні екіпажі, прямуючи до головної алеї Елісейських Полей. Він ішов разом з натовпом людей, які вийшли на прогулянку, і побачив три чи чотири тисячі екіпажів, що в ясну погоду щонеділі скупчуються в цьому місці. Задивившись на розкішних коней, убрання, лівреї, він дійшов до Тріумфальної арки, яку тоді саме почали будувати. Який же він був уражений і здивований, коли, повернувши назад, побачив пані д'Епар і пані де Баржетон, що їхали назустріч йому в пишній колясці, позад якої розвівалось пір'я єгеря, чия зелена, оздоблена золотом ліврея допомогла Люсьєнові їх пізнати. Екіпажі десь згромадились, уся лава їх на хвилину спинилась, і Люсьєн міг побачити цілком перетворену Луїзу її не можна було пізнати: кольори її одежі були так добрані, що від цього виграв білий колір її обличчя; її сукня була чудова; граціозна зачіска їй дуже личила; капелюх був зроблений з таким великим смаком, що його можна було помітити навіть поруч капелюха пані д'Епар, законодавниці мод.

Є невизначимий спосіб носити капелюх: надіньте його трохи назад — матимете зухвалий вигляд; насуньте наперед — матимете похмурий вигляд; трохи набік — і вигляд буде хвацький; жінки *comme il faut* надівають капелюх як хочуть, і виглядають завжди добре. Пані де Баржетон зразу зуміла розв'язати цю важку й дивну проблему.

Гарний пояс підкреслював стрункість її стану. Вона перейняла манери й рухи своєї кузини. В тій самій позі, що й пані д'Епар, вона сиділа в колясці й грала маленьким флакончиком для пахощів, що висів на тоненькому ланцюжку на одному з пальців її правої руки. Таким чином вона показувала свою тонку руку в дуже гарненькій рукавичці, нібито й не маючи наміру її показати. Словом, вона стала у всьому подібною до пані д'Епар без ніякого мавпування; вона була гідна своєї кузини маркізи, яка, здавалось, гордилась нею. Чоловіки й жінки, що тут гуляли, любувались на блискучу коляску з об'єднаними гербами д'Епарів і де Бламон-Шоврі. Люсьєн дуже здивувався, побачивши, як багато осіб віталось з обома кузинами; він не знав, що весь Париж, який складається з двадцяти салонів, уже знав, що пані де Баржетон — родичка маркізи д'Епар. Молоді люди, серед яких Люсьєн пізнав де Марсе і Растіньяка, під'їхали верхи до коляски, щоб супроводити обох кузин в їхній прогулянці. Люсьєн легко здогадувався по їхніх рухах, що вони вітали пані де Баржетон з її метаморфозою. Пані д'Епар сяяла грацією і здоров'ям; отже, її недуга була лише приводом відмовити Люсьєнові, бо вона не перенесла свого обіда на якийсь інший день. Розлютований поет наблизився до коляски, пішов повільно, і коли обидві дами вже могли його побачити, уклонився їм: пані де Баржетон не побажала його побачити, пані д'Епар подивилась на нього в лорнет і не відповіла йому.

Презирство паризької аристократії було зовсім іншим, ніж ангулемської — ті дворяни, хоч і бажали принизити Люсьєна, визнавали його силу, вважали його за людину, тоді як для пані д'Епар він не існував, та й годі. Це не був присуд, це була відмова в правосудності. Смертельний холод огорнув бідного поета, коли де Марсе глянув на нього в лорнет; паризький лев так недбало випустив лорнета з рук, що Люсьєнові здалось — то впав ніж гільйотини. Коляска рушила. Люті, бажання помститись охопили зневаженого Люсьєна; якби він тримав пані де Баржетон у руках, то задушив би її; він хотів би бути Фукье Тенвіллем, щоб мати втіху послати пані д'Епар на ешафот; йому хотілось катувати де Марсе витонче-

ними муками, що їх вигадують дикуни. Ту мить він побачив Каналіса, так само верхи, елегантного, яким і мусить бути лестивий поет; він вітався з найвродливішими жінками.

„Боже мій! Золота за всяку ціну!“ — думав Люсьєн. „Золото — єдина сила, перед якою цей світ стає навколішки. Ні, крикнула йому совість, ні, не золото, а слава, а слава — це праця. Праця! Це слово Давіда. Господи! Чого я тут? Але я переможу! Я їздитиму цією алеєю в колясці з єгерем! Маркізи д'Епар належатимуть мені!“

Проказуючи ці люті слова, Люсьєн обідав у Юрбена за сорок су. Другого дня о дев'ятій годині він пішов до Луізи з наміром висловити їй догану за її варварський вчинок. Та того мало, що пані де Баржетон не могла його прийняти — швейцар не пустив його навіть на сходи, і він лишився чатувати на вулиці до півдня. Опівдні від пані де Баржетон вийшов барон дю Шатле глянув крадькома на поета й повернув у другий бік. Люсьєн, вражений до живого, пішов за ним. Коли Шатле побачив, що не втече, він обернувся, уклонився Люсьєнові з видимим наміром після цієї ввічливості бути цілком одвертим.

— На бога, пане, — сказав Люсьєн, — подаруйте мені одну хвилину. Я маю сказати вам два слова. Ви виявили стільки приязні до мене, що я покликаюсь на неї і прошу у вас маленької послуги. Ви йдете від пані де Баржетон, поясніть причину моєї неласки в неї і пані д'Епар!

— Пане Шардон, — відповів дю Шатле з удаваною зичливістю, — ви, знаєте, чому ці дві дами покинули вас самого в опері?

— Ні, — відповів нещасний поет.

— Вам дуже пошкодив у вашому першому дебюті пан де Растіньяк. Коли молодого денді спитали про вас, він прямо сказав, що вас звати Шардоном, а не де Рюбанпре, що ваша мати доглядає породіллі, що ваш батько був аптекарем у ангулемському передмісті, що ваша сестра дуже гарненька дівчина, яка чудово прасує сорочки і має одружитися з ангулемським друкарем Сешаром. Ось який світ. Коли хочете бути на видноті, він вас розглядатиме в деталях. Пан де Марсе пішов посміятися з вас до пані

д'Епар, і обидві дами втекли, гадаючи, що ви скомпромітуєте їх своєю присутністю. Не пробуйте бувати ні в однієї, ні в другої. Пані д'Епар перестала б приймати у себе свою кузину, якби вона бачилася з вами. У вас талант, спробуйте дати реванш. Світ зневажає вас, зневажайте і ви його. Захуйтеся десь на горищі, створіть шедеври, здобудьте владу, і ви побачите світ коло своїх ніг. Тоді ви завдасте йому тих самих поразок, яких він вам тепер завдає. Чим більше виявляла до вас приязні пані де Баржетон, тим більше вона тепер уникатиме вас. Такі завжди жіночі почуття. Тепер річ не в тому, щоб вернути дружнє ставлення Анаїс, а в тому, щоб вона не стала вашим ворогом. І я дам вам спосіб до цього. Вона писала вам, пошліть їй назад усі її листи; вона буде зворушена цим благородним вчинком і згодом, коли вона буде вам на щось потрібна, у неї вже не буде до вас ворожих почуттів. Щодо мене, то я такої високої думки про ваше майбутнє, що всюди вас боронив, і якщо надалі зможу бути вам на щось корисним, я завжди до ваших послуг!

Люсьєн так розгубився, був такий блідий і засмучений, що не відповів навіть на сухо ввічливий поклін, що подарував йому старий франт, змолоділий від паризької атмосфери. Він вернувся у свій готель і застав там самого Штауба, який прийшов не стільки приміряти костюм, як розпитати в хазяйки готеля Гайяр-Буа, що являв собою з фінансового боку незнайомий йому замовник. Відомості були добрі: Люсьєн приїхав поштою; минулого четверга його з Водевіля привезла своєю каретою пані де Баржетон. Штауб назвав Люсьєна графом і звернув його увагу, що доклав чимало праці, щоб належно окреслити чудові форми його постаті.

— Молодий пан у такому вбранні може спокійно йти гуляти в Тюільрі: через два тижні він візьме за себе багату англійку.

Цей жарт німецького кравця, бездоганний фасон костюма з тонкого сукна, грація, яку він сам у собі бачив у дзеркалі, весь цей дріб'язок трохи розважив Люсьєна. Він невиразно почував, що Париж — столиця випадку, і на хвилину повірив у щасливий випадок щодо себе.

Хіба не було в нього тома поезій і прекрасного роману „Стрілець Карла ІХ“ в рукопису? Він сподівався, що доля йому всміхнеться. Штауб обіцяв сюртук і решту костюма на завтра.

Другого дня швець, швачка, кравець — усі принесли те, що їм замовлено. Люсьєн, не знаючи способу вирядити їх, Люсьєн, що був ще під впливом чарівних провінціальних звичаїв, розраховувався з ними. Та коли він заплатив їм, у нього з двох тисяч франків, привезених з собою, лишилось тільки триста шістдесят, а він був у Парижі лише тиждень! Проте, він одягся і пішов прогулятися по терасі Фейянів. Він дістав там реванш: був так гарно одягнутий, такий граціозний та красивий, що кілька жінок подивились на нього, а дві чи три були так вражені його красою, що навіть оглянулись на нього ще раз. Люсьєн почав вивчати ходу й поведження молодих людей і пройшов таким чином курс гарних манер, думаючи весь час про свої триста шістдесят франків.

Увечері, насамоті в своїй кімнаті, він вирішив вивчити, що коштує йому життя в готелю Гайяр - Буа, де він снідав найпростішими стравами, гадаючи, що це будеощадніше, ніж їсти в ресторані. Запитав рахунок, як людина, що має виїздити, і побачив, що заборгував сто франків. Другого ранку він побіг до Латинського кварталу, який рекомендував йому Давід як недорогий; довго шукав і, нарешті, на вулиці Клюні натрапив на поганенькі мебльовані кімнати, де й дістав собі житло за ту ціну, яку поклав платити за помешкання. Зараз же розплатився з хазяйкою готеля Гайяр - Буа і переїхав на вулицю Клюні. Переїзд коштував йому лише стільки, скільки треба було заплатити за фіакр. Оселившись у своїй убогій кімнатці, він зібрав усі листи пані де Баржетон, зв'язав їх у пакунок, поклав на столі й раніш, ніж написати їй, замислився над цим фатальним тижнем. Він не признався собі, що він перший нерозважно зрікся свого кохання, не знаючи, що станеться з його Луізою в Парижі; він не визнавав своєї вини, — він обвинувачував пані де Баржетон: замість допомогти йому, вона його занастила. Він розлютувався, він загордів і в нападі гніву написав такого листа:

„Що сказали б ви, вельмишановна пані, про жінку, якій сподобався бідний, боязкий юнак, повний благородних поривань, що їх пізніше, в похилих літах, людина називає ілюзіями; жінку, яка вжила всіх припад кокетства, всіх хитрощів розуму і вдаваної материнської любові, щоб звести цього юнака? Вона не спиняється перед лестивими обіцянками й повітряними замками, які його зачаровують; вона везе його, опановує його, докоряє йому, що він мало їй довіряє, підлещує його. І коли цей юнак кидає свою сім'ю, наосліп іде за нею, — вона приводить його на берег великого моря, з посмішкою садить у хисткий човен і кидає самого без підтримки, напризволяще, а сама, лишившись на скелі, сміється з нього й бажає щасливої долі. Ця жінка — Ви; а юнак — я. В руках цього юнака є пам'ятка, яка може виявити злочин Вашої добродійності й ласку Вашого забуття. Може, Ви почервонієте колинебудь, побачивши того юнака в змаганні з страшними хвилями і згадавши, що Ви пригортали його до своїх грудей. Коли Ви читатимете цього листа, ця пам'ятка буде у Ваших руках. Ви вільні забути все. Після світлих сподіванок, які Ви власною рукою показували мені на небі, я бачу дійсність злиднів у паризькому болоті. Тоді як Ви, блискуча й шанована, ітимете величними шляхами високого світу, до порогу якого Ви мене привели, я тремтітиму в жалюгідному підвалі, куди Ви мене кинули. Але може Вас почне мучити совість серед свят і втіх, може Ви згадаєте дитину, яку зіпхнули в безодню? Так згадуйте її, пані, без ніякої гризоти. З глибини своєї нужденності ця дитина Вам пропонує єдину річ, яка в неї залишилась — своє пробачення в останньому, кинутому на Вас, погляді. Отак, пані, завдяки Вам у мене нічого не лишилось. Нічого! Та хіба ж не з нічого був створений світ? Геній мусить наслідувати творця. Я починаю з його милосердності; не знаю, чи матиму я і його могутність. Вам доведеться здригнутись лише тоді, коли я піду лихим шляхом. Ви будете тоді співучасницею моїх гріхів. Леле! Мені шкода, що Ви нічим не будете в славі, до якої я буду прагнути упертою працею“.

Написавши цього пишномовного листа, повного похмурої гідності, яку прибільшують раз - у - раз двадцятилітні поети, Люсьєн перенісся думкою до своєї родини; перед його очима промайнуло гарненьке помешкання, що влаштував йому Давід, витративши на це чималу частину своїх коштів; промайнули спокійні, скромні радості міщанського життя; постаті матері, сестри, Давіда оточили його; він згадав сльози, що лилися з їхніх очей, коли вони його проводжали; і він заплакав сам, бо був самотній у Парижі, без друзів, без підтримки.

Через кілька днів ось що писав Люсьєн своїй сестрі:

„Люба моя Єво, сестрам судилася сумна доля мати більше журби, ніж радості, коли вони причетні до життя братів, покликаних до мистецтва. Я починаю боятись, що буду тобі тягарем. Хіба я вже не зловжив усіма вами, що так багато зробили для мене? Цей спогад минулого, сповнений родинних радостей, підтримав мене в моїй теперішній самоті. З швидкістю орла, що вертається в своє гніздо, перелетів би я розділяючий нас простір, щоб опинитись у сфері справжньої любові після того, як уже зазнав перших поразок і перших розчаровань від паризького світу. Чи не гасли у вас свічки? Чи не випадали у вас дрова з каміна? Чи не дзвеніло у ваших ушах? Чи не казала мама: „То Люсьєн нас згадає“? Чи не відповідав їй Давід: „Він бореться з людьми й обставинами“? Єво моя! Пишу цього листа лише тобі самій. Тільки тобі я можу звірити добро і зло, які мене спіткають, тільки перед тобою можу я червоніти, бо тут добро так рідко зустрічається, як мусіло б зустрічатися зло. Ти зрозумієш багато з небагатьох слів: паві де Баржетон посоромилась мене, зреклась мене, відштовхнула мене на дев'ятий день після приїзду. Побачивши мене, вона відвернула від мене очі, а я, щоб увійти в товариство, в яке вона хотіла мене ввести, витратив тисячу шістсот сімдесят франків з тих двох тисяч, так тяжко здобутих, що я привіз з Ангулема.

Навіщо, питаєш ти. Ох, бідна сестро, Париж — дивовижна безодня: тут можна пообідати за вісімнадцять су, а найпростіший обід у модному ресторані коштує п'ятдесят франків; тут можна купити жилет і штани за чотири франки сорок су; але модний кравець тобі їх не пошив дешевше, як за сто франків. Тут платять су за те, щоб перейти струмочок, коли йде дощ. Поїхати фіакром кудись близенько коштує тридцять два су.

Я жив спочатку в гарному кварталі, тепер живу в готелі Клюні на вулиці Клюні, на одній з найбідніших і найтемніших маленьких паризьких вулиць, між трьома церквами й старими будинками Сорбонни. Я живу в мебльованій кімнаті на п'ятому поверсі, і хоч вона брудна й порожня, я плачу за неї п'ятнадцять франків на місяць. На сніданок п'ю склянку молока з хлібчиком за два су, а обідаю дуже добре за двадцять два су в ресторані Слікото, що міститься тут же на Сорбонській площі. До зими мої видатки не перевищать шістдесят франків на місяць за все без винятку, принаймні я так сподіваюсь. Отже, моїх двохсот сорока франків вистачить мені на чотири місяці. А там, безперечно, я продам уже свої „Стокротки“ і „Стрільця Карла IX“. Так що не турбуйтеся за мене. Якщо теперішнє — холодне, голе й сумне, вате майбутнє — блакитне, багате й розкішне! Більшість великих людей зазнали трудностей, які спіткали мене, але не пригнітили. Плавт, великий комедійний поет, був робітником у млині, Макіавеллі писав свого „Князя“ вечорами, провівши цілий день на праці з чорноробами. Нарешті, великого Сервантеса, що втратив руку в битві під Лепанто, чимало спричинившись до успіху цього славного дня, сучасні йому писакки назив-

вали старим і дурним безрукою; через брак видавців йому довелося видати другу частину свого величного Дон - Кіхота лише через десять років по виході першої частини. Тепер такого вже не може бути. Журба і злидні можуть спіткати лише невідомих поетів, а як тільки вони себе виявлять, письменники багатіють, і я буду багатий. Я живу тепер розумовим життям і половину свого дня проводжу в бібліотеці святої Женеви, де добуваю освіту, якої мені бракує і без якої далеко не поїдеш. Зараз почуваю себе майже щасливим. За кілька днів я радісно пристосувався до свого становища. З раннього ранку віддаюся своїй любій праці. Матеріальне життя мове забезпечене. Я багато думаю, багато вчуся і не бачу, що може завдати мені рани тепер, коли я зрікся світу, де щохвилини міг би страждати мій гонор. Всі славетні люди кожної історичної доби жили завжди відлюдно. Хіба вони не лісові пташки? Вони співають, чарують своїм співом, і ніхто їх не бачить. Так робитиму і я, оскільки зможу здійснити честолюбні плани мого духу.

За пані де Баржетон не жалю. Жінка, що так повелася зо мною, не варта навіть згадки про неї. Не жалкую так само, що виїхав з Ангулема. Ця жінка мала радію, коли штовхнула мене в Париж і тут покинула мене на мої власні сили. Тут країна письменників, поетів, мислителів. Тільки тут виростає слава, і я знаю, який чудовий урожай вона дає. Тільки тут письменники можуть побачити в музеях живі утвори геніїв минувшини, що розпалюють уяву і стимулюють творчість. Тільки тут величні бібліотеки, відчинені постійно, дають розумові поживу. Нарешті, в Парижі, у самому повітрі, в найменших дрібничках почуввається той дух, яким перейняті й позначені літературні твори. Поговоривши в кафе, в театрі якихсь півгодини, ти довідаєшся тут більше, ніж у провінції за десять років. Тут дійсно все — видовище, матеріал для порівнення й освіти. Надзвичайна дешевизна, надзвичайна дорожнеча — от суть Парижа, де кожна бджілка знайде свою чашечку, де кожна душа знайде необхідне для себе. Отже, якщо мені зараз важко, я ні в чому не каюся. Навпаки, чудова будучина розгортається передо мною і тишить мове серце, засмучене на хвилину.

Прощай, моя люба сестро! Не чекай регулярних листів від мене: це одна з властивостей Парижа, бо тут не знаєш, куди й коли збігає твій час. Життя біжить тут жахливо швидко. Цілую маму, Давіда і тебе ніжніше, як будьколи“.

Ім'я Флікото записано в пам'яті не одного паризького студента. Небагато знайдеться між тими з них, що жили в Латинському кварталі за перших дванадцяти років Реставрації, які не відвідували б цього храму голоду й злиднів. Обід складався з трьох страв і коштував вісімнадцять су з пляшкою вина. Один пункт програми цього друга молоді не дозволив йому здобути величезні до-

статки: він був видрукований великими літерами на афішках і звучав так: „хліба досхочу“, тобто „донесхочу“.

Багатьох знаменитостей вигодував Флікото. Напевне, серця багатьох славетних людей здригались тисячами невимовних спогадів, коли вони проходили повз цей фасад з маленькими віконцями, що виходив на Сорбонську площу і на вулицю Нев-де-Рішельє, бо Флікото II і Флікото III до Липневих днів ще шанували давній і поважний будинок, що своїм виглядом свідчив про глибоке презирство до зовнішнього шахрайства, до реклами, яку майже всі ресторатори роблять тепер для очей на шкоду шлункові. Замість купи опудал з дичини, призначеної не для смажіння, замість фантастичних риб, які виправдують дотеп блазня у цирку: „я бачив чудового коропа, гадаю через тиждень його купити“, замість облудно виставлених ранніх овочів, чесний Флікото виставляв салатник із слідами кількарязового полагодження, повний варених слив, які тішили споживачів і свідчили, що широко рекламоване на інших об'явах слово „десерт“ у нього не є зрадливим королівським маніфестом. Шестифунтовий хліб розрізувався на чотири шматки, і це потверджувало правдивість обіцянки: „хліба... досхочу“.

Така була розкіш цієї установи, свого часу уславленої Мольєром. Флікото жив і житиме доти, доки схочуть жити студенти. У нього їдять, та й тільки; але їдять так, як і працюють: весело чи похмуро, відповідно до вдачі й обставин. Ця знаменита установа мала в той час два зали під прямим кутом, довгі, низькі й вузькі; з них один виходив на Сорбонську площу, другий — на вулицю Нев-де-Рішельє; в обох стояли столи, мабуть, з якоїсь монастирської їдальні, бо були вони занадто довгі; коло приборів клались серветки постійних абонентів у металевих, нумерованих кільцях. Флікото I міняв скатерті лише в неділю, а Флікото II, кажуть, почав міняти їх двічі на тиждень, як тільки конкуренція почала загрожувати його династії. Цей ресторан — майстерня з потрібним для неї приладдям, а не зал для бенкетів з пишнотою і втіхами: звідси кожен виходить швидко. Всередині все йде дуже хутко. Служники не ловлять гав, кожен при роботі, кожен потрібний.

Страви не дуже різноманітні. Картопля тут не виводиться. Хоч би не вродила картопля в Ірландії, хоч би не було ніде картоплі, — у Флікото вона все таки була б. Тридцять років вона існує тут, незмінна, яснобілого кольору, який так любив Тіціан, притрушена зеленою петрушкою, і має привілей, якому заздять усі жінки: якою ви бачили її в 1814 році, така вона буде й у 1840 році. Баранячі котлети або філе - де - беф на картці цієї установи відіграють ту саму роль, що тетерук або філе з осятрини у Вері — це надзвичайні страви, їх треба замовляти заздалегідь. Тут панує яловичина, і телятина поїдається в найрізноманітніших виглядах. Мерлан або макрель, з'явившись коло океанських берегів, перестрибують до Флікото. Тут усе перебуває в нерозривному зв'язку з мінливістю сільського господарства і з примхами французької пори року. Тут можна навчитися речей, які й не снились багатим, лінивим людям, байдужим до різних фаз природи. Студент, пожилець Латинського кварталу, завжди чудово знає, яка зараз пора року; він знає, коли врожай на квасолі і горошок, коли ринок переповнений капустою або салатою, коли не вродили буряки. Коли Люсьєн почав сюди ходити, тут ще переказували стару плітку, що біфштекси з'явилися в цій установі в зв'язку з мором на коней. Небагато з паризьких ресторанів являють таку чудову картину. Тут ви знайдете лише молодість і віру, тут весело й мужньо терплять злидні, хоч не бракує також похмурих, поважних і заклопотаних облич. На одягу тут не дуже вважають. Проте часом ви побачите постійних тутешніх відвідувачів у гарних костюмах. Але кожен знає причину: або буде гостя - коханка, або є квиток до театру, або візит до вищого товариства.

Тут зав'язалась дружба між кількома студентами, що згодом стали славетними діячами, як це буде видно далі з нашої повісті. Одначе, за винятком студентів - земляків, що сідали всі на одному кінці столу, відвідувачі цього ресторану, здебільшого дуже серйозні й замкнуті, — можливо, завдяки великій тверезості вина, яка зовсім не сприяє звіренням. Ті, що бували в Флікото, згадують, мабуть, кількох таємничих і похмурих осіб, оповитих маревом злиднів, що, пообідавши у Флікото рік і два, зникали

безслідно, і ніколи цікаві не могли чогось довідатись про цих паризьких вітрогонів. Дружба, зав'язана у Флікото, зміцнювалась у сусідньому кафе полум'ям пуншу або чашкою кави, благословенної гарячим лікером.

Першими днями свого життя в готелі Клюні, Люсьєн, як і кожний новак, поведився скромно й додержував режиму. Після сумних пригод у великому світі, які забрали всі його кошти, він кинувся працювати з первісним запалом, який так швидко розвіюють труднощі й розваги, пропоновані Парижем кожному — і найбагатшому, і найбіднішому. Люсьєн з'являвся до Флікото коло пів до п'ятої, помітивши вигоду тих, що приходили перші; страви ще були різноманітні, і можна було замовити ту, яка більш подобалась. Поетична душа, він уподобав собі постійне місце, і його вибір свідчив про певну розсудливість. Від першого дня свого перебування у Флікото, він помітив коло конторки столик; ті, що обідали за ним, і своїми фізіономіями, і розмовами, які він на льоту почув, виявляли свої близькі відносини до літератури. До того ж, інстинкт підказував йому, що, помістившись коло конторки, він увійде в ближчі стосунки з хазяїном ресторану. Згодом зав'яжеться знайомство і днями фінансової скрути він матиме потрібний кредит.

Отже, він сів за невеличкий чотирикутний столик близько конторки; там лежало лише два прибори, і серветки були без кілець, немов приготовлені були для випадкових відвідувачів. Напроти Люсьєна був блідий, худий юнак, мабуть, так само бідний, як і він; його гарне, змарніле обличчя виявляло, що розбиті надії стомили його чоло, поклали в душі глибокі борозни, а сім'я, посіяне в них, не зійшло. Ці поетичні ознаки й непереможний порив співчуття потягли Люсьєна до незнайомого.

Цей молодий чоловік, перший, з ким після маленьких взаємних послуг, окремих слів і зауважень, почав розмовляти наприкінці тижня ангулемський поет, звався Етьєном Лусто. Як і Люсьєн, Етьєн приїхав з провінції, в одного міста в Беррі тому два роки. Його жваві рухи, блискучі очі, уривчаста часом мова виявляла гіркий досвід і знання життя літераторів. Етьєн приїхав з Сансера з трагедією в кишені за тим самим, що вабило Люсьєна:

за славою, владою і грішми. Цей молодий чоловік обідав спочатку кілька днів підряд, а потім почав з'являтися лише врядигоди. Після п'яти чи шести днів відсутності, зустрівшись знову, поет мріяв побачити його й завтра, але завтра місце займав хтось незнайомий. Звичайно, коли молоді люди бачаться щодня, вогонь сьогоднішньої розмови горить і в завтрашній, а такі перерви примушували Люсьєна щодня знову розбивати лід і гальмувати зародження близькості між ними. Першими днями вона дуже мало посувалася наперед. Запитавши пані за конторкою, Люсьєн довідався, що його майбутній друг був співробітником маленької газетки, де містив рецензії на нові книжки і на п'єси, ставлені в театрах „Амбігю - Комік“, „Гете“ і „Драматична Панорама“. Зразу цей молодий чоловік виріс у очах Люсьєна на значну особу, і він вирішив поговорити з ним інтимніше, ба навіть принести деякі жертви, щоб здобути дружбу, таку потрібну дебютантові.

Журналіста не було півмісяця. Люсьєн ще не знав, що Лусто обідав у Флікото лише тоді, коли не мав грошей, і звідси походив його похмурий і розчарований вигляд, якому Люсьєн протиставляв лестиві посмішки й ласкаві слова. Одначе, над цією дружбою треба було уважно замислитись, бо невідомий журналіст вів, здавалось, дороге життя, присмачене чарочками, чашками кави, склянками пуншу, виставами й вечереми. А життя Люсьєна першими днями його оселення в Латинському кварталі було життям бідної дитини, пригніченої першим паризьким тяжким досвідом. Дізнавшись про ціну дорогого обіду і полічивши в своїм гаманці, Люсьєн не зважився піти шляхом Етьєна, щоб знову не наробити помилок, за які ще и досі каявся. Він ще був під впливом провінціальних звичаїв, два ангели - охоронці — Ева й Давід — ставали перед ним при кожній лихій думці й нагадували про покладені на нього надії, про щастя, яке він повинен був дати своїй матері, і про все, що обіцяв їм його талант.

Ранками він сидів у бібліотеці св. Женев'єви, вивчаючи історію. Перші ж розшуки виявили йому безліч жахливих помилок у його романі „Стрілець Карла ІХ“. Коли бібліотека зачинялась, він ішов до своєї вогкої й

холодної кімнати виправляти свій твір, переробляти його, викидати з нього цілі розділи. Пообідавши у Флікото, він ішов Комерційним пасажем до Літературного кабінету Блосса читати твори сучасного письменства, газети, періодичні збірники, поезії, щоб бути в курсі розумового руху, і вертався в свій готель опівночі, не витрачаючись ні на дрова, ні на світло. Читання це до того змінило всі його думки, що він переглянув свою збірку сонетів про квіти, свої любі „Стокротки“, і переробив їх так ґрунтовно, що в них не лишилось сотні старих рядків. Отож, Люсьєн спочатку жив невинним і чистим життям бідних провінціальних дітей, які бачать у Флікото розкіш порівняно з батьківським домом, які розважаються лише прогулянками в Люксембурзькому саді, поглядаючи скося на гарних жінок, гамуючи кров свого серця, не виходять за межі кварталу й віддаються праці, мріючи про своє майбутнє.

Але Люсьєн, природжений поет, піддався незабаром палким бажанням і не встояв перед театральними афішами. „Французький Театр“, „Водевіль“, „Вар'єте“, „Опера-Ксмік“, куди він ходив на дешеві місця, забрали в нього франків шістдесят. Але який студент устояв би перед щастям бачити Тальма в ролях, які він уславив! Театр, це перше кохання всіх поетичних душ, зачарував Люсьєна. Актори й актриси здавались йому незвичайними особами, він не міг собі уявити можливості переступити рампу й побачити їх зблизька. Ці творці його втіх здавались йому чудесними істотами, про які в газетах пишуть як про великі державні справи. Стати драматургом, побачити свою п'єсу на сцені — яка розкішна мрія! І цю мрію деякі щасливці, як Казімір Делавінь, уже здійснили! Ці плодотворні думки, ці хвилини віри в себе самого і поєднаний з ним розпач хвилювали Люсьєна й підтримували його на священній путі праці й ощадності, хочдесь глухо вирувало в ньому не одне пекуче бажання. З надмірної розсудливості він заборонив собі навертатись до Пале-Рояля, до цього згубного місця, де за один день він витратив п'ятдесят франків на обід у Вері і коло п'ятисот франків на одягу. Тому коли його брала спокуса побачити Флері, Тальма, обох Батістів або Мішо,

він ішов тільки на місце в темній галереї. З п'ятої години ранку треба було стояти в черзі, і ті, хто запізнювався, платили по 10 су за місце в цій черзі. Часто, простоявши там дві години, розчаровані студенти чули слова: „квитків більше нема“. Після вистави Люсьєн вертався додому, спустивши очі, не дивлячись на вулиці, наповнені тоді живими спокусами. Може бути, йому траплялися тут ті надзвичайно прості пригоди, що справляють, проте, величезне вражіння на полохливу юнацьку уяву.

Холодний піт пройняв Люсьєна, наляканого зменшенням своїх капіталів, коли полічив якимось гроші, і він подумав про потребу знайти собі видавця й роздобути якусь платну роботу. Молодий журналіст, з якого він сам собі зробив друга, не приходив більше до Флікото. Люсьєн чекав якогось випадку, але такого не траплялось. В Парижі випадки трапляються лише людям широко відомим. Великі зв'язки збільшують шанси на успіх, а випадок завжди стоїть на стороні численного війська. Як людина з суто провінціальною обачністю, Люсьєн не хотів допуститись до того, щоб мати лише кілька екю. Він вирішив походити по видавництвах.

Одного досить холодного вересневого ранку він спустився вулицею де ла Арп з своїми двома рукописами під пахвою. Дійшовши до набережної Августинів, він став походжати понад Сеною, поглядаючи то на її хвилі, то на книгарні видавців, так ніби якийсь добрий геній радив йому краще кинутись у воду, ніж у літературу. Після болісного вагання, після того, як він добре розглянув усі більш-менш привітні, суворі, похмурі, веселі й сумні обличчя, які він бачив крізь вікна або на порозі книгарень, Люсьєн намітив собі одну з них; перед її дверима прикажчики похапцем пакували книжки. Їх кудись відправляли; на стінах висіли афіші: *Продаються: „Самотник“ Віконта д'Арленкура. Третє видання. „Леонід“—Віктора Дюканжа; п'ять томів in 12 на тонкому папері. Ціна 12 франків. „Моральні висновки“ Кератрі.*

— От щасливці! — скрикнув Люсьєн.

Афіші, новий і оригінальний утвір знаменитого Ладвока, тоді вперше з'явилися на стінах. Весь Париж невдовзі зарябів творами наслідувачів цього способу оголошення,

одного з джерел громадського прибутку. Кінець - кінцем, з тривогою і гнітом у серці, Люсьєн, такий колись значний у Ангулемі і такий нікчемний тепер у Парижі, пішов уздовж будинків і, зібравши всю свою мужність, наважився зайти до цієї крамниці. У ній було повно прикажчиків, гокуців, книгарів! „А може й авторів“, подумав Люсьєн.

— Я хотів би поговорити з паном Відалем або паном Поршоном, — сказав він прикажчикові.

Він прочитав на вивісці великими літерами: „Відаль і Поршон, книгарі - комісіонери у Франції і за кордоном“.

— Вони обое заняті, — відповів йому прикажчик.

— Я почекаю.

Люсьєн залишився в крамниці й почав розглядати паки книжок; дві години пробув він там, переглядаючи назви, перегортаючи книжки, читаючи ту або ту сторінку. Кінець - кінцем, сперся плечем на невелике віконце з маленькими зеленими завісами, запідозривши, що саме за цим віконцем сидів Відаль або Поршон, і почув таку розмову:

— Візьмете в мене п'ятсот примірників? Я пушу їх тоді по п'ять франків, і дам вам дві тринадцятих знижки.

— І яка ж тоді буде їм ціна?

— На шістнадцять су менша.

— Чотири франки чотири су, — сказав Відаль чи Поршон тому, хто пропонував книжки.

— Добре, — сказав продавець.

— В кредит? — спитав покупець.

— Добра штука! А ви тоді розрахуетесь зо мною через вісімнадцять місяців векселями на рік?

— Ні, розрахуємось зараз же, — відповів Відаль чи Поршон.

— А на який строк? На дев'ять місяців? — спитав книгар чи автор, який, мабуть, пропонував книжку.

— Ні, любий мій, на рік, — відповів один з книгарів - комісіонерів.

Якусь хвилину тривала мовчанка.

— Ви мене ріжете! — скрикнув незнайомий.

— А хіба ми продали за рік п'ятсот примірників „Леоніда“? — відповів книгар - комісіонер видавцеві Віктора Дюканжа. — Якби книжки розходились за бажанням видавців, ми були б мільйонерами! Але вони розходяться за

бажанням публіки. Романи Вальтер Скотта ідуть по вісімнадцять су том, три ліври дванадцять су цілий примірник, а ви хочете, щоб я ваші книжечки продавав дорожче. Якщо ви хочете, щоб я просунув цей роман, зробіть мені поступку! Відаль!

Огрядний чоловік відійшов від каси і підійшов, заткнувши перо за вухо.

— Скільки ти збув Дюканжа за свою останню поїздку?

— Я зробив двісті штук „Стариків з Кале“. Але, щоб їх узяли, довелось знизити ціну на два інші твори, на які ми не мали такої великої знижки і з яких вийшли чудові „солов'ї“.

Згодом Люсьєн довідався, що таку назву книгарі приклали до книжок, які лежать довго по глибоких і далеких складах їхніх книгарень.

— Ти знаєш, крім того, — продовжував Відаль, — що Пікар готує романи. Нам обіцяють двадцять процентів знижки, якщо ми організуємо їм успіх.

— Ну, добре, хай на рік, — з жалем сказав видавець, приголомшений, мабуть, останнім зауваженням Відаля.

— Так це вже напевне? — руба спитав Поршон незнайомого.

— Так.

Видавець пішов. Люсьєн почув, як Поршон сказав Відалеві:

— Замовлень на „Леоніда“ є вже на триста примірників, ми затягнемо розрахунки з ним, продаватимемо „Леоніда“ вроздріб по сто су, примусимо розрахуватись з нами за шість місяців і...

— І, — сказав Відаль, — ось тобі тисяча п'ятсот франків прибутку.

— О, я бачив, що він у скрутному стані.

— А! він хизується. Сам платить Дюканжеві чотири тисячі франків за дві тисячі примірників.

Люсьєн спинив Відаля, коли той хотів замкнути двері цієї комірки.

— Панове, — звернувся він до спільників, — маю честь привітати вас.

Книгарі ледве вклонились йому.

— Я автор роману з французької історії, у дусі Валь-

тер Скотта під назвою „Стрілець Карла ІХ“. Пропоную вам його купити.

Поршон холодно глянув на Люсьєна, кладучи перо на пюпітр. Відаль глянув на автора хижим поглядом і відповів:

— Пане, ми не видавці, а книгарі - комісіонери. Коли ми їй видаємо книги власним коштом, то лише авторів уже відомих. Та їй купуємо ми тільки дуже серйозні книжки, історії, підручники.

— Алеж моя книга дуже серйозна; в ній розповідається в правдивому світлі про боротьбу католиків, що стояли за абсолютизм, із протестантами, що хотіли встановити республіканський лад.

— Пане Відаль! — крикнув прикажчик.

Відаль зник.

— Я не кажу вам, пане, що ваша книжка не шедевр, — почав Поршон, зробивши досить неввічливий жест, — але ми інтересуємось лише готовими книгами. Зверніться до тих, хто купує рукописи, наприклад, до дяді Догеро на вулиці дю Кок, коло Лувра. Він з тих, що друкують романи. Якби ви сказали раніш! Ви ж бачили тут Полле, конкурента Догеро і всіх книгарів з дерев'яної галереї.

— Я маю ще збірку поезій...

— Пане Поршон! — крикнув хтось.

— Поезій? — роздратовано скрикнув Поршон. — За кого ви мене маєте? — додав він, сміючись йому просто в вічі й зникаючи в кімнатці за крамницею.

Люсьєн перейшов Новий міст, поринувши у безліч думок. Те, що він зрозумів з цього комерційного жаргону, показало йому, що для книгарів книга була тим самим, що шапка для шапкарів, — товаром, який треба дешево купити й дорого продати.

„Я помилився“, подумав він, вражений грубо матеріальною формою, якої тут набирала література.

Він знайшов вулицю дю Кок і на ній скромну крамничку, повз яку вже проходив колись; на ній стояли жовтими літерами на зеленому тлі слова: „Книгар Догеро“. Люсьєн згадав, що бачив це ім'я на обкладинках багатьох романів, які він читав у Літературному кабінеті Блосса. Він увійшов; всередині його все тремтіло, як

і в кожній людині з палкою уявою, що передбачає боротьбу. В книгарні він побачив досить чудного старика, одну з своєрідних постатей книгарської справи за Імперії. На Догеро був чорний фрак з великими чотирикутними фалдами, тоді як тодішня мода вимагала фраків з вузькими фалдами. Жилет на ньому був з простої матерії в різнокольорову клітку. З кишені для годинника звисав сталевий ланцюжок з мідним ключем, що блищав на широких чорних штанах; його годинник був, певне, з добру цибулину завтовшки. Цей костюм доповнювали валяні панчохи залізносірого кольору і черевики із срібними пряжками.

Старик був без шапки, його сивувате волосся було досить поетично розкуйовджене. Фраком, широкими штанами й черевиками дядя Догеро, як назвав його Поршон, нагадував професора літератури, а жилетом, годинником і панчохами — купця. Його обличчя аж ніяк не суперечило цій дивовижній сполуці: вигляд у нього був учительський, догматичний, обличчя було змучене, як у викладача риторики, а очі жваві, рот підозріливий і по-купецькому неспокійний.

— Пан Догеро? — спитав Люсьєн.

— Він самий, пане...

— Я написав роман, — сказав Люсьєн.

— Ви надто молодий, — відповів книгар.

— Але, пане, до чого тут мій вік?

— То правда, — сказав старий книгар, беручи в нього з рук рукопис. — А, чорт! „Стрілець Карла IX“. Гарна назва! А розкажіть мені, юначе, ваш сюжет у кількох словах.

— Це історичний твір у дусі Вальтер Скотта, де боротьба між католиками й протестантами зображена як боротьба між двома системами врядування з небезпекою для трону. Я на стороні католиків.

— Ага! Це, юначе, цікаві думки. Добре, я прочитаю ваш твір, обіцяю це вам. Мені підійшов би більше роман у дусі пані Редкліфф, одначе, якщо ви людина працьовита, якщо є у вас трохи стилю, світогляду, думок і живі постаті, я з великою приємністю буду вам корисний. Бо чого ми бажємо, так це добрих рукописів.

— Коли можна навідатись?

— Сьогодні ввечері я їду на дачу, повернусь після завтра, там я прочитаю ваш роман і, якщо він мені підійде, ми зможемо підписати договір того ж дня.

Побачивши таку його ласкавість, Люсьєнові спала фатальна думка витягти й рукопис „Стокроток“.

— Пане, я маю ще збірку поезій...

— А! Ви поет? То я не хочу вашого роману, — сказав старий, вертаючи йому рукопис. — Віршомази всі проваляються, коли беруться до прози. В прозі немає зайвої балаканини, там конче треба щось сказати.

— Алеж, пане, Вальтер Скотт теж писав вірші...

— То правда, — сказав Догеро, пом'якшавши; він догадався про скруту поета і лишив рукописа в себе. — А де ви живете, я зайду до вас.

Люсьєн дав свою адресу, навіть не догадуючись про те, що в старого на думці. Він не зумів пізнати в ньому видавця старої школи, людини тих часів, коли видавцям хотілось держати Вольтера і Монтеस्कє під замком на горищі й морити їх голодом.

— Я ходжу додому якраз Латинським кварталом, — сказав йому старий книгар, прочитавши адресу.

„Що за мила людина! — думав Люсьєн, прощаючись з книгарем. — Я таки зустрів справжнього друга молоді, знавця, який розуміється на письменстві. Це дійсно людина! Недурно казав я Давідові, що талантові легко висунутись у Парижі!“

Щасливий і радісний вертався Люсьєн додому. Він мріяв про славу. Забувши вже зловісні слова, що вразили його в конторі Відаля і Поршона, він почував у своїй кишені щонайменше тисячу двісті франків. Тисяча двісті франків забезпечували йому рік життя в Парижі, а за той рік він зможе написати нові твори. Скільки проектів будував він на цій сподіванці! Скільки солодких мрій від думки, що своє життя він буде на праці! Він уже переїжджав думкою на нову квартиру, влаштовувався, трохи не почав купувати речей. Своє нетерпіння він угамував тільки пильним читанням у кабінеті Блосса.

Старого Догеро дуже вразив стиль, виявлений Люсьєном у його першому творі, захопило прибільшення ха-

рактів, цілком можливе за доби, коли відбувалась дія роману, привабив запал уяви, з яким молоді поети завжди накреслюють перші плани своїх творів,— а дядя Догеро балуваний не був!— і через два дні він прийшов до будинку, де мешкав його юний Вальтер Скотт. Він вирішив придбати за тисячу франків у повну власність „Стрільця Карла ІХ“ і зв'язати Люсьєна договором на кілька дальших його творів.

Побачивши будинок, де жив поет, старий лис роздумав.

„У юнака, що живе тут, певне, дуже скромні потреби, він любить науку, працю. Можна дати йому і вісімсот франків“.

Він спитав хазяйку готеля, на якому поверсі живе Люсьєн, і дістав відповідь:— На п'ятому.

Книгар підвів голову й побачив, що над п'ятим поверхом ясніє небо.

„Цей юнак,— подумав він,— непоганий з себе, він навіть дуже гарний; якщо матиме багато грошей, то почне гуляти й покине працю. З погляду наших спільних інтересів я дам йому шістсот франків, але не векселями, а готівкою“.

Він піднявся нагору й постукав тричі в двері Люсьєна, який відчинив йому. В кімнаті було порожньо до безнадії. На столі стояла склянка молока і хлібець за два су. Ця вбогість генія вразила добрягу Догеро.

„Хай збереже,— подумав книгар,— ці прості звичаї, цю бідність, ці скромні потреби...“— Дуже приємно бачити вас,— сказав він Люсьєнові.— Отак само жив, пане, і Жан-Жак, з яким у вас так багато спільного. У таких кімнатках виблискує вогонь генія, в них творяться великі твори. Так і мусять жити люди мистецтва, а не гуляти по кафе та ресторанах, марнотратячи там свій час і талант, а наші гроші.

Він сів.

— Юначе, роман ваш непоганий. Я викладав колись риторику і знаюсь на французькій історії— в ньому є чудові місця. Словом, перед вами майбутнє.

— О, пане!

— Ні, ні, кажу вам, ми можемо з вами робити діло. Я купую у вас роман...

Серце Люсьєнові тремтіло від радості, він увесь сяяв, — він ввійде в коло літераторів, він буде друкуватись!

— Я купую його у вас за чотириста франків, — продовжував Догеро медовим голосом і дивився на Люсьєна з таким виразом, ніби виголошував якийсь акт великодушності.

— Том? — спитав Люсьєн.

— Увесь роман, — відповів Догеро, якого подив Люсьєна аж ніяк не вразив. — Але, — додав він, — готівкою. Крім того, ви зобов'яжетесь писати мені по два романи щороку протягом шести років. Якщо ваш перший роман розійдеться за півроку, я платитиму за дальші по шістсот франків. Отже, за два романи щороку ви матимете сто франків місячно, і життя ваше буде забезпечене. Ви будете щасливі. У мене є автори, яким я плачу по триста франків за роман. Я даю двісті за переклад з англійської мови. Колись це була величезна ціна.

— Ми не зможемо зійтись, пане. Прошу вас вернути рукопис, — сказав, похолонувши, Люсьєн.

— Ось він, — сказав старий книгар. — Ви не розумієтесь на справах, пане. Друкуючи перший роман якогось автора, видавець ризикує тисяча шістьмастами франками на папір і друк. Легше написати роман, ніж знайти таку суму. У мене є сто рукописів романів, а в касі немає тисячі шістсот франків. Леле, я не заробив такої суми за двадцять років своєї видавничої діяльності! На виданні романів не розживешся! Відаль і Поршон беруть їх у нас на не вигідних умовах, які ще гіршають дедалі. Там, де ви ризикуєте лише своїм часом, я мушу викласти з кишені дві тисячі франків. Якщо ми помилимось, — бо *habent sua fata libelli*¹, — я втрачаю свої дві тисячі франків, а ви хіба що напишете оду на дурість публіки. Коли поміркуєте про все, що я кажу вам, ви прийдете знову до мене. Прийдете до мене, — сказав книгар ще раз, відповідаючи на гордий рух, що вихопився в Люсьєна. — Ви не тільки не знайдете видавця, що схотів би рискнути двома тисячами франків для якогось молодого невідомого автора, але й прикажчика, що схотів би про-

¹ Книжки мають свою долю.

читати вашу мазанину. Я прочитав її і можу вказати вам кілька мовних помилок. Ви пишете — „пильнувати за чим“ замість „пильнувати чого“, пишете „зраджувати кому“ — „зраджувати“ теж вимагає прямого додатку.

Люсьєн почервонів.

— А коли прийдете до мене. вдруге, то втратите сто франків, я не дам вам тоді більше, як сто екю.

Він підвівся, попрощався, але на порозі додав ще:

— Якби не було у вас таланту, майбутнього, і якби я не цікавився працьовитими юнаками, я не запропонував би вам таких вигідних умов. Сто франків на місяць! Подумайте про це. А втім, роман у шухляді — це не кінць у стайні, їсти не просить. Та й не дасть їсти, правду сказати.

Люсьєн схопив рукопис, кинув його додолю й скрикнув:

— Краще я спалю його!

— Маєте голову справжнього поета! — сказав старий.

Люсьєн з'їв свій хлібець, ковтнув молоко і вийшов. Його маленька кімната була йому надто тісна, він кидався в ній, як лев у клітці зоологічного саду. В бібліотеці св. Женев'єви, куди намірився піти Люсьєн, він бачив раз-у-раз у тому самому кутку одного молодого чоловіка, віком років двадцяти п'яти, який працював завжди так пильно, що ніщо не могло його ні розважити, ні відірвати від праці; так працюють справжні трудівники літератури. Певне, цей молодий чоловік давно вже відвідував бібліотеку, бо всі службовці і сам бібліотекар були до нього дуже ласкаві. Бібліотекар давав йому книги додолю, і Люсьєн бачив, що другого ранку працьовитий незнайомиць, у якому Люсьєн пізнав свого брата по злиднях і надіях, акуратно вертав книгу. Невисокий, худий і блідий, цей трудівник ховав красиве чоло під шапкою недбало зачісаного густого чорного волосся; мав гарні руки і привертав увагу навіть байдужих людей своєю великою подібністю до портрета Бонапарта на гравюрі Робера Лефевра. Ця гравюра — ціла поема палкої туги, стриманого честолюбства, прихованої активності. Вдивіться в неї пильніше: ви знайдете в ній геній і скромність, коварство і величність. В очах блищить розум, в погляді видно бажання охопити оком все

вразу й перемогти всі труднощі. Навіть коли б під цією гравюрою не було підписане ім'я Бонапарта, ви однаково її довго й уважно розглядали б. Молодий чоловік, що був утіленням цієї гравюри, носив прості штани, черевики на грубій підшві, сюртук з простого сукна, чорний галстук, сірий у білу смужку жилет, застібнутий до самого верху, і дешевий капелюх. Видно було, що він зовсім не дбає про красу костюма.

Цього таємничого незнайомого, позначеного печаттю, яку геній відтискує на чолі своїх рабів, Люсьєн бачив раз - у - раз і в Флікото. Тут він був одним з найакуратніших відвідувачів і їв, аби жити, не звертаючи ніякої уваги на страви, до яких він, мабуть, уже звик, і пив лише воду. Чи в бібліотеці, чи у Флікото, він однаково тримався з якоюсь особливою гідністю, яка походила, певне, від свідомості, що його життя наповнене чимсь великим. Іякось не можна було до нього підійти. Погляд його був замислений. Думка ніколи не сходила з його чудового, благородно окресленого чола. В очах, чорних і живих, що оглядали все гостро і швидко, помітна була звичка у все заглиблюватись. У рухах він був простий, у поводженні серйозний. Люсьєн мимоволі почував до нього пошану. Вже не раз, виходячи і входячи в бібліотеку чи в ресторан, вони поглядали одне на одного, ніби збираючись заговорити, але ні той, ні другий на це не зважувались. Цей мовчазний молодий чоловік завжди йшов у глибину залу, в ту частину, що виходила на Сорбонську площу, тому Люсьєн не міг зав'язати з ним стосунків, хоч його дуже вабив до себе цей молодий трудівник з якимись невисловленими ознаками вищості. І той, і другий,— згодом вони зрозуміли це,— були натурами незайманими і боязкими, сповненими всіх тих страхів, що їх так люблять самотники. Якби вони не зустрілись у ту хвилину, коли Люсьєнові трапилась катастрофа з романом, то може вони й не познайомилися б. Але, ідучи вулицею де Грев, Люсьєн побачив молодого незнайомця, що вертався з бібліотеки св. Женев'єви.

— Бібліотека зачинена, не знаю чому, пане,— сказав він йому. У Люсьєна ту мить на очах стояли сльози. Він подякував незнайомому рухом, який іноді буває красно-

мовніший від всякої мови і зразу розкриває молоді серця. Обидва спустились вулицею де Гре, направляючись до вулиці де ла Арп.

— Тоді я піду погуляти в Люксембурзькому саді,— сказав Люсьєн.— Коли вийдеш з дому, важко зразу вертатись працювати.

— Потрібний зв'язок думок уже втрачений,— зауважив незнайомий.— Здається, ви зажурений, пане?

— Так, мені трапилась дивна пригода,— сказав Люсьєн.

Він розповів про своє відвідання набережної і старого книгаря і про зроблені йому щойно пропозиції, назвав себе і сказав кілька слів про своє становище. Приблизно за один місяць він витратив шістдесят франків на харчі, тридцять на помешкання, двадцять на театр, десять на літературний кабінет — разом сто двадцять франків, в нього лишилось тільки сто двадцять франків.

— Пане,— сказав йому незнайомий,— ваша історія — це історія моя і від тисячі до тисячі двохсот юнаків що кожного року приїжджують з провінції в Париж. Ми з вами ще не з найбільш нещасних. Бачите цей театр? — сказав він, показуючи на дах Одеона.— Одного дня в одному з будинків на цій площі оселився талановитий чоловік, злидений до краю, одружений (додаткове лихо, яке нас обох, ні мене, ні вас, не спіткало) з любимою жінкою, до того ще бідний чи багатий, як собі хоче, на двох дітей, заборгований по саме нікуди, але повний надій і віри в своє перо. Він подав в Одеон комедію на п'ять дій, її приймають; вона подобається, актори її розучують, директор поспішає з репетиціями. Ці п'ять моментів успіху являють собою п'ять драм, які перемогти ще важче, ніж написати п'ять дій комедії. Бідний автор, живучи на горищі, яке ви можете звідси бачити, витрачає останні кошти, щоб прожити, поки виставлять його п'єсу. Дружина несе в ломбард свої сукні, сім'я їсть самий хліб. Того дня, як ішла остання репетиція, напередодні вистави, подружжя було винне п'ятдесят франків за хліб, за молоко, швейцарові і таке інше. Поет зберіг усе потрібне для зовнішнього вигляду: фрак, сорочку, жилет, штани й черевики. Певний свого успіху, він, ідучи до театру, цілує дружину, він вітає їх з кінцем їхнього

злиденного життя: „Нарешті, каже він, немає нічого, що було б проти нас“.—„Пожежа, дивись! —скрикнула жінка.—Одеон горить!“ Одеон справді горів. Отже, не нарікайте! У вас є в що одягтися, ви не маєте ні дружини, ні дітей, у вас в кишені сто двадцять франків, і ви нікому нічого не винні. Згодом п'єса була виставлена сто п'ятдесят разів у Лувуа. Король дав авторові субсидію. Бюффон казав: „геній — це терпіння“. І справді, терпіння найбільше нагадує в людині процес, яким користується природа для своїх творінь. Що таке мистецтво? Це сконцентрована природа.

Молоді люди тим часом походжали Люксембурзьким садом. Люсьєн довідався незабаром, як звати невідомого, що старався заспокоїти його,—згодом це ім'я стало славетним. Цей молодий чоловік був Даніель д'Артез, нині один з найбільших наших письменників, один з тих, які, за чудовим висловом поета, являють собою „гармонію прекрасного таланту з прекрасною душею“.

— Не можна задешево стати великим,—казав далі своїм ніжним голосом Даніель.—Геній поливає свої твори сльозами. Талант є духовна істота, що, як і всяке створіння, в дитинстві підпадає багатьом хворобам. Суспільство відкидає недосконалі таланти, як відкидає природа слабі або погано сформовані істоти. Хто хоче піднятися над людьми, мусить підготуватись до боротьби й не відступати ні перед якими труднощами. Великий письменник — мученик, який не вмирає, та й тільки. Ваше чоло позначене печаттю генія,—сказав Даніель Люсьєнові, кидаючи на нього погляд, який обняв його всього.—Та коли у вашому серці немає рівної йому волі, коли ви не маєте ангельського терпіння, коли — на яку б віддаль від мети не поставила вас зрадлива доля,—ви не повернете знову своїх стіп до неї, як черепаха, що з усякого краю все йде в напрямі до рідного їй океану,—відмовтесь від спроби зразу ж!

— А самі ви готові до мук? —сказав Люсьєн.

— До всяких іспитів, наклепів, зради, несправедливості моїх суперників, до шахрайства, хитрощів і грубості крамарів,—відповів Даніель спокійно.—Якщо твір гарний, що важить перша невдача?..

— Хочете прочитати й оцінити мій? — спитав Люсьєн.

— Добре, — відповів д'Артез. — Я живу на вулиці Катр-Ван у будинку, де терпів свої перші муки і поборював усякі труднощі життя і здобування слави в Парижі один з найславетніших людей, один з кращих геніїв нашого часу, феномен у науці — Деплен, великий, широковідомий хірург. Згадка про це надає мені щовечора мужності, якої я так потребую щоранку. Я живу в тій кімнаті, де він часто їв, як Руссо, лише хліб і вишні, але сам, без Терези¹. Приходьте через годину, я буду дома.

Обидва поети попрощались, потиснувши одне одному руку з невимовним почуттям сумної ніжності. Люсьєн пішов по свій рукопис, а Даніель д'Артез — у ломбард заставити годинник, щоб мати на що купити дві в'язки дров. Було холодно, а він хотів, щоб його новий друг застав у нього вогонь у каміні.

Люсьєн прийшов точно призначеної години. Він побачив будинок, багато менше пристойний за той, де жив він сам. Іти треба було темним коридором, у кінці якого здіймались угору кепсько освітлені сходи. У кімнаті Даніеля д'Артеза, на шостому поверсі, було два віконця, між якими стояла бібліотечна, пофарбована в чорне, шафа, повна папок з етикетками. Вузеньке ліжко з фарбованого дерева скидалось на ліжка шкільних інтернатів; столик, куплений десь випадково, і два крісла, оббиті волосяною тканиною, стояли в глибині цієї кімнати, обклеєної шотландськими шпалерами, майже чорними від диму й часу. На довгому столі між стіною з вікнами і каміном лежали купи паперу. Напроти каміна стояв поганенький комод червоного дерева. Підлога з кінця в кінець була застелена старим килимом. Ця розкіш була не-обхідною: вона дозволяла обходитись без палива. Звичайний канцелярський стілець коло столу та ще з півдюжини поганеньких стільців доповнювали умеблювання кімнати. Люсьєн помітив на каміні старовинний свічник на чотири воскові свічки з абажуром. Коли він спитав, побачивши навколо себе всі ознаки великої нужди, навіщо

¹ Тереза Левассер, обмежена жінка, з якою Руссо мав нещасливий зв'язок.

витрачатись на дорогі воскові свічки, д'Артез пояснив йому, що він не терпить смороду від лойових свічок. Це свідчило про велику тонкість його почуттів, означало високу чутливість.

Читання тривало сім годин. Даніель слухав побожно, не сказав і слова, не зробив жодного зауваження, виявивши таким чином одну з найбільших ознак гарного смаку, яка може бути в слухачів.

— Так що? — спитав Люсьєн Даніеля, кладучи рукопис на камін.

— Ви на добрій і вірній путі, — серйозно відповів молодий чоловік, — але свій твір вам треба переробити. Якщо ви не хочете мавпувати Вальтер Скотта, то мусяте створити зовсім інші способи писання, а ви його наслідували. Щоб вивести дійових осіб, ви починаєте, як він, довгими розмовами. Коли вони наговорились, ви вводите опис і дію. Цей антагонізм, доконечний у всякому драматичному творі, виникає лише наприкінці. Переставте умови завдання. Замініть ці тягучі розмови, чудові у Вальтер Скотта і досить безбарвні у вас, описами, такими властивими нашій мові. Хай діалог буде у вас несподіваним наслідком, який увінчає ваші підготовчі заходи. Увійходьте зразу ж у дію. Беріть тему за хвіст і за гриву, словом, міняйте плани, щоб не було одноманітності. Ви створили щось цілком нове, надавши французькій історії форм діалогованої драми великого шотландця. У Вальтер Скотта немає пристрастей, він не знає їх, а може вони були заборонені йому лицемірними звичаями його країни. В нього жінка є втіленням обов'язку. За невеличкими винятками, його героїні всі однакові, він мав на них усіх лише один трафарет. Всі вони походять від Кларісси Гарлоу. Зводячи їх усіх до однієї ідеї, він міг давати лише окремі екземпляри одного типу, які різнились тільки більше чи менше яскравим розфарбуванням. Жінка своєю пристрастю вносить безлад у суспільство. Пристрасть має безмежне число виявів. Отже, малюйте пристрасті, ви матимете невичерпне джерело, якого цілком позбавив себе великий геній, аби тільки його читали в усіх родинях добродесної Англії. А у Франції ви можете протиставити чарівні гріхи й блискучі

звичаї католіцизму похмурим постатям кальвінізму за найбільш пристрасної доби нашої історії. Доба кожного справжнього короля, починаючи з Карла Великого, потребуватиме у всякім разі одного твору, а іноді чотирьох і п'яти, як, наприклад, доба Людовіка XIV, Генріха IV, Франціска I. Ви дасте таким способом мальовничу історію Франції, опишете одяг, меблі, будівлі, інтер'єри, побут, покажете дух часу, замість тягти нудне розповідання всім відомих речей. Ви маєте ще один спосіб бути оригінальним: спростуйте помилкові думки народу про королів, які зовсім перекручують їхній образ. Наважтесь у першому своєму творі відтворити великий і величний образ Катерини, яким ви пожертвували передсудам, які ще досі його оточують. Далі змалюйте Карла IX таким, яким він був справді, а не таким, яким зробили його письменники-протестанти. За десять років упертої праці ви матимете славу й достатки.

Була дев'ята година. Люсьєн, наслідуючи вчинок свого майбутнього друга, запропонував йому пообідати в Едона, де витратив дванадцять франків. За цим обідом Даніель відкрив Люсьєнові таємницю своїх надій і занять. Д'Артез не припускав думки, що видатний талант може обійтись без глибоких метафізичних знань. Він вивчав зараз усі скарби давньої та сучасної філософії, щоб добре їх засвоїти. Як Мольєр, він хотів бути великим філософом, перш ніж почати писати комедії. Він вивчав світ писаний і світ дійсний, думки і факти. Його друзями були вчені природознавці, молоді лікарі, письменники, політики, ціле коло серйозних, працьовитих людей з блискучим майбутнім. На життя він заробляв, пишучи статті до біографічних, енциклопедичних і природничих словників, і писав рівно стільки, скільки йому треба було для існування. Проте, д'Артез писав і один художній твір — виключно для того, щоб удосконалитись у мові й стилі. Ця книга ще не була готова, і він лишав її про чорний день. Це був психологічний твір великого значення, роман по формі. Хоч Даніель звірився з усім цим дуже скромно, але здався Люсьєнові гігантом. Виходячи з ресторана об 11 годині, Люсьєн уже палав гарячою дружбою до цієї сумирної чесноти, до цієї величної натури.

Поет не сперечався проти порад Даніеля, він прийняв їх цілковито. Цей чудовий талант, уже дозрілий завдяки мисленню і самотній, недрукованій критиці, критиці для себе самого, а не для інших — зразу відчинив йому двері до найпишнішого палацу фантазії. Уст провінціала торкнувся пекучий вугіль, і слово паризького трудівника впало на готовий ґрунт у мозку ангулемського поета. Люсьєн узявся переробляти свій твір.

Щасливий тим, що знайшов у паризькій пустині серце, сповнене великодушних і співзвучних йому почуттів, великий провінціал зробив те, що роблять усі юнаки, зголоднілі на приязнь: прив'язався до д'Артеза, як хронічна хвороба. Він заходив до нього, ідучи в бібліотеку; гуляв з ним гарними днями в Люксембурзькому саді; щовечора проводив його після обіду в Флікото, де сидів так само поруч нього, — словом, горнувся до д'Артеза так, як горнулись одне до одного французькі солдати на крижаних російських рівнинах. Першими днями свого знайомства з Даніелем Люсьєн, на великий свій жаль, помічав, що його присутність якось заважала товаришам д'Артеза. Розмови між цими людьми вищого духу, про яких Даніель говорив йому з великим захопленням, лишались при ньому в певних межах, всупереч явним ознакам їхньої великої дружби. Тоді Люсьєн обачно виходив з кімнати, почувавши якийсь біль від цього свого остракізму і своєї зацікавленості цими незнайомими йому людьми. Він не знав навіть їхніх прізвищ: всі звали одне одного на ім'я. У всіх них, як і в д'Артеза, лежала на чолі особлива печаль генія. Кінець-кінцем, д'Артез потай від Люсьєна переборов їхню таємну опозицію, і поет був визнаний достойним вступити в це братство великих умів. Тоді Люсьєн зміг пізнати їх, зв'язаних між собою гарячою симпатією і серйозністю розумових інтересів; вони майже щовечора збирались у д'Артеза, в якому всі завбачали великого письменника і на якого дивились як на свого вождя після того, як перший їх вождь, один з найвидатніших умів того часу, філософ-містик, вернувся назад у провінцію з причин, яких тут немає потреби наводити; його раз-у-раз згадували, називаючи Луї.

Досить назвати тих із них, що, як і д'Артез, дійшли своєї мети — бо ж кілька загинуло, — щоб зрозуміти, який інтерес мусила вони збудити в Люсьєна.

Серед тих, що живі ще досі, був Орас Біаншон, тоді асистент у госпіталі Отель - Дьє, а згодом один із світил медичної паризької школи, тепер занадто відомий, щоб треба було описувати його характер і напрям його розуму. Далі йшов Леон Жіро, глибокий філософ, відважний теоретик, що перевертав усі системи, оцінював їх, висловлював, формулював і тяг до ніг свого ідола: „людства“, завжди величний, навіть у своїх помилках, ушляхетнених його щирістю. Цей невтомний трудівник, цей учений став головою однієї моральної і політичної школи, заслуги якої може визначити лише історія. Хоч своїми переконаннями він належав до інших течій, ніж його товариші, але лишився їм вірним другом. Мистецтво було представлено Жозефом Брідо, одним з найкращих художників молодшої школи. Якби не таємничі страждання, на які він приречений через свою надто вразливу вдачу, Жозеф, хоч він ще досі не сказав свого останнього слова, міг би продовжувати справу великих майстрів італійської школи.

У нього справді римський малюнок і венеційські фарби. Але кохання вбиває його і збурює йому не саме лише серце: кохання ціляє стрілами своїми йому в мозок, руйнує йому життя й примушує його робити найдивовижніші зигзаги. Якщо він надто щасливий або нещасний через свою ефемерну коханку, то пошле вам на виставку або ескізи, де колір душить малюнок, або картину, яку кінчав під тягарем уявної туги і де так заглибився в самий малюнок, що кольору, яким він взагалі вільно володіє, зовсім немає. Він раз - у - раз ошукує і публіку і своїх приятелів. Гоффман закохався б у нього за його сміливі поривання на полі мистецтв, за його примхи та фантазію. Коли йому пощастило, він викликає захват, тішиться ним, і гнівається, коли не дістає хвали за невдалі свої твори, де його душа бачить те, чого нема для глядачів. Він фантаст найвищою мірою. Приятелі були свідками, як він знищив готову картину, бо вона здавалась йому надто прилизаною.

— Надто дороблене, — казав він, — надто пошколярськи.

Оригінальний і величний часами, він має всі нещастя й радості нервових натур, що в них довершеність обертається на хворобу. Дух його родич Стерновому: його слівця, виблиски його думки надзвичайно принадні. Він красномовний і вміє любити, але вередливий і в почуттях своїх так само, як і в творчості. Братству він був якраз любий тим, що міщани назвали б його хибами.

Нарешті — Фюльжанс Рідаль, один з наших найбільш обдарованих комедійних авторів, безтурботний щодо слави, який дає театрові тільки свої середні п'єси, а найкращі сцени залишає в таємних покоях свого мозку для себе самого і друзів; який від публіки вимагає лише грошей, потрібних для його незалежності, і як тільки одержує їх, більше нічого не хоче робити. Ледачий і плідний, як Россіні, примушений, як і всі комедійні поети, як Мольєр і Рабле, розглядати всі речі з усіх боків просто і навиворіт, він був скептиком, міг сміятися і сміявся з усього.

Решта трое, які були, принаймні, такі ж видатні, як і четверо щойно описаних, одне по одному загинули. Передусім Мейро, який, знявши велику дискусію між Кюв'є і Жоффруа Сен-Ілером, знявши питання, яке поділило весь науковий світ між цими двома суперницькими геніями, помер за кілька місяців до смерті того, хто обстоював точну науку проти пантеїста, який живе досі і якого шанує Німеччина. Мейро був другом Луї, якого передчасна смерть теж незабаром вирвала з кола вищої інтелігенції.

До цих двох людей, які померли й лишились невідомими, не зважаючи на свої великі знання і талант, треба додати Мішеля Крет'єна, республіканця широкої думки, що мріяв про федерацію цілої Європи і брав чималу участь у 1830 році в розумовому русі сен-сімоністів. Політичний діяч, силою рівний Сен-Жюстові і Дантонові, але скромний і ніжний, як дівчина, повний мрійності і кохання, обдарований мелодійним голосом, що захопив би Моцарта, Вебера, чи Россіні, чудовий виконавець деяких пісеньок Беранже, якими він умів на-

віяти серцю поезії, любові і надії, — Мішель Крет'єн, як і Люсьєн, і Даніель, і всі друзі заробляли на життя з діогенівською безжурністю. Він складав оглави до великих праць, проспекти для книгарень, а про свої доктрини мовчав, як мовчить могила про таємниці смерті. Цей веселий богемець, цей великий політичний діяч, що може змінив би лице світу, помер біля монастиря Сен-Меррі¹ як простий солдат. Куля якогось крамаря вбила там одне з найблагородніших створінь, що зросли на французькому ґрунті.

Ці дев'ять осіб склали братство, в якому взаємна пошана і приязнь установили мир між протилежними ідеями і доктринами. Даніель д'Артез, пікардійський дворянин, стояв за монархію так само твердо, як Мішель Крет'єн — за свою європейську федерацію. Фюльжанс Рідаль висміював філософські учення Леона Жіро, який своєю чергою провіщав д'Артезові загибель християнства і руїну сім'ї. Мішель Крет'єн вірив у Христа, божественного законодавця рівності, і боронив безсмертя душі від скальпеля гострого аналітика Біаншона. Всі спорили без сварки. Пихи тут не було, бо тільки вони самі й становили свою аудиторію. Вони показували одне одному свої праці і радилися з чарівною щирістю молодості. Коли справа торкалась чогось серйозного, опонент залишав свою думку і старався зрозуміти ідеї свого друга, допомогти йому, а зробити це йому було тим легше, що в кожній справі або питанні він був безсторонній, не зважаючи на свої ідеї. Майже у всіх них розум був м'який і терпимий, і ці дві якості свідчили про їхню вищість. Заздрість — страшний скарб наших ошуканих надій, наших недоношених талантів, схиблених успіхів і ображених претензій — була їм невідома. Та й ішли вони всі різними шляхами.

Тому всі, кого, як і Люсьєна, братство приймало до себе, почували себе добре. Справжній талант завжди добродушний і щирий, відвертий, зовсім не бундючний. Його епіграма тішить розум і ніколи не вражає само-

¹ Місце барикадного бою в Парижі між повсталими республіканцями й військом короля Луї - Філіппа (1832).

любство. Після першого хвилювання на початку, коли в душі переважає пошана, в товаристві цих вибраних молодих людей почувалась безмежна радість. Фамільярність не виключала в кожного свідомості своєї ваги, кожен почував до свого сусіди якнайглибшу пошану, нарешті, кожен почував себе в силі стати в пригоді іншому, тому допомогу всі приймали без церемонії. Розмови охоплювали найрізноманітніші теми. Легкі, як стріли, слова летіли хоч і швидко, але сягали до глибин. Тут панував дивний контраст між зовнішньою бідністю і внутрішніми багатствами. Про життєву дійсність там згадували тільки для того, щоб з неї по-дружньому пожартувати. Одного дня, коли передчасний холод добре дався всім у знаки, п'ятеро друзів д'Артеза прийшли ввечері до нього всі з однією думкою — кожен приніс дровину під плащем, як на селянських вечірках, де учасники, мусівши постачити якусь страву, всі приходять з пирогами. Обдаровані всі духовною красою, яка позначається на зовнішності і разом з працею та безсонними ночами золотить молоді обличчя неземним світлом, вони мали трохи змучений вигляд, якому невинність життя і вогонь думки надають чистоти і гармонії. Чола в них відзначались поетичною широтою. Живі й блискучі очі свідчили про непорочне життя. Всі вони так весело терпіли муки дошкульних злиднів, так гаряче одне одному допомагали, що ці злидні не тьмарили ясності, властивої обличчям юнаків, які ще не допустились до серйозних помилок, не здрібніли ні до якої підлої угоди, яку вириває в людині нездатність терпіти лихо, бажання успіху за всяку ціну і та легка вибачливість, з якою письменники приймають і прощають зраду. Є одне почуття, якого бракує в коханні і яке робить нерозривним дружній зв'язок і подвоює його принадність — це певність. Ці молоді люди були певні одне одного: ворог одного з них ставав ворогом усіх; вони порвали б найпотрібніші для них відносини, коли б цього вимагала солідарність їхніх серць. Нездатні ні на яку підлоту, вони могли протиставити всякому обвинуваченню грізне „ні“ і боронити одне одного непохитно. Однаково благородні серцем і однаково сильні в своїх почуттях, вони могли все ду-

мати і все говорити одне одному в ділянці науки й розуму,— звідси походила чистота їхніх стосунків і веселість їхньої розмови. Певні того, що їх зрозуміють, вони давали волю розумові, не соромились один перед одним, звіряли щиро свої болі й радості, думали й почували повним серцем. Чарівна ніжність, яка робить байку „Два приятелі“¹ скарбом для великих душ, була в них звичайною. Зрозуміло, чому вони так суворо впускали нових людей до свого братства: вони надто цінити своє щастя, щоб порушити його через нових і незнайомих людей.

Ця федерація почуттів і інтересів існувала без непорозумінь і розчарувань двадцять років. Тільки смерть, що відібрала в них Луї Ланбера, Мейро і Мішеля Кретьєна, могла зменшити цю благородну плеяду. Коли цей останній помер у 1832 році, Орас Біаншон, Даніель д'Артез, Леон Жіро, Жозеф Брідо, Фюльжанс Рідаль, не зважаючи на всю небезпеку цього вчинку, пішли забрати його тіло в Сен-Меррі, щоб віддати йому останню шану перед пекучим лицем політики. Ці дорогі їм останки вони провели на кладовище Пер-Лашез уночі.

Отже, в цій холодній мансарді здійснювались найкращі мрії і почуття. Тут братчики, однаково сильні в різних галузях науки, взаємно освічували одне одного, щиро говорили все, не крилися навіть з лихими думками, бо всі мали величезну освіту й зазнали пазурів лиха. Попавши в коло цих обраних людей і прийнятий там як рівний, Люсьєн представляв серед них поезію і красу. Він прочитав свої сонети, які тут дуже сподобались. Люсьєна просили прочитати сонети, як Мішеля Кретьєна — проспівати пісню. Так знайшов Люсьєн серед паризької пустині оазу на вулиці Катр-Ван.

На початку жовтня місяця, витративши рештки своїх грошей на дрова, Люсьєн лишився без ніяких засобів до існування серед гарячої роботи над переробкою свого роману. Даніель д'Артез палив у себе торфом і героїчно терпів злидні: не нарікав ніяк, був акуратний як стара панна і методичний як скупець. Його мужність підбадьорювала Люсьєна, що, як нова людина в братстві,

¹ Одна з найкращих байок Лафонтена.

ніяк не зважувався розказувати про свої нестатки. Одного ранку він навіть пішов на вулицю дю Кок, щоб продати Догеро „Стрільця Карла ІХ“, але не застав видавця.

Люсьєн не уявляв собі, скільки вибачливості в у великих людей. Кожен з його друзів чудово розумів властиві поетам слабості, пригнічення, що настає після зусилля душі, виснаженої спогляданням природи, яку поет мав відтворити. Ці люди, такі суворі до своїх болів, були дуже ласкаві до Люсьєнових. Вони зрозуміли, що в нього більше немає грошей. І братство увінчало тихі вечори розмов, глибоких міркувань, поезії, літання на широких крилах в долини розуму майбутнього націй та історії—вчинком, який свідчив, як мало розумів Люсьєн своїх нових друзів.

— Друже Люсьєн, — сказав йому Даніель, — ти не прийшов учора обідати до Флікото, і ми знаємо чому.

Люсьєн не міг стримати сліз, що покотились по його щоках.

— Ти не звірився нам, — сказав йому Мішель Кретьєн, — ми відзначимо це хрестиком на каміні, і коли їх буде десять ...

— Ми всі випадково знайшли додаткову роботу, — сказав Біаншон, — я доглядав замість Дюплена одного багатого хворого. Д'Артез написав статтю до „Енциклопедії“. Кретьєн хотів уже брати хустку й чотири свічки та йти співати ввечері в Елісейські Поля, але зустрів чоловіка, який, бажаючи стати політиком, замовив йому написати за нього політичну брошюру й дістав на шістьсот франків Макіавеллі. Леон Жіро позичив у свого видавця сорок франків. Жозеф продав кілька ескізів, у Фюльжанса пішла в неділю п'єса, і зал був повний.

— Ось тобі двісті франків, — сказав д'Артез, — і щоб ти більше не таївся!

— Дивіться, чи не кинеться він нас цілувати, ніби ми зробили щось незвичайне, — сказав Кретьєн.

Щоб зрозуміти, яку насолоду почував Люсьєн серед цієї живої енциклопедії неземних душ, серед цих молодих людей, позначених різноманітними рисами оригінальності, яку кожен черпав з своєї науки, досить навести відповіді, одержані Люсьєном на його лист додому, на

шедевр чутливості, на жахливий крик, вирваний з нього злиднями.

Давід Сешар — Люсьєнові

„Мій дорогий Люсьєн, додаю до цього трьохмісячний вексель твоему наказові на двісті франків. Ти можеш одержати по ньому гроші в папероторговця Метів'є, нашого представника в Парижі на вулиці Серпан. Мій любий Люсьєн! У нас немає нічого-сінько. Моя дружина взялась сама керувати друкарнею і робить це так щиро, так терпляче й невтомно, що я благословляю небо за такого ангела-дружину. Вона сама переконалась, що ми не спроможні подати тобі й маленької допомоги.

„Але, мій друже, я вірю, що ти на чудовому шляху, і з допомогою таких благородних і великих серць не схибиш своєї високої мети,— тобі допоможуть своїм майже божественним розумом Даніель д'Артез, Мішель Кретьєн і Леон Жіро, тобі дадуть слушні поради Мейро, Біаншон і Рідаль — усі ті люди, з якими ти познайомив нас своїм листом. Я підписав тобі цього векселя без відома Єви, я зумію його сплатити.

„Не сходи з свого доброго шляху — він важкий, але веде до слави. Я волів би перетерпіти безліч іще гірших мук, ніж знати, що ти впав у якусь паризьку клоаку, яких я так багато бачив. Май мужність уникати, як ти це робиш, поганих місць, лихих людей, вітрогонів і деяких літераторів, яких я навчився судити по заслугі під час свого перебування в Парижі. Словом, лишайся достойним товаришем неземних людей, яких ти зробив мені дорогими. Незабаром ти дістанеш нагороду за свою поведінку. Прощай, мій коханий брате! Ти зачарував моє серце, я не чекав від тебе такої мужності.

Давід.

Єва Сешар — Люсьєнові

„Мій друже! Ми всі плакали над твоїм листом. Хай благородні серця, до яких привів тебе твій ангел-охоронець, знають, що одна мати й одна бідна молода жінка ранком і ввечері моляться богові за них. Якщо найпалкіші молитви доходять до його трону, вони повернуть його ласку до всіх вас. Так, мій брате, їхні імена відтиснуті в моєму серці. Ах! Колись я побачу їх. Хоч би й пішки довелось мені йти в Париж, я прийду подякувати їм за їхню дружбу до тебе, вона бальзамом полилась на мої роз'ярені рани. Ми тут працюємо, мій любий, як прості робітники. Мій чоловік — велика, нікому невідома людина. Щодня я люблю його більше, відкриваю все нові й нові багатства у його серці. Він занехаяв друкарню, і я знаю чому: його гнітять наші злидні, твої і нашої матері. Нашого коханого Давіда, як яструб Прометея, шматує своїм гострим дзьобом туга. Про себе ця благородна людина не думає зовсім, він надіється забагатіти. Цілими днями він сидить над спробами

по виробу паперу. Він попросив мене заступити його в справах і допомагав мені, скільки дозволяють йому його заняття.

„Ох! Я вагітна. Іншим разом я дуже раділа б, а в теперішньому нашому становищі це — моя туга. Бідна мама ніби помолодшала і знову взялась до тяжкої праці догляду хворих. Якби не грошовий клопіт, ми були б щасливі. Старий Сешар не дав синові й ліара. Давід їздив до нього позичити якусь суму, щоб допомогти тобі, бо твій лист завдав йому розпачу. „Я знаю Люсьєна, казав він, він стеряється і наробить дурниць“. Я докорила йому. „Мій брат, та щоб зробив щось погане! — відповіла я йому. — Люсьєн знає, що я вмерла б тоді з журби!“

„Мама і я заставили кілька наших речей, Давід про це не знає, мама викупить їх, як тільки матиме гроші. Так зібрали ми сто франків, які я й посилаю тобі оказією. Не гнівайся на мене, мій любий, що не відповіла тобі на першого листа. Роботи було стільки, що ми не спали ночами, я працювала як чоловік. Ох! я й не гадала, що в мене стільки сили. Пані де Баржетон — жінка без душі й серця. Навіть якщо вона розлюбила тебе, то повинна була піклуватись тобою і допомогти тобі, коли вже вирвала тебе з наших обіймів і кинула в жакливе паризьке море, де треба особливого благословення божого для того, щоб знайти серед бурхливих хвиль справжню дружбу. Нема чого за нею жаліти. Я хотіла б, щоб коло тебе була віддана жінка — якась подібна до мене, але тепер, коли я уявляю тебе серед друзів, що мають до тебе наші почуття, я спокійна.

„Розгортай свої крила, мій коханий прекрасний геній! Будеш нашою славою так, як зараз ти наша любов.

Єва“.

„Моя кохана дитино! Я можу тільки послати тобі моє благословення в додаток до того, що написала тобі сестра, і сказати тобі, що і молитви мої, і думки повні лише тобою, а не тими, кого я бачу коло себе. Бо є серця, в яких панують відсутні, таке і серце
твоєї матері“.

Отже, Люсьєн через два дні зміг віддати своїм друзям так мило позичені йому гроші. Мабуть, життя ніколи не здавалось йому таким чудовим, але легенький присмак самолюбства не уникнув від глибоких поглядів його друзів і від їхньої ніжної чутливості.

— Ти ніби боїшся бути нам винним! — скрикнув Фюльжанс.

— О, його радість для мене дуже важлива, — сказав Мішель Кретьєн. — Вона потверджує мої спостереження: Люсьєн честолюбний.

— Він поет, — сказав д'Артез.

— Невже ви сердитесь на мене за таке природне почуття?

— Добре, що він хоч не таїть його від нас,— сказав Леон Жіро,— він ще зовсім щирий, але боюсь, щоб пізніше він не крився з нами.

— А чому?— спитав Люсьєн.

— Ми читаємо в твоєму серці,— сказав Жозеф Брідо.

— У тебе є,— сказав Мішель Кретьєн,— якийсь диявольський дух, з допомогою якого ти виправдуєш перед собою речі, цілком протилежні нашим принципам; замість бути софістом у думках, ти будеш софістом у вчинках.

— Ох, і я цього боюсь,— сказав д'Артез.— Ти, Люсьєн, сперечатимешся сам з собою і будеш величний у цих суперечках, але вони доведуть тебе до осудних вчинків. Ти ніколи не будеш у згоді з самим собою.

— На чому ж ґрунтується ваш обвинувальний акт?— спитав Люсьєн.

— У тебе, любий поете, таке велике честолюбство, що ти його вносиш навіть у дружбу!— скрикнув Фюльжанс.— Всяке таке честолюбство свідчить про страшний егоїзм, а егоїзм — отрута дружби!

— О, господи!— скрикнув Люсьєн.— Так ви не знаєте, виходить, як я вас усіх люблю!

— Коли б ти нас любив так, як ми одне одного любимо, то не поспішав би й не радів би з того, що вертаєш нам те, що нам так радісно було тобі давати.

— Тут нічого не позичають одне одному, а просто дають,— різко сказав йому Жозеф Брідо.

— Не вважай нас за надто суворих, любий хлопчику,— сказав йому Мішель Кретьєн,— ми тільки завбачаємо всякі можливості. Нам страшно, щоб ти ради втіхи якоїсь дрібної помсти не поступився колинебудь втіхою нашої чистої дружби. Прочитай „Тассо“ Гете, найбільший твір цього прекрасного генія, і ти побачиш, що поет любить блискучі тканини, бенкети, тріумфи, всяку пишноту. Отже, будь Тассо, але без його безумств. Коли тебе будуть кликати втіхи й світське товариство — лишись тут! Перенеси на поле ідей усе те, чого ти шукаєш у честолюбстві. Безумство за безумство — вклади чесноту в свої

вчинки, а порок у думки, замість того, щоб гарно думати, а погано робити, як казав тобі д'Артез.

Люсьєн похилив голову: його друзі мали рацію.

— Признаюсь, я не такий сильний, як ви,— сказав він, кидаючи на них чарівний погляд.— У мене немає ні таких крижів, ні плечей, щоб удержати на них Париж, щоб боротися мужньо. Природа наділила нас різними темпераментами й силами, а ви ж краще, ніж будьхто, знаєте справжню підкладку пороків і чеснот. Я вже втомився, кажу вам щиро.

— Ми підтримаємо тебе,— сказав д'Артез,— саме для цього й потрібні вірні й віддані друзі.

— Підтримка, одержана мною, випадкова, ми всі без винятку однаково бідні; незабаром я знову буду в злиднях. Кретьєн сам у наймах у першого - ліпшого автора, в книжній справі він нічого не важить; Біаншон зовсім стоїть поза цими справами; д'Артез знає лише наукових і спеціальних видавців, які не мають нічого спільного з виданням літературних новинок. Орас, Фюльжанс і Брідо працюють у зовсім інших галузях, за сто верст від видавництва. Я мушу на щось зважитись.

— Держись нашого девіза: страждати! — сказав Біаншон.— Страждати мужньо й покладатись на працю!

— Але те, що для вас страждання, для мене смерть,— гаряче промовив Люсьєн.

— Раніш, ніж півень тричі проспівась,— сказав посміхаючись Леон Жіро,— він зрадить працю ради лінощів і паризьких пороків!

— А куди привела вас праця? — спитав, сміючись, Люсьєн.

— Коли їдеш з Парижа в Італію, то Рима на півдорозі не зустрінеш,— сказав Жозеф Брідо.— По-твоєму, горошок мусів би рости смаженим на маслі.

— Таким він росте лише для старших синків французьких перів,— сказав Мішель Кретьєн.— А ми його самі сіємо та поливаємо, і вважаємо, що так він смачніший.

Розмова повернулась на жарти й на інші теми. Ці прозорливі душі й ніжні серця хотіли, щоб Люсьєн забув цю маленьку сутичку, але він зрозумів тоді, що обманути їх дуже трудно. Незабаром він дійшов до внутріш-

нього розпачу, але дбайливо таїв це від своїх друзів, вважаючи їх невблаганними менторами. Його південний дух, який легко перебігав усю гаму настроїв, кидав його від одного рішення до другого. Кілька разів він здіймав розмову про те, щоб зайнявся журналістикою, і завжди друзі казали йому:

— Бережись цього, як огню!

— Там буде могила прекрасному, ніжному Люсьєнові, якого ми знаємо і любимо, — сказав д'Артез.

— Ти не зможеш опертись постійному ваганню між втіхою і працею, яке властиве життю журналістів, а опір — основа чесноти. Тобі так сподобається влада, право на життя і смерть утворів думки, що ти станеш справжнім журналістом за якихсь два місяці. Бути журналістом, це значить бути проконсулом у республіці письменства. Хто може все сказати, може й усе зробити. Це твердження Наполеона, його легко зрозуміти.

— Та хіба ви не будете коло мене? — сказав Люсьєн.

— Не будемо! — скрикнув Фюльжанс. — Коли ти станеш журналістом, то думатимеш про нас не більше, як думає блискуча оперова зірка в оббитій шовком кареті про своє село, корови й дерев'яні черевики. Ти маєш усі таланти журналіста: блискучість і раптовість думки. Ти ніколи не відмовишся від влучного дотепу, хоч би з нього заплакав твій друг. Я зустрічаюсь з журналістами у театральних фойє, вони мені гидкі. Журналістика — це пекло, це прірва безличності, брехні, зради, через яку можна перейти і з якої можна вибратись лише як Данте, за допомогою божественних лаврів Вергілія.

Чим більше забороняло братство Люсьєнові цей шлях, тим більше хотілось йому звідати цю небезпеку, і він починав спорити сам з собою: чи не смішно було б допустити, щоб злидні посіли його ще раз, і нічого проти цього не зробити? Бачивши труднощі й невдачу з своїм першим романом, Люсьєн не мав великої охоти братись писати другий. Та й з чого він житиме, поки писатиме той другий роман? За місяць усяких нестатків його терпець уже урвався. Невже він не зможе благородно робити те, що журналісти роблять нечесно? Друзі ображали його своїм недовір'ям, він хотів довести їм силу

свого розуму. Може, ще він допоможе їм колись, буде герольдом їхньої слави!

— Одначе, що ж то за дружба, яка боїться співучасництва? — спитав Люсьєн якось увечері в Мішеля Кретьєна, провозаючи його разом з Леоном Жіро додому.

— Ми нічого не боїмось, — відповів Мішель Кретьєн. — Якби ти мав нещастя вбити свою коханку, я допоміг би тобі приховати злочин і міг би тебе й далі шанувати. Та коли б ти став шпигуном, я тікав би від тебе з огидою, бо ти був би негідний і підлий систематично. Оце тобі в двох словах увесь журналізм. Моя дружба вибачить помилку, несвідомий, нерозумний вчинок, продиктований пристрастю, але вона мусить бути невблаганною до свідомого, взятого на себе обов'язку торгувати душею, розумом і думкою.

— Невже я не можу стати журналістом, щоб тільки продати свою збірку поезій і роман, а тоді зразу покинути газету?

— Так міг би зробити Макіавеллі, а не Люсьєн де Рюбанпре, — сказав Леон Жіро.

— Так я доведу вам, — скрикнув Люсьєн, — що я вартий Макіавеллі!

— Ох! — скрикнув Мішель, стискаючи Леонові руку, — ти штовхаєш його цими словами на загибель! Люсьєн, — сказав він, — у тебе є триста франків, цього вистачить на три місяці цілком пристойного життя; візьмись до праці, напиши другий роман; д'Артез і Фюльжанс допоможуть тобі щодо його плану. Ти розвинешся, станеш справжнім романістом. Я замість тебе проберусь до якогось із тих торжищ думки, зроблюсь журналістом на три місяці і примушу якогось видавця купити твої обидві книжки, нападаючи на його видання. Писатиму про твої книжки статті, доб'юся статей і від інших, і ми організуємо тобі успіх; ти станеш великим письменником, залишишся нашим Люсьєном.

— Так ти мене зневажаєш, коли гадаєш, що я загину там, де ти врятуєшся? — спитав поет.

— Прости йому, господи, він ще зовсім дитина! — скрикнув Мішель Кретьєн.

Загостривши свій розум на вечірках у д'Артеза, Люсьєн

узявсь вивчати жарти й статті маленьких газеток. Певний того, що він у всякім разі не гірший за найдотепніших співробітників їх, він почав вправлятись у цій гімнастиці думок, і одного разу вирушив з дому з наміром звернутись до когонебудь з полковників легкої кавалерії преси й просити в нього служби. Одяг свій найкращий костюм і перейшов Сену з думкою, що всі автори, журналісти, письменники, одне слово — його майбутні брати, виявлять більше ніжності й безсторонності, ніж ті два типи видавців, на яких наразились його сподіванки. Він зустріне симпатію до себе, ба навіть таку теплу й любу дружбу, як у братстві на вулиці Катр-Ван. Поринувши в хвилювання й боротьбу своїх передчуттів, таких любих людям з палкою уявою, він дійшов до вулиці Сен-Фіакр, близько Монмартра, і зайшов у будинок, де містилась контора одної газетки. Він відчув, що увесь тремтить, як юнак, що вперше заходить у кубло розпусти. Проте, він піднявсь у контору, що містилась на антресолях.

У першій кімнаті, поділеній на дві рівні частини перегородкою, знизу дощаною, а вгорі до стелі гратчастою, він побачив однорукого інваліда, що своєю єдиною рукою держав на голові кілька стіп паперу, а в зубах — книжку з штемпелями, як цього вимагає Гербова управа. Цей бідолаха, в якого обличчя було жовте й посипане червоними прищами, за що його прозвано „Гарбузом“, показав Люсьєнові на газетного цербера за ґратами. То був старий офіцер з орденом, з носом, що потопав у великих сивих вусах, з чорною шовковою шапочною на голові і в широчезному синьому сюртуці, як черепаха в своєму щиті.

— З якого часу ви бажаєте передплатити, пане? — спитав Люсьєна офіцер імператорської армії.

— Я прийшов не за передплатою, — відповів Люсьєн.

Поет побачив на дверях проти вхідних дверей табличку з написом: „Редакція“, а внизу: „Стороннім вхід заборонений“.

— Певне, ви вимагаєте спростовання? — почав знову наполеонівський вояк. — Справді, ми були надто жорстокі з Маріеттою. Що зробиш! Я й сам не знаю, чому це. Та коли ви вимагаєте задоволення, я до ваших послуг, —

додав він, поглядаючи на рапіри й пістолети, новітню зброю, що стояла пірамідкою в кутку.

— Аж ніяк, пане. Я хочу поговорити з редактором.

— До четвертої години тут нікого не буває.

— От бачите, друже Жірудо, я налічив одинадцять стовбців, які дають по сто су штука, п'ятдесят п'ять франків; я з них одержав лише сорок, отже, як я й казав вам, ви винні мені ще п'ятнадцять франків.

Це казав маленький, непоказний чоловічок, з білим, як недоварений яєчний білок, обличчям, і з ніжносиніми, але страшними своїм лукавством очима. Його раніше не видно було за непрозорим тілом старого військового. Цей голос зледенив Люсьєна — він був чимсь середнім між котячим нявканням і астматичною задухою гієни.

— Так, мій любий ратнику, — відповів відставний офіцер. — Але ви рахуєте заголовки й порожняки, а я маю від Фіно наказ складати суму всіх рядків і ділити їх на число рядків, потрібних для цілого стовбця. Коли зробити цю здушливу операцію над вашою статтею, вийде на три стовбці менше.

— Він не платить за порожняки, арап! А своєму компаньйонові лічить їх за повні. Я поговорю про це з Етьєном Лусто, з Верну...

— Я не можу порушити наказ, мій любий, — сказав офіцер. — І ви за якихсь п'ятнадцять франків повстаєте проти свого годувальника? Ви, якому написати статтю однаково, що мені скрутити цигарку! Ну, менше одною склянкою пуншу поставите своїм друзям, або виграєте зайву партію в більярд, та й по всьому.

— Фіно робить заощадження, яке йому дорого коштуватиме! — сказав співробітник газети.

— Чи не вважає він себе за Вольтера або Руссо! — сказав сам собі касир і подивився на псета.

— Я прийду, пане, о четвертій годині, — сказав Люсьєн.

Під час цього спору він оглянув кімнату і побачив на стінах портрети Бенжамена Констана, генерала Фуа, сімнадцяти найблискупіших ораторів ліберальної партії всуміш з карикатурами на уряд. Найпильніше ж дивився він на двері святині, де складалась дотепна газетка, яка щодня його розважала і мала право висміювати королів

і найповажніші справи, говорити про що хочеш жартами й глуфом.

Він пішов потинятись бульварами — розвага для нього зовсім нова, але така принадна, що він побачив стрілку годинника в годинникаря на четвертій годині, а ще й не снідав. Він мерщій вернувся на вулицю Сен-фіакр, піднявся сходами, відчинив двері й побачив самого тільки інваліда, що, проштемпелювавши папір, сидів на ньому й гриз скоринку хліба. Тепер коло газети він виглядав таким же покірним вартовим, як колись на військовій службі, не розуміючи тут нічого, як не розумів і тоді мету швидких переходів з наказу імператора. Люсьєн вирішив обдурити цього небезпечного службовця і, не скидаючи капелюха, відчинив, ніби був одним із своїх, двері до святині. В редакційній кімнаті його жадібні очі побачили передусім круглий стіл, застелений зеленою скатертю, і півдюжини стільців вишневого дерева з солом'яними, ще зовсім новими сидіннями. Пофарбована підлога цієї кімнати була не натерта, але досить чиста — мабуть, тут не дуже багато бувало відвідувачів. На каміні стояло дзеркало, запорошений годинник, два свічники з лойовими, криво вставленими свічками, і лежало розкидом кілька візитних карток. На столі коло чорнильниці, в якій чорнило загусло й засохло так, що скидалось на лак, валялись старі газети і порозщіплювані й понівечені пера. На клаптях паперу він побачив статті, писані нерозбірним почерком, трохи не ієрогліфами, і надірвані зверху рукою друкарського складача на знак того, що стаття вже складена. Там і там на сірому папері були карикатури; Люсьєн любував на ці дотепні малюнки, зроблені, очевидно, для того, щоб убити час, убиваючи когось для вправи. На великому клаптику сіро-зеленуватого паперу він побачив приколені шпильками дев'ять карикатур на „Самотника“, — книгу, що мала надзвичайний успіх у всій Європі і, мабуть, встигла набриднути журналістам: „Самотник“, з'являючись у провінції, дивує всіх жінок“. „Самотника“ читають у замку“. „Вплив „Самотника“ на свійські тварини“. „Самотник“, пояснений дикунам, має блискучий успіх“. „Самотника“, перекладеного на китайську мову, автор дарує в Пекіні

імператорові“. „Згвалтування Глоді на Дикій горі“. Ця карикатура здалась Люсьєнові зовсім непристойною, але насмішила його. „Самотник“ під балдахином урочистою процесією походить по всіх газетах“. „Розбивши верстат, „Самотник“ поранив ведмедів“. „Прочитаний з кінця, „Самотник“ вражає академіків нечуваними красотами“. На газетній бандеролі Люсьєн побачив ще один малюнок; на ньому співробітник простягав свого капелюха, а внизу був напис: „Фіно! Мої сто франків!“, підписаний ім'ям, що стало відомим, але ніколи не буде славним.

Між каміном і вікном стояв писемний стіл, крісло з чорного дерева, кошик для паперів і лежав довгастих килимок. Все це було вкрите густим шаром пороху. На вікнах були лише невеличкі завіски. На столі лежало десятків зо два книжок, принесених впродовж дня, гравюри, ноти, примірник дев'ятого видання „Самотника“, який ще вабив і розважав публіку, і з десятків нерозпечатаних листів.

Поки Люсьєн оглянув цю дивну обстанову і передумав досхочу думок, годинник пробив п'ять годин, і він знову пішов до інваліда, щоб розпитати. Гарбуз догриз скоринку і терпляче чекав свого начальника, що, мабуть, десь тинявся по бульварах. В цю хвилину почувся шелест сукні й легкі кроки, по яких легко пізнати жінку, і на порозі, справді, з'явилась досить гарненька молода жінка.

— Пане,— сказала вона Люсьєнові,— я не знаю, за що ви хвалите капелюхи пані Віржині; я прийшла передплатити газету на рік, але скажіть мені, на яких вона умовах...

— Пані, я не маю відношення до газети.

— А!

— Ви хочете передплатити з жовтня?— спитав інвалід.

— Що ви бажаєте, пані?— сказав, з'являючись на порозі, військовий.

Старий офіцер почав розмову з гарненькою модисткою. Коли Люсьєн, уже натовлений чеканням, вернувся в першу кімнату, він почув останнє речення:

— Я буду дуже рада, пане! Хай панна Флорентіна завітає до мого магазину й вибере собі, що схоче. У мене є й стрічки. Отже, все полагоджено: ви не будете більше

й словом згадувати про Віржині, про цю партачку, яка не вміє вигадати фасону, тоді як я весь час їх вигадую і творю!

Люсьєн почув, як у шухляду каси впало кілька екю.

Тоді старий вояка почав підсумовувати денний прибуток.

— Я чекаю вже цілу годину, пане,— досить сердито сказав поет.

— Вони не приходили,— сказав ветеран, для ввічливості вдаючи схвильованого.— Це мене мало дивує. Я сам уже якийсь час їх зовсім не бачу. Розумієте, зараз середина місяця, а ці молодчики приходять лише тоді, коли платять, 29 або 30 числа.

— А пан Фіно?— сказав Люсьєн, запам'ятавши прізвище редактора.

— Він у себе дома на вулиці Фейдо. Гарбузе, друже мій, занесеш йому все, що надійшло сьогодні, коли нестимеш папір у друкарню.

— Де ж складається газета?— спитав Люсьєн ніби сам до себе.

— Газета?— сказав службовець, беручи в Гарбуза решту грошей від купівлі гербових марок.— Газета, брум, брум! Слухай, старий, завтра будь у друкарні о шостій годині, наглянеш за розносниками. Газета, пане мій, складається на вулиці, у авторів, у друкарні між одинадцятю і дванадцятю годинами вночі. За часів імператора, пане, цих крамничок псованого паперу ніхто не знав. А! він би струсонув їх добре, приславши тільки чотирьох чоловіка з капралом на чолі; він не дав би себе дурити так, як оці от, порожніми фразами. Але досить про це. Коли мій племінник тут заробляє, то в цьому, кінець - кінцем, нема нічого поганого, брум, брум. А, чорт! Здається, передплатники не мають наміру наступати на мене зімкнутими колонами, я покидаю свій пост.

— Мені, здається, пане, що ви добре обізнані з редакційними справами газети.

— Щодо фінансової сторони, так, брум, брум!— сказав старий солдат, відхаркуючись.— Залежно від таланту: сто су або три франки від стовбця в п'ятдесят рядків по сорок літер, не рахуючи порожняків, он як. Щождо

співробітників, то це, скажу я вам, страшенні пістолети, люди, яких я нізащо не взяв би в солдати, навіть до військового обозу; а вони тільки тому, що вміють грамузляти на чистому папері, сміють зневажати старого драгунського капітана імператорської гвардії, що пішов у відставку командиром батальйону, побувавши з Наполеоном у всіх європейських столицях.

Наполеонівський солдат відпихав Люсьєна до дверей, вичищаючи щіткою свій синій сюртук і виявляючи намір вийти з контори. Але Люсьєн наважився спинити його.

— Я хочу співробітничати в газеті, — сказав він, — і присягаюсь вам, що виявлятиму глибоку пошану до капітана імператорської гвардії, до одного з тих, з бронзи вилитих ...

— Добре сказано, мій любий штафірка, — сказав офіцер. — Але до якої категорії співробітників хотіли б ви потрапити? — спитав вояк, пролізаючи повз Люсьєна в двері й сходячи вниз. Він спинився лише в швейцарській, щоб закурити сигару.

— Якщо прийдуть передплатники, прийміть і запишіть, тьотю Шолле. Вічна ця передплата, тільки й знаєш передплату, — казав він далі до Люсьєна, що пішов за ним. — Фіно — мій племінник, єдиний з усіх родичів, що підтримав моє становище. Отже, хто образить Фіно, зустрінеється з старим Жірудо, драгунським капітаном імператорської гвардії, що пішов на війну простим кавалеристом армії Самбри і Мези і був потім п'ять років учителем фехтування в першому гусарському італійській армії. Раз, два, і позивач на тому світі, — додав він, роблячи ніби випад рапірою. — Отже, юначе, ми маємо різні кадри співробітників. Є співробітники, що редагують статті і мають постійний гонорар; є такі, що пишуть і редагують статті, але нічого не мають — ми їх зevamo волонтерами; є, нарешті, такі, що нічого не пишуть, але не дурніші від інших, уважають себе за письменників, належать до редакції газети, угощають нас обідами, тиняються по театрах, утримують актрис і дуже щасливі. Яким же ви хотіли б бути?

— Співробітником, який добре робить і одержує добрі гроші.

— Це ви так, як кожний рекрут, що бажає бути фельд-

маршалом. Повірте старому Жірудо: поворот ліворуч, швидким кроком ідіть краще збирати цвяхи по рівчаках, як отой бравий чоловік, що, напевне, був у армії, це видно з його постави. Хіба не жах, щоб старий вояк, який тисячу разів сміливо йшов у пазурі небезпеки, збирав цвяхи по Парижу! Ох, боже, як це ти не підтримав нашого імператора! Так от, мій хлопче, той штатський, якого ви бачили вранці, заробив за місяць сорок франків. А ви хіба робитимете краще за нього? Фіно каже, що він найдотепніший з його співробітників.

— Коли ви йшли в армію Самбри і Мези, вам казали, що вас чекає небезпека?

— Ще б пак!

— То як же?

— То йдіть до мого племінника Фіно; він бравий хлопець, найчесніший з усіх чесних людей, якщо ви таких зустрінете. Його діло, чи бачите, не писати, а примушувати інших писати. Але його парафіани, здається, воліють краще гуляти з актрисами, ніж мазати папір. О! то страшенні пістолети! Маю честь кланятись!

Касир махнув своїм страшним олив'яним ціпком і покинув Люсьєна на бульварі, не менш приголомшеного редакційною картиною, як і кінцевими результатами літератури у Відаля й Поршона.

Разів десять бігав Люсьєн до редактора газети Анд'юша Фіно на вулицю Фейдо, але його ніколи не бувало дома. Ранком він ще не вертався, о півдні снідав у такому то кафе. Люсьєн пішов у те кафе, перемагаючи страшенну ніяковість, питав там Фіно, але Фіно тількищо вийшов. Кінець - кінцем, Люсьєн стомився, і в його уяві Фіно став якоюсь апокрифічною казковою особою; далеко простішим здавалось йому підстерегти Лусто в їдальні Флікото. Певне, молодий журналіст пояснить йому таємницю, що огортала існування газети, в якій він брав участь. З того сто разів благословенного дня, коли Люсьєн познайомився з Даніелем д'Артезом, він покинув своє звичайне місце у Флікото: друзі обідали поруч, розмовляючи тихенько на літературні теми, обговорюючи сюжети нових творів, способи трактовки, розвитку, подачі й розв'язання їх. Даніель д'Артез у той час виправляв рукопис „Стрільця

Карла ІХ“; він переробив у ньому цілі розділи, написав чудові сторінки й склав прекрасну передмову, яка чи не перевершила самий роман і пролила свого часу стільки світла на молоду літературу. Одного дня в ту хвилину, коли Люсьєн, потискуючи руку Даніелеві, що підживдав його, сідав поруч нього обідати, він побачив на дверях Лусто. Люсьєн раптом кинув руку Даніеля і сказав служникові, що обідатиме на своєму старому місці. Даніель кинув на нього погляд, у якому було більше пробачення, ніж докору і який вразив серце поета. Люсьєн знову взяв Даніеля за руку, потиснув її і сказав:

— Ідеться про дуже важливу справу, згодом я розкажу вам усе.

І Люсьєн сів уже на своє місце, коли Лусто підходив до свого; він перший йому вклонився; незабаром розмова зав'язалася і пішла так жваво, що Люсьєн побіг за рукописом „Стокроток“, поки Лусто дообідував; він дістав від журналіста згоду показати йому свої сонети і надіявся, що той з пихуватої зичливості допоможе йому знайти видавця або влаштуватись у газеті. Вернувшись, Люсьєн побачив, що в кутку ресторана сидить зажурений Даніель і сумно дивиться на нього. Але пригнічений злиднями і підбурений честолюбством, Люсьєн удав, що не бачить старого братчика, і пішов з Лусто. Надвечір журналіст з неофітом прийшли в Люксембурзький сад і сіли під деревами в тій його частині, що виходить алеєю обсерваторії на Західну вулицю. Ця вулиця була тоді довгим багновищем з калюжами, обгородженим дошками; будинки стояли на ній тільки коло вулиці Вожірар, і в обід тут ходило так мало людей, що закохана пара могла тут посваритись і обмінятись усіма доказами замирення, не боячись чужого ока. На перешкоді міг би стати хіба що вартовий ветеран коло штахет Західної вулиці, коли б він надумав зробити кілька зайвих кроків у своєму одноманітному ходінні. На цій алеї, на дерев'яній лаві між двома тополями Лусто прослухав вибрані сонети, як зразки „Стокроток“. Етьєн Лусто, який після двох років поневіряння, потрапив таки ногою в стремено, влаштувавшись співробітником газети, і мав друзів серед тодішніх знаменитостей, здавався Люсьєнові особою великої ваги.

Тому, розгортаючи рукопис „Стокроток“, він визнав за потрібне зробити передмову:

— Сонет є одна з найтрудніших поетичних форм. Ця форма невеликої поеми була майже занедбана. У Франції ніхто не міг конкурувати з Петраркою, бо його мова багато гнучкіша за нашу, припускає гру думок, яку відкидає наш позитивізм, даруйте на вислові. Тому я вважав, що буде оригінально виступити із збіркою сонетів. Віктор Гюго вибрав собі оду; Каналіс дає дрібні легенькі вірші; Беранже монополізував пісню; Казімір Делавінь обрав трагедію, а Ламартін — лірику.

— Ви класик чи романтик? — спитав його Лусто.

Здивований вигляд Люсьєна виявляв таку цілковиту необізнаність із станом речей у республіці слова, що Лусто взявся просвітити його.

— Мій любий, ви потрапите в самий центр гарячої битви, і треба зразу вирішити, на чию сторону ви станете. В літературі є кілька різних течій, але тепер наші великі письменники поділились на два табори. Роялісти — романтики, а ліберали — класики. Різниця в літературних поглядах поєднується з різницею в політичних поглядах, і точиться боротьба найрізноманітнішою зброєю між тими, чия слава народжується, і тими, чия слава занепадає; чорнило лється потоками, літають догони, клеми, образливі прозвища. Диво дивне, але роялісти-романтики вимагають повної літературної свободи й знищення законів мови та форми, властивих нашому письменству, тоді як ліберали хочуть зберегти єдність часу, місця і дії, александрійський вірш і класичний сюжет. Отже, літературні погляди зовсім суперечать політичним поглядам у кожному таборі. Якщо ви еkleктик, за вас не буде жодного голосу. На яку сторону ви хочете стати?

— А хто сильніший?

— Ліберальні газети мають більше передплатників, ніж роялістські й міністерські, але Каналіс усе таки пробивається вгору, хоч він релігійний і монархіст, хоч за нього двір і духівництво. Чи ба! Сонети — це ще література часів перед Буало, — сказав Етьєн, бачачи, що Люсьєн не знає, що йому вибрати. — Робіться романтиком! Ро-

мантики здебільшого молодь, а класики — парики, романтики їх переможуть.

Слово „парики“ було останнім дотепом з тих, що вигадали романтики й приклали класикам.

— „Пасхальні стокротки“, — сказав Люсьєн, вибравши перший з двох сонетів, що виправдували назву цілої збірки і були вступом до неї.

Красуні польові, блискучі ваші тони
Не тільки очі нам уранці веселять, —
Їм дано у ясній поемі виявлять
Любові й прагнення високого закони.

Тичинок золото, що в чистім сріблі тоне,
Нам відкрива скарби, в яких боги творять,
І тайни світлої навк лягла печать
На біле полум'я зубчастої корони.

Ви розвивавтесь у день той весняний,
Коли з прозорих крил, по смерті знов живий,
Христос розсипав нам нової правди перли, —

І вдруге бачимо ми цвіт ваш восени,
Щоб молодечих снів вернути милі сні
І мрії воскресить, що у душі завмерли.

Повна нерухомість Лусто під час читання сонета образила Люсьєна, якому ще незнайома була вбійча байдужість, що походить від звички до критики і властива всім журналістам, втомленим від прози, віршів і драматичних творів. Поет, що звик до оплесків, проковтнув своє розчарування і прочитав сонет, який найбільше любила пані де Баржетон і деякі його друзі. з братства д'Артеза.

— Може, цей вирве в нього хоч слово! — подумав Люсьєн.

СТОКРОТКА

Стокротка звуть мене. Колись усіх манила
Я тільки вродою барвистих пелюстків.
Щаслива, я жила між сестер та братів,
Усюди славлена і всім кохана й мила.

Ой, леле! Враз нова злягла на мене сила,
Для мук зростаю я у тиші квітників;
Я правди вісниця для тих, хто полюбив,
І розцвіт ніжний мій то разом і могила.

Минувся супокій і щастя осяйне.
Рука допитлива без жалю рве мене,
Аж поки пелюсток не скаже їй окремий,

Що серце любого чи любої таїть,—
І я, без чистої своєї діадеми,
На землю падаю — у поросі зотліть.

Скінчивши, поет глянув на свого Арістарха; Етьєн Лусто дивився на дерева розсадника.

— Ну, що?— спитав його Люсьєн.

— Що ж! Читайте далі, друже. Хіба я не слухаю вас?
В Парижі слухати мовчки — значить хвалити

— А може, вже досить?— спитав Люсьєн.

— Читайте далі,— досить різко відповів журналіст.

Люсьєн прочитав ще один сонет, але читав його вже з смертельним гнітом у серці, таким бо холодом війнув на нього непроникливий спокій Етьєна. Якби він був більш обізнаний з життям літераторів, то знав би, що мовчання і грубість у таких обставинах означають заздрість до гарного твору, тоді як захват і хвала свідчать про радість від середнього твору, який не загрожує честолюбству соперника.

КАМЕЛІЯ

В природі кожен квіт — окреме в книзі слово:
В ній роза — це любов жагуча і п'яна,
Чарує скромністю фіалка запашва,
Простота в лілії відсвічує чудово.

Але — дитя теплиць, німе і загадкове,
Лілея без душі, і роза без вина —
На те вродилася камелія буйна,
Щоб тішити нудьгу дівочого алькову.

Люблю проте, коли у сяєві огнів
Музику пристрасну і переливний спів
Красуні слухають у театральних ложах,—

І цвіт камелії у косах золотих
Вінчає чарівниць, що молилось на них,
До статуй Фідія в своїй пишноті схожих.

— Якої ж ви думки про мої бідні сонети?— спитав
напрямець Люсьєн.

— Хочете знати правду?— сказав Лусто.

— Я надто молодий, щоб не любити правду, і надто хочу успіху, щоб не вислухати її без гніву, хоч і не без розпачу,— відповів Люсьєн.

— Що ж, мій любий, вимушеність першого свідчить про те, що його написано в Ангулемі, що він вам дуже дорого коштував, тому ви не можете від нього відмовитись; в другому й третьому вже чувається Париж... Але прочитайте мені ще один,— додав він, зробивши жест, що здався провінціальної знаменитості надзвичайно привабливим.

Підбадьорений цією просьбою, Люсьєн прочитав уже довірливіше сонет, який подобали д'Артез і Брідо, мабуть, за його барвистість.

ТУЛЬПАН

Я — нідерландський квіт, туйпан високочолій.
Фламандець, над усіх у витратах скупий,
Таку ціну склада добірності моїй,
Якої діамант не осягне ніколи.

На принців схожий я, що вродою бороли
Красунь вибагливих примхливо ніжний рій,
Сіяє пурпуром мій пишнobarвний стрій,
Огнями дивними переливають поли.

Небесний садівник колись, ясного дня,
З проміння чистого зіткнув моє вбрання,
Де фарба золота цілує фарбу срібну,—

Та лихо! Він забув у ту натхненну мить
Солодкі пахощі в мою коронку влить,
До ваз китайських тонкістю подібну.

— Ну, що?— сказав Люсьєн після хвилини мовчання, яка здалась йому незмірно довгою.

— Любий мій,— поважно сказав Етьєн Лусто, дивлячись на кінці Люсьєнових чобіт, що він привіз з Ангулема і вже доношував,— раджу вам мастити свої чоботи чорнилом, щоб заощадити ваксу, і поробити з своїх перкопирсалки, щоб усі бачили, що ви пообідали, коли по виході від Флікото ви гулятимете головною алеєю цього саду, і, нарешті, пошукати собі посади. Зробіться писар-

чуком у судового пристава, якщо у вас здорове серце, або прикажчиком, якщо у вас міцний поперек, або солдатом, якщо любите військову музику. У вас матеріалу вистачить на трьох поетів, але раніш, ніж ви проб'єтесь угору, ви шість разів устигнете померти з голоду, якщо сподіваєтесь прожити коштом вашої поезії. А ваші наміри, як можна зрозуміти з ваших слів, полягають у тому, щоб карбувати монету за допомогою чорнильниці. Я не берусь судити ваші поезії, вони набагато вищі тих, що заливають паризькі книгарні. Ці елегантні солов'ї, що з них деякі продаються дорожче від інших тільки за свій веленовий папір, мало не всі опиняються, кінець - кінцем, на берегах Сени, де ви можете легко вивчити їхні співи, коли схочете зробити дуже повчальну прогулянку по паризьких набережних, від дяді Жерома на мосту Нотр-Дам до Королівського мосту. Там ви зустрінете всілякі „Поетичні спроби“, „Натхнення“, „Піднесення“, „Гімни“, „Співи“, „Балади“, „Оди“, — словом, увесь вивід за останні сім років, усіх муз, запорошених, забризканих фіакрами, згвалтованих усіма проходими, яким цікаво подивитись на віньєтку і обкладинку. Ви ні з ким незнайомі, не маєте зв'язків з жодною газетою. Ваші „Стокротки“ лишаться із згорненими пелюстками, як і зараз лежать у вас, вони ніколи не розквітнуть у проміннях читачів на ширококраїх луках, оздоблені заставками та кінцівками, які щедро роздає Доріа, видавець знаменитостей, король дерев'яних галерей¹.

Бідний хлопчику! Я теж прибув сюди, як і ви, з світлимими мріями в серці, захоплений любов'ю до мистецтва, приваблений непереможною силою слави; а в дійсності знайшов ремесло, труднощі з виданням книжок і злидні. За своїм завзяттям, тепер пригніченим, і за своїм колишнім запалом я не бачив механізму світу, але мусів його побачити мусів набити собі гуль об його махові колеса, наразитись на його стрижні, замаститись у його мастило й почути брязкіт його ланцюгів та коліс. Довідаєтесь і ви, як довідався я, що під чудовими вимріяними речами хвилюються люди, пристрасті й потреби. Ви повинні будете втрутитись, мимо

¹ Торговельні приміщення в Пале - Роялі.

своєї волі, в жахливу боротьбу твору з твором, людини з людиною, партій з партіями і провадити цю боротьбу систематично й невідступно: в противному разі вас покинуть навіть свої. Ця підла боротьба розчаровує душу, псує і втомлює серце, ваші зусилля часто увінчують людину, яку ви ненавидите, висувають проти вашої волі у генії якийсь другорядний талант. Літературне життя має свої лаштунки. Партер плеще несподіваному, чи незаслуженому успіхові, а лаштунки завжди приховують огидні засоби: розфарбованих статистів, клакерів і брудних слуг. Тим часом ви ще в партері. Ще є час відмовитись, поки ви не поставили ногу на перший щабель до трону, за який б'ється стільки самолюбств, і не ганьбити себе, як роблю я, щоб мати з чого жити. (Сльози поняли очі Етьєна). Чи знаєте ви, з чого я живу? — продовжував він з якоюсь лютістю. — Я швидко проїв невеличкі кошти, які могла мені дати родина, і опинився без усяких засобів до життя, хоч моя п'єса була прийнята до французького театру. Адже для успіху у французькому театрі мало навіть протекції принца або гофмейстера — актори поступаються лише перед тими, хто загрожує їхньому честолюбству. Якщо ви маєте силу пустити чутку, що в прем'єра астма, що в прем'єрки десь фістула, де ви там хочете, або в субретки чути з рота, — вашу п'єсу завтра ж поставлять. Я не знаю, чи спроможусь навіть за два роки здобути собі таку владу: для цього треба мати багато друзів. Де, як і чим здобути коштів на життя? Цими питаннями я сушив собі мозок, почувуючи наближення голоду. Після багатьох усяких спроб, після того, як я написав анонімно роман, що Догеро купив у мене за двісті франків і сам на ньому нічого не заробив, я переконався, що тільки журналістика може мене прогодувати. Алеж, як пролізти в ці крамнички?

Не буду розповідати вам про всі свої просьби, про всі свої марні клопотання, про шість місяців праці позаштатним співробітником, коли я вислухував раз - у - раз докори, що я розганяю передплатників, тоді як я, навпаки, їх притягував. Облишмо всі ці образи! Зараз я пишу рецензії на вистави в бульварних театрах у газеті, яку видає Фіно, огрядний хлопець, що ще двічі-тричі на

місяць снідає в кафе Вольтера (та ви ж там не буваєте!). Фіно — головний редактор. Я живу з того, що продаю квитки, які мені дають директори театрів, щоб запобігти моєї ласки, продаю книжки, що книгарі надсилають мені на рецензію в газеті. Нарешті, я торгую (коли Фіно їх не потребує) продуктами, які натурою приносять промисловці до газети і про які мені дозволяється писати статті „за“ або „проти“. „Кармінова вода“, „Крем-султанш“, „Олія для волосся“, „Бразільська мікстура“ платять за дотепну статтю двадцять-тридцять франків. Я мушу гавкати на видавця, якщо він дає газеті мало примірників свого видання. Газета бере два — їх продає Фіно, а два ще треба мені на продаж. І хоч скупий друкар видрукує зразковий твір, його заклують, проваллять. Це підло, проте так живу я і сотні інших. Не думайте, що в політичних колах краще, як у літературних, все і там, і там ґрунтується на підкупі — кожен або підкупає інших, або сам підкуплений. Коли видавець починає якусь більш-менш значну справу, він платить мені, бо боїться нападків. Отже, мої прибутки прямо пропорційні числу нових видань. Коли проспект розходиться в тисячі примірників, мені в кишеню течуть гроші, і я частую своїх друзів. Видавничі справи завмирають, — і я обідаю у Флікото. Актриса теж платять за те, щоб їх хвалили, але розумніші з них платять за критику, написану так, щоб її десь спростували, платять дорожче, як за суху похвалу, що завтра забудеться. Полеміка, любий, служить п'єдесталом знаменитостям.

Цим ремеслом найманого вбивці і репутацій — промислових, літературних, театральних, — я заробляю п'ятдесят екю на місяць, можу продати роман за п'ятсот франків і починаю вважатись страшною людиною. Коли ж замість того, щоб жити у Флоріні коштом торговця аптекарськими товарами, який строїть із себе англійського мілорда, я житиму в своєму власному помешканні й перейду до великої газети фельетоністом, тоді, мій любий, Флоріна буде великою актрисою. Щодо мене, то я не знаю, чи буду міністром, чи чесною людиною, — все ще можливо. (Він підвів похилену голову і глянув на дерева розпачливим і страшним поглядом докору). А в

мене ж прийнята до постанови в театрі гарна трагедія! У моїх паперах є поема, яка там і помре! І я був хороший. Серце моє було чисте. В мене коханкою актриса „Драматичної Панорами“, а мріяв я про чисте кохання до якоїсь найвиборнішої великосвітської жінки. Словом, за те, що книгар не дав мені ще одного примірника його видання, я лаю книжку, яку вважаю прекрасною.

Зворушений до сліз, Люсьєн стиснув Етьєнові руку.

— Ніхто поза межами літературного світу, — казав далі журналіст, підводячись і направляючись до великої алеї Обсерваторії, по якій два поети почали ходити, ніби тут їхнім легеням було більше повітря, — якою жахливою одиссеєю досягається те, що, залежно від таланту, зветься модою, репутацією, відомістю, знаменитістю, успіхом у публіки, — цими різними шаблями, що ведуть до слави, але ніколи не можуть її заступити. Слава це таке блискуче явище, складається з безлічі випадковостей, які змінюються так швидко, що немає двох людей, які досягли б її одним шляхом. Каналіс і Натан — два різнорідні явища, що ніколи не повторяться. Д'Артез, що працює до нестями, стане славетним ще через якийсь інший випадок. Ця, така жадана відомість, майже завжди буває коронованою повією. Так, так! Для дрібної літератури вона — вбога дівчина, що мерзне десь на вулиці коло тумби; для другорядної літератури вона — утриманка, яка виходить з публічного дому журналізму і в якої я за сутенера; а для високої літератури це — розкішна й зухвала куртизанка, що має помешкання, платить державі податок, приймає в себе знатних панів, шанує їх або зневажає, має власну ліврею, власну карету й може примусити своїх зажерливих кредиторів чекати, скільки хоче.

Ох, а таких, для кого вона, — як колись для мене і тепер ще для вас, — ангел з радужними крилами, в білій туніці, з зеленою пальмовою галузкою в одній руці і вогненным мечем у другій, для кого вона нагадує міфологічну абстракцію в глибині чистої криниці й zarazом бідну й добродішну дівчину з передмістя, яка зусиллям благородної мужності багатіє лише світлом чесноти і незаймана злітає на небо, якщо не вмре згвалтованою, забрудненою, обкраденою і забутою в натовпі знедолених —

таких людей мало. Такі люди з бронзовим обручем на мозку, в яких серце ще палає під лавиною досвіду,— рідко зустрічаються в країні, яка лежить отам біля наших ніг,— сказав він, показуючи на велике місто, що димувало на схилі дня.

Образ братства д'Артеза промайнув в очах Люсьєна і зворушив його, але Лусто знову захопив його своїми страшними скаргами.

— Вони рідкі й розпорошені в цій бродильні, рідкі, як справжні коханці між закоханими, як чесні достатки в фінансистів, як чесні люди між журналістами. Досвід першого, хто сказав мені те, що я вам кажу, загинув марно, та й мій досвід, певне, буде вам теж непотрібний. Той самий запал жене сюди щороку з провінції однакову, а може й щоразу більшу кількість безвусих честолюбців, які з високо піднятою головою, з гордовитим серцем кидаються навздогін за модою, цією ніби принцесою Турандот з „Тисячі й Одного Дня“, для якої кожен хоче стати принцем Калафом! Але ніхто не розгадує загадки. Всі падають у безодню лиха, в болото журналістики, в багновище видавництва. Ці жебраки живляться біографічними замітками, беззмістовними статтями, паризькою хронікою в газетах і книжках, замовлених спритними видавцями, які дають перевагу дурниціям, що розходяться за півмісяця, перед шедеврами, що потребують для продажу довгого часу. Вся ця гусінь, розчавлювана раніш, ніж з неї вийде метелик, живе в соромі й ганьбі, готова кусати чи хвалити молодий талантик за наказом якогось паші з „Констїтюзьїоннель“ або „Котїдьєн“, або „Деба“, за сигналом видавців, за просьбою заздлого товариша, часто за самий тільки обїд. Тї, хто перемагає, кїнець - кїнцем, усї перешкоди, зразу забувають про всї минулї труднощї. Я, наприклад, пївроку писав статтї, вкладав у них увесь цвіт свого дотепу й здїбностей для одного негїдника, який видавав їх за свої і завдяки їм здобув собі фельетон у газетї, не взявши мене навіть у спївробїтники, не дав менї й ста су, а я мушу подавати йому руку.

— А навіщо?— гордовито сказав Люсьєн.

— На те, що менї може треба буде колись умістити десяток рядків у його фельетонї,— холодно відповїв Лу-

сто.— Одне слово, мій любий, секрет щастя в літературі — не праця, а вміння експлуатувати чужу працю. Власники газет — підприємці, а ми — робітники-мулярі. Тому чим менше талановита людина, тим швидше вона дійде успіху; вона може терпіти всі образи, коритись чому хочете, підлестити низьким примхам літературних султанів, як один новак з провінції, Гектор Мерлен, що вже веде політичний відділ у консервативній газеті і співробітничав в нашій; я бачив, як він підняв капелюх одного редактора, коли той упустив його додола. Цей хлопець пролізе, не зачепивши нікого, між двома честолюбцями, поки вони битимуться між собою. Мені шкода вас! У вас я бачу себе, яким я був, і бачу, що ви будете через два роки тим, що я став. Може, ви подумаете, що мною керують таємна заздрість або якийсь особистий інтерес, коли я даю вам такі поради. Ні, їх диктує розпач засудженого, який уже не може вирватися з пекла. Ніхто не зважується висловити те, про що я кричу вам з тугою і гнітом на серці, як новий Іов, на гноїщі своїм: „ось виразки мої“.

— Чи на цьому, чи на іншому полі, я мушу боротись,— сказав Люсьєн.

— То знайте, що ця боротьба,— почав знову Етьєн,— буде без замирень, якщо у вас є талант, бо краще було б вам його не мати. Ваша строга совість, тепер ще чиста, схилиться перед тими, від кого залежатиме ваш успіх,— від одного їхнього слова залежатиме ваше життя, і вони вам цього слова не скажуть. Повірте мені, модний письменник багато зухваліший, багато суворіший до початківців, ніж самий найбрутальніший видавець. Там, де видавець боїться тільки втрати, письменник боїться конкурента; один ошукує вас, другий розчавлює. Щоб писати гарні твори, бідна дитино, ви будете черпати повними перами з свого серця ніжність, соковитість, енергію, будете розгортати картини пристрасті, почуттів, думок. Так, ви писатимете замість працювати, співатимете замість боротися, будете кохати й ненавидіти, будете жити своїми творами. Та коли ви збережете всі свої скарби для свого стилю і своє золото та пурпур для своїх дійових осіб, а самі ходитимете паризькими вулицями

в дрантю, радіючи з того, що в бою з суспільним ладом створили істоту на ім'я Адольф, Корінна, Кларісса, Рене або Манон, коли зіпсуєте собі життя і шлунок, щоб дати життя цьому створінню — тоді побачите його оббріханим, зрадженим, проданим, загнаним у болото забуття заходами журналістів, заритим у могилу руками ваших найкращих друзів. Чи діждете ви того дня, коли ваше творіння постане знову зо сну? Хто розбудить його? Коли? Як? Є чудова книжка, плач зневіри, „Оберманн“ — вона поневіряється самотня по глухих коморах книгарень, і видавці іронічно звать її „солов'єм“: коли ж приїде для неї великдень? Невідомо! Передусім, спробуйте знайти видавця, що зважився б видрукувати „Стокротки“. Не про те мова, щоб вам заплатили, а щоб тільки видали. Тоді побачите цікаві сцени!

Ця жорстока тирада, виголошена з усіма відтінками пристрасті, яка була в ній висловлена, впала сніговою лавиною на серце Люсьєна і наповнила його крижаним холодом. Якусь хвилину він стояв мовчки. А далі серце його кинулось, немов насажене жахливою поезією труднощів. Він стиснув руку Етьєнові й скрикнув:

— Я переможу!

— Що ж, — сказав журналіст, — ще один христіанин іде на арену до хижих звірів! Мій любий, сьогодні ввечері прем'єра в Драматичній Панорамі, почнеться вона тільки о восьмій, зараз шоста година. Ідіть одягайте свій найкращий фрак, словом, будьте пристойні. Зайдіть за мною, я живу на вулиці Ла Арп, над кафе Сервель на шостому поверсі. Ми заїдемо спочатку до Доріа. Ви ж настоюєте на цьому, так же? От я й покажу вам короля видавців і кількох журналістів. А після вистави ми поведемо в моєї коханки, бо наш обід можна не брати до уваги. Там ви зустрінете Фіно, редактора й власника моєї газети. Ви знаєте дотеп Мінетти, актриси з Водевіля: „час — великий Кощей“¹? А для нас з вами випадок теж великий Кощей, треба його спробувати.

¹ Французьке прислів'я: *le temps est un grand maître* (час — великий учитель), в якому слово „*maître*“ (учитель) замінено подібним словом „*maigre*“ (худий, безплідний).

— Я ніколи не забуду цього дня! — сказав Люсьєн.

— Беріть же з собою рукопис і одягніться добре, не стільки для Флоріни, як для Доріа.

Товариська добродушність, якою замінились палкі нарікання поета, що змальовував літературну війну, зворушили Люсьєна так само глибоко, як колись урочисті й натхненні слова д'Артеза. Захоплений перспективою негайної боротьби між ним і людьми, недосвідчений юнак і не думав про моральне зло, показане йому журналістом. Він не почував, що стоїть перед двома шляхами, між двох різних систем: один — представляло братство, другий — журналізм; один — був довгий, чесний, певний; другий — небезпечний і скелястий, повний брудних калюж, у яких мусіла загидитись його совість. Характер штовхав його на коротший шлях, зокола привабніший, підказував йому хапатись за рішучі й швидкі засоби. Ту мить він не бачив ніякої різниці між благородною дружбою д'Артеза й легким товаришуванням Лусто. Його нестійкий розум вбачав у журналізмі зброю собі до снаги, він почував себе здатним володіти нею, і хотів узяти її до рук. Чи знав Люсьєн, засліплений пропозиціями свого нового друга, що в журналістській армії кожному потрібні друзі, як генералові — солдати? Побачивши його рішучість, Лусто завербував його, сподіваючись згодом прив'язати його до себе. Для журналіста перший друг був не менш важливий, як для Люсьєна — перший заступник: один хотів бути капралом, другий радо йшов у солдати.

Радісно вернувся неофіт у свою кімнату і одягся якнайстаранніше, так, як того безталанного дня, коли він хотів показати себе в ложі пані д'Епар. Але, тепер костюм йому більше личив, він уже звик до нього. Він надів свої красиві білі штани, гарні чоботи з китицями, що коштували йому сорок франків, і бальний фрак. Пишне й тонке біляве волосся, яке він завив і напахтив, спадало блискучими кучерями. Його чоло світилось виразом відваги, яку він черпав з почуття свого значення і свого майбутнього. Подбав він і про свої жіночі руки, миндалевиді нігті на них були чисті й рожеві. Біла округлість його підборіддя блищала на чорному атласному комірі. Вродливіший юнак ще ніколи не спускався з гори Латинського

кварталу. Прекрасний, як грецький бог, Люсьєн узяв фіакр і за чверть на сьому був уже коло дверей кафе Сервель. Воротарка сказала йому піднятися на шостий поверх і дала йому досить складні топографічні вказівки. Озброєний цими вказівками, він не без мороки знайшов розчинені двері в кінці довгого коридора й пізнав класичну кімнату Латинського кварталу. Злидні юнаків гнались за ним і сюди, як на вулиці К'юні в д'Артеза, як у Мішеля Крестьяна, як і скрізь. Але скрізь ці злидні мають печать, відповідно до вдачі кожного страдника. Тут ці злидні були зловісні. Дерев'яне ліжко без заслони, коло нього — мізерний килимок; на вікнах — завіски, пожовклі від диму, від цигарок і несправного каміна; на каміні — Карселева¹ лампа, яка була подарована, мабуть, Флоріною і якимсь дивом ще уникла ломбарду; далі комод з потемнілого червоного дерева, стіл з накопиченими на ньому паперами, а на них — два чи три поламани пера; ніяких книжок, крім принесених сюди вчора й сьогодні. Таке було вмеблювання цієї кімнати, де чогось цінного не було й сліду, де в одному кутку жалюгідно валялись зношені розчепірені чоботи та старі панчохи, що перетворились в мережива, а в другому — скурені цигарки, брудні носові хусточки, сорочки в двох томах, галстуки в трьох виданнях.

Одно слово, це був літературний табір, опоряджений усяким дрантям і до останньої міри оголений. На нічному столику лежали прочитані вранці книжки. На каміні валялась бритва, пара пістолетів, скринька спід сигар. На стіні висіли під фехтувальною маскою дві перехрещені рапіри. Три стільці й два крісла, недостойні й найгіршого готеля цієї вулиці, довершували обстанову цієї кімнати. Брудна й сумна, вона свідчила про життя без перепочинку й без самоповаги: тут спали, нашвидку працювали, тут жили з примусу, палаючи бажанням звідси вибратись. Яка різниця між цим цинічним безладдям і чистою, скромною кімнаткою д'Артеза!.. Цієї думки, оповитої спогадами

¹ Лампа конструкції французького винахідника Карселя, в якій олія (адже перша газова лампа з'явилась тільки в 1855 р.) нагнічувалась особливим смоком.

про д'Артеза, Люсьєнові не дав дослухати Етьєн своїм жартом, яким він хотів прикрити оголеність пороку:

— Оце вам моя халабуда, а мої великі апартаменти — в новому помешканні, яке наш торговець опорядив для Флоріни і де ми сьогодні справлятимемо входи́ни.

На Етьєні Лусто були чорні штани, добре вичищені чоботи й фрак, застібнутий до шиї; сорочку ховав високий бархатний комі́р, — певне, Флоріна мусіла дати йому сьогодні ввечері чисту; він чистив свого капелюха, щоб надати йому вигляд нового.

— Що ж, ходімо! — сказав Люсьєн.

— Ще не зразу, я чекаю одного книгаря, щоб мати трохи грошей. Може, сьогодні гратимемо, а в мене немає і ліара. Крім того, мені потрібні нові рукавички.

Ту мить нові приятелі почули в коридорі кроки.

— Це він, — сказав Лусто. — Ви побачите, мій любий, в якому вигляді провидіння з'являється поетам. Перш ніж споглядати Доріа, фешенебельного видавця, в усій його славі, ви побачите книгаря з набережної Августинців. Це нормандець, книгар-дисконтер, торговець літературним дрантям, а колись торгував салатою. Та йдіть но, старий татарин! — крикнув Лусто.

— Ось і я, — сказав деренчливий, як у розбитого дзвону, голос.

— З грошима?

— З грошима! Їх більше немає в книгарнях, — відповів, цікаво оглядаючи Люсьєна, молодий чоловік, що ввійшов.

— Передусім, ви мені винні п'ятдесят франків, — сказав Лусто. — Крім того, ось два примірники „Подорожі в Єгипет“. Кажуть, це якесь диво, тут багато ілюстрацій, ви їх легко продасте. Фіно вже заплачено за дві статті з приводу цього твору, які я мушу написати. Далі, два останні романи Віктора Дюканжа, автора, що славиться в кварталі Маре. Також два примірники другого твору Поль-де-Кока, що висувається і пише в тому ж дусі. Нарешті, два примірники „Ізольди Дольської“, гарненький провінціальний твір. Заразом щонайменше на сто франків. Отже, ви винні мені сто франків, любий Барбе!

Барбе почав пильно оглядати книжки, їхні обрізи й оправи.

— О, книги в чудовому стані!— скрикнув Лусто.— „Подорож“ нерозрізана, так само Поль - де - Кок, Дюканж і оця от на каміні, „Дещо про символіку“. Вона така нудна, що я дарую вам її в додаток.

— А як же ви писатимете статті на них? — спитав Люсьєн.

Барбе здивовано глянув на Люсьєна, перевів очі на Етьєна й зареготав.

— Цей пан, видно, не має нещастя бути літератором!

— Ні, Барбе, ні! Цей пан — поет, великий поет, що перевершить Каналіса, Беранже й Делавіня. Він далеко піде, якщо не кинеться в воду, та й тоді дійде до Сен - Клу¹.

— Якщо мені дозволено дати панові пораду,— сказав Барбе,— хай він кине поезію і береться до прози. На набережних більше не купують віршів.

На Барбе був поганенький сюртук з замащеним коміром, застібнутий на один гудзик; взутий він був у прості черевики, а спід розстібнутого жилета видно було грубу сорочку з простого полотна. Він стояв у капелюху, не скидаючи його. Його кругле обличчя з пожадливими очима було досить добродушне, але в його погляді почувався невиразний неспокій людей, які мають гроші й звикли до того, що в них тих грошей просять; його хитрість так добре ховалась під повнотою, що він здавався милим та згодливим. Раніше він був прикажчиком, а два роки тому відкрив на набережній крамничку, звідки бігав до журналістів, до друкарів і купував книжки, які їм дісталися даром, заробляючи таким способом від десяти до двадцяти франків на день. Забагатівши завдяки ощадливості, він винюхував, що кому треба, вишукував справи, на яких можна було добре пожитись. Авторам, що потребували грошей, він дисконтував векселі видавців з п'ятнадцяти й двадцяти процентів, а другого дня ішов до тих видавців, купував за готівку з великою знижкою книжки, на які був попит, і потім замість грошей платив їм їхніми ж власними векселями. Барбе мав велику освіту, яка навчила його не купувати поезії і сучасного

¹ Містечко на річці Сені вниз від Парижа.

письменства. Він уподобав невеличкі скромні справи, корисні книжечки, які можна було придбати в повну власність за якусь тисячу франків і використовувати потім по своїй уподобі, як, наприклад, „Історія Франції для дітей“, „Бухгалтерія в двадцяти лекціях“, „Ботаніка для дівчат“. Він уже прогавив таким чином дві - три гарні книжки, бо все не зважувався купити рукописи, хоч авторів завертав разів по двадцять.

Коли хтось докоряв його за скупість, він показував звіт одного голосного процесу, який він видав, списавши весь текст з газет, так що це йому нічого не коштувало, а дало прибутку дві чи три тисячі франків. Барбе був книгар - боягуз, один з тих, що їдять самий хліб і горіхи, підписують мало векселів, самі носять свої книги невідомо куди, але десь їх збувають і одержують за них гроші. Він був бичем друкарів, які не могли добрати способу його притиснути. Він платив їм векселями і раз - у - раз добивався знижок, вичікуючи моменту, коли в них буде скрута; потім ніколи вже не замовляв тим, кого так обібрав, щоб самому не вскочити в пастку.

— То як же наша справа? — спитав Лусто.

— Е, мій голубе, — фамільярно сказав Барбе, — у мене в книгарні лежить шість тисяч непроданих книжок. А як влучно сказав один старий книгар, книги — не гроші!¹ Торговля йде дуже зле.

— Якби ви побували в нього в книгарні, любий Люсьєн, то побачили б на дубовому прилавку, купленому у збанкротілого виноторговця, лойову свічку, з якої не знімається нагар, щоб довше горіла. Це анонімне світло освітлює порожнісінькі полиці. Охороняє всю цю порожнечу хлопчак, у синій куртці, що дме, бідний, собі на пальці, підтанцьовує та руками махає від холоду, як візник на передку. Книжок там не більше, як тут у мене. Ніхто не вгадає, чим там торгують!

— От вам вексель на сто франків, строком три місяці, — сказав Барбе, усміхаючись мимоволі на жарти Етьєна і витягаючи з кишені гербовий бланк, — я візьму ваші книжки. Готівкою дати не можу, дуже вже погано йдуть

¹ Французькою мовою слово livre має два значення: книга й монета.

книжки. Але я подумав, що вам потрібні гроші, а що в мене немає ні су, то я підписав вексель, щоб послужити вам. Я взагалі не люблю підписуватись.

— Так ви хочете ще й моєї подяки і пошани?— спитав Лусто.

— Хоч векселів почуттями не оплачують, я б нічого не мав проти вашої пошани,— відповів Барбе.

— Але мені потрібні рукавички, а нахаби - парфюмери не візьмуть вашого векселя!— сказав Лусто.— Слухайте, там у першій шухляді в комоді є розкішна гравюра, вона коштує вісімдесят франків, вона ще без підпису, але вже оцінена, тому що я вже написав про неї досить веселу статтейку. Було що сказати ущипливого про „Гіпократа, що відмовляється від дарів Артаксеркса“. Ця прекрасна картина дуже підходить до всіх лікарів, що відмовляються від надмірних дарів паризьких сатрапів. А під нею ви знайдете ще з тридцять романів. Забирайте все й давайте мені сорок франків.

— Сорок франків!— скрикнув книгар, як перелякана курка,— двадцять, це найбільше. Та я їх ще може й не вторгую,— додав Барбе.

— Де ж вони, ваші двадцять франків?— спитав Лусто.

— Ох, боже мій, не знаю, чи є в мене,— сказав Барбе, шукаючи по кишенях.— Ось вони. Ви мене грабуєте. Ви надо мною маєте якусь владу ...

— Добре, добре, рушаємо,— сказав Лусто, взяв рукопис Люсьєна і зробив чорнилом риску під мотузком, яким він був зв'язаний.

— Може, у вас ще що є?— спитав Барбе.

— Нічого, мій малечький Шейлок... Чекай, я зроблю тобі добру штуку, на якій ти втратиш тисячу екую за те, що мене грабуєш,— шепнув Етьєн Люсьєнові.

— А як же ваші статті?— спитав Люсьєн, коли вони поїхали в Пале - Рояль.

— А! Ви не знаєте, як це робиться. Щодо „Подорожі в Єгипет“, то я розгорнув книжку й попрочитував уривки там і там, не розрізаючи її, при чому знайшов одинадцять мовних помилок. Я напишу стовбець і скажу, що хоч автор і вивчив мову качок, вирізьблених на єгипетських каміннях, що звуться обелісками, але не знає своєї рідної мови, і доведу йому це. Далі скажу, що за-

мість говорити про старовину й природознавство, він мусів би сказати дещо про майбутнє Єгипта, про культурний поступ у ньому, про способи зв'язати Єгипет із Францією, яка, завоювавши його і втративши, могла б ще підкорити його собі духовним впливом. А крім цього всього, якась патріотична тартинка, помащена тирадами про Марсель, про Левант, про нашу торгівлю.

— А що б ви сказали, якби він про все це написав?

— О, тоді я сказав би, що замість мучити нас нудною політикою, він мусів би підійти з боку мистецтва, описати територію, мальовничість країни. І тут критик починає скаржитись: політика нас заполонила, вона нам набридла, скрізь тільки політика, як жаліємо за припадними описами подорожей, де пояснювались труднощі навігації, описувалось чарівне впливання корабля з протоки, переїзд через екватор, словом, усе, що потрібно знати тим, хто ніколи не подорожуватиме. Отак, ніби хвалячи, глузуєш з мандрівників, які захоплюються, мов дивом якимсь, летючою пташкою, пливучою рибою, персиком, географічними високостями й низинами. Можна вимагати, щоб знову писали про наукові, абсолютно незрозумілі речі, що чарують усіх, як і все глибоке, таємниче, незбагненне. Передплатник сміється, він задоволений. Щодо романів, то Флоріна ж найбільша читачка романів у світі, вона їх мені аналізує, а я пишу статті за її думкою. Коли вона скаржиться, що їй нудно від „фразеології“, як вона каже, я вважаю роман за серйозний і вимагаю від видавця другий примірник, а той, радіючи з того, що матиме прихильну рецензію, зараз же його присилає.

— О, боже! Алеж критика, священна критика?— скрикнув Люсьєн, перейнятий доктринами свого братства.

— Любий мій,— сказав Лусто,— критика — щітка, якої не можна вживати для легких тканин, бо вона їх зразу ж пошматувала б. Слухайте, киньмо про це! Бачите цей знак?— додав він, показуючи йому рукопис „Стокроток“.— Я з'єднав чорнилом мотузку на вашому рукописі з папером. Якщо Доріа прочитає ваші поезії, то не зможе, певна річ, зав'язати мотузку точно на тому самому місці. Отже ваш рукопис ніби запечатаний. А це корисно для

спроби, яку ви хочете зробити. Зважайте, крім того, що ви приходите в крамничку не самі без хрещеного батька, як ті нещасні юнаки, що перебувають у десяти видавців, поки знайдуть такого, що хоч запропонує їм сісти.

Люсьєн уже дізнав правдивість цього зауваження.

Лусто заплатив візникові три франки, дуже здивувавши Люсьєна таким переходом від злиденності до марнотратства. Приятелі ввійшли в дерев'яні галереї, де тоді була зосереджена торгівля книжними новинками. За тих часів дерев'яні галереї були одною з найславетніших визначностей Парижа, тому зайвим, гадаю, буде описати тут цей огидний базар, який протягом 36 років грав у паризькому житті таку велику роль, що, мабуть, мало знайдеться між сорокалітніми людьми таких, кого не розважить цей, неймовірний для юнаків, опис. На місці теперішньої холодної, високої і просторої Орлеанської галереї, подібної до теплиці без квіток, були бараки, чи, певніш, дощані, досить погано оббиті халупки, маленькі, освітлені з саду і з подвір'я вікнами, що хоч і називалися вікнами, але більше нагадували брудні дірки, які бувають по загородніх шинках. Потрійний ряд цих крамничок складав дві галереї, приблизно 'футів на дванадцять заввишки. Крамниці, що були посередині, виходили в ці дві галереї, звідки в них ішла задуха й сморід, а світла крізь брудні шибки у стелі пробивалось дуже мало. Ці комірочки так піднялись у ціні через великий попит на них, що хоч деякі були зовсім тісні, не більш як шість футів завширшки і від восьми до десяти завдовжки, за них платилось по сто екю. Крамнички, що виходили в сад і на подвір'я, були огорожені зеленими невеликими штахетами,— може бути, для того, щоб юрба не пообвалювала, натискуючи на них, дерев'яні кепсько потинковані задні стіни магазинів. В утвореному ними просторі завширшки на два-три фути росли найдивовижніші продукти невідомої науці ботаніки всуміш з різними продуктами не менш квітущої промисловості. Макулатура вінчала рожевий кущ, так що квіти реторики тут були напахчені миршавими квітками цього занехаяного, але щедро й смердюче поливаного садка. Між листям цвіли різнокольорові стрічки й плакати. Уривки мод глушили

рослинність: на зеленій траві ви могли побачити бантик, а придивившись краще, помічали, що жоржина, якою ви любувались, була не чим іншим, як клаптем атласу.

З боку саду, як і з боку подвір'я, вигляд цього химерного палацу являв собою все найдивовижніше з того, що створила паризька брудота: фарба по стінах поблякла, тинк облупився, вивіски були старі, скрізь були фантастичні написи. До того ж, паризька публіка неймовірно бруднила огорожені зеленими штахетами місця як у саду, так і на подвір'ї. Отже обабіч цей ніби бордюр, брудний та смердючий, обороняв людей делікатних від входу до цих галерей. Проте делікатні люди не вступалися перед цими страховищами так само, як у казках благородні принци перед драконами та перешкодами, що ставив лихий дух між ними й принцесами. Посеред цих галерей, як і тепер, ішов пасаж; заходити в нього можна було двома перекриттями, що й нині існують; їх почали будувати до революції і покинули через брак коштів. Гарна кам'яна галерея, що веде до Французького театру, тоді була вузьким і надмірно високим проходом; її, на відміну від дерев'яних галерей, називали Скляною галереєю. Вона мала такий поганий дах, що часто-густо в ній ішов дощ. Взагалі, всі дахи на цих галереях були в такому кепському стані, що один багатий продавець кашемірів та інших матерій порушив проти Орлеанської фамілії процес за товар, зіпсований у нього за одну ніч на значну суму. Купець виграв справу. В деяких місцях вся покрівля складалась з подвійного просмоленого полотна. За підлогу Скляної галереї, а також і дерев'яних, правив природний паризький ґрунт, як і ґрунт, нанесений чобітьми і черевиками перехожих. Завжди ноги спотикались об гори і долини засохлої грязі, отже потрібна була певна звичка, щоб ходити по ній, хоч купці й мели її безустанно.

Це зловісне нагромадження вуличного болота, забруднених дощем і пилом вікон, плоских халупок, укритих знадвору дрантям, початих будівництвом брудних стін,— усе це в цілому нагадувало якийсь циганський табір, ярмаркові ятки або тимчасові побудови, якими обводять у Парижі пам'ятники, яких потім не будують. Але це перекривлене лице пасувало до торгівлі, що буяла в цьому

безсоромному, одчайдушному сараї, наповненому гомоном і безтямною веселістю, де від революції 1789 року і до революції 1830 року робились колосальні справи. Напроти, в нижньому поверсі палацу протягом двадцяти років містилась біржа, де підносились і падали репутації, витворювалась громадська думка, вершились політичні й фінансові справи. В цих галереях перед біржовими засіданнями і після них призначались побачення. Комерційний і банкірський Париж товпився в Пале-Рояль і шукав собі захисту під час дощу в цих же галереях. Цій будівлі, невідомо як спорудженій саме на цьому місці, властива була надзвичайна лункість. Сміх і регіт лунали в ній особливо голосно. Не могло статись якоїсь суперечки в одному кінці її, щоб у другому зразу ж не почувли й не довідалися б, у чому річ. Тут були книгарні поезії, політики й прози, модні крамниці й веселі дівчата, що приходили лише надвечір; тут продавались новинки, і публіка уперто не хотіла їх десь інде купувати; тут розходилося за один вечір кілька тисяч того чи іншого памфлета Поля-Луї Кур'є або „Пригоди королівської дочки“, цього першого пострілу Орлеанського дому по хартії Людовіка XVIII.

В той час, коли Люсьєн уперше ввійшов сюди, деякі крамниці, розміщені в рядах, що виходили на подвір'я або в сад, мали досить гарні виставки й вітрини. До того дня, коли вся ця дивовижна колонія загинула під молотком архітектора Фонтена, крамниці, що примостились між двох галерей, були цілком відкриті й тримались на стовбах, як провінціальні ярмаркові ятки, тому погляд обіймав обидві галереї зразу крізь розвішаний крам або скляні двері. Груб установити тут не було змоги, тому продавці мали лише жарівні і самі пильно доглядали вогню, бо через необережність могла за чверть години спалахнути вся ця республіка висохлих на сонці дощок, уже й так запалених проституцією, завантажених серпанком, мусліном, папером і провітрюваних протягом. В модних магазинах було повно неймовірних капелюхів, зроблених ніби не на продаж, а тільки на виставку: вони цілими сотнями настромлювались на дроти, що кінчались грибками і розцвічували галереї в тисячі кольорів. Про-

тягом двадцяти років усі, хто тут ходив, питали себе, — на чийх головах ці прибиті пилом капелюхи закінчать свою кар'єру? Модистки, здебільшого некрасиві, але дуже жваві й моторні, лукаво закликали базарним звичаєм і жаргоном покупниць. Гризетка, в якої язик був добре прив'язаний до пари жвавим очам, стояла на табуреті й вигукувала: „Купіть гарненький капелюшок, пані! Дозвольте, пане, вам щось продати!“ Свій рясний і мальовничий словник вони оздоблювали крім того інтонаціями, поглядами і критикою на всіх прохожих.

Книгарі й модистки жили в добрій злагоді. В пасажі, що пишно називався „Скляною галереєю“, можна було зустріти найдивовижніші речі. Тут містились черевомовці, шарлатани різного гатунку, видовища, де нічого не можна було побачити, і такі, де вам показували цілий світ. Там уперше влаштувався один підприємець, що заробив сімсот чи вісімсот тисяч франків на ярмарках. У нього вивіскою було сонце, що оберталось у чорних рамках, навколо яких був напис чорними літерами: „Тут людина бачить те, чого не може побачити бог. Ціна два су“. Ніколи не дозволялось заходити самому, і ніколи більше як удвох. Увійшовши, ви опинялись віч-на-віч з великим дзеркалом. Раптом страшний голос, що злякав би й берлінця Гофмана, промовляв, ніби якась машина: „Ви бачите тут, панове, те, чого за всі віки вічні бог не зможе побачити — свою подобу. Бог же подоби не має“. Ви виходили звідти засоромлені й не зважувались признатися у своїй дурості.

З усіх невеличких дверей на вас гукали подібні ж голоси, вихваляючи всякі панорами, краєвиди Константинополя, театр маріонеток, автоматів, що грають у шахи, собак, що можуть вказати на найвродливішу жінку. Тут процвітав черевомовник Фіц-Джемс у кафе Борель, поки не помер на Монмартрі серед студентів політехнікуму. Тут була торговля фруктами, квітками, славетний кравець, у якого вечорами, як сонце, сяяли військові нашивки. Ранком години до другої дерев'яні галереї були німі, темні, порожні. Торговці розмовляли між собою, як у себе дома. Побачення, які призначала тут паризька людність, починалися з третьої години, тобто тоді, коли

відкривається біржа. Як тільки з'являлась юрба, починалось безплатне читання розкладених у книгарнях книжок. Голодні на літературу юнаки з порожніми кишенями накидались на ці книжки. Прикажчики, що мали доглядати виставлені книги, милосердно дозволяли бідним людям перегортати сторінки. Коли йшлося про яку книжечку in 12°, сторінок на двісті, її прочитували за два рази. Того часу читалень ще не було, треба було купити книжку, щоб її прочитати, а романи тоді продавались у неймовірній тепер кількості. І в цьому було щось суто французьке, в цій милостині, яку давали інтелігентним юнакам, жадібним до читання, але вбогим.

Поезія цього жахливого базару вибухала на схилі дня. З усіх ближчих вулиць сюди напливали численні дівчата, що могли прогулювати тут безплатно. З усіх кутків Парижа сюди збігалися повії „погуляти в Палаці“. Кам'яні галереї належали привілейованим домам розпусти, що платили за право виставляти ці істоти в пишних убраннях під тою чи іншою аркою або у відповідному місці в саді, тоді як дерев'яні галереї були для проституції громадським майданом, їхнім палацом — це слово означувало тоді храм проституції. Жінка могла ввійти сюди, вийти в супроводі своєї жертви і повести її, куди схоче. Тому вечорами ці жінки притягали до галереї таку силу людей, що там можна було ходити лише дуже повільно, як під час процесії або на маскарадї. Ця повільність, нікому не заважаючи, допомагала добре розглянути одне одного. Тепер уже зник тодішній фасон одержі, — ті жінки носили дуже низькі вирізи спереду на сукнях і ззаду до половини спини; зачіски вигадували собі найхімерніші, щоб привернути увагу: одна зачісувалась по - нормандськи, друга по - іспанськи, в тієї волосся було завите пуклями, як у пуделя, в іншої — рівно прилизане; ноги в білих панчохах вони вміли показувати всіляко, але завжди до речі. Вся ця ганебна поезія загинула. Повна воля запитань і відповідей, публічний цинізм цілком гармоніювали з цим місцем; тепер їх не знайдеш ніде, ні на маскарадї, ні на балах, нині таких гучних. Це було огидно, але весело. Блискуче тіло плечей і грудей сяяло між чоловічими костюмами, переважно темного кольору,

утворюючи чудові контрасти. З гомону голосів та тупоту ніг складався загальний шум, який чути було вже в саді, мов стримане гудіння, увінчане реготом дівчат і врядгоди криками якоїсь сварки. Порядні й видатні люди ходили тут поруч з людьми босяцького вигляду. Таке дивовижне збіговище мало в собі щось дуже пікантне й хвилювало навіть байдужих. Тому сюди сходився Париж до останньої хвилини, гуляв тут навіть на рештованні над льохами, коли архітектор їх будував. Великий і одно-стайний жаль супроводив руйнування цих огидних дерев'яних будівель.

Книгар Ладвока за кілька днів перед тим улаштувався на розі Пасажу, який розділяє галереї посередині, напроти молодого Доріа, тепер уже забутого, але сміливого, який розчистив шлях своєму, дуже блискучому згодом конкурентові. Книгарня Доріа містилась у тому ряді крамниць, що виходили в сад, а книгарня Ладвока виходила на подвір'я. Поділена на дві частини, книгарня Доріа дозволяла своєму видавництву мати великий магазин, а друга частина правила за кабінет. Люсьєн, потрапивши сюди вперше ввечері, був приголомшений баченням, як і всі провінціали, і незабаром загубив свого заступника.

— Якби ти був такий красивий, як цей хлопець, я б ще тобі доплатила, — сказала одна з жінок старикові, показуючи йому на Люсьєна.

Люсьєн згорів від сорому, пішов за натовпом у стані приголомшення і збудження, який важко описати. Під зухвалими жіночими поглядами, схвильований білими округлостями оголених грудей, він щільно притискав до себе свій рукопис, боячись — наївний хлопець! — що його хтось може викрасти.

— Що ви хочете, пане? — крикнув він, почувши, що хтось узяв його під руку і гадаючи, що його поезія приманила до нього якогось автора.

Він пізнав свого приятеля Лусто, що сказав йому:

— Я знав, що ви, кінець-кінцем, пройдете тут!

Поет був коло дверей магазину, куди й повів його Лусто; там було повно людей, що чекали побачення з султаном книгарні. Друкарі, папероторговці, ілюстратори

товпились коло прикажчиків, розпитували їх про поточні справи або про ті, що мали розпочатись.

— Дивіться, он Фіно, редактор моєї газети. Він розмовляє з талановитим молодим чоловіком Фелісьєном Верну, маленькою бестією, злою, як секретна хвороба.

— А, старик! У тебе ж сьогодні прем'єра! — сказав Фіно, підходячи до Лусто разом з Верну. — Я використав ложу.

— Ти продав її Броларові?

— Так що ж? Ти десь знайдеш собі місце. Що тобі треба в Доріа? А, хотів тобі сказати. Ми умовились висунути Поль-де-Кока. Доріа взяв двісті примірників його роману, а Віктор Дюканж відмовився дати йому свій. Доріа хоче, каже він, створити нового автора в тому ж дусі. Ти поставиш Поль-де-Кока вище від Дюканжа!

— Але я маю спільну з Дюканжем п'єсу в театрі „Gaieté“, — сказав Лусто.

— Гаразд, скажеш йому, що статтю написав я, написав дуже гостро, а ти її зм'якшив. Він тобі ще й дякуватиме.

— Чи не міг би ти мені дисконтувати цей векселик на сто франків у касира Доріа? — звернувся Етьєн до Фіно. — Ти знаєш, ми ж сьогодні вечеряємо вкупі на входинах у Флоріни.

— А! Так, так. Ти нас частуєш сьогодні, — сказав Фіно, так ніби через силу пригадав це. — Слухайте но, Габюссон, дайте дев'яносто франків за мене цьому чоловікові. Давай вексель, старик!

Лусто взяв у касира перо й розписався, а касир тим часом відрахував йому гроші. Люсьєн дивився й слухав якнайуважніше і не проминув ні звука з цієї розмови.

— Це ще не все, мій любий, — сказав Етьєн, — я не дякую тобі, бо ми зв'язані дружбою на життя і на смерть. Я мушу познайомити цього пана з Доріа, а ти маєш вплинути на нього, щоб він нас прийняв і вислухав.

— А в чому річ? — спитав Фіно.

— Збірка поезій, — відповів Люсьєн.

— А - а! — стиснув плечима Фіно.

— Ви, пане, — сказав Верну, дивлячись на Люсьєна, —

мабуть ще не досвідчений у видавничих справах, інакше ви закинули б свій рукопис у найтемніший куток своєї кімнати.

У ту хвилину звійшов красивий молодий чоловік, Еміль Блонде, що виступив з дуже цікавими статтями в „Журналь де Деба“; він потиснув руки Фіно й Лусто і злегка вклонився Верну.

— Приходь вечеряти з нами опівночі до Флоріни, — сказав йому Лусто.

— Прийду, — відповів той. — А хто там ще буде?

— О, там будуть, — сказав Лусто, — Флоріна, дрогіст¹ Матіфа, дю Брюель, той автор, що дав Флоріні роль для її дебюту, один старичок, дядя Кардо, і його зять Камюзо, потім Фіно.

— А чи вміє твій дрогіст улаштувати пристойну вечерю?

— Не частуватиме ж він нас аптекарським зіллям¹! — сказав Люсьєн.

— Дуже дотепно, — серйозно сказав Блонде, глянувши на Люсьєна. — Цей пан теж вечерятиме з нами, Лусто?

— Так.

— Значить, посміємось!

Люсьєн почервонів до вух.

— Ти довго там поратимешся, Доріа? — сказав Блонде, стукнувши у вікно над конторкою Доріа.

— Друже, я до твоїх послуг!

— Добре, — сказав Лусто своєму протеже. — Цей молодий чоловік, хіба що трохи старший від вас, працює в „Деба“. Він один з князів критики, його бояться. Доріа підмаслить його, і ми тоді зможемо вяснити нашу справу з цим пашею віньеток і друку. Якби не це, ми не діждалися б черги і до одинадцятої години. Число бажаних побачення зростатиме щохвилини.

Люсьєн і Лусто підійшли до Блонде, Фіно й Верну і утворили групу в кінці крамниці.

— Що він там робить? — сказав Блонде Габюссонові, старшому прикажчику, що встав і привітався.

¹ Гра словами: drogues — „аптекарський товар“, а також „погань“ і „сміття“.

— Він купує тижневик, хоче його піднести й протиставити впливу „Мінерви“, що надто вже служить Еймері і „Консерваторові“, до сліпоти романтичному.

— Чи добре він платитиме?

— Як завжди... надто добре!

В ту хвилину увійшов молодий чоловік, який щойно випустив розкішний роман, що мав великий успіх, зразу розійшовся і тепер друкувався другим виданням у Доріа. Незвичайна й химерна зовнішність цього письменника, ознака артистичної натури, дуже вразила Люсьєна.

— Це Натан, — шепнув Лусто провінціальному поетові.

Натан, не зважаючи на гордий вираз свого обличчя, тоді ще зовсім молодого, скинув капелюх перед журналістами й майже принижено спинився перед Блонде, якого знав лише в обличчя. Блонде й Фіно капелюхів не скинули.

— Я дуже радий, пане, цій нагоді, яка дає мені нагоду...

— Він такий схвильований, що говорить плеоназмами, — сказав Фелісьєн Лусто.

— ...висловити вам мою подяку за прихильну статтю, що ви були ласкаві написати в „Журналь де Деба“. Я вам зобов'язаний половиною успіху моєї книги.

— Ні, мій любий, — сказав Блонде тоном, в якому під добродушністю ховався відтінок протекції. — У вас є талант, чорт мене візьми, я радий з вами познайомитись.

— Ваша стаття вже надрукована, тому ніхто не подумає, що я підлещуюсь до могутності; ми тепер можемо вільно тримати себе один з одним. Чи не зробите ви мені честі й приємності зо мною завтра пообідати? Буде й Фіно; Лусто, старий друже, і ти не відмовишся, я сподіваюсь, — додав Натан, стискуючи руку Етьєнові. — О, пане, ви на прекрасному шляху, — знову звернувся він до Блонде, — ви продовжуєте справу Дюссо, Ф'єве, Жоффруа! Гофман говорив про вас з одним моїм другом, а його учнем, Клодом Віньйоном, і сказав йому, що помре спокійно, бо „Журналь де Деба“ житиме вічно. Вам, мабуть, платять там шалені гроші?

— Сто франків стовбець, — відповів Блонде. — Це не-

висока ціна, коли доводиться читати стільки книжок. Їх треба прочитати сотню, щоб знайти таку, як ваша, що нею варто поцікавитись. Ваш твір дав мені велику приємність, слово честі.

— І тисячу п'ятсот франків, — сказав Лусто Люсьєнові.

— Але ви пишете й політичні статті? — спитав Натан.

— Так, іноді доводиться, — відповів Блонде.

Люсьєн, що почував себе тут ембріоном, був захоплений романом Натана, поважав його автора, як бога, і його вразила така приниженість письменника перед критиком, чие ім'я і значення були йому ще невідомі.

„Невже і я так буду поводитись? Невже треба втратити самопошану? — подумав він. — Надінь бо капелюха, Натан, ти написав прекрасну книжку, а критик лише невеличку статтю!“

Кров закипіла в його жилах від таких думок. Він помічав подеколи боязких юнаків, злидених авторів, що хотіли поговорити з Доріа, але, побачивши тиск у книгарні, втрачали надію на побачення й казали, виходячи: „Я прийду іншим разом!“ В групі відомих політиків двоє чи троє говорили про скликання Палат і інші політичні справи. Тижневик, що купував Доріа, мав право писати на політичні теми. В той час такі трибуни друкованого слова траплялись дедалі рідше. Тому привілею на відкриття театру й видання газети тоді дуже домагались. Серед групи політиків був один з найвпливовіших аукціонерів газети „Констітюзьйоннель“. Лусто був дуже гарний чичероне. З кожною його фразою Доріа зростав у очах Люсьєна: він бачив, що в його крамниці зосереджуються і політика, і письменство. З поведінки широко відомого поета, що продавав свою музу журналістові й принижував мистецтво так само, як ганьбили, принижували й продавали жінку в цих галереях, — провінціальний поет мав страшну науку. Гроші — ось у чому була розгадка. Люсьєн почував себе самотнім, невідомим, зв'язаним з успіхом і достатком лише тонкою ниткою досить сумнівної дружби. Він винуватив своїх ніжних, справжніх друзів із братства за те, що вони, малюючи йому світ фальшивими барвами, перешкодили йому ринутись у цю боротьбу з пером у руці.

„Я був би вже Блонде!“ — думав він.

Лусто, який щойно стогнав на Люксембурзьких високостях, як ранений орел, і здавався йому величним, упав у його очак до мінімальних розмірів. Тут цей фешенебельний видавець, джерело засобів для всіх цих існувань, виріс в очак Люсьєна на значну, великої ваги особу. З рукописом у руках поет відчув трепет, схожий на страх. Серед крамниці він бачив на дерев'яних п'єдесталах пофарбовані під мрамор погруддя Байрона, Гете, і поруч них... Каналіса. Доріа хотів здобути в нього том його творів і розраховував, що той колись зайде в крамницю і побачить, як високо ставить його ця книгарня. Мимоволі Люсьєн почував, як меншає його власна вартість, і втрачав самовпевненість. Він передбачав, який вплив матиме Доріа на його долю, і нетерпляче чекав його появи.

— От, діти мої, — сказав невисокий огрядний чоловік з обличчям, що нагадувало обличчя римського проконсула (щоправда, його трохи зм'якшував добродушний вигляд, який міг обманити поверхових людей), — і я придбав тижневика, з двома тисячами передплатників.

— Розкажуй! Гербовий збір беруть лише за сімсот, та й то добре, — сказав Блонде.

— Слово честі, їх тисяча двісті. Я сказав дві тисячі, — додав він пошепки, — бо тут є папероторговці й друкарі. Я гадав, що в тебе більше тактовності, мій любий, — сказав він знову вголос.

— А компаньйонів прийматимете? — спитав Фіно.

— Як яких, — відповів Доріа. — Хочеш третину за сорок тисяч франків?

— Гаразд, якщо ви візьмете в співробітники Еміля Блонде, Клода Віньйона, Скріба, Теодора Леклерка, Філісьєна Верну, Жей, Жуї, Лусто...

— А чому не Люсьєна де Рюбанпре? — відважно сказав провінціальний поет, уриваючи Фіно.

— ...і Натана, — закінчив Фіно.

— А чому не першого - ліпшого з тих, що тут ходять? — сказав книгар, насуплюючи брови й обертаючись до автора „Стокроток“. — З ким маю честь розмовляти? — спитав він, зухвало оглядаючи Люсьєна.

— Хвилинку, Доріа, — сказав Лусто. — Це я привів до вас цього пана. Поки Фіно обмірковує вашу пропозицію, вислухайте мене.

Люсьєн облився потом, у нього змокрила сорочка, коли він побачив холодний і невдоволений вираз цього грізного падишаха-видавця, що казав Фіно „ти“, хоч той звертався до нього на „ви“, який називав небезпечного Блонде „мій любий“, а Натанові по-королівському простяг руку, виявляючи в поводженні з ним велику фамільярність.

— Ще пропозиція, мій любий! — скрикнув Доріа. — Та чи знаєш, що в мене тисяча сто рукописів? Так, так, панове, — кричав він, — спитайте Габюссона. Мені запропоновано тисячу сто рукописів! Незабаром я муситиму утворити управу, для відання складом з рукописами, і бюро для їх читання і оцінки, відбуватимуться засідання для обміркування та голосування ваших творів, і буде неодмінний секретар, що робитиме мені доповіді й звіти. Це буде допомічний заклад Академії Наук, і ці академики дерев'яних галерей будуть оплачуватись краще, ніж в Інституті!

— Це ідея, — сказав Блонде.

— Дуже погана, — продовжував Доріа. — Моя справа не в тому, щоб розбирати твори, над якими марудились ті з вас, хто пнеться в літератори тому, що не хоче бути ні капіталістом, ні чоботарем, ні капралом, ні слугою, ні адміністратором, ні воротарем. Сюди вільно входити лише тим, хто вже здобув ім'я. Зробіться славетним, і тут ви знайдете потоки золота. Ось троє, кого я за два роки зробив великими людьми, виявили себе невдячними. Натан уже править шість тисяч франків за друге видання своєї книжки, а вона коштувала мені три тисячі за самі статті про неї і прибутку не дала й тисячі франків. Блонде я заплатив за дві статті тисячу франків та обід коштував п'ятсот франків...

— Алеж, пане, коли б усі видавці міркували, як ви зараз, то як можна було б видати перший твір? — спитав Люсьєн. У його очах Блонде зразу страшенно впав, коли він почув суму, за яку Доріа здобув статті в „Деба“.

— Це мене не обходить, — відповів Доріа, дивлячись убійчим поглядом на красуня Люсьєна, який поглядав на нього запобіжливо. — Мені зовсім не до таких розваг, як друкувати книжку, ризкуючи двома тисячами франків, щоб заробити на ній теж дві тисячі. Я роблю на літературі великі спекуляції: друкую сорок томів по десять тисяч примірників, як це роблять Панкук і Бодуен. Моя могутність і оплачувані мною статті підносять справу на сто тисяч екю, а не якийсь томик на дві тисячі франків. Щоб зробити відомим нового автора і його книгу, треба докласти не менше зусиль, ніж на поширення таких прибуткових речей, як „Чужоземний театр“, „Перемоги й завоювання“ або „Мемуари про Революцію“. Я тут зовсім не для того, щоб служити приступкою новим знаменитостям, а для того, щоб заробляти гроші й давати їх славетним людям. Коли я плачу за рукопис сто тисяч франків, то плачу дешевше, ніж коли невідомий автор просить у мене за свій шістсот франків. Якщо я не зовсім Меценат, то все ж маю право на вдячність літераторів: я підняв уже майже вдвоє ціну на рукописи. Ці пояснення я даю вам лише тому, що ви — друг Лусто, мій любий, — додав Доріа, ударивши Люсьєна з обурливою фамільярністю по плечі. — Якби я розмовляв з усіма авторами, які приходять до мене з своїми творами, то мусів би зачинити свою крамницю, бо тоді б увесь мій час минав у цих приємних, але надто дорогих розмовах. Я ще не такий багатий, щоб вислухувати монологи кожного честолюбця. Для цього в театрах є класичні трагедії.

Розкішний одяг цього жахливого Доріа блискуче потверджував бідному провінціальному поетові всю логічність цієї жорстокої промови.

— Що ж це, зрештою, за річ? — спитав Доріа в Лусто.

— Збірка чудових поезій.

Почувши це слово, Доріа повернувся до Габюссона рухом, гідним Тальма:

— Габюссон, друже мій, якщо надалі хтось прийде сюди з рукописами... Чуєте й ви! — сказав він ще до трьох прикажчиків, що повиходили зза паків книжок, почувши гучний голос свого хазяїна, який тим часом

любувався своєю гарною рукою і блискучими нігтями. — Якщо хтось принесе рукопис, питайте зразу ж, проза чи вірші. Коли вірші, негайно спроваджуйте його. Вірші пожеруть усю книгарню!¹

— Браво! Це добре сказано, Доріа! — закричали журналісти.

— Справді, — скрикнув Доріа, ходячи великими кроками по книгарні з Люсьєновим рукописом у руці. — Ви не уявляєте собі, панове, до якого величезного лиха призвели успіхи лорда Байрона, Ламартіна, Віктора Гюго, Казіміра Делавіня, Каналіса й Беранже. Їхня слава коштує нам варварської навали. Я певен, що зараз у мене у видавництві є не менше, як тисяча томів віршів, що починаються з середини якоїсь історії, не маючи ні голови, ні хвоста, — всі на зразок „Корсара“ і „Лари“². Бажаючи бути оригінальними, юнаки підносять нам абсолютно незрозумілі строфи, описові поеми, які молда школа видає за новину, знову вигадуючи Деліля За останні два роки поетів розплодилось як хрущів. Я витратив на них двадцять тисяч минулого року. Спитайте Габюссона! Може й є на світі безсмертні поети, я знаю таких рожевих і свіжих, що ще й разу не голились, — звернувся він до Люсьєна, — але в моєму видавництві, юначе, є лише чотири поети: Беранже, Казімір Делавінь, Ламартін, Віктор Гюго; бо Каналіс... це поет, створений критичними статтями.

Люсьєн почував, що йому бракує мужності випростатись і відповісти гордо перед усіма цими людьми, що весело сміялись.

Він зрозумів, що погубить себе, коли здасться їм смішним; але йому дико хотілось схопити за горло цього книгаря, порушити зухвалу гармонію його галстука, порвати золотий ланцюжок, що блищав на його грудях, викинути геть його годинник і розшарпати його самого. Його обурене самолюбство відчинило двері помсті, і він запрягся на смертельну ненависть до цього книгаря, якому приязно посміхався.

¹ Гра словами: *les vers* — „вірші“ і „черви“.

² Поема Байрона.

— Поезія, як сонце, що дає життя вічним лісам, а разом з тим і комарам та мухам, — сказав Блонде. — Всяка чеснота підбита пороком. Література породжує багато книгарів.

— І журналістів, — сказав Лусто.

Доріа зареготав.

— Так що ж це, зрештою, таке? — спитав він, показуючи на рукопис.

— Збірка сонетів, яка присоромить Петрарку, — відповів Лусто.

— Що ти хочеш цим сказати? — спитав Доріа.

— Те, що сказав, — відповів Лусто, побачивши по-смішку в усіх присутніх.

— Гаразд, я прочитаю їх, — сказав Доріа з королівським рухом, який мав показати усю широчінь його ласки. — Якщо твої сонети на рівні дев'ятнадцятого століття, я зроблю з тебе, хлопче, великого поета!

— Якщо він такий розумний, як красивий, ви не дуже ризикуєте, — сказав один з найвідоміших ораторів Палати, що розмовляв тут із співробітником „Констітюзьйоннеля“ і з редактором „Мінерви“.

— Генерал, — сказав Доріа, — слава, це дванадцять тисяч за статті і тисяча екую за обіди, спитайте в автора „Самотника“. Якщо пан Бенжамен Констан схоче написати статтю про цього молодого поета, я зразу складу з ним договір.

При слові „генерал“ і прізвищі славетного Бенжамена Констана книгарня в очах Люсьєна виросла до розмірів Олімпа.

— Лусто, я маю дещо тобі сказати, — сказав Фіно, — але ми побачимось у театрі. Доріа, я приймаю вашу пропозицію, але на певних умовах. Ходімо до вашого кабінету.

— Ходімо, мій голубе, — сказав Доріа, пропускаючи Фіно вперед і показуючи решті десяти особам, які чекали його, що він не може їх прийняти. Він уже пішов, коли Люсьєн нетерпляче спинив його.

— Ви лишили в себе мій рукопис, коли ж відповідь?

— Зайди, мій поетику, днів через три-чотири, ми побачимо.

Лусто так швидко повів Люсьєна за собою, що той не встиг уклонитися ні Верну, ні Блонде, ні Раулеві Натану, ні генералові Фуа, ні Бенжаменові Констану, чий твір „Сто днів“ тоді ще тільки побачив світ. Люсьєн ледве встиг глянути на його біляву тонку голову, довгасте обличчя, розумні очі, приємний рот, словом, на всю зовнішність людини, яка двадцять років була Потьомкіним пані де Сталь, воювала спочатку з Наполеоном, потім з Бурбонами і, кінець-кінцем, мусіла вмерти під вагою своєї перемоги. — Ах, яка книгарня! — скрикнув Люсьєн, сівши поруч з Лусто на візника.

— В „Драматичну Панораму“, мерщій, тридцять су за кінець! — крикнув Лусто візникові. — Доріа спритний, він продає книжок на півтора мільйона франків на рік, це ніби міністр літератури, — відповів Лусто, якому захоплення Люсьєна лестило і який тримався з ним по вчительському. — Він не менш зажерливий, як Барбе, але в ширших масштабах. Доріа має свої примхи; він щедрий, але чванькуватий, щождо розуму, то він складається у нього з усього, що він чує навколо себе. Його крамницю дуже й дуже варт відвідувати. Там можна поговорити з найвидатнішими людьми нашого часу. Там, мій любий, юнак за годину може навчитись більше, ніж марніючи над книжками десять років. Там ведуть дискусії про критичні статті, там виникають сюжети нових творів, там можна заприятелитися з славетними й впливовими людьми, яких можна використати. Тепер, щоб чогось досягти, треба мати знайомства. Самі бачите, — все залежить від випадку. Найбільш небезпечно — бути розумним насамоті, сидячи в своєму кутку.

— Але який нахаба, — сказав Люсьєн.

— Е! Ми всі глузуємо з Доріа, — відповів Етьєн. — Якщо ви маєте в ньому потребу — він душитиме вас своїм чоботом. Але він потребує „Журналь де Деба“, і Еміль Блонде крутить його, як дзигу. О, якщо ви ввійдете в літературні кола, ще й не таких побачите! Правду ж я вам казав?

— Так, ви мали рацію! — відповів Люсьєн. — Я дуже перемучився в цій книгарні, багато більше, ніж сподівався за вашою програмою.

— А навіщо мучились? Тема, що сушила наш мозок темними ночами, всі наші екскурси в царину думки, наша будівля, зведена ціною нашої крові, все, в що ми вкладаємо ціле життя, стає для видавця річчю прибутку або втрати. Для нього йдеться про те, продасть чи не продасть він ваш твір. У цьому для них уся проблема. Книжка для них — капітал, яким треба рискнути. Чим книжка краща, тим важче її продати. Всяка видатна людина підноситься над масою своїм розумом чи талантом і успіх його твору прямо пропорціональний часові, необхідному для оцінки цього твору. Жоден видавець не хоче чекати. Сьогоднішня книжка мусить бути продана завтра. За цією системою книгарі відмовляються видавати солідні, змістовні книги, які потребують високої і повільної оцінки.

— Д'Артез казав це! — скрикнув Люсьєн.

— Ви знаєте д'Артеза? — спитав Лусто. — Я не знаю нічого гіршого за відлюдників, які думають, як цей хлопець, що притягнуть весь світ до себе. Ці люди з посмертною славою фанатизують молоді уми вірою, яка лестить тій величній силі, що ми всі спочатку в собі почуваємо, заважає їм рухатися в тому віці, коли рух можливий і корисний. Я стою за систему Магомета: коли гора з його наказу не підійшла до нього, він скрикнув: якщо ти не йдеш до мене, я до тебе піду!

Цей дотеп, у якому почувалась гостра сила розуму, міг примусити Люсьєна завагатись між системою покірної вбогості, яку проповідувало братство, і войовничою доктриною Етьєна. Тому ангулемський поет змовк і до бульвару дю Тампль не промовив і слова.

„Драматична Панорама“, на місці якої стоїть тепер звичайний будинок, була чудесним театральним залом на бульварі Тампль проти вулиці Шарло. В ній без будь-якого успіху провалились цілі дві антрепризи, хоч тут дебютував Буффе, один з акторів, які поділили між собою спадщину Потье, і актриса Флоріна, яка через п'ять-шість років стала знаменитою. Театри, так само, як і люди, мають кожен свою долю. „Драматичній Панорамі“ довелось змагатися з театрами „Амбігю“, „Гетé“, „Порт-Сен-Мартен“ і водевільними театрами. Вона не змогла витримати їхніх інтриг, обмеженості своїх коштів і браку

гарних п'єс. Автори не хотіли сваритись з іншими театрами і писати для театру, чиє існування здавалось проблематичним. Одначе, дирекція „Панорами“ поклала великі надії на нову п'єсу, щось ніби комічну мелодраму, написану молодим автором дю Брюелем, що працював у спілці з кількома знаменитостями, але говорив, що цю п'єсу написав сам. Вона була написана для дебюту Флоріни, актриси з „Гетé“, де вона вже рік грала дрібні ролі й звернула на себе увагу, але не могла добитись кращого ангажементу, тому „Панорама“ переманила її в свого сусіди. Разом з нею дебютувала цього вечора й друга актриса, Коралі.

Коли друзі прибули в театр, Люсьєн мав нагоду ще раз здивуватись могутності преси.

— Пан зо мною, — сказав Етьєн на контролі, і всі контролери вклонились йому.

— Вам важко буде знайти собі місце, — сказав головний контролер. — Вільна лише директорська ложа.

Етьєн і Люсьєн згаяли чимало часу на блукання коридорами й переговори з білетерками.

— Ходімо до залу, побалакаємо з директором, він візьме нас до себе в ложу. До речі познайомлю вас з Флоріною, героїнею сьогоднішнього вечора.

На знак Лусто сторож при оркестрі дістав ключика і відчинив двері, непомітні в товстій стіні. Люсьєн пішов за приятелем і раптом попав з ясно освітленого коридора в чорну діру, якою майже по всіх театрах зал сполучається з кулісами.

Піднявшись кількома вогкими приступками, провінці-альний поет опинився за кулісами, де його чекало дивовижне видовище. Вузькі проходи, височінь театру, підставки з лампами, декорації — такі жахливі, коли дивитись на них зблизька, — розмальовані гримом актори, їхній химерний, з грубої матерії пошитий одяг, канати, що звисають униз, навішений ззаду фон, робітники в позамащуваних куртках, пожежники, режисер, що по-ходжає в капелюсі по сцені, — вся ця маса речей — смішних і сумних, брудних і блискучих, — так мало нагадувала те, що бачив Люсьєн із свого місця в театрі, що здивування його перейшло всі межі.

Кінчали грати прекрасну мелодраму „Бертрам“, запозичену з трагедії Матюрена, яку дуже високо ставили Нодье, лорд Байрон і Вальтер Скотт, але яка в Парижі не мала ніякого успіху.

— Якщо не хочете попасти в трап, обрушити собі на голову ліс, зруйнувати якийсь палац і зачепитись за якусь халупу, держіть мене за руку, — сказав Етьєн Люсьєнові. — Флоріна ще в себе, ясочко? — спитав він актрису, що готувалась до свого виходу на сцену й прислухалась до реплік.

— Так, моє серце. Спасибі тобі за те, що ти написав про мене! Це тим миліше з твого боку, що до нас вступила Флоріна.

— Дивись, не пропусти свого ефекту, дитинко, — сказав їй Лусто. — Кидайся вперед, піднявши лапку, і скажи мені як слід: „Спинись, нещасний!“ Бо збір на дві тисячі франків.

Люсьєн збентежився, коли побачив, що актриса змінилась і закричала так, що його жах узяв: „Спинись, нещасний!“ Це була зовсім інша жінка.

— Так ось що таке театр! — сказав Люсьєн до Лусто.

— Для мистецтва він те саме, що книгарня в дерев'яних галереях або газета для літератури — справжня кухня, — відповів йому його новий друг.

Підійшов Натан.

— А ви тут яким чином? — спитав його Лусто.

— Я ж пишу про маленькі театри в „Газеті“, чекаючи кращого, — відповів Натан.

— А! Так повечеряйте з нами сьогодні і напишіть кілька добрих слів про Флоріну, я віддячу, — сказав йому Лусто.

— До ваших послуг, — відповів Натан.

— Ви знаєте, вона живе тепер на вулиці де Бонді.

— Що це за молодий красунь, якого ти привів з собою, любий Лусто? — спитала актриса, вертаючись із сцени за куліси.

— Ах, моя люба, це великий поет, що скоро буде знаменитим. Зважаючи на те, що ви вечерятимете сьогодні разом, пане Натан, дозвольте познайомити в вас пана Люсьєна де Рюбанпре.

— У вас прекрасне прізвище, — сказав Рауль Люсьєнові.

— Люсьєн! Пан Рауль Натан, — сказав Етьєн своєму новому другові.

— Два дні тому, пане, я читав вас і, далєбі, не міг собі уявити, щоб ви з вашою книжкою і вашою збіркою поезій могли так упадати коло журналіста.

— Подивлюсь я на вас, коли з'явиться ваша перша книжка, — тонко посміхаючись, відповів Натан.

— Дивіться! Крайні праві й ліберали тиснуть один одному руки! — скрикнув Верну, побачивши це тріо.

— Вранці я поділяю переконання своєї газети, — сказав Натан, — але ввечері думаю що хочу: вночі всі журналісти сірі.

— Етьєн, — сказав Фелісьєн до Лусто, — зо мною прийшов Фіно й шукає тебе. Та ось і він!

— Ну, жодного місця, — сказав Фіно.

— Ви маєте постійне місце в наших серцях, — сказала йому актриса з найприємнішою посмішкою.

— А-а, маленька Флорвіль! Ти вже видужала від свого кохання? Кажали, що тебе викрав російський князь.

— Хіба теперішніх жінок викрадають? — сказала Флорвіль, та сама акторка, що кричала: „Спинись, нещасний!“ — Ми провели півтора тижні в Сен-Манде, і мій князь відбувся, заплативши дирекції недодержку. Директор, — казала сміючись Флорвіль, — молить бога, щоб таких князів було більше, бо недодержки давали б йому збори без ніяких витрат.

— А ти, крихітко? — сказав Фіно гарненькій селяночці, що слухала всю цю розмову, — де вкрала брильянти, що в твоїх ушах? Може, підчепила індійського принца?

— Ні, тільки фабриканта вакси, англійця, що вже й поїхав. Не кожній, як Флоріні та Коралі, випадають купці-мільйонери, яким набридла родина. Їм пощастило!

— Ти прогавиш свій вихід, Флорвіль! — крикнув Лусто. — Вакса твоєї товаришки вдарила тобі в голову.

— Якщо ти хочеш мати успіх, — сказав їй Натан, — то не кричи, як фурія: „він урятований“, а підійди до

рампи й скажи грудним голосом: „він урятований“, як каже Паста в „Танкреді“: „О, patria!“ Та йди ж, — додав він, штовхаючи її вперед.

— Пізно вже, вона псує весь ефект! — сказав Верну.

— Та що вона там зробила? Зал аплодіює, як не розірветься, — сказав Лусто.

— Показала їм свої груди, ставши на коліна; це її козир, — сказала актриса, вдова фабриканта вакси.

— Директор дає нам свою ложу, побачимося там, — сказав Фіно Етьєнові.

Лусто повів Люсьєна за сценою через лабіринт куліс, коридорів і сходів на третій поверх у маленьку кімнатку, куди за ним пішли й Натан та Фелісьєн Верну.

— Добридень, або добривечір, панове, — сказала Флоріна. — Пане, — звернулась вона до товстого й кущого чоловічка, що сидів у кутку, — ці добродії — судді моєї долі; все мое майбутнє в їхніх руках; але я сподіваюсь, що завтра вранці вони всі лежатимуть у нас під столом, якщо пан Лусто нічого не забув.

— Як я міг забути? Ви матимете Блонде з „Журналь де Деба“, — сказав їй Етьєн, — справжнього Блонде, самого Блонде, словом, Блонде!

— Ах, любий Лусто, дай поцілую тебе, — сказала вона й кинулась йому на шию.

Матіфа, той товстий чоловічок, похмурнів, побачивши цей вияв ніжності.

Шістнадцятилітня Флоріна була худенька. Її краса, як і повний обіцянок бутон, могла подобатись лише художникам, що дають перевагу ескізам перед картинами. В рисах цієї чарівної актриси відбивалось властиве їй лукавство, і в той час вона нагадувала Гетевську Міньйону. Матіфа, багатий дрогіст з вулиці Ломбард, гадав, що другорядна актриса з бульварного театру не буде йому дуже дорого коштувати, але за одинадцять місяців витратив на неї шістдесят тисяч франків. На Люсьєна справив зовсім незвичайне вражіння цей чесний і скромний купець, що сидів як бог Терм у кутку кімнатки на десять футів у квадраті, обклеєній гарними шпалерами, упорядженій великим дзеркалом, диваном,

двома кріслами, килимом, каміном і повній гардеробних шаф. Покоївка щойно одягла актрису іспанкою. П'еса була з заплутаною інтригою; Флоріна грала роль графині.

— Через п'ять років ця дівчина буде найкращою актрисою в Парижі, — сказав Натан Фелісьєнові.

— Дивіться ж, мої дорогі, — сказала Флоріна, обертаючись до трьох журналістів, — потурбуйтеся завтра про мене; я замовила карети на цілу ніч, бо відпущу вас лише п'яними, як на масницю. Матіфа дістав таке вино! О! Вино, достойне самого Людовіка XVIII, і запросив кухаря пруського посла.

— Ми сподіваємось чогось колосального, дивлячись на пана Матіфа, — сказав Натан.

— Та він же знає, що вгощає найбільш небезпечних у Парижі людей, — відповіла Флоріна.

Матіфа неспокійно поглядав на Люсьєна, бо надзвичайна краса юнака збуджувала в ньому ревність.

— А цього пана я не знаю, — сказала Флоріна, помітивши Люсьєна. — Хто це з вас привів з Флоренції Аполона Бельведерського? Пан такий гарний, як картинка Жіроде.

— Панно, — сказав Лусто, — цей пан — поет з провінції, я забув його вам представити. Ви сьогодні така прекрасна, що забуваєш про ввічливість.

— Він багатий, що пише вірші? — спитала Флоріна.

— Бідний, як Іов, — відповів Люсьєн.

— Це дуже для нас спокусливо, — сказала актриса.

Раптом увійшов де Брюель, автор п'єси, маленький, жвавий юнак, подібний і до чиновника, і до землевласника, і до біржового маклера водночас.

— Флоріно, серденько, чи добре ви знаєте роль? А? Дивіться, щоб чого не забули. А особливо дбайте про сцену в другому акті, більше гостроти, витонченості. Скажіть же добре: „Я вас не люблю“, як ми умовились.

— Навіщо ви берете ролі, де є такі речення? — сказав Матіфа Флоріні.

Загальний сміх покрив це зауваження дрогіста.

— А що вам з того, коли я кажу це не вам, дурна тваринно? О, своєю дурістю він приносить мені щастя, —

додала вона, дивлячись на письменників. — Слово честі, я платила б йому за кожну дурницю, якби не боялась розоритись.

— Так, але, говорячи це, ви дивитиметесь на мене, як на репетиціях, а мені страшно, — відповів дрогіст.

— Гаразд, я дивитимусь на мого маленького Лусто, — сказала вона.

В коридорах задзвонив дзвінок.

— Вийдіть усі, — сказала Флоріна, — дайте мені проглянути роль і спробувати її зрозуміти.

Люсьєн і Лусто вийшли останні. Лусто поцілував Флоріну в плечі, і Люсьєн почув, як вона сказала йому:

— Сьогодні не можна. Ця стара тварина сказала своїй жінці, що їде за місто.

— Правда, вона чарівна? — спитав Етьєн Люсьєна.

— Але, любий мій, цей Матіфа!.. — скрикнув Люсьєн.

— Е, дитя моє, ви нічого не розумієте в паризькому житті, — відповів Лусто. — Є необхідності, які треба терпіти. Це те саме, якби ви покохали заміжню жінку, та й годі. Треба скоритись.

Етьєн з Люсьєном зайшли в ложу на авансцені внизу, де вже сидів директор театру й Фіно. Напроти їх, у такій самій ложі, сидів Матіфа з своїм другом, шовкоторговцем Камюзом, що протегував Коралі; з ним був його тесть, маленький стариган. Ці троє буржуа протирали скло в своїх лорнетах, поглядаючи на партер, що непокоїв їх своїм хвилюванням.

В ложах була своєрідна публіка прем'єр: журналісти з своїми коханками, содержанки з своїми коханцями, кілька постійних театралів, ласих на перші вистави; дехто з великосвітських осіб, охочих до такого роду переживань. В першій ложі сидів з родиною головний директор, що влаштував дю Брюеля в якійсь фінансовій установі, де автор водевілів одержував синекуру.

Люсьєн увесь час після обіду не переставав дивуватись. Літературне життя, таке вбоге й нужденне для нього протягом двох місяців, таке жахливе в кімнаті Лусто, таке принижене й zarazом зухвале в дерев'яних галереях, розгорнулось перед ним дивною розкішшю і в дивовижному вигляді. Ця мішанина високого й низького,

угод із совістю, пориву й підлоти, зради й утіхи, величі й рабства — приголомшили його, як людину, що бачить щось нечуване.

— Ви гадаєте, що п'єса робитиме вам збори? — спитав Фіно директора.

— Ця п'єса — комедія з інтригою. Дю Брюель хотів дати в ній щось від Бомарше. Але публіка з бульварів не любить таких п'єс. Вона хоче хвилюватись і страждати. Тут дотеп не вміють цінити. Сьогодні ввечері все залежить від Флоріни й Коралі. Обидві вони дуже красиві й граціозні, в обох спіднички коротенькі, і танцюють вони іспанський танець. Вони можуть захопити публіку. Ця вистава — азартна гра. Якщо в разі успіху газети дадуть мені дотепні статті, я зароблю сто тисяч екю.

— А! В такому разі, це буде наполовину заслужений успіх, — сказав Фіно.

— Три сусідні театри найняли клакерів, що свистітимуть, що б там не було. Але я вжив заходів, щоб знищити їхні підступи. Я заплатив від себе цим клакерам, і вони свистітимуть погано. Та ще ці два купці, аби забезпечити тріумф Флоріни й Коралі, взяли по сто квитків, пороздавали їх своїм знайомим — таким, що готові виштовхати клакерів геть. Клакери, одержавши двічі плату, не опиратимуться, а публіці такі історії завжди подобаються.

— Двісті квитків! Які дорогоцінні люди! — скрикнув Фіно.

— О, коли б мені ще двох гарненьких актрис з такими утримувачами, яких мають Флоріна і Коралі, я б викрутився.

Люсьєн уже дві години чув, що все оплачується грішми. В театрі й у книгарні, у видавництві і в редакції газети мови не було про мистецтво й славу. Удари великого маятника грошей розбивали йому голову й серце. Поки оркестр грав увертюру, він не міг не протиставляти оплески й свистки схвильованого партера сценам тихої і чистої поезії, якими він втішався в друкарні Давіда, коли їм обом увижались дива мистецтва, благородні тріумфи генія й білокрила слава. Він згадав разом з тим

вечори, проведені в гуртку д'Артеза, і сльози набігли йому на очі.

— Що з вами? — спитав його Етьєн Лусто.

— Я бачу поезію в багні, — відповів він.

— Е, любий мій, ви ще маєте ілюзії!

— Та невже треба плазувати й терпіти всіх цих Матіфа й Камюзо, як актриси терплять журналістів, а ми видавців?..

— Голубе мій, — сказав пошепки Етьєн, показуючи на Фіно, — ви бачите цього гладкого хлопця, без розуму й хисту, але безмежно зажерливого, який хоче будь-що-будь забагатіти. Він дуже меткий у справах. Чи помітили ви, як він хитро взяв з мене сорок відсотків за вексель у Доріа в крамниці, вдаючи при тому, що робить мені велику послугу? Так от, він має листи від кількох геніальних людей, що ще тільки починають кар'єру, в яких вони стають перед ним навколішки ради сотні франків!

Огида стиснула Люсьєнові серце; він згадав малюнок, що валявся на зеленому сукні в редакції: „Фіно, мої сто франків!“

— Краще вмерти! — сказав він.

— Краще жити, — відповів Етьєн.

Перед підняттям завіси директор пішов за куліси дати розпорядження.

— Друже, — сказав тоді Фіно Етьєнові. — Доріа дав мені слово, що я одержую третину тижневика у власність. Я погодився дати тридцять тисяч готівкою з умовою, що буду головним редактором і директором газети. Це надзвичайно добра справа. Блонде сказав, мені, що готується закон, який обмежить пресу; зможуть існувати тільки ті газети, що зараз є. Через півроку треба буде мати мільйон, щоб почати нову газету. Тому я згодився, маючи тільки десять тисяч франків. Слухай далі. Якщо ти зможеш примусити Матіфа купити половину моєї частини, тобто одну шосту цілого, за тридцять тисяч франків, я тобі віддаю редагування моєї газетки й платитиму двісті п'ятдесят франків місячно. Ти будеш моїм заступником. Я хочу все таки сам керувати редакцією, зберегти в газеті всі свої інтереси, але так, ніби

я там ні при чому. За всі статті ти одержуватимеш сто су за стовбець, отже, ти зможеш мати чистого прибутку п'ятнадцять франків на день, оплачуючи стовбець лише трьома франками й використовуючи безплатних співробітників. От тобі ще чотириста п'ятдесят франків на місяць. Але я лишаю собі право нападати на людей чи на справи або боронити їх у своїй газеті, але й тобі так само даю право задовольняти твої симпатії і антипатії, якщо вони не шкодитимуть моїй політиці. Може я стану прихильником міністерської партії або ультрамонархістської, я ще не знаю. Але я хочу тим часом зберегти гарні взаємини з лібералами. Кажу тобі все відверто, бо ти добрий хлопець. Можливо, я передам тобі звіти про Палати в тій газеті, де я їх подаю; навряд чи я зможу тепер залишити їх за собою. Отже, використай Флоріну на це маленьке факторство і накажи їй натиснути якнайшвидше на дрогіста; я маю лише сорок вісім годин у розпорядженні, а тоді мушу або відмовитись, або внести гроші. Доріа продав другу третину теж за тридцять тисяч франків своєму друкареві й постачальникові паперу. А свою третину він має gratis¹, та ще й одержує десять тисяч франків прибутку, бо сам заплатив лише п'ятдесят тисяч. Але через рік тижневик коштуватиме двісті тисяч франків, коли ми продаватимемо його королівському дворові, якщо він справді, як кажуть, буде скуповувати всі газети.

— Тобі щастить! — скрикнув Лусто.

— Якби ти пережив ті злиденні тяжкі часи, яких я зазнав, то не сказав би цього. Та й зараз, у мене є одне невиправне лихо: я син шапкаря, який ще й досі продає шапки на вулиці Кок. Тільки революція єдина може дати мені змогу досягти мети. А зважаючи на те, що соціального перевороту зараз нема, я мушу мати мільйони. Не знаю, чи з двох цих речей революція не легша. Якби в мене було прізвище твого друга, у мене був би легкий шлях. Тихо, ось директор!

— Прощай, — сказав Фіно, підводячись. — Я їду в Оперу, завтра може буду битись на дуелі, бо пишу й підпи-

¹ Безплатно.

сую літерою „Ф“ убійчу статтю про двох танцівниць, що приятелюють з генералами. Але я нападаю на Оперу безжально.

— Хочете її повалити? — спитав директор.

— Так, кожен скупиться щодо мене, — відповів Фіно. — Той відбирає в мене ложі, той не хоче мені дати сотню передплатників. Я поставив Опері ультиматум: чотири ложі на місяць і сто абонентів моєї газети. Якщо вони приймуть це, я матиму тисячу передплатників. Тим часом у мене є спосіб мати ще двісті абонентів і, сподіваюсь, на січень у мене буде їх разом тисяча двісті.

— Скінчиться тим, що ви нас розорите, — сказав директор.

— Це вас, що передплачуєте всього десять примірників! А крім того, я влаштував вам дві статті в „Констітюсьйоннель“.

— О, я не скаржусь на вас! — скрикнув директор.

— До завтрішнього вечора, Лусто, — продовжував Фіно. — Ти даси мені відповідь у Французькому Театрі; там прем'єра, а що я не встигну написати про неї, ти візьмеш мою ложу. Я даю тобі перевагу перед іншими. Ти дбав про мене, і я тобі дуже вдячний. Фелісьєн Верну пропонує переписати на мене на рік свою платню і дає мені двадцять тисяч франків за третину моєї газети. Але я хочу лишитись там повним господарем. Прощайте!

— Недурно цей добродій зветься Фіно¹, — сказав Люсьєн.

— О-о! То такий шибеник, що проб'є собі куди хочете дорогу, — відповів Етьєн, зовсім не турбуючись, що його почує спритний ділок, зачиняючи за собою двері ложі.

— Оцей? — сказав директор. — Він буде мільйонером, усіма глибоко шанованим, а може, матиме й друзів...

— О, боже! — сказав Люсьєн. — Який вертеп! І невже ви втягнете в таку ганебну операцію цю чарівну дівчину? — спитав він, показуючи на Флоріну, що поглядала на них із сцени.

— І вона все зробить. Ви не знаєте відданості й хитрощів цих милих створінь, — відповів Лусто.

¹ Фіно (Finot) — хитрун.

— Вони спокутують усі свої хиби, змивають усі свої гріхи своїм безмежним коханням, коли справді кохають, — сказав, продовжуючи слова Етьєна, директор. — Любов актриси тим прекрасніша, що становить глибокий контраст з усім її оточенням.

— Це однаково, що знайти в грязі бриліант, достойний прикрасити найпишнішу корону, — додав Лусто.

— Одначе, — сказав директор, — Коралі неуважна. Ваш друг причарував її, сам того не відаючи, і заважає їй добре провести всі ефектні сцени. Вона вже не знає своїх реплік, двічі не почула суфлера. Пане, прошу вас, сядьте в куток, — сказав він Люсьєнові. — Якщо Коралі у вас закохалась, я зразу скажу їй, що ви вже пішли в театр.

— Е, ні! — скрикнув Лусто. — Скажіть їй, що цей пан буде з нами вечеряти, що вона з ним робитиме, що схоче, і вона гратиме як мадмуазель Марс.

Директор вийшов.

— Друже, — сказав Люсьєн Етьєнові. — Як, незже у вас стане совісті примусити панну Флоріну, щоб вона попросила в дрогіста тридцять тисяч франків за половину того, що Фіно купує ціле за ці самі гроші!

Лусто не дав Люсьєнові навіть закінчити свого зауваження.

— Та звідки ви взяли, дитино моя? Цей дрогіст — не людина, а скриня з грішми, якими він платить за любов.

— Але ваша совість?

— Совість, мій любий, це палиця, яку кожний бере, щоб бити нею другого, ніколи не вживаючи її для себе. Скажіть, будь ласка, проти кого ваш гнів? Доля творить для вас за один день чудо, якого я чекав цілі два роки, а ви бавитесь дискусіями про засоби. Як! Ви здаєтесь мені розумним хлопцем, здатним досягти в думках цілковитої незалежності, яку мусять мати всі розумові авантюристи в оточенні, подібному до нашого, а ви копирсаєтесь у гризотах, мов та черниця, яка обвинувачує себе в тому, що з'їла яйце пожадливо? Якщо Флоріна зробить усе гаразд, я стану головним редактором, одержуватиму певних двісті п'ятдесят франків, візьму собі більші театр, залишу для Верну водевільні, а ви поставите ногу в стрі-

мено й візьмете бульварні театри замість мене. Ви матимете три франки від стовбця, писатимете один щодня, тобто на місяць одержуватимете дев'яносто франків; у вас буде франків на шістдесят книжок, які ви продаватимете Барбе; ви можете добитись у ваших театрах по десять квитків, і продаватимете їх театральному Барбе, з яким я вас зведу. Отже, я бачу у вас уже двісті франків на місяць. Ви зможете, якщо будете корисним Фіно, вмістити за сто франків статтю в його тижневику, в разі виявите великий талант, бо там треба підписуватись власним ім'ям і не можна верзти, що хочеш, як у маленькій газетці. От вам ще сто екю на місяць. Мій любий, є дуже талановиті люди, як д'Артез, що обідають щодня у Флікото і чекають десять років, поки зароблять сто екю. Вашим пером ви здобудете собі чотири тисячі франків на рік, не рахуючи прибутків з видавництва, якщо ви й для нього писатимете. А якийнебудь супрефект має тисячу екю платні й живе як князь у своїй окрузі. Я не кажу вже про втіху безплатно ходити в театри, бо ця втіха скоро обернеться на втому, але вам вільно буде входити за куліси чотирьох театрів. Будьте строгі й дотепні місяць або два, і ви не відіб'єтесь від запрошень і вечірок з актрисами; коло вас упадатимуть їхні коханці; ви обідатимете у Флікото лише тими днями, коли матимете тридцять су в кишені й жодного запрошення на обід.

О п'ятій годині в Люксембурзькому саді ви ще не знали, де вам прихилити голову, а зараз ви напередодні того, що станете однією з сотні привілейованих осіб, які диктують свої думки цілій Франції. Через три дні, якщо нам пощастить, ви зможете тридцятьма дотепними словами примусити людину проклясти все своє життя; можете створити собі любовну ренту в актрис усіх чотирьох бульварних театрів; зможете провалити гарну п'єсу й примусити весь Париж бігти стрімголов дивитись на нікчемну. Якщо Доріа відмовиться друкувати „Стокротки“ і нічого вам за них не дасть, ви зможете зробити так, що він, принижений і покірний, сам прийде їх у вас купувати за дві тисячі франків. Напишіть талановито в трьох різних газетах три статті, що загро-

жуватимуть спекуляціям Доріа або будуть убійчими для книжки, на якій він сподівався заробити, і ви побачите що він вилізе на вашу мансарду й причепиться до вас, як реп'ях. Нарешті, щодо вашого романа: досі видавці більш чи менш ввічливо виставляли вас за двері, а тоді вони в чергу стануть коло ваших дверей, і рукопис, за який Догеро давав вам чотириста франків, зразу подорожчає до чотирьох тисяч франків. Ось які переваги має журналістика. Тим то ми суворо забороняємо вхід до газет новим особам: треба не тільки мати величезний талант, але й щасливу долю. А ви присікуєтесь до свого щастя! Гляньте, якби ми не зустрілись з вами сьогодні у Флікото, ви чекали б ще років зо три і вмирали б з голоду, як д'Артез на своєму горищі. Поки д'Артез стане таким ученим, як Бейль, і таким великим письменником, як Руссо, ми вже матимемо достатки й будемо панами і своєї і його слави. Фіно буде депутатом, власником великої газети; а ми, ми будемо тим, чим хотіли бути: перами Франції або ув'язненими в тюрмі Сент-Пелажі за борги.

— А Фіно продасть свою газету міністрам, що заплатять йому найбільшу суму, як продає свою хвалу пані Бастьєн і ганьбить панну Віржині, доводячи, що каплі першої багато кращі за ті, які газета ще вчора хвалила! — скрикнув Люсьєн, пригадуючи сцену в редакції, свідком якої він був.

— Дурень ви, мій любий, і більше нічого, — сухим тоном відповів Лусто. — Фіно три роки тому ходив у латаних чоботях, обідав у Табара за вісімнадцять су, писав цілі проспекти за десять франків, і одяг держався на його тілі не менше незбагненним чудом, як і непорочне зачаття. Тепер Фіно має власну газету, оцінену в сто тисяч франків; з передплатниками, які платять, а газети не одержують, з дійсними передплатниками й усіма побічними прибутками, які здобуває йому його дядько, він заробляє тисяч двадцять на рік, щодня розкішно обідає, вже місяць їздить власним кабріолетом, а завтра він уже на чолі тижневика, маючи його шосту частину у власність без ніяких витрат і шістсот франків місячної платні, до якої він додасть ще тисячу франків за статті, які писатимуть

Йому даром і за які братиме гонорар у своїх спільників. Ви перший, якщо Фіно погодиться платити вам п'ятдесят франків за дві сторінки, охоче дасте йому три статті безплатно. Коли ви будете в аналогічному становищі, тоді зможете судити Фіно: судити можна лише рівних собі. Адже вас чекає розкішне майбутнє, якщо сліпо коритиметесь цьому огидному становищу й нападатимете, коли Фіно вам скаже: „нападай!“, і хвалитимете, коли він скаже: хвали!“ А коли ви схочете комусь помститись, зможете покликати свого друга чи ворога однією фразою в нашій газеті, сказавши мені: „Лусто! Уб'ємо цю людину“. Ви вб'єте її ще раз статтею у великому тижневику. Нарешті, якщо справа для вас матиме капітальне значення, Фіно, якому ви станете необхідним, дасть вам змогу завдати останній удар у великій газеті, яка має десять-дванадцять тисяч передплатників.

— Так ви гадаєте, що Флоріна зуміє схилити дрогіста на це діло? — спитав засліплений Люсьєн.

— Певен. Ось антракт. Піду скажу їй два слова з цього приводу. Це закінчиться сьогодні ж уночі. Якщо я прочитаю добру лекцію Флоріні, вона матиме два розуми — мій і свій.

— А цей чесний купець сидить, роззявивши рота, і любується Флоріною, навіть не гадаючи, що з нього збираються витягти тридцять тисяч франків!

— Ще одна дурниця! Хіба в нього щось крадуть? — скрикнув Лусто. — Якщо міністерство купить газету, то через півроку дрогіст матиме п'ятдесят тисяч на свої тридцять. Але дрогіст зовсім не матиме на увазі цю газету, а лише інтереси Флоріни. Коли буде відомо, що Матіфа й Камюзо (бо вони поділять справу між собою) власники газети, в усіх газетах з'являться прихильні до Флоріни й Коралі статті. Флоріна стане знаменитою актрисою, дістане ангажемент до іншого, кращого театру. І Матіфа, крім того, заощадить тисячі франків місячно на обіди й подарунки журналістам. Ви не розумієтесь ні на людях, ні на справах.

— Бідний, — сказав Люсьєн, — він же мріє про приємну ніч!

— А його пилятимуть двома тисячами різних доводів, аж поки він не покаже Флоріні квитка на шосту частину газети Фіно! А я післязавтра буду головним редактором і матиму тисячу франків на місяць. От і кінець моїм злидням! — скрикнув коханець Флоріни.

Лусто вийшов, покинувши приголомшеного Люсьєна в безодні думок про справжнє лице світу. Побачивши в дерев'яних галереях пружини видавничої справи і кухню слави, побувавши за театральними кулісами, поет побачив тепер слід людської совісті рух коліс паризького життя, механізм кожної речі. Любуючись Флоріною на сцені, він позаздрих на щастя Лусто. Він уже забув на хвилину про Матіфа. Сидів отак якийсь незмірний час, а може, п'ять хвилин. Це була ціла вічність. Його душу охоплювали жагучі думки, а почуття горіли від вигляду актрис із похитливими, підведеними очима, з блискучими грудьми, одягнених у нескромні баскіни з збудніми складками куценьких спідничок, що відкривали ноги в червоних панчохах з зеленими стрілками, взуті так, щоб схвилювати партер. Дві спокуси ішли в ньому паралельними лініями, як два потоки, що прагнуть злитись під час поводи. Вони пожирали поета, що сперся ліктем на червону бархатну оббивку в кутку ложі, звисивши руку і втопивши очі в завісу. Це життя, повне блискавок і хмар, тим легше могло його причарувати, що воно феєрверком сяйнуло йому після глухої ночі його працюовитого, одноманітного, похмурого життя.

Раптом промінь кохання з чийогось ока упав у неуважні очі Люсьєна крізь дірочку в завісі. Поет, збудившись від свого отупіння, пізнав Коралі, що палила його поглядом. Він схилив голову й глянув на Камюзо, що в ту саму хвилину заходив у ложу напроти. Камюзо, гладкий шовкаторговець-гуртовик з вулиці Бурдоне, член Комерційного трибуналу, батько чотирьох дітей, вдруге одружений, мав дев'яносто тисяч ліврів ренти, але був уже на шостому десятку й волосся мав сиве, як срібна шапка. Виглядав людиною, що хоче використати останні свої роки, розважитись добре й покинути цей світ, подавши йому рахунок на радість після того, як зазнав тисячу й одну прикрість комерсанта. Його чоло

кольору свіжого масла й чернечі щоки, здавалось, були не досить широкі, щоб умістити весь його найвищого ступеня захват. Камюзо був тут без дружини і чув шалені оплески його Коралі. Вона була втіленням гонору цього багатого буржуа, що оточував її всією розкішшю, як колишні вельможі своїх коханок. В ту хвилину він уважав, що половину її успіху створив він, тим більше, що заплатив за нього добрі гроші. Цю поведінку санкціонував своєю присутністю його тесть, старик з напудрованим волоссям, з веселими очима, проте вельми поважний. В Люсьєні знову прокинулась огида; він згадав чисте, натхненне кохання, яке протягом року почував до пані де Баржетон. І зразу любов поетів розгорнула свої білі крила — тисячі спогадів огорнули блакитними обр'ями великого ангулемця, який знову поринув у мрії.

Завіса піднялась. Коралі й Флоріна були на сцені.

— Серденько, він думає про тебе стільки ж, як про турецького пашу, — шепнула Флоріна Коралі, поки та подавала свою репліку.

Люсьєн не міг стриматись від сміху й глянув на Коралі. Ця жінка, одна з найкрасивіших і найчарівніших паризьких актрис, суперниця пані Поррен і панни Флер'є, на яких вона була схожа і доля яких мала стати її власною долею, належала до жінок, які можуть чарувати чоловіків. Коралі мала красиве єврейського типу обличчя — довге овальне лице тону світлої слонової кості, з червоними, як гранат, устами і тонким, як вінця келеху, підборіддям. Спід її повік, опалених агатовими зіницями, спід її стрільчастих вій виходив томний погляд, в якому спалахував іноді жар пустині. Над цими очима, обведеними оливкуватими колами, здіймались арками густі брови. На смуглому чолі, увінчаному двома пасмами чорного, як смола, волосся, на якому світло мінилося, як на лаку, почувалась глибина думки, що могла здаватись геніальною. Але, як і багато актрис, Коралі не була ні розумна, хоч дотепна за кулісами, ні освічена, хоч досвідчена в будуарних справах, — у неї був лише розум почуття і доброта закоханої жінки. Та й чи можна було думати про її духовне, коли вона сліпила очі круглими, рівними руками, тонкими пальцями, золо-

тистими плечима, грудьми, оспіваними в „Пісні пісень“, рухливою та гнучкою шиєю і напрочуд гарними ногами, взутими в червоний шовк! Ця краса суто східної поезії ще підкреслювалась іспанським убранням, уживаним по наших театрах. Коралі була радістю всього залу, де всі очі обнімали її тонкий стан, затягнутий у баскіну, і ласкали її андалузські стегна, що рисувались під сласними складками її спідниці.

Була хвилина, коли Люсьєн, побачивши, що ця дівчина грає тільки для нього, а про Камюзю думає не більше, як хлопчик у райку про шкуринку з яблука, поставив чуттьове кохання над чисте, насолоду над бажання, і демон хтивості почав нашіптувати йому страшні думки. „Я зовсім не знаю кохання, що розкошує серед доброї їжі, гарного вина і матеріальних радостей,— подумав він.— Досі я жив більше думкою, ніж учинками. Людина, що хоче все відтворити, мусить усе спізнати. Сьогодні моя перша пишна вечеря, моя перша оргія в цьому дивному світі,— чому ж не скуштувати мені хоч раз уславлених насолод, яким віддавались вельможі минулого століття, живучи з куртизанками? Хіба не варто звідати радості, поривів і тонкості кохання куртизанок і актрис, хоч би для того, щоб перенести їх потім на прекрасні простори справжньої любові? Хіба все це не є, кінець-кінцем, поезією чуттьовості? Два місяці тому ці жінки здавались мені богинями, яких охороняють неприступні дракони. І ось — одна з них, красою вища за Флоріну, через яку я позаздрив Етьєнові. Чому ж не скористуватись її примхою, коли найбільші вельможі купують ціною великих скарбів одну ніч цих створінь? Посли, коли ступають у ці прірви, не замислюються ні про вчора, ні про завтра. Безглуздя бути більш діткливим, ніж принц, тим більше, що я тепер нікого не люблю“. Люсьєн уже не думав про Камюзю. Висловивши Етьєнові свою найглибшу огиду до такого ганебного поділу жінки, він сам потрапляв у ту саму яму, віддавався бажанню, захоплений єзуїтизмом жаги.

— Коралі від вас без тями, — сказав йому Лусто, заходячи знову в ложу. — Ваша краса, достойна найкращих мраморів давньої Греції, справляє нечуване вра-

жіння за кулісами. Ви щасливий, мій любий, Коралі, якій зараз тільки вісімнадцять років, через кілька днів зможе мати за свою красу шістдесят тисяч франків на рік. Три роки тому мати продала її за шістдесят тисяч франків; досі вона зазнала тільки лиха, і зараз шукає радості. Вона вступила до театру з одчаю, бо зненавиділа де Марсе, свого першого господаря. Наш король над усіма денді її дуже скоро покинув, і вона знайшла собі цього Камюзю. Вона його не любить, але він їй як батько, і вона терпить його і дозволяє себе любити. Вона відмовилась від блискучих пропозицій і держиться свого Камюзю, бо він її не мучить. Отже, ви її перше кохання. О! її немов куля вразила в серце, коли вона побачила вас, і Флоріна пішла до неї в убиральню її заспокоювати: вона плаче в розпачі від вашої байдужості. П'єса провалиться, Коралі забула свою роль і — прощай ангажемент у театрі Жімназ, який готував для неї Камюзю.

— Хіба? Бідна дівчина! — сказав Люсьєн. Ці слова підлещували його гонор, і його серце наповнилось гордістю. — Зо мною, мій любий, за один вечір сталось більше подій, як за вісімнадцять перших років мого життя.

І Люсьєн розповів про своє кохання до пані де Баржетон і ненависть до барона дю Шатле.

— Стривайте, газеті якраз бракує мети для нападок; ми за них візьмемось! Цей барон — красунь часів Імперії, а тепер прибічник міністерства, я його часто бачу в опері. Чудово, це саме нам на руку. І вашу знатну даму як зараз бачу, вона часто буває в ложі маркізи д'Епар. Барон упадає за вашою колишньою коханкою, справжньою каракатицею. Слухайте! Фіно прислав мені зараз записку, що газеті бракує матеріалу. Цю каверзу йому підстроїв один з наших співробітників, шахрай Мерлен, якому він не оплатив порожняків у стовбцях. Фіно в розпачі, пише статтю проти опери. Так от, напишіть, друже, про цю п'єсу, слухайте її добре, подумайте над нею. А я піду до директора в кабінет і скомпоную три стовбці про вашого барона і прекрасну горду даму — завтра їм буде невесело...

— Так ось де і як робиться газета! — сказав Люсьєн.

— Завжди так, — відповів Лусто. — Я працюю вже де-

сять місяців, і завжди о восьмій годині ввечері матеріалу ще немає. Найбільший проект, який колинебудь здійсниться, це — мати матеріал на кілька номерів газети наперед. Вже десять годин, а ще нема ні рядка. Піду скажу Верну й Натанові, щоб для блискучого закінчення сьогоднішнього номера вони позичили нам десятків два епіграм на депутатів, на канцлера, на міністрів і на наших друзів у разі потреби. В такому випадку можна вбити власного батька, зробити, як той корсар, що заряджав гармати награбованими монетами, аби не загинути. Будьте дотепні в своїй статті, щоб зразу завоювати собі Фіно: він вдячний в розрахунку. Це найкраща й найсолідніша з усіх вдячностей.

— Що ж це за люди, журналісти?.. — скрикнув Люсьєн. — Як же так? Сісти до столу й зразу бути дотепним...

— Зовсім так, як засвічують лампу... аж поки в ній забракне олії.

Ту мить, як Люсьєн відчиняв двері ложі, зайшли директор і дю Брюель.

— Дозвольте мені, пане, — сказав автор п'єси, — переказати від вас Коралі, що після вечері ви поїдете до неї. Інакше моя п'єса провалиться. Бідна дівчина вже не знає, що каже й що робить; вона плакатиме, коли їй треба сміятись, і сміятиметься, коли треба буде плакати. Їй уже свистіли. Ви ще можете врятувати п'єсу. Вас же не чекає нічого неприємного.

— Я не звик, пане, мати суперників, — відповів Люсьєн.

— Тільки не кажіть цього їй! — скрикнув директор, дивлячись на автора. — Ця дівчина ладна викинути Камюзо у вікно і розоритись. Достойний власник „Золотого кокону“ дав Коралі дві тисячі франків на місяць і оплачує її вбрання та клакерів.

— Поскільки ваша обіцянка мене ні до чого не зобов'язує, рятуйте вашу п'єсу, — по-султанському сказав Люсьєн.

— Алеж не майте такого вигляду, ніби ви відштовхуєте цю чарівну дівчину, — благально сказав дю Брюель.

— Що ж, мушу писати статтю про вашу п'єсу й по-сміхатися вашій прем'єрці, хай так! — скрикнув поет.

Автор зник, зробивши якийсь знак Коралі, яка після того грала чудово. Буффе, що виконував роль старого алькада і вперше показав тоді свій хист у виконанні ролей стариків, вийшов під громові оплески і сказав:

— Панове, п'еса, яку ми зараз перед вами виконали, належить панам Раулеві і де Кюрсі.

— Ага! Натан співавтор п'еси,— сказав Лусто, — тепер я вже не дивуюся, що він тут.

— Коралі, Коралі! — кричав, підвівшись з місць, партер.

З ложі, де сиділи два купці, залунав громовий голос:

— І Флоріна!

— Коралі і Флоріна! — повторили ще голоси.

Завіса знову піднялась, Буффе вийшов з обома актрисами. Матіфа й Камюзю кинули їм обом по вінку. Коралі підняла свій і простягла його Люсьєнові.

Ці дві години в театрі були для Люсьєна немов сон. Куліси, не зважаючи на свою бридоту, почали це діло зачарування; невинний ще поет дихнув там повітрям сластоти й розпусти. В цих брудних кулуарах, де згромаджені машини й чадять лампи, панує якась зараза, що отруює душу. Там життя вже не дійсне і не святе. Там сміються з усього серйозного, і неймовірно здається справжнім. Для Люсьєна все це було ніби наркозом, а Коралі остаточно затопила його в солодке сп'яніння.

Люстра погасла. В залі лишилися тільки білетерки, що з чудним стукотом замикали ложі й переставляли стільці. Від рампи, що зразу погасла, як одна свічка, пішов сморід. Завіса піднялась. Спід стелі спустили ліхтар. Заметушились пожежники й робітники. Після казкової розкоші на сцені, після красивих жінок у ложах, після блискучого світла й пишного чару декорацій і нових убрань настав холод, темрява, порожнеча й бридота. Це було гидко. Люсьєн був невимовно вражений.

— Ти йдеш там, мій хлопчику? — крикнув йому Етьєн із сцени. — Стрибай сюди з ложі!

Одним скоком Люсьєн опинився на сцені. Він насилу пізнав Флоріну й Коралі, що, скинувши своє вбрання, в простих теплих кофточках, манто і капелюхах з чорними вуалями нагадували метеликів, що обернулись у лялечки.

— Чи будете ласкаві запропонувати мені руку? — сказала йому, тремтячи, Коралі.

— Охоче, — відповів Люсьєн, почувавши, що серце актриси забилося спійманою пташкою на його грудях.

Актриса пригорнулася до поета з сласністю кішки, що палко й ніжно треться об ноги хазяїна.

— Ми вечерятимемо разом, — сказала вона йому.

Всі четверо вийшли й побачили коло дверей акторського виходу на вулиці Фоссе - дю - Тампль два фіакри.

Коралі посадила Люсьєна в фіакр, де вже сиділи Камюзо і його тесть, старий Кардо. Четверте місце вона запропонувала дю Брюелеві. Директор поїхав з Матіфа, Флоріною і Лусто.

— Ці фіакри жахливі! — сказала Коралі.

— А чому у вас нема екіпажа? — спитав дю Брюель.

— Чому? — роздратовано скрикнула Коралі. — Я не хочу цього говорити при панові Кардо, який, певне, виховав свого зятя. Ви повірите, що пан Кардо, такий маленький і старий, дає Флорентіні лише п'ятсот франків на місяць — рівно стільки, щоб оплатити її помешкання, їжу і взуття для сцени. Старий маркіз де Рошгюд, що має шістсот тисяч ліврів ренти, пропонує мені карету вже два місяці, але я не хочу, бо я актриса, а не повія.

— Післязавтра матимете карету, панно, — люб'язно сказав Камюзо. — Але ви ніколи її не просили.

— Хіба цього просять? Як можна, щоб кохана жінка місила болото і ризикувала поламати ноги, ходячи пішки? Це тільки рицарі аршина люблять грязь на подолі сукні.

Говорячи ці різкі слова, які краями серце Камюзо, Коралі здушила своїми ногами ногу Люсьєна, взяла його руку й міцно потиснула. Потім замовкла і, здавалось, поринула в безмежну насолоду, яка винагороджує ці бідні істоти за всі пережиті муки, за всі попередні страждання і наповнює їм душу поезією, невідомою жінкам, які не знають, на щастя, цих страшних контрастів.

— Наприкінці ви грали не гірше ніж м-ль Марс¹, — сказав Коралі дю Брюель.

— Так, так, — сказав Камюзо. — Панні щось заважало

¹ Знаменита актриса Французької Комедії.

на початку вистави, але з половини другої дії вона була просто чарівна. Половиною всього успіху ви зобов'язані їй.

— А вона половиною свого успіху зобов'язана мені,— сказав дю Брюель.

— Ви спорите про дурниці!— сказала вона схвильовано.

Користуючись темрявою, актриса піднесла Люсьєнову руку до своїх уст, поцілувала її і змочила слезами. Люсьєна це зворушило до глибини душі. В покорі закоханої куртизанки є величність, яка робить її подібною до ангелів.

— Ви писатимете рецензію,— сказав Люсьєнові дю Брюель,— і можете присвятити чарівний уступ нашій любій Коралі.

— О, зробіть нам цю маленьку послугу,— сказав Камюзю таким тоном, ніби благав Люсьєна навколішках.— Ви матимете в мені людину, прихильну до вас назавжди.

— Та облиште його, дозвольте йому бути безстороннім,— скрикнула актриса.— Він напише, що схоче. Купуйте мені карети, татко Камюзю, а не похвалу.

— Ви матимете їх дуже дешево,— ввічливо відповів Люсьєн.— Я ще ніколи не писав у газетах, я не в курсі всіх газетних звичаїв, ви матимете всю незайманість мого пера...

— Це буде цікаво,— сказав дю Брюель.

— От ми й на вулиці Бонді,— сказав старий Кардо, що мовчав, як прибитий, після вихватки Коралі.

— Якщо ти віддаєш мені свій перший твір, я віддаю тобі своє перше кохання,— сказала Коралі Люсьєнові в ту коротку мить, що вони залишились удвох у кареті.

Коралі пішла до Флоріни у спальню, щоб переодягтися у задалегідь прислану сукню.

Люсьєн ще не знав, як пишко вмебльовують помешкання своїх коханок багаті купці, що хочуть порозкошувати життям. Хоч Матіфа не мав таких достатків, як його приятель Камюзю, і робив усе скупю, але Люсьєн здивувався, побачивши художньо прибрану їдальню, оббиту зеленим сукном і позолоченими цвяшками, освітлену чудовими лампами і впоряджену жардиньєрками з квітами,

і вітальню, яка була обтягнена жовтим шовком з коричневими візерунками і в якій блищали модні тоді меблі, Томірова¹ люстра і перський килим. Годинники, канделябри, камін — все було дуже доброго смаку, Матіфа доручив цю роботу Грендо, молодому архітекторові, що будував йому будинок, і той, знаючи особливе призначення цього помешкання, упорядив його дуже дбайливо. Сам Матіфа, купець з ніг до голови, з великою обережністю торкався до всіх цих речей; за кожною з них він бачив цифру рахунка і дивився на них як на дорогоцінне безділля, необачно виїняте із скриньок.

„Це саме й мені доведеться зробити для Флорентіни“, — читалось у очах старенького Кардо.

Люсьєн зрозумів тепер, чому Лусто зовсім не турбувався станом кімнати, в якій він жив. Тут він був любимий, тут він був таємним володарем усієї цієї розкоші й користувався усіма цими чудовими речами. Він і тримався тут як хазяїн дому; спершись на камін, він розмовляв з директором, що хвалив дю Брюеля.

— Матеріалу! Матеріалу! — закричав, уходячи Фіно. — В редакційному портфелі порожньо! Складачі мають лише мою статтю і скоро її закінчать.

— Ми зараз, — сказав Етьєн. — Стіл і вогонь ми знайдемо у будуарі Флоріни. Якщо пан Матіфа добуде нам паперу й чорнила, то ми зіб'ємо газету, поки Флоріна й Коралі одягнуться.

Кардо, Камюзо й Матіфа метнулись за перами, ніжками й усім потрібним для двох письменників. В цю хвилину до вітальні вбігла одна з найвродливіших танцівниць того часу, Туллія.

— Голубе мій, — сказала вона Фіно, — тобі дають сотню абонентів; вони нічого не коштуватимуть дирекції, бо їх уже розмістили: накинули газету хорові, оркестру й кордебалету. Але твоя газета така дотепна, що ніхто не скаржитиметься. Тобі дають і ті ложі, що ти хотів. Ось тобі гроші за перший триместр, — додала вона, передаючи йому два банкові чеки. — Отже, не лай і не бий мене!

— Я загинув! — скрикнув Фіно. — В голові не маю

¹ Видатний французький різьбар по бронзі (поч. ХІХ ст.).

нічого, жодної думки, а свою безчесну діатрибу мушу викинути!

— Які чудесні рухи, божественна Лаіс! — крикнув Блонде, що ввійшов слідом за нею з Натаном, Верну і Клодом Віньйоном. — Ти залишишся вечеряти з нами, моє серденько, або я тебе розчавлю, як метелика, яким ти і є насправді! Як танцівниця, ти ні в кого тут не збудиш ревності, а щодо краси, то всі ж ви досить розумні, щоб не ревнувати одна одну прилюдно.

— Ради бога, друзі мої, дю Брюель, Натан, Блонде — рятуйте мене! — кричав Фіно. — Треба п'ять стовбців.

— Я напишу два про п'єсу, — сказав Люсьєн.

— У мене є тема на один, — озвався Лусто.

— Гаразд! Натан, Верну, дю Брюель, зліп'їть мені кілька жартів на закінчення. Блонде зможе, я гадаю, дати нам маленькі стовбчики для першої сторінки. Я біжу в друкарню. На щастя, Туллія, ти приїхала каретою.

— Так, але там герцог і німецький посол, — сказала вона.

— Запросимо вечеряти герцога й посла, — сказав Натан.

— Німця обов'язково, це чудово! Ми наплетемо йому всяких дурниць, а він напише про них своєму дворові.

— Хто з нас усіх найповажніший, щоб пішов з ними поговорити! — спитав Фіно. — Слухай, дю Брюель, ти — бюрократ, іди, приведи герцога де Реторе з послом і запропонуй руку Туллії. Ну, й гарна ж вона сьогодні!

— Нас буде тринадцять, — сказав збліднувши Матіфа.

— Ні, чотирнадцять, — сказала Флорентіна, входячи, — я хочу наглядати за мілордом Кардо.

— До того ж, — сказав Лусто, — Блонде привів Клода Віньйона.

— Я привів його, щоб він напився, — сказав Блонде, беручи чорнильницю. — Гей, ви там! Будьте дотепні ради п'ятдесяти шести пляшок вина, які ми маємо випити, — звернувся він до Натана й Верну. — Та наструнчіть дю Брюеля, він водевіліст, може сказати щось влучне, підбийте його на дотеп.

Люсьєн, охоплений бажанням відзначитись перед цими видатними людьми, написав свою першу статтю на круглому столі в будуарі Флоріни, при світлі рожевих воскових свічок, засвічених Матіфа.

ДРАМАТИЧНА ПАНОРАМА

Прем'єра „Алькад у скруті“, імброльйо на три дії.
Дебют панни Флоріни. — Панна Коралі. Віньйоль.

„Входять, виходять, походжають, чогось шукають і нічого не знаходять. Безнастанний рух. Алькад загубив дочку і знайшов свою шапку; але шапка йому не по голові, це, мабуть, шапка злодія, Де злодій?”

„Входять, виходять, розмовляють, походжають, шукають. Кінець - кінцем, алькад знаходить чоловіка без своєї дочки і свою дочку без чоловіка, чим може задовольнитися суддя, але не публіка. Все заспокоюється, алькад хоче допитати чоловіка. Старий алькад сідає в крісло і поправляє свої широкі алькадські рукава. Іспанія — єдина країна, де існують алькади, пришиті до широких рукавів, де можна побачити на шиї в алькада брижі, до яких на сценах паризьких театрів зводиться половина обов'язків алькада.

„Цей алькад, що тупцяв по сцені дрібними кроками задишливого старичка, — це Віньйоль, Віньйоль, спадковець Потье, молодий актор. Він так добре грав старого, що насмішив найстаріших стариків. У його лисому черепі, в деренчливому голосі, в тремтячих ногах під тілом Жеронта усе майбутнє сотні інших стариків. Цей молодий актор такий старий, що стає страшно, щоб його старість не пристала до вас, як заразлива хвороба. І який чудовий з нього алькад! Яка чудесна його турботлива посмішка! Яка поважна його дурість! Яка безглузда його гідність! Яке, справді, суддівське вагання! Як чудесно знає ця людина, що все може по черзі бути правдою і брехнею! Який достойний він бути міністром конституційного короля!

„На кожне запитання алькада невідомий відповідає запитанням; Віньйоль відповідає, так що алькад, допитаний відповідями, вияснює все своїми запитаннями. Ця надзвичайно комічна сцена, в якій чувається дух Мольєра, веселила весь зал. Здається, на сцені всі прийшли до згоди; але я не в силі сказати вам, що стало ясним, що лишилося темним — там була дочка алькада в образі справжньої андалузки, іспанка з іспанськими очима, з іспанським кольором обличчя, з іспанським станом, з іспанською ходою, — іспанка з голови до ніг, з киялом у підв'язці, з коханням у серці, з хрестиком на стрічці круг шиї.

„По закінченні дії хтось спитав мене, як іде п'єса, і я відповів: „У неї чарівні панчохи з зеленими стрілками і найкраща ніжка в цілій Андалузії: отака от маленька в лакованих туфлях. Ах! Ця дочка алькада викликає кохання на уста, збурює у вас жахливі бажання. Хочеться стрибнути на сцену й запропонувати їй своє серце й свою халупу або тридцять тисяч франків ренти й своє перо. Ця андалуска, найкраща актриса в Парижі, Коралі — коли вже вам треба її ім'я — здатна бути як графінею, так і гризеткою. Невідомо, в якій ролі вона подобатиметься більше.

Вона буде тим, чим вона хоче бути, вона народжена, щоб грати всі ролі — чи можна сказати щось краще про актрису з театру на бульварі?

„У другій дії з'явилась іспанка з Парижа, з обличчям камеї, з очима вбивці. Я своєю чергою спитав, звідки вона прийшла — і мені відповіли, що вона прийшла зза куліс, що її звали Флоріна, але слово честі, я не міг цьому повірити, стільки було огню в її рухах, стільки жаги в її коханні! Це — соперниця дочки алькада: вона дружина вельможі, викраяного з плаща Альмавіви, в якому б вистачило матеріалу на десять бульварних вельмож. Якщо на Флоріні не було червоних панчох з зеленими стрілками й лакованих тувель, зате на ній була мантилья і вуаль, якими вона грала чудово, як справжня знатна дама! Вона блискуче показала, як тигриця може стати кішечкою. Я зрозумів, що тут таїться якась драма ревності, коли почув ущипливі слова, якими обмінялись ці дами. А тоді, коли все почало добре налагоджуватись, дурість алькада знову все перепутала. Всі ці факели, багачі, слуги, фігаро, сеньйори, алькади, дочки, жінки знову почали шукати, ходити, крутитись. Інтрига знову зав'язалась, і я дозволив їй знову зав'язатись, бо ці дві жінки: ревнива Флоріна й щаслива Коралі, заплутали мене в складки своїх баскін та мантилій і засліпили мені очі своїми маленькими ніжками.

„Я зміг дивитись і третю дію, не вчинивши ніякого злочину, не накликавши втручання поліцейського комісара й не зробивши в залі бешкету, і тоді повірив у могутність громадської і релігійної моралі, якою в Палаті депутатів стільки займаються, ніби її вже зовсім нема у Франції. Я міг зрозуміти, що мова йде про чоловіка, що любить двох жінок, які його не люблять, або його люблять дві жінки, яких він не любить; про чоловіка, який не любить алькадів і якого не люблять алькади, але він бравий вельможа й когось таки любить — чи самого себе, чи бога, бо, кінець-кінцем, іде в монахи. Якщо хочете знати більше, поспішайте в „Драматичну Панораму“. Ви вже достатньо попереджені, що туди треба піти вперше, щоб звикнути до цих переможних жінок у червоних панчохах, які так багато обіцяють, до очей, з яких лине сонячний промінь, до чар парижанки, переодягнутої андалузкою, і андалузки, переодягнутої в парижанку. А вдруге треба піти, щоб посміятись до смерті з старика й поплакати над закоханим вельможею.

„П'єса мала успіх з обох точок зору. Автор, який, кажуть, співробітничав у цій п'єсі з одним великим нашим поетом, намагався успіху з закоханою дівчиною в кожній руді і трохи не вбив утіхою зворушений партер. В ніжках цих двох актрис, було, здавалось, більше хисту, ніж у автора. Одначе, коли обидві соперниці пішли, всі визнали, що діалог дуже дотепний, а це переможно доводить вагу п'єси. Автор був викликаний під гучні оплески, що стурбували будівника залу; але автор, звиклий до вирування сп'янілого Везувія, що клекотів у залі, не тремтів — це пан де Кюрсі. Щодо актрис, то вони протанцювали

знамените севільське болеро, помилуване свого часу отцями собору й дозволене цензурою, не зважаючи на слокусливість поз. Досить цього болеро, щоб привабити усіх стариків, які не знають, куди подіти рештки свого кохання, і я з ласки своєї раджу їм добре протерти скло своїх лорнетів“.

Поки Люсьєн писав цю сторінку, що зробила переверот у журналістиці, показавши нову й оригінальну манеру, Лусто писав статтю під назвою „Відставний красунь“, яка починається так:

„Красунь часів Імперії — це високий і тонкий чоловік, що добре зберігся, носить корсет і орден Почесного Легіону. Зветься він якимсь ніби Потле, а щоб бути добре прийнятим при теперішньому дворі, нагородив себе часточкою „дю“. Він тепер дю Потле, але в разі революції готовий зразу стати просто Потле. Людина двозначна, як і його прізвище, він залицяється тепер у Сен-Жерменському передмісті після того, як був блискучим, корисним і приємним пажем сестри того, кого назвати мені не дозволяє скромність. Хоч Потле тепер заперечує свою службу в її імператорській високості, але ще співав романси своєї інтимної добродійниці ...“

Стаття була виткана з таких суто особистих натяків, досить безглузких, як писали в ту епоху взагалі. Згодом цей тип статей дуже вдосконалився, особливо у „Фігаро“. Лусто провів між пані де Баржетон, за якою упав барон дю Шатле, і сухою каракатицею дуже втішну паралель, яка смішила навіть тих, хто цих осіб не знав. Шатле був порівнений з чаплею. Кохання цієї чаплі, що ніяк не могла з'їсти каракатицю, яка, падаючи, розбилася натроє, викликало непереможний сміх. Цей жарт, що продовжувався ще в кількох числах газети, мав, як відомо, голосний відгук у Сен-Жерменському передмісті і був одним з тисячі й одного приводів до обмеження преси.

Через годину Блонде, Лусто й Люсьєн вернулись у вітальню, де розмовляли всі запрошені: герцог, посол, чотири жінки, три купці, директор театру і Фіно. Друкарський учень у паперовому ковпаку вже прибів по матеріал для газети.

— Робітники підуть з друкарні, коли я їм нічого не принесу, — сказав він.

— На десять франків, хай почекають, — сказав Фіно.

— Якщо я віддам їм гроші, пане, вони нап'ються, і прощай тоді газета!

— Розсудливість цієї дитини мене просто лякає,— сказав Фіно.

В ту хвилину, як посол провіщав хлопчаків блискуче майбутнє, ввійшли троє авторів. Блонде зачитав надзвичайно дотепний нарис проти романтиків. Всі сміялися з статті Лусто. Герцог де Реторе порадив доточити до неї похвалу пані д'Епар, щоб не дуже дратувати Сен-Жерменське передмістя.

— А прочитайте нам, що ви написали,— сказав Фіно Люсьєнові.

Коли Люсьєн, тремтячи від страху, скінчив, уся вітальня загриміла оплесками. Актриса кинулась цілувати неофіта, купці тиснули його в обіймах, дю Брюель взяв його за руку з сльозами на очах, нарешті директор запросив його обідати.

— Немає більш дітей на світі,— сказав Блонде.— Шатобріан уже віддав Вікторові Гюго назву „величної дитини“, тому я вам мушу сказати, що ви людина талановита, щира й маєте свій стиль.

— Пан — співробітник нашої газети,— сказав Фіно, дякуючи Етьєнові, але кинувши на нього хитрий погляд експлуататора.

— А які жарти ви нам даєте? — спитав Лусто в дю Брюеля і Блонде.

— Ось дотепи дю Брюеля,— сказав Натан.

„Бачивши, як цікавиться публіка віконтом д'А..., віконт Демосфен сказав учора: „Може вже хоч тепер вони дадуть мені спокій“.

„Одному ультра - роялістові, який засуджував промову пана Паскье за те, що вона йде за системою Деказа, дама сказала: „це так, але в нього дуже монархічні литки“.

— Коли такий початок, далі мені слухати не треба, все гаразд! — сказав Фіно.— Біжи, неси їм це,— сказав він друкарському учневі.— Газета не зовсім із щирого срібла, але це наше найкраще число,— звернувся він до групи письменників, що вже дещо незичливо поглядали на Люсьєна.

— Це дотепний хлопець,— сказав Блонде.

— Гарна стаття,— додав Клод Віньйон.

— Прошу до столу! — крикнув Матіфа.

Герцог подав руку Флоріні, Коралі пішла з Люсьєном, танцівницю з одного боку вів Блонде, з другого — німецький посол.

— Я не розумію, чому ви напали на пані де Баржетон і барона дю Шатле? Кажуть, його призначено шарантським префектом і рекетмейстером.

— Пані де Баржетон викинула Люсьєна за двері,— сказав Лусто.

— Такого красивого молодого чоловіка? — здивувався посол.

Стіл, накритий новим сріблом, севрським фарфором і дамастовими скатертями, дихав багатством і розкішшю. Страви готував Шеве, вина були вибрані найвідомішим виноторговцем з набережної Сен-Бернар, другом Матіфа, Камюзом й Кардо. Люсьєн уперше побачив паризьку розкіш і дедалі більше дивувався, але ховав своє здивовання, як людина, що, за визначенням Блонде, має розум, серце й стиль. Проходячи вітальнею, Коралі сказала Флоріні:

— Зроби так, щоб Камюзом напився й зостався тут!

— Так ти вже підстрелила свого журналіста? — відповіла Флоріна, вживаючи жаргону цих жінок.

— Ні, серденько, я його люблю! — сказала Коралі, чарівно повівши плечима.

Ці слова долинули до Люсьєна, принесені п'ятим із смертних гріхів.

Коралі була чудово одягнена, і туалет вправно підкреслював всі її особливі принади, бо кожна жінка має свої досконалості. Її плаття, як і плаття Флоріни, відзначалось тим, що було зроблене з нової тоді тканини, шовкового мусліну, якої не було в продажу. Камюзом, як голова „Золотого кокону“, мав на кілька днів привілей держати цю матерію тільки в своєму магазині. Отже, любов і туалет, жіночі креми й пахощі ще збільшували чарівність щасливої Коралі. Сподівана і певна втіха непереможно вабить юнаків. Може, в цій певності полягає вся спокуса поганих місць, може, вона становить і таємницю довгої вірності. Чисте, щире кохання, перше кохання, сполучене з фантастичним запалом, що

охоплює ці бідні створіння, і велика краса Люсьєна на-
тхнули Коралі глибокі слова:

— Я любила б тебе, хоч би ти був бридкий і хворий,—
прошепотіла вона йому, коли вони сідали до столу.

Які чарівні слова для поета! Камюзю зник, Люсьєн
його більше не бачив, дивлячись на Коралі.

Чи міг відмовитись від цього блискучого бенкету мо-
лодий чоловік, такий пристрасний і запальний, змучений
провінціальною одноманітністю, зваблений паризькими
безоднями, виснажений злиднями, роз'ятрений змушеною
здержливістю, стомлений чернечим життям на вулиці Клюні
і марною працею? Однією ногою Люсьєн був у ліжку
Коралі, другою — в трясовині газетярства, якого він так
довго й марно добивався. Після стількох даремних од-
відувань вулиці Сантьє він нарешті знайшов газету за
столом, з чаркою в руці, у вигляді веселого славного
хлопця. Всі його болі зразу були відомщені статтею, що
мала завтра пронизати два серця, в які він давно, але
марно хотів перелити всю лють за свою муку. Погля-
даючи на Лусто, Люсьєн казав сам собі: „Ось справж-
ній друг!“ — навіть не підозрюючи, що Лусто вже його
боявся, як небезпечного конкурента. Люсьєн помилився,
виявивши зразу свій талант; йому вигідніше було б дати
блідий нарис. Одначе, Блонде переміг заздрість Лусто,
сказавши Фіно, що перед таким сильним талантом треба
капітулювати. Цей присуд підказав Лусто його поведінку:
він вирішив лишитись другом Люсьєна і зговоритися з
Фіно, щоб визискувати цього небезпечного новака, три-
маючи його в злиднях. Обидва зразу зрозуміли один
одного і всю справу в усьому її обсягу, обмінявшись
кількома словами:

— Він талановитий!

— Буде вимогливий.

— О!

— Гарзд!

— Я завжди боявся вечеряти з французькими журна-
лістами,— сказав німецький дипломат з спокійною і пов-
ною достоїнності добродушністю, дивлячись на Блонде,
з яким зустрічався раніше в графині де Монкорне.— На
вас лежить обов'язок здійснити одне речення Блюхера.

— Яке саме? — спитав Натан.

— Коли Блюхер прибув із Сакеном на висоти Мон-мартра в 1814 році, — пробачте, панове, що я нагадую вам цей фатальний для вас день, — Сакен, великий грубіян взагалі, сказав: „От тепер ми спалимо Париж!“ — „Боронь вас боже! Бо тільки він один і може погубити Францію“, відповів Блюхер, показуючи на цю велику язву, яка лежала під їхніми ногами в долині Сени, димуча й палюща. Слава богу, — додав він, помовчавши, — що в моїй країні нема газет. Я ще досі не стямився від страху, якого нагнав на мене той хлопець у паперовому ковпаку; в десять років він уже розсудливий, як старий дипломат. Тому мені здається, що сьогодні я вечеряю з левами й пантерами, що роблять мені честь, ховаючи пазурі в своїх бархатних лапах.

— Розуміється, — сказав Блонде, — ми можемо сказати й довести всій Європі, що ваша світлість виригнула сьогодні ввечері змія, який трохи не вкусив панну Туллію, найкращу з усіх наших танцівниць, і додати з цього приводу різні коментарі про Єву, біблію і перший та останній гріх. Але будьте спокійні — ви наш гість.

— Це було б цікаво! — сказав Фіно.

— Ми надрукували б цілі наукові дисертації про всіх зміїв, які тільки були знайдені в людських серцях і корпусах, щоб нарешті добратись до дипломатичного корпусу, — сказав Лусто.

— Ми могли б навіть показати вам змія в цій плящі вишнівки, — додав Берну.

— І ви самі, кінець - кінцем, цьому повірили б, — сказав дипломатові Віньйон.

— Панове, не будіть ваших сплячих пазурів! — скрикнув герцог де Реторе.

— Вплив і могутність газет зараз ще тільки на своєму світанку, — сказав Фіно. — Журналізм ще переживає добу свого дитинства, але він виросте. Через десять років усе підлягатиме гласності. Думка просвітить усе без винятку, вона ...

— Вона все потьмарить, — перебив його Блонде.

— Це парадокс, — сказав Клод Віньйон.

— Вона створить королів, — сказав Лусто.

— І зруйнує королівства,— відповів дипломат.

— Отже, якби преси не було,— сказав Блонде,— її не слід було б вигадувати. Але вона вже є, і ми з неї живемо.

— Ви від неї і помрете,— сказав дипломат.— Хіба ви не бачите, що високий рівень мас, якщо тільки вам удасться їх просвітити, утруднить піднесення особи, і що сіючи критику в серцях нижчих класів, ви пожнете повстання, першими жертвами якого будете ви самі? Що розбивають у Парижі під час повстань?

— Ліхтарі!— сказав Натан.— Але ми надто скромні, щоб цього боятись: ми лише потріскаємось.

— Ви надто дотепний народ, щоб дозволити зміцнитись якомунебудь урядові,— сказав посол.— А якби не це, ви знову почали б своїми перами завойовувати Європу, якої не зуміли вдержати своїм мечем.

— Газети — зло,— сказав Клод Віньйон.— Можна було б використати його, а уряд хоче його знищити. Почнеться боротьба. Хто поляже? Це питання.

— Безперечно, уряд,— сказав Блонде,— я кричатиму це до смерті. У Франції дотеп всесильний, а газети в додаток до гострослів'я всіх дотепників мають ще лицемірство Тартюфа.

— Блонде, Блонде!— сказав Фіно.— Ти зайшов надто далеко! Тут, можливо, є передплатники!

— Ти власник одного з цих складів отрути, ти й бійся, а я сміюсь з усіх ваших крамничок, хоч з них живу.

— Блонде має рацію,— сказав Клод Віньйон.— Замість бути святинею, газета зробилась знаряддям різних партій; із знаряддя стала комерцією, а де торгівля, там ні честі, ні закону. Кожна газета, як каже Блонде, це крамниця, де публіці продають слова того кольору, який їй до смаку. Якби існувала газета горбанів, вона вранці й увечері доводила б красу, доброту й необхідність горбанів. Газета тепер існує не для того, щоб просвіщати людську думку, а щоб їй лестити. Тому всі газети стануть колись боягузливими, підлими, лицемірними, брехливими й злочинними, вони вбиватимуть ідеї, учення людей, і— завдяки цьому процвітатимуть. Вони матимуть привілей усіх фіктивних істот: зло буде зроблено,

а винуватого не буде. А ми — я, Віньйон, ти, Лусто, ти, Блонде, ти, Фіно — ми будемо Арістідами, Платонами, Катонами — словом, героями Плутарха, ми будемо зовсім невинні, зможемо вимити руки від усякої підлоти. Наполеон дав виправдання цьому моральному чи аморальному, як собі хочете, явищу одним висловом, який підказало йому вивчення Конвенту: „Коллективні злочини нікого не зобов'язують“. Газета може дозволити собі найжахливіші речі, але особисто цим ніхто не буде забруднений.

— Але влада вживатиме репресивних заходів, — сказав де Брюель, — вона вже готує їх.

— Ба! — сказав Натан. — Закон безсилий проти французького дотепу, найтоншого з усіх руїників!

— Ідеї можна нейтралізувати тільки ідеями й нічим іншим, — сказав Віньйон. — Лише терор і деспотизм можуть задушити французький геній, мові якого такі властиві натяки й двозначності; чим більше закон буде репресивний, тим яскравіше спалахне дотеп, як пара з машини без клапана. Хай, наприклад, король зробить щось добре. Якщо газети проти нього, це добро припишуть міністрові, і навпаки. Якщо газета пустить якийсь ганебний наклеп, то скаже, що від когось його почула. Коли хтось прийде скаржитись, газета відбудеться перепрошенням за свою надто велику вільність. Якщо газету притягнуть до права, вона кричатиме, чому не прийшли до неї, вона дала б спростовання; коли прийдуть до неї за спростованням, відповість жартами й відмовиться його дати, бо вважає свій злочин за дрібничку. Якщо газета перемаже, газета висміє свою жертву без жалю. А якщо її покарають, і треба буде платити великий штраф, вона виставить позовника ворогом всякої свободи, ворогом рідного краю й освіти. Вона може сказати, що пан такий то — злодій, і вона ж може довести, що він найчесніша в світі людина. Словом, усі її злочини — дурниці, всі її вороги — потвори. І газета завжди може примусити своїх щоденних читачів повірити у все, що їй схочеться. Що тільки їй не вподобається, зразу стає непатріотичним, і вона ніколи ні в чому не помиляється. Проти релігії вона використає релігію ж, проти короля — його власні маніфести; глузуватиме з суду, коли той її

зачепить, і хвалитиме його, коли він потурає народним пристрастям. Щоб притягти передплатників, газета вигадує найбільш хвилюючі байки і клеїть дурня, як Бобеш¹. Газета рідного батька сіллю притрусить і з'їсть, аби тільки посмішити і розважити своїх читачів. Вона актор, який кладе в урну попіл свого сина, щоб щиро поплакати, вона коханка, що всім пожертвує ради милого.

— Одно слово, це народ in folio²! — скрикнув, уриваючи Віньйона, Блонде.

— Народ лицемірний і позбавлений великодушності, — продовжував Віньйон, — він вижене з свого лона талант, як Афіни вигнали Арістіда. Ми побачимо, що газети, якими спочатку керували люди чесні, потраплять згодом до рук нікчемників, що матимуть, проте, терпіння і гумову гнучкість, яких бракує геніям; або навіть до рук крамарів, що матимуть досить коштів на пера й чорнила. Вже й тепер це подекуди є. А через десять років якийсь хлопчак вийде з колегії і видряпається на газетний стовбець, щоб надавати ляпасів своїм попередникам і стягти їх за ноги, а самому сісти на їх місце. Наполеон мав рацію, коли держав пресу в наморднику. Я ладен побитися об заклад, що якби опозиційні газети добились бажаного їм уряду, вони зразу почали б такими ж вихватками, як тепер короля, брикати в той уряд, як тільки він їм у чомусь відмовив би. Чим більше робити поступок газетам, тим вони стають вимогливішими. Журналістів, що висунулись, замінять журналісти голодні і вбогі. Болячка ця невигойна, вона буде дедалі шкідливіша і зухваліша; і чим більшим буде це лихо, тим більше його терпітимуть, аж поки в газетах через велику кількість їх колись не станеться Вавилонського стовпотворення. Ми всі добре знаємо, що газети своєю невдячністю перевершують королів, а спекуляцією і розрахунком — найбруднішу торговлю; що вони пожеруть всі інші інтелектуальні сили, продаючи щоранку нашу мізкову настоянку, але все таки всі ми писатимемо

¹ Взагалі блазень, зокрема відомий блазень тих часів, що виступав під цим прізвиськом.

² В цілий аркуш, у повному обсягу.

в газетах, як робітники, які добувають живе срібло і знають, що неминуче помруть від цієї праці. Он поруч Коралі сидить юнак... як його? Люсьєн! Він красивий, він поет, але що найкраще для нього — він дотепний. Ось він увійде в кілька вертепів думки, що звуться газетами, розкидає там свої найкращі ідеї, висушить свій мозок, зіпсує свою душу, вчинить кілька анонімних підлот, які на війні ідей замінюють стратагеми, грабунки, підпали й підступи кондотьєрівських воєн. А коли він, як тисячі інших, змарнує свій прекрасний талант на користь акціонерів, ці торговці отрутою покинуть його вмирати від голоду, коли він хотітиме пити, або від спраги, коли він хотітиме їсти.

— Дякую, — сказав Фіно.

— Та боже мій, — сказав Клод Віньйон, — я чудово знаю, що я — на каторзі, і тільки радію, що з'явився ще один в'язень. Блонде і я, ми багато сильніші від того чи іншого добродія, які спекулюють на нашому таланті, а проте вони й далі нас експлуатуватимуть. Бо в нас є серце під розумом, і нам бракує хижих властивостей панів експлуататорів. Ми лінєві, ми спостерігаємо, споглядаємо, мріємо; наш мозок вип'ють увесь, і ще обвинуватять нас у безпутстві.

— Я гадала, що ви будете веселіші! — скрикнула Флоріна.

— Флоріна має рацію, — сказав Блонде. — Облишмо лікування громадських хвороб шарлатанам — державним діячам. Як казав Шарле: „Плюнути в колодязь? Ніколи!“

— Знаєте, кого мені нагадує Віньйон? — сказав Лусто, показуючи на нього Люсьєнові. — Одну з товстих жінок на вулиці Пелікан, що кажуть школяреві: „мій хлопчику, тобі ще рано сюди ходити“ ...

Всі засміялись, але Коралі цей дотеп не сподобався. Купці пили, їли й слухали.

— Що за нація — в ній стільки доброго і злого! — сказав посол герцогові де Реторе. — Панове, ви марнотратці, які не в силі себе розорити.

Отже, Люсьєн завдяки щасливому випадку звідусюди діставав попередження на схилі безодні, в яку він мав

упасти. Д'Артез скеровував молодого поета на благородний шлях праці, будячи в ньому почуття, перед якими зникають перешкоди. Навіть Лусто пробував відхилити його від журналістики, з егоїстичною метою малюючи йому її в її справжньому вигляді. Люсьєн не хотів вірити, що в ній таїться стільки пороків. Нарешті він почув тут, як журналісти кричали про своє лихо, побачив, як вони розривали лоно своєї годувальниці, щоб пророкувати майбутнє. Цього вечора він бачив речі такими, які вони були справді. Але замість ужахнутись, побачивши саме серце паризької виразки, яку так влучно схарактеризував Блюхер, він сп'яніло втішався цим дотепним товариством. Цих надзвичайних людей у сталевому панцирі пороків, у блискучому шоломі холодного аналізу він ставив вище поважних і серйозних членів братства. До того ж, він куштував першу насолоду багатства, був зачарований розкішшю, роззброєний доброю вечерею, в ньому прокидались примхливі інстинкти, він уперше пив добірне вино, знайомився з вишуканими стравами вищої кухні, бачив серед журналістів посла, герцога, його танцівницю, які дивувалися їх жорстокій силі; йому страшенно захотілось опанувати цей світ королів, і він почував силу їх перемогти. Нарешті Коралі, яку він кількома реченнями зробив щасливою, при світлі бенкетних свічок, у димі тонких страв і тумані сп'яніння здавалась йому величною, кохання надавало їй такої краси! А втім, ця дівчина справді була найбільш привабливою і красивою паризькою актрисою. Братство, це небо благородного розуму, мусило поступитись перед такою всеосяжною спокусою. Знавці потішили допіру в Люсьєні властивий авторам гонор, майбутні суперники його привітали. Успіх його театральної рецензії і любов Коралі могли запаморочити і не таку молоду голову.

Під час дискусії всі їли надзвичайно добре і щедро пили. Лусто, що сів поруч Камюзю, двічі - тричі непомітно для всіх підлив йому до вина кіршу й під'юджував його пити. Він так облудно вів усю справу, що купець нічого не помітив і вважав себе не меншим хитруном, ніж журналісти. Коли був поданий десерт, почались уже

вельми терпкі жарти. Дипломат, як людина дуже розумна, зробив знак герцогові й танцівниці, як тільки почув кілька нісенітниць, провісниць химерних сцен, якими завжди кінчаються такі оргії, і вони всі троє зникли. Як тільки у Камюзо остаточно запаморочилась голова, Коралі й Люсьєн, що за вечерею поводились як п'ятнадцятилітні закохані, втекли сходами й сіли в фіакр. Камюзо вже лежав під столом, а Матіфа гадав, що він зник разом з актрисою. Тому він покинув своїх гостей пити, курити, сміятись і сперечатись, а сам послідував за Флоріною, коли та пішла спати. Так і день застав суперечників, чи, краще сказати, самого Блонде, непереможного питця, який один тільки міг ще говорити й проголосив усім сплячим тост за рожевогруду Аврору.

Люсьєн не звик до паризьких оргій; поки вони спустились сходами, він був ще при розумі, але свіже повітря довершило його сп'яніння, що було огидним. Коралі та її покоївка мусіли втягти поета на бель-етаж чудового будинку на вулиці Вандом, де жила актриса. На сходах Люсьєн трохи не зомлів і зазнав найгидкішого приступу.

— Беренісо! Швидше чаю! Приготуй чаю! — крикнула Коралі.

— Дарма, це від повітря! — казав Люсьєн, — і потім, я ніколи стільки не пив.

— Бідна дитина! Він невинний, як ягня, — казала Береніса, товста нормандка, така ж бридка, як Коралі красива.

Кінець - кінцем, Люсьєн опинився, сам цього не усвідомлюючи, у ліжку Коралі. За допомогою Береніси Коралі любовно й ніжно роздягла, як мати дитину, свого любого поета, що все приказував:

— Та дарма, це повітря. Дякую, мамо.

— Як він гарно каже: „мамо!“ — скрикнула Коралі, цілуючи йому волосся.

— Яка радість любити такого ангела, панночко! Де ви його вловили? Я не думала, що може бути чоловік рівної з вами вроди, — казала Береніса.

Люсьєнові хотілось спати, він не тямив, де він, нічого не бачив. Коралі дала йому випити кілька чашок чаю і покинула сплячим.

— Ні воротарка, ні хтось інший нас не бачив?—
спитала Коралі.

— Ні, я чекала вас.

— Вікторія нічого не знає?

— Нічого, — відповіла Береніса.

Через десять годин, перед полуднем, Люсьєн прокинувся під поглядом Коралі, що споглядала його сон. І він, поет, зрозумів це. Актриса була ще у вчорашній розкішній сукні з гидкими плямами, яку вона хотіла зберегти, як реліквію. Люсьєн відчув відданість, чутливість справжнього кохання, яке чекає нагороди. Він глянув на Коралі. В одну мить Коралі роздяглась і вужем прослизнула до Люсьєна в ліжку.

О п'ятій годині поет знову спав, заколисаний боже-стивною насолодою; тепер він уже бачив кімнату актриси, чарівний витвір розкоші, всю в білих і рожевих тонах, цілий світ чудесних і кокетливих вибаганок, які багато перевищували все те, що дивувало Люсьєна у Флоріни. Коралі вже встала. О сьомій годині їй треба було бути в театрі, щоб грати андалузку. Вона ще полюбувалась своїм поетом, що заснув у насолоді; вона п'яна була своїм благородним, невситимим коханням, у якому її почуття поєднувалося з серцем, серце з почуттям у спільному надпориві. В цьому піднесенні, коли відчуваєш себе двома на землі пристрасті й єдиним на небі кохання, було її виправдання. Та кому не була б пробаченням надлюдська краса Люсьєна? Ставши навколішки коло ліжка, щаслива самим своїм коханням, актриса почувала себе освяченою. Цей захват порушила Береніса.

— Камюзю прийшов! Він знає, що ви дома, — крикнула вона.

Люсьєн схопився, бажаючи з природної великодушності не пошкодити Коралі. Береніса підняла завісу, Люсьєн пройшов у чарівну вбиральню, куди Береніса з його коханкою неймовірно швидко перенесли його одяг.

Коли купець увійшов у спальню, Коралі помітила, Люсьєнові чоботи, про які і вона, і Береніса зовсім забули. Служниця потай почистила їх і поставила коло вогню, щоб нагрілись. Береніса вийшла, стурбовано глянувши на свою хазяйку. Коралі сіла на козетку й показала

Камюзо на м'яке крісло напроти себе. Добрий купець, який обожнював Коралі, дивився на чоботи і не зважувався підвести очі на свою коханку.

— Чи мушу я обуритись через цю пару чобіт і кинути Коралі? Це було б гніватись за дрібниці. Чоботи скрізь є. Щоправда, їм краще було б стояти на виставці в чоботаря, або гуляти по бульвару на чийхсь ногах. Бо тут чоботи без ніг свідчать про щось зовсім протилежне вірності. Але правда й те, що мені п'ятдесят років, і мушу бути сліпим, як бог кохання.

Цей монолог був невиправданий. Пара чобіт зовсім не нагадувала теперішніх черевиків, яких неуважна людина в певних обставинах могла б і не помітити. Ні, ті чоботи, за тодішньою модою, були високі, елегантні з китицями; вони виблискували на вузьких штанах, здебільшого світлого кольору, і всі речі відсвічували в них, як у дзеркалі. Тому ці чоботи муляли очі шановному шовкоторговцеві і, треба признатись, муляли йому й серце.

— Що з вами? — спитала Коралі.

— Нічого, — відповів він.

— Подзвоніть! — сказала Коралі, посміхаючись на таку легкодухість Камюзо. — Беренісо! — звернулась вона до нормандки, коли та ввійшла. — Дайте ж мені гачки, щоб я ще раз могла натягти ці гидкі чоботи, і не забудьте ввечері принести мені їх в театр.

— Як... це ваші чоботи? — спитав Камюзо, зітхнувши вільніше.

— А ви що ж думали? — спитала вона його гордо. — Тварино погана, чи не подумали ви... О, він такий, що подумає не знати що! — звернулась вона до Береніси. — Я граю чоловічу роль у п'єсі Шоза, а ще ніколи не вдягалась по-чоловічому. Театральний швець приніс мені ці чоботи, щоб я спробувала в них ходити, поки він пошиє мені ті, на які взяв мірку; він їх на мене взув, але мені так боліло, що я їх скинула, а проте мушу їх ще раз узути.

— Так не взувайте їх, якщо вони муляють вам ноги, — сказав Камюзо, якому ці чоботи теж муляли.

— Краще б ви зробили, панно, — сказала Береніса, —

щоб отак не мучитись, як зараз — вони аж плакали, пане, а якби я була чоловіком, то не стерпіла б, щоб моя кохана жінка плакала — краще б ви зробили, кажу, коли б носили чоботи з тонкого сап'яну. Театральна адміністрація така скупа! Пане, треба б вам замовити...

— Так, так, — сказав купець. — Коли ви встали? — спитав він Коралі.

— Оце зараз. Я вернулась лише о шостій годині. Шукала вас скрізь. Через вас я держала фіакр сім годин. От, як ви за мене дбаєте! Забути про мене ради пляшок! Мені тепер треба більше відпочивати, бо я гра-тиму щовечора, поки „Алькад“ даватиме збори. А мені не хочеться, щоб рецензія того молодого чоловіка про мене була неправдивою.

— Він дуже красивий, — сказав Камюзо.

— Вам здається? Я не люблю таких чоловіків, вони занадто нагадують жінку. А подруге, вони не вміють так любити, як ви, старі дурники-комерсанти. Ви нам так набридаєте!

— Ви будете обідати з панною? — спитала Береніса.

— Ні, у мене в роті гірко.

— Ви вчора таки здорово хильнули. О, татку Камюзо, я передусім не люблю п'ючих чоловіків...

— Ти зробиш цьому молодому чоловікові якийсь подарунок, — сказав купець.

— А, добре! Я волію їм платити, ніж робити так, як Флоріна. А тепер, негіднику, хоч вас і люблять, забирайтесь, або подаруйте мені карету, щоб я не гаяла більше часу.

— Завтра ви матимете її, щоб їхати на обід з директором вашого театру в Роше де Канкаль. Цю неділю нової п'єси не ставитимуть.

— Ходімо, я обідатиму, — сказала Коралі, ведучи за собою Камюзо.

Через годину Береніса звільнила Люсьєна. Вона була подругою дитячих літ Коралі, жінкою так само хитрою і розумною, як і огрядною.

— Лишайтеся тут! Коралі вернеться з театру сама; вона хоч і зовсім прожене Камюзо, коли він вам заважає, — сказала Береніса Люсьєнові. — Але ви, люба дитино її

серця, ви такий ангел, що не схочете її розоряти. Вона мені сказала, що вона вирішила все кинути, вийти з цього раю й жити з вами в мансарді. О! завидники й ревнивці вже повідомили її, що у вас немає ні су за душею, що ви живете в Латинському кварталі. І я, каже вона, піду з вами й вестиму ваше господарство. Але я заспокоїла бідну дитину. Еге ж, правда, пане, ви такий розумний, що не зробите такої дурниці? Ох, ви скоро переконаєтесь, що той товстун — труп, а ви — коханий, дорогий, божество, якому віддають душу. Якби ви знали, яка мила моя Коралі, коли вчить зо мною свої ролі! Радість, а не дівчина, от що! Вона варта того, щоб господь послав їй одного з своїх ангелів; їй так набридло життя. Вона так намучилась у своєї матері, яка була її, яка її продала! Подумайте, пане, мати продала свою власну дитину! Якби в мене була донечка, я б так ходила за нею, як за Коралі, бо вона ж мені за дитину. Оце вперше прийшли для неї гарні часи, вперше має вона такий успіх. Кажуть, зважаючи на те, що ви написали, на другу виставу найнято добрих клакерів. Поки ви спали, приходив Бролар і вмовлявся з нею.

— Хто це Бролар? — спитав Люсьєн, якому здавалось, що це прізвище він уже чув.

— Голова клакерів; він приходив умовитись, в яких місцях п'єси їй треба плескати. Хоч Флоріна називає себе її подругою, а може підстроїти їй штуку й перехопити собі весь успіх. По всьому бульвару тільки й мови, що про вашу рецензію. Яке ліжко! Наче приготоване для кохання якогось принца, — додала вона, накриваючи ліжко мереживним укривалом.

Вона засвітила свічки. При світлі приголомшений Люсьєн подумав, що він справді ніби в палаці чарівниць. Камюзо повибирав найкоштовніші, найрозкішніші матерії з усього „Золотого кокону“ для шпалерів і завіс на вікнах. Поет ступав по королівському килиму. На різьблених паліандрового дерева меблях тремтіли відблиски світла. На білому мармуровому каміні стояло багато дорогого безділля. Коло ліжка лежав лебедячий килимок, оторочений куницею. Чорні бархатні туфлі, підбиті пурпуровим шовком, говорили про втіху, що чекала автора

„Стокроток“. Чудова лампа звисала з стелі, оббитої шовком; скрізь стояли в жардиньєрках вишукані квіти, білий верес і камелії без запаху. Все дихало невинністю. Як повірити, що тут жила актриса бульварного театру! Береніса помітила його враженість.

— Правда, тут гарно? — спитала вона лукаво. — Хіба вам не краще буде кохатись тут, ніж на горищі? Не дозволяйте їй робити такого божевільного кроку, — додала вона, підсовуючи Люсьєнові столик із стравами, вкраденими від обіду її хазяйки, щоб куховарка не запитозріла присутності коханця.

Люсьєн дуже добре пообідав. Береніса подавала йому на різьбленому сріблі, на розфарбованих тарілках по луідору штука. Ця розкіш справила на нього такий самий вплив, як оголені груди й білі панчохи повій на ліцеїста.

— От щасливець цей Камюзо! — скрикнув він.

— Щасливець? — перепитала Береніса. — Ох, він віддав би всі свої достатки за те, щоб бути на вашому місці й замінити своє сиве волосся на ваше біляве й молоде.

Вона запропонувала Люсьєнові, давши йому напитись найкращого вина, яке тільки вихало Бордо для багатого англійця, лягти знову, поки прийде Коралі, й тим часом заснути. І Люсьєнові дійсно хотілось лягти в ліжку, яким він так любувався. О десятій з половиною Люсьєн прокинувся від погляду, що горів коханням. Коралі схилилась над ним у звабливому нічному туалеті. Люсьєн виспався, Люсьєн був п'яний тільки коханням. Береніса вийшла, спитавши:

— Коли завтра будити?

— Об одинадцятій. Сніданок принесеш нам у ліжку, до другої години мене ні для кого немає дома.

Другого дня о другій годині актриса і її коханець сиділи у вітальні, одягнуті так, ніби поет приїхав відвідати свою протезу. Коралі скупала, зачісала, одягла Люсьєна; послала купити йому дюжину гарних сорочок, дюжину галстуків, дюжину хусточок у Колліо і дванадцять пар рукавичок у гарній кедровій скриньці. Почувши, що коло будинку спинився екіпаж, Коралі з Люсьєном кинулись

до вікна. Вони побачили Камюзю, що виходив з розкішного купе.

— Я ніколи не думала, — сказала вона, — що можна так ненавидіти людину й розкіш...

— Я надто бідний і не можу погодитись, щоб ви розорились, — сказав Люсьєн, ступаючи таким чином у Кавдійське межигір'я.

— Бідний котик, — сказала вона, пригортаючи Люсьєна до серця. — Так ти мене дуже любиш? Я запросила пана де Рюбанпре сьогодні до себе, — сказала вона Камюзю, показуючи на Люсьєна, — бо думала, що ми поїдемо в Елісейські поля погуляти й спробувати нову карету.

— Ідьте самі, — сумно сказав Камюзю, — я не обідатиму з вами, сьогодні іменини моєї дружини, я зовсім забув про це.

— Бідний, бідний Мюзю! Як тобі буде нудно! — скрикнула Коралі, кидаючись йому на шию.

Вона сп'яніла від щастя, думаючи про те, що обновиць чудову каретку вдвох з Люсьєном, що вдвох з ним поїде в Булонський ліс. У своєму захваті вона ласкала Камюзю, ніби справді його любила.

— Я хотів би щодня дарувати вам по кареті, — сказав бідолаха.

— Ідьмо, пане, вже дві години, — сказала актриса засоромленому Люсьєнові, заспокоївши його чарівним рухом.

Коралі вистрибом збігла по сходах, тягнучи за собою Люсьєна, а ззаду плентався, як тюлень, Камюзю, не можучи їх догнати.

Поет зазнав найп'янішої втіхи — Коралі, що розцвіла від щастя, чарувала всі очі своїм вишуканим одягом і витонченістю. Париж Елісейських полей любувався цими двома коханцями. В одній з алей Булонського лісу їхня карета зустрілася з коляскою пані д'Епар і пані де Баржетон, що здивовано на нього подивились, але він кинув їм презирливий погляд поета, який передчував свою близьку славу й могутність. Та мить, коли він зміг одним поглядом висловити тим двом жінкам думки про помсту, які через них точили йому серце, була йому

одною з найсолодших у житті і, може, остаточно визначила його долю. Люсьєна знову охопили фурії честолюбства — він хотів знову з'явитись у світі для блискучого реваншу, і вся світська марнота, стоптана колись ногами трудівника, друга літературного братства, знову опанувала його душу. Він зрозумів усе значення нападу, зробленого для нього Лусто, — Лусто послужив його пристрастям, а братство, цей колективний ментор, лиш приборкував їх в ім'я нудної чесноти й безнастанної праці, яку Люсьєн починав уважати за непотрібну. Праця! Хіба це не смерть для жадібної до насолод душі? Тому так легко поринають письменники в *far niente*¹, у вигоди і втіхи розкішного життя актрис і жінок легкої поведінки. Люсьєн відчув непереможне бажання завжди жити так, як він прожив ці два дні.

Обід у Роше де Канкаль був чудовий. Люсьєн зустрів тут усіх гостей Флоріни, за винятком герцога й танцівниці, посла й Камюзо; замість них було двоє знаменитих акторів і Гектор Мерлен з своєю коханкою, чарівною жінкою, що називала себе панією дю Валь-Нобль, найбільш красивою і елегантною з жінок, яких називають пристойно „лоретками“. Люсьєн, що останні дві доби жив у раї, дізнався тут про успіх своєї рецензії. Бачачи, як його вітають, як йому заздять, поет знайшов свій гонор — його розум засяяв, він став тим Люсьєном де Рюбанпре, який кілька місяців блищав у літературі й містецькому світі.

Фіно, що мав виключну здібність відгадувати талант і чув його так, як людожер свіже м'ясо, почав упадати за Люсьєном, намагаючись затягти його до керованої ним групи журналістів. Люсьєн піддався на лестощі. Коралі помітила викрутні цього ловця талантів і схотіла застерегти Люсьєна.

— Не погоджуйся ні на що, любий, — сказала вона своєму поетові, — почекай, вони хочуть тебе визискувати, ми поміркуємо про це ввечері.

— Чи ба! — відказав Люсьєн. — Я почуваю силу бути таким же злим і хитрим, як вони.

¹ Нічогонероблення.

Фіно, очевидно, не посварився з Гектором Мерленом за неоплачені порожняки в статті, і тепер познайомив його з Люсьєном. Коралі і пані дю Валь-Нобль подружились і вщедряли одна одну ласками й послугами. Пані дю Валь-Нобль запросила Коралі з Люсьєном до себе на обід. Гектор Мерлен, один з найбільш небезпечних паризьких журналістів, був маленький, сухенький чоловічок з затисненими губами. Честолюбний надмірно, задрісний безмежно, він радів з усякого чужого лиха, використовував сутички між іншими і сам розпалював їх. Він був дуже розумний, але слабої волі; одначе, замість волі мав інстинкт, який веде таких вискочнів до місць, освітлених золотом і силою. Люсьєн і він одне одного не вподобали. Не важко зрозуміти, чому це сталося. Мерлен мав нещастя говорити вголос те, що Люсьєн мав на думці. За десертом здавалось, що всі ці люди зв'язані між себе найзворушливішою приязню, хоч кожен з них уважав себе вищим над усіх. Розмовляли відверто, по щирості. Усі кокетували з Люсьєном, як новаком у товаристві. Тільки Гектор Мерлен не сміявся. Люсьєн спитав його, в чому причина його стриманості.

— Я бачу, що ви входите в літературний і журналістський світ з ілюзіями. Ви вірите в дружбу, але ми всі друзі чи вороги залежно від обставин. Ми перші б'ємо одне одного зброєю, яка могла б служити нам проти інших. Незабаром ви побачите, що добрими почуттями нічогісінько не здобудеш. Якщо ви добрий, робіться злим. Будьте сварливим з розрахунку. Якщо цієї науки вам ще ніхто не дав, то я вам довіряю її і цим роблю вам не малу послугу. Щоб бути любимим, не кидайте ніколи своєї коханки раніше, ніж примусите її трохи поплакати; щоб мати успіх у літературі, весь час ображайте всіх, навіть своїх друзів; дошкуляйте їхньому самолюбству, тоді всі вас ласкатимуть.

Гектор Мерлен радів, бачачи по вигляду Люсьєна, що його слова влучають юнакові в серце, як лезо кинжала.

Почали грати в карти. Люсьєн програв усі свої гроші. Коралі повезла його до себе, і він забув у любощах жорстокі хвилювання гри, яка згодом знайшла в ньому одну з своїх жертв.

Другого дня, вийшовши від Коралі і вертаючись у Латинський квартал, Люсьєн знайшов у своєму гаманці всі програні гроші. Спочатку ця увага Коралі засмутила його; він хотів вернутись і віддати їй цей принижуючий дарунок; але він був уже на вулиці Арп і пішов далі до готеля Ключі. Дорогою усе думав про цю дбайливість Коралі і побачив у ній доказ материнського почуття, яке іноді поєднується в цих жінок із пристрасстю. У них в пристрасті зливаються всі почуття. Думка по думці, Люсьєн знайшов, кінець - кінцем, підставу прийняти гроші, кажучи сам собі:

„Я ж люблю її, ми житимемо як подружжя, і я ніколи її не покину“.

Хто, крім хіба Діогена, не зрозумів би переживання Люсьєна, коли він піднімався брудними й смердючими сходами свого готеля, коли відімкнув свої двері й побачив брудну підлогу та жалюгідний камін своєї кімнати, страшною своїми злиднями і порожнечею? На столі він знайшов рукопис свого роману й такі рядки Данієля д'Артеза:

„Друзі наші майже задоволені вашим твором, любий поет! Тепер ви можете сміливіше показати його, кажуть вони, і друзям вашим, і ворогам. Ми прочитали вашу чарівну рецензію на „Драматичну Панораму“; мабуть, ви викликали нею в літературних колах стільки ж задрості, як у нас жалю.

Даніель“

— Жалю? Що він хоче цим сказати? — скрикнув Люсьєн, вражений ввічливим тоном, що почувався в листі.

Хіба він чужий братству? Вкусивши солодких овочів, поданих йому закулісною Своєю, він ще більше почував пошани й приязні до всіх друзів з вулиці Катр-Ван. Кілька хвилин він сидів замислений; думав про своє сьогодні, тут, у своїй кімнаті, і про своє майбутнє, в кімнаті Коралі. Охоплений ваганням між чесним і ганебним шляхом, він сів і почав перегортати свій рукопис, щоб побачити, в якому вигляді вернули друзі його твір. Як же він здивувався! З розділу в розділ уміле й віддане перо цих великих, але ще невідомих людей перетворило його вбогість на багатство. Повний, стислий,

зосереджений, нервовий діалог заступив його розмови, які були — він це зрозумів тепер, — балаканиною в порівнянні до цих розмов, у яких почувався дух часу. Його портрети, зроблені невиразними тонами, були яскраво підкреслені і підфарбовані, були зв'язані з видатними явищами людського життя фізіологічними зауваженнями, зробленими, певне, Біаншоном і тонко висловленими, — вони надавали цим постатям життя. Багатомовні описи стали змістовними й живими. Він дав їм кепсько збудовану й кепсько одягнену дитину, а знайшов тепер чарівну дівчинку в білій сукні з рожевим поясом і рожевим шарфом, чарівну істоту. Ніч застала його з сльозами на очах, прибитого цією величністю. Він відчув вагу цієї науки, любувався виправками, що навчили його більше в літературі й мистецтві, ніж чотири роки його читання, порівнянь і дослідів. Виправлення погано задуманого малюнку, майстерна риса по живому тілі завжди говоримуть більше за теорії і поради.

— Які друзі! Які серця! Який я щасливий! — скрикнув він, пригортаючи рукопис.

В пориві захоплення, властивого всім поетичним і нестійким натурам, він подався до Даніеля. Піднімаючись сходами, він, однак, почував себе вже менш гідним цих сердець, яких ніщо не могло відхилити від стежки честі. Внутрішній голос казав йому, що якби Даніель покохав Коралі, то не прийняв би її разом з Камюзом. До того ж, він знав глибоку огиду членів братства до журналізму, а себе вже вважав трохи журналістом. Він застав усіх своїх друзів, крім Мейро, що допіру вийшов у глибокому розпачі, який ясно було видно на всіх обличчях.

— Що з вами, друзі мої? — спитав Люсьєн.

— Ми зараз довідались про страшну катастрофу: найбільший розум нашої доби, наш любий друг, що два роки був для нас усіх світлом...

— Луї Ланбер, — сказав Люсьєн.

— В жахливому стані повної і страшної каталепсії, — сказав Біаншон.

— Він помре, не відчуваючи свого тіла, але витаючи головою в небесах, — урочисто сказав Мішель Кретьєн.

— Він помре так, як жив, — сказав д'Артез.

— Його спалила любов, кинута, як вогонь, в широкі простори його мозку, — додав Леон Жіро.

— Так, — сказав Жозеф Брідо, — вона піднесла його так високо, що ми втратили його з очей.

— Жаліти треба не його, а нас, — промовив Фюльжанс Рідаль.

— А може він видужає! — скрикнув Люсьєн.

— Після того, що розказав нам Мейро,вилікувати його не можна, — відповів Біаншон. — В його голові відбуваються такі явища, проти яких медицина безсила.

— Алеж існують засоби, — сказав д'Артез.

— Так, — відповів Біаншон, — зараз він тільки каталептик, а ми можемо зробити його ідіотом.

— Як гірко, що не можна віддати цьому лихові якусь іншу голову замість нього. Я радо віддав би свою! — скрикнув Мішель Кретьєн.

— А що сталося б тоді з європейською федерацією? — спитав д'Артез.

— Правда! Належати треба передусім людству, а не окремій людині.

— Я прийшов сюди до вас із вдячним серцем, — сказав Люсьєн. — Ви обернули мій мідяк на червінець.

— Вдячність? За кого він нас приймає! — сказав Біаншон.

— Нам це було за втіху, — сказав Фюльжанс.

— А ви вже журналіст? — звернувся до нього Леон Жіро. — Відгомін вашого дебюту дійшов аж до Латинського кварталу.

— Ще ні, — відповів Люсьєн.

— А, тим краще! — скрикнув Мішель Кретьєн.

— А що я вам казав! — почав д'Артез. — Люсьєн належить до тих, хто знає ціну чистому сумлінню. Що може бути кращого, як сказати собі, кладучи ввечері голову на подушку: „я не судив сьогодні нічиїх творів; я нікого не образив; мій розум не поранив, як кинжал, нічиєї невинної душі; мій жарт не порушив нічийого щастя; він навіть не засмутив щасливої дурості, він не вразив несправедливістю генія; я погордував легкою перемогою вдалої епіграми; словом, я не зрадив своїх переконань“.

— Гадаю, — сказав Люсьєн, — що це можливо й тоді, коли співробітничати в газеті. Якби в мене рішуче не було іншого засобу до існування, я б узявся за цю роботу.

— О! О! О! — скрикнув Фюльжанс, все голосніше за кожним вигуком. — Ми здаємось.

— Він буде журналістом, — серйозно сказав Леон Жіро. — Ох, Люсьєн, коли б ти схотів співробітничати в газеті, яку ми видаватимемо! У нас ніколи не буде зневажена ні правда, ні справедливість, ми розвиватимемо ідеї, корисні людству, може бути...

— Ви не матимете жодного передплатника, — перепинив Леона макіавеллівським зауваженням Люсьєн.

— У них їх буде п'ятсот, які варті п'яти тисяч, — відказав Мішель Крет'єн.

— Вам потрібні будуть цілі капітали, — провадив Люсьєн.

— Не капітали, а відданість справі, — відказав д'Артез.

— Фе! Як у парфюмерній крамниці! — скрикнув Мішель Крет'єн, комічним рухом обнюхуючи голову Люсьєна. — Тебе бачили в розкішній кареті, на дендівських конях, з коханкою князя, Коралі.

— Так що ж? — спитав Люсьєн. — Що в цьому поганого?

— Ти так це говориш, ніби в цьому щось погане є! — крикнув йому Біаншон.

— Я бажав би Люсьєнові, — сказав д'Артез, — знайти собі Беатріче, жінку, яка підтримала б його в житті...

— А хіба, Даніель, любов не скрізь однакова? — спитав поет.

— А, — відповів республіканець, — щодо цього я аристократ. Я ніколи не міг би любити жінку, яку актори прилюдно цілують на сцені, якій за кулісами кажуть „ти“, яка принижується перед партером, посміхається йому, танцює всякі па, піднімаючи високо спідниці, і вдягається в чоловіче вбрання, щоб показати всім те, що хочу бачити лише я один. А коли б і полюбив, вона покинула б театр, і я очистив би її своїм коханням.

— А якби вона не могла кинути театру?

— Я вмер би від журби, від ревності, від тисячі хвороб. Кохання не можна просто вирвати з серця, як зуб.

Люсьєн спохмурнів і замислився.

„Коли вони довідаються, що я терплю Камюзю, вони зневажатимуть мене“, — подумав він.

— Знаєш що, — сказав йому запеклий республіканець з жорстокою добродушністю, — ти, може, будеш великим письменником, але назавжди лишишся пустим хлопцем.

Він узяв капелюх і вийшов.

— А Мішель Кретьєн грубий, — сказав поет.

— Грубий і цілющий, як щипці дантиста, — сказав Біаншон. — Мішель бачить наперед твоє майбутнє і, може, зараз плаче над твоєю долею.

Д'Артез м'яко старався заспокоїти і підбадьорити Люсьєна. Через годину поет покинув братство з неспокоїною совістю, що кричала йому: „Ти будеш журналістом!“, як відьма Макбетові: „Ти будеш королем!“ На вулиці він глянув на слабо освітлені вікна терплячого д'Артеза і пішов додому, засмучений серцем, стурбований душею; якесь передчуття говорило йому, що він востаннє пригорнув до серця своїх справжніх друзів.

Завернувши на вулицю Кюні з Сорбонської площі, він побачив екіпаж Коралі. Вона приїхала з бульвару Тампль до Сорбонни, щоб побачити свого поета на хвилину й сказати йому надобраніч. Люсьєн застав свою кохану в сльозах; вона плакала, побачивши бідність його мансарди, вона хотіла бути такою ж бідною, як і він; сльози лилися з її очей, поки вона вклала сорочки, галстуки, хусточки й рукавички в жалюгідний готельний комод. Її розпач був такий щирий, такий великий, в ньому почувалось стільки любові, що Люсьєн, якому докоряли коханкою - актрисою, побачив у Коралі святую, готову одягтися у волосяницю злиднів. За привід провідати свого милого для Коралі була потреба повідомити його про вечерю, якою товариство Камюзю, Коралі й Люсьєн мало віддячити товариству Матіфа, Флоріні й Лусто, і спитати його, чи не треба запросити когось корисного йому. Люсьєн відповів, що порадиться про це з Лусто. Актриса через кілька хвилин втекла, затаївши від Люсьєна, що внизу її чекав Камюзю.

Другого дня о восьмій годині Люсьєн пішов до Лусто, але не застав його дома, і побіг до Флоріні. Журналіст

і актриса прийняли свого друга в гарненькій спальні, де вони почували себе справжнім подружжям, і всі троє розкішно поснідали.

— Та от що, мій любий,— сказав Лусто, як тільки вони сіли до столу і Люсьєн розказав йому про вечерю, яку впоряджала Коралі.— Я раджу тобі поїхати зі мною до Фелісьєна Верну й заприятитися з ним, скільки це можливо з такою людиною. Фелісьєн може допомогти тобі ввійти в політичну газету, де він пече фельєтони, а ти зможеш цвісти, як тобі забажається, великими статтями на перших сторінках. Ця газета, як і наша, належить ліберальній партії, це партія популярна; а якщо схочеш перейти до міністерців, то ввійдеш до них на тим кращих умовах, чим більше вони тебе боятимуться. Чи не запрошували тебе й Коралі на обід до Гектора Мерлена і його пані дю Валь-Нобль? У них бувають великі пани, молоді денді й мільйонери.

— Запрошували,— відповів Люсьєн,— і тебе з Флоріною також.

Люсьєн і Лусто на п'ятиці в п'ятницю й на обіді в неділю перейшли на „ти“.

— Мерлена ми зустрінемо в редакції, це такий хлопець, що Фіно на п'яти наступатиме. Ти добре зробиш, як походиш трохи коло нього й запросиш його з його коханкою на вашу вечерю; він тобі, мабуть, скоро стане в пригоді, бо ненависним людям усі потрібні, тому він зробить тобі якусь послугу, щоб при потребі використати твоє перо.

— Ваш дебют справив надто велику сенсацію, щоб далі у вас усе йшло без перепон,— сказала Люсьєнові Флоріна.— Поспішайте його використати, інакше вас скоро забудуть.

— Справа зроблена! — продовжував Лусто.— Фіно, людина без ніякого хисту, вже директор і головний редактор тижневика Доріа; він тепер власник одної шостої цього тижневика, який йому нічого не коштує, і має шістсот франків місячного гонорару. Я, мій любий, від сьогодні головний редактор нашої газетки. Все сталося так, як я гадав того вечора. Флоріна справилась чудово, вона перевершила князя Таллейрана.

— Ми впливаємо на людей втіхою, — сказала Флоріна, — а дипломати тільки самолюбством. Дипломати бачать їхні хитрощі, а ми бачимо їхні дурниці, тому ми сильніші.

— Наприкінці, — сказав Лусто, — Матіфа висловив уперше в своєму житті дрогоста дотепну фразу: „Ця справа не виходить за межі моєї комерції!“

— Я підозрюю, що цей дотеп підказала йому Флоріна, — скрикнув Люсьєн.

— Отже, друже мій, твоя нога вже в стремені, — продовжував Лусто.

— Ви народились у сорочці, — сказала Флоріна. — Скільки молодих людей роками поневіряються в Парижі й не можуть втиснути замітки в газету! З вами буде як з Блонде. Я вже бачу, як через півроку ви будете гнути кирпичу! — додала вона своїм звичайним жаргоном з глузливою посмішкою.

— Я вже три роки в Парижі, — сказав Лусто, — і лише вчора Фіно дав мені певних триста франків на місяць за головне редакторство і платитиме по сто су від стовбця і сто франків за аркуш у тижневику!

— Чого ж ви мовчите? — скрикнула Флоріна, дивлячись на Люсьєна.

— Побачимо, — сказав Люсьєн.

— Любий мій, — сказав з ображеним виглядом Лусто, — я влаштував тобі все як рідному братові. Але за Фіно я не можу відповідати. Фіно розриватимуть на частки шістдесят різних дурнів, які ці два дні ходитимуть до нього з пропозиціями своїх послуг. Ти не розумієш сам свого щастя, — помовчавши трохи, сказав журналіст. — Ти ввійдеш у коло людей, які нападають на своїх ворогів у кількох газетах відразу і взаємно служать один одному.

— Поїдемо спочатку до Фелісьєна Верну, — сказав Люсьєн, поспішаючи якнайшвидше зв'язатися з цими страшними й хижими птахами.

Лусто послав за кабріолетом, і два други поїхали на вулицю Мандар, де жив Верну. Він мешкав на третьому поверсі. Люсьєн дуже здивувався, побачивши цього чванливого й вишуканого чоловіка, цього терпкого й суворого критика в найвульгарнішій їдальні, обклеєній деше-

вими шпалерами цегляного кольору, з дешевими гравюрами в золочених рамах, за столом поруч з жінкою, надто бридкою, щоб бути кимсь іншим, крім законної дружини, і з двома дітьми, що сиділи на високих стільцях з перекладинами, щоб не впасти. Фелісьєн був у халаті, перешитому із старого плаття своєї дружини і, очевидно, був дуже незадоволений, що його застали в такому вигляді.

— Ти снідав, Лусто? — спитав він, підсуваючи Етьєнові стільця.

— Ми від Флоріни, — відповів Етьєн, — поснідали в неї.

Люсьєн розглядав пані Верну, яка дуже нагадувала гладку куховарку, досить білу, але страшенно вульгарну. Поверх нічного чепця із зав'язками, спід яких випинались її повні щоки, вона була пов'язана фуляровою хусткою. Халат без пояса, застібнутий на один гудзик у комірі, звисав великими зборками, які обгортали її всю так незграбно, що її не можна було не порівняти в тумбою. Вона була здорова, щоки мала аж фіолетові, а пальці на руках нагадували кров'яні ковбаски. Ця жінка зразу пояснила Люсьєнові поведінку Верну в товаристві. Страждаючи від свого шлюбу, не маючи сили покинути дружину й дітей, але болючи своїм побутом, як поет, ця людина не могла нікому простити успіху, мусіла завжди бути всім незадоволена, почувуючи вічне незадоволення з самої себе. Люсьєн зрозумів жовчний вигляд, що холодив це заздрісливе обличчя, ущипливі слова, якими пересипав цей журналіст свою розмову, різкість його фрази, завжди колючої і гострої як стилет.

— Ходімо до мене в кабінет, — сказав Фелісьєн, підводячись, — мова йде, певно, про літературні справи?

— І так, і ні, — відповів Лусто. — Мова йдеться, старик, про вечерю.

— Я прийшов, — сказав Люсьєн, — просити вас від імени Коралі...

При цьому імені пані Верну підняла голову.

— ...на вечерю через тиждень, — продовжував Люсьєн. — У неї буде все товариство, яке ви бачили у Флоріни, крім того, пані дю Валь-Нобль, Мерлен і ще дехто. Пограємо в карти.

— Але, друже мій, того дня ми мусимо бути в пані Магудо,— сказала жінка.

— Так що ж? — сказав Верну.

— Якщо ми не підемо, вона образиться, а тобі зручно дисконтувати в неї векселі книгарів.

— От, любий мій, жінка, яка ніяк не розуміє, що вечеря, яка починається о дванадцятій годині, не може перешкодити вечірці, що кінчається об одинадцятій. І я мушу поруч неї працювати,— додав він.

— Ах, у вас така багата уява! — скрикнув Люсьєн, одним цим словом зробивши Верну своїм смертельним ворогом.

— Гаразд,— провадив Лусто,— отже, ти будеш; але це не все. Пан де Рюбанпре вступає до наших лав, проштовхни його в свою газету, порекомендуй його, як хлопця здібного, здатного до високої літератури, щоб він міг містити хоч дві статті на місяць.

— Добре, коли він хоче бути нашим, коли він нападатиме на наших ворогів так, як ми нападаємо на його ворогів, і боронитиме наших друзів, я поговорю про нього сьогодні в Опері,— відповів Верну.

— Гаразд! До завтраго, любий,— сказав Лусто, потискуючи руку Верну з виглядом найщирішої приязні.— А коли з'явиться твоя книга?

— Це залежить від Доріа,— відповів батько родини,— я скінчив.

— Що ж, ти задоволений?

— Так і ні...

— Ми підігріємо успіх,— сказав Лусто, підводячись і вклоняючись дружині свого товариша.

До такого раптового відходу спричинились крики дітей, що сварились, бились ложками і обмазували одне одного підливкою.

— Зараз ти бачив, мій хлопчику, жінку, — сказав Лусто,— яка, сама того не відаючи, спричиняється до жахливої руйнації в літературі. Цей нещасний Верну не може простити нам своєї дружини. З точки зору громадських інтересів його треба було б від неї звільнити. Ми позбулися б тоді цілої зливи різких статей і епіграм на всякий успіх, на всякий добробут. Ну, що йому ро-

бити з такою жінкою і тими двома карапузами? Ти бачив Рігодена в п'єсі Пікара „Лотерейний будинок“... Так само, як Рігоден, Верну сам не битиметься, але інших примусить битися; він ладен осліпнути на одне око, аби тільки його найкращий приятель на обидва осліп; він топтатиме ногою всі трупи, сміятиметься з усякого горя, нападатиме на князів, герцогів, маркізів, на все дворянство, бо сам він простого роду; нападатиме на холостих знаменитостей і вічно кричатиме про мораль, обстоюючи родинні радості й обов'язки чесного громадянина. Одно слово, цей критик-мораліст вибачливим не буде ніколи й ні до кого, навіть до дітей. Він живе на вулиці Мандар з жінкою, яка могла б грати мамамуші¹ в „Міщанині-шляхтичі“, і з двома маленькими Верну, бридкими, як парші, а хоче глузувати з Сен-Жерменського передмістя, куди його ніколи не пустять, і його герцогині завжди говоритимуть мовою його жінки. Це той, що рикатиме на єзуїтів, ображатиме двір, закидатиме йому намір відновити феодалські права й право старшинства і проповідуватиме хрестовий похід за рівність, хоч нікого за рівного собі не вважає. Якби він був нежонатий, бував у світі й мав манери поетів-роялістів з пенсією і хрестом Почесного Легіону, тоді з нього був би оптиміст. У журналістики є безліч таких відповідних пунктів. Це велика катапульта, якою рухає дрібна злостивість. Чи є в тебе тепер бажання одружитися? У Верну вже немає серця, все поглинула жовч. Тому він справжній журналіст, дворукий тигр, який шматує все без винятку, немов його пера оскаженіли.

— Він женоненависник,— сказав Люсьєн.— А чи талановитий?

— Він розумний, це статтейник. Верну пише статті, писатиме завжди статті й тільки статті. А з його прози нічого не буде, хоч як уперто він працюватиме. Фелісьєн не здатний задумати твір, розмістити окремі його частини, гармонійно сполучити дійові особи в плані, який починається, зв'язується і посувається до центральної події; у нього є ідеї, але фактів він не знає; його герої будуть

¹ Вигаданий титул у Мольєра.

філософськими або ліберальними утопіями ; нарешті, його вишуканий своєрідний стиль і пихуваті фрази зразу осіли б від уколу критичної шпильки. Тому він страшенно боїться газет, як усі ті, що потребують пухирів похвали, щоб триматись на воді.

— Яку статтю ти складаєш! — скрикнув Люсьєн.

— Такі статті, моя дитино, можна тільки говорити, але не писати.

— Ти вже стаєш редактором, — сказав Люсьєн.

— Де тебе зсадити? — спитав Лусто.

— У Коралі.

— А, ми закохані! — сказав Лусто. — Це помилка. Зроби з Коралі те, що я роблю з Флоріни: ключницю, а свобода — над усе.

— Ти спокусиш і святого, — засміявся Люсьєн.

— Демона нема що спокушати, — відповів Лусто.

Легкий, блискучий тон нового друга, його парадокси, перемішані з приписами суто паризького макіавеллізму, самий спосіб трактування життя — справляли вплив на Люсьєна поза його свідомістю. Теоретично поет розумів небезпеку цих ідей, але бачив, що вони корисні для вжитку. Доїхавши до бульвару Тампль, приятелі умовились побачитись між четвертою і п'ятою годиною в редакції газети, куди напевне прийде й Гектор Мерлен. Люсьєн дійсно був захоплений жагою справжнього кохання куртизанок, що чіпляються своїми пазурцями за найніжніші місця в душі, надзвичайно гнучко підкоряючись усім бажанням і потураючи розпещеним звичкам, з яких вони черпають свою силу. Він уже жадав паризьких утіх, уже любив легке, щедre й розкішне життя, яке творила йому актриса в себе дома.

Люсьєн застав Коралі й Камюзю п'яними від радості. Театр „Жімназ“ пропонував Коралі з великодня ангажемент, що своїми виразно сформульованими умовами перевершив усі її сподіванки.

— Цією перемогою ми зобов'язані вам, — сказав Камюзю.

— О, безперечно! Якби не він, „Алькад“ провалився б, і я мусіла б грати в бульварному театрі ще не менш, як шість років.

Вона кинулась Люсьєнові на шию, не зважаючи на

Камюзю. В самому пориві актриси було щось томне й ніжне: вона любила. Як і всі люди, коли їм надто тяжко, Камюзю спустив очі додолу й побачив по шву на чоботях Люсьєна кольорову нитку, вживану знаменитими шевцями, яка темножовтою смужкою вирізнялась на блискуче чорній шкірі. Своєрідний колір цієї нитки дуже зацікавив його під час його монолога в приводу незрозумілої присутності пари чобіт коло каміна в спальні Коралі. Він прочитав тоді витиснену чорними літерами на м'якій білій шкірі підкладки адресу відомого тоді шевця: „Ге, вулиця Мішодьєр“.

— У вас, пане, — сказав він Люсьєнові, — чудові чоботи.

— У нього все чудове, — відповіла Коралі.

— Я хотів би й собі замовити у вашого шевця.

— О, — сказала Коралі, — як це тхне вулицею Бурдонне — питати адреси кравців і шевців! Чи не збираєтесь ви справити собі чоботи, які носять молоді люди? Гарний був би з вас хлопець! Носіть собі свої чоботи з закатами, які личать солідному чоловікові, що має жінку, дітей і коханку.

— Все таки я був би дуже вдячний, якби ви були ласкаві скинути одного чобота, — уперто сказав Камюзю.

— Я не зможу їх узуті без гачків, — відповів, почервонівши, Люсьєн.

— Береніса їх принесе, вони тут не будуть зайвими, — сказав купець страшенно глузливо.

— Татку Камюзю, — сказала Коралі, глянувши на нього з жорстокою зневагою. — Будьте ж сміливі в своїй підлоті. Кажіть просто свою думку. Вам здається, що ці чоботи скидаються на мої? Я забороняю вам скидати чоботи, — звернувшись до Люсьєна. — Так, пане Камюзю, так, ці чоботи — ті самі, що стояли тоді коло мого каміна, а пан де Рюбанпре, сховавшись у моїй убиральні, чекав їх, бо він тут ночував. Так ви думаєте? То й думайте, я цього хочу. Це — суцільна правда. Я вас зраджую. Мені це до вподоби, я так хочу.

Вона сіла, ніяк не гніваючись, і зовсім незмушено дивилась на Люсьєна й Камюзю, що не зважувались глянути один на одного.

— Я думатиму лише те, що ви схочете,— сказав Камюзю.— Не жартуйте, я винен.

— Або я безсоромна розпусниця, що зразу закохалась у пана де Рюбанпре, або я нещасна істота, що вперше в житті зазнала справжньої любові, якої шукають усі жінки. І в тому, і в тому разі вам треба або покинути мене, або прийняти таку, яка я є,— сказала вона з королівським жестом.

— Невже це правда? — скрикнув Камюзю, який по збентеженню Люсьєна бачив, що Коралі не жартує, і благав брехні.

— Я люблю її,— сказав Люсьєн.

Почувши ці схвильованим голосом сказані слова, Коралі кинулась Люсьєнові на шию, пригорнула його й повернулась обличчям до шовкаторговця, являючи разом з Люсьєном чарівну любовну групу.

— Бідний Мюзю! Бери собі все, що ти мені подарував, я не хочу нічого твого. Я люблю його, як божевільна, не за розум, а за красу. Мені злидні з ним кращі, ніж мільйони з тобою.

Камюзю впав у крісло, стиснувши голову руками, й замовк.

— Може ви хочете, щоб ми пішли геть? — сказала вона йому з неймовірною жорстокістю.

У Люсьєна мороз по спині пішов, коли він побачив, що на плечі йому лягає жінка, актриса й родинне життя.

— Лишайся тут, бери все, Коралі,— сказав купець слабим і журливим голосом, що йшов з душі.— Я нічого не хочу в тебе відбирати. Хоч тут є на шістьсот тисяч майна, але я не можу собі уявити, щоб моя Коралі бідувала. Хоч який талановитий пан де Рюбанпре, але він не зможе забезпечити твого життя. Ог що чекає всіх нас, стариків! Дозволь мені, Коралі, приходити до тебе іноді — може я буду тобі в пригоді. Та й мушу признатись, що не зможу жити без тебе.

Сумирність бідолахи, що позбувся всього свого щастя в ту хвилину, коли вважав себе найщасливішим, зворушила Люсьєна, але не Коралі.

— Приходь, мій бідний Мюзю, приходь, коли схочеш,— сказала вона,— я краще любитиму тебе, коли не зраджуватиму.

Камюзю, здавалось, був задоволений, що його не вигнано з його земного рая, в якому він повинен був, певна річ, страждати; але він сподівався знову посісти колись усі свої права, покладаючись на випадковості паризького життя і на спокуси, що мали оточити Люсьєна. Старий хитрун-купець гадав, що рано чи пізно цей красивий юнак допустить зради, і щоб вистежити й принизити його перед Коралі, він хотів лишитися їхнім ніби другом. Ця підлота справжньої пристрасті злякала Люсьєна. Камюзю запропонував пообідати в Пале-Рояль у Вері й дістав на це згоду.

— Яке щастя! — скрикнула Коралі, коли Камюзю пішов. — Ніякої мансарди в Латинському кварталі, ти житимеш тут; ми не розлучимося ніколи. Ти наймеш про око людське маленьке помешкання на вулиці Шарло, і будь, що буде.

Вона пустилась танцювати своє іспанське болеро з поривністю, в якій почувалась непереможна пристрасть.

— Я зможу заробляти п'ятсот франків на місяць, коли багато працюватиму, — додав Люсьєн.

— І я стільки ж маю в театрі, не рахуючи разових виступів. Камюзю й далі одягатиме мене, він мене любить. На півтори тисячі франків місячно ми житимемо, як Крези.

— А коні, кучер і лакей? — сказала Береніса.

— Я робитиму борги! — скрикнула Коралі.

І знову пішла танцювати жигу з Люсьєном.

— Тепер треба погодитись на пропозицію Фіно, — сказав Люсьєн.

— Ідьмо, — мовила Коралі, — я вдягнуся, одвезу тебе до редакції і почекаю в кареті на бульварі.

Люсьєн сів на софу, дивився на актрису, що вдягалась, і заглибився в поважні міркування. Він волів би краще лишити Коралі вільною, ніж зв'язувати себе таким шлюбом. Але вона була така красива, так чудово збудована і така принадна, що він був захоплений мальовничими перспективами богемського життя і кинув рукавичку в обличчя долі. Беренісі було наказано подбати про переїзд і влаштування Люсьєна на новому помешканні. Потім радісна, вродлива й щаслива Коралі повезла свого

коханця, свого поета через увесь Париж на вулицю Сен-Фіакр. Люсьєн швидко вибіг сходами нагору і, як свій, зайшов до контори газети. Гарбуз, що знову держав на голові гербовий папір, і старий Жірудо так само лицемірно сказали йому, що нікого немає.

— Алеж мусять десь бачитись співробітники, щоб обговорити газету, — сказав він.

— Імовірно, але редакція мене не обходить, — відповів старий капітан імператорської гвардії і почав знову перевіряти бандеролі, кахикаючи своїм вічним „брум, брум“.

Ту мить, невідомо, щасливим чи нещасливим випадком, з'явився Фіно, щоб повідомити Жірудо про своє мнине зречення і доручити йому охорону своїх інтересів.

— А з цим паном ніякої дипломатії, він наш співробітник, — сказав Фіно своєму дядькові, потискуючи Люсьєнові руку.

— А! Наш співробітник, — скрикнув Жірудо, вражений жестом свого племінника. — Що ж, пане, небагато ви згаяли часу, щоб увійти в газету.

— Я влаштую вас зараз же, щоб Етьєн вас не піддурив, — хитро глянувши на Люсьєна, сказав Фіно. — Так от, дядю, цей пан матиме три франки за стовбець за всі свої статті, включаючи туди й театральні рецензії.

— Таких умов ти ще не пропонував нікому, — сказав Жірудо, здивовано глянувши на Люсьєна.

— Він матиме чотири бульварні театри; подбай, щоб у нього не крали лож і щоб акуратно прислали квитки. Я раджу вам вимагати, щоб квитки прислали вам додому, — сказав він, звертаючись до Люсьєна. — Крім своїх критичних статей, пан зобов'язується ще давати щомісячно десять статей різного змісту, приблизно на два стовбці кожна, за п'ятдесят франків місячно протягом року. Це вас задовольняє?

— Так, — відповів Люсьєн, змушений обставинами погодитись на ці пропозиції.

— Дядю, — сказав Фіно касирові, — склади договір, ми підпишемо його, як ітимемо назад.

— Хто цей пан? — спитав Жірудо, підводячись і скидаючи свою чорну шовкову шапочку.

— Пан Люсьєн де Рюбанпре, автор рецензії про „Алькада“,— сказав Фіно.

— А, юначе! — скрикнув старий вояк, постукавши Люсьєна по чолі,— у вас тут золота руда. Я не літератор, але прочитав вашу рецензію з великою приємністю. От де справжня веселість! Тож я й сказав тоді зразу: „Ця стаття приведе нам передплатників“. І вони, дійсно, прийшли. Ми продали п'ятдесят примірників.

— А чи готовий і переписаний у двох примірниках мій договір з Етьєном Лусто?— спитав свого дядька Фіно.

— Готовий,— відказав Жірудо.

— Постав на договорі, який я складаю з цим паном, учорашнє число, щоб Лусто мусів прийняти всі його пункти.

Фіно взяв під руку свого нового співробітника, як щирий і справжній товариш, що було дуже приємно поетові, і повів його сходами нагору.

— Тепер ваше становище забезпечене. Я сам познайомлю вас з моїми співробітниками. А ввечері Лусто познайомить вас у театрах. Ви зможете одержувати сто п'ятдесят франків на місяць у нашій газетці, яку вестиме Лусто; тому старайтесь жити з ним у згоді. Він напевне буде на мене злий, що я зв'язав йому руки відносно вас, але я не хочу, щоб ви з вашим талантом терпіли від редакторської примхи. Між нами кажучи, ви можете приносити мені щомісяця два аркуші для мого тижневика, я платитиму вам за них двісті франків. За цю нашу умову не говоріть нікому, це накличе на мене помсту всіх самолюбців, ображених щасливою долею нового співробітника. Робіть на ці два аркуші чотири статті й підписуйте дві вашим ім'ям, а дві псевдонімом, щоб не сказав хтонебудь, що ви відбираєте чужий хліб. Вашим становищем ви зобов'язані Блонде і Віньйонові, які кажуть, що перед вами блискуче майбутнє. Отже, не зіпсуйте його собі. Найбільше стережіться друзів і не вірте їм. Щодо нас з вами, ми будемо повсякчас у згоді. Скажіть мені, і я служитиму вам. У вас на сорок франків лож та квитків і не менше як на шістдесят франків книжок, які ви будете збувати Це, та ще співробітництво

в газетах дадуть вам чотиреста п'ятдесят франків на місяць. Якщо ви будете розумно вести свої справи, то зумієте в додаток до цього мати ще не менше як двісті франків від книгарів за статті й проспекти на їхнє замовлення. Але ви мій, правда? Я можу розраховувати на вас?

Люсьєн потиснув Фіно руку в справжньому пориві нечуваної радості.

— Не показуймо їм, що ми зговорились,— сказав йому пошепки Фіно, відчиняючи двері в мансарду на шостому поверху, в самій глибині довгого коридора. Люсьєн побачив тут Лусто, Фелісьєна Верну, Гектора Мерлена і двох ще незнайомих йому співробітників. Всі вони сиділи круг столу, застеленого зеленим сукном, на стільцях і кріслах проти каміна, курили й сміялись. На столі було повно паперів, стояла справжня чорнильниця з чорнилом і лежали пера, хоч погані, але такі, що ними справді користувалися співробітники газети. Новий журналіст побачив, що велике діло робиться саме тут.

— Панове,— сказав Фіно,— мета наших зборів — поставити на моє місце і ввести в мої права нашого любого Лусто, як редактора газети, від якої я мушу відійти. Але хоч мої погляди мають зазнати перетворення, щоб я міг стати редактором тижневика, призначення якого вам добре відомо, мої переконання лишаються тими самими, і ми й надалі будемо друзі. Я весь ваш, як і ви мої. Обставини міняються, принципи ж незмінні. Принципи — стрижень, на якому ходять стрілки політичного барометра.

Всі журналісти зареготали.

— Хто тебе навчив цих фраз? — спитав Лусто.

— Блонде,— відказав Фіно.

— Вітер, дощ, грозу й годину,— сказав Жермен,— все терпітимемо вкупі.

— А втім,— почав знову Фіно,— не плутаймось у метафорах. Всі ті, що схочуть принести мені статті, знайдуть того самого Фіно. Добродій,— сказав він, представляючи Люсьєна,— належить до вас. Я склав з ним договір, Лусто.

Всі привітали Фіно з його підвищенням і новим становищем.

— Ти вже нас і інших осідлав,— сказав один із незнайомих Люсьєнові співробітників.— Ти робишся Янусом...¹

— Аби не був дурником¹,— прикинув Верну.

— Ти дозволиш нам і далі нападати на наших зубрів?

— Все, що ви схочете!— сказав Фіно.

— Звичайно,— сказав Лусто,— газета не може відступати. Пан Шатле розгнівався, ми тепер цілий тиждень не випустимо його з рук.

— А що сталося?— спитав Люсьєн.

— Він прийшов вимагати пояснень,— сказав Верну.— Колишнього красуна часів Імперії зустрів дядя Жірудо і якнайспокійніше сказав йому, що автор статті — Філіпп Брідо, а Філіпп спитав у барона, коли і якою зброєю вони можуть битися. На тому справа й стала. Ми зараз обмірковуємо, яких пробачень попросити в завтрішньому числі в пана барона. Кожна фраза — удар кинжалом.

— Кусніть його добре, він прийде до мене,— сказав Фіно.— Я прикинусь, що радий йому послужити й приборкати вас; він має руку в міністерстві, і ми через нього витягнемо щось — якусь посаду заступника професора або тютюнову крамничку². Для нас щастя, що він так завзявся. Хто з вас хоче написати в моїй новій газеті і ґрунтовну статтю про Натана?

— Доручи її Люсьєнові,— сказав Лусто.— Гектор і Верну дадуть статті в своїх газетах.

— До побачення, панове, побачимось сам-на-сам у Барбена³,— сказав, сміючись, Фіно.

Люсьєн дістав кілька привітань з приводу його вступу до небезпечного журналістського кола, і Лусто відрекомендував його як людину, на яку можна покластись.

— Люсьєн запрошує вас усіх, панове, на вечерю до своєї коханки, красуні Коралі.

— Коралі вступає до „Жімназ“,— сказав Люсьєн Етьєнові.

— То що ж, панове, вирішено, що підтримаємо Коралі, а? У всіх газетах умістять по кілька рядків з приводу її

¹ Гра словами: Janus — Янус, janot — дурник у старих комедіях.

² Торговля тютюном у Франції монополізована державою.

³ Натяк на одну із сцен „Учених жінок“ Мольєра.

ангажемнети й таланту. Ви визнаєте, що дирекція „Жімназ“ виявила багато чуття й умілості; а може, наділите її і розумом?

— Наділимо й розумом,— відповів Мерлен.— У Фредеріка там є одна п'єса разом із Скрібом.

— О, в такому разі директор „Жімназ“ найбільш завбачливий і спритний із спекулянтів,— сказав Верну.

— Не пишіть статей про Натана, поки ми не зговоримось, зараз дізнаєтесь, чому,— сказав Лусто.— Ми мусимо зробити послугу нашому новому товаришеві. У Люсьєна написано дві книжки, які треба просунути: збірка сонетів і роман. Присягаюсь честю, він мусить за три місяці стати великим поетом. Ми скористуємось його „Стокротками“, щоб принизити оди, балади і всю романтичну поезію...

— Цікаво було б, якби ці сонети нікуди не годились,— сказав Верну.— Якої ви думки, Люсьєн, про свої сонети?

— А справді, як вони вам здаються? — спитав один з незнайомих співробітників.

— Панове, слово честі, вони гарні,— сказав Лусто.

— Гарзд, я задоволений,— сказав Верну.— Я зіб'ю ними з ніг поетів ризниці, які мені набридли.

— Якщо Доріа сьогодні ввечері не візьме „Стокроток“, ми йому запустимо статтю за статтею проти Натана.

— А що скаже Натан? — скрикнув Люсьєн.

— Буде дуже задоволений,— відказав Верну.— Ви побачите, як ми це все влаштуємо.

— Отже, ви з наших? — сказав один з двох співробітників, яких Люсьєн не знав.

— Так, так, Фредерік, без жартів. Бачиш, Люсьєн,— звернувся Етьєн до новака,— як ми з тобою поведимось, і ти не повинен відступити від нас у разі чого. Ми всі любимо Натана і ми на нього нападемо. Тепер розподілимо між нами усіма Александрове царство. Фредерік, хочеш „Французів“ і „Одеон“?

— Якщо всі згодні,— сказав Фредерік.

Всі кивнули головою, але Люсьєн помітив заздрісні погляди.

— Я лишаю собі Оперу Італійців і „Комік“,— сказав Верну.

— Гарзд. Гектор візьме водевільні театри,— сказав Лусто.

— А мені хіба вже не буде театрів? — скрикнув другий, незнайомий Люсьєнові, співробітник.

— Чекай, Гектор віддасть тобі „Вар’єте“, а Люсьєн „Порт - Сен - Мартен“, — сказав Етьєн. — Залиш йому, Люсьєн, „Порт - Сен - Мартен“. Він до нестями закоханий у Фанні Бопре,— сказав він Люсьєнові,— а ти на заміну візьмеш Олімпійський цирк. Я візьму собі „Бобіно“, „Фюнанбуль“ і мадам Сакі... А що ми маємо для завтрашнього числа?..

— Нічого.

— Нічого?

— Нічого.

— Панове, блисність же для мого першого числа. Барона Шатле з його каракатицею на тиждень не вистачить. Автора „Самотника“ вже досить потріпано.

— Состен - Демосфен вже більше нікого не смішить, його всі в нас запозичили,— сказав Верну.

— О, нам треба вже нових мерців,— сказав Фредерік.

— А що, панове, якби почати висміювати добродесних мужів правої партії? Сказати б, наприклад, що в пана Бональда погано пахнуть ноги! — скрикнув Лусто.

— А може, почати серію портретів міністерських промовців,— сказав Гектор Мерлен.

— А почни, голубчику,— сказав Лусто.— Ти їх знаєш, вони з твого табору, ти зможеш звести рахунки. Ти можеш збештати Беньо, Сіріейса, де Маріньяка й інших. Можна заготовити статті заздалегідь, і в газеті завжди буде запас.

— Можна ще вигадати якусь відмову в похороні з більш - менш обтяжуючими обставинами.

— Не будемо йти за прикладом великих конституційних газет, у яких портфель повний „качок“ про попів,— сказав Верну.

— Качок? — перепитав Люсьєн.

— Ми звемо качками,— відповів йому Гектор,— факти, що виглядають так, ніби вони дійсні, а справді їх вигадано вмисне, коли розділ „Пригоди й злочини“ надто блідий. Качка — винахід Франкліна, який винайшов

громозвід, качок і республіку. Цей журналіст так спритно обдурив енциклопедистів заморськими качками, що Рейналь навіть пустив у своїй „Філософській історії Індії“ пару таких качок, як дійсні факти.

— Я цього не знав, — сказав Верну, — а яких саме качок?

— Історію одного англійця, що продав свою рятівницю-негритьянку, а щоб узяти за неї більше грошей, зробив її перед тим матір'ю. А крім того, велику промову на суді вагітної дівчини, яка виграла справу. Коли Франклін прибув у Париж, він признавсь у Неккера в цих своїх качках, на великий сором французьким філософам. Ог яким способом Новий світ двічі спокусив Старий.

— Газета вважає правдивим усе ймовірне, — сказав Лусто. — Це наша вихідна точка зору.

— Так само робить і кримінальне слідство, — зауважив Верну.

— Ну, до побачення ввечері, тут, о дев'ятій, — сказав Мерлен.

Всі підвелись, потиснули одне одному руки, і засідання закрилось серед виявів найзворушливішої дружби.

— Що ти зробив Фіно, — спитав Етьєн у Люсьєна, спускаючись сходами, — що він склав з тобою договір? Ти єдиний, з ким він зв'язав себе.

— Я? Нічого. Він сам запропонував мені, — сказав Люсьєн.

— Я дуже радий, що ти з ним у згоді; від цього ми обоє будемо сильніші.

Внизу Етьєн з Люсьєном застали Фіно, який повів Лусто до офіційного кабінету редакції.

— Підпишіть договір, щоб новий редактор думав, що справа зроблена вчора, — сказав Жірудо, подаючи Люсьєнові два гербові папери.

Перечитуючи договір, Люсьєн почув, що Фіно й Лусто палко сперечаються про газетні прибутки натурою. Етьєн хотів мати частку з податків, які збирав Жірудо. Мабуть, вони все полагодили, бо обидва вийшли задоволені.

— О восьмій у Доріа, в дерев'яних галереях, — сказав Етьєн Люсьєнові.

Ввійшов молодий чоловік, боязкий і стурбований, яким був недавно й Люсьєн; він хотів співробітничати в га-

зеті. Люсьєн потай втішався з тих штук, що Жірудо проробляв з новаком,— з тих самих, яких він уживав раніш і з Люсьєном. Особистий інтерес допоміг йому чудово зрозуміти доцільність цього способу, який ставив майже непереможні перешкоди між тим, хто починав свою діяльність, і мансардою, куди попадали тільки обрані.

— І так для співробітників грошей немає,— сказав він Жірудо.

— Якби вас було більше, кожен мав би менше,— відказав капітан.— Так то!

Старий військовий махнув своїм ціпком, вийшов, брум-брумкаючи, і вкрай здивувався, побачивши, що Люсьєн сідає в чудову карету, яка чекала його на бульварі.

— Тепер ви військові, а ми штафірки,— сказав вояк Люсьєнові.

— Слово честі, всі співробітники здаються мені найкращими в світі хлопцями,— сказав Люсьєн Коралі.— От я й журналіст, маю певних шістьсот франків на місяць, коли працюватиму як вільно. Але я видам обидва свої твори і ще напишу, бо друзі влаштують мені успіх. Отже, кажу за тобою, Коралі: будь, що буде!

— Ти всього досягнеш, любий! Ти тільки не будь такий добрий, як красивий, бо погубиш себе. Будь злий з людьми, так треба.

Коралі з Люсьєном поїхали кататись у Булонський ліс і знову зустріли маркізу д'Епар, пані де Баржетон і барона дю Шатле. Пані де Баржетон глянула на Люсьєна так звабливо, що її вираз можна було прийняти за привітання.

Камюзо замовив найкращий обід. Коралі, знаючи, що вже звільнилася від нього, була з ним мила й чарівна; бідний купець не міг пригадати, щоб за всі чотирнадцять місяців їхніх взаємин вона була колинебудь така граціозна й приваблива.

— Лишуся все таки з нею,— сказав він сам собі.

Він запропонував нишком Коралі записати на неї шістьдесят тисяч ліврів ренти з коштів, про які нічого не знала його дружина, якщо вона схоче лишитись його коханкою, і погоджувався заплющити очі на її любов до Люсьєна.

— Зрадити такого ангела?.. Та подивись, бідна мавпо, на нього й на себе! — сказала вона, показуючи йому поета, якого Камюзо трохи підпоїв.

Камюзо вирішив трохи почекати, поки злидні вернуть йому жінку, яку вони йому й дали.

— Отже, я буду тільки твоїм другом, — сказав він, цілуючи її в чоло.

Люсьєн покинув Коралі з Камюзо, а сам пішов до дерев'яних галерей. Яка зміна відбулася в ньому, коли він присвятився до таємниць журналістики! Він сміливо змішався з юрбою, що хвилювалася в галереях, дивився на всіх зухвало, бо в нього теж була коханка. До Дорія ввійшов незмушено, бо він був журналістом. Тут зібралось численне товариство; він потиснув руки Блонде, Натанові, Фіно, усій літературі, з якою побратався останнім тижнем; почував себе персоною, навіть тішив себе, що він — вищий від товаришів. Невеличке сп'яніння послужило йому чудово — він був дотепний і показав своє вміння вити по-вовчому з вовками. Одначе, Люсьєн не дістав мовчазних, німих або невисловлених похвал, яких він сподівався; він помітив тільки першу заздрість серед людей, не стільки стурбованих, як цікавих знати, яке місце посяде нова знаменитість і яку пайку одержить у розподілі загальних прибутків преси. Посміхнулись йому лише двоє: Фіно, що знайшов у Люсьєнові руду для експлуатації, і Лусто, якому здавалось, що він має на Люсьєна права.

Лусто, вже на правах редактора, голосно постукав у віконце до кабінету Дорія.

— Зараз, друже, — відповів книгар, підвівши голову й пізнавши його.

Це „зараз“ тривало цілу годину, після якої два приятелі зайшли до святої святих.

— Чи зробили ви щось у справі нашого друга? — спитав новий редактор.

— А як же, — сказав Дорія, по-султанському розсівшись на кріслі. — Я прочитав усю збірку і дав її прочитати людині з смаком, доброму знавцеві, бо сам я не можу претендувати на вірну оцінку. Я, друже, купую славу вже цілком готовою, як один англієць купував кохання.

Ви, юначе, такий же великий поет, як і вродливий хлопець,— сказав Доріа.— Слово честі, я кажу це не як книгар, зважайте. Ваші сонети чудові, в них не помітно праці, що є природним у того, хто має натхнення й запал. До того ж, ви легко знаходите рими, а це одне з досягнень нової школи. Ваші „Стокротки“ прекрасна книжка, але це не справа, а я можу братися лише за широкі підприємства. Присягаюсь вам честю, я не можу взяти ваших сонетів, бо не маю змоги їх просунути, на них не заробиш стільки, щоб витратитись на успіх. Крім того, ви ж не писатимете більше поезій, ваша книжка лишиться одинокою. Ви такий молодий, юначе! Ви принесли мені вічну книжку перших віршів, що їх пишуть усі письменники по виході з колегії і спочатку дуже ними дорожать, а потім самі з них сміються. Ваш друг Лусто теж, певне, має десь між старих панчіх заховану поему. Хіба нема в тебе поеми, в яку ти вірив колись, Лусто?— звернувся Доріа до Етьєна, поглядаючи на нього лукаво.

— Е, хіба інакше міг би я писати прозою!— сказав Лусто.

— От бачите, а він мені ніколи й слова не сказав, бо добре знає книжну справу,— продовжував Доріа.— По-моєму, питання не в тому, чи великий ви поет,— сказав він, підлещуючи Люсьєна.— Ви здібний, дуже здібний; якби я тільки починав книжну справу, то зробив би помилку й видав би вас. Але тепер мені передусім припинили б давати гроші мої вкладчики й пайовики. Досить того, що я торік утратив двадцять тисяч франків, вони й чути не хочуть про вірші, а вони — мої хазяїни. Проте, не в цьому річ. Припускаю охоче, що ви великий поет, але чи будете ви плідним поетом? Чи будете приносити сонети регулярно? Чи напишете ви їх десять томів? Чи буде з вас справа? Звичайно, ні; з вас буде чудовий прозаїк, у вас надто багато таланту, щоб витратити його на зайві слова. Ви можете заробляти тридцять тисяч на рік у газетах, і не поміняєте ж ви їх на три тисячі франків, що їх дадуть вам ваші вірші, строфи та інші витівки!

— Ви вже знаєте, Доріа, що пан — наш співробітник?— спитав Лусто.

— Так, — відповів Доріа, — я читав його статтю, і якраз у його власних інтересах я відмовляюсь узяти „Стокротки“. Так, пане, я заплачу вам за півроку більше грошей за статті, які замовлю вам, ніж за вашу поезію, яка лежатиме каменем у книгарні.

— А слава? — скрикнув Люсьєн.

Доріа й Лусто засміялись.

— Е, та в нього ще є ілюзії, — сказав Лусто.

— Слава, — сказав Доріа, — це десять років упертої праці для вас і альтернатива для книгаря: втратити чи заробити сто тисяч франків. Якщо ви знайдете божевільного, який надрукує ваші поезії, то через рік від сьогоднішнього дня ви відчуєте до мене пошану, коли довідаєтесь про наслідки його операцій.

— Рукопис у вас? — холодно спитав Люсьєн.

— Ось він, друже, — відповів Доріа, у поводженні якого з Люсьєном помічалось дивне пом'якшення.

Люсьєн узяв рукопис, не глянувши навіть, у якому стані мотузок на ньому, настільки був певен, що Доріа читав „Стокротки“. Він вийшов разом з Лусто, нібито спокійний і не розгніваний. Доріа вийшов за ними до крамниці, розмовляючи про свій тижневик і газету Лусто. Люсьєн недбало помахував рукописом „Стокроток“.

— Ти гадаєш, що Доріа читав або давав комусь читати твої сонети? — спитав його пошепки Лусто.

— Так, — відповів Люсьєн.

— Подивись на печать.

Люсьєн побачив, що мотузок і чорнильна риска збігаються якнайкраще.

— Який із сонетів вам найбільше сподобався? — спитав Люсьєн у книгаря, збліднувши від люті й гніву.

— Всі вони надзвичайно гарні, друже, — відказав Доріа. — Але той, що про стокротки, просто чарівний, він закінчується тонкою й дуже добірною думкою. Саме він і дав мені зрозуміти, який буде з вас чудовий прозаїк. Тому я зразу порекомендував вас Фіно. Пишіть нам статті, ми вам добре за них платитимемо. Бачите, думати про славу дуже гарно, але не треба забувати найголовнішого. Беріть усе, що вам тільки трапиться. Забагатієте, тоді пишіть вірші.

Поет раптом вийшов з галереї, щоб не вибухнути гнівом.

— Ну бо, дитино,— сказав Лусто, вийшовши за ним слідом,— заспокойся, вважай людей за те, що вони є, за засіб. Хочеш узяти реванш?

— За всяку ціну,— сказав Люсьєн.

— Ось тобі примірник Натанової книжки, яку мені дав допіру Доріа. Завтра виходить друге видання. Прочитай твір і встругни статтю, яка його знищила б. Фелісьєн Верну не терпить Натана; він гадає, здається, що успіх Натана пошкодить успіхові його майбутньої книжки. Це одна з маній дрібних натур — думати, що під сонцем двом успіхам не вистачить місця. Тому він умістить твою статтю у великій газеті, де він співробітничав.

— А що ж можна сказати проти цієї книжки, вона прекрасна! — скрикнув Люсьєн.

— Ат, мій любий, вчись свого ремесла,— сказав, сміючись, Лусто.— Книжка, хоч би й шедевр, мусить під твоїм пером стати безглуздою дурницею, небезпечним і шкідливим твором.

— Та як же?

— Зробиш достоїнства хибами.

— Я на такі штуки нездатний.

— Друже мій, журналіст — акробат, ти мусиш звикати до невигод свого становища. Слухай, я добрий хлопець, і скажу тобі, як це робиться. Будьте уважні, дитино моя! Ти почнеш з того, що похвалиш твір; тут можеш побавитись і написати все, що ти справді про нього думаєш. Публіка подумає: „Цей критик не заздрить, він буде безстороннім“, і вважатиме твою критику за цілком сумлінну. Здобувши таким чином пошану й довір'я читача, ти пожалієш, що тобі доводиться засудити систему, до якої зводять французьку літературу такі книжки. „Хіба, спитаєш ти, не керувала досі Франція інтелектуальним життям цілого світу? По цей день, мовляв, з століття в століття французькі письменники держали Європу на шляху аналізу й філософського дослідження могутністю стилю й оригінальною формою своїх ідей“. Тут ти, щоб догодити читачеві-буржуа, похвалиш Вольтера, Руссо, Дідро,

Монтескьє, Бюффона. Поясниш, яка безжальна французька мова, доведеш, що вона — лак, наведений на думку. Кинеш кілька аксіом на зразок: великий письменник у Франції завжди є великою людиною; його сама мова зобов'язує завжди мислити; щось зовсім інше ми бачимо по інших країнах, і таке інше. Цю свою думку ти доведеш, порівнявши німецького мораліста-сатирика Рабенера з Лабрюером! Ніщо так не висуває вперед критика, як згадування незнайомих чужих авторів. Кант був п'єдесталом для Кузена. А ставши на цей ґрунт, ти пускаєш словечко, яке резюмує й пояснює дурням систему наших геніїв минулого століття, назвавши їхню літературу ідейною. Озброєний цим словом, ти порівнюєш далі наших славетних покійників з сучасними авторами. Тоді пояснюєш, що за наших днів утворюється нова література, в якій зловживають діалогом (найлегшою з літературних форм) і описами, які дозволяють обійтися без мислення. Протипоставиш романи Вольтера, Дідро, Стерна, Лесажа, такі змістовні, такі ясні, сучасним романам, у яких все віддається образами, романам, що їх надто з драматизував Вальтер Скотт. В такому жанрі є місце тільки для вигадки. Роман Вальтер Скотта — це жанр, а не система, скажеш ти. І далі розгромиш цей згубний жанр, у якому ідеї розріджені, розплющені, жанр, приступний кожному, жанр, у якому кожен може задешево стати письменником, жанр, який ти назвеш образною літературою.

Всіма цими аргументами ти вдариш на Натана, доводячи, що він тільки наслідувач і має лише видимість таланту. Його книжці бракує високого стислого стилю XVIII століття; ти доведеш, що автор замінив події почуттями. Рух — не життя, картина — не ідея. Пускай такі сентенції, публіка їх засвоює і повторяє. Отже, хоч книжка має багато чого гарного, вона здається тобі небезпечною і фатальною, вона відчиняє юрбі двері до храму слави. Тут ти покажеш, що здалека вже підступає ціла армія дрібних авторів, які квапляться наслідувати цю, таку легку форму писання. На цьому місці ти зможеш удатись до жалів та лементу з приводу певного занепаду смаку, але мимохіть пустиш хвалу панам Етьє-

нові, Жуї, Тіссо, Госсові, Дювалеві, Жею, Бенжамену Констанові, Еньянові, Баур-Лорміану, Вільменові, корифеям ліберальної наполеонівської партії, під протекторатом якої перебуває газета Верну. Ти вкажеш на цю славетну фалангу, що відважно опирається натискові романтиків, відстоює ідею і стиль проти образу й балаканини, продовжує школу Вольтера і стоїть в опозиції до англійської і німецької шкіл так само, як вісімнадцять промовців лівого табору б'ються за націю проти крайніх правих. Під захистом цих імен, шанованих більшістю французів, які завжди стоятимуть за ліву опозицію, ти можеш розчавити Натана; мовляв, його твір повний високих вартостей, дає проте право Франції на безідейну літературу. Тут уже годі буде про Натана з його книжкою, а піде мова, розумієш? — про славу Франції! Обов'язок чесних і відважних письменників якнайдужче опиратись цьому імпортові чужинських способів писання. Цим ти підлестиш передплатника. На твою думку, скажеш ти, Франція тонка штучка, її так легко не підманиш. Якщо книгар з мотивів, яких ти розглядати не берешся, роздуб успіх цієї книжки, то справжня публіка зразу зрозуміє помилку, зроблену півтисячею дурнів, які становлять її авангард. Далі скажеш, що видавець надто смілива людина, коли він, розпродавши одне видання книжки, випускає друге, і пожалієш, що такий сміливий видавець так мало розуміється на настроях свого краю. Ось тобі сировий матеріал. Притруси дотепами ці міркування, полий їх тонким струмком оцту, — і от тобі Доріа, засмажений у газетній печі. Але не забудь наприкінці пожаліти Натана, як людину, що схибла, але коли б покинула цей шлях, то обдарувала б сучасне письменство чудовими творами.

Люсьєн слухав Лусто спантеличено. Слова журналіста скидали йому полуду з очей, йому відкривались тепер літературні істини, яких досі він навіть не підозрював.

— Але все, що ти мені кажеш, — скрикнув він, — цілком слушне й справедливе!

— А хіба зміг би ти інакше проломити Натанову книжку? — сказав Лусто. — Це, хлопче, перший взірць статей для знищення твору. Цей спосіб править крити-

кові за лом. Але є багато інших способів; стривай, ти ще виховаєшся. Коли тобі неодмінно треба буде говорити про людину, яка тобі нелюба,— бо у власників і редакторів газет іноді немає іншого виходу,— ти вживеш способу, який ми називаємо „передовою статтею“. На початку статті ставиться назва твору, про який ти повинен писати. Тоді починаються загальні міркування, в яких говориться про греків і римлян, а наприкінці робиться зауваження: „Ці міркування приводять нас до твору пана такого то, але це буде матеріалом для нашої другої статті“. А друга стаття ніколи не з'явиться. Таким чином книжку задушено між двох обіцянок. Але в даному разі ти пишеш статтю не проти Натана, а проти Дорія; тут потрібен удар ломом. Гарному творові лом не пошкодить, а поганий—проб'є до самих нутрощів. У першому разі він ранить лише книгаря, а в другому робить послугу читачеві. Всі ці форми літературної критики вживаються і в критиці політичній.

Жорстока лекція Етьєна розкривала клітинки уяви Люсьєна, який чудово зрозумів це ремесло.

— Ходімо до редакції,— сказав Лусто,— побачимося там з нашими друзями й змовимося про нашу атаку на Натана. Ти побачиш, як вони сміятимуться.

Прибувши на вулицю Сен-Фіакр, вони разом піднялися у мансарду, де складалась газета. Люсьєн був здивований і zarazом потішений радістю, з якою всі товариші змовились нищити книжку Натана. Гектор Мерлен узяв чвертку паперу й написав рядки, які поніс до своєї газети:

„Оголошено друге видання книжки п. Натана. Ми хотіли з приводу цього твору промовчати, але видимість успіху примушує нас умістити статтю, не стільки про самий твір, скільки про напрям нової літератури“.

На чолі різних жартів для завтрашнього числа Лусто вмістив таке речення:

„Видавець Дорія друкує друге видання книжки п. Натана. Хіба він не знає юридичної засади: non bis in idem¹? Слава безтямній відвазі!“

¹ З одного вола дві шкури не деруть.

Слова Етьєна мов запалили молодого журналіста, в якому бажання помститись Доріа заступило совість і натхнення. Три дні не виходив він з кімнати Коралі, де працював коло каміна; Береніса слугувала йому, а хвилинами втоми його голубила дбайлива і мовчазна Коралі. Люсьєн переписав начисто свою критичну статтю, приблизно стовбців на три, в якій піднісся дивовижно високо, і побіг з нею в редакцію. Була дев'ята година, він застав уже всіх співробітників і прочитав їм свою роботу. Його вислухали серйозно. Фелісьєн не сказав ні слова, схопив рукопис і побіг униз сходами.

— Що з ним? — скрикнув Люсьєн.

— Поніс твого рукописа в друкарню, — сказав Гектор Мерлен. — Це шедевр, де ні слова не викинути, ні рядка додати.

— Тобі тільки покажи дорогу, — сказав Лусто.

— Хотів би я побачити фізіономію Натана завтра, коли він читатиме цю статтю, — сказав другий співробітник, у якого на обличчі світилась приємна задоволеність.

— Треба бути вашим другом, — сказав Гектор Мерлен.

— А хіба добре? — жваво спитав Люсьєн.

— Блонде й Віньйон зомліють від цього, — сказав Лусто.

— А ось, — продовжував Люсьєн, — маленька стаття, яку я накидав для вас. Якщо вона матиме успіх, можна буде дати цілу серію їх.

— Прочитайте! — сказав Лусто.

Люсьєн прочитав одну з тих чарівних статей, які створили славу цій газетці і в якій він на двох стовбцях малював дрібні деталі паризького життя — якусь постать, тип, якесь звичайне чи надзвичайне явище. Цей зразок під назвою „Паризькі прохожі“ був написаний у тій новій і своєрідній манері, де думка впливає із збігу слів, де увага збуджується звучанням прислівників і прийменників. Ця стаття так відрізнялась від серйозної і глибокої статті про Натана, як „Перські листи“ від „Духу законів“.

— Ти родився журналістом, — сказав йому Лусто. — Ця стаття піде завтра, пиши їх скільки хочеш.

— А знаєте, — сказав Мерлен, — Доріа лютує за дві бомби, кинуті нами в його крамницю. Приходжу до нього,

він гримить прокльонами, обурюється на Фіно, який казав йому, що продав тобі газету. Я тоді відвів його набік та й сказав на вухо: „Стокротки“ вам дорого коштуватимуть. До вас приходить талановита людина, а ви її проганяєте, коли ми всі приймаємо її з розкритими обіймами.

— Стаття, яку ми щойно послали, уб'є Доріа, — сказав Лусто Люсьєнові.

— Бачиш, друже, що таке газета. Але й помста твоя не спить! Барон Шатле приходив сьогодні вранці питати твою адресу, сьогодні ж була разюча стаття; колишній красун втратив голову, він у розпачі. Ти не читав газети? Стаття цікава. Подивись: „Каракатиця оплакує мертву чаплю“. У світі пані де Баржетон чисто всі звуть „каракатицею“, а Шатле — „бароном чаплею“.

Люсьєн узяв газету й не міг стриматись від сміху, читаючи чарівний жарт, написаний Верну.

— Вони здадуться, — сказав Гектор Мерлен.

Люсьєн весело взяв участь у складанні жартів і дотепів на закінчення наступного номера газети. Співробітники розмовляли й курили, сміялись, розповідаючи пригоди дня або якісь смішні чи нові рисочки характеру того чи іншого товариша. Ця глузлива, дотепна, злостива розмова ввела Люсьєна в курс усіх звичаїв і особистих властивостей представників літературного світу.

— Поки газета складатиметься, — сказав Лусто, — я зроблю з тобою обхід, познайомлю тебе з усіма контролями і всіма кулісами театрів, куди ти матимеш приступ. А тоді підемо до Флоріни й Коралі в „Драматичну Панораму“ і побавимось трохи з ними в убиральнях.

І обоє, взявшись під руку, пішли з театру в театр, де Люсьєн був представлений як співробітник газети; директори впадали за ним, актриси дивились на нього в лорнети. Всі знали, що одна його стаття здобула Коралі запрошення до „Жімназ“ на дванадцять тисяч франків на рік, а Флоріні — до „Панорами“ на вісім тисяч франків на рік. Ці маленькі овації дуже піднесли Люсьєна в його власних очах і показали йому міру його могутності. Об одинадцятій два други прийшли в „Драматичну Панораму“, де Люсьєн тримався напрочуд незмушено.

Там був Натан; він подав руку Люсьєнові, той узяв її і потиснув.

— А-а! Володарі моєї долі,— сказав Натан, дивлячись на Люсьєна й Лусто.— Що це ви, хочете мене поховати?

— Почекай до завтраго, мій любий, тоді побачиш, як Люсьєн тебе втопив. Слово честі, ти будеш задоволений. Коли критика книжки така серйозна, книжка від неї лише виграє.

Люсьєн був червоний від сорому.

— Дуже гостро?— спитав Натан.

— Дуже серйозно,— відповів Лусто.

— Аби не було біди,— продовжував Натан.— Гектор Мерлен казав у фойє „Водевіля“, що мене вбито на смерть.

— Хай собі каже, а ви почекайте,— крикнув Люсьєн і зник у вбиральні Коралі, що прийшла з сцени в своєму принадному вбранні.

Другого дня, коли Люсьєн снідав з Коралі, він почув на їхній досить порожній вулиці чіткий стукіт гарного екіпажа і ходу чистокровного коня. З вікна Люсьєн дійсно побачив чудового англійського коня Доріа і самого Доріа, що передавав грумові віжки, сходячи з екіпажа.

— Це видавець!— крикнув Люсьєн своїй коханці.

— Хай почекає,— зразу ж наказала Коралі Беренісі.

Люсьєн посміхнувся молодій дівчині, що так чудово перейнялась його інтересами, і в щирому пориві підійшов і обняв її— вона була дотепна.

Поквапливість зухвалого книгаря і раптове приниження цього короля шарлатанів пояснювалась обставинами, тепер уже зовсім забутими, настільки різко змінилась книжна торговля за останні п'ятнадцять років. За часів з 1816 до 1827 року, коли літературні кабінети, де спочатку лише читались газети, почали видавати читачам за певну плату нові книжки, а збільшення податку з періодичної преси викликало до життя платні об'яви, видавці не мали іншого способу публікації про свої видання, як статті, що містились у фельетонах або в середині газети. До 1822 року французькі газети виходили на аркушах дуже невеликого розміру, так що найбільші тодішні газети ледве чи переважали розміром теперішню дрібну періодичну пресу. Щоб опертись тиранії журна-

лістів, Доріа і Ладвока перші вигадали афіші, якими вони заповнили увагу Парижа, вживаючи для них фантастичних шрифтів, химерного розфарблення, віньеток, а згодом літографії, які робили афіші поемою для очей і незрідка пасткою для гаманців любителів. Афіші стали такими оригінальними, що один з маніаків, які звуться „колекціонерами“, має повну збірку паризьких афіш. Цей спосіб оголошення спочатку обмежувався вітринами крамниць і виставкою на бульварах, а згодом поширився по всій Франції, але був облишений, коли з'явилися газетні об'яви. Однак, афіші, що впадають у очі навіть тоді, коли об'яву, а часом і самий твір давно вже забуто, існують завжди, особливо з того часу, коли їх вигадали малювати на стінах. Об'ява, приступна всім і порівнюючи дешева, яка обернула четверту сторінку газети на плодющу ниву, як для казни, так і для спекулянтів, народилась під тиском гербового податку, поштових видатків і застав. Всі ці обмеження, вигадані за часів пана де Віллея, який трохи не погубив преси, створили, навпаки, для неї певні привілеї й зробили майже неможливим заснування нової газети.

Тому в 1821 році газети мали право життя і смерті над утворами думки й справами книгарень. За оголошення кількох рядків, уміщене в паризькій хроніці, платили страшенно дорого. В самих редакціях, а ввечері на полі бою, в друкарнях, коли під час верстання газети розв'язувались питання, яку статтю містити, а яку викинути, так зросли інтриги, що великі видавництва утримували літераторів, які писали ці статтейки, де треба було небагатьма словами багато що сказати. Ці нікому невідомі журналісти, яким платилось тільки після надрукування статті, часто просиджували цілу ніч у друкарні, щоб побачити вже під пресом чи велику статтю, невідомо як роздобути, чи тільки кілька рядків, які з того часу почали називатись „рекламою“. Тепер літературні й видавничі звичаї так змінилися, що кожному здаватимуться байкою неймовірні зусилля, підступи, інтриги й хитрощі, за допомогою яких здобували тоді „рекламу“ книгарі, автори, мученики слави й усі каторжники, засуджені на безстроковий успіх. Для журналістів нічого

не жаліли — ні обідів, ні лестошів, ні подарунків. Наведений далі анекдот краще всяких запевнень пояснить тісний зв'язок між критиками та книгарями.

Якийсь високого стилю пан, що прагнув зробитись державним діячем, а тоді був ще молодим чоловіком, зальотником і співробітником великої газети, став улюбленцем одного з найвідоміших книжних підприємств. Якось у неділю, коли багач-книгар угощав у себе на дачі найголовніших співробітників газет, хазяйка дому, тоді ще молода й красива, повела блискучого письменника до парку. Старший прикажчик книгаря, холодний, поважний і методичний німець, що думав тільки про справи, гуляв у парку під руку з фельетоністом, розмовляючи і радячись з ним про якусь справу. За розмовою вони вийшли з парку й пішли в ліс. Раптом німець побачив у гущавині щось подібне до своєї хазяйки. Він глянув у лорнет, зробив знак молодому співробітникові — мовчати й відійти, і сам обережно вернувся за ним назад. „Що ви там побачили?“ — спитав журналіст. — „Майже нічого, — відповів той. — Проходить наша велика стаття. Завтра ми матимемо в „Журналь де Деба“ принаймні три стовбці“.

Ще один факт пояснить цю могутність статей. Книжка Шатобріана про останнього з Стюартів лежала в одній книгарні в стані „солов'я“. Одна єдина стаття, яку вмістив про цю книжку молодий журналіст у „Журналь де Деба“, спричинилась до того, що книжка була розпродана за один тиждень. За тих часів, коли, щоб прочитати книжку, треба було її купити, а не взяти десь на час, розходилося десятки тисяч деяких ліберальних творів, що їх хвалили всі опозиційні газети.

Підготовчі атаки друзів Люсьєна і його власна стаття могли спинити продаж книжки Натана. Натан терпів тут тільки на самолюбстві; він не втрачав нічого, бо гроші вже одержав; але Доріа міг утратити тридцять тисяч франків. Справді, розрахунок видавця так званих „новинок“ полягав у такій комерційній теоремі: стопа чистого паперу коштує п'ятнадцять франків; стопа друкованого паперу коштує, залежно від успіху, або сто су, або сто екю. Стаття „за“ або „проти“ за тих часів дуже

часто розв'язувала це фінансове питання. Доріа треба було продати п'ятсот стіп, тому він і прибіг до Люсьєна на капітуляцію. З султана видавець, обернувся на раба. Почекавши якийсь час і побурчавши, він по кількох переговорах з Беренісою був, нарешті, допущений до Люсьєна. Гордий видавець прибрав вигляду царедворця, що приходить до короля, додавши до нього ще задоволення і добродушності.

— Не турбуйтеся, не турбуйтеся, мої дорогі закохані,— сказав він.— Які ж милі з них голуб'ята! Справді, ви нагадуєте мені пару голубків. Хто б сказав, панно, що цей юнак з обличчям молодої дівчини є тигром із сталевими пазурями, який шматує репутацію так, як мав би шматувати ваші пенюари, коли ви гаєтесь їх скидати.— Він зареготав, не докінчивши жарту, і сказав, сідаючи поруч Люсьєна:— Мій любий... Панно, я Доріа,— перепинив він сам себе.

Видавець визнав за потрібне вистрілити своїм прізвиськом як з пістолета, бо Коралі, здавалось йому, кепсько його приймає.

— Ви снідали, пане? Чи не хочете підтримати нам товариство? — спитала актриса.

— Залюбки, за столом нам краще буде поговорити,— відповів Доріа.— До того ж, прийнявши ваше запрошення, я матиму право запросити вас на обід з моїм другом Люсьєном, бо тепер ми мусимо бути друзями, як рука з рукавичкою.

— Беренісо! Устриць, цитрину, свіжого масла й шампанського,— сказала Коралі.

— Ви надто розумний, щоб не розуміти мети мого візиту,— сказав Доріа, дивлячись на Люсьєна.

— Ви приїхали купити мою збірку сонетів?

— Достоту так! — відповів Доріа.— Передусім складімо обопільно зброю.

Він вийняв з кишені дрібного папірника, взяв з нього три тисячофранкові білети, поклав на тарілку й подав Люсьєнові з виглядом царедворця, сказавши:

— Ви задоволені?

— Так,— відповів Люсьєн, охоплений від цієї несподіваної суми незнаним блаженством.

Люсьєн стримав себе, але йому хотілось співати, стрибати; він вірив у чарівну лампу, у чаклунів, словом, вірив у свій геній.

— Отже, „Стокротки“ мої? — сказав книгар. — Але ви ніколи не нападатимете на мої видання.

— „Стокротки“ ваші. Але я не можу продати свого пера, воно належить моїм друзям, як і їхні пера — мені.

— Алеж ви робитесь моїм автором. Всі мої автори — мої друзі. Отже, ви не будете шкодити моїм справам, не попередивши мене про напад, щоб я міг йому запобігти.

— Згода.

— За вашу славу! — сказав Доріа, підносячи чарку.

— Тепер я бачу, що ви прочитали „Стокротки“, — сказав Люсьєн.

Доріа не збентежився.

— Любий мій, купити „Стокротки“, не знаючи їх, це найбільші лестощі для автора, які може дозволити собі видавець. Через півроку ви будете великим поетом, ви матимете статті, бо вас бояться, і мені дуже легко буде продати вашу книжку. Сьогодні я той самий купець, яким був і чотири дні тому. Змінився не я, а ви. На тому тижні ваші сонети були для мене капустяним листям, а сьогодні ваше становище перетворило їх на „Мессенські елегії“.

— Хай так! — сказав Люсьєн, який від утіхи володіння красивою коханкою і певності свого успіху став глузливым і зухвалым. — Коли ви не читали моїх „Стокроток“, то читали мою статтю.

— Атож, друже, інакше хіба б я приїхав так швидко? На лихо, ваша жорстока стаття чудова. Ох, у вас величезний талант, мій голубе! Повірте мені, використовуйте моду, — сказав він, ховаючи під добродушністю глибоке зухвальство цього слова. — Та чи одержали ви газету, чи читали її?

— Ще ні, — відказав Люсьєн, — а тим часом це моя перша велика прозова річ, яка з'являється в друку. Мабуть, Гектор послав газету мені додому, на вулицю Шарло.

— На, читай! — сказав Доріа, наслідуючи Тальма в „Манлії“.

Люсьєн узяв газету, але Коралі вихопила її в нього з рук.

— Мені першій належать усі ваші твори,— сказала вона, сміючись.

Доріа був на диво люб'язний і лестивий; він боявся Люсьєна, тому запросив його з Коралі на великий обід, який він улаштував для журналістів наприкінці тижня. Він забрав рукопис „Стокроток“, попросивши свого поета зайти, коли йому буде завгодно, до дерев'яних галерей підписати договір, що буде вже заготований. Вірний своєму королівському поведженню, яким він силкувався імпонувати поверховим людям і здаватись не стільки видавцем, як Меценатом, він залишив три тисячі франків, недбайливим рухом відмовившись від розписки, запропонованої Люсьєном, і пішов, поцілувавши Коралі руку.

— А що, моє кохання, чи багато побачив би ти таких папірців, коли б сидів у своїй дірі на вулиці Клюні й робив би виписки з старих книжок у бібліотеці святої Женев'єви? — спитала Коралі в Люсьєна, що розповів їй усе своє життя.— Слухай, твої приятелі з вулиці Катр-Ван здаються мені великими тюхтіями.

Його братчики стали тюхтіями! І Люсьєн вислухав цей присуд із сміхом. Він щойно прочитав свою статтю в друку, він зазнав невимовної авторської радості, першої насолоди самолюбства, яка тішить душу лише одиний раз. Перечитуючи ще і ще свою статтю, він краще розумів її вагу і обшир. Для рукописів друк те саме, що для жінок театр: він виставляє на показ і якості, і хиби, він може вбити і оживити; в очі тут яскраво впадають як помилки, так і найкращі думки. Сп'янілий від успіху, Люсьєн уже не думав про Натана, Натан був для нього лише підніжкою, він потопав у радості, бачив себе багатим. Хлопцеві, що недавно спускався схилами Больє в Ангулемі і вертався в Умо на горище до Постеля, сума, принесена Доріа, була цілим Потозом¹. Спогад, що був ще яскравий, хоч і мусів погаснути від безнастанних паризьких утіх, привів його на площу Мюр'є.

¹ Місцевість у Перу з багатими срібними копальнями.

Він згадав свою красиву, свою благородну сестру Єву, свого Давіда й свою матір і зразу ж послав Беренісу розміняти тисячу франків, а тим часом написав до рідних листа, тоді швидше послав Беренісу на пошту, бо боявся, що коли баритиметься, то не зможе переказати матері п'ятсот франків. Як на нього, як на Коралі, це був прекрасний вчинок. Актриса цілувала Люсьєна, говорила йому, що він зразковий син і брат, і гаряче ласкала його, бо такі вчинки чарують добрих дівчат, у яких серце завжди як на долоні.

— У нас на цьому тижні, — сказала вона, — щодня є запрошення на обід; ми добре розважимося, досить уже ти працював.

Коралі, як жінка, бажала похвалитись красою чоловіка, на якого заздрили всі жінки, і повезла Люсьєна знову до Штауба — їй здавалось, що він не досить добре вдягнений. Звідти коханці поїхали в Булонський ліс і вернулись назад на обід до пані дю Валь-Нобль. У неї Люсьєн зустрів Растіньяка, Біксіу, де Лупло, Фіно, Блонде, Віньйона, Барона де Нюсінжена, Борденора, Філіппа Брідо, великого музиканта Конті — всіх тих митців та ділків, людей, що хочуть у сильних хвилюваннях спочити від великих трудів; всі вони зустріли Люсьєна чудово. Люсьєн, певний себе, розгорнув усю свою дотепність, так ніби він нею не торгував, і був проголошений „сильною людиною“, що було тоді модною похвалою в таких напівтовариських гуртках.

— О, треба буде подивитись, що в нього в середині, — сказав Теодор Гайяр одному з поетів, якого підтримував двір і який гадав заснувати роялістську газетку, пізніше названу „Пробудженням“.

Після обіду обидва журналісти провели своїх коханок в Оперу, де Мерлен мав ложу і куди відправилось все товариство. Отже, Люсьєн переможно з'явився там, де кілька місяців тому він так важко упав. Він вийшов у фойє під руку з Мерленом і Блонде, сміливо дивлячись на денді, що тоді його висміювали. Шатле був під його ногами! Де Марсе, Ванденесс, Манервілль, леви тієї доби, обмінялись з ним зухвалими поглядами. Звичайно, про красивого, елегантного Люсьєна говорили також у ложі

пані д'Епар, де довго пробув Растіньяк, бо маркіза й пані де Баржетон лорнували Коралі. Чи збудив Люсьєн жаль у серці пані де Баржетон? Ця думка занімала поета: коли він побачив ангулемську Корінну, у його серці прокинулось бажання помсти, як і того дня, коли він зазнав зневаги від цієї жінки і її кузини в Елісейських Полях.

— Чи не з амулетом приїхали ви з провінції? — сказав Блонде, зайшовши через кілька днів перед одинадцятю годинами до Люсьєна, що ще не вставав. — Його краса, — сказав він Коралі, цілючи її в чоло, — руйнує все від підвала до горища, вниз і нагори. Я прийшов реквізувати вас, мій любий, — продовжував він, потискуючи руку поетові. — Вчора в Італійському театрі графиня де Монкорне побажала, щоб я представив їй вас. Я гадаю, що ви не відмовите чарівній молодій жінці, тим більше, що в неї ви зустрінете вершки товариства.

— Якщо Люсьєн любенький, він не піде до вашої графині, — сказала Коралі. — Нащо йому тинятись у світі? Йому буде там нудно.

— Ви хочете держати його в ув'язненні? — спитав Блонде. — Ревнуєте його до світських жінок?

— Так! — скрикнула Коралі. — Вони гірші за нас.

— А звідки ти їх знаєш, киценько? — спитав Блонде.

— Від їхніх чоловіків, — відказала вона. — Ви забуваєте, що я півроку жила з де Марсе.

— А ви думаєте, дитинко, що я дуже намагаюсь увести до пані де Монкорне такого красуна, як ваш? Якщо ви цього не хочете, вважайте, що я нічого не казав. Але тут річ, мабуть, не стільки в жінках, як у тому, щоб здобути пробачення і ласку Люсьєна одному бідоласі, який став посміховищем його газети. Барон дю Шатле такий дурень, що серйозно вражається цими статтями. Маркіза д'Епар, пані де Баржетон і весь салон графині де Монкорне беруть участь у Чаплі, і я пообіцяв помирити Лауру з Петраркою, пані де Баржетон з Люсьєном.

— Ах! — скрикнув Люсьєн, відчувши п'яну насолоду від задоволеної помсти, так ніби свіжа кров полилась у його жиллях, — я таки дошкулив їм! Ваші слова спону-

кають мене обожнювати мое перо, обожнювати моїх друзів, обожнювати фатальну могутність преси! Я сам ще не писав статті про Чаплю й Каракатицю. Піду, любий друже,— сказав він, обнімаючи Блонде за стан.— Так, піду до них, але тоді, коли ця пара відчує усю вагу цієї, такої легкої речі.— Він узяв перо, яким написав статтю про Натана, і махнув ним.— Завтра я жбурну їм у голову двома стовбцями. А тоді побачимо. Не тривожся нічим, Коралі: мова не про кохання, а про помсту, і я хочу, щоб вона була повна.

— Оце людина,— сказав Блонде.— Якби ти знав, Люсьєн, як рідко можна побачити в пересиченому паризькому товаристві такий щирий порив, як твій, ти б краще цінував себе. Ти проб'єшся,— додав він,— ти на шляху, що веде до влади.

— Він досягне її,— сказала Коралі.

— Та він і так уже зробив собі кар'єру за півтора місяця.

— А коли між ним і якимсь берлом лишиться відстані на труп, він може зробити собі приступку з трупа Коралі.

— Ви кохаєтесь так, як за часів золотого віку,— сказав Блонде.— Вітаю тебе з твоєю великою статтею,— продовжував він, дивлячись на Люсьєна,— у ній безліч зовсім нового. Вона підносить тебе на рівень майстра.

Прийшов Лусто разом з Гектором Мерленом і Верну провідати Люсьєна, що був страшенно підлещений такою увагою. Фелісьєн приніс Люсьєнові сто франків за статтю. Газета вважала за потрібне добре оплатити таку гарну працю, щоб прив'язати до себе автора. Коралі, побачивши такий синкліт журналістів, послала замовити сніданок у найближчому ресторані й запросила всіх перейти в її чудову їдальню, коли Береніса сказала їй, що все готове. За їжею, коли шампанське трохи вдарило всім у голову, вияснилась і причина візиту товаришів до Люсьєна.

— Ти ж не хочеш,— сказав йому Лусто,— мати в Натані ворога? Натан журналіст, він має друзів і може підкласти тобі свиню, коли з'явиться твоя перша книжка. А хіба тобі не треба продати свого „Стрільця Карла IX“?

Ми бачили сьогодні вранці Натана. Він у розпачу. Але ти напишеш другу статтю про нього, де побризкаєш його похвалами.

— Як? Ви хочете, щоб після моєї статті проти нього?.. — спитав Люсьєн.

Еміль Блонде, Гектор Мерлен, Етьєн Лусто, Фелісьєн Верну перебили його дружним реготом.

— Ти ж запросив його вечеряти на післязавтра! — сказав йому Блонде.

— Твоя стаття пішла без підпису, — сказав Лусто. — Фелісьєн не такий новак у справі, як ти, він поставив під нею лише одну літеру „С“, якою ти можеш завжди підписувати свої статті в його суто лівій газеті. Ми всі в опозиції. Фелісьєн з делікатності не хотів збов'язувати тебе до певних переконань. У крамничці Гектора, чия газета належить партії правого центру, ти зможеш підписуватись літерою „Л“. Якщо нападають, то анонімно, але хвалити можна, не ховаючи свого прізвища.

— Підписи мене аж ніяк не турбують, — сказав Люсьєн. — Але я нічого не можу сказати на користь цієї книжки.

— Ти, значить, щиро думав усе те, що написав? — спитав Гектор.

— Так!

— Е, друже, — сказав Блонде, — а я вважав тебе спритнішим. Ні, слово честі, дивлячись на твоє чоло, я надіяв тебе всемогутністю великих умів, збудованих досить міцно для того, щоб розглядати кожну річ з двох точок зору. В літературі, мій голубе, кожна думка має і лице і виворіт: ніхто не має права взяти на себе сміливість вирішити, де ж саме лице. Усе двобічне в області думки. Ідеї завжди подвійні. Дволикій Янус — міф критики і символ генія. Один тільки бог трикутній! Що ж робить Мольєра і Корнеля винятковими письменниками, як не легкість, з якою вони примушують Альцеста говорити „так“, а Філінта — „ні“, або Октавія і Цінну? Руссо в „Новій Елоїзі“ написав один лист за дувель, а другий проти, і хіба ти зважишся вирішити, де саме його справжня думка? Хто з нас міг би висловитись за Кларіссу проти Ловеласа, за Ахілла проти Гектора?

Хто з них двох герой Гомера? Який був намір у Річардсона? Критика мусить розглядати всі твори з усіх точок зору. Адже ми — доповідачі.

— Невже ви так дорожите тим, що пишете? — глузливо спитав Верну. — Алеж ми торгуємо фразами й живемо з торгівлі. Коли ви схочете написати великий та гарний твір, скажімо, цілу книжку, тоді можете вкласти в нього свої думки, свою душу, полюбити його й боронити. Але статті, сьогодні прочитані, а завтра забуті, варті, по-моєму, лише тих грошей, що за них платять. Якщо ви надаєте такої ваги цим дурничкам, то, мабуть, хреститесь і духа святого закликаєте, щоб написати проспект?

Всі, видимо, здивувалися, ваганням Люсьєна і остаточно роздерли його претексту, щоб одягти його в тогу журналіста.

— Знаєш, чим заспокоївся Натан, прочитавши твою статтю? — спитав Лусто.

— Звідки мені знати!

— Натан скрикнув: „статтейки минають, великі твори лишаються“. Через два дні він прийде сюди вечеряти і мусить упасти перед тобою ниць, цілувати твої п'ятки й проголосити тебе великою людиною.

— Це було б цікаво, — сказав Люсьєн.

— Цікаво! — повторив Блонде. — Це необхідно.

— Друзі мої, я не від того, — сказав Люсьєн трохи під чаркою. — Але як це зробити?

— А ось як, — сказав Лусто. — Напиши у газеті Мерлена три гарні стовбці і спростуй сам себе. Потішавшись люттю Натана, ми сказали йому, що він нам ще дякуватиме, бо ми знімемо жваву полеміку, і його книжка буде продана за тиждень. Зараз ти для нього шпигун, наволоч, блазень: післязавтра ти будеш для нього великою людиною, сильним умом, мужем Плутарха. Натан обніме тебе, як найкращого друга. Доріа вже був у тебе, ти одержав три тисячі франків, — ми свого досягли. Тепер ти мусиш здобути пошану і дружбу Натана. Наклепати треба було тільки книгареві. Ми мусимо нищити й переслідувати тільки наших ворогів. Якби йшлося про когось, хто здобув собі ім'я поза нами,

про якийсь невігідний нам талант, який треба було б знищити, ми не заперечували б. Але Натан наш друг. Блонде свого часу підстроїв напад на нього в „Меркурії“, щоб мати приємність відповісти в „Деба“. Завдяки цьому розійшлося перше видання.

— Друзі мої, слово чесної людини, я нездатен написати двох слів на похвалу цієї книжки.

— Ти одержиш іще сто франків,— сказав Мерлен.— Маєш уже з Натана десять луідорів прибутку, не рахуючи статті, яку можеш написати для тижневика Фіно і за яку тобі заплатить сто франків Доріа та ще сто франків редакція, разом двадцять луідорів.

— Та що ж писати?— спитав Люсьєн.

— Ось як ти можеш викрутитися, дитино моя,— відповів Блонде, зібравши думки.— Заздрість, скажеш ти, яка вічно чіпляється до гарних творів, як робак до гарного овочу, хотіла пошкодити цій книжці. Щоб знайти в ній хиби, критика мусіла вигадувати теорії з приводу цієї книжки, розрізняти два роди письменства — ідейне і образове. Тут, мій любий, ти зазначиш, що найвищий щабель літературного мистецтва є втілення ідеї в образ. Стараючись довести, що образ і є сама поезія, ти поскаржишся на те, як мало поезії в нашій мові, згадаєш докори іноземців у позитивізм нашого стилю і похвалиш де Каналіса й Натана за їхні послуги Франції в справі депрозаїзації її мови. Спростуй свої попередні доводи й покажи, що в нас є поступ порівняно з вісімнадцятим століттям. Вигадай прогрес (чудове слово, для містифікації буржуа)! Наша молода література творить картини, в яких зосереджуються всі жанри: комедія і драма, описи, характери, діалоги, зв'язані до купи блискучими вузлами цікавої інтриги. Найбільший витвір сучасності — роман, який вимагає почуття, образу і стилю. Він наступник комедії, яка в теперішніх умовах уже неможлива з своїми старими законами. Він охоплює факти і ідеї своїми задумами, які вимагають і дотепу та колючої моралі Лабрюєра, і широкого розмаху Шекспіра, і характерів у Мольєрівському розумінні, і, нарешті, змалювання найтонших відтінків пристрасті, єдиного скарбу, залишеного нам нашими попередниками. Отже, роман ба-

гато перевищує холодні й математичні дискусії і сухий аналіз вісімнадцятого століття. „Роман — це цікава епопея“, кинеш ти сентенцію. Пошлись на „Корінну“, спирайся на пані де Сталь. Вісімнадцяте століття зняло всі питання, дев'ятнадцяте мусить їх розв'язати, тому воно орудує реальностями, але реальностями живими; нарешті, воно виводить на сцену пристрасть, стихію, невідому Вольтерові. Тирада проти Вольтера. Щодо Руссо, то він тільки прибрав в одержу міркування і системи; його Жюлі і Клара — ентелехії без тіла й костей. Ти можеш розвинути цю тему й сказати, що молодістю і оригінальною літературою ми зобов'язані мiрові й Бурбонам, бо ж писатимеш для газети правого центру. Поглузуй з винахідників систем. Нарешті, ти можеш скрикнути з чудовим жестом: от скільки помилок, от скільки неправди у нашого колеги! А для чого? Аби тільки знецінити прекрасний твір, ошукати публіку й прийти до висновку: книжка, що продається, не продається, *proh pudor*¹! Виголоси *proh pudor* — цей чесний вигук захоплює читача. Наприкінці проголоси занепад критики. А останній висновок зроби такий: нема іншої літератури, крім цікавої. Натан пішов новим шляхом, він зрозумів свою добу і відповів на її запит. А запит нашої доби — драма. Драма — єдине жадання віку, де політика є вічною мелодрамою. Хіба, скажеш ти, не бачили ми за двадцять останніх років чотири драми: Революцію, Директорію, Імперію і Реставрацію? Тут ти вже можеш почати співати дифірамби, — і друге видання розійдеться. І ось як. Наступної суботи ти напишеш аркуш для нашої газети і підпишешся своїм повним прізвищем — де Рюбанпре. У цій статті ти скажеш: „Прекрасним творам властиво здійсмати широкі дискусії навколо себе. Цього тижня така то газета сказала ось що про книжку Натана, а така то у відповідь написала ось що. Ти скритикуєш обох критиків — і „С.“ і „Л.“, скажеш мимохідь комплімент мені за мою першу статтю про Натана в „Журналь де Деба“, і закінчиш твердженням, що книжка Натана — найкраща книжка цілої епохи. Сказати це — значить нічого не сказати,

¹ О, ганьба!

бо це говориться про всі без винятку книжки. Ти заробиш за один тиждень чотириста франків, крім приємності хоч десь та написати правду. Розумні люди погодяться або з „С.“ або з „Л.“, або з де Рюбанпре, а може й з усіма трьома. Міфологія, безперечно найбільша з людських вигадок, помістила істину на дні колодязя; хіба ж не треба відер, щоб її звідти витягти? А ти даси публіці їх аж три. От і все, дитино моя. Вперед!

Люсьєн сидів приголомшений. Блонде поцілував його в обидві щоки й сказав:

— Іду в свою крамничку.

Кожен пішов до своєї крамнички. Для цих людей „без забобонів“ газети були тільки крамничками. Всі мусіли побачитись увечері в дерев'яних галереях, де Люсьєн мав піти підписати договір з Доріа. Флоріна й Лусто, Люсьєн і Коралі, Блонде й Фіно обідали в Пале-Рояль, де дю Брюель угощав директора „Драматичної Панорами“.

— Вони мають рацію,— скрикнув Люсьєн, лишившись сам з Коралі.— Люди звичайні мусять бути лише засобом у руках сильних людей. Чотириста франків за три статті! Догеро давав мені їх за книжку, що коштувала мені два роки праці.

— Пиши критичні статті,— сказала Коралі,— бався. Хіба я не буду сьогодні ввечері андалузкою, завтра циганкою, а ще колись одягнусь чоловіком? Роби як я. Кривляйся їм за їхні гроші, й живімо весело!

Люсьєн, захоплений цим парадоксом, посадив свій розум верхи на вередливого ослика, сина Пегаса й Вааламової ослиці. Пустився галопом по полях думки під час своєї прогулянки в лісі і відкрив у тезах Блонде своєрідну красу. Пообідавши, як обідають щасливі люди, він підписав у Доріа договір, яким передавав йому, не бачачи в цьому нічого незручного, свої „Стокротки“ в повну власність. Потім зайшов до редакції газети, написав два стовбці й вернувся на вулицю Вандом.

Другого дня він побачив, що думки вже пустили коріння в його голові, як це буває з усіма повними сил людьми, які ще не зужили своїх здібностей. Люсьєнові приємно було обмірковувати цю статтю, він із запалом узявся до неї. Спід його пера лилися прекрасні уступи, породжені

суперечністю. Він глузував, він сипав дотепами, він навіть піднісся до зовсім нових міркувань про почуття, ідеї та образи в літературі. Хитрий і вигадливий, він згадав, щоб похвалити Натана, перші свої враження від його книжки, прочитаної ще в бібліотеці. З гострого й жорстокого критика, з дотепного глузівника він перетворився на поета в кількох прикінцевих реченнях, що похитувались урочисто, як кадильниця з ладаном перед олтарем.

— Сто франків, Коралі! — сказав він, показуючи їй вісім аркушків паперу, написаних ним, поки вона вдягалась.

В цьому збудженні він накидав і статтю про Шатле та пані де Баржетон, яку пообіцяв Блонде. Цього ранку він зазнав одної з найсильніших таємних утіх журналіста, втіху гострити свою епіграму, шліфувати її холодне лезо, що входить як у пихви в серце жертви, і різьбити її держак для читача. Публіка любується тонкою роботою цього ефеса, не почуває в ньому облуди, не знає, що сталь дотепу, спраглою за помстою, занурена в глибоко вщерблене й важко ранене самолюбство.

Ця жахлива, похмура й самотня втіха, яка переживається без свідків, є ніби дуеллю з відсутнім, якого разять на віддалі пером, так ніби журналіст обдарований фантастичною могутністю бажання тих героїв арабських казок, що мають талісмани. Епіграма — це дотеп ненависті, ненависті, в якій об'єднуються всі лихі пристрасті людини, як у любові — всі її гарні якості. Кожна людина дотепна, коли мститься, бо так само кожна має насолоду в любові. Хоч у Франції дотепність легка й поширена, її завжди добре приймають. Стаття Люсьєна мусіла довершити й довершила славу лукавства та злостивості за газетою Лусто; вона вразила два серця до самого глибу, тяжко ранила пані де Баржетон, його колишню Лауру, і барона дю Шатле, його суперника.

— Ідьмо кататись у ліс; коні запряжені, б'ють копитами, — сказала Коралі. — Нема чого морити себе.

— Завеземо Гекторові статтю про Натана. Газета, це справді Ахіллів спис, що гоїв ним же завдані рани, — сказав Люсьєн, виправляючи деякі вислови.

Коханці поїхали й показали у всій своїй пишноті тому Парижеві, що відштовхнув був Люсьєна, а тепер починав ним цікавитись. Зацікавити собою Париж, коли зрозумієш, який він неосяжний і як трудно бути в ньому помітним,—це значить зазнати п'янкої насолоди, і Люсьєн нею упивався.

— Любий мій,— сказала актриса,— заїдьмо до кравця, щоб швидше шив твій костюм або приміряв, коли він готовий. Якщо ти підеш до своїх пишних дам, я хочу, щоб ти був кращий за потвору де Мерсе, Растіньяка, всяких Ажюда-Пінто, Максимів де Трай, Ванденессів і всіх тих франтів. Пам'ятай, що Коралі твоя коханка. Та не зрадь же мене, чуєш?

Через два дні, напередодні вечері, яку влаштували Люсьєн і Коралі своїм друзям, у „Амбігю“ ішла нова п'єса, про яку Люсьєн мав дати рецензію. Пообідавши дома, Люсьєн і Коралі пішли пішки до „Драматичної Панорами“ бульваром Тампль повз Турецьке кафе, де було тоді улюблене місце для прогулянки. Люсьєн чув, як хвалили його щастя і красу його коханки. Одні казали, що Коралі найкраща жінка в Парижі, другі відказували, що Люсьєн варт її. Поет почув себе в своїй сфері.

Це життя було його життям. Братство він ледве чи й пам'ятав. Два місяці він так захоплювався цими великими душами, а тепер питав сам себе, чи не дурні вони трохи з своїм пуританізмом і всякими ідеями. Слово „тюхтії“, недбало кинуте Коралі, вкорінилось у голові Люсьєна й давало вже свої плоди. Він провів Коралі до її вбиральні, пройшовся за кулісами, де тримався султаном, де всі актриси голубили його палкими поглядами і лестивими словами.

— Треба йти в „Амбігю“, зайнятись своєю професією,— сказав він.

В „Амбігю“ було повно. Люсьєнові не знайшлося місця. Він пішов за куліси й гірко поскаржився, що йому ніде сидіти. Режисер, ще не знаючи його, сказав, що до редакції газети послано дві ложі, і не схотів більше про це говорити.

— Я напишу про п'єсу з чужих слів,— ображено сказав Люсьєн.

— Чи ви дурний, — сказала прем'єрка режисерові, — це ж коханець Коралі.

Режисер зразу вернувся до Люсьєна і сказав йому: — Почекайте, пане, я поговорю з директором.

Отже, найменші дрібниці доводили Люсьєнові величезне значення преси й підносили його в його власних очах.

Директор дістав у герцога де Реторе і Туллії, що сиділи в літерній ложі, дозвіл посадити до них Люсьєна. Герцог пізнав Люсьєна й погодився.

— Ви довели до розпачу двох осіб, — сказав герцог, говорячи про дю Шатле й пані де Баржетон.

— Що ж буде завтра? — спитав Люсьєн. — Досі мої друзі стріляли по них з рушниць, а сьогодні вночі я випаю з гармати. Ви побачите завтра, чому ми глузуємо з Шатле. Стаття зветься: „Від Потле 1811 року до Потле 1821 року“. Шатле буде типом людей, що зреклись свого добродійника, передавшись Бурбонам. А коли я дам відчутти все, що я можу зробити, тоді піду до пані де Монкорне.

Люсьєн мав з герцогом блискучу, дотепну розмову. Він хотів довести цьому вельможі, як глибоко помилились пані д'Епар і де Баржетон, зневаживши його. Але не зумів сховати шила в мішку, бо спробував довести свої права на прізвище де Рюбанпре, коли герцог вмисне назвав його Шардоном.

— Вам треба було б стати роялістом, — сказав герцог. — Ви виявили себе, як людина розумна, покажіть же тепер, що ви й людина розсудлива. Єдиний спосіб добути королівський наказ про повернення вам титулу й імени материних предків, це просити його в нагороду за ваші послуги королівському дворові. Ліберали ніколи не зроблять вас графом. Реставрація, чи бачите, приборкає кінець-кінцем пресу, цю єдину небезпечну для неї державу. Вже надто довго її терплять, давно вже час надіти на неї намордника. Використайте останні хвилини її волі і подбайте про те, щоб вас почали боятись. Через кілька років ім'я і титул у Франції важитимуть багато більше за найбільший талант. Отже, ви можете мати все: розум, дворянські права і красу, ви

досягнете всього. Будьте лібералом тепер тільки для того, щоб якнайдорожче продати свій роялізм.

Герцог просив Люсьєна прийняти запрошення на обід від посла, що вечеряв з ним у Флоріни. Люсьєн в одну мить був спокушений міркуваннями цього дворянина і зачарований тим, що перед ним відчиняються двері салонів, з яких він уважав себе вигнаним навіки кілька місяців тому. Могутність думки його захоплювала. Отже, преса й розум були знаряддям в сучасному суспільстві! Люсьєн зрозумів, що Лусто може й каявся, відчинивши йому двері до храму; він сам почував уже необхідність ставити важкі перешкоди самолюбцям, що пориваються з провінції в Париж. Він не зважувався подумати, як зустрів би він поета, коли б той прийшов до нього так, як він колись до Етьєна. Молодий герцог помітив у Люсьєна ознаки глибокої задуми і не помилився відносно її причини: він показав цьому безвольному, але пристрасному честолюбцеві весь політичний обрій так само, як показали йому журналісти з верхівлі храму, мов сатана Ісусові, літературний світ і його скарби. Люсьєн не знав нічого про маленьку змову, яку замишляли проти нього особи, ображені в газеті, в якій він брав участь, а серед них і герцог де Реторе. Молодий герцог налякав товариство пані д'Епар, розказавши їм про дотепність і розум Люсьєна. Діставши від пані де Баржетон доручення випробувати журналіста, він сподівався зустріти його в „Амбігю - Комік“. Ні світові, ні журналістам не вистачає глибини для справжніх змов і вміння накреслити певний план; їхній макіавеллізм перебивається, мовляв, з дня на день і полягає в тому, щоб бути завжди готовим до всього, щоб використати добро і зло та влучити хвилину, коли пристрасті віддають їм людину в руки. Під час вечері у Флоріни герцог добре розпізнав вдачу Люсьєна і випробував на ньому свої дипломатичні здібності.

Після вистави Люсьєн поспішив на вулицю Сен - Фіакр, щоб написати рецензію на п'єсу. Критика його була вмисне сувора й гостра; йому подобалось виявляти свою силу. Мелодрама була краща за ту, яку виставляли в „Драматичній Панорамі“. Але він хотів знати, чи

справді він може, як йому казали, вбити гарну п'єсу й викликати успіх поганої. Другого дня, снідаючи з Коралі, він розгорнув газету, сказавши їй перед тим, що протягнув „Амбігю - Комік“. Як же він здивувався, прочитавши після своєї статті про барона дю Шатле і пані де Баржетон рецензію про виставу в „Амбігю - Комік“, таку підсолоджену за ніч, що хоч і зберігся увесь дотепний аналіз п'єси, висновок був цілком прихильний. П'єса мусіла дати театральній касі повні збори.

Не можна описати його люті; він збирався поговорити з Лусто. Він почував же необхідним і давав собі слово не дозволяти нікому панувати над собою й використувати себе як дурника. Щоб остаточно ствердити свою міць, він написав статтю для тижневика Доріа і Фіно, де підсумовував і зважував усі думки, висловлені з приводу книжки Натана. За одним заходом він написав ще невелику статтю для „Всячини“ в газетці Лусто. В своєму першому запалі молоді журналісти любовно пишуть свої статті й необачно марнотратять квіти свого таланту.

Директор „Драматичної Панорами“ ставив того вечора водевіль, щоб звільнити Флоріні й Коралі вечір. Грати мусіли перед вечерею. Лусто прийшов за рецензією на цей водевіль, яку Люсьєн мав написати заздалегідь, бачивши п'єсу на генеральній репетиції, щоб редактор не мав ніяких турбот про матеріал для завтрішнього числа.

Коли Люсьєн прочитав йому одну з своїх чарівних статейок про своєрідність паризького життя, які збагатили газету, Етьєн поцілував його в очі й назвав газетним провидінням.

— А навіщо ти перекручуєш мої рецензії? — спитав Люсьєн. Він для того й написав цю блискучу статейку, щоб надати більшої сили своїм докорам.

— Я? — скрикнув Лусто.

— А хто ж перекрутив мою рецензію?

— Любий мій, — відповів, сміючись, Етьєн, — ти ще не в курсі справ. „Амбігю“ передплачує в нас двадцять примірників. З них дев'ять беруть директор, диригент, режисер, їхні коханки і трое співвласників театру. Кож-

ний бульварний театр платить таким чином газеті вісімсот франків. Таку ж суму Фіно має ложами, не рахуючи ще передплатників серед авторів та акторів. Він одержує таким способом вісім тисяч франків з бульварних театрів. А коли стільки дають малі театри, полічи, скільки дають великі! Розумієш? Ми мусимо бути дуже вибачливі.

— Я зрозумів, що не волен писати те, що хочу...

— Е, що тобі з того, коли ти маєш з свого писання повні кишені! — скрикнув Лусто. — До того ж, друже, чого ти так розгнівався на театр? Треба ж мати підстави, щоб бештати вчорашню п'єсу. Коли будемо картати, щоб картати, ми скомпромітуємо газету. Бо тоді, коли писатимемо щось справедливе, воно вже не справить ніякого вражіння. Директор чимсь тебе образив?

— Він не лишив мені місця.

— Добре, — сказав Лусто, — я покажу твою статтю директорові й скажу йому, що я зм'якшив її гострий тон; від цього тобі буде багато краще, ніж коли б твоя стаття була надрукована. Завтра зажадай від нього квитків, і він підписуватиме тобі сорок квитків місячно, а я тебе поведу до одного чолов'яги, ти порозумієшся з ним, і він купуватиме в тебе квитки із знижкою п'ятдесят процентів. Театральними квитками можна так само торгувати, як і книжками. Ти побачиш другого Барбе. Вн голова клакерів і живе недалеко звідси. Ходімо зараз, у нас ще є час...

— Але, друже мій, Фіно робить підлоту, стягаючи такі посередні податки з авторських думок. Рано чи пізно...

— Овва! Та звідки ти взявся? — скрикнув Лусто. — За кого ти вважаєш Фіно? Під його вдаваною добродушністю, під виглядом Тюркаре, під його неосвіченістю і дурістю ховаються всі хитрощі шапкаря, що його породив. А ти бачив за перегородкою в конторі газети старого імператорського вояку, дядька Фіно? Цей дядько, мало того, що він чесна людина, має, на своє щастя, славу дурника. І в усіх грошових операціях скомпромітований він, а не його племінник. В Парижі всякий честолюбець, що має коло себе людину, яка згодилась

бути скомпромітованою, вже одним цим багатий. В політиці, як і в журналістиці, є безліч справ, в яких ніколи не повинні бути заплутані особи, що стоять на чолі. Якби Фіно став політичним діячем, його дядько став би його секретарем і стягав би з великих справ посередні податки на його користь, як це робиться по всіх установах. З першого погляду Жірудо можна прийняти за простачка, а в ньому якраз стільки хитрості, щоб бути закулісним помічником. Він стоїть на варті й охороняє нас від нападу нових претендентів на співробітництво, від галасу й вимог спростовань. Гадаю, що рівного йому немає в жодній газеті.

— Він добре грає свою роль,— сказав Люсьєн.— Я бачив його на роботі.

Етьєн з Люсьєном прийшли на вулицю Фобур-дю-Тампль, де редактор спинився коло гарного будинку.

— Чи дома пан Бролар?— спитав він у воротаря.

— Як це — пан? — сказав Люсьєн.— Голова клакерів — пан?

— Любий мій, у Бролара двадцять тисяч ренти; в його пазурях усі драматурги бульварних театрів, всі вони мають у нього свій поточний рахунок, як у банкіра. Авторські квитки й контрамарки продаються, і торгівлю ними веде Бролар. Звернись до статистики, це досить корисна наука, якщо нею не зловживати. По п'ятдесят контрамарок щовечора з кожної вистави, маєш двісті п'ятдесят квитків на день. Якщо в середньому вони коштують по сорок су, Бролар платить щодня сто двадцять п'ять франків авторам і стільки ж може заробити сам. Отже самі авторські квитки дають йому коло чотирьох тисяч франків на місяць, тобто сорок вісім тисяч франків на рік. Припусти двадцять тисяч утрати, бо не завжди він може продати всі квитки.

— А чому?

— Тому, що квитки, куплені в театральній касі, мають ту перевагу перед контрамарками, що вони нумеровані. Та й театр застерігає собі право розподіляти місця. Бувають дні погоди і дні поганих вистав. Отже, припустімо, що Бролар заробляє на цьому тридцять тисяч франків на рік. Крім того, він має інший про-

мисел: своїх клакерів. Флоріна й Коралі його данниці; якби вони йому не платили, їм би не плескали при кожному їхньому виході на сцену.

Лусто пояснював усе це Люсьєнові півголосом, піднімаючись сходами.

— Дивне місто Париж,— сказав Люсьєн, бачачи, як у кожному кутку причаїлась корисливість.

Чистенька покоївка ввела обох журналістів до пана Броларя. Торговець квитками сидів у кріслі в своєму кабінеті коло великого письмового столу; побачивши Лусто, він підвівся. Бролар був у сюртуці з сірого молетону, довгих штанах і червоних туфлях, мов якийсь лікар або адвокат. Люсьєн пізнав у ньому людину з породи багатілих. Звичайне обличчя, на якому позначились оргії, як краплі дощу на брудному даху, хитрючі сірі очі, руки клакера, посивіле волосся й досить глухий голос.

— Ви прийшли, мабуть, у справі панни Флоріни, а цей пан — у справі панни Коралі? — сказав він. — Я знаю вас добре. Не турбуйтеся, пане,— звернувся він до Люсьєна,— я купую практику в „Жімназ“, я дбатиму про вашу коханку й попереджатиму її про штуки, які їй будуть підстроювати.

— Ми не від того, любий Броларе,— сказав Лусто.— Але прийшли ми до вас у справі редакційних квитків до всіх бульварних театрів; я, як головний редактор, а цей пан, як рецензент цих театрів.

— А, так, так! Фіно продав свою газету. Я знаю цю справу. Йому щастить. Наприкінці тижня я влаштовую для нього обід. Якщо ви схочете ласкаво зробити мені честь і приємність прибути на цей обід, ви можете привести й ваших дружин. Буде і весілля, і бенкет. У нас буде Адель Дюпюї, Дюканж, Фредерік дю Пті-Мере і моя коханка панна Міло. Посміємось добре! Вип'ємо ще краще!

— Дюканж, мабуть, у скруті, він програв свій процес.

— Я позичив йому десять тисяч франків, їх поверне мені успіх його „Каласа“. І підіграв же я його! Дюканж здібний, у нього є дані...

Люсьєнові здавалось, що він марить, коли почув, що ця людина береться оцінювати таланти авторів.

— Коралі зробила великі успіхи,— сказав йому Бролар з виглядом компетентного судді.— Якщо вона буде зо мною добра, я потай підтримаю її дебют проти підступів у „Жімназ“. Слухайте. Я посаджу для неї на галереї добре вдягнутих людей, що будуть посміхатись і хвалити її, щоб викликати оплески. Цей спосіб відразу дає жінці становище. Коралі мені подобається, та й ви, мабуть, нею задоволені, вона з почуттям. О, я можу провалити всякого, якщо схочу...

— Алеж полагодьмо спочатку справу з квитками,— сказав Лусто.

— Гаразд, я буду забирати їх у пана першими числами кожного місяця. Пан ваш друг, і я поставлюсь до нього як до вас. У вас п'ять театрів, отже ви матимете тридцять квитків. Це дасть вам франків сімдесят п'ять на місяць. Може бажаєте взяти авансом? — сказав продавець квитків, підходячи до столу й висуваючи шухляду, повну грошей.

— Ні, ні,— сказав Лусто,— хай це залишиться про чорний день...

— Пане,— знову звернусь Бролар до Люсьєна,— цими днями я попрацюю з Коралі, ми з нею порозуміємось.

Люсьєн не без глибокого подиву дивився на кабінет Бролара, де була бібліотека, гравюри, пристойні меблі. Ідучи вітальнею, він і там побачив меблі, хоч не розкішні, але й не бідні. Ідальня здалась йому з усіх кімнат найкраще впорядженою, і він з цього приводу пожартував.

— Алеж Бролар гастроном,— сказав Лусто.— Його обіди згадуються в драматичній літературі, вони цілком відповідають його касі.

— У мене добре вино,— скромно відповів Бролар.— А ось і мої молодці,— скрикнув він, почувши хрипкі голоси й тупіт кроків по сходах.

Виходячи, Люсьєн побачив цілий загін клакерів і торговців квитків; всі вони були в кашкетах, в поношених штанах, в потріпаних сюртуках, з зеленуватими, синястими, брудними, бридкими обличчями шибеників, з довгими бородами, хижими й заразом улесливими очима: страшне плем'я, що живе й плодиться на паризьких буль-

варах, що ранками продає запобіжні ланцюжки, золоті прикраси по двадцять п'ять су, а ввечері плеще під люстрами в театрах,— одно слово, надається до всіх брудних паризьких потреб.

— Ось римляни,— засміявся Лусто,— ось слава актрис і драматургів! Як подивитись зблизька, вона не краща за нашу.

— В Парижі не можна мати ніяких ілюзій,— сказав Люсьєн по дорозі додому.— Тут з усього стягають податок, тут усе продають, усе фабрикують, навіть успіх.

В гостях у Люсьєна мали бути Доріа, директор „Драматичної Панорами“, Матіфа й Флоріна, Камюзо, Лусто, Фіно, Натан, Гектор Мерлен з панею дю Валь-Нобль, Фелісьєн Верну, Блонде, Віньйон, Філіпп Брідо, Марієтта, Жірудо, Кардо й Флорентіна, Біксіу. Він запросив також своїх друзів-братчиків. Мала прийти й танцівниця Туллія, але без свого герцога (казали, що вона не сувора до дю Брюеля), та власники газет, де співробітничали Натан, Мерлен, Віньйон і Верну. Товариства було тридцять душ, більше в їдальні у Коралі не могло вміститись. На восьму годину при світлі люстр меблі, шпалери й квіти в помешканні набули святкового вигляду, перетворюючи цю паризьку розкіш на щось казкове. Люсьєн зазнав незвимовного почуття щастя, задоволеного гонору й надії, бачачи себе тут господарем; він не задумувався про те, хто і як махнув йому чарівним жезлом. Флоріна й Коралі, одягнуті з безумною вишуканістю і мистецькою пишнотою актрис, посміхались провінціальному поетові, як два ангели, що мали відчинити йому двері до палацу Мрій.

Люсьєн наче марив; за кілька місяців його життя так змінило свій вигляд, він так раптово перейшов від крайніх злиднів до крайніх достатків, що іноді його брав неспокій, як людину, що бачить сон і знає, що снить. Проте, в його очах від цієї чудової дійсності світилась певність, яку завидники назвали б самозакоханням.

Він сам теж змінився. Від щоденного щастя він зблід, його погляд набрав вогкого виразу томності; одно слово, за висловом пані д'Епар, у нього був вигляд любимого. Від цього його краса виграла. Його обличчя,

освітлене коханням і досвідом, дихало свідомістю своєї сили й могутності. Нарешті, він стояв віч-на-віч з літературою та суспільством і вважав, що може поводитись переможцем. Цьому поетові, що міркував тільки під тягарем лиха, теперішність здавалась безжурною. Успіх надимав паруси його човна, він мав до послуг потрібне знаряддя своїх намірів: упоряджений дім, коханку, на яку заздрих увесь Париж, екіпаж, нарешті, незліченні кошти свого пера. В ньому перетворились і душа, і серце, і розум; він не думав уже заперечувати засоби, якщо вони дають такі гарні наслідки. Така розкіш дому може справедливо здаватись непевною економістам, що знають паризьке життя, тому не зайве буде показати підвалину, хоч би дуже хистку, на яку спиралось матеріальне щастя актриси та її поета. Камюзо потай наказав постачальникам Коралі давати їй кредит принаймні три місяці. Коні, слуги — все мусіло, як чарами, з'являтися цим двом дітям, що поспішали тішитись і тішились усім з насолодою.

Коралі взяла Люсьєна за руку й повела в їдальню, щоб він заздальгідь побачив увесь її театральний блиск, її пишне накриття, канделябри на сорок свічок, царську добірність десерту і меню, витвору Шеви. Люсьєн поцілував Коралі в чоло, пригорнувши її до серця.

— Я доб'юсь свого, дитинко моя, — сказав він їй, — тоді віддячу тобі за кохання і відданість.

— Он як, — сказала вона, — ти задоволений?

— Я був би надто вимогливий, коли б не був задоволеним.

— А мені ця твоя усмішка — подяка за все, — відповіла вона, наближаючи зміїним рухом свої губи до Люсьєнових.

Тим часом Флоріна, Лусто, Матіфа й Камюзо влаштували столи для карт. Почали сходитись Люсьєнові друзі, бо всі ці люди називали вже себе його друзями. З дев'ятої години до півночі грали в карти. На своє щастя, Люсьєн не знав жодної гри, а Лусто програв тисячу франків і позичив їх у Люсьєна; той не вважав можливим відмовити, бо то ж друг просив у нього ці гроші. Десь коло десятої години з'явився Мішель, Фюль-

жанс і Жозеф. Люсьєн пішов поговорити з ними в кутку. Обличчя їх здавались досить холодними й серйозними, щоб не сказати змушеними. Д'Артез не міг прийти, він кінчав свою книгу. Леон Жіро працював над випуском першого номера своєї газети. Братство послало своїх трьох митців, що могли почувати себе не так незручно, як інші, на цій оргії.

— Ну, діти мої,— сказав Люсьєн трохи звисока,— ви бачите, що „маленький штукар“ може зробитись „великим політиком“.

— Я дуже радий буду, якщо помилився,— сказав Мішель.

— Ти живеш з Коралі, чекаючи кращого? — спитав його Фюльжанс.

— Так,— відповів Люсьєн, намагаючись сказати це наївно.— У Коралі був старий купець, який обожнював її, але вона його прогнала. Я щасливіший за твого брата Філіппа, що ніяк не управиться з Марієттою,— додав він, глянувши на Жозефа Брідо.

— Словом,— сказав Фюльжанс,— ти тепер такий, як усі, і зробиш кар'єру.

— Такий, який для вас лишиться завжди однаковим, хоч у яке становище потрапить,— відповів Люсьєн.

Мішель і Фюльжанс зирнулися і глузливо посміхнулись. Люсьєн побачив це і зрозумів, що його фраза була смішна.

— Коралі надзвичайно гарна! — скрикнув Жозеф Брідо.— Який чудовий можна написати з неї портрет!

— І добра,— сказав Люсьєн.— Слово честі, в неї ангельська вдача. А ти можеш зробити її портрет. Візьми її за модель твоєї венеційки, яку стара жінка приводить до сенатора.

— Всі жінки мають ангельську вдачу, коли люблять,— сказав Мішель Кретьєн.

Ту мить увійшов Рауль Натан і кинувся до Люсьєна в запалі дружби, взяв його за обидві руки й потиснув їх.

— Мій добрий друже, ви не тільки велика людина, але й сердечна, а це трапляється тепер так рідко, як і геній. Ви віддані своїм друзям. Одно слово, я ваш навіки і ніколи не забуду того, що ви зробили мені за цей тиждень!

Люсьєн, не тямлячи себе з радості від улесливих слів того, до кого схилялась слава, глянув на трьох своїх друзів - братчиків з деякою вищістю. До цього вияву почуттів Натана спричинився Мерлен, що дав йому прочитати коректу хвалебної статті Люсьєна, що мала з'явитись другого дня.

— Я згодився написати статтю проти вашої книжки, — сказав йому пошепки Люсьєн, — лише з умовою, що я сам і відповідатиму на неї. Я цілком ваш!

Він знову вернувся до трьох друзів - братчиків, дуже задоволений цією сценою, що цілком виправдувала фразу, з якої сміявся Фюльжанс.

— Хай вийде книжка д'Артеза, і я зможу бути йому корисним. Це одно вже спонукує мене лишатись журналістом.

— А чи вільний же ти? — спитав Мішель.

— Стільки, скільки можна бути вільним, коли ти необхідний, — відповів з удаваною скромністю Люсьєн.

Опівночі гості сіли до столу, і оргія почалась. Розмови були тут багато вільніші, ніж у Матіфа, бо ніхто не підозрював великої різниці в почуттях, що існували між трьома депутатами від братства і представниками газети. Ці молоді уми, такі викривлені звичкою до „за“ і „проти“, почали суперечку й розбивали одне одного жакливими аксіомами газетної юриспруденції, що тоді народжувалась. Клод Віньйон обстоював, що критика мусить зберігати величний характер, і повстав проти тенденції маленьких газет до нападок проти окремих осіб. Він казав, що згодом письменники не зможуть самі себе поважати. Лусто, Мерлен і Фіно відверто боронили цю систему, яка газетярським жаргоном звалася: „брехами“, і запевняли, що вона є спробним каменем для талантів.

— Всі ті, хто витримає такий іспит, справді будуть сильними людьми, — сказав Лусто.

— До того ж, — скрикнув Мерлен, — ушанування великих людей, як і римських тріумфаторів, мусить супроводитись концертом наруг.

— Е, — сказав Люсьєн, — тоді всі, кого лаятимуть, будуть думати, що вони тріумфатори.

— Можна сказати, що це тебе обходить! — скрикнув Фіно.

— А ваші сонети? — сказав Мішель Крет'єн. — Хіба не здобули вони вам тріумфу Петрарки?

— Не без допомоги Лаури, — сказав Доріа, викликавши своїм каламбуром загальну ухвалу¹.

— *Faciamus experimentum in anima vile*², — з усмішкою відповів Люсьєн.

— І лихо тим, кого газети не ганитимуть, кому будуть кидати за першим їхнім твором вінки. Їх поставлять потім, як святих, у ніші, і ніхто більше не зверне на них ніякої уваги, — сказав Верну.

— Їм скажуть так, як сказав Шансене маркізові де Жанліс, що надто закохано дивився на його дружину: „Проходьте, чоловіче, бог дасть“, — сказав Блонде.

— У Франції успіх убиває, — сказав Фіно. — Ми надто заздрі одне до одного, щоб не хотіти забути й інших примусити забути чийсь тріумф.

— Суперечність справді надає життя літературі, — сказав Клод Він'йон.

— Як і в природі, де життя виникає з боротьби двох принципів, — скрикнув Фюльжанс, — перемога одного принципу над другим є смерть!

— Як і в політиці, — додав Мішель Крет'єн.

— Ми щойно це довели, — сказав Лусто. — Доріа цим тижнем продасть дві тисячі примірників книжки Натана. А чому? Тому, що книжку, на яку нападають, будуть і боронити.

— Як же може така стаття, — сказав Мерлен, добуваючи коректу своєї завтрішньої газети, — не допомогти розійтись виданню?

— А прочитайте мені цю статтю, я всюди видавець, навіть за вечерею, — сказав Доріа.

Мерлен прочитав переможну Люсьєнову статтю, якій заплескали всі присутні.

— Хіба ця стаття могла б з'явитися без попередньої? — спитав Лусто.

Доріа витяг з кишені коректу третьої статті і прочитав її. Фіно уважно слухав читання цієї статті, призна-

¹ Каламбур у тому, що „золото“ (*l'or*) і „Лаура“ (*Laure*) вимовляються по-французькому однаково.

² Зробімо лабораторну спробу.

ченої для другого номера його газети. Як редактор, він прибiльшив свій ентузіазм.

— Панове,— сказав він,— якби Боссюе жив за наших часів, він писав би тільки так!

— Я певний цього,— сказав Мерлен.— За наших часів Боссюе був би журналістом.

— За Боссюе II!— сказав Клод Віньйон і підніс свій бокал, іронічно вклоняючись Люсьєнові.

— За мого Хрістофора Колумба!— відповів Люсьєн, підносячи тост за Доріа.

— Браво!— крикнув Натан.

— Це кличка?¹— зло спитав Мерлен, дивлячись разом на Фіно й Люсьєна.

— Якщо ви далі так розмовлятимете,— сказав Доріа,— ми за вами не вженемося, а ці добродії,— додав він, показуючи на Матіфа й Камюзю,— зовсім нічого не зрозуміють. Жарт як бавовна — тонко прясти, вона рветься, сказав Бонапарт.

— Панове,— сказав Лусто,— ми свідки важливого, неймовірного, нечуваного, справді разючого факту. Чи не дивує вас швидкість, з якою наш друг перетворився з провінціала на журналіста?

— Він народився журналістом,— сказав Доріа.

— Діти мої,— сказав тоді Фіно, підводячись з пляшкою шампанського в руці.— Ми всі сприяли й допомагали дебютам нашого амфітріона в його кар'єрі, де він перевищив усі наші сподіванки. За два місяці він склав іспити чудовими, відомими нам статтями. Я пропоную висвятити його на журналіста!

— Вінок з роз йому на знак його подвійної перемоги,— крикнув Віксію, глянувши на Коралі.

Коралі кивнула Беренісі, щоб та пошукала старих штучних квітів з картонок актриси. Як тільки товста покоївка принесла квіти, сплели вінок з роз, а рештою химерно прикрасилися ті гості, що найбільше підпили. Фіно, великий жрець, вилив кілька крапель шампанського на красиву біляву голову Люсьєна й промовив з чарівною поважністю такі священні слова:

¹ Браво — по-італійському — найманий убивця.

— В ім'я Гербового Збору, Застав і Штрафів хрещу тебе журналістом. Хай будуть легкі тобі твої статті!

— І хай оплачують їх, не вираховуючи порожняків! — сказав Мерлен.

Ту хвилину Люсьєн побачив засмучені обличчя Мішеля Кретьєна, Жозефа Брідо і Фюльжанса Рідаля; вони взяли свої капелюхи й вийшли під гул обурення.

— Що за дивні христіани! — сказав Мерлен.

— Фюльжанс був гарним хлопцем, — сказав Лусто, — але вони зіпсували його морально.

— Хто? — спитав Клод Віньйон.

— Молоді люди, що збираються в філософсько-релігійному *musicó*¹ на вулиці Катр-Ван і міркують про призначення людства, — відповів Блонде.

— Хо, хо, хо!

— ... Дошукуються, чи воно тупцяє на місці, чи посту-пує, — продовжував Блонде. — Їм дуже трудно було вибрати між прямою і кривою лінією; біблійний трикутник здавався їм нонсенсом, і тоді в них з'явився якийсь пророк, що висловився за спіраль.

— Коли люди зберуться до купи, вони можуть вигадати ще небезпечніші дурниці, — скрикнув Люсьєн, бажаючи оборонити братство.

— Ці теорії здаються тобі пустими словами, — сказав Фелісьєн Верну, — але буває хвилинка, коли вони перетворюються на постріли з рушниць і на гільйотини.

— Тим часом вони ще шукають, — сказав Біксіу, — лише провіденціального значення шампанського, гуманітарної рації штанів і ту тваринку, що рухає світом. Вони підбирають великих нещасливців, як Віко, Сен-Сімон, Фурьє. Я дуже боюсь, щоб вони не закрутили голову моему бідному Жозефові Брідо.

— Через них Біаншон, мій земляк і шкільний товариш, від мене відвернувся, — сказав Лусто.

— Хіба в них вивчають гімнастику й ортопедію розуму? — спитав Мерлен.

— Можливо, — відповів Фіно, — бо Біаншон з ними плу-тається.

¹ У Голландії назва шинків, де збираються матроси й простолюди („музіко“).

— Чи ба! Все таки він буде великим лікарем,— сказав Лусто.

— Вождем у них, здається, д'Артез,— сказав Натан,— маленький молодий чоловік, що має всіх нас пожерти?

— Це геніальна людина!— скрикнув Люсьєн.

— Я волю краще склянку хересу,— сказав, посміхаючись, Клод Віньйон.

Тут кожен почав пояснювати своєму сусіді свої погляди, а коли розумних людей бере охота самих себе пояснювати й давати ключ до свого серця, то, певне, вони вже добре сп'яніли. Через годину всі гості, ставши найкращими друзями в світі, називали одне одного великими людьми, сильними людьми, людьми, яким належить майбутнє. Люсьєн, як хазяїн, ще зберіг трохи ясності в розумі: він слухав софізми, що вразили його й довершили його деморалізацію.

— Діти мої,— сказав Фіно,— ліберальна партія примушена пожвавити свою полеміку, бо не має чого сказати зараз проти уряду. А ви добре розумієте, як це неприємно опозиції. Хто з вас хоче написати брошурку з вимогою повернути права старшинства, щоб можна було зняти галас проти таємних замірів двору? За брошуру заплатять добре.

— Я,— сказав Мерлен,— це відповідає моїм переконанням.

— Твоя партія скаже, що ти її компромітуєш,— заперечив Фіно.— Фелісьєн, берися ти за цю брошуру. Доріа її видасть, а таємницю її походження ми збережемо добре.

— А скільки за це дають?— спитав Верну.

— Шістсот франків. Ти підпишешся: граф С.

— Гаразд,— мовив Верну.

— Так ви хочете пустити качку і в політику?— спитав Лусто.

— Це справа Шабо, перенесена в сферу ідей,— відповів Фіно.— Урядові приписують певні наміри й нацьковують на нього громадську думку.

— Я завжди глибоко дивуватимусь, як це уряд допускає, щоб керівництво ідеями було в руках таких штукарів, як ми,— сказав Клод Віньйон.

— Якщо міністерство матиме дурість прийняти бій,— сказав знову Фіно,— йому прийдеться круто, а коли воно образиться, питання загостриться і маси будуть проти нього підбурені. Газета ніколи нічим не ризикує там, де влада може все втратити.

— Францію буде зведено нанівець, поки газети не будуть оголошені поза законом,— сказав Клод Віньйон.— А ви день-у-день прогресуете,— звернувся він до Фіно.— Незабаром ви станете єзуїтами, тільки без їхньої віри, сталості, дисципліни і єдності.

Всі вернулись до картярських столів. Свічки скоро зблідли в проміннях світанку.

— Твої друзі з вулиці Катр-Ван були сумні, як засуджені до страти,— сказала Коралі своєму коханцеві.

— Вони були судьями,— відповів Люсьєн.

— Судді бувають веселіші,— сказала Коралі.

Протягом цілого місяця ввесь час Люсьєна був заповнений вечерями, обідами, сніданками, вечірками; його захопив непереможний потік і потяг у вир розваг і легкої праці. Він уже нічого не розраховував. Уміння розраховувати серед усіх ускладнень життя є ознакою великої волі, якою поети й люди слабкі ніколи не відзначаються. Як і більшість журналістів, Люсьєн жив день по дню, витрачаючи гроші в міру того, як одержував їх, не гадаючи навіть про періодичні видатки паризького життя, такі вбійчі для всієї цієї богеми. Одягом і поведженням він конкурував з найвидатнішими тогочасними денді. Коралі, як і всі фанатички, любила прикрашати свого божка. Вона розорялась, щоб здобути своємулюбому поетові елегантне вбрання франтів, яким він заздрив під час своєї першої прогулянки в Тюільрі. Люсьєн мав чудові трості, гарний лорнет, бріліантові запонки, кільця до ранкових галстуків, коштовні перстені й достатню кількість прекрасних жилетів, щоб одягати їх до кольору костюмів. Незабаром він здобув собі славу справжнього денді.

Того дня, як він прибув на запрошення німецького дипломата, його метаморфоза викликала стриману заздрість у присутніх там молодих людей, що були головними представниками царства фешенебельності — де Марсе, Ванде-

неса, Ажюда-Пінто, Максима де Трай, Растіньяка, герцога де Мофріньез, Воденора, Манервіля й інших. Світські чоловіки ревнують одне одного по-жіночому. Графиня де Монкорне й маркіза д'Епар, для якої був улаштований цей обід, сиділи за столом поруч з Люсьеном і обсипали його гречностями.

— Чому ви покинули наше товариство,— спитала його маркіза,— в якому вас збирались так зичливо прийняти й ушанувати? Я маю зробити вам догану! Ви винні мені візит, я його чекаю. Я бачила вас цими днями в Опері, ви не схотіли ні подивитись, ні привітатись.

— Ваша кузина, пані, так рішуче мене відставила...

— Ви не знаєте жінок,— відповіла, уриваючи Люсьена, пані д'Епар.— Ви образили найбільш ангельське серце і найблагороднішу душу, яку я знаю. Ви не знаєте, що хотіла зробити для вас Луїза, і скільки хитрості було в її плані. О! вона б зуміла його здійснити,— сказала вона на мовчазне заперечення Люсьена.— Її чоловік, що тепер умер, як і мав умерти від нестравлення, рано чи пізно мусів вернути їй волю. Як ви думаєте, чи схотіла б вона бути панією Шардон? Титул графині де Рюбанпре вартий був того, щоб його здобути. Кохання, бачите, це великий гонор, але він мусить погоджуватись, особливо в шлюбі, з багатьма іншими гонорами. Хай би я любила вас до нестями, тобто так, щоб з вами одружитись, мені все ж було б дуже важко зватись пані Шардон. Згодьтесь з цим! Ви побачили тепер усі труднощі паризького життя, ви знаєте, якими манівцями треба йти, щоб досягти мети; отже, визнайте, що Луїза сподівалась для невідомої і незабезпеченої людини майже неможливої милості, тому повинна була все врахувати. Ви дуже розумний, але ми, коли любимо, розумніші за найрозумнішого чоловіка. Моя кузина хотіла використати цього смішного Шатле. Я зобов'язана вам великою втіхою, ваші статті проти нього так мене насмішили,— перепинила вона сама себе.

Люсьен не знав, що йому гадати. Пізнавши облуду й зрадливість журналізму, він не знав ще світської зрадливості й облуди. Тому, не зважаючи на свою прозорливість, мав здобути гірку науку.

— Як, пані,— сказав поет, надто зацікавлений,— хіба ви не протегуете Чаплі?

— Але в світі доводиться бути люб'язним з найгіршими ворогами, вдавати, що вам весело з найнуднішими особами, і часто жертвувати про око людське друзями, щоб краще їм прислужитись. Виходить, ви ще зовсім недосвідчений. Як же ви хочете бути письменником, не знаючи світських оман? Якщо моя кузина прикинулась, що жертвує вами ради Чаплі, то хіба не для того, щоб використати для вас його вплив, бо він же у великій ласці в теперішнього міністерства! Тому ми переконали його, що ваші нападки були, певною мірою, йому на користь, щоб мати змогу колись вас помирити. Шатле був нагороджений за ваші пересліди. Де Лупо сказав міністрам: „Поки газети висміюють Шатле, вони дають спокій міністрам“.

— Пан Блонде дав мені надію, що я матиму приємність бачити вас у себе,— сказала йому графиня де Монкорне, поки маркіза покинула Люсьєна міркувати над усім, сказаним нею.— Ви зустрінете в мене кількох художників, письменників і одну жінку, що палко бажає познайомитися з вами, панну де Туш, рідкий талант між особами нашої статі. Ви, певне, буватимете в неї. Панна де Туш, чи коли хочете, Камілла Мопен, має один з найвидатніших салонів у Парижі, вона страшенно багата. Її сказали, що ви такий красивий, як і дотепний, і вона вмирає від бажання вас побачити.

Люсьєн розсипався в подяках і заздро глянув на Блонде. Між жінкою такого роду і якостей, як графиня де Монкорне, і Коралі була така сама різниця, як між Коралі та вуличною жінкою. Особливий чар цієї молоді, красивої і дотепної графині полягав у її надзвичайній білості, властивій північним жінкам. Її мати була вроджена княгиня Шербелова, тому посол перед обідом виявляв до неї найшанобливішу уважність.

Тим часом маркіза скінчила недбайливо обсмоктувати куряче крильце.

— Моя бідна Луїза,— сказала вона Люсьєнові,— так вас любила! Вона звірjala мені свої мрії про майбутнє, якого вам бажала — багато що могла б вона знести, але

як ви зневажили її, вернувши їй листи! Ми прощаємо жорстокості, — щоб образити нас, треба все таки в нас вірити. Але байдужість! Байдужість, це ніби полярна крига, вона все задушує. Погодьтеся самі, що ви втратили скарби з власної вини. Навіщо було рвати відносини? Коли б вона навіть відштовхнула вас, то хіба ж вам не треба робити кар'єру, добитись материного імени? Луїза про все це думала й турбувалась.

— Чому ж вона мені нічого не сказала? — спитав Люсьєн.

— Ох, боже мій, та це ж я порадила їй не звірятись вам! Послухайте, хай це буде між нами, — бачачи вас таким непомітним у світі, я боялась вас, боялась, щоб ваша недосвідченість, ваш необачний запал не зруйнували й не зіпсували її намірів і наших планів. Чи можете ви тепер пригадати себе тодішнього? Признайтесь, ви були б моєї думки, коли б побачили сьогодні свого двійника. Тепер ви зовсім не той, що були. В цьому наша єдина помилка. Проте, чи знайдеться на цілу тисячу одна людина, що сполучала б в собі такий розум і таку дивну здібність ототожнюватися з оточенням? Я не вірила, що ви будете таким дивовижним винятком. Ви так швидко перетворились, так швидко присвятились до всіх паризьких звичаїв, що місяць тому я не пізнала вас у Булонському Лісі.

Люсьєн слухав цю знатну даму з невимовною втіхою: лестиві слова вона поєднувала з таким довірливим, таким ніжним і капризним виглядом, вона, здавалось, так глибоко ним цікавилась, що він, кінець-кінцем, повірив у чудо, подібне до того, яке сталося з ним першого вечора у „Драматичній Панорамі“. Від того щасливого вечора всі йому всміхалися, і він приписував своїй молодості магічну силу й хотів тепер випробувати маркізу й самому не пійматись.

— А які ж були плани, що стали тепер химерами?

— Луїза хотіла здобути в короля наказ, який дозволяв би вам зватися ім'ям і титулом де Рюбанпре. Вона хотіла навіки поховати Шардона. Цей перший успіх, якого легко було досягти тоді й майже неможливо тепер з огляду на ваші переконання, дав би вам багатство. Ви назвете

ці міркування химерами й дрібничками, але ми трохи розуміємось у житті і знаємо, що важить графський титул, коли його носить елегантний, чарівний молодий чоловік. Хай представлять молодим англійкам - мільйонеркам або спадкоємницям — пана Шардона чи графа де Рюбанпре, і вони зроблять два зовсім різні жести. Граф, хоч і заборгований, знайде розкриті серця, його краса буде діамантом у дорогій оправі. А пан Шардон навіть не буде помічений. Не ми створили такі уявлення, вони панують скрізь, навіть серед буржуа. Зараз ви стоїте спиною до багатства. Гляньте на цього молодого чоловіка, віконта Фелікса де Ванденесс, одного з двох королівських секретарів. Король любить талановитих юнаків, а коли де Ванденесс приїхав з провінції, його багаж був не важчий за ваш; крім того, ви тисячу разів дотепніший і талановитіший за нього. Але чи належите ви до знатного роду? Чи маєте ім'я? Ви знаєте де Лупо; його прізвище подібне до вашого, його звуть Шарден. Але він ні за які гроші не продасть свого маєтку в Лупо; колись він буде графом де Лупо, а його внук, можливо, буде вельможею. Якщо ви далі йтимете хибним шляхом, на який ви ступили, то загинете. Подивіться, наскільки розважливіший від вас пан Еміль Блонде. Він співробітничав в газеті, яка підтримує уряд, про нього доброї думки теперішня влада, він може безпечно водитися і з лібералами, бо він людина добромисна; тому він рано чи пізно висунеться вперед, бо зумів вибрати добре і переконання, і прихильних до себе осіб. Ця мила особа, ваша сусідка, уроджена панна де Труавіль, має в своєму роді двох французьких перів і двох депутатів; завдяки своєму імені вона вийшла заміж за багача. У неї великі прийоми, вона набуде впливу і зворухне весь політичний світ ради маленького Еміля Блонде. А до чого доведе вас Коралі через кілька років? До страшної заборгованості і втоми від насолод. Ви погано помістили своє кохання, і погано влаштуєте своє життя. От що говорила мені днями в Опері жінка, яку вам подобається ображати. Сумуючи над тим, як ви зловживаєте свій талант і свою чудову молодість, вона турбувалась не про себе, а про вас.

— Ох! якби це була правда! — скрикнув Люсьєн.

— Яка рація мені казати вам неправду? — сказала графиня, кинувши на Люсьєна гордий і холодний погляд, який знову повернув його в ніщо.

Збентежений Люсьєн не знав, що відповісти; ображена графиня більш не розмовляла з ним. Він теж образився, але почував, що допустився недоречності, й пообіцяв сам собі виправити її. Він обернувся до пані де Монкорне і почав хвалити її Блонде, прибільшуючи якості цього молодого письменника. Графиня була до нього дуже ласкава і, на знак пані д'Епар, запросила його до себе на вечірку; вона спитала його, чи не буде йому приємно побачити там і пані де Баржетон; вона, хоч у жалобі, прийде на вечірку, бо то буде не званий вечір, зійдуться самі тільки друзі.

— Маркіза гадає, — сказав Люсьєн, — що в усьому винний був я; то хіба ж її кузина буде добра до мене?

— Припиніть смішні нападки на неї, які, до речі, компромітують її, зв'язуючи з людиною, з якої вона сама сміється, і ви дуже скоро підпишете з нею мир. Ви думаєте, казали мені, що вона відштовхнула вас; а я була свідком того, як вона журилась, коли ви її покинули. Правда ж, що вона виїхала з провінції з вами і для вас?

Люсьєн дивився на графиню, посміхаючись і не зважаючись відповісти.

— Як ви могли сумніватись у жінці, що принесла вам такі жертви? Крім того, вона така красива й розумна, що її треба любити, не зважаючи ні на що. Пані де Баржетон любила вас не стільки ради вас самих, як за ваш талант. Повірте, жінки закохуються в розум переважно перед красою, — додала вона, глянувши крадькома на Блонде.

В домі посла Люсьєн побачив різницю між великим світом і тим дивним товариством, серед якого він жив останній час. Розкіш там і тут була зовсім відмінна, не збігалася ні в чому. Люсьєнові тут усе було нове й чуже: надто високі кімнати і їх розташування, старовинна позолота, пишні оздоби, строга розкіш аксесуарів. Проте, він уже добре пристосувався і набув звичку до

речей розкоші, тому не виявив ніякого подиву. Тримався він дуже добре; його поведінка була далека від само-впевненості й пики, але так само й від догодливості й приниженості. Поет подобався всім, хто не мав причини бути до нього недоброзичливим, як ті молоді люди, що заздрили його раптовій появі у великому світі, його красі й успіхові. Виходячи зза столу, він подав руку пані д'Епар, і вона прийняла її. Побачивши, що маркиза ласкава до Люсьєна, Растіньяк підійшов до них, назвався його земляком і нагадав про їхню зустріч у пані дю Валь-Нобль. Молодий дворянин, здавалось, хотів заприятитися з великою людиною своєї провінції, бо запросив його приїхати колинебудь уранці до нього на сніданок, і запропонував його тоді познайомити з велико-світською молоддю.

— І наш любий Блонде буде в мене, — сказав Растіньяк.

Посол теж підійшов до групи, де стояли маркиз де Ронкероль, герцог де Реторе, де Марсе, генерал де Монриво, Растіньяк і Люсьєн.

— Дуже добре, — сказав він з німецькою добродушністю, під якою ховалось небезпечне лукавство, — що ви помирились з пані д'Епар; ви зачарували її, а ми знаємо, — сказав він, глянувши на всіх чоловіків навколо, — як трудно їй сподобатись.

— Це так, але вона обожнює дотепність, — сказав Растіньяк, — а в мого блискучого земляка її хоч продавай.

— Скоро він побачить, який невігідний у нього продаж, — жваво сказав Блонде. — Він прийде до нас і незабаром буде нашим.

Навколо Люсьєна знявся цілий хор на цю тему. Серйозні особи кинули деспотичним тоном кілька глибоких речень, молоді люди глузували з ліберальної партії.

— Я певен, — сказав Блонде, — що він просто кинув чіт чи лишка на праву й ліву партію. А тепер уже вибиратиме.

Люсьєн засміявся, згадавши сцену з Лусто в Люксембурзькому саді.

— Він узяв собі за проводиря, — продовжував Блонде, — такого Етьєна Лусто, бретера маленької газетки, який у газетному стовбці бачить тільки монету в сто су. Її

політика полягає в надіях на поворот Наполеона і на вдячність і патріотизм панів з лівої партії, що здається мені ще безглуздішим. Як Рюбанпре, Люсьєн мусить мати аристократичні нахили; як журналіст, він мусить стояти за уряд, інакше ніколи не буде ні Рюбанпре, ні генеральним секретарем.

Люсьєн викликав загальне здивовання, коли на пропозицію посла взяти участь у вісті, признався, що не вміє грати.

— Друже мій, — сказав йому на вухо Растіньяк, — того дня, як ви схочете приїхати до мене на скромний сніданок, приїздіть якнайраніше. Я навчу вас грати у віст. Ви ганьбите наше королівське місто Ангулем, і я, повторюючи слова Таллейрана, скажу вам, що ви готуєте собі дуже сумну старість, якщо не знаєте цієї гри.

Лакей доповів про де Лупо, рекетмейстера, що був у милості й робив таємні послуги міністерству, хитру й честолюбну людину, яка всюди вміла пролізти. Він уклонився Люсьєнові, бо вже зустрічався з ним у пані дю Валь-Нобль, і його вітання здавалось дружнім, будучи розраховане на те, щоб звабити Люсьєна. Побачивши тут молодого журналіста, цей політик, що з усіма був приятель, щоб кожного при нагоді використати, зрозумів, що Люсьєн у світі здобуде такий же успіх, як і в літературі. Він відчув честолюбця в цьому поетові і зразу почав запевняти його в своїй дружбі й зацікавленості ним, щоб зміцнити їхнє знайомство й ошукати Люсьєна своїми обіцянками та словами. Правилем де Лупо було пильне вивчення тих, кого він хотів здихатись, коли вбачав у них суперників.

Отже, Люсьєна в світі прийняли добре. Він зрозумів, що зобов'язаний цим герцогові де Реторе, німецькому послові, пані д'Епар і пані де Монкорне. Перед відходом він поговорив ще хвилин кілька з кожною з них і розгорнув перед ними всю принадність свого розуму.

— Яке фатівство! — сказав де Лупо маркізі, коли Люсьєн попрощався з графинею.

— Він зіпсується раніше, ніж дозріє, — сказав маркізі де Марсе, посміхаючись. — Певне, ви маєте якісь таємні причини так крутити йому голову.

В кареті на подвір'ї Люсьєн знайшов Коралі, що його чекала, і був зворушений такою уважністю. Він розповів їй усі свої вражіння від вечірки. На велике його здивування, вона цілком прихильно поставилась до нових ідей, що вже заворушились у його голові. Вона гаряче захочувала його стати під прапор міністерської партії.

— З лібералами заробиш хіба стусанів, — сказала вона, — вони все змовляються, вони вбили герцога Беррійського. Хіба вони повалять колинебудь уряд? Ніколи! З ними ти нічого не здобудеш, а з протилежною партією ти станеш графом де Рюбанпре. Ти зможеш зробити великі послуги державі, дістати титул пера Франції, одружишся з багатою жінкою. Робись крайнім правим. До того ж, бути правим вимагає добрий тон, — додала вона, вживаючи слова, що було для неї чимсь найвищим. — Валь-Нобль, у якої я обідала, сказала мені, що Теодор Гайяр уже напевне засновує роялістську газетку під назвою „Ревей“, щоб протиставити її жартам вашої газети та „Міруар“. За її словами, пан де Вілель і його партія менш як за рік будуть міністрами. Скористайся цією зміною міністерства, ставши близьким до них, поки вони ще ніщо. Але не говори нічого про це Етьєнові й іншим твоїм друзям, бо вони здатні підстроїти тобі штуку.

Через тиждень Люсьєн з'явився до пані де Монкорне, де зазнав жорстокого хвилювання, побачивши жінку, яку колись так кохав і якій його жарти простромили серце. Луїза теж цілком перетворилась. Вона стала тим, чим мусіла б бути, якби не жила в провінції — знатною дамою. В її жалобі була привабність і вишуканість, якими відзначаються щасливі вдови. Люсьєн подумав, що він теж спричинився до цього кокетливого вигляду, і не помилився. Але він покуштував, як людожер, свіжого м'яса, тому цілий вечір вагався між прекрасною, закоханою і любосною Коралі і сухою, гордовитою і жорстокою Луїзою. Він не міг зважитись, не міг пожертвувати актрисою для знатної дами. Цієї жертви пані де Баржетон, що знову загорілась коханням до Люсьєна за його красу й дотепність, чекала цілий вечір, але так і лишилася з своїми лукавими словами, з своїми кокет-

ливими мінами без відповіді і вийшла з вітальні з непереможним бажанням помститись.

— Що ж, любий Люсьєн, — сказала вона йому ласкаво з суто паризькою грацією і благородством, — ви мусіли бути моєю гордістю, а ви взяли мене за першу жертву. Я пробачила це вам, моя дитино, думаючи, що в такій помсті є рештки кохання.

Цим одним реченням у супроводі величного жесту пані де Баржетон вернула собі своє колишнє місце. Люсьєн гадав, що він тисячу разів невинний, а тепер почував себе винуватим. Не здіймалось питання ні про жахливий прощальний лист, яким він розірвав стосунки, ні про мотиви розриву їх. Великосвітські жінки мають чудове вміння зменшувати свої провини, висміюючи їх. Вони можуть і вміють усе змити одною посмішкою, одним запитанням, вдаваним здивованням. Вони нічого не пам'ятають, усе пояснюють, дивуються, питають, доводять, заперечують і, кінець-кінцем, зводять із себе провини, як зводять невеличким чищенням плями: ви бачили їх чорними, а через хвилину вони стають білими й невинними. Щождо вас, то ви дуже щасливий, якщо не почуваете себе винним у невинному злочині. Тут мить Люсьєн і Луїза згадали свої колишні ілюзії, заговорили дружньою мовою. Але Люсьєн, сп'янілий від задоволеного самолюбства, сп'янілий від Коралі, яка, треба сказати, робила його життя легким, не зумів виразно відповісти на запитання, яке з непевним зітханням поставила йому Луїза: „Чи щасливий ви?“ Меланхолійне „ні“ зробило б його багатим. А він уважав дотепним змалювати Коралі; сказав, що вона кохає його ради нього самого, одно слово, говорив усякі дурниці закоханих людей. Пані де Баржетон закусила губи. Все було сказане.

Пані д'Епар підійшла разом з пані де Монкорне до своєї кухні. Люсьєн відчув себе героєм вечора. Його ласкали, шанували, бавили ці три жінки, які заплутали його надзвичайно вміло. Отже, його успіх у гордому й блискучому світі був не менший, ніж у журналістиці. Красуня панна де Туш, така знаменита під ім'ям Камілли Мопен, якій представила Люсьєна пані д'Епар і пані

де Баржетон, запросила його на обід в одну з своїх серед; вона була, здавалось, зворушена його красою, про яку ішла заслужена слава. Панна де Туш висловила це своє захоплення наївно, весело і з поривом поверхової приязні, на яку часто ловляться всі, хто не знає гаразд паризького життя, такого жадібного на новини через звичку до безнастанних утіх.

— Якби я їй сподобався так, як вона мені, — сказав Люсьєн Растіньякові й де Марсе, — ми скоротили б роман...

— Ви надто добре вмієте обоє писати романи, щоб хотіти їх переживати, — відповів Растіньяк, — хіба можуть письменники любити одне одного? Завжди мусить прийти хвилина, коли вони починають говорити одне одному ущипливості.

— Не погана у вас мрія, — сміючись сказав йому де Марсе. — Ця чарівна дівчина, правда, має вже тридцять років, алеж і коло вісімдесят тисяч ліврів ренти. Вона мило капризна, а краса її такого роду, що зберігається довго. Коралі — маленька дурка, любий мій, вона добра лише на те, щоб створити вам становище, бо молодому чоловікові не годиться бути без коханки. Але якщо ви не здобудете доброї перемоги в світі, актриса, кінець-кінцем, вам тільки шкодитиме. Ну бо, любий мій, відтрутій Конті, що зараз співатиме разом з Каміллою Мопен. За всіх часів поезія завжди мала перевагу перед музикою.

Коли Люсьєн почув панну де Туш і Конті, всі його сподіванки розвіялись.

— Конті дуже гарно співає, — сказав він де Лупо.

Люсьєн знову підійшов до пані де Баржетон, яка повела його до вітальні, де була маркіза д'Епар.

— Що ж, бажаєте ви взяти участь у його долі? — спитала пані де Баржетон у своєї кузини.

— Хай же пан Шардон, — сказала маркіза ніжно й разом зухвало, — поставить себе в таке становище, щоб ним можна було, без шкоди для себе, піклуватися. Якщо він бажає здобути наказ, який дозволить йому змінити жалюгідне батькове прізвище на материне, то чи не мусить він, принаймні, належати до нашої партії?

— Не мине двох місяців, як я все це влаштую, — відповів Люсьєн.

— Тоді я побачуся в цій справі з моїм батьком і дядьком, які перебувають при королі й поговорять про вас із канцлером.

Дипломат і обидві жінки чудово зрозуміли вразливе місце Люсьєна. Поет, захоплений аристократичною розкішшю, терпів невимовні муки, коли його називали паном Шардоном, тоді як до вітальні заходили тільки титуловані люди з голосними прізвищами.

Ці муки повторювались скрізь, де він з'являвся наступними днями. До того ж, він зазнавав неприємного почуття і тоді, коли вертався до своєї професії після відвідання великого світу, де він міг пристойно з'являтися завдяки екіпажу Коралі і її слугам. Він навчився їздити верхи, щоб скакати конем поруч з екіпажем пані д'Епар або панни де Туш чи графині де Монкорне, тобто досягнувши, чому так заздрив першими днями після прибуття в Париж. Фіно дуже охоче дістав своєму співробітникові безплатний квиток в Оперу; Люсьєн провів там багато вечорів і став належати з того часу до спеціального товариства елегантних молодих людей тієї доби. Віддаючи сніданок де Растіньякові і своїм великосвітським друзям, Люсьєн зробив велику помилку. Він улаштував його в Коралі. Він був надто молодий, надто поет і надто довірливий, щоб знати деякі відтінки поведження. Чи могла навчити його жити актриса, чудова дівчина, але без ніякого виховання? Провінціал якнайвиразніше показав усім цим молодим людям, неприхильним до нього, єдність своїх інтересів з актрисою, — єдність, якій кожен молодий чоловік потай заздрить і яку кожен ганьбить. Найжорстокіше глузував з цього того ж вечора де Растіньяк; він хоч і тримався в світі подібними ж способами, але так уміло ховав це, що міг назвати наклепом всякий поговор про себе. Незабаром Люсьєн навчився грати у віст, і гра стала його пристрастю. Коралі, аби тільки уникнути всякого соперництва, не тільки не спиняла його, а потурала йому в розвагах із сліпою відданістю цілосного почуття, яке живе тільки теперішнім і жертвує всім, навіть майбутнім, ради насолоди поточної хвилини.

В характері справжнього кохання завжди є багато спільного з дитинством — та сама нерозважність, необачність, марнотратство, сміх і сльози.

Тієї доби в Парижі процвітало товариство гулящих молодих людей, багатих і бідних, що звались жуїрами; вони справді жили неймовірно безжурно, були митцями поїсти і ще більшими — випити. Смітячи грішми, пересипаючи своє не божевільне навіть, а скажене життя найзухвалішими жартами, вони не спинялись ні перед якими перешкодами й славились своїми штуками, які не переходили, проте, певних меж; їхні витівки були оригінальні й дотепні, тому не можна було їх не прощати. В цьому факті якнайкраще виявилось, на який ілотизм засудила Реставрація французьку молодь. Юнаки не знали, де їм подіти свої сили; вони віддавали їх не тільки на журналізм, змови, літературу й мистецтво, а ще й марнували їх у найдивовижніших ексцесах, настільки багато соків і плодющої могутності було в молодій Франції. Ця прекрасна молодь, коли вона була працююча, бажала влади і втіхи; коли була художньо обдарована — бажала скарбів; коли не мала чого робити — хотіла розпалити свої пристрасті; так чи так вона прагнула знайти собі місце, а політика не давала їй місця ніде. Всі ці жуїри були людьми з великими здібностями; деякі з них цілком утратили їх у цьому знесильному житті, інші зберегли. Найбільш знаменитим і дотепним з усіх цих жуїрів був Растіньяк, який під керівництвом де Марсе ступив, кінець - кінцем, на шлях серйозної кар'єри і згодом відзначився. Жарти цих молодих людей здобули таку гучну славу, що дали навіть сюжет для кількох водевілів. Люсьєн, якого в це коло марнотратців увів Блонде, засяв у ньому поруч Біксіу, невгамовного глузівника й одного з найзлостивіших дотепників того часу. Протягом цілої зими життя Люсьєна було безнастанним бенкетом з перервами на легку газетну працю; він писав далі серію своїх статейок і робив величезні зусилля над собою, щоб врядигоди подати кілька сторінок справді продуманої критики. Але праця була винятком, поет віддавався їй лише під тиском невідкладної потреби: сніданки, обіди, прогулянки, світські вечірки, картярство

забирали весь час, а Коралі пожирала решту. Люсьєн заборонив собі думати про завтра. До того ж, він бачив, що його так звані друзі поводитися достоту так, як він, — дорого оплачувані проспекти, премії за деякі статті, потрібні для сміливих спекуляцій, дозволяли їм жити безжурно й не думати про майбутнє. Люсьєн був прийнятий у журналізмі й літературі, як рівний, але скоро він побачив непоборні труднощі до того, щоб над кимсь піднятися: кожен погоджувався мати його за рівного, ніхто не хотів допустити його стати вище. Отже, потроху він відмовився від літературної слави, повіривши, що політичну кар'єру зробити легше.

— Інтрига збурює проти себе менше пристрастей, ніж талант, її глухі підступи не збуджують нічиєї уваги, — сказав йому одного дня Шатле, з яким Люсьєн уже помирився. — І взагалі, інтрига вища за талант: вона з нічого робить щось, а величезні можливості таланту здебільшого несуть людині тільки лихо.

В цьому буйному, розкішному житті, де новий день завжди заставав попередній серед оргій і ніколи не знаходив обіцяної роботи, Люсьєн пильнував своєї головної мети: він часто бував у світі, упадав за пані де Баржетон, маркізою д'Епар та графинею де Монкорне й не пропускав жодної вечірки в панни де Туш; приїжджав у світ з якоїсь прогулянки або з обіду в письменників чи в видавців, а з салонів ішов просто на вечерю, влаштовану в наслідок якогонебудь парі; паризька розмова і гра проглинали рештку його думок і сил, що залишались від надмірних утіх. Поет утратив уже ясність розуму і розсудливість, необхідні для спостережень і тактовності, яку вискочні мусять щохвилини виявляти; він не міг розібрати, коли пані де Баржетон вертається до нього й коли знову ображено відходить, коли прощає його, а коли засуджує. Шатле помітив, що в його суперника ще лишаються шанси, і став Люсьєнові другом, щоб тримати його в марнотратстві, в якому поет губив свою енергію. Растіньяк, що заздрив своєму землякові і вбачав, до того ж, у бароні певнішого й кориснішого співника, ніж Люсьєн, став на сторону Шатле. Тому через кілька день після побачення ангулемських Петрарки

й Лаури, Растіньяк за розкішною вечерею в Роше де Канкаль помирих поета з старим імперським красуном.

Люсьєн, що завжди вертався ранком, а вставав удень, не міг опиратись домашньому й послужливому коханню. І його воля, раз-у-раз розснажувана лінощами, які робили його байдужим до чудових намірів, задумуваних у хвилини, коли він бачив своє справжнє становище, ослабла остаточно й згодом не напружувалась навіть під важким тиском злиднів. Ніжна й лагідна Коралі спочатку дуже раділа розвагам Люсьєна й заохочувала його до марнотратства, сподіваючись, що воно ще більше його прив'яже до неї; одначе їй вистачило мужності порадити йому не забувати праці, і кілька разів вона змушена була йому сказати, що він мало заробив за місяць. Коханці заборгувались з страшною швидкістю. Тисячу п'ятсот франків, що лишились від гонорару за „Стокротки“, і перші п'ятсот франків, зароблені Люсьєном, блискавично зникли. За три місяці статті давали поетові не більше, як тисячу франків, а йому здалось, що він працював надмірно. Одначе, Люсьєн уже перейняв у жуїрів легковажні погляди на борги. Борги гарні лише в молодих людей до двадцяти п'яти років; пізніше боргів ніхто не виправдує. Варто зазначити, що деяким справді поетичним, але слабовольним натурам, які віддаються почуттям, щоб потім втілити їх у образи, глибоко бракує неодмінного для кожного спостережника морального чуття. Поетам більше подобається самим діставати вражіння, ніж вивчати механізм почуттів у інших. Тому Люсьєн не розпитував жуїрів, де поділися ті з них, що зникли; він не думав також про майбутнє цих гаданих друзів, у яких була то спадщина, то певні сподіванки, то визнаний уже талант, то непохитна віра в свою долю й намір обійти закони. Люсьєн вірив у своє майбутнє, покладаючись на глибокі аксіоми Блонде: „Кінець - кінцем, усе полагоджується“. — „Хто нічого не має, той нічим не ризикує“. — „Ми можемо втратити лише достатки, яких добиваємось“. — „Пливучи за водою, кудись та допливеш“. — „Людина з головою, буваючи в світі, забагатіє, коли схоче“.

За цю зиму, таку багату на розваги, Теодор Гайяр

і Гектор Мерлен підшукали капітал для заснування „Ревей“, якого перший номер вийшов тільки в березні 1822 року. Справа ця обговорювалась у пані дю Валь-Нобль. Ця елегантна й дотепна куртизанка, що говорила, показуючи свої розкішні покої: „Ось рахунки тисячі й одної ночі¹“ мала певний вплив на банкірів, вельмож і письменників роялістської партії, які звичайно збиралися в її салоні обговорювати справи, яких ніде інде не можна було обговорити. Правою рукою Гектора Мерлена, якому було обіцяне редакторство в „Ревей“, мав бути Люсьєн, який став його інтимним другом і якому так само обіцяний був фельетон в одній з міністерських газет. Зміна фронту в становищі Люсьєна готувалась нишком і поволі серед утіх його життя. Ця дитина вважала себе великим політиком. Приховуючи цю зміну, Люсьєн покладав великі надії на міністерські щедроти, сподіваючись упорядкувати свої рахунки й розвіяти таємні турботи Коралі. Актриса таїла свою скруту з незмінною посмішкою, але більш рішуча Береніса говорила про неї Люсьєнові. Як і всі поети, ця велика людина в зародку вболівала хвилинами над лихом, обіцяла працювати, але забувала свої обіцянки й топила в гульні скороминущу турботу. Коли Коралі бачила хмари на чолі свого коханця, вона лаяла Беренісу й казала своєму поетові, що все налагодиться.

Пані д'Епар і пані де Баржетон чекали навернення Люсьєна, щоб випросити через Шатле, казали вони, в міністра жаданий приказ про зміну прізвища. Люсьєн обіцяв присвятити свої „Стокротки“ маркізі д'Епар, яка, здавалось, була дуже задоволена таким відзначенням, бо це робилось дуже рідко, відколи поети стали силою. Коли Люсьєн приходив до Доріа й питав у нього, як іде справа з його книжкою, видавець завжди виставляв йому важливі заперечення проти того, щоб пускати книжку в друк. То в Доріа була та чи інша поважна справа, яка забирала весь його час; то він видавав новий том Каналіса, з яким не варто сваритись; то в друку було друге

¹ Французькою мовою слова казка (conte) і рахунок (compte) вимовляються однаково.

видання „Міркувань“ Ламартіна, а двом важливим збіркам поезій не треба разом виходити. До того ж, автор мусить цілком покладатись на свого видавця. Одначе, Люсьєн зайшов у таку скруту, що вдався до Фіно і взяв аванс під свої статті. Коли ж поет-журналіст розповідав за вечерею друзям-жуїрам про своє становище, вони топили його сумніви в хвилях шампанського, замороженого жартами. Борги! Не буває сильної людини без боргів! Борги свідчать про задоволені потреби, про вимогливі пороки. Людина доходить мети лише під залізним тиском необхідності.

— Великим людям — вдячний ломбард! — кричав йому Блонде.

— Всього бажати — все позичати, — казав Біксіу.

— Ні, все позичати — все мати, — відповідав де Лупо. Жуїри вміли довести цій дитині, що борги будуть для нього золотими острогами, якими він піджене коней, впряжених у колісницю його долі. Тут, звичайно, завжди фігурував Цезар з своїми сорока мільйонами боргів і Фрідріх II, що одержував від батька лише дукат на місяць, одно слово, всі відомі шкідливі приклади великих людей, показних з боку їхніх пороків, а не з боку їхньої всемогутності, відваги й задумів! Кінець-кінцем, екіпаж, коні й усе рухоме майно Коралі кредитори описали за борги, які в цілому становили суму до чотирьох тисяч франків. Коли Люсьєн звернувся до Лусто й попросив його віддати позичену йому тисячу франків, Лусто показав йому судові акти, які доводили, що становище Флоріни було таким самим, як і Коралі. Але вдячний Лусто запропонував йому вжити потрібних заходів, щоб улаштувати видання „Стрільця Карла IX“.

— Як же дійшла до цього Флоріна? — спитав Люсьєн.

— Матіфа злякався, — відповів Лусто, — і ми його втратили. Та якщо Флоріна схоче, він дорого заплатить за свою зраду. Я розкажу тобі всю справу.

Через три дні після цієї марної спроби добути в Лусто гроші, зажурені коханці снідали коло каміна в своїй гарненькій спальні. Береніса засмажила їм яєчню в каміні, бо куховарка, кучер і слуги вже були звільнені. Всі меблі були описані, на господарстві не лишилось жод-

ної срібної, золотої чи взагалі коштовної речі; всі вони обернулись на ломбардні квитанції, що складали маленький, але дуже повчальний томик *in octavo*¹. Береніса зберегла два срібні прибори. Газетка робила надзвичайну послугу Люсьєнові й Коралі, затримуючи коло них кравця та модисток, що боялись розгнівати журналіста, який міг пробрати їхні установи. Під час сніданку увійшов Лусто й крикнув:

— Ура! Хай живе „Стрілець Карла IX“! Я загнав на сто франків книжок, діти мої, — сказав він, — поділимося!

Він віддав п'ятдесят франків Коралі й послав Беренісу за тривкішим сніданком.

— Учора з Гектором Мерленом обідали у видавців і майстерними підступами підготували продаж твого роману. Ти, мовляв, ведеш переговори з Доріа, але Доріа скупиться, дає тобі за дві тисячі примірників лише чотири тисячі франків, а ти хочеш шість. Ми тебе зробили вдвоє вищим за Вальтер Скотта. О, ти носиш у собі незрівнянні романи! Ти даєш не одну книжку, а цілу книжну справу, ти автор не одного більш-менш талановитого твору, а цілої збірки їх. Це слово „збірка творів“ влучила добре. Отже, не забувай своєї ролі: у твоєму портфелі лежить „Королівна, або Франція за Людовіка XIV“, „Котійон I, або перші дні Людовіка XV“; „Королева і Кардінал, або картина Парижа часів Фронди“, „Син Кончіні, або інтрига Рішельє“!.. Ці романи будуть оголошені на обгортці, аж поки не стануть знаменитими, і тоді автор стає більш відомим по ненаписаних творах, ніж по написаних. „Друкуються“ — це літературний заставний лист! Ну ж бо, посміємось трохи! От і шампанське. Ти сам розумієш, Люсьєн, що у видавців очі вирячились, як ці блюдка... До речі, в тебе ще є блюдка?

— Їх забрано, — сказала Коралі.

— Так, розумію й продовжую. Побачивши один твій рукопис, видавці повірять в існування всіх інших. Ти знаєш, видавці в тебе питають рукопис і вдають, що вони його читають, бо коли б вони читали, то ніколи

¹ На одну восьму великого друкарського зркуша.

не друкували б стільки книжок. Ми з Гектором натякнули їм, що ти погодишся віддати їм за п'ять тисяч франків три тисячі примірників на два видання. Дай мені рукопис „Стрільця“. Післязавтра ми снідаємо в цих видавців і втиснемо їм твого рукописа.

— Хто вони такі? — спитав Люсьєн.

— Два спільники, добрі хлопці, досить покладливі в справах, на прізвище Фандан і Кавальє. Один з них колишній старший прикажчик книгарні Відаля і Поршона, другий — найспритніший агент з набережної Августинців. Торгують вони обидва вже рік. Вони втратились трохи, випустивши кілька перекладних романів з англійської мови, а тепер хочуть спробувати ще саморідних. Ходить погolosка, що ці два торговці друкованим папером ризкують лише на чужі капітали, але, гадаю, тобі байдуже, кому належать гроші, які ти одержиш.

Через день обидва журналісти були запрошені снідати на вулицю Серпант, в той квартал, де жив колись Люсьєн і де досі на вулиці Арп держав свою кімнату Лусто. Зайшовши по нього, Люсьєн застав його в такому самому стані, як того вечора, коли його введено в літературне коло, але тепер він уже ніяк цьому не здивувався. Він виховався і розумів порочність журналістського життя. Великий провінціал уже одержав і програв у карти гонорар не однієї статті і разом з тим утратив охоту їх писати. Не один уже стовбець написав він за тим способом, якого навчив його Лусто, коли вони їхали фіакром з вулиці Арп до Пале-Рояля. Потрапивши в залежність від Барбе та Брoлара, Люсьєн торгував книжками й театральними квитками; він не спинявся вже ні перед якою похвалою, ні перед якою ганьбою; він навіть радів зараз, що витягне з Лусто все можливе перед тим, як показати спину лібералам. Він бажав напасти на них тим дужче, чим краще він їх вивчив. Лусто своєю чергою одержував коштом Люсьєна п'ятсот франків готівкою від Фандона й Кавальє, як комісійне за знайдення Вальтер Скотта для цих двох видавців, які такого Вальтер Скотта шукали.

Видавництво Фандана й Кавальє було одним з тих, що закладаються без будьякого капіталу, як закладались

тоді, та й завжди будуть закладатися видавництва, якщо паперові фабрики й друкарні відкриватимуть їм кредит на той час, поки вони метнуть сім-вісім карт, які зветься виданнями. Тоді, як і тепер, авторам платили векселями строком шість, дев'ять місяців і рік; така оплата базувалась на самій природі продажу, що відбувався між книгарями за допомогою векселів ще на довший строк. Так само платили видавці й папероторговцям та друкерам, маючи таким чином протягом року безплатно в своїх руках цілу книгарню, тобто десятків зо два творів. Два-три з них мали успіх, прибуток з вигідних справ покривав утрати на невдалих, отак і тримались вони всі, випускаючи книжку по книжці. Якщо всі операції були сумнівні або, на їхнє лихо, гарна книжка розходилась довго після того, як її оцінив справді серйозний читач; якщо трудно було дисконтувати векселі й доходило до банкрутства, вони спокійно подавали судові свій баланс без ніяких турбот, будучи наперед готовими до таких наслідків. Отже, всі шанси були на їхній стороні; на обширному, зеленому полі спекуляції вони грали на чужі, а не на власні капітали. В такому становищі були й Фандан з Кавальє. Кавальє приніс свою спритність, Фандан долучив до неї свою вправність. Спілчанський капітал, що цілком заслужував своєї назви, складався з кількох тисяч франків, на превелику силу заощаджених їхніми ксханками; з цих коштів вони призначили самі собі чимале утримання й сумлінно витрачали його на обіди журналістам та письменникам і на театр, де, казали вони, робляться справи. Ці напівшахраї обидва славились за ділків; але Фандан був хитріший за Кавальє. Гідний свого прізвища, Кавальє¹ роз'їжджав по провінції, а Фандан керував у Парижі. Ця спілка була тим, чим вона завжди буде між двома видавцями: дуеллю.

Компаньйони займали перший поверх одного з старих будинків на вулиці Серпант; контора видавництва містилась у кінці великих зал, обернутих на крамницю. Вони видрукували вже багато романів, як от: „Північна Башта“, „Купець з Бенареса“, „Фонтан коло надгробка“,

¹ Кавальє — вершник, кавалерист.

„Техелі“, романів англійського письменника Голта, який французам не сподобався. Великий успіх Вальтер Скотта так притяг увагу видавців до англійського письменства, що вони, як справжні нормани, взялись завойовувати Англію і шукали в ній Вальтер Скотта так само пильно, як інші підприємці шукали згодом асфальту в кременистому ґрунті, нафти по багновищах і прибутків у запроєктованих ще тільки залізницях. Найбільше безглуздя паризької торгівлі полягає в бажанні знайти успіх у подібностях, тоді як він полягає в противенствах. Особливо в Парижі успіх побиває успіх. Отже, під назвою „Стрільці, або Росія тому сто років“ Фандан і Кавальє сміливо поставили великими літерами „у дусі Вальтер Скотта“. Фандан і Кавальє жадали успіху: гарна книга допомогла б їм збути й інші паки друкованого паперу; до того ж, їх надто спокушала перспектива мати статті в газетах, на той час запоруку продажу книжок, бо тоді дуже рідко книжку купували ради її дійсної вартості, а друкували майже завжди з причин, незалежних від її якостей. Фандан і Кавальє бачили в Люсьєні журналіста, а в творі його — лише річ, продаж перших примірників якої може полегшити закінчити місяць.

Журналісти застали видавців у їхньому кабінеті; договір уже був заготовлений, векселі підписані. Така швидкість здивувала Люсьєна. Фандан був маленький, сухенький чоловічок, що нагадував калмика, з понурим обличчям, низьким чолом, кирпатим носом, стуленими губами, жвагими чорними очима, правильними рисами, брудним кольором обличчя й голосом, схожим на розбитий дзвін — одно слово, мав вигляд викінченого шахрая. Він компенсував усі ці свої вади медяною мовою і за допомогою солодких слів досягав мети. Кавальє, огрядний хлопець, що більше скидався на кондуктора диліжанса, ніж на видавця, був білявий, червонолиций, товстоший і балакучий, як справжній комвоаяжер.

— Нам нема чого сперечатись, — сказав Фандан до Люсьєна й Лусто. — Я прочитав роман, він дуже літературний і так нам підходить, що я вже віддав рукопис до друкарні. Договір складений на підставі ваших побажань; ми взагалі ніколи не порушуємо умов, на які

згодились. Векселі наші на шість, дев'ять і дванадцять місяців; вам здисконтують їх дуже легко, а ми повернемо вам дисконт. Ми залишили за собою право змінити назву роману; нам не подобається „Стрілець Карла ІХ“: він не досить зацікавлює читача; було кілька королів на ім'я Карл, а за середньовіччя було безліч усяких стрільців. От, якби ви сказали: „Солдат Наполеона“! А „Стрілець Карла ІХ“... Кавальє, довелося б читати курс історії Франції щоразу, коли йому треба було б продати в провінції один примірник.

— Якби ви знали, з ким нам доводиться вести справи!— скрикнув Кавальє.

— Краще було б „Варфоломіївська ніч“,— зауважив Фандан.

— „Катерина Медічі, або Франція за Карла ІХ“ більш нагадувало б назву Вальтер Скотта,— додав Кавальє.

— Одно слово, ми це вирішимо остаточно, коли роман буде надрукований,— сказав Фандан.

— Як хочете,— погодився Люсьєн,— аби тільки назва мені подобалась.

Договір прочитали, підписали, видали копії, і Люсьєн з незрівняним задоволенням поклав векселі в кишеню. Тоді всі четверо пішли нагору до Фандана, де на них чекав шаблонний сніданок: устриці, біфштекс, нирки з шампанським і сир брі. Але до цих страв були чудові вина, їх здобув Кавальє через знайомого йому комівожера-виноторговця. Коли сідали до столу, з'явився друкар, якому було доручено друкувати роман Люсьєна. Він прийшов показати Люсьєнові коректу перших аркушів його книжки.

— Ми хочемо якнайшвидше видрукувати роман,— сказав Фандан Люсьєнові. — Ми покладаємо великі надії на вашу книжку; нам до зарізу потрібний її успіх!

Снідати почали опівдні, скінчили коло п'ятої години.

— Де знайти грошей? — спитав Люсьєн у Лусто.

— Ходімо до Барбе,— відповів Етьєн.

Трохи напідпитку два приятелі спустились на набережну Августинців.

— Коралі страшенно дивується Флорининій втраті; Флоріна лише вчора сказала їй про це; вона приписує

все лихо тобі і, здається, так роздратована, що ладна тебе покинути,— сказав Люсьєн Лусто.

— Це правда,— відповів Лусто, забувши про обачність і довіряючись Люсьєнові.— Друже мій,— бо ти мій друг, ти позичив мені тисячу франків і один лише раз попросив мене їх тобі повернути. Стережись карт! Коли б я не грав, я був би щасливий. А тепер я винний і богові, і чортові. Зараз мене переслідують пристави комерційного суду, і коли я йду до Пале-Рояля, мушу обходити небезпечні скелі.

Мовою жуїрів „обходити скелі“ в Парижі значить обминати певні місця, щоб не пройти повз будинок кредитора або не зустрітися з ним. Люсьєн так само не міг ходити спокійно деякими вулицями і знав цей маневр, проте не знав його назви.

— Так ти багато винний?

— Дурницю! — відповів Лусто.— Тисяча екю мене б урятувала. Я хочу виправитись і кинути картярство. А щоб ліквідувати борги, зробив маленький шантаж.

— Що таке шантаж? — спитав Люсьєн, якому це слово було незнайоме.

— Шантаж — вигадка англійської преси, яку недавно ввезено до Франції. Шантажисти, це люди, що мають змогу діяти через газети. До шантажу ніколи не вдається ні видавець газети, ні головний редактор. На це є всякі Жірудо або Філіппи Брідо. Ці молодці з'являються до людини, яка з певних причин не бажає, щоб про неї десь говорилось, бо багато в кого на совісті є більш-менш оригінальні грішки. В Парижі є чимало підозрілих достатків, здобутих більш-менш легальними, а часто й зовсім злочинними способами; про них можна було б розказати чарівні анекдоти, як, наприклад, про жандармерію Фуше, що оточила шпиків префекта поліції, які, не знаючи секрета про підробку асигнацій англійського банку, хотіли арештувати потайних друкарів, яким сприяв сам міністр; або про історію з бриліантами князя Галатіона, про справу Мобрея, про спадщину Помбретона і таке інше. Шантажист здобуває десь важливого документа й просить побачення з розбагатілою особою. Якщо скомпромітована особа не дає певної суми грошей за

цей документ, шантажист заявляє їй, що преса готова взятись за неї і розкрити її таємниці. Багач лякається і вивертає кишені. Діло зроблено. Ви починаєте небезпечну справу, через газетні статті вона може провалитись; до вас відряджають шантажиста, який пропонує викупити статті. Трапляється, що шантажиста посилають до міністрів, які умовляються, що за певну суму газети нападуть лише на політичні дії, а не на них особисто, або й на них особисто, тільки не чіпатимуть їхніх коханок. Де Лупо, той вродливий рекетмейстер, з яким ти познайомився, раз-у-раз веде такі переговори з журналістами. Своїми зв'язками він створив собі прекрасне становище в самому центрі влади: він і уповноважений преси, і разом з тим посланець міністрів. Він торгує посадами, поширює свою комерцію навіть на політичні справи, добивається від газет мовчанки про ту чи іншу позику або концесію, дану потай, без оголошення і конкуренції, в якій перепадає частка й хижакам з ліберальної партії. Ти трохи пошантажував Доріа, і він дав тобі тисячу екю, щоб ти не ославив Натана. У вісімнадцятому столітті, коли журналізм ще був у пелюшках, шантажували памфлетами, за знищення яких вельможі й фаворитки платили великі гроші. Винайшов шантаж Аретін, один з великих італійських мужів, що держав у страху королів, як тепер газета — акторів.

— А що ж ти зробив з Матіфа́, щоб здобути в нього тисячу екю?

— Я нацькував на Флоріну шість газет, і Флоріна поскаржилась Матіфа. Матіфа попрохав Бролара знайти причину цих нападок. Фіно, на користь якого я шантажував, обдунив Бролара й переказав дрогістові, що це ти ганьбиш Флоріну в інтересах Коралі. Жірудо потай переказав Матіфа, що все владнається, коли він погодиться продати свою шосту частину тижневика Фіно за десять тисяч франків. Фіно обіцяв мені тисячу екю, якщо я все це влаштую. Матіфа вже ладен був згодитись, радий вернути хоч десять тисяч із своїх тридцяти, які вважав пропашими, бо Флоріна кілька днів товкла йому, що тижневик Фіно не йде і що власники замість дивіденду муситимуть незабаром робити нові внески. Але

директор „Драматичної Панорами“ перед своїм банкрутством і закриттям театру потребував дисконтувати кілька векселів; бажаючи зробити це у Матіфа, він попередив його, що Фіно його дурить. Матіфа, як спритний комерсант, кинув Флоріну, лишивши шосту частину тижневика за собою, а нас — ні з чим. Фіно і я виємо з розпачу. На лихо, ми потрапили на мерзотника без серця й душі, що зовсім не шанував своєї коханки. На лихо, знов таки, Матіфа торгує речами, проти яких преса нічого не вдіє, на нього не нападешся. Не можна критикувати дрогіста так, як критикують капелюхи, модний крам, театри або мистецькі твори. Какао, перець, фарби, опій не можна знецінити. Флоріна доведена до останньої скрути. „Панорама“ закривається завтра, і вона не знає, що їй робити.

— З огляду на закриття театру, Коралі через кілька днів дебютує в „Жімназ“, — сказав Люсьєн, — вона зможе допомогти Флоріні.

— Ніколи в світі, — мовив Лусто. — Коралі не така вже розумна, але й не така дурна, щоб нав'язувати собі соперницю. Наші справи страшенно кепські! Але Фіно так хоче одержати назад свою шосту частину...

— А чому?

— Розкішна справа, мій любий. Є надія продати газету за триста тисяч франків. У Фіно була б тоді третина цілої суми й комісійне від усіх пайовиків, яке він поділить з де Лупо. Тому я хочу запропонувати йому новий шантаж.

— Але шантаж, це — гаманець або життя?

— Далеко краще, — сказав Лусто, — це гаманець або честь. Власниксві однієї газетки відмовлено в кредиті, і позавчора в ній з'являється замітка про те, що оздоблений бриліантами годинник одного вельможі нашої столиці дивним способом опинився в руках солдата королівської гвардії; газета обіцяла дати опис усієї цієї пригоди, достойної „Тисяча і однієї ночі“. Вельможа швидше запросив редактора газетки на обід. Розуміється, редакторові щось перепало, але сучасна історія втратила анекдот про годинник. Щоразу, як ти побачиш у пресі нападки на вельможу, знай, що тут ідеться про послугу, якої хтось не схотів зробити, або про відмову дисконтувати

векселі... Такого шантажу, що стосується приватного життя, найбільше бояться багаті англійці; з нього має чималі таємні прибутки британська преса, далеко розпутніша за нашу. Проти неї ми — діти. Там платять від п'яти до шести тисяч франків за компромітуючий лист, а перепродують його багато дорожче.

— Якого ж ти способу добрав, щоб підсікти Матіфа?

— Ох, мій любий, — відповів Лусто, — цей підлий крамар писав Флоріні надзвичайно кумедні листи: орфографія, стиль, думки — все комічне до краю. Матіфа дуже боїться своєї дружини. Ми можемо, не називаючи його й не даючи йому змоги поскаржитись, поцілити його серед домашнього вогнища, де він почуває себе цілком безпечно. Уяви собі його лють, коли він побачить перший розділ роману під назвою „Кохання одного дрогіста“, а перед тим його чесно попередять, що до рук такої то газети потрапили листи, в яких він говорить про Купідончика, пише з грубими помилками, каже Флоріні, що вона допомагає йому перейти життєву пустиню, уважаючи її ніби за верблюда. Одно слово, є чим півмісяця розважати передплатників газети, черпаючи з цього страшенно комічного листування. Його настрашать іще, що пошлють його дружині анонімного листа з поясненням цих жартів. Чи схоче тільки Флоріна переслідувати Матіфа? Вона ще має принципи, тобто надії. Можливо, вона береже ці листи для себе й захоче частку прибутку. Вона хитра, я її виховав. А втім, коли вона побачить, що судовий пристав не жарт, коли Фіно зробить їй відповідний подарунок або подасть надію на новий ангажемент, вона віддасть мені листи, а я виміняю їх Фіно на готівку. Фіно доручить їх своєму дядькові, який і примусить дрогіста скласти зброю.

Це оповідання протверезило Люсьєна. Передусім, він подумав, що має надто небезпечних друзів; потім, що не варт з ними сваритися, бо може статися, що пані д'Епар, пані де Баржетон і Шатле не здійснять своєї обіцянки, і він потребуватиме їхнього жорстокого впливу. Етьєн з Люсьєном прийшли тим часом на набережну й спинились перед мізерною крамничкою Барбе.

— Барбе! — сказав Лусто книгареві. — Ми маємо п'ять

тисяч франків векселями Фандона й Кавальє строком на шість, дев'ять та дванадцять місяців. Чи здисконтуете ви їх нам?

— Я дам за них тисячу екю,— байдуже сказав Барбе.

— Тисячу екю!— скрикнув Люсьєн.

— Ви не знайдете їх ніде інде,— сказав книгар.— Ці добродії збанкрутують не пізніш, як через три місяці. Але я знаю, що в них є хороші книжки, які їм нелегко розпродати; чекати вони не можуть, я куплю у них ці книжки й заплачу їм їхніми ж векселями; отже, на цьому товарі я матиму дві тисячі знижки.

— Ти згоден утратити дві тисячі франків?— спитав Етьєн у Люсьєна.

— Ні!— скрикнув Люсьєн, вжахнувшись такого повороту справи.

— Ти робиш помилку,— відповів Етьєн.

— Їхніх векселів ви ніде не здисконтуете,— сказав Барбе.— Ваша книжка, пане, є останньою ставкою Фандона й Кавальє. Вони можуть її надрукувати лише з умовою, що видруковані книжки лежатимуть на складі в друкаря; коли ця книжка навіть матиме успіх, це врятує їх не більше як на півроку. Вони однаково лопнуть. Це такі люди, що випивають більше чарок, ніж продають книжок. Для мене їхні векселі становлять справу, тому в мене ви можете дістати більше, ніж дадуть дисконтери, що будуть дошукуватись, яку ціну має кожен підпис. Дисконтна справа полягає в знанні того, чи дадуть три підписи кожен по тридцять процентів у разі банкрутства. А ви маєте лише два підписи, з яких кожен не вартий і десяти процентів.

Приятелі зирнулись, здивовані тим, що з уст цього чоловіка почули в коротких словах визначення всієї суті дисконту.

— Годі балакати, Барбе,— сказав Лусто.— До якого дисконтера ми можемо звернутись?

— На набережній Сен-Мішель є дядько Шабуассо, ви його знаєте, він допоміг Фанданові закінчити останній місяць. Якщо ви відмовляєтесь від моєї пропозиції, підіть до нього. Але ви вернетесь до мене, і я вже не дам вам більше, як дві з половиною тисячі франків.

Етьєн з Люсьєном пішли на набережну Сен-Мішель у маленький будиночок, де мешкав Шабуассо, один з книгарських дисконтерів. Вони знайшли його на третьому поверху в надзвичайно оригінально вмебльованій квартирі. Цей другорядний банкір, хоч разом з тим мільйонер, любив грецький стиль. Карнизи в його кімнаті були грецькі. Вздовж стіни грецьким звичаєм, як фон картини Давіда, стояло задраповане пурпуровою тканиною ліжко строгої форми, що належало до часів Імперії, коли все робилося в такому дусі. Крісла, столи, лампи, свічники, найдрібніші речі, мабуть, терпляче зібрані по мебльових крамницях, дихали тонкою, крихкою, але виборною грацією старовини. Ця легка міфологічна обстановка була цілком протилежна звичаям дисконтера. Треба зазначити, що між людьми, які торгують грішми, зустрічаються справжні фантасти. Ці люди є, до певної міри, духовними розпутниками. Маючи змогу все здобути, вони бувають пересичені й докладають величезних зусиль, щоб вивести себе з байдужості. Хто вміє їх спостерігати, завжди відкриє якусь манію, якийсь куточок серця з їхнім слабим місцем. Шабуассо, здавалось, обкопався в давнині, як у неприступному таборі.

— Він, певне, вартий своєї вивіски¹, — всміхаючись сказав Люсьєнові Етьєн.

Шабуассо, невисокий чоловічок з сивуватим волоссям, у зеленкуватому сюртуці, горіхового кольору жилеті, чорних штанах, кольорових панчохах і черевиках, що рипіли, коли він ішов, взяв векселі, розглянув їх і поважно віддав їх Люсьєнові назад.

— Пани Фандан і Кавальє чудові хлопці, дуже розумні молоді люди, але зараз у мене немає грошей, — сказав він лагідно.

— Мій друг добре заплатить за дисконт, — сказав Етьєн.

— Я не візьму цих векселів ні за яку ціну, — сказав чоловічок, і слова його впали на пропозицію Лусто як ніж гільйотини на людську голову.

Два приятелі пішли геть. Переходячи передпокій, куди їх провів з обачності Шабуассо, Люсьєн побачив купу

¹ Chaboisseau — по - французькому — головень (риба).

книжок; дисконтер, колишній книгар, понакуповував їх чимало. Серед цих книжок романістові раптом упав у очі твір архітектора Дюсерсо про королівські й інші славетні палаци у Франції; всі плани у цій книжці були нарисовані надзвичайно точно.

— Чи не продасте ви мені цієї книжки? — спитав Люсьєн.

— Продам, — відповів дисконтер, зразу ставши книгарем.

— Яка ціна?

— П'ятдесят франків.

— Це дорого, але вона мені потрібна. Тільки в мене нічим заплатити вам, крім векселів, яких ви не хочете брати.

— У вас є там один шестимісячний вексель на п'ятсот франків, який я візьму у вас, — сказав Шабуассо, що, мабуть, був винний Фанданові й Кавальє за їхнім рахунком саме таку суму.

Прийтелі вернулись у грецьку кімнату; Шабуассо написав рахунок, відрахував шість процентів — прибутку за комісію, що становило тридцять франків, додав до них п'ятдесят франків за книжку Дюсерсо і витяг з шухляди, повної екою, чотириста двадцять франків.

— Бачте, пане Шабуассо, векселі або всі добрі, або всі погані, чому ж ви не хочете дисконтувати решти?

— Я не дисконтую, я одержую за продану книжку, — сказав стариган.

Етьєн і Люсьєн, не розумівши Шабуассо, весь час сміялися з нього, ідучи до Доріа. Тут Лусто звернувся до Габюссона з просьбою вказати їм дисконтера. Одержавши від Габюссона листа, друзі взяли кабріолет, поїхали на бульвар Пуассоньєр до найбільш химерного і дивнішого, за висловом Габюссона, „дядечка“.

— Якщо Саманон не прийме ваших векселів, — сказав Габюссон, — вам ніхто їх не здисконтує.

Букініст на першому поверху, продавець одягу на другому і продавець нецензурних гравюр на третьому, Саманон, на додаток до цього, позичав ще гроші під заставу. Жодну дійову особу романів Гоффмана, жодного похмурого скнару Вальтер Скотта годі було й рівняти до того, що дозволило собі створити паризьке суспіль-

ство в особі цієї людини, якщо Саманон був людиною. Люсьєн мимоволі ворухнувся від страху, побачивши цього маленького сухого старика, чії кістки, здавалося, хотіли проткнути його чудово видублену шкіру, вкриту безліччю зелених та жовтих плям, як картини Тіціана або Поля Веронеза, коли дивитись на них зблизька. У Саманона одне око було непорушне й застигле, друге — живе й блискуче. Скупець, здавалось, користувався своїм мертвим оком, коли дисконтував векселі, а живим — коли продавав свої соромітні гравюри. На ньому був плоский чорний з рудим відлиском парик, спід якого стирчало його власне сиве волосся; жовте чоло мало загрозливий вигляд, щоки позападали чотирикутниками над випнутими щелепами; білі ще зуби немов повитягались на губи, як у вишкіреного коня. Контраст між його очами і ця гримаса його рота надавали йому досить хижацького вигляду. Волосся його бороди, жорстке і гостре, мабуть, кололось, як шпильки. Короткий зношений сюртук, що вже зовсім струхлявів, чорний, брудний, потріпаний бородою галстук, спід якого виглядала його зморщена, як у індика, шия, свідчили, що старий зовсім не дбав про те, щоб прикрасити вбранням похмурість свого вигляду. Журналісти побачили його за страшенно брудною конторкою; він ліпив етикетки на корінці старих книжок, куплених на торгах. Глянувши одне на одного й одним цим поглядом поставивши низку запитань, викликаних існуванням такої особи, Люсьєн і Лусто вклонились йому й передали листа Габюссона і векселі Фандана й Кавальє. Поки Саманон читав, до темної крамниці ввійшов один дуже видатний чоловік у сюртуці, що був викроєний, здавалось, з олив'яної бляхи, така сила різноманітних речовин на нього налипло.

— Мені потрібні мій фрак, чорні штани й шовковий жилет, — сказав він Саманонові, подавши йому картку з номером.

Саманон смикнув мідну ручку і ввійшла жінка, мабуть нормандка, судячи по її свіжому й пишному тілу.

— Позич панові його костюм, — сказав він їй, простягаючи руку художникові. — З вами приємно працювати, а ось один з ваших друзів привів до мене молодця, що здорово мене накрив.

— Його хтось накрив! — сказав художник журналістам, показуючи на Саманона повним комізму жестом.

Велика людина дала тридцять су, як лаццароні дають гроші в monte-di-pieta¹, щоб викупити на свято свою одежу, і жовта, поморщена рука дисконтера взяла й кинула їх у шухляду конторки.

— Що тут за дивна торговля в тебе, — спитав Лусто в художника, який мав пристрасть до куріння опію: він, споглядаючи чарівні палаци, не хотів або не міг нічого творити.

— Цей добродій дає багато більше, ніж ломбард під заставу речі, і крім того, має ще жахливе милосердя видавати їх назад у тих випадках, коли вам треба вдягтися, — відповів він. — Сьогодні я обідаю з коханкою у Келлерів. Мені легше розжитись тридцять су, ніж двісті франків, і я прийшов по свій гардероб, який за півроку дав цьому милосердному лихвареві сто франків. Саманон уже пожер мою бібліотеку книжка по книжці.

— І су по су, — сказав, сміючись Лусто.

— Я дам вам тисячу п'ятсот франків, — сказав Саманон Люсьєнові.

Люсьєн підскочив, немов дисконтер загнав йому в серце розпечений залізний стрижень. Саманон уважно розглядав векселі, зокрема строки їх.

— Крім того, — сказав купець, — мені треба побачити Фандана, він мусить заставити в мене книжки. Ви не багато чого варті, — сказав він Люсьєнові. — Ви живете в Коралі і всі ваші меблі описані.

Лусто глянув на Люсьєна, а той схопив векселі й вискочив на бульвар, сказавши:

— Це сам диявол!

Поет дивився якусь хвилину на цю крамничку, проходячи повз яку кожен неодмінно посміхався, настільки вона була жалюгідна, настільки маленькі й брудні були в ній ящики з книжками, і думав:

— Чим тут торгують?

Через кілька хвилин незнайомий пан, який десять років згодом брав участь у грандіозному, хоч і безпідставному

¹ Monte-di pieta (Монта ді піета) — ломбард (Італія).

підприємстві сен-сімоністів, вийшов дуже гарно вдягнутий і пішов разом з ними до пасажу Панорами, щоб довершити свій туалет, почистивши там чоботи.

— Коли Саманон заходить до книгаря, папероторговця чи друкаря, це значить, що вони загинули,— сказав художник двом письменникам.— Саманон з'являється тоді як трунар, що бере мірку для домовини.

— Ти не дисконтуєш своїх векселів,— сказав Етьєн Люсьєнові.

— Там, де відмовляє Саманон,— сказав незнайомий художник,— уже ніхто не дасть, він *ultima ratio*¹! Він один із шпиків Жігоне, Пальми, Вербруста, Гобсека й інших крокодилів, які плавають по паризьких площах і з якими мусить рано чи пізно познайомитись кожен, хто або здобуває собі достатки або марнотратить їх.

— Якщо ти не зможеш дисконтувати своїх векселів з п'ятидесяти процентів,— продовжував Етьєн,— то треба розміняти їх на готівку.

— Яким чином?

— Звернись до Коралі, вона здасть їх Камюзо. Ти обурюєшся,— сказав Лусто, від слів якого Люсьєна пересмикнуло.— Яке дитяцтво! Хіба можна класти на терези своє майбутнє і отаку дурницю!

— Я однаково віддам ці гроші Коралі,— сказав Люсьєн.

— Знову дурниця! — сказав Лусто.— Ти не залагодиш нічого своїми чотирма стами франків там, де їх треба чотири тисячі. Залиш стільки, щоб можна було напитись, якщо програєш, і грай.

— Це добра порада,— сказав незнайомий.

За чотири кроки від Фраскаті ці слова подіяли як магніт. Приятелі відпустили кабріолет і зайшли до гральні. Спочатку виграли три тисячі франків, вернулись до п'ятисот, знову виграли три тисячі сімсот франків і впади до ста су; лишилися далі при двох тисячах франків і рискнули ними на паристе число. Воно не виходило вже п'ять разів, і вони поставили на нього всі гроші. Вийшло знову непаристе число. Люсьєн і Лусто вибігли тоді з цього знаменитого павільйону, провівши дві години

¹ Останній засіб.

в палкому хвилюванні. У них лишилось сто франків. На сходах маленького перистиля з двома колонами й невеликим залізним дашком, на який не одні очі дивилися з любов'ю і розпачем, Лусто сказав, побачивши розпалений погляд Люсьєна:

— Проїмо лише п'ятдесят франків.

Два журналісти знов пішли нагору. За одну годину вони дійшли до тисячі екю; поставили цю тисячу на червоне, що виходило п'ять разів підряд, покладаючись на той самий випадок, який спричинився до їхнього попереднього програшу. Вийшло чорне. Було шість годин.

— Проїмо лише двадцять п'ять франків, — сказав Люсьєн.

Нова спроба тривала дуже недовго. Двадцять п'ять франків були втрачені за десять ударів. Розлютований Люсьєн кинув останні двадцять п'ять франків на цифру своїх літ і виграв: годі описати тремтіння його руки, коли він узяв лопаточку й закріпив екю, які кидав одне по одному банкір. Він дав десять луідорів Лусто й сказав йому:

— Тікай до Вері.

Лусто зрозумів його й пішов замовити обід. Люсьєн, лишившись грати сам, поставив свої тридцять луідорів на червоне і виграв. Підбадьорений таємничим голосом, який часто чують грачі, він лишив усе на червоному і виграв. Всередині в нього немов запалало багаття! Не слухаючи вже таємничого голосу, він поставив сто двадцять луідорів на чорне і програв. Тоді його огорнуло солодке відчуття, яким змінюється у грачів страшне хвилювання, коли вони, не маючи чим далі ризикувати, виходять з племенистого замку, де снувались їхні скороминущі сни. Він знайшов Лусто у Вері і, за висловом Лафонтена, поринув у їжу і потопив у вині свою журбу.

О дев'ятій годині він був такий п'яний, що ніяк не міг зрозуміти, чому воротарка на вулиці Вандом посилає його на вулицю Місяця.

— Пані Коралі вибралася з свого помешкання і оселилась на вулиці Місяця; ось на папірці адреса.

Надто п'яний, щоб чомунебудь дивуватись, Люсьєн знову сів у фіакр, що привіз його сюди, і сказав їхати

на вулицю Місяця, вигадуючи сам собі каламбури з приводу назви цієї вулиці.

Цього ранку „Драматична Панорама“ збанкрутувала. Перелякана актриса швидше продала за згодою кредиторів усю свою обстанову старенькому Кардо, який, щоб не міняти призначення цього помешкання, оселив у ньому Флорентіну. Коралі все зліквідувала, заплатила всім, розрахувалася з домовласником. Поки проводилась ця операція „прання“, як вона висловилась, Береніса встаткувала потрібними меблями, купленими в комісійній крамниці, маленьке помешкання з трьох кімнат на п'ятому поверху в будинку на вулиці Місяця, за два кроки від „Жімназ“. Тут і чекала Коралі Люсьєна, врятувавши з катастрофи незайманим своє кохання і гаманець з тисяча двісті франками. П'яний Люсьєн розказав Коралі й Беренісі своє лихо.

— Ти чудово зробив, моє ангелятко, — сказала актриса, стискаючи його в обіймах. — Береніса зуміє продати твої векселі Броларові.

Другого дня Люсьєн прокинувся під чарами ніжності, якими щедро дарувала його Коралі. Актриса подвоїла своє кохання і ласки, ніби хотіла найкоштовнішими скарбами свого серця нагородити його за вбогість їхнього теперішнього побуту. Вона була напрочуд гарна, біла і свіжа; її волосся розсипалось спід фуляра на голові, очі сміялись, мова була весела, як промінь вранішнього сонця, що пройшов крізь вікно позолотити їхню принадну бідність. Їхня досить пристойна кімната була обклеєна зеленими шпалерами з червоним бордюром і оздоблена двома дзеркалами, одним на каміні, другим над комодом. Потертий килим, куплений Беренісою на власні гроші, не зважаючи на заборону Коралі, застилав холодну підлогу. Гардероб обох коханців містився в дзеркальній шафі й комоді. Меблі червоного дерева були оббиті синьою бавовняною тканиною. Береніса врятувала з руїни годинника й дві фарфорові вази, чотири срібні прибори і шість чайних ложечок. Їдальня, що була перед спальнею, нагадувала їдальню чиновника, що одержує тисячу двісті франків на рік. Кухня була по той бік сходів. Береніса спала нагорі в мансарді. Квартирної

плати за все помешкання було не більше, як сто екю. Цей жахливий будинок був з глухими ворітьми. Воротар жив у тісній конурі з прозуркою, крізь яку він стежив за своїми сімнадцятьма пожилцями. Цей вулик мовою нотарів звався прибутковим будинком. Люсьєн побачив писемний стіл, крісло, чорнила, пера й папір. Радісний настрій Береніси, що надіялась на дебют Коралі в „Жімназ“, а так само й актриси, що проглядала свою роль у зошиті, перев'язаному синьою шовковою ниткою, прогнав тривогу й журбу поета, коли він протверзився.

— Аби тільки світ не довідався про цей занепад. Ми з нього виплутаємось. У нас же є ще чотири тисячі п'ятсот франків. Я використаю своє нове становище в роялістських газетах. Завтра випускаємо „Ревей“. Тепер я краще знаюсь на журналістиці; не так писатиму!

Коралі бачила в цих словах тільки кохання і поцілувала уста, що їх промовили. Тим часом Береніса поставила коло каміна столик і подала скромний сніданок, що складався з яєчні, двох котлет і кави з вершками. Хтось постукав. Три щирі приятелі — д'Артез, Леон Жіро і Мішель Крет'єн — з'явилися перед здивованим Люсьєном. Геть зворушений, він запропонував і їм поділити з ними сніданок.

— Ні,— сказав д'Артез.— Ми прийшли в більш серйозній справі, ніж прості заспокоювання, а ми знаємо все, бо були на вулиці Вандом. Ви знаєте мої переконання, Люсьєн. В інших обставинах я б радів, що ви приймаєте мої політичні думки. Але в тому становищі, в яке ви поставили себе своїм співробітництвом у ліберальних газетах, ви не можете перейти до крайньої правої, не заплямувавши навіки свій характер і не забруднивши все своє життя. Ми прийшли сюди благати вас, в ім'я нашої дружби, хоч вона дуже ослабла останнім часом, не ганьбити себе отак. Ви нападали на романтиків, на правих і на уряд. Не можете ж ви тепер боронити уряд, правих і романтиків!

— Мене спонукають зробити це причини вищого порядку, кінець вінчає діло,— сказав Люсьєн.

— Може, ви не розумієте ситуації, в якій ми опини-

лись,— сказав йому Леон Жіру.— Уряд, королівський двір, Бурбони, абсолютистська партія, або, якщо хочете охопити все одним словом,— ціла система, протилежна конституційній системі, поділяється на кілька фракцій, але коли мова йде про те, як подолати Революцію — всі згодні в тому, що пресу треба загнудати. Заснування „Ревей“, „Драпо блан“, „Фудр“, всіх газет, призначених відповідати на образи, наклепи й глузування ліберальної преси, яку я в цьому зовсім не виправдую, бо якраз невизнання великих завдань преси примусило нас видавати серйозну й достойну себе газету, вплив якої незабаром відчують і шануватимуть,— сказав він ніби між іншим,— отже, вся ця роялістська і міністерська артилерія є першою спробою репресій, яка має віддавати лібералам удар за удар, рану за рану. І що ж, на вашу думку, Люсьєн, з цього буде? Передплатників багато більше на лівій стороні преси. Як і на війні, перемога буде на стороні численніших батальйонів! Ви будете негідниками, брехунами, ворогами, а ті — оборонцями рідного краю, шанованими особами, мучениками, хоч вони, може, лицемірніші й лукавіші за вас. Цей спосіб боротьби лише збільшить шкідливий вплив преси, бо він узаконює й освячує найгірші засоби. Наруга й особиста образа стануть публічним правом, визнанням для користі передплатника й узаконеним взаємним ужитком. Коли зло відкриється на весь свій зріст, вернуться всі обмежувальні закони, заборони й цензура, запроваджена після вбивства герцога Беррійського й скасована після відкриття Палати. Ви знаєте, який висновок з цих дебатів зробить французький народ? Він прийме всі інсинуації ліберальної преси, повірить, що Бурбони хочуть напасти на матеріальні здобутки й досягнення Революції, одного дня він повстане й пожене Бурбонів. Ви не тільки брудните своє життя, ви ще й опинитесь колись у переможеній партії. Ви надто молодий, ви ще новак у газетній справі, ви надто мало знайомі з її таємними пружинами. Ви збудили проти себе надто багато заздрості, щоб опертись загальному обуренню, яке зніметься проти вас у ліберальних газетах. Вас потягне за собою хижий потік партій, які ще досі перебувають у пароксизмі пропасниці,

тільки ця пропасниця від brutальних вчинків 1815—1816 років перейшла в ідеї, в словесну боротьбу в Палатах і в газетні спори.

— Друзі мої,— сказав Люсьєн,— я не вітрогон і не мрійник, якого ви хочете в мені бачити. Що б не сталося, я здобуду собі привілей, якого ніяка перемога ліберальної партії мені ніколи не дасть. Коли ви переможете, моя справа вже буде зроблена.

— Ми тобі відріжемо... волосся,— сміючись, сказав Мішель Кретьєн.

— В мене тоді вже будуть діти,— відповів Люсьєн,— і хоч би ви мені голову відтяли, то й то буде байдуже.

Троє друзів не зрозуміли Люсьєна. Стосунки з великим світом до крайності розвинули в ньому дворянську гордість і аристократичну пиху. До того ж, поет небезпідставно вбачав велику силу в своїй красі й дотепності, опертих на ім'я і титул графів де Рюбанпре. Пані д'Епар, пані де Монкорне і пані де Баржетон держали його прив'язаним до цієї ниточки, як діти — жучка. Люсьєн літав уже тільки в обмеженому колі. Його сп'янили слова: „Він наш, він людина добромисна“, три дні тому сказані в салоні панни де Туш, а також вітання від герцогів де Ленонкур, де Наварен і де Гранльє, від Растіньяка, Блонде, прекрасної герцогині де Мофріньєз, від графа д'Егріньйона і де Лупо — одно слово, від найвпливовіших і найближчих до роялістської партії людей.

— Що ж, усе сказано,— промовив д'Артез.— Тобі буде важче, ніж кому іншому, зберегти чистоту й самоповагу. Ти тяжко страждатимеш, я тебе знаю, коли побачиш, що тебе не поважають ті, кому ти віддався душею.

Троє приятелів попрощалися з Люсьєном, не подавши йому по-дружньому руки. Люсьєн сидів кілька хвилин замислений і сумний.

— А, кинь ти цих дурнів! — сказала Коралі, скочивши Люсьєнові на коліна й оповивши його шию своїми свіжими, красивими руками.— Вони приймають життя серйозно, а життя — жарт. Тим часом ти будеш граф де Рюбанпре. Якщо треба буде, я натисну на канцлерство. Я знаю, як узятись за розпутника де Лупо, що подаватиме на підпис наказу про тебе. Хіба я тобі не казала,

що коли треба буде схопити здобич, ти можеш скористуватись, як приступкою, трупом Коралі!

Другого дня Люсьєн дав згоду на внесення його прізвища в список співробітників „Ревей“. В проспекті, що міністерськими заходами був поширений у сто тисяч примірників, це прізвище було проголошене як велика перемога над лібералами. Люсьєн узяв участь у врочи-стому бенкеті, який тривав дев'ять годин у Робера за два кроки від Фраскати, і на якому були присутні всі корифеї роялістської преси: Мартенвіль, Оже, Детен і багато інших, живих ще нині авторів, що, за тодішнім висловом, „раділи за монархію і релігію“.

— Ну й задамо ж ми тепер лібералам! — сказав Гектор Мерлен.

— Панове, — відповів Натан, що став під цей прапор, зваживши, що краще мати владу за себе, ніж проти себе, коли хочеш держати театр, про який він мріяв, — якщо ми оголошуємо їм війну, так будемо вести її серйозно. Не обмежуймо себе корковими кулями. Ми нападемо на всіх класичних і ліберальних письменників, без огляду на вік і стать, проженемо їх крізь шерех жартів і не відступатимемо ні на крок!

— Будьмо достойні себе і не дамо підкупити себе зайвими примірниками, дарунками й грошима видавців! Будемо реставрувати журналістику!

— Добре, — сказав Мартенвіль. — *Iustum et tenacem propositi virum*¹! Будьмо невблаганні й кусючі. Я зроблю з Лафайєта те, чим він є справді: Блазня І.

— А я, — сказав Люсьєн, — беру на себе героїв „Констїтюзьйонеля“, сержанта Мерсьє, повну збірку творів пана де Жуї і славетних промовців лівої партії!

Так вирішено й ухвалено було розпочати війну не на життя, а на смерть о першій годині ночі одноголосно всіма співробітниками, що потопили всі думки з усіма відтінками їх у вогнистому пунші.

— От ми й одягли чудові монархічні і релігійні штани, — сказав, виходячи з ресторану, один з найвидатніших письменників - романтиків.

¹ Справедливий і непохитний у намірах муж (початок оди Горація).

Ця історична фраза, яку розголосив один присутній на обіді видавець, другого ж дня з'явилася в „Міруарі“, і була приписана Люсьєнові. Його зрада стала сигналом до жахливого галасу в ліберальних газетах. Люсьєн став головною метою їхніх нападок і на нього посипалися найжорстокіші удари — було розказано про недолю його сонетів, до відома публіки було доведено, що Доріа воліє краще втратити тисячу екю, ніж друкувати ці сонети, і Люсьєн був прозваний поетом без сонетів!

Одного ранку в тій самій газетці, де він колись так блискуче дебютував, Люсьєн прочитав такі рядки, написані виключно для нього, бо публіка не могла зрозуміти цього жарту:

„Коли книгар Доріа так уперто не хоче друкувати сонетів майбутнього французького Петрарки, ми, як великодушні вороги, відкриємо шпальти нашої газети для цих поем, які мають бути досить пікантними, судячи по одній з них, переданій нам одним з друзів поета“.

І під цим страшним повідомленням поет прочитав, гірко заплакавши, такий сонет:

У пишнім квітнику зійшла чудна рослина,
Що тільки б їй рости у колі бур'янів;
На диво, пишних барв доводив перелив,
Що нібито вона шляхетного коліна.

Та гостя почала, зухвала й непоклінна,
Глушити без жалю і сестер, і братів,—
І гордий гурт квіток дізнатись захотів,
Хто породив її, чия вона дитина.

Тож роздвіла вона — і одностайний сміх
Зустрів народження тих пелюстків бридких,
Що око різали вульгарністю своєю.

Рослину вирвано — звелів так добрий смак —
І лиш дурний осел прийшов ревти над нею:
Валявся на землі розтоптаний б у д я к ¹!

Верну написав про пристрасть Люсьєна до гри й заздалегідь об'являв „Стрільця Карла ІХ“ антинаціональним гвором, у якому автор віддає перевагу католицьким

¹ Будяк — прізвище Люсьєна (chardon).

убивцям перед їхніми жертвами - кальвіністами. Через тиждень ця пересварка розгорілась. Люсьєн розраховував на свого друга Лусто, який був йому винний тисячу франків і з яким він потай зговорювався, але Лусто став запеклим ворогом Люсьєна, і ось чому: Натан уже три місяці любив Флоріну й не знав, як відбити її в Лусто, для якого вона була справді добрим генієм. Знаючи розпач і скруту цієї актриси після втрати ангажементу, Натан, товариш Люсьєна по газеті, прийшов до Коралі й попросив її відступити Флоріні роль у його п'єсі, бо вважав можливим для себе добитись умовного ангажементу в „Жімназ“ цієї актриси без театру. Флоріна, п'яна від честолюбства, не вагалась. У неї було досить часу, щоб вивчити Лусто. Натан був літературним і політичним честолюбцем, людиною з енергією, рівною його потребам, а в Лусто пороки вбивали волю. Бажаючи знову з'явитись на сцені в новому сьйві, актриса передала Натанові листи дрогіста, а Натан продав їх Матіфа за шосту частину тижневика, якої так жадав Фіно. Флоріна оселилась у розкішному помешканні на вулиці Отвіль і перед лицем усього театрального й газетного світу обрала своїм заступником Натана. Лусто так жорстоко вразила ця подія, що він заплакав наприкінці обіду, влаштованого йому на розвагу друзями. Учасники цієї оргії визнали, що Натан дійшов свого. Дехто з письменників, як Фіно й Верну, знали й раніше про кохання драматурга до Флоріни. Але всі зійшлися на тому, що Люсьєн своїм посередництвом у цій справі порушив найсвятіші закони дружби. Новому роялістові не могли простити партійного духу й бажання вислужитись перед новими друзями.

— Натаном керувала його логіка пристрасті, а провінціальна знаменитість, як називає його Блонде, мала на увазі тільки власну користь! — скрикнув Біксіу.

Тому й вирішено було погубити Люсьєна, цього пролазу, цього блазника, що хотів усіх проковтнути. Всі на цьому одностайно погодились і докладно обміркували способи. Верну, що ненавидів Люсьєна, взяв на себе довести діло до кінця. Щоб не платити Лусто тисячу екую, Фіно обвинуватив Люсьєна в тому, що він перешкодив

йому одержати п'ятдесят тисяч франків, виказавши Натанові таємницю операції проти Матіфа. А Флоріна порадила Натанові заручитись підтримкою Фіно, продавши йому свою „маленьку“ шосту частину за п'ятнадцять тисяч франків. Лусто, втрачаючи свою тисячу екю, не простив Люсьєнові такої великої шкоди його інтересам. Рани самолюбства стають невигойними, коли вони роз'ятрені кислотою грошей. Ніякими словами, ніякими описами не змалювати лють, що охоплює письменників, коли страждає їхнє самолюбство, і енергію, яку вони знаходять в собі, почувавши уколи отруйних стріл іронії. Ті, в кого енергія і опір викликані самим нападом, швидко падають переможені. А люди спокійні, що пишуть уже тоді, коли образлива стаття відійшла в забуття, виявляють справжню літературну мужність. Отже, слабкі здаються на перший погляд сильнішими, але їхній опір триває лише короткочасно. Протягом перших двох тижнів розлютований Люсьєн сипонув градом статей у роялістських газетах, у яких він з Гектором Мерленом ніс увесь тягар критики. Щодня він стріляв з бійниці „Ревей“ своїми дотепами, підтримуваний лише Мерленом, який єдиний допомагав йому цілком щиро і не був присвячений до змов, що їх журналісти обох партій, об'єднані потай товариськими стосунками, замишляли або серед жартів під час випивки, або в дерев'яних галереях у Доріа, або за кулісами якогось театру.

Коли Люсьєн бував у фойє „Водевіля“, з ним уже не поводитись як з другом; тільки члени його партії подавали йому руку, тоді як Натан, Гектор Мерлен, Теодор Гайяр безсоромно браталися з Діно, Лусто, Верну і деякими журналістами, що називались „добрими хлопцями“. За тієї доби фойє „Водевіля“ було головним осередком літературних пліток, чимсь подібним до будуару, куди сходились люди всіх партій, політичні діячі й судді. Траплялось, що голова суду робив догану комусь із своїх колег за те, що він ганьбить свою достоїнність, вимітаючи службовою мантиєю театральні куліси, а потім сам опинявся з усією своєю власною достоїнністю поруч нього у фойє „Водевіля“. Кінець - кінцем, Лусто почав вітатися з Натаном. Фіно приходив сюди майже щовечора

Коли Люсьєн мав вільний час, він вивчав тут наміри своїх ворогів, і завжди нещасний хлопець зустрічав від них тільки невблаганну холодність.

За тих часів партійність породжувала багато глибшу ненависть, ніж тепер. Тепер від надто важкого напруження ця ненависть поволі ослабла. Тепер критика, розчавивши книжку якогось автора, простягає йому руку. Жертва мусить цілувати того, хто заколов її, інакше її немилосердно висміють. Якщо автор відмовляється це зробити, його проголошують нетовариським, сварливим, чванькуватим, неприступним, ненависним, злопомним. Тепер, коли авторові в спину встромлено кинжал зради, коли йому вдалось уникнути пастки, поставленої з безсоромним лицемірством, він мусить ще вислухувати, як убивці вітають його, говорять йому ласкавий добридень і виявляють претензії на його пошану, тобто на приязнь до них. Все прощається і виправдується за нашої доби, коли чеснота стала пороком, а деякі пороки — чеснотою. В товариських стосунках проголошена цілковита свобода. Представники найбільш протилежних партій звертаються один до одного медовими й гречними словами. А за тих часів, якщо їх ще хтось пам'ятає, письменникам, роялістам і лібералам треба було мати певну мужність, щоб бувати в одному театрі. Лунали найзлостивіші вигуки. Погляди були заряджені як пістолети, найменша іскра могла викликати вибух сварки. Хто не чув тоді прокльонів з уст сусіди в театрі, коли входили певні особи, проти яких спеціально скеровані були нападки тієї чи іншої партії? Тоді партій було лише дві: роялісти і ліберали, романтики й класики, одна ненависть у двох формах, але ненависть, яка робила зрозумілими ешафоти Конвента. Люсьєн, зробившись роялістом і завзятим романтиком з ліберала й запеклого класика, яким він був на початку своєї діяльності, попав під тягар ворожнечі, який висів над головою найбільш ненависної лібералам людини — Мартенвіля, єдиного, що боронив Люсьєна і любив його. Ця його прихильність перешкодила Люсьєнові.

Партії дуже невдячні до своїх передових дозорів і легко кидають напризволяще своїх блудних синів. Тим, хто хоче перемогти, необхідно йти за головними силами вій-

ська, особливо в політиці. Спарування Люсьєна з Мартенвілем було найжахливішим підступом газеток. Ліберали кинули їх одне одному в обійми. Через цю справжню чи вигадану дружбу на них посипались жовчні статті Фелісьєна, який був у розпачі від успіху Люсьєна у великому світі, бо вірив, як і всі колишні товариші поета, що він там незабаром піднесеться. Так звану зраду поета прибільшили й прикрасили всякими обтяжуючими обставинами. Люсьєн був названий маленьким Юдою, а Мартенвіль — великим Юдою, бо Мартенвіля, правдиво чи неправдиво, обвинувачували в тому, що він здав чужоземним арміям Пекський міст. Розкіш Люсьєна, хоч і побудована на самих тільки сподіванках, обурювала його друзів, які не хотіли простити йому ні його екіпажа, яким він уже не їздив, ні пишноти його життя на вулиці Вандом. Всі інстинктивно почували, що красивий молодий чоловік, дотепний і ними ж зіпсований, може всього добитись. Тому вони вжили всіх заходів, щоб його погубити.

За кілька днів перед дебютом Коралі в „Жімназ“ Люсьєн зайшов під руку з Гектором Мерленом у фойє „Водевіля“. Мерлен дорікав Люсьєнові, що він допоміг Натанові в справі Флоріни.

— Ви нажили собі в особі Лусто й Натана двох завзятих ворогів. Я давав вам добрі поради, а ви не схотіли їх використати. Ви щедро роздавали похвали й добро, але вас чекає жорстока кара за ваші добрі вчинки. Коралі й Флоріна ніколи не житимуть у згоді, граючи на одній сцені, вони завжди хотітимуть перевершити одна одну. Для оборони Коралі у вас лишилися тільки наші газети, а в Натана, крім тієї переваги, що він драматург, є ще всі ліберальні газети, та й у журналістиці він трохи старший за вас.

Ця фраза потверджувала таємні побоювання Люсьєна, бо ні в Гайяра, ні в Натана він не знаходив щирості, на яку мав право. Але він не міг і ремствувати, бо ж щойно тільки передався на їхній бік! Гайяр засмучував Люсьєна, кажучи, що новонавернені мусять довго доводити свою вірність, щоб здобути довір'я партії. Серед співробітників роялістських і міністерських газет Люсьєн зустрів заздрість, про яку він не думав, заздрість, яка

завжди з'являється у людей, коли їм треба поділити якийсь пиріг; вони тоді нагадують собак, що б'ються за здобич: ті самі пози, та сама вдача, те саме гарчання. Ці письменники робили всякі каверзи, щоб пошкодити одне одному перед владою, обвинувачували своїх товаришів у недостачі щирості, а щоб збутися конкурента, вигадували найзліші підступи. У лібералів до тих чвар не було приводу — надто далекі були вони від влади і її милостей. Люсьєнові, коли він побачив себе в цих безвихідних тенетах честолюбства, не вистачило сміливості добути меча й розрубати їх вузли, а разом з тим він не почував і терпіння їх розплутати. Він не міг бути ні Аретіном, ні Бомарше, ні Фрероном своєї доби, він мав тільки одне бажання — добитись наказу про повернення йому матиного прізвища й титулу, добре розуміючи, що цим здобуде собі вигідний шлюб. Тоді його достаток залежатиме тільки від випадку, якому допоможе його краса. Лусто, що виявив до нього таке велике довір'я, володів його таємницею, отже знав, як вразити на смерть ангулемського поета, і того дня, як Мерлен привів поета у фойє „Водевіля“, поставив йому западню, в неї бідна дитина мусіла пійматись і загинути.

— А ось і наш красун Люсьєн,— сказав Фіно, підвівши до Люсьєна де Лупо, з яким перед тим розмовляв, і взявши Люсьєна за руку з облудною кошакою приязню.— Не знаю іншого прикладу такого швидкого успіху,— сказав Фіно,— дивлячись то на Люсьєна, то на рекетмейстера.— У Парижі успіх може бути двоякий: або матеріальний, у грошах, які кожен може нагромадити, або моральний — у зв'язках і в становищі, в доступі до вищого товариства, куди декому ніколи не потрапити і з великим достатком, а мій друг...

— Наш друг,— сказав де Лупо, ласкаво глянувши на Люсьєна.

— Наш друг,— підхопив Фіно, поплескуючи руку Люсьєна,— з цієї точки зору здобув блискучий успіх. Правда, в Люсьєна більше ланіх, більше таланту й розуму, ніж у всіх його завидників, до того ж він і на диво вродливий. Колишні друзі не можуть простити йому успіху, кажуть, що йому просто повезло.

— Така удача, — сказав де Лупо, — ніколи не випадає дурневі або нездарі. Хіба можна назвати удачею долю Бонапарта? Генералів на чолі італійської армії перед ним було десятків зо два, так само, як і зараз є сотня молодих людей, яким хотілося б попасти до панни де Туш, яку вже, любий мій, у світі засватано за вас, — сказав де Лупо, плескаючи Люсьєна по плечі. — Ах! До вас усі дуже прихильні! Пані д'Епар, пані де Баржетон і пані де Монкорне в захваті від вас. Адже сьогодні ввечері вас запрошено на вечірку до пані Фірмані, а завтра ви будете в герцогині де Гранльє?..

— Так, — відповів Люсьєн.

— Дозвольте представити вам молодого банкіра, пана дю Тійє, достойну вас людину — він зумів здобути собі чудовий достаток за дуже короткий час.

Люсьєн і дю Тійє вклонились одне одному, почали розмову, і банкір запросив Люсьєна до себе на обід. Фіно й де Лупо, люди однаково проникливі, які знали одне одного досить добре для того, щоб завжди бути друзями, здавалось, продовжували почату бесіду, вони відійшли від Люсьєна, Мерлена, дю Тійє і Натана, що розмовляли вкупі, і сіли на канапі у фойє „Водевіля“.

— Слухайте, друже мій, — звернувся Фіно до де Лупо, — скажіть мені щиро, чи справді в Люсьєна така серйозна протекція? Всі мої співробітники нападають на нього. Отже, я хотів раніш, ніж ухвалити їхню змову, порадитися з вами, щоб знати, чи не краще, навпаки, підтримати його?

Тут рекетмейстер з Фіно зробили невеличку паузу й пильно подивились одне на одного.

— Як же ви можете, мій любий, припускати, — сказав де Лупо, — щоб маркіза д'Епар, Шатле й пані де Баржетон, яка добилась для барона посади шарантського префекта й графського титулу, щоб тріумфально вернутись у Ангулем, простили Люсьєнові його вихватки? Вони затягли його в роялістську партію лише для того, щоб його знищити. Зараз усі шукають приводу відмовити цій дитині в тому, що їй пообіцяно. Знайдіть цей привід, ви зробите величезну послугу цим двом жінкам; прийде день, коли вони про це згадають. Я знаю їх секрет;

вони так ненавидять цього хлопчика, що мені просто дивно. Люсьєн міг би позбутись свого найлютішого ворога, пані де Баржетон, коли б припинив свої нападки на умовах, що їх залюбки виконують жінки, ви розумієте? Він красивий, молодий і потопив би цю ненависть у хвилях кохання, став би графом де Рюбанпре, каракатиця здобула б йому якусь посаду при дворі, якусь синекуру! З нього був би гарний читець при Людовіку XVIII, або бібліотекар десь, або фіктивний рекетмейстер, або директор якихнебудь двірських видовищ. Цей дурник не влучив, куди слід. Може, саме цього йому й не простили. Замість ставити їм умови, він прийняв їхні умови. Того дня, як Люсьєн піймався на обіцянку, що йому здобудуть наказ про повернення титулу, Шатле дуже посунувся вперед. Коралі погубила цю дитину. Якби ця актриса не була його коханкою, він зажадав би повернути собі каракатицю і здобув би її.

— Отже, ми можемо його добити,— сказав Фіно.

— А як саме? — ніби недбайливо спитав де Лупо, що хотів прислужитись маркізі д'Епар.

— Він зобов'язався співробітничати в газетці Лусто, нам тим легше примусити його давати туди статті, бо він зараз сидить без грошей. Якщо зачепити канцлера якоюсь грайливою статтейкою і довести йому, що автор її Люсьєн, він уважатиме його людиною, недостойною королівської милості. А щоб трохи збити цю провінціальну знаменитість з пантелику, ми вже підготували провал Коралі. Він побачить свою коханку освистаною і без ролей. А як тільки наказ про повернення титулу буде відкладений на безрік, ми висміємо аристократичні претензії нашої жертви, згадаємо його матір — акушерку та його батька — аптекаря. У Люсьєна мужність суто поверхова, він не встоїть, ми заженемо його назад туди, звідки він з'явився. Завдяки Натанові й Флоріні, Матіфа продав мені шосту частину тижневика, я спромігся купити й ту частину, що мав папероторговець, ми тепер удвох з Доріа; ми з вами можемо порозумітись і вернути цей тижневик на службу дворові. Я підтримував Натана й Флоріну лише з умовою вернути мені мою шосту частину,

вони мені її продали, я мушу зробити їм послугу; але перед цим я хотів знати шанси Люсьєна...

— Ви варті свого прізвища,— сміючись, сказав де Лупо.— Справді, я люблю таких людей, як ви...

— Ну, а чи можете ви здобути Флоріні певний ангажемент? — спитав рекетмейстера Фіно.

— Але звільніть нас від Люсьєна, Растіньяк і де Марсе чути про нього не хочуть.

— Спіть спокійно,— сказав Фіно.— Натан з Мерленом міститимуть і далі свої статті, які Гайяр обіцяв пропускати, а Люсьєн не зможе дати ні рядка, отже, ми вдаримо його по кишени. У нього лишиться тільки газета Мартенвіля, де він зможе боронити себе самого й Коралі — одна газета проти всіх, він не в силі буде опиратись натискові.

— Я розкажу про дошкульні місця канцлера, а ви дасте мені рукопис статті, написаної Люсьєном,— відповів де Лупо, який з обачності не сказав Фіно, що обіцяний Люсьєнові наказ був лише жартом.

Де Лупо пішов з фойє. Фіно підійшов до Люсьєна і лагідним тоном, на який піймалось уже стільки людей, пояснив йому, що він не може відмовитись від співробітництва в газетці. Фіно не буде, звичайно, позиватися з ним, бо судовий процес зруйнував би всі сподіванки, які покладає Люсьєн на роялістську партію. Фіно любить сильних людей, що сміливо міняють свої переконання. Хіба ще не доведеться йому й Люсьєнові зустрітись у житті, хіба вони ще не зроблять один одному тисячу маленьких послуг? А Люсьєнові треба мати вірну людину в ліберальній партії, що виступила б проти представників міністерської або крайньої правої партії, коли б вони відмовились його підтримувати.

— Якщо вас ошукають, що вам тоді робити? — спитав наприкінці Фіно.— Якщо міністр, гадаючи, що ви зв'язані своїм відступництвом, не буде вас боятись і обдурить вас, то чи не треба буде вам нацькувати кількох собак, щоб вчепилися йому в литки? А ви на смерть посварилися з Лусто, який вимагає вашої голови; Фелісьєн і ви навіть не розмовляєте. Лишився у вас один тільки я! Одне з правил мого ремесла — жити в добрій злагоді

з усіма справді сильними людьми. Ви зможете мені віддячити в світі, де ви своя людина, за ті послуги, які я вам зроблю в пресі. Але справа перед усім! Надсилайте мені суто літературні статті, які вас не скомпромітують, і разом з тим ви додержите умови.

Люсьєн побачив у пропозиціях Фіно лише приязнь до себе з домішкою вмілих розрахунків. Його лестощі, разом з лестощами де Лупо, привели його в добрий настрій; він подякував Фіно.

В житті честолюбців і всіх тих, хто може досягти своєї мети тільки за допомогою людей і обставин, за допомогою хитро побудованого, послідовного й витриманого плану, завжди надходить важка хвилина, коли якась невідома сила насилає на них жорстокі іспити,— їм раптом у всьому починає не щастити, всі нитки рвуться, або заплутуються, лихо насувається з усіх кутків. Коли людина втратить голову серед цього духовного розладу, вона загинула. Люди, які вміють опертись цьому першому бунтові обставин, які стоять міцно, поки минеться вихор, і рятують себе, величезним зусиллям вибиваючись до вищої сфери,—це люди справді сильні. Отже, кожна людина, якщо тільки вона не народилась багатою, переживає такий фатальний тиждень. Для Наполеона таким тижнем був відступ з Москви. Така хвилина настала й для Люсьєна. Все надто щасливо склалося для нього і в світі, і в літературі, він був надто щасливий, тому й повинні були люди і обставини обернутись проти нього.

Перше лихо було найболючішим і найгіршим, воно вразило його в те місце, яке він уважав за невронене — в серце і в кохання.

Коралі може й не була розумною, але мала прекрасну душу й здібність виявляти її в раптових поривах, які творять великих актрис. Це дивне явище, поки воно не стало звичкою від досвіду, залежить від капризів характеру, а часто й від чарівної соромливості, яка керує актрисами, коли вони ще молоді. В душі наївна й боязка, хоч зовні смілива й легковажна, якою й мусить бути комедіантка, Коралі, що досі була закохана, почувала тиск свого жіночого серця на комедіантську маску. Мистецтво відтворювати почуття, це величне вдавання,

не перемогло ще в ній її натури. Вона соромилась віддавати публіці те, що належить лише коханню. Крім того, вона мала ще одну слабкість, властиву справжнім жінкам. Хоч вона знала, що покликана неподільно панувати на сцені, але потребувала успіху. Вона нездатна була виступати перед неприхильним до себе залом; щоразу, виходячи на сцену, вона тремтіла, і тоді холодність публіки могла її заморозити. Через це страшне хвилювання кожна нова роль робилась для неї дебютом. Оплески навіювали їй якусь сп'янілість, непотрібну для її самолюбства, але необхідну для її мужності: недоброчливий шум або мовчанка байдужої публіки відбирали в неї силу, а повний, уважний зал, захоплені й зичливі погляди її електризували; тоді вона почувала зв'язок з благородними якостями цих душ і почувала в собі силу піднести їх і схвилювати. Ця взаємодія, в якій виявлялась і її нервова натура, і характер її таланту, свідчила також про чутливість і ніжність цієї бідної дитини. Люсьєн оцінив, кінець-кінцем, скарби її серця й пізнав, якою ще дівчиною була його коханка. Коралі не зналась на інтригах, не здатна була оборонити себе від соперництва й закулісних підступів, до яких така здібна була Флоріна, дівчина така ж небезпечна й нещира, як її подруга була проста й великодушна. Коралі чекала, поки ролі самі до неї прийдуть; вона була надто горда, щоб просити авторів і погоджуватись на їхні ганебні умови чи віддаватись першому-ліпшому журналістові, що загрожував їй своїм коханням і пером. Талант, взагалі рідкий у винятковому акторському мистецтві, є лише одною з умов для успіху; часом талант навіть шкодить, коли його супроводить хист до інтриг, якого Коралі зовсім бракувало.

Передбачаючи всі муки, що чекають його подругу під час її дебюту в „Жімназ“, Люсьєн за всяку ціну хотів забезпечити їй повний успіх. Всі гроші, що лишились від продажу меблів, все, що заробляв Люсьєн, — все пішло на костюми, на обстановку вбиральні в театрі й інші видатки на дебют. За кілька днів до нього Люсьєн з любові зважився на принизливий вчинок — узяв векселі Фандана й Кавальє, пішов на вулицю Бурдоне до

„Золото Кокону“ й попросив Камюзо їх зdiskонтувати. Поет був ще не таким зіпсованим, щоб спокійно це зробити. Багатьма болями усіяв він дорогу, вистелив її гнітющими думками, весь час вагаючись між „так“ і „ні“. А проте зайшов до невеличкого, темного, освітленого лише з внутрішнього подвір'я кабінету, де поважно сидів — не закоханий у Коралі добродушний, безтурботний, розпутний Камюзо, якого він знав, а серйозний батько родини, купець в оздобі хитрощів і чеснот, у масці поважності члена комерційного суду, холодний і суворий голова підприємства, оточений прикажчиками, полицьями, де стояли зелені ящики з зразками, обтяжений дружиною і дочкою, дуже просто одягнутою. Люсьєн тремтів з голови до ніг, коли підходив, бо достойний купець кинув на нього нахабний і zarazом байдужий погляд, який поет уже бачив у очах дисконтерів.

— Ось векселі, я буду глибоко вдячний вам, пане, якщо ви будете ласкаві в мене їх узяти,— сказав він, стоячи перед купцем, що навіть не підвівся.

— Ви дещо відняли в мене, пане,— сказав Камюзо,— я це добре пам'ятаю.

Тоді Люсьєн пошепки, на вухо, пояснив шовкоторговцеві, так, що він міг чути, як тремтів зневажений поет, усе становище Коралі. Для Камюзо не було ніякої вигоди в тому, щоб Коралі провалилась. Слухаючи Люсьєна, купець посміхнувся, бо був членом комерційного суду й знав становище двох видавців. Він дав Люсьєнові чотири з половиною тисячі франків з умовою підписати, що ці гроші він одержав шовками.

Люсьєн відразу пішов до Бролара й щедро заплатив йому, щоб забезпечити Коралі добрий успіх. Бролар пообіцяв прийти і справді прийшов на генеральну репетицію, щоб умовитись, у яких місцях його римляни мусіли натиснути на долоні й підсилити оплески.

Решту грошей Люсьєн віддав Коралі, але заховав від неї, що звертався до Камюзо; він заспокоїв її й Береніси турботи, бо вони вже не знали, в чого далі жити. Мартенвіль, один з найкращих тогочасних знавців театру, приходив кілька разів і вчив з Коралі її роль. Люсьєн добув від кількох співробітників роялістських газет обі-

цянку дати прихильні рецензії і не підозрював лиха. Напередодні дебюту Коралі Люсьєнові трапилась велика прикрість. Вийшла книжка д'Артеза. Редактор газети Мерлена дав її Люсьєнові, як людині, що з усіх найздатніша написати про неї рецензію, — цією фатальною славою він завдячував своїм статтям про Натана. В редакції було багато народу, всі співробітники були присутні. Мартенвіль так само прийшов сюди, щоб умовитись про один пункт загальної полеміки роялістських газет проти ліберальних. Натан, Мерлен і інші співробітники „Ревей“ говорили про вплив, що справляє на читачів газета Леона Жіро, яка виходила двічі на тиждень. Цей вплив вважали за тим шкідливіший, що газета висловлювалась обережно, розважливо й помірковано. Про братство з вулиці Катр-Ван починали вже говорити, називаючи його Конвентом. Було вирішено, що роялістські газети вестимуть завзяту й систематичну війну з цими небезпечними противниками, які справді стали діячами Доктрини, фатальної секти, що повалила Бурбонів, коли до неї з дріб'язкової мстивості приєднався найблисучіший роялістський письменник. Абсолютистські переконання д'Артеза нікому не були відомі, і він мусів стати першою жертвою проголошеної братству анафеми. Його книгу треба було знищити в пень. Люсьєн відмовився писати про неї статтю.

Ця відмова спричинилась до страшного скандалу серед найвидніших членів роялістської партії, що прибули на цю нараду. Люсьєнові виразно зазначили, що новонавернений не може мати власної волі; якщо йому не до смаку цілковита належність монархії і релігії, він може, мовляв, вернутись до свого першого табору. Мерлен і Мартенвіль відвели його набік і по-приятельськи нагадали йому, що він, відмовляючись писати статтю, віддає Коралі на поталу ліберальним газетам, бо вона не матиме вже в оборону міністерських і роялістських газет. Певна річ, актриса спричиниться до палкої полеміки, але зате матиме з неї славу, якої жадають усі актриси.

— Ви на цьому не розумієтесь, — сказав йому Мартенвіль. — Вона гратиме три місяці під перехресним вогнем наших статей і потім заробить у провінції тридцять

тисяч франків під час своєї тримісячної відпустки. Через дражливість, яка заважатиме вам стати політичним діячем і яку треба стоптати під ноги, ви занепасти Коралі і все своє майбутнє, ви втратите заробіток.

Люсьєн побачив, що мусить вибирати між д'Артезом і Коралі; якщо він не задушить д'Артеза у великій газеті і в „Ревей“, його коханка мусить загинути. Бідний поет вернувся додому з смертельною тугою на душі. Він сів коло каміна в своїй кімнаті й прочитав цю книжку, одну з найкращих у сучасному письменстві. Він ронив сльози на сторінки, довго вагався й написав, кінець-кінцем, глузливу статтю, які він так добре вмів писати. Він зробив з цією книжкою те, що роблять діти з пійманою пташкою,—обскуб і замучив. Його страшні жарти могли пошкодити книжці. Люсьєн перечитав ще раз цей чудовий твір, і в ньому прокинулись всі найкращі почуття. Опівночі він пішов через увесь Париж до будинку д'Артеза, побачив, як блимає в шибках боязке й чеснотливе світло, на яке він так часто дивився з почуттям захвату перед благородною витривалістю цієї справді великої людини; він не в силі був піднятися до д'Артеза й посидів кілька хвилин на тумбі край вулиці. Нарешті пориваний своїм ангелом-охоронцем, він постукав і застав д'Артеза за читанням коло холодного каміна.

— Що з вами сталося? — спитав молодий письменник, побачивши Люсьєна і догадуючись, що його могло привести сюди тільки якесь лихо.

— Твоя книжка чудова! — скрикнув Люсьєн із сльозами на очах,— а вони наказали мені на неї писати.

— Бідна дитино, гіркий же ти їси хліб, — сказав д'Артез.

— Я благаю вас тільки про одну ласку — не кажіть нікому, що я був у вас, і лишіть мене в пеклі робити своє прокляте діло. Мабуть, не можна нічого досягти, поки не вкриються наростами найніжніші ділянки серця.

— Ви все той самий! — сказав д'Артез.

— Ви вважаєте мене негідником! Ні, д'Артез, ні, я дитина, п'яна від кохання.

І розказав йому все своє становище.

— Дайте мені статтю,— сказав д'Артез, схвильований усім, що розповів Люсьєн про Коралі.

Люсьєн дав йому рукопис. Д'Артез прочитав його і мимоволі посміхнувся.

— Яке фатальне застосування розуму! — скрикнув він.

Але замовк, побачивши, що Люсьєн похилився в кріслі, пригнічений щирою журбою.

— Чи не дозволите ви мені трохи виправити вашу статтю? Я надішлю її вам завтра,— сказав він.— Глум ганьбить твір, а поважна й серйозна критика буває часом краща за хвалу. Я зумію зробити вашу статтю достойнішою і вас, і мене. До того ж, тільки я сам добре знаю свої помилки!

— Коли сходиш на дику кручу, знаходиш іноді овоч, що заспокоює спрагу; цей овоч — ось він! — сказав Люсьєн, кидаючись в обійми д'Артезові й плачучи. Він поцілував його в чоло й додав: — Мені здається, я до ручаю вам свою совість, щоб колись згодом ви мені її вернули.

— Я дивлюсь на періодичне каяття як на велике лицемірство,— врочисто сказав д'Артез,— бо воно стає тоді ніби премією за погані вчинки. Каяття — то незайманість, яку наша душа повинна богові. Отже, людина, що кається двічі, є страшний сикофант. Я боюсь, що в своєму каятті ти бачиш тільки розгрішення.

Ці слова громом ударили Люсьєна. Повільною ходою вернувся він на вулицю Місяця.

Другого дня поет одніс у редакцію свою статтю, яку вернув йому, переробивши, д'Артез. Але від цього дня його почала гнітити меланхолія, яку він не завжди міг приховати. Побачивши ввечері переповнений зал „Жімназ“, він зазнав страшених переживань, як завжди під час дебюту, але ще збільшених всією силою його кохання. Тут на карту ставилось усе його самолюбство. Він дивився на всі обличчя глядачів таким поглядом, яким дивиться обвинувачений на обличчя суддів і присяжних, здригався від шепоту; якийсь дрібний випадок на сцені, входи й виходи Коралі хвилювали його безмірно. П'єса, в якій дебютувала Коралі, була з тих, що спочатку провалюються, а згодом мають успіх,— і вона

провалилась. Коли Коралі вийшла на сцену, її не зустріли оплесками, і ця холодність публіки вразила її. З лож їй аплодував лише Камюзо. Особи, спеціально посаджені на балконі й галереї, спинили купця шиканням. Галереї спиняли й клакерів, коли ті починали навмисне приблизшено плескати. Мартенвіль відважно аплодував, а за ним лицемірна Флоріна з Натаном та Мерленом. Коли ясно стало, що п'єса провалилась, у вбиральні Коралі зібралась ціла юрба, яка тільки збільшувала біль актриси своїми заспокоюваннями. Коралі була в розпачі— не стільки за себе, як за Люсьєна.

— Бролар зрадив нас,— сказав він.

Коралі охопила страшна пропасниця, вона була вражена в саме серце. Другого дня вона не в силі була грати; вона бачила, що її кар'єра уривається. Люсьєн сховав від неї газети, розпечатав їх сам у їдальні. Всі фельєтоністи скидали провал п'єси на Коралі— вона, мовляв, переоцінила свої сили, вона була радістю бульварів, але в „Жімназ“ їй не місце; звичайно, її поривав до цього театру дуже похвальний гонор, але вона не зважила всіх даних, не так підійшла до ролі. Люсьєн прочитав тут кілька тартинок про Коралі в тому лицемірному дусі, в якому він сам писав з приводу Натана. Люсьєна охопила лютя, подібна до тієї, якої зазнав Мілон Кротонський, коли зацепив руки йому той самий дуб, якого він розколов; він аж посинів: його друзі у прихильних, ласкавих і зичливих висловах давали Коралі найоблудніші поради. Казали, що вона мусить грати ролі якраз протилежні її талантові, про що чудово знали лукаві автори фельєтонів. Так було в усіх роялістських газетах, інспірованих, безперечно, Натаном. Щождо ліберальних і маленьких газет, то всі вони вдавались у облуду й глузування, що їх уживав раз-у-раз і сам Люсьєн. Коралі почула, як він схлипнув раз чи двічі, схопилась до Люсьєна з ліжка, побачила газети, захотіла їх прочитати й прочитала. Тоді пішла до себе й лягла, не сказавши ні слова.

Флоріна теж була в змові— вона завбачала такий кінець і вивчила роль Коралі, яку їй допоміг репетирувати Натан. Дирекція театру, не бажаючи знімати п'єсу,

вирішила дати цю роль Флоріні. Директор пішов до бідної актриси й застав її пригнічену, заплакану. Але коли він сказав їй при Люсьєні, що Флоріна знає роль і що ввечері п'єсу не можна не ставити, вона підвелася з ліжка.

— Я гратиму! — крикнула вона й зомліла.

Отже, Флоріна таки одержала роль і здобула собі славу, бо врятувала п'єсу. В усіх газетах їй була зроблена справжня овація, відтоді вона стала тією знаменитою актрисою, яку ви знаєте. Тріумф Флоріни довів Люсьєна до крайнього відчаю.

— Негідниця, якій ти подала милостиню! Якщо „Жімназ“ хоче, хай розірве з тобою ангажемент! Я буду графом де Рюбанпре, забагатію і одружуся з тобою.

— Яка дурниця, — сказала Коралі, журливо глянувши на нього.

— Дурниця! — скрикнув Люсьєн. — Побачиш, через кілька днів ти матимеш чудове помешкання, екіпаж, і я здобуду тобі роль.

Він схопив дві тисячі франків і побіг до Фраскаті. Нещасний хлопець провів там сім годин у пазурях фурій, хоч обличчя його з вигляду було спокійне й холодне. Протягом цього дня й частини ночі його щастя весь час мінялось; він виграв тисяч тридцять франків, а вийшов без єдиного су. Коли вернувся додому, його чекав Фіно, що прийшов по свої „статтейки“. Люсьєн зробив помилку й поскаржився йому на своє становище.

— Ох, не все в житті рожеве, — відповів Фіно. — Ви так різко завернули вправо, що мусіли втратити підтримку ліберальної преси, багато сильнішої за міністерську й роялістську. Ніколи не треба переходити з табору в табір, поки не влаштуєш собі доброго лігва, де можеш знайти заспокоєння від утрат, яких мусиш сподіватись. В таких випадках розсудлива людина йде до своїх друзів, викладає їм причини, радиться з ними про свій відступ; вони стають її спільниками, жаліють її, уможвляються, як це зробили Натан і Мерлен з своїми товаришами, робити один одному відповідні послуги. Вовки одне одного не їдять. А ви в цій справі повелись як невинне ягнятко. Тепер вам доведеться вищірити зуби

на вашу партію, щоб здобути собі від неї курячу ніжку чи крильце. Отже, вас принесено в жертву Натанові. Не потаюсь від вас, що з приводу вашої статті проти д'Артеза знявся великий шум і скандал. Марат проти вас — святий. Проти вас готується наступ, в якому загине ваша книжка. До речі, як справа з вашим романом ?

— Ось останні аркуші, — сказав Люсьєн, показуючи йому пакунок коректи.

— Вам приписують усі анонімні статті в міністерських і крайніх правих газетах проти д'Артеза. Адже „Ревей“ тепер щодня шпигає шпильками гурток з вулиці Катр-Ван, і ці жарти тим дошкульніші, що вони дуже дотепні. А за газетою Леона Жіро стоїть ціла політична група, дуже поважна та серйозна, якій рано чи пізно належатиме влада.

— Вже тиждень, як моєї ноги не було в редакції „Ревей“.

— Так подумайте про мої статтейки. Напишіть ще штук п'ятдесят, я заплачу вам за всі разом, але пишіть їх у тоні газети.

І Фіно начебто між іншим дав Люсьєнові тему для веселої статтейки проти канцлера, розповівши йому анекдот, який нібито обійшов уже всі салони.

Щоб вернути свій програш, Люсьєн, хоч і який пригнічений, знайшов у собі досить красномовності й свіжого розуму, щоб написати тридцять статтейок на два стовбці кожна. Закінчивши їх, він пішов до Доріа, гадаючи зустріти там Фіно, якому хотів нишком передати статті. До того ж, йому треба було одержати від книгаря пояснення, чому не друкуються його „Стокротки“. У крамниці було повно його ворогів. Тільки він увійшов, усі замовкли, всі розмови спинились. Побачивши, що його вигнано з журналістики, Люсьєн відчув у собі подвоєну мужність і подумав сам собі, як колись у алеї Люксембурзького саду : „Я переможу!“

Доріа не був уже ні лагідний, ні прихильний, — він тримався насмішкувато й спирався на свої права : „Стокротки“ він випустить, коли захоче, почекає, поки становище Люсьєна забезпечить йому успіх, адже рукопис

він купив у повну власність. Коли Люсьєн зауважив, що Доріа зобов'язаний видрукувати „Стокротки“ в силу самого договору й становища осіб, які склали цей договір, видавець заперечив це й заявив, що юридично ніхто не може примусити його до операції, яку він вважає не вигідною, і що тільки він може судити, коли вчасно буде до неї взятись. А втім, є вихід, з яким погодиться всякий суд: Люсьєн має право вернути тисячу екю, забрати назад свій твір і віддати його друкувати роялістському видавцеві.

Люсьєн пішов, вражений тепер поміркованим тоном Доріа більше, ніж його аристократичною помпою під час першого побачення. Виходить, „Стокротки“ будуть надруковані лише тоді, коли Люсьєн матиме за собою допомічну силу в особі могутніх друзів, або коли він сам стане грізним. Поет поволі вернувся додому в стані такого пригнічення, що могло допровадити його до самогубства, якби його думки перетворились у дію. Коралі він застав у ліжку бліду й недужу.

— Дістаньте їй роль, інакше вона помре, — сказала йому Береніса, поки він одягався, збираючись на вулицю Монблан до панни де Туш на велику вечірку, де мали бути де Лупо, Віньйон, Блонде, пані д'Епар і пані де Баржетон.

Ця вечірка була влаштована для Конті, великого композитора, що мав чудовий голос, хоч і не співав на сцені, для Чінті, Пасті, Грації, Левассера і ще кількох відомих світських співаків. Люсьєн протиснувся туди, де сиділа маркіза, її кузина й пані де Монкорне. Нещасний молодий чоловік прибрав легкого, задоволеного, щасливого тону, він жартував, тримався так, як за часів своєї розкоші, він не хотів показати, що потребує підтримки. Він багато говорив про свої великі послуги роялістській партії, і на доказ цього навів злостиві крики лібералів проти нього.

— Вас за це щедро нагородять, друже мій, — сказала йому пані де Баржетон, чарівно всміхаючись. — Підіть післязавтра з Чаплею і де Лупо до канцлерства й одержите там наказ про вас з королівським підписом. Завтра канцлер несе його до королівського палацу, але там засідання Ради, тому він вернеться дуже пізно; проте,

коли наслідки будуть мені відомі, ввечері я пришлю до вас. Де ви живете?

— Я прийду сам,— відповів Люсьєн, соромлячись сказати, що він живе на вулиці Місяця.

— Герцоги де Ленонкур і де Наваррен говорили про вас королеві,— додала маркіза.— Вони хвалили вас за цілковиту й абсолютну відданість, казали, що вам треба дати блискучу нагороду і цим помститись над лібералами за їхні нападки проти вас. До того ж, ви зробите славетними ім'я і титул де Рюбанпре, на які ви маєте право по матері. Король звелів його світлості принести ввечері наказ про те, що пан Люсьєн Шардон дістає право носити ім'я і титул графів де Рюбанпре, як унук останнього графа по матері. „Підтримаймо щиглика з Пінду“, сказав він, прочитавши ваш сонет про лілію, який, на щастя, пригадала й передала герцогові моя кузина. „Тим більше, відповів герцог де Наваррен, що король може зробити чудо й перетворити щиглика на орла“.

Люсьєн почав від радості виливати свої почуття, які могли б зворушити жінку, менш ображену, як Луїза д'Епар де Негреплісс. Краса Люсьєна тільки розпалювала в ній жадобу помсти. Де Лупо мав рацію, Люсьєнові бракувало такту: він не зумів догадатись, що той наказ був лише одним із жартів, до яких була така здібна пані д'Епар. Осмілений цим успіхом і лестивим ставленням панни де Туш, він лишився з нею до другої години ночі, щоб поговорити з нею насамоті. В редакціях роялістських газет він чув, що панна де Туш потай співробітничала в одній п'єсі, де мала грати маленька Фей, велике чудо того часу. Коли всі розійшлися, він повів панну де Туш на софу в її будуарі і так зворушливо розповів їй про нещастя Коралі і свої власні, що ця знаменита гермафродитка пообіцяла йому влаштувати так, щоб головна роль була дана Коралі.

Вранці після вечірки, коли щаслива Коралі, щаслива з обіцянки, яку панна де Туш дала Люсьєнові, ожила й устала поснідати з своїм поетом, Люсьєн читав газету Лусто, де був вміщений епіграматичний анекдот, вигаданий про канцлера і його дружину. Під їдкими дотепами в ньому ховалась найчорніша злобність. Король Людо-

вік XVIII був виведений чудово і висміяний так, що судові ніяк було присікатись. Ось той факт, якому ліберальна преса намагалась надати правдоподібності, хоч він лише збільшив число її дотепних наклепів.

Пристрасть Людовіка XVIII до любовного і пряного листування, повного мадригалів і дотепів, в цій статті тлумачилась як останній прояв його кохання, що стало доктринерським; він, говорилося там, переходив уже в своєму коханні від дії до ідей. Знаменита коханка, на яку під ім'ям Октавії так жорстоко нападав Беранже, серйозно занепокоїлась. Листування між ними почало завмирати. Чим більше виявляла Октавія розуму й дотепу, тим більше холодним і безбарвним ставав її коханець. Кінець-кінцем, Октавія виявила причину неласки до неї; її владі загрожувала пряність і принада нового листування, що почалось між королем і дружиною канцлера. Але про цю чудову жінку йшла чутка, що вона нездібна нічого написати й працює, певне, відповідальним видавцем чийогось відважного честолюбства. Хто ж ховався під цією спідницею? Після деяких спостережень Октавія виявила, що король листується з своїм власним міністром. Відразу вона будує свій план. Одного дня за допомогою вірного друга вона затримує міністра в Палаті бурхливою дискусією, а собі на цю саму годину влаштовує побачення з королем. Тут вона відкриває королеві це ошуканство і збурює його самолюбство. Людовік XVIII вибухає бурбонівським і королівським гнівом проти Октавії, він не вірить. Октавія пропонує переконатись негайно і просить його написати записку, яка конче потребує відповіді. Несчасна жінка посилає в Палату за чоловіком; але все завбачено: саме ту хвилину він промовляє з трибуни. Жінка сходить кривавим потом, напружує весь свій розум і відповідає з усім тим розумом, що в неї знайшовся.

— Ваш канцлер скаже вам решту, — скрикнула Октавія, сміючись з розчарованого короля.

Ця стаття, хоч і неправдива змістом, зачіпала за живе канцлера, його дружину й короля. Говорили, що цей анекдот вигадав де Лупо, хоч Фіно держав це в секреті. Ця дотепна й ущиплива стаття дуже сподобалась лібе-

ральной партії і партії брата короля. Люсьєн убачав в ній лише дуже милу „качку“. Другого дня він зайшов за де Лупо й бароном дю Шатле. Барон їхав скласти подяку його світлості. Пан Шатле, тепер державний радник для особливих доручень, дістав титул графа; крім того, йому було обіцяно посаду шарантського префекта, як тільки теперішній префект добуде кілька місяців, потрібних йому для одержання максимальної пенсії. Граф дю Шатле (у наказі була зазначена ця часточка „дю“) взяв Люсьєна в свій екіпаж і поводився з ним як з рівним. Коли б не Люсьєнові статті, він може й не висунувся б так швидко: переслідування лібералів послужили ніби п'єдесталом. Де Лупо у міністерстві зайшов в кабінет генерального секретаря. Побачивши Люсьєна, цей урядовець підскочив від здивування і глянув на де Лупо.

— Як ви наслідились зайти сюди, пане? — сказав приголомшеному Люсьєнові генеральний секретар. — Його світлість порвав ваш, уже заготовлений наказ, ось він! — (Він показав перший - ліпший папірець, подертий начетверо.) — Міністр побажав довідатись, хто автор учорашньої жахливої статті, і ось оригінал її, — сказав генеральний секретар, показуючи Люсьєнові рукопис його статті. — Ви називаєте себе роялістом, пане, а співробітнічаєте в цій підлій газеті, від якої сивіє волосся в міністрів, яка нагонить сум на центр і тягне його в безодню. Ви снідаєте із співробітниками „Корсар“, „Міруар“, „Констітюзьйонель“, „Кур'єр“; обідаєте з співробітниками „Котідьєнн“ і „Ревей“, а вечеряєте з Мартенвілем, найстрашнішим антагоністом міністерства, який штовхає короля до абсолютизму, і коли б король його послухав, це призвело б до революції так само швидко, як і коли б він довірився крайній лівій. Ви дуже дотепний журналіст, але ви ніколи не будете політичним діячем. Міністр доповів королеві, що ви автор статті, король дуже розгнівався й висловив догану своєму камергерові, герцогу де Наваррену. Ви нажили тим гірших ворогів, що вони були до вас надто прихильні. Що природне у ворога, те страшне у друга.

— Та що ви, дитина, любий мій? — додав де Лупо. — Ви мене скомпромітували. Пані д'Епар і де Баржетон, що ручились за вас, мабуть, обурені тепер. Герцог, певне,

вилив свій гнів на маркізу, а вона на свою кузину. Не йдіть до них. Почекайте.

— Ось і його світлість! Вийдіть! — сказав генеральний секретар.

Люсьєн опинився на площі Вандом, мов приголомшений важким ударом по голові. Він пішки пішов додому бульварами, намагаючись здати собі справу в усьому, що сталося. Він побачив, що став іграшкою в руках заздрісних, жадібних, віроломних людей. Чим він був серед цього тиску честолюбств? Дитиною, що поривалась до марних радостей і втіх, жертвуючи для них усім; нерозважливим поетом без глибини думки, що метеликом літав з вогника на вогник, рабом обставин з добрими думками й поганими вчинками. Совість стала йому нещадним катом. Нарешті, в нього не було грошей, а він почував себе виснаженим від роботи й журби. Статті його друкувались тільки після статей Мерлена й Натана. Він ішов навмання, заглибившись у своїй думки. По дорозі в кількох читальних залах, що саме тоді починали разом з газетами давати для читання романи, він побачив афіші, де під якоюсь дивною, зовсім незнайомою йому назвою, блищало його прізвище: Люсьєн Шардон де Рюбанпре. Його твір вийшов, а він про це не знав. Всі газети мовчали. Він спинився, спустив руки й стояв нерухомо, не помічаючи коло себе групи молодих людей, серед яких були Растіньяк, де Марсе і інші його знайомі. Він не звернув уваги і на Мішеля Кретьєна й Леона Жіру, що до нього підходили.

— Ви — пан Шардон? — спитав його Мішель таким тоном, від якого в Люсьєні все затремтіло, як струни.

— Хіба ви мене не знаєте? — відповів він, збліднувши.

Мішель плюнув йому в обличчя.

— Це вам гонорар за ваші статті проти д'Артеза! Якби кожен, обороняючи себе самого й своїх друзів, робив так, як я, преса була б тим, чим повинна бути — шановною і шанованою святинею!..

Люсьєн похитнувся; він сперся на Растіньяка, сказавши йому і де Марсе:

— Панове, ви не відмовитесь бути моїми секундантами? Але спочатку я віддам борг і зроблю справу невинною!

Люсьєн раптом дав ляпаса Мішелєві, який цього не сподівався. Денді й друзі Мішеля кинулись рознімати рояліста й республіканця, щоб ця сутичка не притягла до себе уваги. Растіньяк схопив Люсьєна й повів його до себе на вулицю Тебу, за два кроки від цієї події, що трапилась на Ганському бульварі в обідній час, тому й не зібралась тут юрба, як це буває в таких випадках.

Де Марсе заїхав за Люсьєном, і два денді примусили його піти пообідати з ними весело в Англійському кафе, де вони всі троє напилися.

— Ви добре володієте шпагою? — спитав його де Марсе.

— Ніколи в руках не держав!

— А пістолетом? — спитав Растіньяк.

— За все життя не стріляв ні разу.

— Ви страшний противник, за вас випадок, ви можете вбити вашого ворога, — сказав де Марсе.

На своє щастя, Люсьєн застав Коралі в ліжку, вона спала.

Актрисі несподівано дали роль у маленькій п'єсі, і вона взяла реванш, діставши законні й некуповані оплески. Ця перемога, якої не сподівались її вороги, остаточно переконала директора, що головну роль в п'єсі Камілли Мопен треба дати Коралі, бо він відкрив, кінець-кінцем, причину неуспіху Коралі на її дебюті. Розгніваний інтригами Флоріни й Натана проти актриси, якою він дорожив, директор пообіцяв Коралі підтримку адміністрації.

О п'ятій годині вранці Растіньяк приїхав за Люсьєном,

— Мій любий, ваша обстановка цілком відповідає вулиці, на якій ви живете, — сказав він йому замість привітання. — Будьмо перші на місці на Кліньякурському шляху; цього вимагає добрий тон, а ми мусимо показувати приклад.

— Програма така, — сказав де Марсе, як тільки кабриолет в'їхав у передмістя Сен-Дені. — Ви б'єтесь на пістолетах на двадцять п'ять кроків і можете, коли бажаєте, підійти один до одного на віддаль п'ятнадцять кроків. Маєте право кожен ступити п'ять кроків наперед і стріляти тричі, але не більше. Що б не сталось, ви мусите обидва на цьому спинитись. Ми заряжаємо пістолети вашого противника, а його секунданти заряжають ваші. Зброю вибирали всі четверо секундантів разом у

збройовій крамниці. Обіцяю вам, що все буде гаразд: наша зброя допоможе сліпому випадкові: пістолети кавалерійські.

Для Люсьєна життя зробилось як поганий сон. Йому байдуже було — жити чи вмерти. Особлива, властива самогубцям відвага допомогла йому з'явитися перед свідками його дуелі в пишному вбранні хоробрості. Він стояв на своєму місці, не ступивши й кроку вперед. У цій безтурботності побачили холодний розрахунок і визнали поета сильною людиною. Мішель Крет'єн підійшов аж до межі. Противники вистрілили одночасно, бо образи вважались за рівні. За першим пострілом куля Крет'єна черкнула Люсьєнові підборіддя, а його куля пролетіла на десять футів вище голови його противника. За другим пострілом куля Мішеля влучила поетові в комір сюртука, який, на щастя, був стібаний і підбитий грубим полотном. За третім пострілом Люсьєн дістав кулю в груди і впав.

— Мертвий? — спитав Мішель.

— Ні, — сказав хірург. — Він одужає.

— Тим гірше, — відповів Мішель.

— О, так! Тим гірше! — повторив Люсьєн і заплакав.

Опівдні ця нещасна дитина лежала в своїй кімнаті на ліжку; треба було дуже обережно перенести його до дому, і на це пішло п'ять годин. Хоч його становище не було небезпечним, проте його треба було пильно доглядати — гарячка могла призвести до всяких ускладнень. Коралі затамувала в собі розпач і скорботу. Увесь час, поки її друг був у небезпеці, вона з Беренісою просиджувала цілі ночі й учила свої ролі. Небезпека тривала два місяці. Це бідне створіння іноді грало роль, де треба було бути веселою, а в душі казала сама собі: „Може, мій бідний Люсьєн зараз помирає!“

Люсьєна лікував Біаншон. Цьому вірному другові, так тяжко ображеному, Люсьєн завдячував життям; але д'Артез розказав Біаншонови таємницю візиту Люсьєна й виправдував нещасного поета. Одного разу, коли до Люсьєна вернулась свідомість — бо в нього була дуже серйозна нервова гарячка, — Біаншон, підозрюючи, що д'Артез виявив тут свою великодушність, розпитав хворого. Люсьєн сказав йому, що не написав про книжку

д'Артеза жодної статті, крім серйозної і поважної статті, вміщеної в газеті Гектора Мерлена.

Наприкінці першого місяця його хвороби збанкрутувало видавництво Фандана й Кавальє. Біаншон просив актрису затаїти від Люсьєна цей жахливий удар. Знаменитий роман „Стрілець Карла IX“, виданий під якоюсь химерною назвою, не мав ніякого успіху. Щоб роздобути грошей перед припиненням платежів, Фандан потай від Кавальє продав цей твір гуртом по дуже низькій ціні дрібним букіністам, що перепродували його через вуличних розносників. У той час книжка Люсьєна прикрашала парапети всіх паризьких мостів і паризькі набережні. Книгарні на набережній Августінців, що взяли певну кількість примірників цього роману, мусіли втратити чималу суму через раптове зниження ціни — вони заплатили за чотири томи in-12 по чотири франки п'ятдесят сантимів, а їх продавали тепер по п'ятдесят су. Серед книгарів знявся лемент, а преса й далі уперто мовчала. Барбе не передбачав такого провалу, він вірив у талант Люсьєна, всупереч своїм звичаям він придбав двісті примірників; перспектива втратити довела його до нестями, і він говорив про Люсьєна всяку гидоту. Але вчинив по-геройському: сховав з властивою скупцям упертістю всі двісті примірників у закутку своєї крамниці і дав своїм товаришам волю збувати їхні примірники за безцінь. Згодом, у 1824 році, коли чудова передмова д'Артеза, вартість самого твору й дві статті, написані про нього Леоном Жіру, вернули цій книжці її справжню цінність, Барбе продав усі свої примірники один по одному по десять франків.

Хоч як оберегали Люсьєна Береніса й Коралі, але не могли заборонити Гекторові Мерлену прийти провідати свого вмираючого друга. Він дав йому випити крапля по краплі гіркий келих „бульйону“ — цей вислів уживається в книжній справі на означення сумної операції, на яку поласились Фандан і Кавальє, друкуючи твір дебютанта. Мартенвіль, що єдиний лишився вірним Люсьєнові, написав прекрасну, прихильну до його твору статтю; але і ліберали, і міністерці були такі злі на редактора „Арістарха“, „Оріфламм“ і „Драпо Бланш“, що всі зусилля цього від-

важного атлета, який на одну образу відповідав лібералам десятками, лише пошкодили Люсьєнові. Жодна газета не підняла рукавички полеміки, не зважаючи на різні напади роялістського браво.

Коралі, Береніса й Біаншон зачинили двері всім так званим Люсьєновим друзям, не зважаючи на їхні крики й домагання, але не змогли зачинити двері судовому приставу. Банкротство Фандана й Кавальє за однією з статей комерційного кодексу тягло за собою негайний платеж по їхніх векселях, що дуже відбивалось на трьох особах, які мусіли платити перед строком. Камюзо негайно вчинив проти Люсьєна позов. Побачивши це прізвище, актриса зрозуміла, на який жахливий і принизливий вчинок пішов її поет — ангел у відношенні до неї. Вона покохала його вдсятеро більше й не схотіла йти благати Камюзо. Коли поліція комерційного суду прийшла арештувати Люсьєна, вона застала його в ліжку хворого й відмовилась від думки брати його з собою; раніш ніж іти до голови суду й снитати, до якої лікарні помістити боржника, поліція звернулась до Камюзо. Камюзо зразу поспішив на вулицю Місяця. Коралі спустилась до нього вниз і вернулась нагору з документами, які на підставі передавального напису на векселі визнавали Люсьєна комерсантом. Як здобула вона ці папери від Камюзо? Що пообіцяла йому? Про це вона похмуро мовчала, але вернулась нагору півмертвою.

Коралі грала в п'єсі Камілли Мопен і великою мірою спричинилась до успіху цієї блискучої літературної гермафродитки. Ця роль була останнім виблиском цієї прекрасної лампи.

На двадцятій виставі, коли Люсьєн видужав, почав потроху гуляти, їсти й почав уже думати братися до праці, Коралі захворіла: її змагала якась таємна скорбота. Береніса з самого початку гадала, що вона, аби врятувати Люсьєна, пообіцяла Камюзо вернутись до нього. Актриса була смертельно вражена, коли її роль віддали Флоріні. Натан оголошував війну „Жімназ“, якщо Флоріна не замінить Коралі. Граючи роль до останньої хвилини, аби тільки не віддати її соперниці, Коралі остаточно виснажилась. Гроші в театрі вона забрала аван-

сом під час хвороби Люсьєна і не могла вже нічого одержати в театральній касі. Не зважаючи на свої добрі наміри, Люсьєн ще не здатний був до праці; щоправда, він допомагав Беренісі доглядати хвору Коралі. Бідне подружжя впало в цілковиті злидні. На щастя, вони знайшли собі в особі Біаншона вмілого й відданого лікаря, який здобув їм кредит в аптеці. Незабаром про становище Люсьєна й Коралі довідались усі постачальники й домовласник. Меблі були описані. Кравчиха й кравець тепер уже не боялись журналіста й жорстоко переслідували обох. Кінець - кінцем, лишився тільки аптекар та ковбасник, що ще давали набір цим двом нещасним дітям. Люсьєн, Береніса й Коралі мусіли майже цілий тиждень житись самою свининою в усіх різноманітних формах, яких тільки повігадували торговці свининою. Свинина, що з природи своєї сприяє всяким запаленням, погіршила хворобу актриси. Злидні погнали Люсьєна до Лусто спитати про тисячу франків, яку був винний йому цей колишній друг, цей зрадник. Серед усього лиха ця спроба коштувала йому найдорожче.

Лусто вже не міг з'явитись у своєму помешканні на вулиці Арп, він ночував у приятелів — його переслідували, ганяли як зайця. Люсьєн міг лише у Флікото зустріти того, хто фатально ввів його в літературні кола. Лусто обідав за тим самим столом, де його колись, собі на лихо, побачив Люсьєн того дня, як покинув д'Артеза. Лусто запропонував йому поснідати з ним, і поет погодився. Коли Лусто й Люсьєн вийшли від Флікото з Клодом Віньйоном, що теж там обідав, і з тим високим незнайомим, що тримав свій гардероб у Саманона, і хотіли випити кави у кафе Вольтера, то всі четверо, обшукавши кишені, не змогли в них назбирати й тридцяти су. Вони почали походжати по Люксембурзькому саду, сподіваючись зустріти якогось книгаря; і справді, побачили одного з найвідоміших тогочасних видавців. Лусто попросив у нього сорок франків, і той дав їх. Лусто поділив суму на чотири рівні частини, і кожен з письменників узяв по одній. Злидні вбили в Люсьєні і гордість і гідність: він плакав перед цими митцями, розповідаючи їм про своє становище. Але кожен з його то-

варишів міг розповісти йому таку саму жахливу драму; і коли кожен переказав свою, поетові здалось, що він з усіх чотирьох найменше нещасний. Всі вони прагнули забути своє лихо й заглушити свідомість, яка його подвоювала. Лусто побіг у Пале-Рояль грати на дев'ять франків, що лишились у нього з десятих. Високий незнайомий, хоч мав божественну коханку, пішов у підозрілий дім розпустити, щоб поринути в багновище небезпечної насолоди. Він'йон зайшов до маленького Роше де Канкаль випити дві пляшки бордоського, щоб збутися розуму й пам'яті. Люсьєн покинув Клода Він'йона на порозі ресторану, відмовившись від участі в цій вечері. Провінціальна знаменитість потиснула руку єдиному з усіх журналістів, який не був їй ворожий, і тяжко згнітілося її серце.

— Що робити? — спитав його Люсьєн.

— На війні, як на війні, — сказав великий критик. — Ваша книга прекрасна, але нею ви нажили собі завидників; боротись доведеться довго і важко. Геній — страшна недуга. Кожен письменник носить у своєму серці потвору, яка подібно до солітера в шлункові пожирає всі почуття в міру розцвіту їх. Хто переможе? Хвороба людину, чи людина хворобу? Певна річ, треба бути великою людиною, щоб тримати в рівновазі свій талант і своє серце. Талант зростає, а серце зсихається. Якщо не бути колом, якщо не мати Геркулесових рамен — втратиш або серце, або талант. Ви тендітний і слабкий, ви загинете, — додав він, заходячи до ресторану.

Люсьєн вернувся додому, думаючи про цей жахливий вирок, що своєю глибокою правдивістю освітлив йому літературне життя.

— Грошей! — кричав йому всередині голос.

Він власноручно написав три векселі своєму наказові на тисячу франків кожен, строком на один, два й три місяці, надзвичайно вправно підробивши підпис Давіда Сешара; потім, поставивши на них передавальний напис, другого дня поніс їх до папероторговця Метів'є на вулиці Серпант, який без ніяких перешкод їх здисконтував. Люсьєн зразу ж написав своєму зятеві, що нагальною потребою був змушений зробити фальшування, бо справа

була невідкладна, і він не міг чекати, поки порозуміється з ним поштою, але обіцяв своєчасно сплатити гроші. Після сплати боргів Люсьєна й Коралі лишилось триста франків. Поет передав їх Беренісі й попросив її не давати йому нічого, коли він попросить — боявся, що йому захочеться грати. Наснажений похмурою, холодною і мовчазною люттю, Люсьєн, доглядаючи хвору Коралі, писав при лампі свої найдотепніші статті. Обмірковуючи свої думки, він бачив перед собою цю кохану істоту, фарфорово-білу, прекрасну красою вмираючих, — вона посміхалась йому блідими устами, дивилась на нього очима, що блищали, як у всіх жінок, що гинуть разом від недуги й журби.

Люсьєн надсилав свої статті до газет, але сам не мав змоги ходити по редакціях і набридати редакторам, тому його статті не з'являлись. Коли він зважився піти до своєї газети, Теодор Гайяр, що запобігав колись перед ним, і згодом використав ці літературні діаманти, зустрів його дуже холодно.

— Глядіть, мій любий, у вас уже нема вашої дотепності, не допускайтесь занепаду, шукайте натхнення, — сказав він йому.

— У цього Люсьєна тільки й було за душею, що його роман та перші статті, — кричали Фелісьєн Верну, Мерлен і інші його напасники, коли про нього заходила мова у „Водевілі“, або в Доріа. — Він надсилає нам жалюгідні речі!

„Нічого не мати за душею“ — цей узаконений вислів газетярського жаргона був найвищим присудом, який трудно скасувати, коли його виголошено. Цей присуд, що розійшовся повсюди, убивав Люсьєна без його відома, бо він якраз мав прикростей понад силу. Серед надсадної праці його спіткав переслід за векселі Давіда Сешара, і він звернувся по допомогу до Камюзю. Колишній друг актриси великодушно взяв Люсьєна під свою оборону. Це жахливе становище тривало два місяці, щедро помережані гербовими паперами, що їх Люсьєн за порадою Камюзю посилав нотареві Дербошу, другові Біксію, Блонде й де Лупо.

На початку серпня Біаншон сказав поетові, що Коралі безнадійна і проживе хіба днів три-чотири. Береніса й Люсьєн ці фатальні дні проплакали й не зуміли scho-

вати своїх сліз від бідної дівчини, яка з жалю до Люсьєна боялась смерті. Її агонія і смерть остаточно позбавили Люсьєна сили і мужності. В цілковитому пригнобленні сидів він на кріслі біля ліжка Коралі і не зводив з неї очей, аж поки побачив, що її очі сплющила рука смерті. Була п'ята година ранку. Пташка прилетіла на вазони з квітами, що стояли за вікном, і щебетала якісь пісеньки. Береніса навколішках цілувала Коралі руку, що холонула під її сльозами. На каміні лежало одинадцять су.

Люсьєн вийшов, готовий з одчаю просити милостиню, щоб поховати кохану, або кинутись до ніг маркізи д'Епар, графа дю Шатле, пані де Баржетон, панни де Туш чи страшного денді де Марсе: він не почував ні гордості, ні сил. Щоб розжитись трохи грошей, він пішов би в солдати! Нерівною, прибитою ходою, добре відомою нещасним, він дістався до будинку Камілли Мопен, увійшов, не зважаючи на безлад свого костюма, і попросив прийняти його.

— Панна лягла о третій годині вранці, ніхто не зважиться зайти до неї, поки вона не подзвонить,— відповів йому лакей.

— А коли ж вона дзвонить?

— Не раніш, як о десятій.

Тоді Люсьєн написав один із тих страшних листів, в яких елегантні жебраки вже не щадять нічого. Колись увечері Люсьєн не повірив у можливість таких принижень, коли Лусто розказував йому, з якими просьбами звертаються молоді таланти до Фіно, а тепер його перо, мабуть, винесло його далеко за ті межі, куди кидала недоля його попередників. Він вертався нестямний бульварами, навіть не підозрюючи, який шедевр продиктований йому щойно відчаєм, і зустрів Барбе.

— Барбе, п'ятсот франків!— сказав він йому, пррстягаючи руку.

— Ні, двісті,— відповів книгар.

— А! так у вас є серце!

— Так, але є й справа. Ви винні в тому, що я втратив багато грошей,— додав він, розповівши йому все про банкрутство Фандана й Кавальє,— дайте ж мені й заробити.

Люсьєн здригнувся.

— Ви поет, ви вмієте писати всякі вірші,— продсвжував книгар.— Зараз мені треба кілька грайливих пісеньок, я їх підсиплю до пісеньок різних авторів, щоб мене не переслідували за передрук, і продаватиму на вулицях гарненький збірничок поезій за десять су. Якщо ви згодні мені прислати завтра десяток добрих застольних і втішних... самі знаєте яких! — пісеньок, я дам вам двісті франків.

Люсьєн прийшов додому. Коралі лежала на ліжку холодна й витягнута, загорнута в лихеньке простирадло, яке зашивала, плачучи, Береніса. Нормандка засвітила чотири свічки на ріжках ліжка. На обличчі в Коралі сяяв той цвіт краси, що так голосно промовляє до живих, оповіщаючи про абсолютний спокій; вона нагадувала хворих на анемію дівчат; часом здавалось, що її фіалкові уста ось-ось розтуляться й прошепотять ім'я Люсьєна, те слово, яке вона вимовила перед своїм останнім зітханням. Люсьєн надіслав Беренісі замовити похорон не дорожче, як на двісті франків, включаючи туди й відправу в бідній Благовіщенській церковці.

Як тільки Береніса пішла, поет сів до столу поруч з тілом своєї бідної подруги й склав десять пісень, у яких потрібен був веселий зміст і популярний мотив. Поки зміг почати працювати, він зазнав нечуваних труднощів, але примусив свій розум, кінець-кінцем, служити необхідності, так ніби він і не страждав. Він виконував уже страшний вирок Клода Віньйона про розлад між серцем і розумом. Яка ж то була ніч для нещасного хлопця, що вигадував вірші до вжитку гультаям, пишучи при свічках, поруч священника, що молився за Коралі!

Другого дня вранці Люсьєн, скінчивши свою останню пісеньку, пробував покласти її на модний тоді мотив. Береніса й священник злякались, чи не збожеволів він, коли, почули, що він співає:

Мораль, панове, ми лишім
Нудотникам тверезим;
До біса з розумом тяжким,
Як наш господар — Безум.
Усі годяться нам пісні,
Як дзвонять кубки голосні:
Сам Епікур — п'яниця.

Навіщо Аполон мені,
Як Бахус вигляда на дні?
Життя — в вині,
А решта — все дурниці.

Хто добре п'є, тим Гіппократ
Вік довгий обіцяє.
Хай, доганяючи дівчат,
Нога моя й кульгає, —
Байдуже! Руки день при дні
Напої точать запашні
Уміло, як годиться.
Ми всі щасливі, бо п'яні,
У всіх нас голови міцні;
Життя в вині,
А решта — все дурниці.

Всяк знає, звідки взявся він,
То річ не загадка;
Але збагнути смерть і тлін —
Зовсім даремна мова.
Тож пийте, друзі, без турбот
Небесний дар на повен рот,
Нічим не клопочіться.
Короткі радощі земні,
Співаймо ж, поки не в труні:
Життя — в вині,
А решта — все дурниці.

Ту хвилину, як поет співав цей страшний останній куплет, увійшли Біаншон і д'Артез, що застали його в цілковитому безсиллі; він плакав рясними слізьми й не мав уже сили переписати свої пісеньки начисто. Коли крізь ридання він пояснив їм своє становище, то побачив сльози в очах тих, хто його слухав.

— Це, — сказав д'Артез, — змиває багато провин.

— Щасливі ті, що пізнали пекло на цьому світі, — врочисто сказав священник.

Красуня покійниця, що посміхалась вічності, її коханець, що купував їй могилу соромігними піснями, труна, за яку платив Барбе, чотири лойові свічки навколо актриси, що від її баскіни й червоних панчішок з зеленими стрілками тремтів колись цілий зал, а коло дверей священник, що помирих її з богом і пішов до церкви правити службу за упокій тієї, що так кохала, — вся ця велич і ганьба, це горе, стримуване з необхідності, морозом війнули на

великого письменника й великого лікаря. Вони сіли, не маючи сили вимовити ні слова. Увійшов лакей і доповів про панну де Туш. Ця прекрасна й велична дівчина зрозуміла все; вона швидко підійшла до Люсьєна і, потискуючи йому руку, вклала два тисячофранкові білети.

— Запізно,— сказав він, глянувши на неї поглядом умираючого.

Д'Артез, Біаншон і панна де Туш спробували приспати розпач Люсьєна ніжними словами й лише тоді покинули його. Але в нього все було розбите. Опівдні братство, за винятком Мішеля Кретьєна, якому, проте, пояснили невинність Люсьєна, зібралось у маленькій Благосвіщенській церкві; тут були Береніса, панна де Туш, дві статистки з „Жімназ“, театральна покоївка, що вдягала Коралі, і Камюзю. Всі чоловіки провели актрису на кладовище Пер-Лашез. Камюзю, що гірко плакав, урочисто поклявся Люсьєнові, що купить місце Коралі на вічний час і поставить колонку з написом: „Коралі“, а внизу „Померла дев'ятнадцяти років (серпень 1822)“.

Люсьєн до заходу сонця простояв сам на цьому горбі, звідки його очі обіймали Париж. „Хто мене любитиме?— спитав він сам себе.— Мої справжні друзі мене зневажають. Що б я не робив, усе в мені здавалося благородним і гарним тій, що тут лежить! Тепер у мене тільки сестра, Давід і мати. Що вони думають там про мене?“

Бідна провінціальна знаменитість вернулась на вулицю Місяця. Порожнє помешкання справило на Люсьєна таке гнітюще вражіння, що він зараз же переїхав у дешевий готель на тій же вулиці. Двох тисяч франків панни де Туш вистачило сплатити всі борги, але з додатком ще грошей, вторгованих за меблі, у Береніси й Люсьєна лишилось десять франків, на які вони жили десять днів, проведених Люсьєном у стані хворобливого пригнічення: він не міг ні писати, ні думати, почував тільки своє горе. Беренісі стало його шкода:

— Як же ви вернетесь до свого краю?— відповіла вона одного вечора на вигук Люсьєна, що все вертався думкою до своєї сестри, матері й Давіда Сешара.

— Пішки,— сказав він.

— Ще ж треба дорогою харчуватись і десь ночувати.

Якщо робити дванадцять лье на день, вам треба принаймні двадцять франків.

— Вони в мене будуть, — сказав він.

Він забрав свої кращі костюми й пішов до Саманона, який запропонував п'ятдесят франків за все його майно. Він благав лихваря дати йому досить для того, щоб він міг їхати дилжансом, але не зміг його умовити. Розлютований Люсьєн з опалу подався до Фраскаті й спробував щастя, але вернувся, не маючи й ліара. Прийшовши до своєї вбогої кімнати на вулиці Місяця, він спитав у Береніс шаль Коралі. Добра дівчина, коли він признався їй у своєму програшу, з кількох поглядів зрозуміла, який намір має нещасний поет у своїм розпачу: він хотів повіситись.

— Ви збожеволіли, пане! — сказала вона. — Підіть прогуляйтесь трохи і вертайтесь десь коло півночі, я здобуду вам гроші. Тільки не йдіть на набережні, походіть бульварами.

Люсьєн ходив бульварами. Приголомшений журбою, він дивився на екіпажі, на юрбу прохожих, що їх тисячі паризьких інтересів все гнали кудись уперед, і почував себе змаленим, самотнім. Він перенісся думкою на береги Ішаранти й зажадав родинних радостей. В ньому спалахнув виблиск сили, що часто обманює такі півжіночі натури, він не схотів кидати змагання, поки не вилле свого серця Давідові й не спитає поради в трьох ангелів, які в нього лишались. Блукаючи, він побачив причепурену Беренісу, що розмовляла з якимсь чоловіком на брудному Благовіщенському бульварі на розі вулиці Місяця.

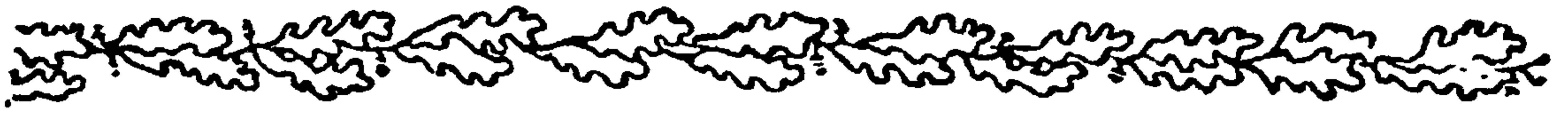
— Що ти тут робиш? — спитав Люсьєн, сам злякавшись підозри, яку викликав у нього вигляд нормандки.

— Ось двадцять франків; вони можуть дорого коштувати, але ви поїдете, — відповіла вона, даючи поетові в руку чотири монети по сто су.

Береніса зникла так раптово, що Люсьєн не знав, у який бік вона пішла. На честь йому треба сказати, що ці гроші пекли йому руку, і він хотів їх віддати назад, але змушений був залишити їх у себе, як останню виразку паризького життя.

Кінець другої частини

ЧАСТИНА ТРЕТЯ
МУКИ ВІНАХІДНИКА

Другого дня Люсьєн завізував свій паспорт, купив дорожній ціпок і сів на вулиці Анфер у ридван, яким за десять су доїхав до Лонжюмо. Першого дня подорожі він ночував у стайні на одній фермі за дві милі від Арпажона. Коли дістався до Орлеана, був уже змучений і перевтомлений. За три франки він переправився човном у Тур і за весь цей переїзд витратив тільки два франки на харчі. З Тура до Пуатьє Люсьєн ішов п'ять днів. Коли відійшов уже чимало від Пуатьє, у нього лишилось тільки сто су, але він зібрав решту сил і пішов далі. Одного разу ніч захопила Люсьєна серед поля, і він вирішив ночувати тут, коли побачив у яру карету, що піднімалась на гору. Він зумів почепитися між двома пакунками ззаду карети так, що ні поштар, ні подорожні, ні камердинер, що сидів на передку, його не побачили, вмонтився добре, щоб не впасти від поштовхів, і заснув. Ранком його збудило сонце, що било йому просто в вічі, і гомін голосів. Він пізнав Манль — те містечко, де він півтора року тому чекав пані де Баржетон з коханням, надією і радістю в серці. Побачивши круг себе, запорошеного, натовп цікавих і поштарів, він зрозумів, що його, мабуть, у чомусь обвинувачують. Він схопився на ноги і хотів був говорити, але йому відібрало мову: з карети вийшло двоє подорожніх — новий шарантський префект, граф Сікст дю Шатле, і його дружина Луїза де Негреплісс.

— Якби ми знали, кого дала нам доля в попутники!— сказала графиня.— Сідайте, пане, з нами!

Люсьєн холодно вклонився цьому подружжю, глянувши на нього і принижено, і погрозово водночас, і пішов стежкою навпростець від Манля, щоб дійти до якоїсь ферми й поснідати хлібом і молоком, відпочити трохи і обміркувати середтиші своє становище. В нього було ще три франки. Автор „Стокроток“ довго біг, гнаний гарячкою; ішов униз річкою, оглядаючи околиці, що ставали дедалі мальовничіші. Ополудні дійшов до місця, де річка розлилася під вербами, як озеро. Він спинився, щоб полюбуватись на цей свіжий і захисний гайок, сільська краса якого подіяла на його душу. Коло млина, що стояв на допливі річки, визирала стріха хати, оздоблена гребенем. Єдиною окрасою цього простенького фасаду були кілька кущів ясмину, жимолості й хмелю; навколо блищали квітки флоксу й буяла розкішна соковита трава. На укріпленій грубими палями греблі, що при поводі не пускала воду на шосе, висіли рибальські сітки, качки плавали в ясній сажавці нижче млина між двох струменів води, що ревіли в лотоках. Чутно було настирливий шум млина. На простій лавці поет побачив огрядну хазяйку, що плела й наглядала за дитиною, яка ганяла курей.

— Тітонько,— сказав, підходячи до неї, Люсьєн,— я дуже втомився, у мене пропасниця, а маю я лише три франки. Чи не згодиться ви тиждень годувати мене чорним хлібом з молоком і дати мені десь ночувати на соломі? Тим часом я напишу своїм родичам, вони пришлють мені грошей і приїдуть по мене.

— Залюбки,— відповіла вона,— якщо чоловік мій погодиться. Гей! Куртуа!

Мірошник вийшов з млина, глянув на Люсьєна, вийняв люльку з рота й сказав:

— Три франки за тиждень? Та це ж однаково, що нічого з вас не взяти.

— Може, моя кар'єра кінчиться наймитом у мірошника,— подумав поет, оглядаючи чудовий краєвид перед тим, як лягти в ліжку, що наготовила йому мірошниця, і заснув так міцно, що хазяїни злякались.

— Піди но, Куртуа, подивись, чи живий той хлопець,

чи помер, чотирнадцять годин уже спить, — сказала мірошниця другого дня перед полуднем.

— По-моему, — відповів жінці мірошник, кінчаючи розставляти сітки та ятері, — цей красун, певне, якийсь комедіант, нема в нього ні чемодана, ні грошей.

— З чого ти це бачиш, чоловіче? — сказала мірошниця.

— Та він же не принц і не міністр, не депутат і не єпископ! А звідки в нього руки такі білі, як у нероби?

— Дуже дивно, що голод його досі не збудив, — сказала мірошниця; вона щойно наготовила снідати гостеві, якого напередодні послала їй доля. — Комедіант, — знову сказала вона. — Куди б же це він ішов? Ще не час ангулемському ярмаркові!

І мірошник і мірошниця не догадувались, що крім комедіанта, принца та єпископа, є людина, заразом принц і комедіант, людина, на яку покладено величне служіння — поет. Він, здається, нічого не робить, а проте панує над людством, коли зумів його зобразити.

— А хто б же то був? — спитав Куртуа в дружини.

— Може необачно було й приймати його? — спитала мірошниця.

— Ба! злодії прудкіші, вже давно нас обікрали б! — відповів мірошник.

— Я не принц, не злодій, не єпископ і не комедіант, — журливо сказав Люсьєн, несподівано з'явившись перед подружжям. Крізь вікно він чув усю розмову між чоловіком і жінкою. — Я бідний, втомлений чоловік, прийшов пішки з Парижа. А звусь я Люсьєн де Рюбанпре і доводжусь сином панові Шардону, що держав аптеку в Умо перед теперішнім аптекарем Постелем. Сестра моя одружилася з Давідом Сешаром, друкарем з площі Мюр'є в Ангулемі.

— Стривайте, стривайте, — сказав мірошник. — Той друкар, чи не син він того старого лиса, що має добренький маєток у Марсаку?

— Так, так, — відповів Люсьєн.

— Чудний з нього батько, — продовжував Куртуа. — Допустився, щоб у його сина все спродали, а в самого ж більше, як на двісті тисяч добра, не рахуючи того, що ховає в кубушці.

Якщо душа й тіло розбиті довгою і запеклою боротьбою, то за годиною, коли всі сили вже виснажені, надходить або смерть, або знесилля, подібне до смерті... Але натури, здатні вижити, саме тоді відновлюють свою снагу. Люсьєн, переживаючи саме цю кризу, аж поточився, коли почув, хоч і не зовсім виразну, новину про катастрофу, що трапилася з його зятем Давідом Сешаром.

— О! Сестро моя! Що я наробив, боже мій! Негідник я!

Він упав на дерев'яну лавку, блідий і слабкий, як умираючий. Мірошниця швидше принесла кухоль молока і дала йому випити; але він попросив мірошника, щоб допоміг йому лягти в ліжку, і благав пробачити йому за клопіт, якщо він помре, бо думав, що йому прийшла остання година. Перед примарою смерті чарівного поета огорнув релігійний настрої, він зажадав побачити священника, висповідатись і причаститись. Усі ці жалі, що їх висловлював слабим голосом юнак, так гарно з'удований і з таким красивим обличчям, глибоко зворушили пані Куртуа.

— Сідлай мерщій коня, чоловіче, і їдь швидше за паном Марроном, марсакським лікарем, хай подивиться, що з цим молодим паном; мені здається, що йому дуже погано; та покличеш і панотця. Може, вони знають краще від тебе, що там сталося з друкарем з площі Мюр'є, адже Постель зять пана Маррона.

Як тільки Куртуа поїхав, мірошниця, переконана, як і всі селяни, що хворого треба якнайбільше годувати, пізживила Люсьєна їжею, і він скорився їй, охоплений жорстокою гризотою, що врятувала його від пригнічення цим моральним збудженням.

Млин мірошника Куртуа був за одну милю від Марсака, головного міста цього кантону, що лежало на півдорозі між Манлем і Ангулемом. Добрий мірошник міг дуже швидко привезти марсакських лікаря і священника, які обидва чули про зв'язок Люсьєна з пані де Баржетон, а саме зараз по всьому Шарантському департаменту йшли розмови про шлюб цієї пані та її поворот в Ангулем з новим префектом, графом Сікстом дю Шатле. Отже, довідавшись, що Люсьєн перебуває в мірошника,

і лікареві, і священникові захотілося знати, з яких причин удова пана де Баржетона не сдружилася з молодим поетом, з яким вона втекла, і чи не прибув тепер поет, щоб урятувати свого зятя Давіда Сешара. Цікавість, людяність — усе це з'єдналося для того, щоб допомога Люсьєнові з'явилась швидко. Через дві години по від'їзді Куртуа поет почув на шосе брязкіт старого заліза, — то їхав поганенький кабріолет сільського лікаря. Зразу ж з'явилися і пани Маррони, бо лікар був племінником священника. Перед Люсьєном стало двоє людей, що знали батька Давіда Сешара, як знають одне одного сусіди-виноградарі в маленькому селі. Коли лікар оглянув хворого, спробував пульс, подивився йому язик, то глянув на мірошницю і посміхнувся.

— Пані Куртуа, — сказав він, — якщо у вас у льоху, а я цього певен, є пляшка доброго вина, а в сажавці гарний угор, почастуйте ними вашого хворого, бо в нього тільки страшенна перевтома, після цього він швидко стане на ноги.

— Ох, пане, — сказав Люсьєн, — недуга моя не в тілі, а в душі. Ці добрі люди, розповідаючи про нещастя моєї сестри, пані Сешар, сказали одне слово, що вбило мене! На бога, ви, як каже пані Куртуа, віддали свою дочку за Постеля, тож повинні щось знати про справи Давіда Сешара.

— А він, мабуть, у тюрмі, — відповів лікар, — батько відмовився допомогти йому.

— У тюрмі? — перепитав Люсьєн. — А за віщо?

— Та за якісь векселі, що надійшли з Парижа; він, перне, забув про них, бо він, здається, зовсім стерявся, — відповів пан Маррон.

— Залишіть мене, прошу вас з паном кюре, — сказав Люсьєн, змінившись на обличчі.

Лікар, мірошник і його жінка вийшли. Коли Люсьєн побачив, що лишився насамоті з старим священником, він скоикнув:

— Я заслужую смерті, яка наближається до мене, пане! Я великий негідник, мені залишається тільки шукати притулку в релігії. Це я, пане, лютий кат моєї сестри і брата, бо Давід Сешар — брат мій. Я підробив

векселі, які Давід не мав змоги сплатити. Я розорив його. У страшних нещастях, що спіткали мене, я забув про цей злочин. Судову справу, до якої спричинились ці векселі, припинив своїм втручанням один мільйонер, і я думав, що він сплатив їх. Тоді все було б гаразд!

І Люсьєн розповів усі свої злигодні. Скінчивши цю гідну поета поему, він став благодіяти кюре, щоб той поїхав у Ангулем і довідався в Єви, його сестри, і в пані Шардон, його матері, про справжній стан речей і дізнався, чи можна ще якось запобігти лихові.

— Поки ви вернетесь, пане, — сказав він, гірко плачучи, — я ще можу жити. Якщо моя мати, сестра й Давід мене не відштовхнуть, я не помру.

Нервова красномовність парижанина, сльози страшного каяття, блідий, півживий, красивий юнак у розпуці, розповідь про всю його долю, що перейшла межі людських сил, викликали в кюре співчуття і цікавість.

— У провінції, як і в Парижі, пане, — відповів він йому, — треба вірити лише половині того, що розповідають. Не лякайтесь поголосок, які за три милі від Ангулема, певне, вже дуже прибільшені. Старого Сешара, нашого сусіди, вже кілька днів немає в Марсаку; мабуть, він поїхав залагодити синові справи. Я поїду в Ангулем і вернуся сказати вам, чи можете ви знову ввійти до вашої родини. Ваше признання, ваше каяття допоможуть мені стати вашим оборонцем.

Кюре не знав, що за півтора року Люсьєн кілька разів каявся, і його каяття, хоч яке палке, було лише чудово зіграною сценою, до того ж зіграною щиро. Священника заступив лікар. Знайшовши в хворого нервовий напад, якого небезпека вже минала, племінник, як і його дядько, заспокоїв Люсьєна і кінець-кінцем умовив хворого поїсти.

Кюре добре знав місцевість і її звичаї; він направився в Манль, де незабаром мав проїхати диліжанс з Рюффека на Ангулем, і сів у нього. Старий кюре сподівався дізнатись про справи Давіда Сешара в свого троюрідного племінника Постеля, умівського аптекаря, колишнього суперника Давіда в коханні до красуні Єви. Досить було побачити, як обережно допомагав старому куценський

аптекарь вилізти з жахливого ридвана, який ходив тоді з Рюффека на Ангулем, щоб і дурний догадався, що пан і пані Постель усі свої надії на добробут покладають на спадщину від нього.

— Чи ви вже снідали? Чи не бажаєте чогось? Ми зовсім вас не ждали, яка приємна несподіванка!

І посипались питання. Пані Постель ніби судилося бути дружиною умівського аптекаря. Маленька, як і Постель, червоновида, як дівчина, що виросла на селі, вона була вульгарна, і вся її краса полягала в її великій свіжості. Риже волосся, дуже низьке чоло, поводження і мова, відповідні до повної обмеженості, що позначалась у рисах круглого обличчя, майже жовті очі — все в ній говорило про те, що її взято за дружину в надії на її майбутні достатки. Тому через рік після заміжжя вона вже верховодила і, здавалось, стала повною господинею над Постелем, вельми щасливим, що знайшов цю спадкоємницю. Пані Леоні Постель, уроджена Маррон, годувала сина, любимця старого кюре, лікаря й Постеля, жахливу дитину, що скидалась на своїх батьків.

— А чого це ви приїхали, любий дядю, в Ангулем, — спитала Леоні, — що не хочете нічого з'їсти і вже поспішаєте кудись, скоро ввійшли до хати?

Тільки но промовив шановний кюре ім'я Єви і Давіда Сешарів, як Постель почервонів, а Леоні кинула на свого чоловіка, як і годилось, ревливий погляд, бо жінка, що верховодить над чоловіком, ніколи не промине виявити ревність до його минулого в інтересах свого майбутнього.

— А що вам зробили люди, дядю, що ви плутаєтесь у їхні справи? — спитала Леоні, видимо роздратована.

— Вони нещасні, доню, — відповів кюре й описав Постелеві стан, в якому перебуває Люсьєн у Куртуа.

— Ага! Так ось як вертається він з Парижа! — скрикнув Постель. — Бідний хлопець! А проте, він був розумний і честолюбний. Пішов по зерно, а вертається без соломи. Але чого він сюди їде? Сестра його страшенно бідує, бо ці генії, як Давід та Люсьєн, аж ніяк не розуміються в комерції. У нас у суді була мова про нього, і, як суддя, я мусів підписати йому присуд... Це було мені боляче.

Не знаю, чи зможе Люсьєн при теперішніх обставинах жити в своєї сестри. Але, у всякому разі, та кімнатка, де він мешкав, вільна, і я охоче йому її пропоную.

— Дуже добре, Постель,— сказав священник, надів свою трикутку і, виходячи з аптеки, поцілував дитину, що спала на руках у Леоні.

— Сподіваюсь, ви пообідаєте з нами, любий дядю,— сказала пані Постель,— бо коли хочете розплутати справи цих людей, то не скоро з цим упораєтесь. Мій чоловік одвезе вас своїм конем у кабриолеті.

Подружжя дивилось услід своєму дорогоцінному діду-севі, що йшов у Ангулем.

— А він добре себе почуває, як на його вік,— мовив аптекар.

Поки шановний панотець піднімається на ангулемські горби, варто пояснити, у яке сплетіння інтересів мав він ступити ногою.

Після від'їзду Люсьєна в Париж, Давід Сешар, цей віл, мужній і розумний, як і той, якого художники малюють поруч євангеліста, захотів швидко здобути великий достаток, якого він бажав не стільки для себе, як для Єви з Люсьєном того вечора на березі Шаранти, коли Єва, сидячи з ним на греблі, віддала йому свою руку й серце. Влаштувати дружині життя у виборному й заможному колі, підтримати своєю могутньою рукою честолюбство її брата — ось яка програма накреслена була вогненними літерами у нього перед очима. Газети, політика, величезний розвиток книгарства, літератури й науки, нахил до публічного обмірковування всіх державних питань, увесь громадський рух, що розгорнувся, коли реставрація, здавалося, зміцніла, повинен був вимагати вдесятеро більшої продукції паперу, порівняно з тією кількістю, на якій з цих самих мотивів спекулював на початку революції знаменитий Уврар. Але в 1821 році паперових фабрик було вже у Франції занадто багато, щоб одній особі можна було сподіватись стати власником їх, як це зробив Уврар, захвативши найголовніші фабрики після того, як скупив усю їх продукцію. До того ж, у Давіда не було ні сміливості, ні капіталів, потрібних у таких спекуляціях. В той час у Англії починали за-

водити машини для виробу паперу всякої довжини. Отже, найпотрібніша була річ — пристосувати паперове виробництво до потреб французької цивілізації, яка загрозувала поширити дискусію на все без винятку, спираючись на безконечні вияви індивідуальної думки, що є справжнім лихом, бо народи, які багато обговорюють, дуже мало діють. І дивна річ! Тоді, як Люсьєн був захвачений механізмом величезної машини журналізму, що загрозувала пошматувати його честь і розум, Давід Сешар з нетрів своєї друкарні обіймав духовним зором увесь рух періодичної преси з її матеріального боку. Він хотів установити гармонію між засобами і результатом, до якого стремився дух часу. І він не помилявся, шукаючи достатків у виробі дешевого паперу, бо дійсність виправдала його завбачення. За останні п'ятнадцять років бюро патентів одержало понад сто заяв про винайдені речовини, які належало запровадити у паперове виробництво.

Після від'їзду шурина в Париж, Давід, більше ніж будьколи переконаний у корисності цього не блискучого, але дуже прибуткового винаходу, цілком зосередився на цій проблемі, як вона цього й вимагала. Витративши всі кошти на одруження і подорож Люсьєна до Парижа, він на початку свого шлюбного життя опинився в справжніх злиднях. Одну тисячу франків він залишив на потреби друкарні і таку ж суму був винний по векселю аптекарєві Постелю. Отже, перед цим глибоким мислителем стояло подвійне завдання: винайти дешевий папір, і винайти його швидко; крім того, треба було застосувати прибутки з винаходу до свого господарства й підприємства. Яким же епітетом треба наділити мозок, що зумів скинути з себе жахливі турботи про вбогість, яку треба ховати, про родину без шматка хліба, про дрібні щоденні потреби такої вибагливої справи, як друкарська, і ширяти думкою по просторах невідомого з усім палом і захопленням ученого, що женеться за таємницею, яка день-у-день тікає від найпильнішого досліду? Леле! Далі побачимо, що винахідники терплять чимало ще й іншого лиха, не згадаючи вже про невдячність людей, яким нероби й нездари говорять про генія: „Він народився винахідником, він нічого іншого й не міг робити. Нема що

дякувати йому за винахід, як ніхто не дякує людині, що народилася князем. Він просто виявляє свої природні здібності. Та й свою нагороду він уже дістав у самій своїй праці“.

Одружіння спричиняє в дівчині глибокі духовні й фізичні зміни, але коли вона виходить заміж у буржуазних умовах середнього класу, їй доводиться ще знайомитися з цілком новими їй інтересами, входити в торговельні справи; отже, в неї є така фаза, коли вона мусить тільки спостерігати, а не діяти. Велика любов Давіда до дружини, на лихо, віддалила час цього її виховання,— він не насмівся розказати їй про становище ні другого дня по весіллю, ні наступних днів. Хоч через батькову скупість бідний друкар упав у страшні злидні, але не міг зважитись зіпсувати медовий місяць нудною наукою свого важкого ремесла і поясненнями, необхідними для дружини комерсанта. Отже, єдина тисяча франків пішла не стільки на майстерню, як на господарство. Безтурботність Давіда і невідання його дружини тривали чотири місяці. Пробудження було жахливе. Коли вийшов строк сплати Постелеві по векселю, на господарстві ніяких грошей не було. Єва надто добре знала, навіщо зроблено цей борг, і пожертвувала на сплату його своїми весільними подарунками і своїм сріблом. Того самого вечора, як вексель був сплачений, Єва захотіла поговорити з Давідом про його справи; вона помітила, що він нехтує друкарнею ради того завдання, про яке колись згадував. З другого після шлюбу місяця Давід здебільшого сидів у прибудові в глибині подвір'я, в маленькій кімнаті, де переливав свої вальки. Через три місяці після повороту в Ангулем Давід замінив подушечки для намащування літер фарбою кіпсеєм з дошкою і циліндром, де фарба розтирається і розподіляється вальками з клею та меляси. Це перше вдосконалення друкарні було таке безперечне, що, як тільки брати Куанте побачили його наслідки, вони зразу застосували його в своїй друкарні. До середньої стіни цієї начебто кухні Давід прибудував піч з великим мідним казаном, мовляв, на те, щоб менше витрачати вугілля на переливання вальків; їхні заржавілі форми стояли попід стіною, але Давід не перелив їх і двічі.

Двері до цієї кімнати він зробив добрі, дубові, зсередини вшиті залізом, а замість брудних шибок, крізь які проходило світло, поставив жолобчасте скло, щоб знадвору не можна було побачити, що саме він там робить.

При першому слові Єви про їхнє майбутнє Давід глянув на неї стурбовано і спинив її такими словами:

— Дитино моя! Я знаю, які думки викликає в тебе порожня майстерня і нібито занепад моєї справи. Та чи бачиш,—він підвів її до вікна їхньої кімнати і показав свій таємничий притулок,—багатство наше — там... Нам треба помучитись ще кілька місяців, помучимось терпляче, дай мені розв'язати технічну проблему, яка, ти знаєш, знищить усе наше лихо!

Давід був такий добрий і відданий, йому так можна було вірити на слово, що бідна жінка,—заклопотана, як і кожна жінка, щоденними видатками,—поставила собі за мету звільнити чоловіка від усіх господарських турбот. Вона покинула свою гарненьку біло-синю кімнату, де задовольнялася досі жіночим рукоділлям і розмовами з матір'ю, і спустилась в одну з дерев'яних кліток у глибині майстерні, щоб вивчити торговельний механізм друкарні. Чи не був це героїзм для жінки, вже вагітної? За останні місяці робітники, перед тим потрібні Давідові, покинули один по одному занепалу, бездіяльну друкарню. Переобтяжені замовленнями, брати Куанте, навпаки, держали не тільки робітників із свого департаменту, приваблених перспективою доброго заробітку, а навіть робітників з Бордо, звідки приходили здебільшого підмайстри, що вважали себе за досить умілих і бажали уникнути умов учнівського становища. Знайомлячись з наявними ресурсами Сешарової друкарні, Єва знайшла в ній лише трьох робітників. Передусім Серізе, якого Давід залюбки готував до роботи, ще буди в Дідо, як це роблять усі фактори по друкарнях: з великої кількості робітників, якими вони керують, вони зокрема прихиляються до кількох; Давід забрав цього підмайстра в Ангулем, де він удосконавився в друкарстві, далі — Маріон, віддану своїм хазяїнам, як пес, і нарешті — ельзасця Кольба, що був колись у Дідо чорноробом. Покликаний до війська, він випадково опинився

в Ангулемі; на одному з парадів, саме перед кінцем його військової служби, Давід пізнав його. Кольб почав ходити до Давіда і закохався в огрядну Маріон, знайшовши в ній усі властивості, які шукає людина його верстви в жінці: могутнє здоров'я і засмаглі щіки, чоловічу силу, що дозволяла Маріон легко піднімати форму з шрифтами, релігійну чесність, якої додержують усі ельзасці, відданість своїм хазяїнам, яка свідчить про добре серце, і, нарешті, ощадливість, якій Маріон завдячувала невеличкими грішми в тисячу франків, білизною, сукнями та іншими речами провінціальної охайності. Гладкій і огрядній тридцятишестилітній Маріон увага кірасира п'яти футів і сім дюймів на зріст, добре збудованого і сильного, як бастіон, дуже припала до вподоби, а в нього це природно викликало бажання стати друкарем. Як тільки ельзасець звільнився з війська, Давід разом з Маріон зробили з нього доброго „ведмедя“, хоч він не вмів ні читати, ні писати. Так званих „міських“ замовлень за цей триместр не так багато, щоб Серізе не міг сам з ними впоратись. Будучи заразом складачем, метранпажем і фактором, Серізе здійснював собою те, що Кант називає феноменальною троїстістю: складав текст, правив своє складання, записував замовлення і видавав на них рахунки, але здебільшого сидів без роботи й читав романи в клітинці край майстерні, чекаючи замовлення якоїсь афішки, весільного запрошення або оголошення про смерть. Маріон, яку виховав ще Сешар - батько, складала папір, змочувала його, допомагала Кольбові друкувати, обрізувала аркуші і встигала ще поратись у кухні і рано - вранці сходити на базар.

Коли Єва взяла в Серізе звіт за третій семестр, вона побачила, що виторг становить вісімсот франків. Вдатки, а саме — платня Серізе та Кольбові, що діставали один два франки, а другий один франк на день, становили шістсот франків. Коли додати вартість потрібних для роботи матеріалів ще на сто з чимсь франків, то Єві ясно стало, що Давід за перші півроку шлюбу не добрав плати за приміщення, процентів з капіталу, що складався з інвентаря майстерні та патенту, оплати праці Маріон, вартості верстатів, фарби, прибутків, які повинен мати кожен

власник друкарні, і нарешті, витрат на цілу низку речей, що друкарською мовою звуться „матерією“. Вираз цей походить від справді вживаних у друкарнях матерій, шовку або сукна, які кладуться чотирикутним куском між пресом і папером, щоб зменшити силу тиску на шрифти (дегельне обтягання).

Зрозумівши в загальних рисах, які засоби має друкарня і які має результати, Єва зміркувала, як мало прибутку могла дати ця майстерня, виснажена зажерливістю активних братів Куанте, які були і паперовими фабрикантами, і журналістами, і друкарями водночас, які обслуговували єпископат і були постачальниками міської ради і префектури. Газета, яку два роки тому батько й син Сешари продали за двадцять дві тисячі франків, давала тепер щороку вісімнадцять тисяч прибутку. Єва пізнала також приховану під зовнішньою великодушністю лукавість братів Куанте, що залишали Сешаровій друкарні досить роботи, щоб вона могла жити, але замало для того, щоб вона могла конкурувати з їхньою друкарнею. Взявшись до керування всією справою, вона почала з точної інвентаризації всього майна. Наказала Кольбові, Маріон і Серізе прибрати майстерню, вичистити її, впорядкувати. Далі, одного вечора, коли Давід вернувся з своєї екскурсії по полях у супроводі старої жінки, що несла за ним великий, загорнутий у полотно пакунок, Єва попросила у нього поради, як витягти хоч щось із тих крихот, які лишив їм батько Сешар, обіцяючи йому вести всі справи самотійно. За його порадою пані Сешар вжила всі рештки паперу, які вона знаходила в майстерні й посортувала, на те, щоб видрукувати у два стовбці з одного боку аркуша ті народні легенди в фарбах, що їх селяни ліплять на стінах у своїх хатах: історію Вічного Жида, Роберта Діавола, красуні Магеллони та кількох євангельських чудес. Кольба Єва зробила розносником. Серізе не марнував і хвилини: складав наївні сторінки і їх незграбні оздобу з ранку до вечора. Маріон справлялася з друкуванням. Пані Шардон узяла на себе весь клопіт по господарству, бо Єва фарбувала малюнки. Протягом двох місяців, завдяки жвавості й чесноті Кольба, пані Сешар продала

на дванадцять лье навкруги Ангулема три тисячі листків, виріб яких коштував їй всього тридцять франків і які дали їй по два су за листок, разом триста франків. Одначе, коли всі хати й шинки навкруги були вже оздоблені цими легендами, треба було вигадати щось інше, бо ельзасця не можна було посилати за межі департаменту. Єва, перевернувши всю чисто друкарню, знайшла в ній колекцію малюнків для друкування так званого „Пастушого“ календаря-альманаха, де всі речі були змальовані знаками, фігурами й гравюрками червоним, чорним або синім кольором. Старий Сешар, не вміючи ні читати, ні писати, колись заробив чимало грошей, друкуючи цю книжку для неписьменних. Цей альманах продається по одному су і являє собою один аркуш, складений шістдесят чотири рази, що дає книжечку в одну шістдесят четверту частину аркуша, тобто в сто двадцять вісім сторінок. Дуже щаслива з успіху своїх листків,— це виробництво дуже поширене в маленьких провінціальних друкарнях,—пані Сешар вирішила випустити „Пастуший календар“, повернувши на це свої прибутки з попереднього видання. Папір для такого „Пастушого календаря“, який розпродується щороку у Франції в мільйонах примірників, грубший від паперу „Льєжського альманаха“ і коштує приблизно чотири франки стопа. Видрукувана, ця стопа, що містить п'ятсот аркушів, продається по одному су за аркуш, разом за двадцять п'ять франків. Пані Сешар вирішила пустити на перший тираж сто стіп, що мусіло дати їй п'ятдесят тисяч альманахів, які після розпродажу дали б дві тисячі франків прибутку.

Хоч яка неуважна до всього буває людина, заглиблена в свою роботу, але Давід здивувався, заглянувши якимось до майстерні і помітивши, що там рипить верстат, і Серізе стоїть увесь час на ногах, щось складаючи за допомогою пані Сешар. Того дня, як він зайшов до друкарні глянути на роботу, розпочату Євою, його похвала була для неї великим тріумфом: він сказав, що справа з календарем чудова річ, пообіцяв дати поради, яких фарб ужити для кольорових образів на цих аркушах, де все мусіло промовляти до очей. До того ж він по-

бажав сам виготовити в своїй таємничій майстерні в'ялки, щоб по змозі допомогти дружині в цьому великомаленькому заході.

На самому початку цієї бурхливої діяльності прийшли розпачливі листи Люсьєна, де він повідомив матір, сестру і зятя про своє лихо і бідування в Парижі. Легко зрозуміти, що, пославши тоді цій пещеній дитині триста франків, Єва, пані Шардон і Давід послали йому найчистішу кров свого серця. Пригнічена цими новинами і зовсім зажурена малим прибутком від важкої праці, Єва не без страху зустріла подію, яка вивершує радість молодого подружжя. Відчувши, що має бути матір'ю, вона подумала:

— Що, як мій любий Давід ще не закінчить своїх дослідів до моїх пологів? Що буде з нами? Хто вестиме далі справи нашої бідної друкарні, які зараз тільки народжуються?..

„Пастуший календар“ мав бути готовий ще до першого січня. Проте, Серізе, якому було доручено складання всього альманаху, працював дуже повільно, і це було тим прикріше, що пані Сешар зналась на друкарській справі не досить, щоб його підігнати. Вона обмежилася тим, що почала стежити за молодим парижанином. Серізе був сирота з великого паризького притулку „дітей - підкидьків“, звідки його віддано в учні до Дідо. З чотирнадцяти до сімнадцяти років він був фанатично відданий Сешарові, який віддав його під керівництво одного з найвправніших майстрів і зробив його своїм друкарським пажем. Давід щиро цікавився Серізе, уважав його за розумного хлопця й прихилив його до себе, потішивши його кількома розвагами, на які він сам через свою бідність не мав спроможності. Наділений досить гарним худорлявим обличчям, русим волоссям і мутно-синіми очима, він приніс у столицю Ангулемської області звичаї паризького хлопця, а жвавий, іронічний розум і лукавість робили його тут небезпечним. Тут, у Ангулемі, Давід багато менше доглядав за ним, ніж у Парижі—чи тому, що більше довіряв йому тепер, чи тому, що надіявся на добрий вплив провінції, і Серізе нишком від хазяїна став Дон - Жуаном у кашкеті для двох чи трьох

молоденьких робітниць і остаточно зіпсувався. Його мораль, дочка паризьких кабаре, єдиним законом для себе визнавала особисту користь. До того ж, на той рік Серізе мусів, за народним висловом, тягти жеребок, отже не бачив перед собою дальшої кар'єри, тому робив борги, гадаючи, що через півроку буде солдатом, і жоден кредитор за ним не вженеться. Давід ще зберігав певний авторитет в його очах — не тому, що він був його хазяїном, і не тому, що цікавився ним, а лише через те, що колишній паризький хлопець визнавав високий розум Давіда.

Незабаром Серізе потоваришував з робітниками друкарні Куанте, до яких його тягла могутня сила робітничої блузи, дух корпорації, багато сильніший, мабуть, у нижчих класах, ніж у вищих. Поеднавшись з ними, Серізе втратив і невеличкі рештки доброї науки, навіяної йому Давідом. Одначе, коли його товариші починали глузувати з „шкарбунів“ його друкарні, — таку зневажливу кличку приклали „ведмеді“ до старих Сешарових верстатів, — і показували йому дванадцять новеньких залізних верстатів у друкарні Куанте, де тільки один дерев'яний верстат лишився для тискання спробного аркуша, він ставав на сторону Давіда і гордо кидав глузіям :

— З своїми шкарбунами мій хазяїн досягне більшого, ніж ваші з своїми залізними брязкалами, спід яких нічого, крім церковних книжок, не виходить. А він намагається розкрити таємницю, якою втре носа всім друкарням, і французьким, і наварським...

— А тим часом злидений ти фактор за сорок су, в тебе панею праля, — відповідали йому

— То що ж? Вона гарненька, — відказував Серізе, — і куди приємніше бачити її, ніж пики ваших панів.

— Хіба ти ситий тим, що дивишся на його жінку?

З шинків і спід дверей друкарні, де відбувались ці дружні спори, для братів Куанте упало світло на стан речей у Сешаровій друкарні. Вони довідались про спекуляцію, до якої взялась Єва, і вирішили, що треба спинити це заповзяття, яке могло поставити біду жінку на шлях добробуту.

„Дамо їй по пальцях, щоб одбити охоту до комерції“, — подумали брати.

Той з Куанте, що керував друкарнею, зустрів якось Серізе і запропонував йому читати в них відрядно коректу, щоб трохи допомогти коректорові, який не встигав сам перечитати всю їхню роботу. Працюючи кілька годин уночі, Серізе заробляв у Куанте більше, ніж за цілий день у Давіда Сешара. Між Куанте і Серізе зав'язались стосунки; до робітника тут виявили велике співчуття з того приводу, що людина з такими здібностями перебуває в таких несприятливих умовах.

— Ви могли б,— сказав йому якось один з Куанте,— стати коректором десь у великій друкарні, заробляли б шість франків на день і з вашим розумом могли б навіть увійти, кінець-кінцем, у підприємство, як компаньйон.

— Навіщо мені бути добрим коректором?— відказав Серізе.— Я сирота, мені цього року йти на призов, і якщо витягну жеребок, хто найме мені заступника?

— Якщо ви будете потрібні для роботи,— відповів багатий друкар,— чому ви думаєте, що вам не позичать грошей для звільнення з війська?

— Тільки не мій хазяїн,— сказав Серізе.

— Ба. може ж він тим часом знайде те, чого шукає...

Це речення було сказане, щоб збудити найгірші думки в того, хто його слухав, отже Серізе кинув на паперового фабриканта погляд, який вартій був найглибшого допиту.

— Не знаю, над чим він працює,— обачно сказав він, бо буржуа мовчав,— але це не така людина, щоб шукала капіталів у друкарській касі.

— Слухайте, мій любий,— сказав власник друкарні, беручи шість аркушів „Парафіанина“ і передаючи їх Серізе,— якщо ви виправите нам оце на завтра, дістанете вісімнадцять франків. Ми не злі люди, ми даємо заробіток коректорові і нашого конкурента. І ще одно. Ми могли б допустити, щоб пані Сешар узялась видавати „Пастуший календар“, і розорити її, але ми дозволяємо вам переказати їй, що ми розпочали друком свій „Пастуший календар“, і попередити її, що наш вийде раніше.

Отже, легко можна зрозуміти, чому Серізе так поволі посував складання „Календаря“. Довідавшись, що

брати Куанте стали на перешкоді її жалюгідній, маленькій спекуляції, Єва вжахнулась; проте, їх хотілось у цьому досить лукаво зробленому повідомленні про конкуренцію бачити доказ прив'язаності Серізе; та незабаром вона помітила в свого єдиного складача ознаки надто великої цікавості, яку вона теж хотіла пояснити його молодим віком.

— Серізе,— сказала вона йому одного ранку,— ви стоїте під самими дверима й вичікуєте пана Сешара, щоб, коли він проходить повз вас, побачити, що він ховає; ви дивитесь на подвір'я, коли він виходить з майстерні, де переливає в'алки, замість кінчати якнайшвидше наш календар. Все це дуже недобре, адже ви бачите, що я, його дружина, поважаю його таємницю і завдаю собі от стільки клопоту, щоб він мав змогу вільно віддатися своїй роботі. Якби ви не марнували так багато часу, календар давно вже був би закінчений. Кольб його вже продавав би, і Куанте ніяк не змогли б нам пошкодити.

— Е, пані,— відповів Серізе,— чи не думаєте ви, що за сорок су на день, які я тут заробляю, не досить скласти вам на сто су? Та якби я не мав вечірньої коректи в Куанте, мені б довелось висівки їсти!

— Рано починаєте ви бути невдячним, ви далеко підете,— відповіла Єва, до живого вражена не стільки докорами Серізе, як його грубим тоном, загрозливим виглядом і нахабними поглядами.

— Не завжди далеко підеш, коли хазяїном жінка, бо тоді в місяці часто не буває тридцяти днів.

Відчувши себе ображеною в своїй жіночій гідності, Єва глянула на Серізе зневажливо і пішла до себе. Коли Давід прийшов обідати, вона сказала йому:

— Чи ти певен, друже, нашого Серізе?

— Серізе? — перепитав він.— Це ж мій хлопчак, я його виховав, давав йому правити коректи, поставив його до каси, зробив з нього складача, він зобов'язаний мені всім тим, що вміє і має. Це однаково, якби ти спитала батька, чи певен він свого сина...

Єва розказала чоловікові, що Серізе править коректи для друкарні братів Куанте.

— Бідний хлопець! Треба ж йому на щось жити,— відповів Давід з покорою хазяїна, який почуває свою вину.

— Це так, але, друже мій, от тобі різниця між Кольбом і Серізе. Кольб робить щодня двадцять льє, витрачає п'ятнадцять - двадцять су, нам приносить сім, вісім, а то й дев'ять франків за продані малюнки і бере з мене тільки двадцять су поверх видатків на подорож. Кольб дав би собі краще руку відтяти, ніж працювати коло верстатів у братів Куанте, і він не буде розглядати речі, які ти викидаєш надвір, хоч би йому тисячу екую пропонували за це, а Серізе їх піднімає і уважно розглядає.

Благородним душам дуже трудно повірити в щось лихе, повірити в невдячність; їм треба суворої науки, щоб зрозуміти міру людського зіпсуття, і згодом, коли їх уже виховано в цьому відношенні, вони підносяться до вибачливості, яка є найвищим щаблем зневаги.

— Ба, просто цікавість паризького хлопчачка! — скрикнув Давід.

— То зроби мені ласку, піди зараз до майстерні й подивися, скільки цей твій хлопчак склав за місяць, а тоді скажеш мені, чи не мусів би він уже скінчити наш календар ...

По обіді Давід визнав, що календар можна було б скласти за тиждень, а коли довідався, що Куанте готують такий самий календар, почав допомагати дружині. Наказавши Кольбові припинити продаж малюнків, він сам узявся керувати майстернею; направив одну форму, яку мав друкувати Кольб з Маріон, а сам друкував із Серізе другу форму, наглядаючи за накладанням різних фарб. Кожна фарба потребує окремого друкування. Отже, для чотирьох фарб кожен аркуш мусить чотири рази пройти у верстаті. Друкований таким чином чотири рази замість одного, „Пастуший календар“ коштує так дорого, що його видають виключно у провінціальних друкарнях, де робоча сила й проценти на позичений капітал дуже дешеві. Отже, цієї дуже простої і примітивної книжки не можуть випускати друкарні, що видають гарні твори.

Уперше після відходу старого Сешара в старій друкарні працювали обидва верстати. Хоч календар вийшов, можна сказати, шедевром, Єві довелось продавати його

по два ліари, бо брати Куанте віддали свій розносникам по три сантими штука. Продаючи через розносників, Єва могла лише вернути свої видатки, прибуток вона мала тільки з тих примірників, що безпосередньо продавав Кольб. Її спекуляція провалилась.

Коли Серізе побачив, що красива хазяйка ставиться до нього з недовір'ям, він зайняв ворожу до неї позицію і сказав сам собі: „Ти на мене не звіряеш, я помщуся тобі за це“. Такі бо паризькі хлопці. Отже, Серізе прийняв від братів Куанте побічні заробітки, видно, надто великі, за саме читання коректи, по яку він ходив до їхньої контори щовечора і яку вертав щоранку. Розмовляючи там щодня більше, він звик до братів Куанте і, кінець - кінцем, побачив тут можливість звільнитися від війська, якою його поманили. Братам Куанте навіть не треба було його підкупати, вони самі почули від нього перше слово про стежіння за Давідом і використання секрету, якого він шукав.

Занепокоєна тим, що на Серізе покластися не можна, а другого Кольба не знайти, Єва вирішила відпустити свого єдиного складача, в якому другим зором люблячої жінки вона бачила зрадника. Одначе, це було смертю її друкарні, тому вона зважилась на мужнє рішення: попросила листом пана Метів'є, паризького кореспондента Давіда Сешара, братів Куанте і мало не всіх паперових фабрикантів усього департаменту вмістити в „Книгарській Газеті“ в Парижі таке оголошення:

„Продається друкарня в Ангулемі з усім інвентарем і патентом. Про умови довідатись у пана Метів'є, вулиця Серпант“.

Прочитавши номер газети, де вміщено це оголошення, Куанте сказали так:

— Та й розумна ця жіночка, прийшов час нам забрати в неї друкарню, а їй дати дешицю, щоб мала з чого жити. Коли цього не зробити, в наступнику Давіда ми можемо зустріти серйозного конкурента, а в наших інтересах завжди мати своє око в цій майстерні.

Маючи таке на думці, обидва брати Куанте пішли на переговори до Давіда Сешара. Вони звернулись до Єви, яка дуже зраділа, побачивши такі швидкі наслідки своїх

хитрощів, бо вони від неї не таїли, що хочуть запропонувати панові Сешару друкувати дещо для них — вони перевантажені роботою, у них верстатів не вистачає зовсім, їм довелося закликати робітників з Бордо, їм аж он як потрібні три Давідові верстати.

— Мій чоловік, панове, — сказала вона їм, пославши тим часом Серізе повідомити Давіда про візит його колег, — знав у Дідо чудових робітників, дуже працьовитих і чесних, і він зуміє вибрати з найкращих із них собі заступника. Чи не краще йому продати свою друкарню за двадцять тисяч франків, які даватимуть нам тисячу франків ренти, ніж утрачати тисячу франків щороку на роботі, яку ви нам дозволите робити? Навіщо ви позаздрили на моє маленьке видання календаря, який, до того ж, належав цій друкарні?

-- А чому ж ви, пані, нас про це не попередили? Ми не чинили б вам ніяких перешкод, — люб'язно відповів той з двох братів, що звався великим Куанте.

— А, годі, панове! Ви й почали календар лише тоді, як довідались від Серізе, що ми його друкуємо.

Гаряче говорячи ці слова, вона пильно дивилась на того, кого прозивали великим Куанте, і примусила його спустити очі додолу. Таким чином вона здобула потвердження зради Серізе.

Цей Куанте, керівник паперової фабрики і всієї справи, був багато спритнішим комерсантом, ніж його брат Жан, який, проте, дуже вправно вів друкарню; але його здібності можна було порівняти до полковницьких, тоді як Боніфас був генералом, якому Жан віддав право на головне командування. Боніфас, чоловік сухий і худий, з жовтим, як свічка, обличчям, вкритим червоними плямами, вічно стуленими устами й вузькими кошачими очима, ніколи не сердився. Він вислухував спокійно, як побожна людина, найгрубішу лайку і відповідав солодким голосом. Ходив до церкви, сповідався і причащався. Під своїм закрадливим поведженням, під майже лагідною зовнішністю, він ховав упертість честолюбного священика і неситість купця, жадібного до багатства й шаноби. Починаючи з 1820 року, великий Куанте жадав усього того, що, кінець-кінцем, здобула собі буржуазія

після революції 1830 року. Він ненавидів аристократію, був цілком байдужий до релігії, а благочестивим був стільки ж, як Наполеон — монтаньяром. Його спина напрочуд легко згиналася перед дворянством і адміністрацією, перед якими він ставав маленьким, сумирним, догодливим. Нарешті, щоб змалювати цю людину, треба додати одну рисочку, яку добре можуть зрозуміти люди, що знаються на справах: він носив сині окуляри й ховав за ними свій погляд, бо він, мовляв, мусить берегти свій зір від надзвичайного світла сонця в цьому місці, де і земля і всі будівлі білі, де яскравість денного світла збільшується через високий рівень місцевості. Хоч на зріст він був тільки трохи вищий від людини середнього зросту, проте здавався надто високим через свою худорлявість, яка свідчила про те, що він працює дуже багато, що його думка шумує невпинно. Його єзуїтську фізіономію доповнювало гладеньке сиве волосся, підстрижене по-священницькому, і одяг, який він носив уже сім років: чорні штани, чорний жилет і сукняний „левіт“ (південна назва сюртука) каштанового кольору. Його звали „великим Куанте“ відмінно від його брата, що звався „гладким Куанте“, і ці клички відзначали контраст між двома братами не стільки в зрості, як у здібностях, хоч обидва вони були люди однаково небезпечні. Справді, Жан Куанте, добрий огрядний хлопець з фламандським обличчям, засмаленим від ангулемського сонця, маленький і кущий, череватий як Санчо, плечистий, посмішливий, справляв поруч свого брата разючо протилежне вражіння. Жан відрізнявся від брата не самим тільки обличчям і розумом, а мав ще й майже ліберальні переконання, належав до „лівого центру“, до церкви ходив тільки неділями і був у прекрасних стосунках з ліберальними комерсантами. Дехто з умівських купців гадали, що така розбіжність у поглядах є тільки комедія, яку обидва брати добре грали. Великий Куанте вміло використовував зовнішню добродушність брата і орудував Жаном, як ломакою. Жан брав на себе лайку і розв'язання справ, що були гидкі для його лагідного брата. Жанові належав департамент гніву, він лютував, подавав неприйнятні пропозиції, поруч яких пропозиції його брата здава-

лись вигідними, і таким способом вони, рано чи пізно, досягали своєї мети.

Єва, з властивою жінкам чутливістю, швидко розгадала обох братів, і перед такими небезпечними противниками трималась обережно. Давід, якому дружина сказала, в чому річ, слухав дуже неуважно пропозиції своїх ворогів.

— Порозумійтеся з дружиною, — сказав він обом Куанте, ідучи з кабінету знову до своєї маленької лабораторії. — Вона краще за мене самого знає всі справи друкарні. Я ж зараз працюю над справою, багато більш зисковою, ніж це вбоге підприємство; ця справа верне всі втрати, яких я зазнав через вас...

— Як же саме? — спитав гладкий Куанте, сміючись.

Єва глянула на чоловіка, радячи йому бути обережним.

— Ви будете моїми данниками, як і всі, хто споживає папір, — відповів Давід.

— Та що ж ви таке шукаєте? — спитав Бенуа - Боніфас Куанте.

Як тільки Боніфас спитав про це лагідним і закрадливим голосом, Єва знову глянула на чоловіка, щоб він нічого не відповів, або відповів абищось.

— Я шукаю способу виробляти папір на п'ятдесят процентів дешевше за теперішній...

І пішов, не бачачи, яким поглядом скинулись брати: ним вони казали одне одному: він, мабуть, винахідник! Адже не можна з таким, як у нього, виглядом байдики бити!

— Використаймо його! — сказав Боніфас.

— Але як? — сказав Жан.

— Зо мною Давід такий самий, як і з вами, — сказала пані Сешар. — Коли я цікавлюсь, він не довіряє, мабуть, моєму імені й відповідає мені цим самим реченням, яке, зрештою, говорить тільки про мету.

— Якщо ваш чоловік цю мету осягне, він безперечно багато швидше матиме достатки, ніж з цією друкарнею, і я вже не дивуюсь тепер, що він її занехаяв, — почав знову Боніфас, обертаючись до порожньої майстерні, де Кольб, сидячи на обрізній дощці, мастив собі хліб часником. — Але нам це не на руку буде, якщо ваша друкарня перейде до діяльного, підприємливого й честолюб-

ного конкурента, і ми, можливо, зможемо з вами порозумітися. От, наприклад, чи не погодилися б ви передати за певну суму весь ваш інвентар котромусь із наших робітників? Він працюватиме для нас під вашим ім'ям, як це часто робиться в Парижі, а ми дамо цьому хлопцеві досить роботи, щоб він міг платити вам добрі гроші і ще мати невеликий прибуток.

— Це залежить від суми,— відповіла Єва Сешар.— Скільки гадаєте ви платити?— додала вона, дивлячись Боніфасові прямо в вічі, щоб він бачив, що вона чудово розуміє всі його наміри.

— А скільки б ви хотіли?— швиденько вкинув Жан Куанте.

— Три тисячі франків за півроку,— сказала вона.

— Е, моя люба панієчко, ви ж казали, що друкарню можна продати за двадцять тисяч франків,— тихо й ласкаво відповів Боніфас.— А двадцять тисяч по шість процентів дають лише тисячу двісті франків.

Єва замішалась на хвилинку і зрозуміла всю вагу обачності й стриманості в ділових справах.

— Алеж ви будете користуватись нашими верстатами, нашими шрифтами, а я довела вам, що з ними можна ще робити невеличке діло,— відказала вона.— Крім того, нам треба ще платити за приміщення панові Сешару-батькові, а він дарунків нам не робить.

Після двогодинного змагання Єва добилась двох тисяч франків за півроку, тисячу з них вона мала одержати наперед. Коли про все договорились, обидва брати заявили, що хочуть здати друкарню в оренду Серізе. Єва не могла стримати свого здивовання.

— Хіба ж не краще взяти того, хто добре обізнаний з майстернею?— сказав гладкий Куанте.

Єва попрощалась з братами, не відповівши їм нічого, і вирішила сама наглядати за Серізе.

— От наші вороги вже й у фортеці,— сказав, сміючись, Давід дружині, коли вона показала йому за обідом документи, які треба було підписати.

— Чи ба,— сказала вона,— я відповідаю за вірність Кольба і Маріон; удвох вони доглянуть за всім. До того ж, ми маємо чотири тисячі франків ренти, а я гадаю,

що тобі потрібен буде цілий рік на здійснення твоїх сподіванок.

— Тобі, мабуть, судилося бути, як ти й казала мені тоді на греблі, дружиною винахідника,— сказав Сешар, ніжно потиснувши дружині руку.

Якщо родина Давіда й була забезпечена на зиму достатньою сумою, то він сам опинився під постійним доглядом Серізе, і, сам того не відаючи, в повній залежності від великого Куанте.

— Вони в наших руках,— сказав, виходячи від Єви, керівник паперової фабрики своєму братові - друкареві.— Вони бідні люди, звикнуть одержувати плату за друкарню, будуть розраховувати на неї і заборгуються. Через півроку ми не поновимо оренди, і побачимо тоді, з чим там ховається той геній, бо запропонуємо йому витягти його з біди, якщо він зробить нас спільниками в експлуатації свого винаходу.

Коли б якийсь спритний комерсант побачив, як вимовив великий Куанте слова: „зробити нас своїми спільниками“, він зрозумів би, що шлюб у мерії далеко менш небезпечний, ніж торговельна спілка. Та чи не забагато було вже й того, що ці люті мисливці натрапили на слід дичини? Чи сила ж була Давідові і його дружині за допомогою Кольба і Маріон опиратись хитрощам Боніфаса Куанте?

Коли надійшов час пологів пані Сешар, п'ятсотфранковий білет, присланий Люсьєном, і другий внесок плати від Серізе дозволили сплатити всі видатки. Єва, її мати й Давід уже думали, що Люсьєн їх забув, тому, одержавши від нього гроші, відчували не меншу радість, як і тоді, коли довідались про перші успіхи поета, адже його перший дебют у журналістиці зчинив у Ангулемі ще більший шум, ніж у Парижі.

Заспокоений цією облудною певністю, Давід аж поточився, коли дістав від шурина такого жорстокого листа:

„Любий Давіде, я здисконтував у Метів'є три векселі з твоїм підписом моему наказові строком на один, два й три місяці. Між цим учинком і самогубством я вибрав цей страшний засіб, хоч він і дуже тяжкий для тебе. Я поясню тобі згодом, в якій скруті я перебуваю, і подбаю про те, щоб прислати тобі вчасно гроші.

Спали цього листа, не кажи нічого моїй сестрі й матері, бо, признаюсь тобі, я надіявся на твій героїзм, добре відомий твоєму братові в одчаю

Люсьєнові де Рюбанпре*.

— Твій брат,— сказав дружині Давід, що тоді саме підвелася з ліжка після пологів,— бідолаха, зайшов у велику скруту. Я послав йому три векселі по тисячі франків строком один, два й три місяці; занотуй собі це.

І він пішов з дому, щоб не давати пояснень, яких могла спитати в нього дружина. Єву, яку вже й так дуже занепокоїла піврічна мовчанка брата, огорнуло важке передчуття; щоб його розвіяти, вона зважилась на вчинок, підказаний їй відчаєм. Пан де Растіньяк - син приїхав на кілька день до своїх рідних і говорив про Люсьєна в досить недобрих висловах; ці паризькі новини з додатками всіх тих людей, які їх переказували, докотились до сестри й матері молодого журналіста. Єва пішла до пані де Растіньяк, попросила в неї ласкавого дозволу побачитися з її сином, звірила йому свої побоювання і попросила розказати правду про становище Люсьєна в Парижі. За якусь хвилину Єва довідалась про зв'язок Люсьєна з Коралі, про його дуель з Мішелем Кретьєном з тої причини, що він зрадив д'Артеза, одно слово, про всі подробиці Люсьєнового життя, присмачені дотепами паризького денді, який зумів прибрати свою ненависть і заздрість у жалі й зичливий патріотизм, оповитий смутком відносно майбутнього великого земляка, забарвлений нібито щирим захопленням талантом ангулемського юнака, так жорстоко зіпсутого. Розповів про помилки Люсьєна, які коштували йому протекції знатних осіб і спричинились до того, що наказ про дарування йому герба та імени графів де Рюбанпре був подертий.

— Пані, якби у вашого брата були добрі порадики, він стояв би вже на шляху до почестей і одружився б з пані де Баржетон. Та що поробиш!.. Він її відштовхнув, образив. Вона, на свій великий жаль, стала графинею дю Шатле, а любила Люсьєна.

— Та невже?— скрикнула пані Сешар.

— Ваш брат — орленя, якого засліпило перше проміння розкоші й слави. Коли орел падає, хто знає, в глибині

якої безодні він спиниться? Падіння великої людини завжди прямо пропорціональне тій височині, якої вона досягла.

Єва вернулася схвильована цією останньою фразою, що пронизала її серце стрілою. Вражена в найчутливіших ділянках душі, вона не казала нікому ні слова, але чимало сліз скотилося по її щоках на голівку дитини, яку вона годувала. Так важко відмовитись від ілюзій, які виховав дух родини, які народились разом з життям! Єва не повірила Євгенові де Растіньяку, їй схотілось почути голос справжнього друга. Єва написала зворушливого листа д'Артезові, чю адресу їй дав Люсьєн ще тоді, коли сам був захоплений братством, і ось яку відповідь вона одержала:

„Пані!

„Ви питаєте в мене правду про життя вашого брата в Парижі, ви хочете знати, що чекає його в майбутньому і, щоб примусити мене говорити щиро, переказуйте мені все, що вам розповів пан де Растіньяк, і питаєте, чи ці факти правдиві. У тому, що стосується мене особисто, пані, треба виправити на користь Люсьєна відомості пана де Растіньяка. Вашого брата мучила совість, він приходив до мене показати свою критику на мою книгу і говорив мені, що не може зважитись її надрукувати, хоч непокоря наказам партії загрожувала небезпекою дуже дорогій йому особі. Леле, пані! Завдання письменника — розуміти пристрасті, коли він шукає слави у відтворенні їх; отже, я зрозумів, що, вибираючи між коханкою і другом, поступитись треба другом. Я полегшив вашому братові злочин, я сам виправив цю „книговбивчу“ статтю і цілком схвалив її. Ви питаєте мене, чи зберіг Люсьєн мою пошану і дружбу? На це відповісти мені не легко. Ваш брат пішов шляхом, де він загине. Зараз мені ще шкода його; незабаром я радий буду забути його не стільки за те, що він зробив, як за те, що він зробить. Ваш Люсьєн — людина поетична, але не поет, він марить, а не мислить, хвилюється, а не творить. Одне слово, даруйте на вислові, це жіночий кокетливий характер — найголовніша хіба французів.

„Отже, Люсьєн завжди пожертує своїм найкращим другом, щоб потішитися виявом свого розуму. Він охоче підписав би завтра угоду з демоном, якби ця угода дала йому кілька років блискучого і розкішного життя. Та хіба він не зробив уже гіршого, промінявши своє майбутнє на минуці втіхи відкритого життя в актрисою? Зараз молодість, краса і відданість цієї жінки — бо вона обожає його — ховають від нього всю небезпеку його становища, якого світ не схвалить ні за славу, ні за успіх, ні

за багатство. І ваш брат у кожній новій принаді бачитиме, як і тепер, лише хвиливу насолоду. Не бійтесь, Люсьєн ніколи не допустить до злочину; на це в нього не вистачить сили, але він погодиться з злочинцем уже заподіяним, скористується з його вигоди, не поділяючи його небезпеки, а це всім, навіть негідникам, здається гидким. Він зневажатиме сам себе, він каятиметься; але в разі потреби він знову почне те саме. В нього немає волі, він безсилий проти припад насолоди, проти бажання задовольнити своє честолюбство. Лінивий, як і всі поетичні натури, він уважає себе вправним, коли обійде труднощі, замість того, щоб подолати їх. Один раз у нього вистачить мужності, другий раз він буде боягузом. І не треба ні дякувати йому за мужність, ні дорікати за боягузтво. Люсьєн — арфа, струни якої натягаються і слабнуть від атмосферних змін. Він зможе написати гарну книжку під час гніву або щастя і його не зворушить потім успіх, якого він так жадав.

„З перших днів свого перебування в Парижі він підпав під вплив одного молодого чоловіка, цілком аморального, але його спритність і досвідченість у труднощах літературного життя засліпили Люсьєна. Цей фігляр зовсім причарував його і втяг у недостойне життя, яке, на лихо йому, освітілось коханням. Коли хтось дуже легко викликає захоплення — це ознака його слабкості: не можна одною монетою платити канатному танцюристові і поетові. Нас усіх образило, що Люсьєн дав перевагу інтригам і літературному обманові перед мужністю і честю тих, хто радив йому прийняти бій, а не красти успіх, вийти сміливо на арену, а не бути одним із сурмачів в оркестрі. Суспільство, пані, хоч як це дивно, буває надто ласкавим до молодих людей такого типу; воно їх любить, захоплюється їх зовнішньою красою, нічого від них не вимагає, все без винятку їм прощає, наділяє їх усіма якостями цільних натур, не хоче нічого бачити поза їхнім талантом і, кінець-кінцем, робить їх своїми пестунами. А до натур сильних і цільних суспільство, навпаки, без краю суворе. Не зважаючи на свою жорстоку несправедливість, це поводження суспільства може бути величне. Воно розважається блазнями, нічого, крім утіхи, від них не вимагаючи, і швидко їх забуває; а щоб схилити коліна перед величністю, воно вимагає від неї божественної пишноти. Кожна річ підлягає своєму закону: вічний діамант мусить бути без найменшої плямки, а хвилиний витвір моди має право бути легким, химерним і нетривким.

„Отже, Люсьєн, навіть помиляючись, може чудово досягти свого; досить йому натрапити на щасливу стежку або опинитись у добром товаристві; а коли здибає злого духа, він упаде в пекельну безодню. Він — блискуче сполучення прекрасних якостей, вишитих по надто легкій канві; з часом квіти блякнуть і зникають, лишається сама матерія; коли вона погана, її вважають ганчіркою. Поки Люсьєн молодий, він подобатиметься, а в тридцять років — яке буде в нього становище? Це питання мусять поставити собі всі, хто справді його любить.

Якби я один був такої думки про Люсьєна, я може й не схотів би спричинитись своєю щирістю до вашого смутку; але поза тим, що обходити банальностями ваші щирі запитання мені здавалось негідним ні вас з вашим розпачливим криком - листом, ні себе, якого ви вшанували довір'ям, -- всі мої друзі, що знали Люсьєна, однодушно погоджуються з цим судженням; отже, я вбачав у виявленні всієї правди, хоч яка вона жахлива, виконання свого обов'язку. Від Люсьєна можна сподіватись і всього доброго, і всього лихого. Ось наша думка, яка одним словом підсумовує увесь цей лист. Якщо обставини його життя, дуже злиденного й непевного зараз, приведуть поета до вас назад, використайте весь ваш вплив на нього, щоб він залишився в оточенні родинного кола. Доки вдача його не зміцніє, доти Париж буде для нього небезпечним. Він називав вас, вас і вашого чоловіка, своїми ангелами - охоронцями, але, мабуть, забув вас зараз; та він вас згадає, коли йому, понівеченому негодою, лишиться в світі одне пристановище — родина. Збережіть йому ваше серце, пані, воно йому буде потрібне.

„Прийміть, пані, щире пошану від людини, яка добре знає ваші високі душевні якості й надто поважав вашу материнську турботу, щоб не бути готовим до ваших послуг

відданим вам д'Артезом“.

Через два дні по одержанні цього листа Єва мусіла взяти годувальницю, бо в неї забракло молока. Створивши собі з брата бога, вона бачила тепер, що його найкращі якості звели його на манівці; словом, для неї він упав у грязь. Ця благородна істота не могла йти на компроміс з чесністю, делікатністю, з усіма приписами родинної віри, прищепленими в лоні сім'ї, такої ще чистої і світлої в глухій провінції. Виходить, завбачення Давіда були слухні. Коли Єва в одній з ясних розмов, коли подружжя може все одне одному сказати, звірила Давідові журбу, яка поклала на її біле чоло свинцеві тіні, з уст Давіда вона почула заспокійливі слова. Хоч очі його поїнялись слізьми від того, що горе висушило чудові груди дружини, і від розпачу молодої матері, яка не могла виконувати свого материнського призначення, — він заспокоїв свою дружину надіями на краще.

— Твій брат, дитино моя, схибив через уяву. Адже поетові так природно бажати, щоб його вбрання було з пурпуру та блакиті, він палко поривається до свят! Ця пташка так щиро ловиться на блиск і розкіш, що господь прощає її там, де суспільство засуджує.

— Але він убиває нас!— скрикнула бідна жінка.

— Убиває нас сьогодні, але кілька місяців тому порятував нас, приславши нам свій перший заробіток,— відповів добрий Давід; він розумів; що з одчаю його дружина перебрала міру, а потім у ній знову прокинується любов до Люсьєна.— Мерсьє в своїй „Картині Парижа“ говорив уже п'ятдесят років тому, що поезія, література і наука, взагалі утвори людської думки, прогодувати людину не можуть. А Люсьєн, поетична душа, не повірив досвідові п'яти століть. Врожай, політичній чорнилом, жнуть (якщо жнуть) через десять—дванадцять років по сівбі, а Люсьєн прийняв траву за снопи. То хоч навчиться жити. Його обманила спочатку жінка, потім його повинні були обманити світ і невірні друзі. Він дорого заплатив за науку, та й годі. Наші діди казали: аби син вернувся з цілими вухами та незаплямованою честю, то й гаразд.

— Честю!— скрикнула бідна Єва.— Ой, леле! Скільки чеснот зрадив Люсьєн!.. Писати проти своєї совісті!.. Нападати на свого найкращого друга!.. Брати гроші в актриси!.. Бувати з нею прилюдно!.. Нас розорити...

— О, то дарма!— скрикнув Давід і спинився.

Таємниця з підробкою його підпису трохи не вихспилась у нього, і, на лихо, Єва помітила цей його жест і занепокоїлась.

— Як дарма?— відповіла вона.— А звідки ми візьмемо гроші на сплату цих трьох тисяч франків?

— Передусім,— відказав Давід,— продовжимо оренду нашої друкарні з Серізе. П'ятнадцять процентів, які він одержує від Куанте за їх роботу, дали йому за півроку шістсот франків, та ще міськими замовленнями він зумів заробити собі п'ятсот франків.

— Якщо Куанте дізнаються про це, вони не схочуть далі держати в оренді нашу друкарню, вони боятимуться Серізе,— сказала Єва,— бо він дійсно небезпечна людина.

— Е! Та навіщо нам це!— скрикнув Сешар.— Через кілька день ми будемо багаті. А як тільки Люсьєн буде багатий, мій ангел, в нього будуть самі тільки чесноти.

— Ох, Давіде, друже мій! Яке слово проходило у тебе! Виходить, поки бідний, Люсьєн безсилий проти

зла? Ти думаєш про нього те саме, що й д'Артез. Без сили не буває витривалості, а Люсьєн слабкий... Що таке ангел, якого не можна спокушати?..

— Е, це — натура, прекрасна тільки в своєму середовищі, в своїй сфері, на своєму небі. Люсьєн не спроможен боротись, і я звільню його від боротьби. Подивись лишень! Я вже надто близький до результатів, тому можу присвятити тебе в свої заходи.

Він витяг з кишені кілька аркушків білого паперу розміром *in octavo*¹, переможно махнув ними в повітрі й поклав дружині на коліна.

— Стопа цього паперу, формату „великого винограду“, коштуватиме не більше п'яти франків,— сказав він, даючи в руку зразки здивованій Єві.

— А як же ти робив ці спроби?— спитала вона.

— За допомогою старого волосяного сита, взятого у Маріон,— відповів Давід.

— А втім, ти ще не задоволений?— спитала Єва.

— Питання не у виробництві паперової маси, а в собівартості виробу з неї. Ох, люба моя, на цей тяжкий шлях я ступив одним з останніх. Пані Массон ще в 1794 році пробувала робити з макулатури чистий папір; їй це вдалося, але якою ціною! В Англії десь у 1800 році маркіз Сольсбері, так само як Сеген у Франції у 1801 році, пробував вживати солому для виробу паперу. Матеріал для цих аркушків паперу, які ти держиш у руці, дав наш звичайний комиш, *arundo phragmotis*. Але далі я хочу вжити таких рослин, як будяк, кропива, бо щоб сировина коштувала дешево, треба брати рослини, що ростуть по багновищах і взагалі на поганих ґрунтах, тоді ціна на них низька. Увесь секрет полягає в тому, як обробляти стебло цих рослин. Теперішній мій спосіб ще не досить простий. Та хоч які великі труднощі ще стоять передо мною, я певен, що дам французьким паперовим фабрикам таку ж перевагу, якою користується наше письменство, і зроблю її монополією нашого краю на зразок англійської монополії на залізо, кам'яне вугілля і ганчарство. Я хочу бути Жаккаром² паперової справи.

¹ Розміром $\frac{1}{8}$ друкарського аркуша (ін октаво).

² Робітник - винахідник (XVIII ст.), що удосконалив ткацький верстат.

В пориві ентузіазму і захоплення скромністю Давіда Єва підвелась, обняла його й пригорнула до серця, схиливши голову на його плече.

— Ти нагороджуєш мене, немов я вже все винайшов,— сказав він.

Замість відповіді Єва показала йому своє красиве обличчя, залляте слізьми, і якусь хвилину не могла говорити.

— Я обнімаю не геніальну людину,— сказала вона нарешті,— а свого утішителя! Занепалій славі ти протиставляєш сходячу славу. Журбі за моїм занепалим братом ти протиставляєш велич мого чоловіка. Так, так, ти будеш великим, як Грендорж, Руве, ван Робе, як усі ті люди, про яких ти розповідав мені, як усі ті, що лишились незнані, бо творили добро без шуму й блиску, вдосконалюючи промисловість.

— Що вони роблять такої пізньої години?— сказав Боніфас.

Великий Куанте походжав на площі Мюр'є разом з Серізе, придивляючись до тіней чоловіка й жінки, що вимальовувались на серпанковій завісці. Щодня опівночі він приходив до Серізе поговорити, адже доручив йому стежити за кожним кроком його колишнього хазяїна.

— Певне, показує папір, зроблений ним сьогодні вранці,— відповів Серізе.

— Який матеріал він ужив для цього паперу?— спитав паперовий фабрикант.

— Не можна вгадати,— відповів Серізе.— Я продирчав дах, виліз туди й бачив, як мій простак цієї ночі варив своє тісто в мідній мисці. Як я не роздивлявся на всі матеріали, навалені купою в кутку, одне лише помітив, що вони скидаються на купу прядива.

— На цьому й годі,— сказав солодким голосом Боніфас Куанте своєму шпигуну,— а то вже було б нечесно!.. Пані Сешар пропонуватиме вам поновити оренду друкарні, скажіть їй, що ви бажаєте самі стати власником друкарні, і давайте половину того, що коштують інвентар і патент. Якщо згодяться, прийдіть до мене. У всякому разі, зволікайте справу... У них грошей немає?..

— Ані су!— сказав Серізе.

— Ані су,— повторив великий Куанте.— Вони в мене в руках,— докінчив він сам собі.

Фірма Метів'є і фірма братів Куанте сполучали з папероторговельними й друкарськими справами ще й банкові функції, на які, одначе, вони не брали патента. Казна не спромоглася ще добрати способу так контролювати комерційні справи, щоб примусити тих, хто потай провадить банкові операції, брати банкірський патент, який у Парижі, наприклад, коштує п'ятсот франків. Отже, брати Куанте і Метів'є належали до тих банкірів, яких на біржі звуть „каштанами“, і за тримістр переказували одне одному кілька сот тисяч франків на Париж, Бордо та Ангулем. Того самого вечора фірма братів Куанте одержала з Парижа на три тисячі франків векселів, підроблених Люсьєном. Великий Куанте зразу побудував на цьому боргу пекельну машину, скеровану, як це буде далі видно, проти бідного терплячого винахідника.

Другого дня, годині о сьомій вранці, Боніфас Куанте походжав понад загатою, де стояла його фабрика і де шум води заглушав розмову. Він чекав молодого чоловіка років двадцяти дев'яти, який місяців півтора тому був призначений повіреним при трибуналі першої інстанції в Ангулемі. Звали його П'єром Пті - Кло.

— Ви вчилися в ангулемському колежі разом з Давідом Сешаром?— спитав великий Куанте, вітаючись з молодим повіреним, що побоявся не прийти на заклик багача - фабриканта.

— Так, пане,— відповів Пті - Кло, стараючись попасти в ногу з Куанте.

— Чи поновили ви тепер ваше знайомство?

— Ми зустрічались не більш як двічі після його повороту. Це й не могло бути інакше: буднями я сидів або в нотаревій конторі або в суді, а неділями працював над поповненням своєї освіти. Бо мені ж нема на кого надіятись, крім себе самого.

Великий Куанте хитнув на знак згоди головою.

— Коли ми з Давідом побачились, він спитав мене, що я робив і чим став. Я розповів йому, що, пройшовши

курс права в Пуатьє, я став першим клерком пана Оліве, але сподіваюсь рано чи пізно сам відкрити контору. Я ближче був знайомий з Люсьєном Шардоном, який хоче тепер, щоб його звали де Рюбанпре, з коханцем пані де Баржетон, нашим великим поетом, зятем Давіда Сешара.

— А! То ви можете піти до Давіда, сповістити його про ваше призначення сюди й запропонувати йому свої послуги,— сказав великий Куанте.

— Так не робиться! — відповів молодий повірений.

— Він ще ніколи не мав ні з ким позову, в нього нема повіреного, цілком припустимо це зробити,— сказав знову Куанте, поглядаючи на куценького Пті-Кло спід своїх темних окулярів.

П'єра Пті-Кло, сина умівського кравця, надто зневажали товариші в колежі, тому в його крові ніби домішана була жовч. Його обличчя було того брудного плямистого кольору, який свідчить про застарілі хвороби, безсонні від злиднів ночі і майже завжди про недобрі почуття. У простій мові є вислів, що може в двох словах змалювати цього хлопця: він був задерика й чванько. Його надтріснутий голос гармоніював із жовчним виразом обличчя з його хворобливим виглядом і невиразним кольором його сорочачих очей. Сорочачі очі, за спостереженням Наполеона, є безперечною ознакою нечесності. „Гляньте на такого то,— сказав він Лас-Казові на Св. Елені про одного з своїх наближених, якого мусів звільнити за хабарництво.— Не знаю, як я міг так довго помилятися у ньому — у нього ж сорочачі очі“. Отже, роздивившись добре на цього худорлявого, таранкуватого, майже лисого адвоката, в якого чоло й череп уже зливались в одно ціле, побачивши, як він пишається, Куанте подумав: „Оце той, кого мені треба“. Справді, Пті-Кло, колись зневажений, а тепер охоплений злісним бажанням висунутись, мав сміливість, не маючи ніяких коштів, купити діло свого патрона за тридцять тисяч франків, надіючись на шлюб з багатю дівчиною, як на спосіб визволитися з боргу. За звичаєм, він сподівався, що сам патрон знайде йому дружину, бо попередник завжди заінтересований у тому, щоб одружити свого наступника

й одержати гроші за своє діло. Ще більше покладався Пті-Кло на себе самого, бо йому не бракувало деякої, рідкої в провінції, вищості, джерело якої було в ненависті. Велика ненависть — великі заміри.

Між паризькими й провінціальними повіреними є велика різниця, і великий Куанте був надто спритний, щоб не використати дрібненьких пристрастей, які керують цими адвокатами. В Парижі якийсь відомий повірений, яких там чимало, багато чим нагадує дипломата. Велика кількість справ, значність інтересів, обсяг довірених йому справ позбавляють його потреби бачити в самій процедурі спосіб заробляти гроші. Чи нападає він, чи обороняє, він однаково не бачить у процедурі об'єкта зиску. На провінції ж, навпаки, повірені культивують те, що в паризьких конторах зветься „безділлям“, — безліч маленьких актів, що загромаджують реєстри видатків і пожирають гербовий папір. Ці дрібнички захоплюють провінціального повіреного: він намагається створити судові видатки там, де паризький повірений заінтересований самим тільки гонораром. Гонорар, це те, що повинен заплатити клієнт своєму повіреному поверх судових видатків за більш-менш уміле ведення його справи. Половина судових видатків іде в казну, а гонорар, увесь належить повіреному. Скажімо щиро: гонорар, який платять, дуже рідко відповідає гонорарові, який просять і який треба було б платити за послуги доброго повіреного. Повірені, лікарі й адвокати в Парижі мусять бути, як куртизанки до випадкових коханців, дуже обережні щодо вдячності своїх клієнтів. З клієнта до і після справи можна змалювати дві гарні жанрові картини, варті пензля Мессоньє, які, мабуть, були б у ціні у шановних повірених. І ще є одна різниця між паризькими й провінціальними повіреними. Паризький повірений рідко буває оборонцем, хіба що виступає в суді, як референт; але в департаментах 1822 року (згодом адвокати розмножились) повірені здебільшого були й адвокатами і боронили ведену ними справу. З такого подвійного життя випливає і подвійна праця, яка накладає на провінціального повіреного всі адвокатські хиби, не звільняючи його від важких обов'язків повіреного. Провінціальний повірений робиться надто

балакучим і втрачає ясність судження, необхідну у веденні справи. Отак подвоюючись, людина не аби яка часто знаходить у собі двох середніх людей. Паризький повірений не витрачається на судові промови, не виступає раз-у-раз „за“ і „проти“, тому може зберегти чистоту думок. Якщо він добре розуміється на справі, якщо розбирається в арсеналі юридичних суперечностей, він твердо держиться свого переконання в справі, якій старається підготувати перемогу. Коротко кажучи, думка п'янить багато менше, ніж слово. Промовляючи, людина сама починає вірити в те, що вона каже. Між тим можна діяти проти своєї думки, не забруднюючи її, і виграти несправедливий процес, не твердячи, що він справедливий, як це робить адвокат-оборонець. Отож, старий паризький повірений може бути багато кращим суддею, ніж старий адвокат. А провінціальний адвокат має багато причин бути нікчемною людиною: він сповнений найдрібніших пристрастей, він веде маленькі справи, живе, вигадуючи собі судові видатки, зловживає кодексом законів і сам виступає оборонцем! Одно слово, хиб у нього чимало! Тому, коли серед провінціальних повірених зустрічається визначна людина — це справді незвичайна річ!

— Я гадав, пане, що ви покликали мене в своїх справах,— відповів Пті-Кло, підкреслюючи ущипливість цих слів поглядом на непроникливі окуляри великого Куанте.

— Без манівців,— сказав Боніфас Куанте.— Слухайте мене ...

Після цього повного довір'я слова Куанте сів на лавку й запросив Пті-Кло сісти також.

— Коли пан дю Отуа проїздив через Ангулем у Валенсію на консульську посаду, він познайомився тут з пані де Сенонш, тоді ще панною Зефіріною, і в них знайшлася дочка,— тихо сказав Куанте на вухо своєму бесідникові.— Так, так,— продовжував він, побачивши, що Пті-Кло підскочив.— Після пологів, що відбулися потай, вона незабаром одружилася з паном де Сеноншем. Її дочка, що зветься Франсуазою де ля Гей, була вихована на селі моєю матір'ю, а пані де Сенонш піклується її долею, зробившись, як водиться, її хрещеною матір'ю. Тим, що моя мати, орендарка старої пані де Кардане,

баби панни Зефіріни, знала таємницю єдиної спадкоємниці роду Кардане і старшої лінії де Сеноншів, мені доручили керувати невеличкою сумою грошей, яку пан Франсіс дю Отуа призначив своїй дочці. З цими десятьма тисячами франків, які тепер обернулись вже на тридцять тисяч, я й здобув свій достаток. Пані де Сенонш дасть своїй вихованці посаг, столове срібло і якусь обстанову, а я, хлопче,— додав Куанте, ударивши Пті-Кло по коліну,— можу зробити так, що дівчина буде ваша. Одружившись із Франсуазою де ля Гей, ви матимете кліентуру і серед великої частини ангулемської аристократії. Та й з лівого боку цей шлюб відкриває вам блискуче майбутнє... Становища повіреного - адвоката цілком досить — я знаю, що кращого там і не бажають.

— Що треба зробити?..— жадібно спитав Пті-Кло.— У вас же повіреним метр Кашан.

— Та я й не покину зразу Кашана ради вас. Моя кліентура перейде до вас пізніше,— хитро сказав великий Куанте.— Що треба зробити, мій друже? Вести справи Давіда Сешара. Бідолаха винен нам тисячу екю векселями. Він їх не заплатить. Ви оборонятимете його від судового пересліду, але так, щоб набралосся багато видатків. Не турбуйтеся, використовуйте кожну нагоду. Мій пристав Дублон, що буде уповноважений закласти позов під керівництвом Кашана, зробить усе гаразд. Хто вміє добре слухати, з того досить одного слова. Що ж, юначе?..

Настала красномовна пауза. Обидва пильно дивились один на одного.

— Ми ніколи не бачилися з вами,— продовжував Куанте.— Я ніколи нічого вам не говорив. Ви нічогісінько не знаєте ні про пана дю Отуа, ні про пані де Сенонш, ні про панну де ля Гей. Але, коли прийде час, місяців через два, ви засватаєте дівчину. Коли вам треба буде мене побачити, прийдете сюди ввечері. Писати один одному нічого не будемо.

— Ви хочете зовсім розорити Сешара? — спитав Пті-Кло.

— Не зовсім, але треба подержати його якийсь час у тюрмі...

— Навіщо?..

— Невже я, по - вашому, такий дурень, що відповім вам на це? Якщо зумієте самі вгадати, то зумієте й мовчати.

— Батько - Сешар заможна людина, — зауважив Пті-Кло, уже входячи в інтереси Боніфаса і вбачаючи перешкоду його планам.

— Поки батько житиме, він синові не дасть і ліара, а колишній друкар ще не збирається на той світ.

— Згода! — сказав, раптом зважившись, Пті-Кло. — Я не прошу у вас гарантій, бо я повірений; якщо обдурите мене, ми порахуємось.

— Цей далеко піде, — подумав Куанте, прощаючись з Пті-Кло. Другого дня після цієї наради, 30 квітня, брати Куанте пред'явили перший з трьох векселів, підроблених Люсьєном. На лихо, вексель був поданий нещасній пані Сешар. Вона зразу пізнала підробку підпису, покликкала Давіда й спитала його руба:

— Ти цього векселя не підписував?

— Ні, — сказав він. — Твій брат був у такій скруті, що підписав за мене.

Єва вернула вексель помічникові касира Куанте і сказала йому:

— Ми неспроможні платити.

Почуваючи, що вона непритомніє, Єва піднялась у свою кімнату, куди за нею пішов і Давід.

— Друже, — сказала вона тремтячим голосом, — біжи до панів Куанте, вони зважать на твою просьбу; попроси їх почекати; до того ж нагадай їм, що коли Серізе поновить оренду на нашу друкарню, вони будуть винні тобі тисячу франків.

Давід зразу ж відправився до своїх ворогів. Фактор завжди може стати друкарем, але не завжди умілий друкар буває комерсантом. Отже, Давід, дуже мало розуміючись у таких справах, не знав, що казати великому Куанте, коли у відповідь на пробачення і просьбу, яку він ледве спромігся висловити, так бо тиснуло йому серце й душило в горлі, він почув:

— Це нас не обходить, векселі нам прислав Метів'є, він нам заплатить; звертайтеся до Метів'є.

— О, коли вексель вертається до Метів'є, ми можемо бути спокійні, — сказала Єва, довідавшись про відповідь.

Другого дня Віктор - Анж - Ерменезільд Дублон, судовий пристав панів Куанте, о другій годині, коли на площі Мюр'є повно людей, подав вексель до протесту. І хоч розмовляв він з Маріон та Кольбом на дверях потихеньку, увечері весь комерційний Ангулем уже знав про протест векселя Сешара. Та й чи могли всі лицемірні заходи Дублона, якому великий Куанте порадив бути дуже обережним, врятувати Єву й Давіда від безчестя, яке тягне за собою в комерційних справах відмова сплатити вексель? Самі подумайте! Тут не буде зайвим хоч би й довший опис. Дев'яносто з сотні читачів потішаються цими подробицями, як найпікантішою новиною. Таким чином ще раз буде доведена справедливість аксіоми: найменше в світі відоме те, що всі мусять знати — закон!

Добрий опис одного з коліс банкового механізму для переважної більшості французів буде, певне, не менш цікавим, як розділ з мандрівки в чужі краї. Коли купець посилає з міста, де перебував його заклад, вексель особі, що живе в іншому місці, як це нібито зробив Давід для порятунку Люсьєна, то така проста операція, як вексель між двома купцями з одного міста в їхніх торговельних справах, обертається в щось подібне до векселя між двома різними містами. Тому Метів'є, взявши від Люсьєна три векселі, мусів для одержання грошей послати їх своїм кореспондентам, братам Куанте. Звідси — перша втрата для Люсьєна, яка зветься „комісійним за переказ“ і становить певний процент з кожного векселя, крім дисконту. Отже, векселі Сешара перейшли в категорію банкових справ. Ви не повірите, як міняється становище дебітора, коли у вельможній особі кредитора сполучається ще й банкір! Отже, по-банківському (зрозумійте добре це слово), як тільки пересланий з Парижа в Ангулем вексель не сплачено, банкіри повинні вже самі подати одне одному те, що закон називає „зворотним рахунком“. Треба сказати без жартів, що романісти ніколи не вигадували химернішої казки, ніж ця дотепна вигадка в дусі Маскаріля¹, яку схвалює одна з статей торговельного кодексу і яка покаже вам, скільки жорстокості таїться в страшному слові „законність“!

¹ Тип спритного лакея у Мольєра.

Зареєструвавши свій протест, Дублон сам поніс його братам Куанте. Судовий пристав мав свої рахунки з цими ангулемськими хижакми, яким він відкривав піврічний кредит, що його великий Куанте самим способом виплати розтягав на цілий рік, хоч і питав щомісяця в цього віце-хижака: „Чи не треба вам, Дублон, грошей?“ Та це ще не все! Дублон ласкаво робив знижку цій могутній фірмі, що заробляла на кожному акті дрібничку, абищицю, якийсь франк п'ятдесят сантимів на протестованому векселі!..

Великий Куанте спокійно сів до писемного столу, взяв чвертку гербового паперу на тридцять п'ять сантимів, розмовляючи тим часом з Дублоном, щоб випитати в нього відомості про дійсний стан інших комерсантів.

— Що ж, задоволені ви малим Ганнераком?

— Він почуває себе не погано. Перевіз вантажу...

— Він таки добре навантажений! Мені казали, що дружина завдає йому великих витрат...

— Чи ж йому? — з хитрим виразом скрикнув Дублон.

І хижак, розлінувавши папірця, написав великими літерами зловісну назву, під якою стояв такий рахунок: (Sic!)

ЗВОРОТНИЙ РАХУНОК І ВИДАТКИ.

По векселю на тисячу франків, виданому в Ангулемі десятою лютою тисяча вісімсот двадцять другого року за підписом Сешара-сина наказові Люсьєна Шардона, він же де Рюбанпре, переданому наказові Метів'є і нашому наказові, строком тридцятого цього квітня, опротестованому приставом Дублоном першого травня тисяча вісімсот двадцять другого року:

Основних	1000	фр.
Протест	12	„ 35 с.
Комісійного $\frac{1}{2}\%$	5	„ — „
Куртажу $\frac{1}{4}\%$	2	„ 50 „
Гербового за поворот нам і доручення	1	„ 35 „
Проценти й поштові витрати	3	„ — „
	<hr/>	
	1024	фр. 20 с.
За переказ $1\frac{1}{4}\%$ з 1024—20	13	„ 25 „
	<hr/>	
	1037	фр. 45 с.

Тисяча тридцять сім франків сорок п'ять сантиметрів, яку суму трасуємо на пана Метів'є, вулиця Серпант у Парижі, наказові пана Ганнерака в Умо.

Ангулем, другого травня тисяча вісімсот двадцять другого року.

Брати Куанте.

Внизу цього невеликого рахунку, складеного за правилами й старою звичкою вправного фахівця (увесь час він не припиняв своєї розмови з Дублоном), великий Куанте написав таку заяву :

Ми, нижчепідписані Постель, аптекар в Умо, і Ганнерак, комісіонер по перевозу вантажів, комерсанти цього міста, свідчимо, що за переказ з нашого міста на Париж стягається один з чвертю процента.

Ангулем, 3 травня 1822 р.

— Натє, Дублон, зробіть мені ласку, занесіть це до Постеля і Ганнерака, попросіть їх підписатись і верніть мені завтра вранці.

Дублон, забравши це знаряддя тортур, пішов, наче мова була про якусь звичайну річ. Коли б протест був пред'явлений навіть у конверті, як це робиться в Парижі, однаково весь Ангулем знав би про лихий стан справ бідного Сешара. Яких тільки обвинувачувань не спобіг він за свою недбалість! Одні казали, що він загинув через надмірну любов до своєї дружини; другі засуджували його за надто велику прихильність до шурина. І які жахливі висновки робилися з цих засновків! Ніколи не треба так дуже брати до серця інтереси своїх родичів! Всі схвалювали суворість Сешара - батька до сина, хвалили його!

Тепер усі, хто з будьяких причин забуває „зважати на свої зобов'язання“, придивіться уважно до цілком законних шляхів, якими з капігалу в тисячу франків за десять хвилин здобувають по - банківському двадцять вісім франків процентів.

Перший пункт цього „зворотного рахунку“ є єдиним безперечним.

Другий пункт містить у собі частку казни і пристава. Шість франків, які дістає держава, зареєстровуючи горе дебітора і постачаючи гербовий папір, довго ще даватимуть широке поле зловживанням! Крім того, ви вже знаєте, що цей пункт дає банкірові один франк п'ятдесят сантимів прибутку завдяки знижці, робленій Дублоном.

Півпроцента комісійного в третьому пункті береться з того мудрого приводу, що, по-банківському, неодержання по векселю рівновартне дисконтові його. Хоч це речі зовсім протилежні, але вважається, що дати тисячу франків чи не одержати їх — цілком те саме. Хто дисконтував вексель, той знає, що понад шість законних процентів дисконтер під скромною назвою „комісійного“ стягає ще якийсь процент, який становить його прибуток понад законну таксу відповідно до його вміння використати свій капітал. Чим більше він уміє заробити грошей, тим більше він їх від вас вимагає. Отже, вигідніше дисконтувати в дурнів, це дешевше коштує... Та чи ж є в банку дурні?

Закон вимагає від банкіра, щоб він мав потвердження процента вексельного курсу від спеціального агента. В тих нещасних місцях, де немає біржі, цього агента заступають двоє комерсантів. Комісійне, яке належить тому агентові, так званий куртаж, становить чверть процента з суми протестованого векселя. Утворився звичай вважати, що ця чверть процента іде тим комерсантам, що заступають агента, але банкір спокійнісінько кладе їх собі до каси. Звідси — третій пункт цього чарівного рахунку.

Четвертий пункт містить ціну гербового паперу, на якому пишеться „зворотний рахунок“, і марок на те, що так хитро зветься „поворотом“, тобто на новий вексель, написаний банкіром на свого колегу, для одержання грошей.

П'ятий пункт містить поштові видатки й законні проценти з суми за весь той час, поки вона не лежатиме в банківській касі.

Нарешті, процент за переказ уже цілком належить банкові: він стягає все, що йому коштує стягання виплати по векселю в іншому місті.

Перевірте тепер цей рахунок, у якому, за способом лічби Полішинеля з неаполітанської пісеньки, так чудово виконуваної Лаблашем, п'ятнадцять і п'ять буде двадцять два! Розуміється, підпис добродіїв Постеля і Ганнерака був ласкавою послугою: брати Куанте при потребі посвідчували Ганнеракові те, що Ганнерак посвідчував братам Куанте. Це було живим втіленням прислів'я: „рука руку миє!“ Брати Куанте мали в Метів'є поточний рахунок і не мали ніякої потреби писати новий вексель. У них повернений вексель лише додавав ще один рядок у кредиті чи дебеті.

Отже, цей фантастичний рахунок справді зводився до тисячі франків боргу, тринадцяти франків за протест та півпроцента за місяць запізнення, разом приблизно до тисячі вісімнадцяти франків.

Якщо великий банкірський дім щодня має в середньому один зворотний рахунок вартістю в одну тисячу франків, то він одержує щодня двадцять вісім франків з ласки неба і Банку, цієї жахливої держави, винайденої в XII сторіччі, яка зараз верховодить тронами та народами. Іншими словами, одна тисяча франків дає банкірському домові двадцять вісім франків на день, або десять тисяч двісті двадцять франків на рік. Потроїть середнє число цих зворотних рахунків, і матимете прибутку з цих фіктивних капіталів тридцять тисяч франків. Отже, ніщо так любовно не культивується, як ці зворотні рахунки. Коли б Давід Сешар третього травня прийшов платити по векселю, тобто другого дня після протесту, брати Куанте йому сказали б: „Ми вернули ваш вексель панові Метів'є“, хоч би цей вексель лежав у них на столі. „Зворотний рахунок“ пишеться ввечері того ж дня, як вексель опротестовано. Це, за провінціальним банковим висловом, зветься: видушити сік із черв'їнців. Самі тільки поштові видатки дають до двадцяти тисяч франків банкірському домові Коллера, що листується з цілим світом, а „зворотні рахунки“ оплачують ложі в Італійській опері, екіпаж і туалети пані баронеси Нюсінжен. Поштові видатки — це найжахливіше зловживання, бо банкіри в десяти рядках одного листа пишуть про десяток подібних справ. Дивна річ! Казна теж має частку з цієї взятки, здертої

з лиха, і державна скарбниця таким чином розживається з торговельних нещасть. Банк кидає дебіторові презирливе запитання: „А чому ви неспроможні платити?“ І, на превеликий жаль, на це нема що відповісти. Отже, „зворотний рахунок“ є повною страшних примар казкою, до якої кожен дебітор, що обмірковує цю повчальну сторінку, почуватиме віднині спасенний страх.

Четвертого травня Метів'є одержав від братів Куанте „зворотний рахунок“ з наказом всіма засобами переслідувати в Парижі Люсьєна Шардона, він же де Рюбанпре.

Через кілька днів Єва одержала у відповідь на свого листа до Метів'є коротеньку записку, яка її цілком за-спокоїла.

„Панові Сешару-синові, друкареві в Ангулемі.

Я одержав вашого листа від п'ятого цього місяця. З нього я зрозумів, після ваших пояснень з приводу несплаченого тринадцятого цього квітня векселя, що ви позичили гроші вашому шуринові, панові де Рюбанпре, який робить стільки витрат, що примусити його сплатити — значить зробити вам послугу: він у такому становищі, що не дозволить себе довго переслідувати. В разі, коли ваш шановний шури не сплатить, я покладатимусь на чесність вашої старої фірми й лишаюсь, як завжди, готовим до послуг

Метів'є“.

— Що ж, — сказала Єва Давідові, — брат зрозуміє з судового пересліду, що ми неспроможні були заплатити.

Яку велику зміну в Єві означали ці її слова! Чим краще пізнавала вона вдачу Давіда, тим більше її любов до нього зростала і заступала в її серці місце любові до брата. Але скільком ілюзіям казала вона — прощай!

Подивімось тепер на весь шлях, що проробив „зворотний рахунок“ на Паризькій біржі.

Третя особа, що дістає переказовий вексель, вільна по закону переслідувати того з кількох винуватців по векселю, з кого має більше шансів якнайшвидше здобути гроші. Тому пристав Метів'є почав переслідувати Люсьєна. Ось які були фази пересліду, до речі, цілком марного.

Метів'є, за спиною якого ховались брати Куанте, знав неспроможність Люсьєна, але, за духом закону, фактична неспроможність стає юридичною тільки тоді,

коли її констатовано. А неможливість одержати з Люсьєна сплату векселя була констатована ось як.

Пристав Метів'є п'ятого травня оповістив Люсьєна про „зворотний рахунок“ і протест векселя в Ангулемі, викликаючи його до комерційного суду, де він мав вислухати силу всяких речей аж до загрози ув'язненням. Коли Люс'єн, що був тоді на становищі оленя, зацькованого собаками, прочитав цю писанину, надійшов і вирок комерційного суду, ухвалений позаочно через його нез'явлення. Його коханка Коралі, не знаючи, в чім річ, уявила собі, що це Люсьєн позичив гроші своєму зятеві, і передала йому всі документи разом і надто пізно. Актриса надто звикла, що у водевілях приставів грають актори, тому не вірила в гербовий папір. Сльози підступили до очей Люсьєна, йому стало шкода Сешара, йому соромно було за свій фальшивий підпис, він хотів заплатити. Він кинувся до друзів за порадою, як йому виграти час. Та коли Лусто, Блонде, Біксіу й Натан пояснили йому, що поет аж ніяк не повинен відповідати перед комерційним судом, бо цю установу закладено для самих тільки крамарів, поет був уже під загрозою конфіскації всього майна. Він побачив на своїх дверях маленьку жовту об'явку, яка так діє на воротарів своїм кольором, яка має величезний вплив на кредит, вносить жах у серця навіть найдрібніших постачальників, а найбільше холодить кров у жилах поетів, надто чутливих і прив'язаних до того різьбленого дерева, тих шовкових ганчірок, тих куп кольорової шерсті і тих гарненьких дрібничок, що всі вкупі звуться обстановою. Коли прийшли забирати обстанову Коралі, автор „Стокроток“ пішов до одного з друзів Біксіу, повіреного Дероша, що зареготав, коли побачив, що Люс'єн так перелякався через таку дрібницю :

— Дарма, мій любий! Що? Ви хочете виграти час?

— Якмога більше!

— Так заперечуйте виконання присуду. Підіть до мого друга, повіреного Массона, понесіть йому всі ваші папери. Він поновить ваше заперечення і відхилить компетенцію комерційного суду. Це дуже легко зробити, ви досить відомий журналіст. Якщо вас притягнуть до цивільного

суду, зверніться до мене, я вже знатиму, що робити: я берусь прогнати всіх, хто схоче засмутити красуню Коралі.

Двадцять восьмого травня Люсьєн був притягнутий до цивільного суду і присуджений платити багато швидше, ніж того сподівався Дерош, бо Люсьєна переслідували безпощадно. Коли на майно вдруге була накладена заборона, коли жовтенька об'ява знову позолотила пілястри дверей Коралі, коли вже хотіли забирати її меблі, Дерош, почувавши себе трохи в дурнях через те, що свій товариш підманив його, оскаржив присуд на тій справедливій, зрештою, підставі, що обстановка належить панні Коралі, і подав апеляцію. Після цього голова суду повернув справу на слухання, і суд своїм вирокотом потвердив належність обстанови актрисі. Метів'є оскаржив цей вирок, але його апеляція була відхилена 30 липня.

Сьомого серпня ангулемський повірений Кашан одержав з диліжансом величезну справу під назвою: „Метів'є проти Сешара і Люсьєна Шардона“.

Першим у ній був оцей рахуночок, якого точність цілком гарантована, бо з нього була знята копія.

Вексель від 30 цього квітня, підписаний Сешаром-сином наказві Люсьєна де Рюбанпре (2 травня). Зворотний рахунок 1037 фр. 45 сант.

5 травня. — Оповістка про зворотний рахунок і протест з викликом до комерційного суду в Парижі на сьоме травня	8 75
7 травня. — Позаочний присуд з накладенням арешту на майно	35
10 травня. — Копія присуду	8 50
12 травня. — Виконавчий лист	5 50
14 травня. — Протокол опису майна	16
18 травня. — Протокол про розклеїння оповісток	15 25
19 травня. — Оголошення в газеті	4
24 травня. — Протокол про оповіщення перед продажем майна разом з запереченням пана Люсьєна де Рюбанпре проти виконання присуду	12

27 травня. — Вирок суду, що повертає справу після належного повторного заперечення до цивільного суду . . .	35
28 травня. — Позов Метів'є до цивільного суду в найкоротший строк . . .	6 50
2 червня. — Вирок, що присуджує Люсьєна Шардона до сплати всіх статей зворотного рахунку і покладає на позовника всі видатки, зроблені в комерційному суді	150
6 червня. — Копія вищезазначеного .	10
15 червня. — Виконавчий лист	5 50
19 червня. — Протокол опису майна із запереченням проти нього панни Коралі, яка твердить, що вся обстановка належить їй і що вона подає оскарження, якщо її права будуть порушені	20
Наказ голови суду, що повертає справу на слухання порядком оскарження. .	40
19 червня. — Вирок, що potwierжує належність обставини вищезгаданій панні Коралі	250
20 червня. — Апеляція Метів'є . . .	17
30 червня. — Потвердження вироку .	250
<hr/>	
Разом . . .	889
Вексель від тридцять першого травня, зворотний рахунок	1037 45
Пред'явлення його Люсьєнові Шардону	8 75
<hr/>	
Разом . . .	1046 20
Вексель від тридцятого червня, зворотний рахунок	1037 45
Пред'явлення його Люсьєнові Шардону	8 75
<hr/>	
Разом . . .	1046 20

Разом з цими паперами надійшов лист, яким Метів'є давав наказ ангулемському повіреному Кашанові переслідувати всіма законними способами Давіда Сешара. Отже Віктор - Анж - Ерманежільд Дублон викликав Давіда Сешара на третє липня до ангулемського комерційного суду для сплати загальної суми чотири тисячі вісімнадцять франків сімдесят п'ять сантимів, що складалася

з трьох векселів та судових видатків. Того дня, як Дублон мав принести їй наказ про сплату цієї колосальної для неї суми, Єва одержала від Метів'є такого вбійчого листа:

„Панові Сешару-синові, друкареві в Ангулемі.

Ваш шурина, пан Шардон, людина не чесна: він записав свою обстанова на ім'я актриси, з якою живе, і ви мусіли б, пане, відверто попередити мене про ці обставини, щоб я не вчиняв марного позову, а ви навіть не відповіли мені на мого листа від десятого травня. Отже, не нарікайте на мене, що я прошу вас негайно сплатити мені три векселі і всі мої видатки.

Прийміть моє привітання.

Метів'є“.

Коли справа перейшла до Парижа, Єва, мало досвідчена в комерційному праві, гадала, що коли про неї нічого не чути, то її брат виправив свій злочин і сплатив підроблені векселі.

— Друже мій, — сказала вона чоловікові, — біжи передусім до Пті-Кло, поясни йому наше становище і порадься з ним, що робити.

— Друже, — відповів бідний друкар, зайшовши до кабінету свого товариша, до якого стрімголов подався, — не знав я, коли ти приходив сповістити мене про своє призначення сюди й запропонувати мені свої послуги, що я так скоро цього потребуватиму.

Пті-Кло вивчав прекрасне обличчя мислителя, що сидів проти нього в кріслі, бо не слухав подробиць справи, яку знав краще за того, хто її розповідав. Коли до нього ввійшов стурбований Сешар, він подумав: „Діло зроблено“. Такі сцени часто відбуваються в кабінетах повірених. „За що переслідують його Куанте“? питав сам себе Пті-Кло. Повірені мають звичку зазирати як у душі своїх клієнтів, так і в душі їхніх противників: вони мусять знати однаково добре як лице, так і виворіт юридичних каверз.

— Ти хотів би виграти час? — нарешті відповів Пті-Кло Сешареві, коли той скінчив. — Скільки тобі треба? Місяців три-чотири?

— О, чотири місяці, і я врятований! — скрикнув Давід, якому Пті-Кло здався ангелом.

— Гарзд! Меблів твоїх ніхто не забере, і тебе ніхто не арештує раніше, як через три - чотири місяці... Але тобі це дуже дорого коштуватиме, — сказав Пті-Кло.

— Що мені з того! — скрикнув Сешар.

— Ти сподіваєшся прибутків, а чи певен ти їх? — спитав повірений, майже здивований тим, як легко його клієнт береться на гачок.

— Через три місяці я буду багатим, — відповів винахідник з усією певністю винахідника.

— Твій батько ще не на кладовищі, — відповів Пті-Кло, — він воліє ще сидіти у винограднику.

— Та хіба я сподіваюсь батькової смерті? — відповів Давід. — Я натрапив на один промисловий секрет, який дозволяє мені виробляти папір без ніякої домішки бавовни, так само тривкий, як голландський, і дешевший на п'ятдесят процентів за теперішню собівартість бавовняної маси.

— Це ж багатство! — скрикнув Пті-Кло, що зрозумів тепер плани великого Куанте.

— Велике багатство, друже мій, бо через десять років треба буде вдесятеро більше паперу, ніж його споживається тепер. Газетярство буде безумством нашого часу!

— Твого секрета ніхто не знає?

— Ніхто, крім дружини.

— А ти нікому нічого не говорив про свій проект, про свій план, ну, хоч би Куанте, наприклад?

— Здається, щось казав, але дуже невиразно.

Якийсь промінь великодушності промайнув у жовчній душі Пті-Кло, і він зробив спробу погодити все — інтереси Куанте, свої і Сешара.

— Слухай, Давіде, ми з тобою шкільні товариші. Я оборонятиму тебе. Але, зятям це добре наперед, ця оборона від закону коштуватиме тобі п'ять - шість тисяч франків... Не ризикуй усім своїм майном. Тобі доведеться, по - моему, поділити прибутки від свого винаходу з котримсь тутешнім фабрикантом. Подумай сам, тобі доведеться купити або збудувати паперову фабрику... Крім того, тобі доведеться брати патент на винахід... На все це треба

часу, грошей. Пристави можуть наскочити на тебе надто рано, не зважаючи на всі наші хитрощі.

— Секрет уже в мене в руках! — відповів Сешар з наївністю вченого.

— Гаразд, твій секрет буде тобі рятівним колом, — відказав Пті - Кло, відкинувши перший і чесний намір уникнути процесу шляхом згоди, — я його знати не хочу; але слухай мене добре: працюй десь під землею, щоб ніхто тебе не бачив, щоб ніхто не догадався, яким чином ти досягаєш своїх результатів, бо в тебе те коло з рук вирвуть... У винахіднику часто сидить тюхтій. Ви надто багато думаєте про свої секрети, тому про інше не вмієте думати. Кінець - кінцем, догадаються, чого ти шукаєш, навколо ж фабриканти! А скільки фабрикантів, стільки й ворогів. Ти мені нагадуєш бобра серед мисливців, не віддавай їм своєї шкури...

— Дякую, дорогий товаришу, я сам про це думав, — скрикнув Сешар, — але дякую тобі за те, що ти радиш мені бути обережним і виявляєш до мене стільки уваги!.. Не про мене річ у цьому заході. Щодо мене, мені б вистачило тисячі двохсот франків ренти, а батько мій колись лишить же мені втрое стільки... Я живу своїм коханням і думкою... Небесним життям... Річ про Люсьєна і мою дружину... я для них працюю...

— Так підпиши мені цю довіреність і ні про що більше не думай, крім свого винаходу. Якщо тобі загрозуватиме арешт, я попереджу тебе напередодні, бо треба все передбачати. І дзволь мені ще раз тобі сказати: не пускай до себе нікого, кого ти не певний, як себе самого.

— Серізе не схотів поновити оренду на нашу друкарню, звідси й виникли наші грошові труднощі. У мене лишаються, отже, тільки Маріон, ельзасець Кольб, відданий мені як пес, моя дружина й теща.

— Слухай, — сказав Пті - Кло, — бережись того пса...

— Ти його не знаєш! — скрикнув Давід. — Кольб усе одно, що я сам...

— Чи дозволиш мені вивірити його...

— Прошу, — сказав Сешар.

— Гаразд. Прощай! Але пришли до мене прекрасну пані Сешар; довіреність твоєї дружини необхідна. Але

знай, друже, що справи твої горять, — сказав Пті-Кло, попереджаючи цим свого товариша про всі юридичні лиха, які мали його обпасти.

— Тепер я двох зайців піймав, — подумав Пті-Кло, провівши товариша до дверей контори.

Зажурений безгрішшям, засмучений важким станом дружини, пригнічений безчестям Люсьєна, Давід проте не відступався від свого завдання. Тому, вертаючись додому від Пті-Кло, він машинально жував стебло кропиви, яку перед тим поклав у воду, все добираючи способу розмочувати стеблини, вживані ним як матеріал для маси. Він хотів замінити рівновартними процесами ті подрібнення, яких зазнає від вимочування, ткання та вжитку все те, з чого робиться нитка, білизна чи ганчірка. Коли йшов вулицями, досить задоволений своєю розмовою з Пті-Кло, він відчув на зубах кульку маси; поклав її на руку, розтер і побачив масу, багато кращу за всі ті, які він здобував раніше, бо найголовнішу хибу маси з рослин становить брак в'язких елементів. Солома, наприклад, дає ламкий папір, дзвінкий, немов металевий. Такі випадки трапляються тільки відважним дослідникам явищ природи! „Я заміню, думав він сам собі, машинною обробкою і хемічним чинником те, що допіру зробив машинально“.

І вернувся до дружини, радий своєю вірою в перемогу.

— О, ангел мій, заспокойся, — сказав Давід, побачивши Єву заплаканою. — Пті-Кло гарантує нам кілька місяців повного спокою. Щоправда, з мене стягнуть судові видатки, але він сказав мені на прощання, що кожен француз має право примусити своїх кредиторів чекати, аби тільки він сплатив, кінець-кінцем, капітал, проценти й видатки. Що ж, ми й сплатимо!

— А жити з чого? — скрикнула бідна Єва, що думала про все.

— Ох, це правда! — відповів Давід і взявся рукою за вухо, як це несвідомо роблять майже всі люди в замішанні.

— Мама глядітиме нашого маленького Люсьєна, а я зможу знову взятись за роботу, — сказала вона.

— Єво! О, моя Єво! — скрикнув Давід, обнімаючи дру-

жину й пригортаючи її до серця. — Єво, за два кроки звідси, в Сенті, один з найбільших людей Франції шістнадцятого століття — адже він був не тільки винахідником емалі, а ще й славетним попередником Бюффона й Кюв'є, бо він, цей простак, раніш від них поклав початок геології, — Бернар Паліссі, страждав винахідництвом, алеж проти нього була дружина, діти, все містечко! Дружина продавала його приладдя. Він блукав по селах, його не розуміли, проганяли звідусюди... тикали на нього пальцями. Але я — любимий...

— Дуже любимий! — відповіла Єва з ясным виразом упевненого кохання.

— Значить, можна терпіти все, що витерпів нещасний Бернар Паліссі, винахідник екуенського фаянсу, якого Карл IX захистив від Варфоломеївської ночі і який згодом перед лицем усієї Європи, старий, багатий і шанований, читав лекції з „науки про глини“, як він її називав.

— Поки мої пальці зможуть тримати прас, у тебе буде все потрібне, — скрикнула бідна жінка з глибокою відданістю. — За тих часів, коли я була першою майстрицею в пані Прієр, у мене була подруга — гарна, пристойна дівчина, кузина Постеля, Базіна Клерже. Оце зараз вона принесла мені мою тонку білизну і сказала, що вона стає наступницею пані Прієр. Я піду до неї працювати...

— О, тобі не доведеться довго в неї працювати, — відповів Сешар. — Я знайшов...

Цю величну віру в успіх, яка підтримує винахідника і дає йому силу посуватись уперед по незайманих лісах відкриттів, Єва вперше зустріла майже сумною посмішкою, і Давід безнадійно спустив голову.

— О, мій любий! Я не глузую, не сміюсь, не сумніваюсь, — скрикнула красуня Єва, схиляючись на коліна перед чоловіком. — Але я бачу, яку ти мав рацію, коли не говорив нічого про свої спроби, про свої надії. Так, друже, винахідники мусять глибоко ховати зародки своєї слави від усього світу, від своєї дружини навіть! Жінка завжди жінка. Твоя Єва не могла стримати посмішки, коли почула від тебе в сімнадцятий раз за місяць: „я знайшов“...

Давід засміявся сам із себе так широко, що Єва взяла його руку й побожно поцілувала. Це була чарівна хвилина, одна з тих троянд кохання і ніжності, які розцвітають на безплідних шляхах злиднів, а часом і в глибинах проваль.

Єва подвоїла енергію, побачивши, що лихо подвоює свою лютю. Величність її чоловіка, його винахідницька наївність, сльози на очах цієї сердечної і поетичної людини, які вона помічала не раз, розвинули в ній нечувану силу опору лихій недолі. Вона вдалася ще раз до того способу, що один раз уже допоміг їй, а саме — написала Метів'є, щоб він оголосив продаж друкарні: вона пропонувала йому виплатити зразу все, що буде одержано за друкарню, і благала його не розоряти вкрай Давіда на марні судові видатки. На цього величного листа Метів'є зовсім не озвався, а його головний клерк відповів, що через відсутність Метів'є він не може взяти на свою відповідальність припинення суворого пересліду, бо це не в звичаях його патрона. Єва запропонувала тоді переписати векселі, заплативши всі видатки; клерк дав на це згоду, але з умовою, щоб Сешар - батько дав свою поруку. Єва пішла пішки в Марсак з матір'ю і Кольбом. Вона привітала старого виноградаря, була чарівна з ним, їй удалось зігнати зморшки з його чола. Та коли вона з тремтячим серцем почала розмову про поруку, зразу побачила раптову зміну на цій фізіономії п'яниці.

— Якби я дозволив синові покласти мені руку на губи, тобто на край моєї каси, він занурив би її аж у нутрощі й усе спорожнив би! — скрикнув він. — Усі діти живуть з батьківської кишені! А як я робив? Та я батькам і ліара не коштував. Ваша друкарня стоїть порожня. Тільки миші та пацюки друкують там, що їм треба... Ви красуня, вас я люблю, ви жінка трудяща й дбайлива, але син мій? Ви знаєте, що таке Давід? Це нероба, ось що! Учений нероба! Коли б я пустив його у світ, як мене пустили, неписьменного, з нього був би „ведмідь“, як і батько, і прибутки в нього були б. О, це мій хрест, цей хлопець, скажу я вам. На моє лихо, він один у мене! І вас він зробив нещасною...

Єва запротестувала жестом цілковитого заперечення.

— Так, так, — продовжував він у відповідь на її жест, — вам довелося взяти мамку, журба вам висушила молоко. Я все знаю, годі вам! Вас тягнуть до суду, про вас дзвонять по всьому місті. Я був простим „ведмедем“, я не вчений і не був фактором у славетних друкарів Дідо, але я ніколи не одержував з суду гербових паперів. Знаєте, що я думаю, ходячи поміж лозами, плекаючи їх, збираючи виноград і влаштовуючи свої дільця?.. Я думаю: — бідний старик, ти дбаєш, складаєш монету до монети, а залишиш своє добро, і піде воно на приставів, на повірених або на якісь химери... та ідеї. Слухайте, дитино моя, ви мати того малого, який, як здалось мені, коли я держав його на хрестинах разом з пані Шардон, має посеред личка такий самий трюфель, як у діда, дбайте більше про нього, ніж про Сешара... Я тільки вам довіряю. Ви могли б перешкодити марнотратству мого добра, мого бідного добра...

— Але, любий тату Сешар, син ваш буде вашою славою, і прийде день, коли ви побачите його багатим, і з хрестом Почесного Легіону в петлиці!

— Чим же він цього досягне? — спитав виноградар.

— Тоді побачите. А хіба три тисячі франків вас зубожать? Одною тисячею екою ви можете припинити позов. Коли ви не довіряєте йому, добре, дайте ці гроші мені, позичте, я вам їх віддам. Дайте їх під мій посаг, під мою працю.

— Так Давіда Сешара позивають? — скрикнув виноградар, вражений потвердженням того, що здавалось йому клеветом. — От що значить вміти підписуватись! А моя орендна плата? О, треба, дочко, бігти в Ангулем, вжити заходів і порадитись з моїм повіреним Кашаном. Це ви добре зробили, що прийшли... Попереджений двох вартий!

Дві години змагалася з ним Єва і мусіла піти, подолана напереможним аргументом: „Жінки нічого не розуміють у справах“. Єва йшла в Марсак з неясною надією на успіх, а назад верталась майже розбита. Додому вона прийшла якраз вчасно, щоб одержати повідомлення про вирок, який присуджував Сешарові сплатити все Метів'є. У провінції поява пристава коло чиїхсь дверей стано-

вить цілу подію. А Дублон з якогось часу надто часто ходив до Сешарів, усі сусіди вже балакали про це. Єва не зважувалась часто виходити, щоб не почути всякого шушукання.

— О, брате мій, брате мій! — скрикнула бідна Єва, поспішаючи стежкою і піднімаючись по сходах. — Не можу тобі простити, що ради своєї...

— Леле! — сказав Сешар, ідучи їй назустріч, — він це зробив ради того, щоб не вкоротити собі віку.

— Не будемо про це ніколи говорити, — відповіла вона лагідно. — Жінка, що потягла його в ту безодню, в Париж, — велика злочинниця, але твій батько, Давіде, невблаганний і немилосердний!.. Будемо терпіти мовчки.

Хтось обережно стукнув у двері й спинив ніжне слово на устах Давіда. З'явилась Маріон, тягнучи за собою на буксирі високого й дебелиого Кольба.

— Пані, — сказала вона. — Кольб і я бачимо, що вам дуже скрутно, а в нас є заощаджених тисяча сто франків, так ми думаємо, що ніде їх не можна так добре помістити, як до рук пані...

— До рук пані, — палко підхопив Кольб.

— Кольбе, — скрикнув Давід Сешар, — ми не розлучимось з тобою повіки! Неси тисячу франків Кашанові в рахунок боргу, візьми розписку, решту ми лишимо собі. Чуєш, Кольбе! Щоб ніяка сила не витягла з тебе й словечка про те, що я роблю, про те, що я десь виходжу, про те, що я приношу. А коли я тебе посилаю по якісь рослини, щоб жодне людське око тебе не бачило, мій Кольбе! Люди намагатимуться тебе спокусити, пропонуватимуть тобі може тисячі, може десятки тисяч франків, щоб ти сказав...

— Хай дають мільйон, однаково не скажу їм й одного слова! Хіба ж я не знаю військового статуту?

— Я попередив тебе. Іди й попроси пана Пті-Кло, щоб був присутній, коли ти передаватимеш гроші.

— Добре, — сказав ельзасець, — я сподіваюся колись бути досить багатим, щоб порахуватись з цим юристом як слід. Не люблю його бачить.

— Він добрячий, пані, — сказала Маріон, — дужий, як турок, а лагідний, як теля. О, то такий, що жінка за

ним буде щаслива. Це ж йому спало на думку отак помістити нашу платню, чи, як він каже, caches!¹ Бідний! Хоч і погано балакає, зате думає добре, і я його добре розумію. Він гадає стати десь на роботу, щоб вам нічого не коштувати.

— Чи ж не варт забагатіти тільки для того, щоб нагородити цих добрих людей? — сказав Сешар, дивлячись на дружину.

Єва вважала це цілком природним. Вона не дивувалась, коли зустрічала людей, які стояли на одному рівні з її душею. По її поведінці навіть найдурніші і зовсім сторонні люди могли бачити красу її вдачі.

— Ви будете багаті, пане, ваш хліб уже спечений! — скрикнула Маріон. — Ваш батько купив ще одну ферму, він готує вам добру ренту!

Хіба не свідчили про велику чутливість ці слова Маріон, сказані у важких обставинах для того, щоб змалити свій вчинок?

Як і все на світі, французьке судочинство має свої хиби; проте, як двосічна зброя, воно може правити і для оборони і для нападу. Крім того, ще те в ній добре, що, коли двоє повірених порозуміються між собою (а вони можуть порозумітись без ніяких слів, їм досить самого ходу процесу), процес стає подібним до війни, яку вів маршал Бірон — коли під час облоги Руана син запропонував йому спосіб здобути місто за два дні, він відповів: „Тобі, мабуть, дуже додому хочеться?“ Два генерали можуть затягти війну до безконечності, не вживаючи рішучих заходів, і зберігати своє військо за методом австрійських генералів, яких найвища рада ніколи не карає, коли вони прогавлять якусь комбінацію, давши зате солдатам спокійно повечеряти. Кашан, Пті-Кло й Дублон повелись ще краще за австрійських генералів, вони за зразок собі взяли античного австрійця — Фабія Кунктатора.

Пті-Кло, лукавий як мул, швидко збагнув усю вигоду свого становища. Як тільки Куанте поручився йому за сплату всіх видатків, він вирішив хитрувати з Кашаном і блиснути своїми талантами перед паперовим фабрикантом, перекладаючи всі видатки на Метів'є. Але, на лихо для

¹ Замість gage (платня).

слави цього молодого Фігаро з судових писарчуків, історик мусить іти по полю його подвигів як по гарячому вугіллі. Для історії сучасних звичаїв досить, певне, і самого рахунка, що надійшов з Парижа. Будемо ж наслідувати стиль бюлетенів великої армії, бо чим стисліше подати вчинки й заходи Пті-Кло, тим кращою буде ця виключно юридична сторінка і тим зрозумілішим буде оповідання.

Викликаний на третє липня до ангулемського комерційного суду, Давід не з'явився. Вирок був оголошений йому восьмого числа. Десятого Дублон узяв виконавчий лист, а дванадцятого спробував описати майно, але Пті-Кло оскаржив це і викликав до суду вже Метів'є на двадцять сьоме. Метів'є, з свого боку, визнав цей час надто довгим, переніс другого дня виклик до суду в найкоротший строк і дев'ятнадцятого здобув вирок, яким скарга Сешара була відхилена. Цей вирок був потверджений двадцять першого, виконавчий лист був даний двадцять другого, оголошення про арешт — двадцять третього і протокол на опис майна — двадцять четвертого. Цей шалений наступ на майно Сешара Пті-Кло спинив апеляцією до королівського суду. Ця апеляція, повторена п'ятнадцятого липня, примушувала Метів'є їхати в Пуатьє. „Ну, подумав Пті-Кло, на цьому тим часом спинимось“.

Скерувавши грозу на Пуатьє і давши інструкції одному з повірених королівського суду, цей дволикий оборонець викликав до суду Давіда Сешара від імени пані Сешар у справі поділу майна. Він орудував так швидко, що дістав присуд уже двадцять восьмого липня, оповістивши про нього в „Шарантському кур'єрі“, а першого серпня в нотаріальній конторі пані Сешар була визнана кредитором її чоловіка на суму десять тисяч франків. То була сума, яку закоханий Давід визнав за нею, як посаг, у шлюбному контракті. На сплату цієї суми він тепер віддавав їй все устаткування друкарні й свого помешкання. Поки Пті-Кло ховав таким чином майно сім'ї Сешара, він виграв у Пуатьє справу з апеляцією. За його твердженням, Давід зовсім не був повинен платити судові видатки, зроблені в Парижі через Люсьєна де Рюбанпре, бо цивільний Сенський суд поклав їх своїм

присудом на Метів'є. Королівський суд це визнав і ухвалив вирок, яким затвердив присуд ангулемського комерційного суду проти Давіда Сешара, виключивши шістсот франків судових видатків у Парижі, покладених на Метів'є, а деякі видатки розподілив між обома сторонами, зважаючи на доводи апеляції Сешара. Цей присуд був оголошений Сешарові - сину сімнадцятого серпня, вісімнадцятого це втілилось у виконавчий лист про сплату капіталу, процентів і належних судових видатків, а двадцятого прийшов і протокол на арешт майна. Тоді Пті-Кло втрутився від імени пані Сешар і відстояв рухоме майно, як належне законно виділеній дружині. Ба більше, Пті-Кло висунув Сешара - батька, що зробився його клієнтом. І ось чому.

Другого дня після візиту своєї невістки виноградар пішов у Ангулем побачитись із своїм повіреним Кашаном і спитав у нього, як може він вирвати свою орендну плату з того безладу, в якому заплутався його син.

— Я не можу боронити батька, коли переслідую сина, — сказав йому Кашан, — але підіть до Пті-Кло, він дуже спритний і зробить вам усе, мабуть, ще краще за мене ...

В суді Кашан сказав Пті-Кло:

— Я послав до тебе Сешара - батька, візьмись за його справу замість мене, я тобі колись віддячу.

Між повіреними такі взаємні послуги часто робляться і в провінції, і в Парижі.

Другого дня після того, як Сешар - батько довірив свою справу Пті-Кло, великий Куанте прийшов до свого спільника і сказав йому:

— Постарайтесь провчити старого Сешара! Він такий, що ніколи не подарує синові, якщо втратить через нього тисячу франків. Ця втрата засушить у ньому всякі паростки великодушності, навіть коли б вони в нього з'явилися.

— Ідіть собі до свого винограду, — сказав Пті-Кло своєму новому клієнтові. — Ваш син не дуже то щасливий зараз, не об'їдайте його. Я покличу вас, коли треба буде.

Отже, Пті-Кло заявив від імени Сешара - батька, що прикріплені до підлоги верстати — це майно нерухоме, тим більше, що ще за часів Людовіка XIV будинок

завжди був під друкарнею. Кашан, обурений за Метів'є, який у Парижі спіткнувся об Люсьєнові меблі, що належали Коралі, а тепер знову натрапляв на Давідові меблі, що належали його дружині та батькові (багато приємного сказано було під час слухання справи!), викликав батька й сина на суд, щоб спростувати їхні претензії.

— Ми хочемо, — скрикнув він, — вивести на чисту воду цих людей, які обкопались тут у своєму безчесті, які з найбільш невинних і ясних статей кодексу роблять усякі перепони для своєї оборони! А від чого? Від сплати трьох тисяч франків, і де ж узятих? З каси бідного Метів'є. І ще сміють обвинувачувати дисконтерів! Та за яких ми часів живемо? Нарешті, спитаю вас, що це таке? Навперейми — хто швидше пограбує свого сусіду? Ви не повинні санкціонувати претензій, що вводять неморальність у саме серце правосуддя!

Зворушений палкою промовою Кашана, ангулемський суд ухвалив вирок, яким визнавав лише те, що меблі в помешканні належать пані Сешар, а претензії Сешара-батька відхилив і присудив йому заплатити чотиреста тридцять чотири франки шістдесят п'ять сантимів судових витрат.

— Хитрий же Сешар, — сміялись між собою повірені, — хотів і собі потягти, хай тепер платить!

Двадцять шостого серпня цей присуд був оголошений разом з оповіщенням, що верстати й інше друкарське приладдя описані й будуть продані двадцять восьмого числа. Були розклеєні оповістки. Окремим проханням був здобутий дозвіл продавати на місці. В газетах було вміщене оголошення про торги, і Дублон хвалився, що другого вересня зможе вчинити продаж. У цей час Давід Сешар на цілком законних підставах, за всіма правилами, був винен Метів'є в цілому п'ять тисяч двісті сімдесят п'ять франків двадцять п'ять сантимів, не включаючи сюди процентів. Крім того, він був винен Пті-Кло тисячу двісті франків і гонорар, визначення розміру якого було полишене на великодушність Сешара за благородним прикладом довірливих візників, що везли вас гарно й швидко. Пані Сешар так само була винна Пті-Кло коло

трьохсот п'ятдесяти франків і гонорар. Сешар - батько був винний свої чотиреста тридцять чотири франки шістдесят п'ять сантимів, та ще Пті - Кло бажав з нього сто екю гонорару. Отже, разом це становило вже коло десяти тисяч.

Крім корисності цих документів для іноземних націй, що зможуть обізнатися з дією юридичної артилерії у Франції, конче потрібно, щоб і законодавець, якщо законодавець має час на читання, знав, до чого може дійти зловживання судочинством. Чи не варт було б випустити маленький такий закончик, що забороняв би в певних випадках повіреним переступати в судових видатках суму, за яку ведеться процес? Чи не смішно, коли стофранкова власність підлягає формальностям, розрахованим на маєтність мільйонера? З цього сухого переліку фаз, які пройшла тяжба, кожен зрозуміє, чого варті слова: форма, правосуддя, видатки! — про що французи здебільшого не мають ніякого уявлення. От що зветься судовою мовою: „підпалити чийсь справи“! Друкарські шрифти коштували, коли їх перелити, дві тисячі франків. Три верстати коштували шістсот франків. Рештки інвентаря можна було продати лише як старе залізо та старе дерево. Меблі з помешкання могли щонайбільше дати одну тисячу франків. Отже, з боргу Давіда на суму коло чотирьох тисяч Кашан і Пті - Кло зробили привід для судових видатків на суму сім тисяч франків, ще не рахуючи того, що буде в майбутньому, а його квіточки обіцяли гарні ягідки, як це побачимо далі. Звичайно, французькі й наварські, навіть нормандські юристи висловлять свою пошану і подив перед Пті - Кло, але щирі люди, мабуть, віддадуть сльозу симпатії Кольбові і Маріон!

Впродовж цієї битви Кольб, сидячи на стільці коло дверей, виконував обов'язки сторожового пса. Він одержував судові акти, щоправда, завжди під доглядом клерка, який служив у Пті - Кло. Коли розклеювали оповістки про продаж друкарського інвентаря, Кольб зразу зривав їх і бігав зривати їх по всьому місту, вигукуючи: — Шахраї! мучать такого доброго чоловіка! І оце у них зветься правосуддям!

Протягом ранку Маріон заробляла десять су, крутячи

на паперовій фабриці машину, і повертала їх на денні потреби. Пані Шардон знову неремстиво розпочала свсю втомну працю доглядачки хворих і наприкінці кожного тижня приносила весь свій заробіток дочці. Вона відбула вже дві невени¹ й дивувалась, що господь не чує її молитов і не бачить світла свічок, які вона йому ставить.

Другого вересня Єва одержала від Люсьєна листа, першого після того, яким він сповістив зятя про видачу трьох векселів і якого Давід затаїв від дружини.

— Це вже третього листа маю від нього після його від'їзду! — подумала бідна сестра, не зважаючи розпечатати фатальний конверт.

Ту хвилину вона поїла дитину, яку годувала соскою, бо для ощадності мусіла відпустити мамку. Можна собі уявити, в який стан привів той лист її і Давіда, якого вона збудила. Цілу ніч працювавши над виробом паперу, винахідник ліг тільки на світанку.

П а р и ж, 29 с е р п н я.

„Люба сестро!

Два дні тому, о п'ятій годині вранці, я прийняв останнє зітхання одного з найкращих божих створінь, єдиної жінки, що могла любити мене так, як любиш мене ти, як люблять мене Давід і моя мати, додаючи до цих некорисливих почуттів те, чого ні сестра, ні мати дати не можуть: усі радощі кохання. Вона пожертвувала для мене всім. Може й померла моя бідна Коралі ради мене! А в мене немає зараз чим її поховати. Вона розважала мене у важкому житті. Може ви, мої любі, розважите мене від журби за нею. Цій невинній дівчині, я думаю, господь відпустить усе, бо вона вмерла по-християнськи. О, Париж!.. Єво моя, Париж це і слава Франції, і заразом її ганьба; в ньому я вже втратив багато ілюзій і ще багато втрачу, поки вижебраю трохи грошей для того, щоб поховати в святу землю тіло ангела.

Твій нещасний брат Л ю с ь є н.

„Р. S. Своєю легковажністю я завдав тобі багато журби, але колись ти знатимеш усе і простиш мені. Тим часом не тривожся: бачачи мене й Коралі у такій скруті, один славний купець, який мав через мене великий клопіт, пан Камюзо, взявся полагодити всю справу“.

¹ Дев'ятиденна молитва в католиків.

— Лист ще вогкий від його сліз, — сказала Єва Давідові, дивлячись на нього з таким виразом співчуття в очах, що в них навіть блиснуло щось з її колишнього почуття до Люсьєна.

— Бідний хлопець, як він мусить страждати, коли він справді був любимий так, як пише! — скрикнув щасливий чоловік Єви.

І подружжя забуло все своє лихо перед цим криком великого болю. Ту хвилину вбігла Маріон:

— Пані, ось вони, ось вони!..

— Хто?

— Цей чорт Дублон, з своїми людьми. Кольб б'ється з ними. Зараз продаватимуть...

— Ні, ні, не продаватимуть, заспокойтесь! — скрикнув Пті-Кло в першій кімнаті перед спальнею. — Я подав апеляцію. Ми не мусимо лишатись під тягарем присуду, який обвинувачує нас у безчесності. Але я зовсім не бажаю боронитись тут. Щоб ви виграли час, я дав вибалакатись Кашанові, бо певен, що ми переможемо ще раз у Пуатьє.

— А скільки коштуватиме нам ця перемога? — спитала пані Сешар.

— Гонорар мені, якщо ми виграємо, і тисячу франків, якщо програємо.

— Господи боже! — скрикнула бідна Єва. — Так чи не гірші ці ліки за саму хворобу?

Почувши цей вигук невинності, освітленої вогнем правосуддя, Пті-Кло остовпів, настільки прекрасною здалась йому Єва. На цю розмову ввійшов батько Сешар, якого викликав Пті-Кло. Присутність старого в спальні дітей, де його маленький внучок посміхався лихові, доповнила цілу картину.

— Дядю Сешар, — сказав йому молодий повірений, — ви завинили мені сімсот франків. Так перекладіть їх на вашого сина в додаток до тієї сили грошей, що він винний за помешкання.

Старий виноградар відчув ущипливу іронію у виразі Пті-Кло і в словах, з якими він до нього звернувся.

— Порука за сина вам менше коштувала б, — сказала Єва, відходячи від колиски, щоб поцілувати старого.

Давід, пригнічений тим, що біля його будинку, де Кольб змагався з посланцями Дублона, зібралися цікаві, простяг батькові для привітання руку.

— А як же це я винен вам сімсот франків? — спитав старий у Пті-Кло.

— Передусім я виступав за вас. Син вам винен оренду, отже передо мною ви взаємно відповідальні з вашим дебітором. Якщо син не сплатить мені цих витрат, ви їх мені сплатите... Але це дрібниця! Ось через кілька годин Давіда можуть посадити в тюрму, і ви допустите, щоб він туди пішов?

— Скільки він винен?

— Тисяч п'ять-шість франків, крім того, що винен вам і своїй дружині.

Старий, обернувшись у саме недовір'я, глянув на зворушливу картину, що була перед його очима в цій біло-синій кімнаті — на вродливу жінку, що плакала над колискою, на Давіда, що вже зігнувся під тягарем лиха, на повіреного, що, може, заманив його сюди, як у пастку. „Ведмедеві“ здалося, що вони грають на його батьківському становищі, і злякався, що його використають. Він підійшов і приголубив дитину, що простягла йому рученята. Не зважаючи на весь клопіт, дитина була доглянута, як у англійського пера; на голівці в неї був вишиваний чепчик з рожевою підкладкою.

— Е, хай Давід виплутується, як знає! Я турбуюсь тільки про дитину! — скрикнув старий, — і її мати, певне, буде на моїй стороні. Давід такий учений, що мусить знати, як сплатити борги!

— Я перекладу вам, пане, французькою мовою ваші почуття, — насмішкувато сказав повірений. — Ой, дядю Сешар! Ви задрите вашому синові. Ось слухайте всю правду. Це ви поставили Давіда в теперішнє скрутне становище, продавши йому друкарню втриє дорожче, ніж вона коштувала, і розорили його цією лихварською ціною. Так, так, не хитайте головою! Ваша друкарня варта була тільки тієї газети, яку ви продали Куанте і за яку всі гроші забрали собі. Ви ненавидите свого сина не тільки за те, що обібрали його, а й за те, що зробили з нього людину, вищу за вас самих. Ви прикида-

етесь, що дуже любите свого внука, щоб замаскувати цілковиту відсутність почуття до сина й невістки. Бо вони коштували б вам зараз грошей, а маленький внук зараз потребує від вас лише зовнішньої ласки. Ви любите цього малого тільки для того, щоб здавалось, ніби ви любите хоч когонебудь із своєї родини, щоб вас не вважали зовсім безчуттєвим. Ось яка ваша справжня істота, дядю Сешар!

— Так ви покликали мене сюди, щоб я отаке слухав? — сказав старий загрозово, поглядаючи то на свого повіреного, то на невістку й сина.

— Що це ви, пане, — кинулась бідна Єва до Пті-Кло, — завзялись нас розорити? Мій чоловік ніколи не скаржився на батька.

Виноградар похмуро глянув на невістку.

— Він раз-у-раз говорив мені, що ви любите його по-своєму, — сказала вона старому, зрозумівши його недовір'я.

За інструкцією великого Куанте, Пті-Кло старався остаточно посварити батька з сином, щоб батько не допоміг синові порятуватись із скрути, в якій він опинився... Напередодні великий Куанте сказав Пті-Кло: „Того дня, як ми посадимо Давіда в тюрму, я познайомлю вас з пані де Сенонш“. Почуття дає людині здібність прозорливості, тому Єва зрозуміла ворожу махінацію, як відчула раніш і зраду Серізе. Кожен зрозуміє велике здивовання Давіда, що не міг збагнути, яким чином Пті-Кло так добре знає його і батькові справи. Чесний друкар не підозрював зв'язку свого оборонця з Куанте, як не знав і того, що Куанте керують діями Метів'є. Мовчанка Давіда була образою для старого; а повірений скористувався здивованням свого клієнта, щоб вийти.

— До побачення, любий Давіде! Вас попереджено. Наказа про арешт апеляція відхилити не може, вашим кредиторам лишився тільки цей шлях, яким вони і підуть. Отже, рятуйтеся! А найкраще, якщо ви вірите, мені, підіть до братів Куанте; вони мають великий капітал, і, коли ви зробили винахід, коли він себе виправдав, увійдіть з ними в спілку; далєбі, вони непогані хлопці.

— Який винахід? — спитав Сешар - батько.

— Хіба ви думаєте, що ваш син справді дурний, що він покинув друкарню і ні про що не дбає? — скрикнув повірений. — Він ось - ось винайде спосіб виготовляти за три франки стопу паперу, який коштує тепер десять...

— Ще один спосіб мене впіймати! — скрикнув старий Сешар. — Ви тут усі між собою змовились, як шахраї на ярмарку. Якщо Давід таке винайшов, навіщо я йому потрібний, коли він уже мільйонер! Прощайте, мої голубчики, до побачення!..

І старий подався геть сходами.

— Спробуйте сховатись, — крикнув Давідові Пті - Кло і кинувся за старим Сешаром, щоб ще більш його підбурити.

Повірений догнав виноградаря на площі Мюр'є, провів його в Умо й на прощання погрозивсь узяти на нього виконавчий лист за видатки, які старий був йому винний, коли він не сплатить їх протягом тижня.

— Я сплачу вам, якщо ви доберете мені спосіб позбавити мого сина спадщини так, щоб це не пошкодило моїй невістці та внукові! — сказав старий Сешар, раптом покидаючи повіреного.

„Як же добре знає великий Куанте цих людей! То він щиро правду мені казав: ці сімсот франків не дозволять батькові заплатити сім тисяч франків за сина! — думав маленький повірений, піднімаючись до Ангулема. — Тим часом не можна даватись у руки цього крутія, паперового фабриканта; час уже зажадати в нього щось інше, ніж самі слова“.

— Давіде, друже мій, що ж ти гадаєш робити? — спитала Єва в свого чоловіка, коли старий Сешар і Пті - Кло залишили їх удвох.

— Постав свій найбільший казан на вогонь, дитино моя! — скрикнув Давід до Маріон, — моя справа вже в моїх руках!

Почувши це, Єва хапливо, як у пропасниці, взяла свій капелюх, шаль і черевики.

— Одягайтесь, друже мій, — сказала вона Кольбові, — ходім зо мною, мені треба знати, чи нема якогось способу вирватися з цього пекла...

— Пане, — крикнула Маріон Давідові, коли Єва вийшла, — схаменіться, а то наша пані помре з журби. Заробіть спершу грошей, щоб заплатити борги, а тоді вже досхочу шукатимете своїх скарбів.

— Мовчи, Маріон! — відповів Давід. — Я переміг останні труднощі. У мене заразом буде і патент на винахід, і патент на вдосконалення.

Лихо всіх винахідників у Франції — патент на вдосконалення. Людина десять років б'ється над шуканням якогось промислового секрету, над винаходом машини чи над якимсь відкриттям, бере на нього патент і вважає себе господарем своєї речі; а слідом за ним іде конкурент і, коли винахідник чогось не передбачив, удосконалює його винахід якимнебудь гвинтиком і вивирає цей винахід з його рук. Отже, вигадавши дешеву масу для виробу паперу, винахідник ще не все сказав! Інші можуть удосконалити самий процес виробу. Давід Сешар хотів усе передбачити, щоб хтось не перехопив його багатства, виборюваного серед стількох перешкод. Голландський папір (голландським зветься всякий папір, зроблений з лляних ниток, хоч Голландія його вже не виробляє) буває трохи проклеєний, але проклеюється кожен аркуш окремо, і це здорожчує його. Якби можна було проклеювати паперову масу в кадубі, до того ж не дуже дорогим клеєм (це тепер, до речі, й робиться, хоч ще недосконало), то вже не лишилося б чого вдосконалювати. Вже місяць, як Давід шукав способу проклеювати свою паперову масу. Він гнався за двома відкриттями водночас.

Єва пішла до матері. Завдяки щасливому випадкові пані Шардон доглядала дружину першого товариша королівського прокурора, що подарувала Міно де-Неверам спадкоємця. Єва, не довіряючи всім офіціальним урядовцям, задумала порадитись про своє становище з законним оборонцем удів і сиріт, запитати його, чи не могла б вона визволити Давіда, продавши свої права на майно; вона сподівалась також дізнатись правди про двозначну поведінку Пті-Кло.

Урядовець, вражений красою Єви, прийняв її не тільки з належною до жінки увагою, але й з гречністю, до якої

Єва не звикла. Нарешті бідна жінка побачила в очах урядовця той вираз, якого після свого шлюбу ні в кого, крім Кольба, не бачила і який для красивих жінок є критерієм, за яким вони судять чоловіків. Коли пристрасть, корисливість або літа гасять у чоловіка в очах іскру цілковитої покори, яка палає замолоду, тоді жінка перестає довіряти йому і починає за ним стежити. Обидва Куанте, Пті-Кло, Серізе всі ті люди, в яких Єва вгадала своїх ворогів, дивились на неї сухими й холодними очима. Отже, вона почувала себе з товаришем прокурора добре й легко, але він, хоч прийняв її дуже ласкаво, небагатьма словами знищив усі її надії.

— Річ непевна, пані, — сказав він, — чи змінить королівський суд вирок, за яким ваш чоловік задовольнив ваші права на майно, передавши вам усю обстанову вашого помешкання. Не годиться, щоб ваше право на це майно покривало б обман. Але, поскільки ви фігуруватимете як один з кредиторів при розподілі описаного майна, і ваш свекор так само може заявити своє право на належну йому оренду, може бути ще матеріал для заперечень з приводу того, що ми судовою мовою звемо „контрибуцією“.

— Так пан Пті-Кло нас розоряє? — скрикнула вона.

— Заходи Пті-Кло, — відказав урядовець, — цілком відповідають розпорядженню, яке дав йому ваш чоловік. Він же хотів, як каже повірений, виграти час. На мою думку, краще було б утриматись від апеляції, а вам і вашому свекрові з'явитись на продаж майна, щоб купити потрібне вам для виробництва приладдя — ви в межах належної вам суми, а ваш свекор у межах належної йому оренди. Але тоді ви б надто швидко посувались до мети!.. Повірені вас скубуть!

— Тоді я б опинилась у руках Сешара-батька, якому була б винна за оренду приладдя і будинку. А чоловіка це не звільнило б від позову пана Метів'є, який при такому становищі майже нічого не одержав би.

— Так, пані.

— Отже, наше становище тільки погіршало б...

— Сила закону, пані, належить кредиторів. Ви одержали три тисячі франків і мусите їх вернути...

— О, пане, хіба ви припускаєте, що ми здатні на...
Єва спинилась, побачивши, що, виправдуючи себе, вона може ославити брата.

— О, я добре знаю,— продовжував урядовець,— що це справа темна—і відносно дебіторів, цілком чесних, делікатних, навіть великодушних, і відносно кредитора, який є лише підставною особою...—Перелякана Єва розгублено дивилась на нього.— Ви розумієте,— сказав він, глянувши на неї дуже хитро,— що ми маємо час подумати над цим, поки сидимо й слухаємо промови панів адвокатів.

Єва пішла додому в розпачі від свого безсилля.

О сьомій годині ввечері Дублон приніс наказ про арешт. Отже, цієї години судовий переслід дійшов свого апогею.

— З завтрашнього дня,— сказав Давід,— мені можна буде виходити тільки вночі.

Пані Шардон і Єва заплакали. Ховатись для них було безчестям. Довідавшись, що їхньому хазяїнові загрожує небезпека ув'язнення, Кольб і Маріон ще більше зажурилися, бо давно вже помітили, що він зовсім не вміє хитрувати, і так за нього стурбувались, що пішли до Єви, Давіда й пані Шардон довідатись, чи не знадобиться їхня відданість. Прийшли вони в ту хвилину, коли всі ці трое людей, яким життя досі здавалось таким простим, плакали через те, що Давіда треба було заховати.

Але як уникнути невидимих шпиків, які відтепер мають стежити за кожним кроком цієї, на лихо, такої неуважної людини?

— Коли пані схочуть почекати чверть години, я спробую зробити маленьку розвідку у ворожому таборі,— сказав Кольб,— і ви побачите, що я на цьому добре розуміюсь, хоч і здаюсь німцем. А я справжній француз, в мене вистачить хитрості!

— О, пані,— сказала Маріон,— дозвольте йому піти, він тільки про те й думає, щоб урятувати пана Сешара. Іншої гадки в нього нема. Кольб не ельзасець, ні, він... та що... він справжній ньюфаундленд!

— Іди, мій добрий Кольбе, ми ще маємо час щось вигадати, — сказав Давід.

Кольб побіг до пристава Дублона, де вороги Давіда зібрались на нараду для обговорення, як його взяти.

Арешт дебіторів на провінції є фактом винятковим і аномальним, якщо тільки він колинебудь трапляється. Передусім, там кожен знає одне одного надто добре, щоб уживати такого огидного способу. Адже дебітори й кредитори мусять там цілий вік жити вкупі. Потім, коли якийсь комерсант, якийсь банкрут задумує широке банкрутство, він рятується до Парижа. Париж для провінції — своєрідна Бельгія; в ньому можна знайти собі майже недосяжні притулки, а наказ пристава втрачає силу за межами округи. Крім того, є ще й інші перешкоди, які майже знищують цей наказ. У провінції, наприклад, панує закон про недоторканість приватного житла. Пристав не має там права, як у Парижі, зайти в будинок, щоб забрати боржника, який там перебуває. Законодавець уважав за справедливе виключити з цього правила Париж, де раз-у-раз в одному будинку живе кілька родин. Але на провінції, якщо пристав має порушити недоторканість житла боржника, він мусить просити мирового суддю бути при цьому присутнім. Але мировий суддя, якому підлягають пристави, волен відмовити в своїй допомозі. На честь і хвалу мировим суддям треба сказати, що цей обов'язок їх гнітить, і вони відмовляються служити сліпим пристрастям чи помсті. І ще є деякі не менш серйозні труднощі, які зм'якшують зовсім недоцільну жорстокість закону про ув'язнення за борги; це — труднощі в звичаях, які іноді змінюють закони і зовсім їх анулюють. У великих містах є досить мерзотників, людей зіпсутих і безсовісних, що стають шпиками, але в маленьких містах усі одне одного надто добре знають, щоб продатись приставу. Коли хтонебудь з нижчого класу піде на це ганебне діло, він муситиме покинути місто.

Отже, арешт боржника, який у Парижі й інших багатолюдних пунктах є справою торговельної поліції, на провінції обертається на дуже важку процедуру, на змагання в хитрості між боржником і приставом, яке

своєю вигадливістю давало іноді дуже цікавий матеріал для газетної хроніки.

Старший Куанте не схотів фігурувати в цій справі, але гладкий Куанте, що називав себе уповноваженим Метів'є, прийшов до Дублона разом з Серізе, який став фактором у його друкарні і якому за співробітництво було обіцяно тисячу франків. Дублон розраховував, крім того, на двох своїх практикантів. Отже, в Куанте вже було троє шпиків, щоб стежити за здобиччю. В момент арешту Дублон міг, до того ж, використати і жандармерію, бо по закону вона мусить допомагати приставу, коли він цієї допомоги потребує. Отже, ці п'ятеро осіб зібрались у Дублона в кабінеті, що містився на першому поверсі за конторою.

Вхід до контори був через досить широкий коридор, що становив ніби алею. В будинку були прості двері з написом чорними літерами між позолоченими урядовими емблемами: „Судовий пристав“. На двох вікнах у конторі, що виходила на вулицю, були міцні залізні ґрати. Кабінет виходив вікнами у садок, де пристав, поклонник Помони¹, сам з великим успіхом вирощував плодові дерева. Кухня містилась напроти контори, а за нею піднімались на другий поверх сходи. Цей будинок стояв на глухій вулиці за новим приміщенням суду, яке тоді саме будувалось і було закінчене лише після 1830 року. Ці деталі потрібні для зрозуміння того, що сталося з Кольбом. Ельзасець задумав з'явитись до Дублона й запропонувати йому видати свого хазяїна за певну суму грошей, щоб вивідати, які пастки на нього ставитимуть, і його від них урятувати. Відчинила йому куховарка. Кольб сказав, що бажає поговорити з паном Дублоном в одній справі. Розгнівана тим, що її потурбували в момент перемивання посуду, жінка відчинила двері в контору і сказала Кольбові, якого вона не знала, щоб почекав там, поки кінчиться нарада в кабінеті, а сама пішла попередити свого пана, що з ним хоче поговорити якийсь чоловік. Цей вираз „чоловік“ так певно означав селянина, що Дублон сказав:

¹ Божество фруктів у римській міфології.

— Хай почекає.

Кольб сів коло дверей кабінету.

— Так що ж ви думаєте робити? Якщо ми зможемо схопити його завтра вранці, то виграємо час, — сказав гладкий Куанте.

— Та не дурно ж його звать „простаком“, це зробити легко! — скрикнув Серізе.

Пізнавши голос гладкого Куанте, а особливо почувши останні дві фрази, Кольб зразу догадався, що мова йде про його хазяїна. Здивованню його не було краю, коли він почув голос Серізе.

— Хлопець, що їв його хліб! — скрикнув він сам собі, вжахнувшись.

— Діти мої, — сказав Дублон, — ось що треба зробити. Ми розставимо наших людей на далекій відстані від вулиці Больє до площі Мюр'є у всіх напрямках, так, щоб можна було непомітно стежити за нашим простаком — ця кличка мені подобається. Облишимо його тільки тоді, як він увійде в будинок і вважатиме, що сховався. Дамо йому кілька днів спокою, а тоді одного дня вдосвіта або ввечері зустрінемося з ним!

— А що він зараз робить? Він може втекти від нас, — сказав Куанте.

— Він у себе дома, — сказав Дублон. — Якби він вийшов, я знав би про це. Один з моїх практикантів стоїть на варті на площі Мюр'є, другий на розі коло суду, третій за тридцять кроків від мого будинку. Якби наш добродій вийшов, вони б свиснули. Він не ступив би й трьох кроків, як я б уже знав про це через отаке телеграфне сполучення.

Пристави дають своїм шпикам чесне ім'я практикантів.

Кольб зовсім не сподівався такого щасливого випадку; він потихеньку вийшов з контори й сказав служниці:

— Пан Дублон ще довго буде зайнятий, я прийду завтра вранці.

Ельзасцеві, як кавалеристові, впала в голову думка, яку він зараз же вирішив здійснити. Він направився до одного знайомого поштаря, що наймав коні, вибрав собі коня, звелів його осідлати, мерщій прибіг до своїх панів і побачив Єву зовсім у відчаю.

— Що таке, Кольб? — спитав друкар, побачивши ельзасця переляканого й радісного водночас.

— Вас оточують шахраї. Треба сховати пана. Чи подумала пані, де діти пана?

Коли чесний Кольб розказав про владу Серізе, про план оточення будинку, про участь у цій справі гладкого Куанте, коли пояснив хитрощі, які ті люди замишляли проти його пана, становище Давіда стало в зловісному світлі.

— Це Куанте тебе переслідують! — скрикнула бідна Єва. — Так от чому Метів'є був такий суворий... Вони паперові фабриканти, вони хочуть здобути твоє відкриття!

— Але що зробити, щоб урятуватись від них? — скрикнула пані Шардон.

— Якщо пані знає маленьке містечко, щоб сховати пана, — сказав Кольб, — я обіцяю провести його туди так, що ніхто не знатиме.

— Приходьте вночі до Базіни Клерже, — сказала Єва, — я піду й умовлюся з нею про все. Базіна в цих обставинах усе для мене зробить.

— За тобою підуть шпики, — сказав Давід, що нарешті опанував себе. — Треба якось сповістити Базіну, але нікому з нас до неї не йти!

— Пані можуть туди йти, — сказав Кольб. — Ось яка в мене комбінація. Я вийду з паном, і ми потягнемо шпиків на наш слід. А тим часом пані піде до пані Клерше, за нею ніхто не стежить. В мене є кінь, я беру пана до себе на круп, і тоді й сам диявол нас не нажене!

— Ну, то прощай друже! — скрикнула бідна жінка, кидаючись в обійми своєму чоловікові. — Ніхто з нас тебе не буде одвідувати, інакше ми можемо тебе видати. Треба нам попроситись на весь час, поки ти будеш у добровільному ув'язненні. Ми писатимемо одне одному поштою, Базіна кидатиме твої листи в скриньку, а я писатиму тобі на її ім'я.

Вийшовши з дому, Давід з Кольбом почули свистки й повели шпиків за собою до воріт Пале, де мешкав поштар. Тут Кольб узяв пана на круп свого коня, порадивши йому як слід за себе держатись.

— Свистіть, свистіть, мої любі! Сміюся я з вас,— скрикнув Кольб.— Ви не наженете старого кавалериста!

І старий кавалерист стиснув обома ногами коня й помчав на село так швидко, що шпикам не сила була ні бігти їм услід, ні навіть побачити, куди вони попрямували.

Єва пішла до Постеля, мовляв, щоб з ним порадитись. Наслухавшись образливого співчуття, яке виявляється тільки на словах, вона пішла від Постелів і непомітно пробралась до квартири Базіни, якій звірилася з усім своїм лихом і попросила в неї підтримки й допомоги. Базіна, що для більшої обачності повела Єву в свою кімнату, відчинила двері до суміжного кабінетика, в який світло проходило крізь невеличке віконце, куди нічиє око не могло заглянути. Дві подружки прочистили маленький камін, що його димар сполучався з димарем плити, яку майстриці топили для нагрівання прасів. Єва й Базіна простелили на підлозі старенькі ковдри, щоб не чути було стуку, якби Давід ненароком щось упустив, поставили койку, жарівню для його спроб, стілець і писемний стіл. Базіна обіцяла давати йому їсти вночі; вдень до Базіни в кімнату ніхто не заходив, тож Давід міг бути спокійний і обійти своїх ворогів, навіть поліцію.

— Нарешті,— сказала Єва, цілуючи подругу,— він цілком у безпеці.

Єва вернулась до Постелів ніби за тим, щоб вияснити ще якийсь сумнів у цього досвідченого судді комерційного суду, який провів її додому, весь час уболіваючи над її долею. „Якби ви пішли за мене, хіба були б у такому становищі?“ — це почуття прозирало з кожної фрази куценського аптекаря. Вернувшись додому, Постель застав дружину в приступі ревності від чудової краси пані Сешар, але Постель заспокоїв обурену його ввічливістю Леоні, запевнивши її, що рижі й маленькі на зріст жінки, на його думку, багато привабливіші за високих брюнеток, які, мовляв, нагадують красивих коней, що вічно стоять у стайні. Мабуть, він довів щирість свого погляду, бо другого дня пані Постель була до нього дуже ніжна.

— Ми можемо тепер бути спокійні,— сказала Єва матері і Маріон, яких застала, за висловом Маріон, ще „задубілими“.

— О, вони поїхали!— сказала Маріон, побачивши, що Єва машинально оглядається, ніби шукаючи Давіда.

— Куди нам прямувати?— спитав Кольб, відїхавши добру милю великим шляхом на Париж.

— У Марсак,— відповів Давід.— Коли ти вже повіз мене цією дорогою, я зроблю ще одну спробу достукатись до серця мого батька.

— Я волів би стати проти цілої батареї гармат, бо ваш батько серця не має!

Колишній друкар не вірив у свого сина. Він судив його так, як судить народ—по наслідках. Передусім, старий зовсім не погоджувався з тим, що він обібрав Давіда; потім, не задумуючись про різницю між минулим і теперішнім часом, він думав сам собі: „Я його посадив у друкарню, де сам перед тим сидів. Він знає в тисячу разів більше за мене, а не зумів повести справу!“ Нездатний зрозуміти свого сина, він уважав себе вищим і думав: „Я ж зберігаю йому шматок хліба“. Моралісти ніколи не спроможуться пояснити, який вплив мають почуття на інтереси. Він не менший, як і вплив інтересів на почуття. Всі закони природи діють обопільно - зворотно. Щодо Давіда, він розумів свого батька і великим милосердям своїм прощав йому.

Коли Кольб з Давідом прибули в Марсак о восьмій годині, старий якраз досбідував, бо він обідав і вечеряв разом.

— Я бачу тебе в себе завдяки правосуддю,— з гіркою посмішкою сказав батько синові.

— Як ви можете зустрічатись з моїм паном?— скрикнув обурений Кольб.— Він ходить по небесах, а ви завжди сидите у своїх виноградниках! Заплатіть, заплатіть, це ваш обов'язок, як батька...

— Мовчи, Кольб, іди собі! Постав коня у пана Куртуа, щоб не турбувати цим батька, і пам'ятай, що батьки завжди мають рацію.

Кольб пішов, пробурчавши щось, як пес, якого хазяїн

вилаяв і який протестує ще, вже скорившись. Тоді Давід, не відкриваючи свого секрету, запропонував старому дати наочний доказ свого винаходу з тим, що батько матиме частку з усіх прибутків у цій справі, якщо дасть йому зараз суму, потрібну для негайного звільнення і можливості взятись до експлуатації його відкриття.

— Е! Як же ти доведеш мені, що ти можеш робити з нічого гарний папір, який нічого не коштує? — спитав колишній друкар, дивлячись на сина п'яними, але хитрими, цікавими й жадібними очима. Так, ніби блискавка сяйнула з дощової хмари, бо старий, вірний своїм традиціям, не лягав ніколи, не надівши на ніч ковпака. А цим ковпаком були дві пляшки старого вина, яке він, своїм звичаєм, сьорбав.

— Нема нічого легшого, — відповів Давід. — Зо мною ж нема паперу, я прибув сюди, тікаючи від Дублона. Виїхавши на марсакський шлях, я подумав, що може знайду у вас те, що мені міг би дати якийсь лихвар. На мені нема нічого, крім одежі. Замкніть мене десь, куди ніхто не зможе пройти, де ніхто не буде мене бачити, і...

— Як! — крикнув старий, метнувши на сина жахливий погляд. — Ти й мене не пустиш дивитись на свою роботу?..

— Тату, — відповів Давід, — ви самі довели мені, що в справах батька немає...

— А! ти не довіряєш тому, хто дав тобі життя!..

— Ні, тому, хто відібрав у мене засоби до життя.

— Маєш рацію, кожен хай дбає за себе, — сказав старий. — Гаразд, я посаджу тебе в мій льох.

— Я ввійду туди з Кольбом, ви дасте мені казан, щоб я міг зробити масу, — продовжував Давід, не помітивши, яким лихим оком глянув на нього батько, — потім зберете мені стеблини артишоків, спаржі, кроливи й комишу, що ростуть на вашій річці. Завтра вранці я вийду з льоху з чудовим папером.

— Якщо це так... — скрикнув „ведмідь“, гикнувши, — я тобі, може, дам, подивлюсь, може, я зможу тобі дати... що там! двадцять п'ять тисяч франків з умовою, що ти даси мені заробити стільки ж щороку!

— Дозвольте мені зробити спробу, я згоджуюсь на

такі умови,— скрикнув Давід.— Кольб, сідай на коня, жени в Манль, купи велике волосяне сито, клейстеру, і мерщій вертайся!

— На, випий!..— сказав батько, поставивши перед сином пляшку вина, хліб і рештки холодного м'яса.— Підживись, а я піду наберу тобі зелених ганчірок, бо ганчірки ж у тебе зелені! Боюсь навіть, чи не занадто вони зелені.

Через дві години, коло одинадцятої години ввечері, старий замикав сиза з Кольбом у маленькому приміщенні поруч льоху, вкритого черепицею; в ньому лежало все потрібне приладдя, щоб гнати з ангулемського вина горілку, відому під назвою коньяку.

— О, та я тут як на фабриці! Ось дрова й казани!— скрикнув Давід.

— Ну, гаразд, до завтра!— сказав старий Сешар.— Я замкну вас і спущу своїх псів, то знатиму, що ніхто не принесе вам паперу. Покажеш мені завтра твої аркуші, і я кажу тобі, що роблюсь твоїм спільником у виробництві, тоді всі справи будуть ясні, і все піде добре...

Кольб з Давідом лишилися замкнуті і години дві працювали, роздрібнюючи стеблини рослин. Вогонь палав, казани кипіли. Годині о другій вранці Кольб, менше від Давіда зайнятий роботою, почув якесь зітхання, немов гикавку п'яниці; він узяв одну з лойових свічок і почав оглядати приміщення; тоді побачив фіалкове обличчя старого Сешара, що визирало в невеличку квадратну відтулину над дверима, які вели з гуральні в цей льох і були закриті порожніми бочками. Хитрий дід повів Кольба й сина в гуральню зовнішніми дверима, якими викочували бочки надвір. А другі внутрішні двері дозволяли перекочувати бочки з льоху в гуральню безпосередньо.

— Ай, ай, тату, це не жарт, ви хочете ошахраїти свого сина. Чи знаєте ви, що робите, коли п'єте пляшку доброго вина? Ви напуваєте шахрая!

— О, тату...— сказав Давід.

— Я прийшов довідатись, чи не треба вам чого,— казав виноградар, майже протверезившись.

— І це для нас ви взяли цю маленьку драбинку? — спитав Кольб, що, розчистивши прохід до дверей, відчинив їх і побачив старого в сорочці на драбинці.

— Отак ризикувати вашим здоров'ям! — скрикнув Давід.

— Я, либонь, сновидою зробився, — сказав присоромлений старий, злазячи з драбини. — Через твоє недовір'я до батька мені тяжкі сни снились, приверзлось, що ти з самим дияволом накладаєш, щоб зробити неможливе.

— Диявол, це ваша пристрасть до жовтеньких монеток! — скрикнув Кольб.

— Ідіть, лягайте, тату, — сказав Давід, — замкніть нас, якщо хочете, тільки вже не турбуйте себе, не приходьте — Кольб вартуватиме.

Другого дня о четвертій годині Давід вийшов з гуральні, знищивши всі сліди своїх операцій, і приніс батькові аркушів тридцять паперу, таких білих, тонких і міцних, що годі було бажати чогось кращого; за філіграні в них правили волосинки сита, ті дужче, ті менше відтиснені. Старий узяв ці зразки, лизнув їх, звикнувши ще змолоду випробовувати папір на язик, і покрутив у руках, пожмакав їх, поскладав так і так; одно слово, проробив з ними все, що роблять друкарі для визначення властивостей паперу. Він не міг проти цього паперу нічого сказати, одначе ще не хотів визнати перемоги над собою.

— Треба ще знати, який він буде у верстаті! — сказав він, аби тільки не похвалити сина.

— От дивак! — скрикнув Кольб.

Старий, похмурнівши, приховав під батьківською гідністю своє вагання.

— Я не хочу дурити вас, тату, цей папір, по-моєму, коштує ще надто дорого, і я хочу розв'язати проблему проклеювання його в кадубі. Мені лишається ще це осягнути.

— А, ти хотів мене підкувати!

— Хіба казав би я вам тоді те, що кажу? Я вже вмю проклеювати в кадубі, але досі клей ще не проймає однаково всю масу, і папір ще виходить шорсткий.

— Добре, то вдосконалюй своє проклеювання, і ти матимеш мої гроші.

— О, мій пан ніколи не побачить, які на колір ваші гроші! — сказав Кольба.

Старий хотів, мабуть, віддячити синові за сором, якого зазнав уночі, і поводився з ним більше, ніж холодно.

— Тату, — сказав Давід, відіславши Кольба. — Я ніколи не сердився на вас за те, що ви оцінили так дорого вашу друкарню, що ви продали мені її, не спитавши моєї думки. Я завжди бачив у вас батька. Я подумав: „Хай старий, що зазнав багато лиха, що виховав мене краще, ніж мені випадало, після всіх важких трудів скористується плодами своєї довголітньої праці!“ Я залишив вам спадщину своєї матері й неремство погодився на важке життя, яке ви мені приготували. Я заприсягся добитись достатку, не набридаючи вам ніякими турботами. Цей секрет я відкрив серед страшних тривог, без шматка хліба, замучений боргами, та ще й не своїми. Я терпляче боровся, аж поки виснажились усі мої сили. Може, ви навіть зобов'язані мені допомогти! Але не думайте про мене, подумайте про мою дружину й малу дитину (тут Давід не міг стримати сліз), допоможіть мені! Невже ви будете гірші за Маріон і Кольба, що віддали мені всі свої заощадження? — скрикнув син, побачивши, що його батько холодніший за мраморну дошку на верстаті.

— Тобі й цього мало? — скрикнув старий без ніякого сорому, — ти ладен цілу Францію зажерти! До побачення! Я надто невчений, щоб братися до експлуатації того, в чому експлуатуватимуть, кінець - кінцем, тільки мене! Ні, „мавпа“ не переможе „ведмедя“, — додав він, натякаючи на їхні клички в друкарні. — Я виноградар, а не банкір. До того ж, чи бачиш, справи між батьком і сином ніколи добре не йдуть. Пообідаймо разом, щоб ти не казав, що я тобі нічого не даю!..

Давід належав до тих глибоких серцем натур, що вміють таїти в ньому свої муки так, щоб люди, дорогі їм, тих мук не бачили. Отже, горе проривається в них тільки тоді, коли їхнє страждання стало надмірним. Єва глибоко зрозуміла чудовий характер свого чоловіка, але

батько в цій хвилі горя й журби, що линула з глибин на поверхню, побачив тільки звичайне нарікання дітей на батька, бажання „підкувати батька“, а надмірне пригнічення синове прийняв за сором від невдачі. Батько й син розлучились у сварці.

Опівночі Давід з Кольбом вернулись у Ангулем, а по місту пішли пішки з усякими пересторогами не гірше, як злодії на грабунок. Коло першої години Давід без жодного свідка ввійшов у неприступний притулок панни Базіни Клерже, приготований йому дружиною. Заходячи туди, Давід попадав під охорону найбільш вигадливого співчуття — співчуття гризетки. Другого дня вранці Кольб голосно хвалився, що врятував свого хазяїна конем і покинув його лише тоді, як посадив у поштову карету, яка мала відвезти його в околиці Ліможа. В льоху в Базіни припасли чимало продуктів, так що Кольб, Маріон, пані Сешар і її мати могли якийсь час не мати ніяких стосунків з панною Клерже.

Через два дні після цієї сцени з сином старий Сешар, розрахувавши, що до збору винограду він має ще днів двадцять, примчав до своєї невістки. Його гнала сюди страшна неситість; він не міг спати, йому кортіло знати, чи справді тим винаходом можна забагатіти, і він вирішив, як він казав, „допильнувати зерно“. Він оселився над помешканням невістки в одній з двох кімнаток у мансарді, яку колись собі виговорив, і почав жити, заплющивши очі на цілковитий брак грошей, який гнітив синову сім'ю. Йому винні були оренду, — то хай годують його! Він зовсім не дивувався, що їдять вони з полудженого посуду!

— І я так починав, — відповів він невістці, коли вона попросила в нього пробачення, що не накривав йому срібла.

Маріон мусіла брати набір все, що споживалося у господарстві. Кольб за двадцять су на день працював у мулярів. Нарешті, в бідної Єви лишилось усього десять франків, але вона, в інтересах своєї дитини й Давіда, жертвувала останніми засобами до життя, щоб добре вгощати виноградаря. Вона все сподівалась, що її ласка, увага й покора зворушать, кінець - кінцем, старого, але він лишався однаково нечулим. Тоді, бачачи його

холодні очі, як у Куанте, Пті-Кло та Серізе, вона схотіла вистежити його й відкрити його наміри, але марна річ! Батько Сешар завжди був непроникливий, бо завжди був напідпитку. Сп'янілість — подвійний покров. Користуючись своєю сп'янілістю, часто вдаваною, а не справжньою, старий намагався вирвати в Єви секрет свого сина. Він то голубив її, то страхав. Коли Єва відповідала йому, що нічого не знає, він говорив їй:

— Я проп'ю все, я покажу йому ренту!

Ця ганебна боротьба виснажувала бідну жертву, яка, щоб не зневажити якимось свекра, почала, кінець-кінцем, мовчати. Одного дня, доведена до краю, вона сказала:

— Слухайте, тату, в дуже простий спосіб усе взнати: сплатіть Давідові борги, він вернеться і ви договоритесь з ним.

— А, от чого ви від мене хочете! — скрикнув він. — Це видно!

Батько Сешар не вірив синові, а братам Куанте вірив. Він пішов до Куанте порадитись, і вони вмисне засліпили його, сказавши, що в дослідах його сина ідеться про мільйони.

— Якщо Давід доведе, що він розв'язав завдання, я, не задумуючись, увійду з ним у спілку з моєю фабрикою і вважатиму його винахід за рівновартну пайку, — сказав йому великий Куанте.

Недовірливий старик почав збирати інформації у робітників друкарні, випиваючи з ними чарку, розпитував Пті-Кло, вдаючи з себе дурника, і кінець-кінцем почав догадуватись, що за спиною Метів'є стоїть Куанте; він приписав їм наміри знищити друкарню Сешара й примусити його, поманивши тим винаходом, заплатити їм Давідів борг, бо старий простолюдин не міг збагнути ні лукавства Пті-Кло, ні змови, яка мала на меті рано чи пізно привласнити такий гарний індустріальний винахід. Зрештою, одного дня, розлючений тим, що не може перемогти мовчання невістки, навіть довідатись від неї, де Давід переховується, старий вирішив зламати замок на дверях у майстерні, де переливались в'алки, бо дізнався, що саме там його син робив свої спроби. Він вийшов удосвіта й узявся працювати коло замка.

— Ого! Що то ви там робите, дядю Сешар? — крикнула йому Маріон, що встала дуже рано йти на фабрику, і підбігла до старого.

— Хіба я не в себе дома? — сказав присоромлений старик.

— Отакої! Ви вже злодієм робитесь на старості? Зараз піду й розкажу про це пані.

— Мовчи, Маріон, — сказав старий, витягаючи з кишені дві монети по шість франків. — На тобі...

— Я мовчатиму, тільки більше цього не робіть! — і Маріон погрозила йому пальцем. — А то розповідатиму по всьому Ангулему!..

Як тільки старий вийшов з дому, Маріон піднялась до своєї хазяйки.

— Натє, пані, дванадцять франків, я їх витягла у вашого свекора.

— Як же ти це зробила?

— А йому схотілось побачити казани й сировину, з якими працює наш пан. Так воно буває — кортить знати секрет. Я добре знала, що в маленькій кухні нічого нема, але я його настрахала, що він хоче обікрасти сина, так він дав мені шестифранковики, щоб я мовчала.

В ту хвилину Базіна радісно принесла своїй подрузі від Давіда листа, писаного на чудовому папері, і потай передала його їй.

„Моя кохана Єво! Першій тобі пишу на першому аркуші виробленого моїм способом паперу. Мені вдалось розв'язати проблему проклеювання в кадубі! Фунт маси обходиться, якщо врахувати навіть спеціальне вирощування на добрих ґрунтах уживаних мною рослин, — п'ять су! Отже, на дванадцятифунтову стопу паперу піде проклеєної маси на три франки. Я певен, що зменшу вагу книжок на половину. Конверт, лист і зразки — все це різного виробу. Цілую тебе. Ми будемо щасливі з нашим достатком — це єдине, чого нам бракувало“.

— Дивіться, — сказала Єва свекрові, подаючи йому зразки. — Дайте синові гроші за свій урожай, допоможіть йому здобути достаток, і він вам віддасть удєсятеро, бо дійшов свого!

Батько Сешар зразу ж побіг до Куанте. Там випробували всі зразки, розглянули їх якнайретельніше: деякі

з них були проклеєні, інші без клею. На кожному була етикетка з ціною від трьох до десяти франків за стопу. Деякі були чисті і наче металеві, інші м'які та ніжні, як китайський папір, але всі білого кольору всіляких відтінків. Коли лихварі розглядають діаманти, очі в них не блищать так, як блищали вони в старого Сешара та братів Куанте.

— Ваш син на добрій дорозі,— сказав гладкий Куачте.

— Ну, то заплатіть його борги,— сказав колишній друкар.

— Охоче, як він схоче взяти нас у спільники,— відповів великий Куанте.

— Ох, ви, крутіі! — скрикнув старий „ведмідь“.— Ви переслідуйте мого сина під ім'ям Метів'є і хочете, щоб я вам заплатив, та й годі! Нема дурних, панове добродіі!

Брати зирнулись, але зуміли стримати свій подив з такої прозірливості старого Сешара.

— Ми ще не мільйонери, щоб гратись у дисконт векселів,— заперечив йому гладкий Куанте.— Ми були б щасливі, якби могли платити готівкою за наші ганчірки, а ми все ще підписуємо векселі нашому постачальникові.

— Треба ще випробувати цей спосіб у великому масштабі,— холодно зауважив великий Куанте.— Те, що виходить у маленькому казані, може провалитись у великому обсягу... Звільніть свого сина.

— Так, а чи ж схоче син узяти мене в спільники?— спитав старий Сешар.

— Це нас не обходить,— відповів гладкий Куанте.— Та може ви думаєте, що як дасте десять тисяч франків синові, то вже й кінець? Патент на винахід коштує дві тисячі франків, та за ним треба ще попоїздити в Париж. Далі, як цілком слушно каже мій брат, обачно було б виробити раніш тисячу стіп, рискнути цілими кадубами маси, щоб упевнитись остаточно. Знаєте, кому найменше можна вірити, так це винахідникам.

— Щодо мене,— сказав великий Куанте,— я люблю хліб уже спечений.

Старий цілу ніч обмислював таку дилему: „Якщо я сплачу борги Давіда, він звільниться, а на волі він

не потребуватиме спілки зо мною. Він добре знає, що я його обдурив у справі нашої першої спілки, він уже не схоче вдруге єднатися зо мною. Отже, в моїх інтересах держати його, нещасного, в тюрмі“.

Брати Куанте, добре знаючи старого Сешара, були певні, що він приєднається до їхнього полювання, тому вони всі троє думали :

„Щоб скласти товариство на основі промислового відкриття, треба випробувати його, а для цього треба визволити Давіда. А як тільки він визволиться, то втече з наших рук“. Поза тим у кожного була ще й своя власна думка. Пті-Кло думав собі: „Після шлюбу я з Куанте не так поведуся, а тим часом мушу держатися їх“. Великий Куанте казав сам собі: „Мені краще, щоб Давід був під замком, тоді я над усім пан“. Старий Сешар думав: „Якщо я сплачу борги, син мені подякує та й попрощається!“ Жоден з чотирьох зацікавлених, що немов сиділи коло столу з розкішними стравами, не зважувався почати їсти, щоб інші його не випередили. І всі спостерігали одне одного, не ймучи одне одному віри.

Через кілька день після зникнення Давіда, Пті-Кло прийшов на паперову фабрику великого Куанте.

— Я зробив усе якнайкраще,— сказав він йому.— Давід добровільно сів у невідому нам тюрму, і там спокійно вдосконалює свій винахід. Якщо ви ще не досягли своєї мети, це вже не з моєї вини. Чи виконаєте ви тепер свою обіцянку?

— Так, виконаю, якщо ми дійдемо свого,— відповів великий Куанте.— Батько Сешар вже кілька день живе в Ангулемі. Він був у нас і розпитував про виріб паперу; старий скнара винюхав про винахід сина і дуже хоче його використати; отже, є деякі надії на утворення товариства. Ви повірений у батька й сина...

— Хай святий дух допоможе вам приборкати їх,— сказав посміхаючись Пті-Кло.

— Так,— відповів Куанте.— Якщо вам пощастить або завдати Давіда в тюрму, або дати нам до рук умову про спілку з нами, ви візьмете панчу де ля Гей.

— Так це ваш ультиматум?— спитав Пті-Кло.

— Yes¹,— відповів Куанте,— коли ми вже говоримо чужими мовами.

— Так ось вам мій ультиматум, пане, французькою мовою,— сухо відказав йому Пті-Кло.

— А! Послухаємо, цікаво,— відповів Куанте.

— Познайомте мене завтра з пані де Сенонш і зробіть так, щоб я мав там позитивну відповідь, інакше я сплачую борг Сешара і входжу з ним у спілку, продавши свою контору. Я не хочу, щоб мною гралися! Ви говорили зо мною відверто, я говорю з вами так само. Я своє зробив, зробіть і ви своє. Ви маєте все, я не маю нічого. Якщо в мене не буде доказів вашої щирості, я переймаю вашу гру.

Великий Куанте взяв капелюх, зонтик, прибрав свого єзуїтського вигляду і вийшов, запросивши Пті-Кло йти за ним :

— Ви побачите, друже, що я вже розчистив вам шляхи,— сказав комерсант повіреному.

Хитрий і облудний фабрикант в одну мить збагнув небезпеку свого становища і пізнав у Пті-Кло людину, з якою треба вести справу відверто. Щоб підготувати ґрунт і заспокоїти совість, він уже вкинув кілька слів до вух колишнього генерального консула з тієї нагоди, що хотів, мовляв, подати звіт про стан фінансів панни де ля Гей.

— Я подбав про Франсуазу,— сказав він йому і посміхнувся.— Ви ж знаєте, що за наших часів, маючи тільки тридцять тисяч франків, дівчина не може бути вимогливою.

— Ми ще поговоримо,— відповів Франсіс дю Отуа.— Після від'їзду пані де Баржетон становище пані де Сенонш дуже змінилось: ми зможемо віддати Франсуазу за якогось літнього дворянина, що живе в своєму маєтку.

— І не буде з неї доброї дружини,— холодно сказав паперовий фабрикант.— Краще одружити її з чоловіком молодим, здібним, честолюбним, якому ви допоможете і який дасть своїй дружині добре становище.

— Побачимо,— знову сказав Франсіс.— Передусім треба порадитися з її хрещеною матір'ю.

¹ Так.

Після смерті пана де Баржетона Луїза де Негреплісс звеліла продати свій готель на вулиці Мінаж. Пані де Сенонш уважала, що помешкання в неї незадовільне, і переконала пана де Сенонша купити цей будинок — колиску Люсьєнового честолюбства, де розпочалась ця наша повість. Зефіріна де Сенонш мріяла про те, щоб заступити пані де Баржетон, панувати над усіма так, як панувала та, і стати, нарешті, справжньою знатною дамою.

У вищому ангулемському товаристві стався розкол — після дуелі пана де Баржетона з паном де Шандур одні стояли за невинність Луїзи де Негреплісс, а другі — за плітки Станіслава де Шандур. Пані де Сенонш взяла пані де Баржетон під оборону і цим привернула до себе насамперед усю цю партію. Потім, осівшись у своєму новому готелі, вона скористалася багаторічною звичкою багатьох людей грати в цьому помешканні в карти. Щовечора вона приймала в себе гостей і здобула рішучу перевагу над своєю суперницею Амелі де Шандур. Надії Франсіса дю Отуа зросли — почувавши себе в самому серці ангулемської аристократії, він навіть задумав одружити Франсуазу з старим паном де Севераком, якого пані де Броссар так і не вдалось піймати для своєї дочки. Поворот пані де Баржетон, тепер дружини ангулемського префекта, ще збільшив претензії Зефіріни щодо її коханої хрещениці. Вона мріяла про те, що графиня дю Шатле використає свій вплив для тієї, що за неї вступилась. Паперовий фабрикант, що знав Ангулем, як свої п'ять пальців, зразу зважив усі ці труднощі, але вирішив виплутатись із скрути зухвальством, яке міг собі дозволити тільки Тартюф. Куценький повірений, дуже здивований чесною своєю спільника, не заважав його турботним думкам по дорозі від фабрики до вулиці Мінаж, де обидва сміливці були спинені на сходах словами:

— Пан і пані снідають.

— Все таки доповістіть про мене, — відповів великий Куанте.

І побожний комерсант зараз же був проведений у їдальню, де він познайомив адвоката з манірною Зефіріною, що снідала в паном Франсісом дю Отуа і пан-

ною де ля Гей. Пан де Сенонш, своїм звичаєм, поїхав на відкриття полювання до пана де Піменталя.

— Ось, пані, молодий повірений - адвокат, про якого я вам говорив і який займеться звільненням вашої прекрасної вихованки спід опіки.

Колишній дипломат розглядав Пті-Кло, який теж нишком дивився на „прекрасну вихованку“. Зефіріна ж так здивувалася — ні Куанте, ні Франсіс їй ніколи слова про це не говорили, — аж виделка випала з її рук.

Панна де ля Гей нагадувала собою сорокопута, була похмура, незграбна, худорлява, з блякло білявим волоссям, і віддати її заміж, не зважаючи на її аристократичну гримаску, було нелегко. Запис у метриці, що „батько й мати невідомі“, власне, зовсім закривав для неї ту сферу, куди її хотіли помістити хрещена та Франсіс дю Отуа з своєї приятні. Панна де ля Гей, не знаючи свого становища, ще й вередувала, ладна була відштовхнути найбагатшого умівського комерсанта. Куанте бачив, як скривилась панна де ля Гей, дивлячись на щуплого адвоката, але так само скривися і Пті-Кло. Франсіс і пані де Сенонш, здавалось, радилися між собою, як їм спровадити Куанте з його протезе. Куанте, бачачи, все це, попросив пана дю Отуа дати йому хвилинку аудієнції і вийшов разом з дипломатом до вітальні.

— Пане, — сказав він йому руба, — батьківське почуття засліплює вас. Вам дуже трудно буде віддати вашу дочку заміж. У ваших же інтересах я поставив вас у таке становище, що відступити не можна, бо я люблю Франсуазу, як люблять свою вихованку. Пті-Кло знає все! Його виняткове честолюбство гарантує вам щастя вашої любої дитини. Передусім, Франсуаза крутитиме своїм чоловіком, як сама знатиме, а ви з допомогою дружини нашого нового префекта зробите його королівським прокурором. Пан Міло уже призначений у Невер, Пті-Кло продасть свою контору і незабаром стане королівським прокурором, потім головою суду, а далі депутатом.

Вернувшись до їдальні, Франсіс виявив велику люб'язність до претендента своєї дочки. Він глянув дуже промовисто на пані де Сенонш і закінчив сцену знайомства, запросивши Пті-Кло на завтра обідати, щоб поговорити

в справах. Він провів комерсанта й повіреного аж у двір і сказав Пті-Кло, що після рекомендації Куанте і він і пані де Сенонш ладні погодитись на все, що запропонує охоронець майна панни де ля Гей для щастя цього любого ангела.

— Ой, яка ж вона негарна!— скрикнув Пті-Кло.— От піймався!

— У неї дуже аристократичний вигляд,— відповів Куанте,— а якби вона була гарна, хто б же її вам віддав? Е, любий мій, чимало знайдеться незаможних поміщиків, яким тридцять тисяч франків, протекція пані де Сенонш і графині дю Шатле будуть дуже до вподоби. Тим більше, що пан Франсіс дю Отуа ніколи не одружиться, і ця дівчина буде його спадкоємницею... Ваш шлюб вирішений.

— Яким чином?

— Ось що я допіру сказав,— продовжував великий Куанте і розповів повіреному про свій відважний напад.— Друже мій, пан Міло, мабуть, буде призначений на посаду королівського прокурора в Невері, ви продасте свою контору і через десять років будете міністром юстиції. Ви досить сміливі для того, щоб не відмовляти в послугах, яких вимагатиме від вас двір.

— Гаразд, будьте завтра о пів до п'ятої на площі Мюр'є,— відповів Пті-Кло, захоплений можливостями сзого майбутнього. Я побачуся з батьком Сешаром, і ми складемо умову про спілку, за якою отець із сином належатимуть святому духові братів Куанте.

Тієї хвилини, як старий марсакський кюре піднімався на ангулемські кручі, щоб сповістити Єву про стан її брата, Давід уже одинадцять день ховався за два кроки від тих дверей, з яких вийшов шановний священик.

Коли абат Маррон вийшов на площу Мюр'є, він побачив на ній трьох людей, визначних кожен на свій лад, які всією своєю вагою тяжіли над майбутнім і сучасним бідного добровільного в'язня: батька Сешара, великого Куанте і куцоного худенького повіреного. Три людини, три неситості! Але неситість була різна, як були різні й люди. Один задумав торгувати своїм сином, другий— своїм клієнтом, а великий Куанте вивершував усі ці підлоти, похваляючись сам собі, що нічого не заплатить.

Було коло п'ятої години, і ангулемці, вертаючись додому обідати, спинялись здебільшого на хвилинку подивитись на цих трьох людей.

— Про що в біса балакати старому Сешарові з великим Куанте?— думали найцікавіші.

— Мабуть, мова про того нещасного, що покинув жінку, тещу й дитину без шматка хліба,— відповідали інші.

— От і посилайте дітей учитись у Париж,— говорив якийсь провінціальний розумник.

— А-а, за яким ви тут ділом, панотче?— скрикнув виноградар, побачивши абата Маррона, як тільки той з'явився на площі Мюр'є.

— До ваших іду,— відповів абат.

— Мій синок ще щось вигадав,— сказав старий Сешар.

— Вам небагато коштувало б зробити всіх щасливими,— сказав священник, показуючи на вікно, де між завісками з'явилася прекрасна головка пані Сешар. У ту хвилину Єва заспокоювала хлопчика, колисала його й співала йому пісеньку.

— Може, ви несете якісь новини про мого сина?— сказав старий батько.— А може, це було б багато краще, гроші?

— Ні,— сказав абат Маррон,— я приніс сестрі новини про брата.

— Про Люсьєна?— скрикнув Пті-Кло.

— Так. Бідний молодий чоловік прийшов з Парижа пішки. Я знайшов його в Куртуа, він умирає від утоми й злиднів,— відповів священник.— О, він дуже, дуже нещасний.

Пті-Кло вклонився священникові, взяв під руку великого Куанте й сказав голосно.

— Ми обідаємо в пані де Сенонш, час уже одягатись!

А за два кроки сказав пошепки:

— Взявши дитину, матимеш і матір. Давід у наших руках...

— Я вас одружив, одружіть і ви мене,— сказав великий Куанте, криво посміхаючись.

— Люсьєн мій шкільний товариш. Через тиждень я від нього щось дізнаюсь. Зробіть так, щоб оголошення

про арешт було надруковане, я вам ручусь, що Давід буде в тюрмі. Моя місія закінчиться з його ув'язненням.

— Ох,— тихо промовив великий Куанте,— добра була б справа, коли б ми могли взяти патент на наше ім'я.

Почувши цю фразу, худорлявий повірений вдрігнувся.

Ту мить до Єви зайшов свекор з абатом Марроном, який одним своїм словом щойно розв'язав судову драму.

— От вам, пані Сешар,— сказав старий „ведмідь“ невістці,— наш кюре. Він прийшов розказати нам цікаві речі про вашого брата.

— О!— скрикнула бідна Єва, вражена в саме серце.— Що ще з ним сталося?

В цьому вигуку почувалось стільки пережитого горя, стільки побоювань, і таких різноманітних, що абат Маррон поспішив сказати :

— Заспокойтесь, пані, він живий!

— Будьте ласкаві, тату,— сказала Єва старому виноградареві,— покличете мою матір, хай і вона почує, що нам розкаже панотець про Люсьєна.

Старий пішов до пані Шардон і сказав їй :

— Вам довгенько доведеться балакати з абатом Марроном, він гарна людина, хоч і священник. Обід, певне, запізниться, я прийду через годину.

І старий, абсолютно байдужий до всього, що не дзвеніло або не блищало золотом, покинув стару жінку, не помітивши навіть, якого удару він їй завдав.

Лихо, що спіткало обох її дітей, повна руїна всіх надій, що покладались на Люсьєна, несподівана зміна його характеру, який довго вважали за енергійний і чесний, одне слово, всі сумні події за останні півтора року зробили пані Шардон невідомою. Вона була благородна не тільки походженням, але й серцем, і своїх дітей обожаювала. Отже, за останні півроку вона перестраждала більше, ніж за все своє вдовування. Люсьєн мав шанси стати з королівського наказу Рюбанпре, відновити цей рід, воскресити титул і герб, стати великим! І він упав у багно. Вона була суворіша до Люсьєна, ніж його сестра, і, довідавшись про справу з векселями, вважала Люсьєна пропащим. Матерям іноді дуже хочеться помилятися, але вони надто добре знають своїх дітей, яких

вигодували й ніколи не відпускали від себе. Тому, слухаючи розмови між Євою і Давідом про Люсьєнові шанси в Парижі, пані Шардон, хоч зовні ніби поділяла ілюзії Єви щодо брата, насправді тремтіла від страху, що рацію має Давід, бо чула в його словах те саме, що підказувала їй материнська совість. Вона добре знала, які делікатні почуття в її дочки, не хотіла обтяжувати її своїми жалями і мусіла ховати їх під глибокою мовчанкою, на яку здатні лише матері, що вміють любити своїх дітей. Єва й собі з жахом стежила за тим, як гнітить журба її матір, бачила, як вона з старої робиться вже немошною. Отже, мати й дочка обманювали одна одну тією благородною брехнею, яка нікого не дурить! В житті цієї матері слова жорстокого виноградаря були останньою краплею, що доповнила келих її скорботи,— вони вразили її в саме серце.

Тож коли священник почув слова Єви: „Ось моя мати, пане!“ і побачив зморене, як у старої черниці, обличчя, обрамлене зовсім сивим волоссям, але з ніжним і лагідним виразом побожно впокореної жінки, яка живе, мовляв, по волі божій, він зрозумів все життя цих двох істот. Йому вже не шкода було ката — Люсьєна, він здригнувся, зрозумівши всі муки його жертв.

— Мамо,— сказала Єва, втираючи очі,— мій бідний брат зовсім близько від нас, він у Марсаку.

— А чому не тут?— спитала пані Шардон.

Абат Маррон розповів усе, що сказав йому Люсьєн про свою злиденну подорож і про нещастя своїх останніх днів у Парижі. Змалював усю журбу, що огорнула поета, коли він довідався про важкі наслідки своєї необачності і про його побоювання відносно того, як його приймуть у Ангулемі.

— Хіба він уже і в нас сумнівається?— сказала пані Шардон.

— Нещасний прийшов до нас пішки, натерпівся дорогою багато лиха й має намір іти в житті найсмирнішими шляхами... виправити свої помилки.

— Пане,— сказала сестра,— хоч він завдав нам горя, але я брата люблю, як люблять тіло створіння, якого вже нема. Але любити його так, значить, любити в сто

разів більше, ніж звичайно сестри люблять своїх братів. Він зробив нас бідними, але хай іде до нас, хай поділить з нами злидений шматок хліба, що в нас лишився, чи, пак, що він нам лишив. Ох, пане! Був би він не покидав нас, ми не втратили б найдорожчих наших скарбів!

— І та жінка, що забрала його в нас, привезла його назад каретою!— скрикнула пані Шардон.— Поїхав він у кареті поруч пані де Баржетон, а вернувся, сидячи на задку!

— Чим можу я послужити вам, пані, у вашому тяжкому становищі?— спитав добрий кюре, шукаючи відповідної фрази на відході.

— Ех, пане,— відповіла пані Шардон,— грошова рана, кажуть, не смертельна. Але гоїти такі рани може тільки сам хворий.

— Якби ви могли вплинути на мого свекра й переконати його допомогти синові, ви врятували б усю родину,— сказала пані Сешар.

— Він не вірить у вас і, мабуть, дуже гнівається на вашого чоловіка,— сказав старий, якому після пояснень виноградаря справи Сешара здавались осиним гніздом, куди не треба стромляти руку.

Кінчивши свою місію, священник пішов обідати до свого внука Постеля, який розвіяв і рештки його доброї волі, віддаючи, як і цілий Ангулем, перевагу батькові перед сином.

— Можна ще впоратися з марнотратцями,— сказав наприкінці Постель,— але з винахідниками розоришся.

Цікавість марсакського кюре була цілком задоволена, а скрізь у французькій провінції цікавість в найголовнішим чинником уваги, яку люди виявляють одне до одного. Увечері він переказав поетові все, що робиться в Сешарів, виставивши йому свою подорож як акт найчистішого милосердя.

— Ви заборгували сестру й зятя на десять чи дванадцять тисяч франків,— сказав він, закінчуючи своє оповідання.— А такої дрібнички, друже мій, немає ні в кого, щоб позичити її своєму сусіді. Ми, ангулемці, незаможні. Я думав, що йдеться про багато меншу суму, коли ви розповідали мені про векселі.

Подякувавши старому за його добрість, поет сказав йому :

— Слово прощення, яке ви принесли мені, є для мене справжнім скарбом.

Другого дня вдосвіта Люсьєн рушив з Марсака в Ангудем і дійшов туди о дев'ятій годині з ципком у руці, в старенькому, досить пошкодженому в дорозі сюртуці й чорних штанах. Його поношені чоботи виразно промовляли, що він належить до нещасного класу пішоходців. Він не помилявся щодо вражіння, яке мав справити на своїх земляків, щодо їхньої думки про контраст його від'їзду й повороту. Але серце його ще гнітила гризота від оповідання старого священника, і в ту хвилину він погоджувався на цю кару, вирішив стерпіти погляди своїх знайомих. Думав сам собі: „Я героїчний зараз!“ Всі такі поетичні натури передусім самі себе обманюють. Чим далі ішов він по Умо, тим дужче змагались у його душі сором такого повороту і поезія його спогадів. Серце його затремтіло, коли він проходив повз двір Постеля; на щастя, в аптеці була тільки Леоні з дитиною. Він з приємністю побачив (настільки ще держався в ньому гонор), що батькове прізвище стерто з вивіски. Після свого шлюбу Постель пофарбував наново крамницю і написав угорі, як це робиться в Парижі: „Аптека“. Підіймаючись схилом до Порт-Пале, Люсьєн відчув вплив рідного повітря; він немов скинув із себе свої нещастя і радісно подумав: „Зараз я їх побачу знову!“

Він дійшов до площі Мюр'є, нікого не зустрівши — такого щастя він не сподівався, він, що колись походжав у своєму місті переможцем! Маріон з Кольбом, що вартували на дверях, кинулись сходами вгору, кричачи:

— Ось він!

Люсьєн знову побачив стару майстерню і старе подвір'я. На сходах його зустріла мати з сестрою, і вони поцілувались, забувши на хвилину в обіймах усе своє горе. В родині майже завжди з нещастям якось примирюються, зживаються з ним, терплять його жорстокість у надії на краще. Люсьєн був образом розпачу, але разом і поезії — сонце широких шляхів засмарило його обличчя, а глибока туга, позначена в його рисах, кидала

тіні на чоло поета. Ця зміна свідчила про тяжкі страждання, і побачивши сліди злиднів на його обличчі, до нього можна було відчувати тільки жаль. Уява, що вилинула з родинного лона, знаходила в ньому, вернувшись, сумну дійсність. У своїй радості Єва посміхалась так, як святі жінки на тортурах. Обличчя чудової жінки від туги стає величним. Цілковиту наївність, яку він бачив у сестри на обличчі, коли від'їжджав до Парижа, тепер заступила поважність, що була для Люсьєна занадто промовистою і справила на нього болісне враження. Отже, за першим виявом почуттів, таким палким і природним, настала реакція.

Кожен боявся заговорити. Люсьєн не міг утриматись і пошукав очима того, кого бракувало в цій зустрічі. Єва добре зрозуміла цей погляд і заридала, за нею і Люсьєн. А пані Шардон була бліда і з вигляду спокійна. Щоб не сказати братові жорстокого слова, Єва підвелась, спустилась униз і сказала Маріон:

— Дитино моя, Люсьєн любить полуниці, треба їх десь роздобути!..

— О, я так і знала, що вам схочеться вгостити пана Люсьєна. Будьте спокійні — ви матимете і добрий сніданок, і добрий обід...

— Люсьєн,—сказала пані Шардон синові,—тобі багато що треба тут виправити. Поїхав ти, щоб стати гордістю нашої родини, а загнав нас у злидні. Ти мало не розбив у руках свого брата знаряддя достатку, якого він добивався тільки для своєї нової сім'ї. Та й не тільки це зробив ти...—сказала мати.

Сталася важка пауза. Люсьєн своєю мовчанкою potwierджував, що приймає материні докори.

— Стань на шлях праці,—ласкаво казала пані Шардон.— Я не ганю тебе, що ти пробував відновити благородний рід, з якого я вийшла, але в таких справах треба передусім багатства й гордих почуттів, а в тебе не було ні того, ні іншого. Ти сам так зробив, що замість віри у нас тепер недовір'я до тебе, ти зруйнував спокій трудящої і скромної родини, що йшла тут важким шляхом... Перші провини треба прощати. Не роби більше такого. Ми зараз у великій скруті, будь розсуд-

ливим, слухайся сестри — лихо, це вчитель, важка наука якого пішла їй на користь: вона стала серйозною, вона — мати, вона несе весь тягар господарства з своєї відданості Давідові; нарешті, вона, з твоєї провини, стала моєю єдиною розрадою.

— Ви могли б бути суворішою до мене, — сказав Люсьєн, цілуючи матір. — Я приймаю ваше прощення, бо воно буде єдине в моєму житті.

Вернулась Єва і з приниженої пози Люсьєна зрозуміла, що пані Шардон говорила з ним. З доброти вона посміхнулась, а Люсьєн на цю посмішку відповів їй здушеними слізьми. Побачення має в собі ніби якісь чари, воно змінює в коханців або в членів родини самі найворожіші настрої, хоч які великі є причини до незадоволення. Може, почуття прокладає в серці стежки, якими знову любо ступати? Може, це явище належить до сфери магнетизму? Може, розум підказує, що треба або не бачитись більш ніколи, або все простити? Та чи від міркування, чи від фізичної причини, чи від душі походить цей наслідок, кожен, певне, сам зазнав, що погляди, рухи, вчинки коханої істоти викликають у тих, кого вона найбільше образила, засмутила чи скривдила, всі ознаки ніжності. Якщо розум нелегко забуває, якщо інтерес ще страждає, то серце, не зважаючи на всі свої муки, вертається до свого рабства. Тим то бідна сестра, слухаючи аж до сніданку братову сповідь, не панувала вже ні над своїми очима, ні над голосом, коли заговорило її серце. Зрозумівши, з яких елементів складається паризьке літературне життя, вона зрозуміла й те, як міг упасти Люсьєн у боротьбі.

Радість, з якою поет голубив дитину сестри, його пустощі, його щастя від повороту до рідного краю і до рідних, глибока туга за Давідом, примушеним ховатись, сумні слова, що вихоплювались у Люсьєна, його зворушення, коли він побачив, що й у скруті сестра не забула його смаку до полуниць, які подала Маріон, — все, навіть потреба десь помістити блудного брата й подбати за нього, зробили з цього дня свято. Це був ніби перепочинок серед лиха. Старий Сешар скаламутив почуття обох жінок, сказавши їм:

— Ви його так приймаєте, наче він приніс вам тисячі й сотні.

— А що ж такого зробив мій брат, щоб його не приймати?—скрикнула пані Сешар, щоб сховати сором Люсьєна.

Проте, як тільки пройшла перша ніжність, прозирнула тяжка правда. Незабаром Люсьєн помітив у Єві велику різницю між її теперішнім до нього почуттям і колишнім; Давіда вона глибоко шанувала, а Люсьєна все таки любила, як люблять коханку, не зважаючи на всі муки, які від неї терплять. Пошана, необхідна підвалина наших почуттів, є міцним матеріалом, який надає їм певності й сталості, а його якраз бракувало у взаєминах між пані Шардон і сином, між братом і сестрою. Люсьєн відчув, що він позбавлений повного довір'я, яке він мав би, коли б не схибив на полі честі. Думка, яку висловив про нього д'Артез і яка стала думкою його сестри, почувалась у рухах, у поглядах, у голосі. Люсьєна жаліли! А чарівні надії, що він — слава, гордість родини, герой домашнього вогнища,— всі зникли безповоротно. Його легковажності так боялись, що навіть не сказали, де ховається Давід. Єва не піддалась на ласки, якими супроводилась цікавість Люсьєна, що хотів побачити свого брата, вона не була вже умівською Євою, для якої колись кожен погляд Люсьєна був непохитним наказом. Люсьєн почав мову про те, що хоче виправити свою помилку, і хвалився, що може врятувати Давіда. Єва відповіла йому:

— Не втручайся у це. У нас противниками найоблудніші і найспритніші люди.

Люсьєн хитнув головою, наче хотів сказати: „Я змагався з парижанами“... Сестра відповіла йому поглядом, що казав: „І був переможений“.

„Мене вже не люблять,— подумав Люсьєн.— Виходить, і для родини, як для світа, треба мати успіх!“

Другого дня, коли поет намагався пояснити собі недовір'я матері й сестри до нього, його опанувала думка — не злісна, а болісна. Він змріяв паризькою мірою це доброчесне провінціальне життя, забуваючи про те, що терпляча бідність цього величного своєю покорою ку-

точка є ділом його рук. „Вони міщанки, вони не можуть мене зрозуміти“, подумав він, відокремлюючи себе таким чином від матері, сестри і Давіда, яких не міг уже обманити ні щодо своєї вдачі, ні щодо свого майбутнього.

Єва й пані Шардон, в яких від життєвих ударів і лиха розвинулось внутрішнє чуття, вистежували найтаємніші думки Люсьєна, почували, що він засуджує їх, і бачили, що він від них відходить. „Париж дуже змінив його“, думали вони. Тепер вони збирали плоди егоїзму, який самі в ньому виплекали.

Ця легенька закваска мусіла з того й другого боку зашумувати, і вона зашумувала; але, головно, в Люсьєна, що був на провинному становищі. Щождо Єви, то вона належала до тих сестер, які можуть сказати братові, коли він схибив: „Прости мені твою вину“. Коли союз двох душ був досконалий, як у Єви з Люсьєном на початку їхнього життя, всякий удар по цьому прекрасному ідеалу почуття буде смертельним. Там, де негідники миряться після бійки ножами, коханці сваряться навіки за один погляд, за одне слово. В цьому спогаді про досконалість сердечного життя полягає таємниця часто нез'ясовних розлучень. Можна жити з сумнівом у серці, коли в минулому немає картини чистого, безхмарного почуття; але двом істотам, що були з'єднані колись досконалим почуттям, життя стає нестерпучим, коли треба і в погляді, і в слові бути обережним. Тому великі поети примушують своїх Поля та Вірґінію¹ вмирати, як тільки вони вийшли з юнацьких літ. Чим могли б ви уявити собі, що Поль та Вірґінія посварились? Зазначмо, на честь Єви й Люсьєнові, що матеріальні, так тяжко ушкоджені інтереси не роз'ятрювали цих ран — і в бездокірної сестри, і в провинного поета все було почуттям. Отже, найменше непорозуміння, дрібна сварка, нове незадоволення Люсьєном могло їх зовсім розлучити або привести до такої сварки, коли сваряться навіки. Щодо грошей, все можна полагодити, але почуття — невблаганні.

¹ Герої одноіменного роману французького письменника Бернардена де-Сен-П'єра (XVIII ст.).

Другого дня Люсьєн одержав ангулемську газету і зблід від утіхи, побачивши, що йому присвячено передову статтю, яку дозволила собі видрукувати ця поважна газета, хоч, за висловом Вольтера, провінціальні академії, як добре вихована дівчина, ніколи не давали приводу про себе говорити :

„Хай пишається Франш-Конте, що дав життя Вікторові Гюго, Шарлеві Нодье і Кюв'є; хай Бретань породила Шатобріана і Ламенне; хай з Нормандії вийшов Делавін, з Тулузи — автор „Елоа“, — тепер і Ангулемові, де вже за Людовіка XIII нашим земляком був славетний Гез, більш відомий під прізвиськом де Бальзака, немає чого заздрити ні цим провінціям, ні Лімузенів, що породив Дюпюїтрена, ні Оверні, батьківщині Монлозьє, ні Бордо, з якого вийшло стільки великих людей, — ми теж маємо свого поета, автора чудових сонетів „Стокротки“! До його поетичної слави долучається і слава прозаїка, бо йому належить також розкішний роман „Стрілець Карла IX“. Колись наші нащадки пишатимуться тим, що Люсьєн Шардон, суперник Петрарки, — їх соотчизник!!! (У провінціальних газетах того часу знаки вигуку нагадували голосні „ура“, якими вітають „спічі“ на мітингах в Англії). Не зважаючи на блискучі свої успіхи в Парижі, наш молодий поет згадав, що колискою його тріумфів був готель де Баржетон, що ангулемська аристократія перша вшанувала оплесками його поезії, що дружина пана графа дю Шатле, нашого нового префекта, підтримала перші кроки його творчості, — і він вернувся до нас!..

„Все Умо заворушилось учора, коли з'явився наш Люсьєн де Рюбанпре. Новина про його поворот всюди викликала жвавий відгук! Звичайно, Ангулем не дасть передмістю Умо випередити себе в почестях, якими, кажуть, вирішено оточити того, хто і в пресі, і в літературі так блискуче представляв наше місто в Парижі! Люсьєн, поет зразом релігійний і роялістичний, переміг змагання розлютованих партій. Він вернувся, переказують, щоб відпочити тут від боротьби, яка може втомити й атлетів, багато дужчих за людей псетичних і мрійних.

„З блискучої політичної думки, яку ми гаряче вітаємо і яка виникла в пані графині дю Шатле, знято питання про повернення нашому великому поетові титула й імени славетного роду де Рюбанпре, одинокою спадкоємницею якого є пані Шардон, його мати. Таке відмолодження за допомогою таланту й нової слави старих родів напередодні їх згасання є для безсмертного автора Хартії¹ новим доказом його постійного бажання, висловленого в словах: „Єднання і забуття!“

„Наш поет спинився в своїй сестри, пані Сешар“.

¹ Мається на увазі король Людовік XVIII і його реакційна конституція.

У хроніці подано такі новини :

„Нашого префекта, графа дю Шатле, вже іменованого ординарним камер-юнкером при його величності, призначено державним радником для особливих доручень.

„Вчора всі урядові особи представлялись панові префекту.

„Пані графиня дю Шатле прийматиме щочетверга.

„Мер Ескарба, пан де Негреплісс, представник молодшої лінії д'Епарів, батько пані дю Шатле, що недавно дістав титул графа, пера Франції і командора королівського ордену Людовіка Святого, за чутками, має головувати у великому виборчому комітеті на наступних виборах у Ангулемі“.

— Глянь, — сказав Люсьєн сестрі, подаючи їй газету. Уважно прочитавши статтю, Єва замислено віддала газету Люсьєнові.

— Що ти на це скажеш? — спитав Люсьєн, здивований такою розсудливістю.

— Бачиш, друже, — відповіла вона, — ця газета належить Куанте, вони абсолютно вільні містити в ній які хочуть статті. Їм можуть наказувати лише єпископство й префектура. Чи можеш ти гадати, що твій колишній конкурент, а нинішній префект, такий великодушний, щоб виспівувати тобі хвалу? Чи забув ти, що Куанте переслідують нас, ховаючись за спиною Метів'є, і хочуть довести Давіда до того, щоб самим експлуатувати його винахід? Хоч з якого боку іде ця стаття, вона мене непокоїть. Ти викликав тут увесь час саму лише ненависть і заздрість, тебе обмовляли за прислів'ям: „немає пророка в своїй батьківщині“, і ось раптом усе міняється...

— Ти не знаєш самолюбства провінціальних міст, — відповів Люсьєн. — В одному невеличкому південному місті громада вийшла до міських воріт, щоб тріумфально зустріти молодого чоловіка, який дістав першу премію на конкурсі, вбачаючи в ньому зародок великої людини!

— Послухай, любий Люсьєн, я не хочу тебе навчати, скажу тобі все одним словом: тут треба стерегтися навіть дрібниці.

— Маєш рацію, — відповів Люсьєн, вражений тим, що в його сестри так мало ентузіазму.

Поет не знати як радів, що його вбогий і ганебний поворот до Ангулема перетворився на тріумф.

— Ви не вірите й краплині слави, яка так дорого нам коштує! — скрикнув Люсьєн по цілій годині мовчанки, протягом якої в його серці ніби збиралась гроза.

Замість відповіді Єва глянула на Люсьєна, і під цим поглядом йому соромно стало за своє обвинувачення.

Через кілька хвилин по обіді кур'єр префектури приніс листа, адресованого панові Люсьєну Шардону. Цей лист, здавалось, давав козирі честолюбному поетові, за якого світ сперечався з сім'єю.

В ньому було таке запрошення:

„Граф Сікст дю Шатле і графиня дю Шатле просять пана Люсьєна Шардона зробити їм честь і завітати до них на обід п'ятнадцятого вересня“.

До листа була додана візитна картка:

Граф Сікст дю Шатле

Ординарний камер-юнкер короля, шарантський префект,
державний радник.

— Ну, ви в милості, — сказав старий Сешар, — про вас у місті всі говорять, як про велику персону. Ангулем і Умо змагаються між собою, хто з них плестиме вам вінки...

— Люба Єво, — сказав Люсьєн пошепки сестрі, — я зараз у такому самому становищі, як був в Умо того вечора, коли мусів іти до пані де Баржетон: не маю фрака для обіду в пана префекта.

— Хіба ти гадаєш прийняти запрошення? — скрикнула перелякана пані Сешар.

Між братом і сестрою почався гарячий спір про те, чи йти йому на обід до префектури, чи ні. Здорове чуття провінціальної жінки підказувало Єві, що в світі можна з'являтися тільки з сміючим обличчям і в бездоганній одежі, але вона ховала свою справжню думку. „Куди заведе цей обід Люсьєна? Що може йому дати ангулемське панство? Чи не підстроять йому чогось?“

Кінець-кінцем, Люсьєн сказав сестрі, ідучи спати:

— Ти не знаєш, який я маю вплив! Дружина префекта боїться журналіста; до того ж, у графині дю Шатле

завжди живе Луїза де Негреплісс! Жінка, що здобула такі почесні, може врятувати Давіда! Я розкажу їй про винахід мого брата, їй легко буде здобути йому в міністерстві десять тисяч франків субсидії!

Об одинадцятій годині ночі Люсьєна, Єву, їхню матір, старого Сешара, Маріон і Кольба збудив міський оркестр, до якого долучився і гарнізонний оркестр. На площі Мюр'є було повно народу. То ангулемська молодь вшанувала Люсьєна Шардона де Рюбанпре. Люсьєн з'явився у вікні в кімнаті своєї сестри і серед глибокої мовчанки після останнього номеру сказав:

— Дякую моїм соотчизникам за зроблену мені честь. Постараюсь бути достойним її. Даруйте, що не скажу більше нічого, глибоке зворушення не дозволяє мені продовжувати.

— Хай живе автор „Стрільця Карла ІХ“! Хай живе автор „Стокроток“! Хай живе Люсьєн де Рюбанпре!

Після цих трьох привітань, які прокричало кілька голосів, хтось метко кинув крізь вікно в кімнату три вінки й три букети. Через десять хвилин площа Мюр'є спорожніла й огорнулася глибокою тишею.

— Я волів би одержати десять тисяч франків, — сказав старий Сешар, розглядаючи і повертаючи на всі боки вінки та букети з іронічною усмішкою. — Але ви подарували їм стокротки, вони вертають вам букети, у вас ціле квітництво.

— От як ви ставитеся до шани, якою відзначили мене земляки! — крикнув Люсьєн. З обличчя в нього зник смуток, воно дійсно сяяло задоволенням. — Якби ви знали людей, дядю Сешар, ви б розуміли, що двох таких моментів у житті не буває. Тільки справжній ентузіазм породжує такі тріумфи! Цим, мої любі мамо й сестро, змивається багато гірких переживань.

Люсьєн поцілував матір і сестру, як цілують у хвилини, коли радість буває такими широкими хвилями, що її треба перелляти в серце друга. (За браком друга, казав якимось Біксіу, сп'янілий від успіху автор цілує двірника).

— Ну, ну, моя люба, чого ж ти плачеш? — сказав він Єві. — А, це від радості...

— Леле,— сказала Єва матері, коли вони лишились самі.— В кожному поеті, по-моему, сидить кокетка найгіршого роду.

— Маєш рацію,— відповіла мати, похитуючи головою.— Люсьєн уже все забув: не тільки своє нещастя, але й наші.

Мати й дочка розійшлись, не зважившись висловити одна одній всі свої думки.

В країнах, які шматує почуття суспільної непокори, захованої під словом „рівність“, кожен тріумф є чудом, яке не обходиться, як і деякі інші чудеса, до речі, без допомоги спритних машиністів. На десять овацій, одержаних десятьма живими й визнаними на батьківщині людьми, причини дев'яти не зв'язані з увінчаним героєм. Хіба тріумф Вольтера на сцені Французького Театру не був тріумфом філософії його століття? У Франції тріумфувати можна тільки тоді, коли в особі тріумфатора всі квітчають себе вінками. Отже, дві жінки не помилялись у своїх передчуттях. Успіх провінціальної знаменитості занадто суперечив заклятим ангулемським звичаям, тож, певне, він був організований або чийсь інтересом, або спритним машиністом, а те й друге — облудне. Єва, як і взагалі жінки, не вірила в щирість цього вітання, з інтуїтивного почуття, сама не здаючи собі справи, чому саме. Засинаючи, вона думала:

— Хто тут так любить брата, щоб збурити ціле місто?.. „Стокротки“ ще не надруковані, як же можна вітати його з успіхом, який ще тільки буде колись?..

І справді, цей тріумф був ділом Пті-Кло. Того дня, як абат Маррон сповістив його про поворот Люсьєна, повірений вперше обідав у пані де Сенонш, яка мала дістати офіціальну просьбу руки її хрещениці. Це був той родинний обід, де пишнота виявляється не в кількості запрошених, а в убраннях. Хоч і в родинному колі, але відчуваєш себе як на параді, і вмисність відчувається виразно, не зважаючи на стриманість. Франсуаза була одягнена як на виставку. Пані де Сенонш вибрала з своїх гардеробів найвишуканіше вбрання. Пан дю Отуа був у чорному фракі. Панові де Сенонш дружина написала, що до неї має завтра завітати вперше після свого приїзду пані дю Шатле і що з'явився офіціальний

претендент на руку Франсуази, тому він вернувся додому від пана де Пімантеля. Куанте, одягнутий у свій найкращий каштановий сюртук духовного фасону, мав у жабо діамант ціною в шість тисяч франків, помсту багатого комерсанта над бідною аристократією. Пті-Кло, вичищений, зачісаний, вимитий, не міг, проте, позбутись свого сухого вигляду. Не можна було не порівняти цього худорлявого повіреного, затиснутого в свої одязі, до замороженої гадюки; але надія так збільшувала жвавість його сорочачих очей, він напустив стільки холоду на своє обличчя і так завеличався, що справді досяг якраз достоїнстві маленького честолюбного королівського прокурора. Пані де Сенонш просила всіх своїх близьких друзів не говорити нікому й слова ні про перше побачення своєї хрещениці з нареченим, ні про візит дружини префекта, отже, вона могла сподіватись, що її зали будуть повнісінькі.

Справді, пан префект з дружиною відбули свої офіціальні візити картками і залишили честь особистих візитів, як спосіб впливу. Отже, ангулемську аристократію охопила така велика цікавість, що деякі особи з табору де Шандур задумали піти в готель де Баржетон, який вони уперто не хотіли називати готелем де Сенонш. Могутність графині дю Шатле була доведена, і це збуджувало багато честолюбств. До того ж, ішли чутки, що вона дуже змінилась на краще, і кожен хотів мати про це свою власну думку. Дізнавшись дорогою від Куанте, що Зефіріна дістала ласкаву згоду дружини префекта на те, щоб їй був представлений наречений Франсуази, Пті-Кло задумав якось використати фальшиве становище, в яке поворот Люсьєна ставив Луїзу де Негреплісс.

Пані де Сенонш, купивши готель де Баржетон, взяли на себе дуже важкі зобов'язання, і, як люди провінціальні, боялись робити будьякі зміни в будинку. Отже, перше слово, з яким Зефіріна вийшла назустріч Луїзі, було:

— Моя люба Луїзо, гляньте... Ви тут ще в себе!— і показала їй на маленьку люстру з підвісками, різьблені панелі й меблі, що колись зачарували Люсьєна.

— О, люба моя, якраз це я найменше хотіла б пам'я-

тати!— граціозно сказала дружина префекта, оглядаючись навкруги, щоб побачити всіх присутніх.

Кожен визнав, що Луїза де Негреплісс уже зовсім не та, що була колись. Паризький світ, де вона провела півтора року, перші шлюбні радості, що перетворили в ній жінку так само, як Париж перетворив провінціалку, високе становище, що надавало їй достоїнності, — все це робило графиню дю Шатле жінкою, яку пані де Баржетон нагадувала так, як двадцятилітня дочка своєю матір. На ній була чарівна наколка з мережева й квіток, недбало пришпилена брильянтовою шпилькою. Зачісане по-англійському волосся дуже пасувало до її обличчя і молодило його, ховаючи контури. На ній було фулярове плаття з вузько вирізаним корсажем, чарівно оторочене, яке своїм фасоном, витвором знаменитої Вікторіни, чудово окреслювало її стан. Плечі, оповиті блондовим фішю, ледве видніли під серпанковим шарфом, вправно обгорнутим круг надто довгої шиї. Нарешті, вона вигравала тими гарненькими дрібничками, якими провінціальним жінкам так важко орудувати — з браслета в неї звисала на ланцюжку коробочка з пахощами, в одній руці вона держала віяло й згорнену хусточку, які зовсім не заважали їй. Добірний смак у дрібницях, скопійовані в маркізи д'Епар поза й манери виявляли в Луїзи пильну ученицю Сен-Жерменського передмістя. А з старим імперським красунем від шлюбу сталося те саме, що з динями, які напередодні ще були зелені, а за одну ніч пожовкли. Бачачи на розквітлому обличчі його дружини ту свіжість, яку Сікст утратив, ангулемці почали переказувати на вухо провінціальні жарти тим охотніше, що всі жінки лютували від цієї нової перемоги колишньої ангулемської королеви; і настирливий пролаза мусів платитись за свою дружину.

За винятком пана й пані де Шандур, покійного де Баржетона, пана де Пімантеля і де Растьїньяка, у вітальні було людей майже стільки ж, як і того вечора, коли Люсьєн читав свої поезії; навіть єпископ прийшов з своїми вікаріями. Пті-Кло, захоплений виглядом ангулемської аристократії, серед якої він чотири місяці тому й не сподівався бути, почував, що його ненависть до вищих

класів ущухає. Графиня дю Шатле здалась йому чарівною, і він подумав: „Оце та жінка, яка може допомогти мені зробитись товаришем прокурора!“

Десь серед вечірки, поговоривши якийсь час з кожною жінкою, при чому тон розмови змінявся залежно від знатності особи і її ставлення до втечі Луізи з Люсьєном, дружина префекта пішла з єпископом до будуару. Тоді Зефіріна взяла під руку Пті-Кло, в якого закалатало серце, і повела його в той будуар, де псчались Люсьєнові нещастя і де вони мали довершитись.

— Це пан Пті-Кло, моя люба Луізо, рекомендую його тобі тим палкіше, що твоя ласка до нього буде на користь моїй хрещениці.

— Ви, пане, повірений? — спитала, оглядаючи Пті-Кло з голови до ніг горда дочка Негрепліссів.

— Леле! Так, пані графиня!

За все своє життя син умівського кравця ще ні разу не мав нагоди вимовити ці два слова, тому вони ніби наповнили йому весь рот.

— Але, — продовжував він, — від пані графині залежить мій перехід до прокуратури. Пан Міло, кажуть, переходить у Невер...

— Алеж, — відказала графиня, — спочатку бувають другим, потім першим товаришем... Та щоб клопотатись за вас і здобути вам цю милість, я хочу бути певною вашої відданості законові, релігії, а особливо панові де Віллелю.

— Ох, пані, — відповів Пті-Кло, нахилиючись їй до вуха, — я людина абсолютно покійрна королеві.

— Це те, що нам тепер потрібно, — сказала вона, відхиляючись від нього, щоб він зрозумів, що вона не бажає більше чути щось сказане пошепки. — Якщо ви й надалі відповідатимете бажанням пані де Сенонш, то можете на мене розраховувати, — додала вона, зробивши віялом королівський жест.

Ту хвилину до дверей будуару підійшов Куанте, і Пті-Кло сказав:

— Пані, Люсьєн тут.

— Так що ж, пане?.. — відповіла графиня тоном, що спинив би всяке слово на устах звичайної людини.

— Пані графиня не розуміє мене, — сказав далі Пті-Кло, висловлюючись якнайшанобливіше. — Я хочу дати вам доказ моєї відданості, Як хотіла б пані графиня, щоб у Ангулемі прийняли велику людину, створену нею? Середина не може бути: він може бути предметом зневаги або слави.

Луїза де Негреплісс не думала про цю дилему, в якій, проте, була видимо заінтересована, не стільки в зв'язку з теперішнім, як у зв'язку з минулим. А від теперішнього ставлення графині до Люсьєна залежало, чи вдасться повіреному здійснити свій план арешту Давіда.

— Пті-Кло, — сказала вона, прибравши гордого й достойного вигляду, — ви хочете служити урядові, так знайте, що перший його принцип полягає в тому, що він ніколи не може помиляться, а жінки ще більш від уряду мають інстинкт влади й почуття своєї гідності.

— Це саме я й думав, пані, — жваво відповів він, спостерігаючи графиню дуже уважно, але зовсім непомітно. — Люсьєн прибув сюди в страшенній скруті. Але якщо він має бути тут вшанований, я можу примусити його, через це саме вшанування, покинути Ангулем, де його сестру й зятя Давіда Сешара переслідують судом.

На величному обличчі Луїзи де Негреплісс промайнув якийсь легенький рух, під яким вона заховала своє задоволення. Здивована тим, що її так чудово розгадали, вона дивилась на Пті-Кло, розгортаючи своє віяло; в ту хвилину до будуару ввійшла Франсуаза де ля Гей, і це дало графині час знайти відповідь.

— Пане, — сказала вона із значливою посмішкою, — ви скоро будете королівським прокурором...

Хіба не сказала вона цим усе, не компромітуючи себе?

— О, пані, — скрикнула Франсуаза, що прийшла подякувати дружині пана префекта, — я буду вам зобов'язана всім щастям свого життя. — І додала пошепки, нахилившись до неї жартівливим рухом маленької дівчинки: — Я вмерла б на малому вогні, коли б мені судилось бути дружиною провінціального повіреного...

Якщо Зефіріна так відразу напосілась на Луїзу, то це порадив їй Франсіс, який був трохи обізнаний з бюрократичним світом.

— Першими днями всякого пришествя — чи то династії, чи то префекта, чи початку якогось виробництва, — сказав колишній консул своїй подрузі, — люди палають бажанням зробити якусь послугу, але дуже швидко пізнають не-вигоди протекції і стають крижаними. Сьогодні Луїза вживе для Пті-Кло таких заходів, яких через три місяці не схоче вжити й для вашого чоловіка.

— Чи подумала пані графиня, — сказав Пті-Кло, — про всі обов'язки, які випливають з тріумфу нашого поета? Вам доведеться приймати Люсьєна протягом десяти день, поки триватиме наша прихильність.

Графиня кивнула головою на знак того, що відпускає Пті-Кло, і підвелась, щоб поговорити з панією де Пімантель, яка з'явилась на дверях будуару. Маркізу дуже вразила новина про піднесення старого де Негре-плісса в пери, і вона визнала потрібним підлестити цю спритну жінку, яка зуміла за допомогою майже гріха збільшити свій вплив.

— Скажіть, моя люба, навіщо ви трудили себе клопотанням, щоб провести свого батька у верхню палату? — спитала маркіза під час конфіденціальної розмови, в якій вона схиляла коліна перед вищістю своєї любові Луїзи.

— Ох, моя люба, мені дуже легко надали цю милість, бо мій батько не має дітей і завжди голосуватиме за короля. Але, якщо в мене будуть сини, то старший з них, я сподіваюсь, дістане титул, герб і перство свого діда.

Пані де Пімантель з жалем побачила, що їй не вдасться здійснити своє бажання — піднести пана де Пімантеля до перської гідності за допомогою матері, якої честолюбство сягало навіть на її майбутніх дітей.

— Дружина префекта в моїх руках, — казав Пті-Кло, виходячи разом з Куанте, — і я обіцяю вам акт про утворення товариства... Через місяць я буду першим товаришем прокурора, а ви — господарем над Сешаром. Подбайте тепер про те, щоб знайти покулця на мою контору, я з неї за ці півроку зробив першу на весь Ангулем.

— Та вас тільки посади на коня, — сказав Куанте, вже сам заздрячи своїй креатурі.

Тепер кожен зрозуміє причину тріумфу Люсьєна в його рідному місті. Як король Франції, що не схотів мститись за герцога Орлеанського, Луїза не схотіла згадувати образи, яких зазнала в Парижі пані де Баржетон. Вона бажала виявити свою протекцію Люсьєнові, розчавити його своєю протекцією і чесно здихатися його. Плітки про всю паризьку інтригу дійшли до Пті-Кло, і він відгадав палку ненависть, яку почувають жінки до чоловіків, коли ті не зуміли полюбити їх тієї години, як вони хотіли бути любимими.

Другого дня після вшанування, яким виправдувалось минуле Луїзи де Негреплісс, Пті-Кло, щоб остаточно сп'янити Люсьєна й опанувати його, з'явився до пані Сешар на чолі шести місцевих юнаків, кількох товаришів Люсьєна. Ця депутація була послана до автора „Стокроток“ і „Стрільця Карла ІХ“ від його співучнів, щоб запросити його на банкет, який вони хотіли влаштувати на честь великої людини, що вийшла з їхніх лав.

— Дивись, це ти, Пті-Кло! — скрикнув Люсьєн.

— Твій поворот сюди, — сказав йому Пті-Кло, — збудив наше самолюбство, ми склалися і готуємо тобі чудесний обід. На ньому будуть присутні і директор ліцею і наші викладачі; справа йде так, що ми матимемо на обіді й представників влади.

— А в який день? — спитав Люсьєн.

— В ту неділю.

— Це неможливо для мене, — відповів поет. — Тільки через десять день. Тоді я приймаю це запрошення з великою охотою...

— Гаразд, ми до твоїх послуг, — сказав Пті-Кло, — хай буде через десять день.

Люсьєн був чарівний з своїми товаришами, що виявляли до нього велику пошану. З півгодини він розмовляв з ними дуже дотепно й блискучо, бо опинився на п'єдесталі й хотів виправдати думку батьківщини про себе. Схрестивши руки на грудях, він говорив зовсім як людина, що бачить усі речі з височини, на яку поставили його співгромадяни. Тримався скромно, мило, як геній у дезабільє. Це були скарги атлета, втомленого боротьбою в Парижі й усім розчарованого. Він вітав товаришів

з тим, що вони лишилися у любій провінції, і таке інше. Вони пішли від нього заворожені.

Тоді він відвів набік Пті-Кло і спитав у нього правду про Давідові справи, дорікаючи йому, що він припустив цей арешт. Люсьєн хотів хитрувати з Пті-Кло. А Пті-Кло тримався з своїм колишнім товаришем як бідний провінціальний повірений, позбавлений будьякого лукавства. В наслідок теперішньої побудови суспільства, багато складнішої своїм механізмом від побудови античного суспільства, людські здібності збідніли. Колись видатних людей, що мусіли бути універсальними, було небагато, і вони сяяли факелами у стародавніх націй. Пізніше, хоч здібності спеціалізувались, вони обіймали кожну річ у цілому. Так, наприклад, людина багата на крутість, як казали про Людовіка XI, могла виявляти ці хитрощі в усьому. А тепер сама якість хитрості подробилась — скільки фахів, стільки й різних хитрощів. У якійсь справі хитрого дипломата може чудово обдурити рядовий провінціальний адвокат, ба навіть селянин. Найспритніший журналіст може пошитись у дурні в комерційних справах, а Люсьєнові випало стати іграшкою в руках Пті-Кло. Проїдисвіт-адвокат, звичайно, сам написав статтю в газеті про змагання міста Ангулема з передмістям Умо в справі святкування повороту Люсьєна. Соотчизники Люсьєна, що прийшли на площу Мюр'є, були робітниками з друкарні та паперової фабрики братів Куанте, клерки Пті-Кло та Кашана і кілька шкільних товаришів Люсьєна. Повірений цілком слушно розраховував, що, коли знову заприятелює з поетом, як колись у школі, то дізнається від нього рано чи пізно, де саме ховається Давід. А коли Давід загине через Люсьєна, поет не зможе лишатись надалі в Ангулемі. Тому, щоб збільшити свою владу над Люсьєном, він тримався з ним як нижчий.

— Хіба я не зробив усе якнайкраще? — сказав Пті-Кло Люсьєнові. — Справа ж торкалась сестри мого шкільного товариша. Але в суді бувають ситуації, коли мусиш гинути. Давід попросив мене першого червня забезпечити йому три місяці спокою; в небезпеку він попав лише у вересні, і я ще зумів урятувати все його

добро від кредиторів, бо виграв процес у королівському суді, примусив ухвалити присуд, що майно дружини підсудного в річ недоторкана, що тут немає покривання якогось ошуканства... Ти зараз нещасний, але ти геніальна людина... (Люсьєн зробив рух рукою, як людина, якій ладан пройшов надто близько до носа). Так, так, друже мій, — казав далі Пті-Кло. — Я прочитав твого „Стрільця Карла ІХ“, це не просто твір, це книга! Передмову могли написати лише двоє: Шатобріан або ти!

Люсьєн прийняв цю похвалу і не сказав, що передмову написав л'Артез. Із ста французьких письменників дев'яносто дев'ять зробили б так само.

— Тут усі прикидались, ніби не знають тебе, — провадив Пті-Кло, вдаючи обуреного. — Побачивши таку загальну байдужість, я вирішив підбурити всіх і написав статтю, яку ти читав...

— Як? Це ти!.. — скрикнув Люсьєн.

— Так, я! Ангулем і Умо стали суперниками, я зібрав молодих людей, твоїх колишніх шкільних товаришів, і організував вчорашню серенаду. А тоді вже в захопленні ми пустили підписку на обід. „Якщо Давід ховається, хай хоч Люсьєн матиме свій вінок!“ — сказав я сам собі. Ба більше, я бачився з графинею дю Шатле і дав їй зрозуміти, що вона сама перед собою зобов'язана врятувати Давіда в скруті — вона це може, вона це мусить. Якщо Давід справді зробив винахід, про який він говорив мені, уряд не розориться, давши йому субсидію. А яка це честь префектові — робити вигляд, ніби він наполовину спричинився до великого винаходу своєю протекцією винахідникові! Про нього йтиме поголоска, як про людину, що сприяє просвіті свого краю! Сестру твою злякала стрілянина наших судових рушниць. Її дим злякав... Війна в суді коштує не дешевше, як на полі бою. Але Давід додержав свого наміру, він пан над своїм винаходом. Його не можуть арештувати і не арештують!

— Дякую тобі, любий товаришу! Я бачу, що можу звірити тобі свій план, ти мені допоможеш його здійснити.

Пті-Кло дивився на Люсьєна, і його свердловидий ніс виглядав знаком запитання.

— Я хочу врятувати Сешара, — сказав Люсьєн з великою поважністю. — Я спричинився до його лиха, я й виправляю все. Я маю більшу силу над Луїзою...

— Хто це Луїза?

— Графиня дю Шатле.

Пті-Кло зробив рух.

— Я над нею маю більшу силу, ніж вона думає, — продовжував Люсьєн, — тільки, мій любий, хоч я маю владу над вашим урядом, але я не маю костюмів...

Пті-Кло зробив ще один рух, ніби пропонуючи йому свій гаманець.

— Спасибі, — сказав Люсьєн, потискуючи Пті-Кло руку. — Через десять день я піду з візитом до дружини префекта і завітаю до тебе.

Вони розійшлись, потиснувши один одному по-товариському руки.

— Він, мабуть, справді поет, — думав Пті-Кло, — бо він божевільний.

— Що б там не казали, — думав Люсьєн, вертаючись до сестри, — а справжніми друзями можуть бути тільки шкільні товариші.

— Люсьєне мій, — сказала Єва, — що пообіцяв тобі Пті-Кло, що ти виявляєш до нього таку приязнь? Стежись його!

— Його? — скрикнув Люсьєн. — Слухай, Єво, — почав він, ніби скоряючись якійсь своїй думці, — ти більше не віриш у мене, ти не довіряєш мені, то можеш не довіряти і Пті-Кло. Але через десять-п'ятнадцять день ти зміниш свою думку, — додав він з фатівським поглядом.

Люсьєн пішов нагору до своєї кімнати й написав Лусто такого листа:

„Друже мій! З нас двох тільки я один можу пам'ятати про тисячу франків, які я тобі позичив. Але я, на жаль, знаю надто добре становище, в якому ти перебуваєш, читаючи зараз цього мого листа, і зараз же додаю, що не прошу тебе вернути їх мені золотом чи сріблом. Ні, я прошу тебе віддати їх мені своїм впливом, як у Флоріні попросили б віддати втіхою. У нас з тобою один кравець. Отже, ти можеш замовити мені повний костюм, і то в найкоротший строк. Хоч я не зовсім у костюмі Адама, але не можу ніде показатись. На моє велике здивовання, мене тут чекали департаментські овації, і я — герой банкету, не гірш від якогось депутата крайньої лівої. Тепер ти

розумієш, я гадаю, мою конечну потребу мати чорний фрак? Обіцяй, що буде сплачено; коли хочеш, блисни рекламою, словом, вигдай якусь невидану сцену Дон-Жуана з Діманшем¹, щоб мене припорядити. На мені самі ганчірки, виходь з цього! Тепер серпень, погода прекрасна, ergo², подбай про те, щоб наприкінці цього тижня я одержав гарненький одяг: сюртук темнозеленобронзовий, три жилети — один кольору сірки, другий — шотландського фантазі, третій — чисто білий; далі, трое штанів: одні білі з англійської тканини, другі нанкові, треті з легкого чорного кашеміру; далі, чорний фрак і чорний атласний жилет для вечірнього туалету. Якщо ти знайшов собі якунебудь нову Флоріну, я здаюся на її смак у справі галстуків, їх має бути два.

„Це все — ніщо, я покладаюся на тебе і твою спритність, кравець мене мало турбує. Любий друже, ми не раз це оплакували — винахідливість злиднів, яка, певне, є найлютішою отрутою, що мучила будьколи парижанина, ця винахідливість, яка своєю активністю здивувала б самого сатану, ще не добрає способу мати в кредит капелюхи! Коли ми зробимо модними капелюхи ціною в тисячу франків, капелюхи будуть приступними. А доти нам треба буде завжди мати в кишені золото готівкою, щоб придбати капелюх. Ох, якої шкоди завдала нам Французька Комедія своїм: „Лафлер³, ти покладеш мені золото в кишеню!“ Я глибоко почувую, як важко тобі виконати мою дальшу просьбу — додай до покупки кравця пару чобіт, пару черевиків, капелюх, шість пар рукавичок. Я знаю, це значить просити неможливого. А хіба з нормального погляду літературне життя не є чимсь неможливим? Кажу тобі тільки одне: зроби це чудо, написавши велику статтю чи зробивши якусь невелику гидоту, — і ми з тобою квиті, я скидаю тобі борг. А це борг честі, друже мій, і має річну давність. Ти б почервонів, коли б умів червоніти.

„Мій любий Лусто! Жарти набік, я в дуже важких обставинах. Міркуй — Каракатиця стала дружиною Чаплі, а Чапля став ангулемським префектом. Це жахливе подружжя може багато зробити для мого зятя, якого я поставив у жахливе становище. Його переслідують судом, він ховається, на ньому важкий вексель... Ідеться про те, щоб я з'явився знову перед ясні очі дружини пана префекта і за всяку ціну знову підкорив її під свою владу. Чи не страшно подумати, що доля Давіда Сешара залежить від пари гарненьких черевиків, сірих ажурних панчіх (не забудь і про них) і нового капелюха!.. Я прикинувся хворим, заляжу в ліжку, як каже Дювіке⁴, щоб не відповідати тим часом на завзяття моїх компатріотів. Мої соот-

¹ Кредитор, якого Дон-Жуан дуже дотепно морочить („Дон-Жуан“ Мольєра).

² Отже.

³ Тип спритного лакея в комедій Реньєра (XVII ст.).

⁴ Французький письменник (початок XIX ст.).

чизники, друже, влаштували мені дуже гарну серенаду. Я починаю питати сам себе, із скількох дурнів мусить складатися слово „соотчизники“, бо щойно довідався, що провідцями ентузіазму в столиці Ангулемщини були кілька моїх шкільних товаришів!

„Якби ти міг помістити в „Паризькій хроніці“ кілька рядків про зроблений мені прийом, ти б підвищив мене на кілька каблуків. А крім того, я дав би зрозуміти Каракатиці, що в мене в паризькій пресі в якщо не друзі, то хоч якийсь вплив. Оскільки я не зрікаюсь своїх надій, я тобі за все це колись віддячу. Якщо тобі потрібна буде гарна ґрунтовна стаття для якогось збірника, я маю тут час на дозвіллі добре її продумати. Скажу тобі тільки одне, любий друже,— покладаюсь на тебе так, як ти можеш покластися на відданного тобі цілковито

Люсьєна де Р.

„Пришли мені все диліжансом до запитання“.

Цей лист, де Люсьєн під вражінням свого успіху знову прибрав тону зверхності, нагадав йому Париж. Приспана протягом шести днів абсолютним спокоем провінції, його думка полинула до любих йому злиднів, він відчув невиразний жаль і цілий день міркував про графиню дю Шатле; кінець-кінцем, він надав своїй новій появі в світі такої великої ваги, що коли пізнім вечором ішов до Умо в контору диліжансів за пакунками, яких чекав з Парижа, він почував всі муки непевності, як жінка, що поклала свої останні надії на туалет і боїться, що його не матиме.

„Ох, Лусто! Я прощаю тобі всі твої зради“,— подумав він, побачивши, що пакунки мають форму тих речей, які він просив прислати.

В картонці з капелюхом він знайшов такого листа:

„У вітальні Флоріни.

„Мій любий хлопчик!

„Кравець повівся чудово, але, як ти й передчував своїм глибоким ретроспективним поглядом, галстуки, капелюх і шовкові панчохи завдали великої турботи нашим серцям, бо в гаманцях наших не було чого потурбувати. Ми з Блонде говорили: можна було б забагатіти, якби відкрити магазин, де молоді люди могли б мати всі недорогі речі. Бо, кінець-кінцем, ми платимо дуже дорого за те, за що не платимо. Великий Наполеон, коли його спинив у поході на Індію брак пари чобіт, сказав: „Легкі справи ніколи не вдаються!“ Отже, все пішло

добре, за винятком твого взуття... Я бачив тебе у фракку без капелюха, в жилеті без черевиків! Думав уже послати тобі пару мокасинів, що ради сміху подарив Флоріні один американець. Флоріна запропонувала цілу купу грошей, аж сорок франків, щоб попитати на них для тебе щастя в грі. Натанові, Блонде й мені, тим, що ми грали не для себе, так повезло, що ми змогли навіть угостити вечерею танцівницю Торпіль¹, колишню любов де Лупо. Фраскаті давно нам був це винний. Флоріна взяла на себе зробити закупки: до всього вона додала ще три гарні сорочки. Натан дарує тобі трость. Блонде, що виграв триста франків, посилав тобі золотий ланцюжок. Танцівниця додала до нього золотого годинника розміром у сорокофранкову монету, якого їй подарував один дурень і який не ходить. Біксіу, що прийшов до нас у Роше де Канкаль, побажав покласти ще й пляшечку пахощів у пакунок, який надсилав тобі Париж. Наш перший комік сказав: „Якщо це може дати йому щастя, хай дасть!“ своїм низьким голосом з виразом міщанської поважності, яку він так чудово вмів зображати. Все це, мій любий хлопчику, доводить тобі, як люди люблять своїх друзів у біді. Флоріна, якій я по слабості все простив, просить тебе прислати статтю про останній твір Натана. Прощай, сину мій! Я можу тільки пожаліти, що ти вернувся у ті самі нетри, з яких вийшов тоді, коли став другом старому товаришеві твоєму

Етьєнові Л.“

— Бідні хлопці! Вони грали для мене! — зворушено подумав він.

З країн нездорових або тих, де найбільше вистраждано, доходять випари, подібні до райських пахощів. В спокійному житті спогад про страждання дає невимовну насолоду. Єва страшенно здивувалась, коли брат спустився вниз у своєму новому костюмі. Вона не пізнавала його.

— От тепер я можу піти погуляти в Больє! — скрикнув він. — Ніхто не скаже про мене: „Він вернувся у лахмітті“. Дивись, от, золотий годинник я подарую його тобі, бо він мій і подібний до мене, бо зіпсутий...

— Яка ти ще дитина! — сказала Єва. — На тебе не можна сердитись.

— Чи не думаєш ти, сестричко, що я виписав собі все це з дурненького бажання блиснути перед ангулемцями, які потрібні мені, як оце от, — сказав він, махнувши

¹ Прізвище куртизанки, героїні „Розкоші й владні куртизанок“ — роману, що в продовженням „Утрачених ілюзій“.

своєю тростю з різьбленою позолоченою голівкою. — Я хочу виправити завдане мною лихо, для того й озброївся...

Успіх Люсьєна, як франта, був його єдиним дійсним тріумфом, але тріумфом величезним. Задрість розв'язує язики так само, як захоплення їх сковує. Жінки закохувались у нього, чоловіки обмовляли його, і він міг сказати, як у пісеньці: „О, як я дякую тобі, мій фрак!“ Він заніс дві візитні картки в префектуру, зробив візит і Пті-Кло, але не застав його дома. Другого дня, в день банкету, всі паризькі газети містили в рубриці „Ангулем“ такі рядки:

„Ангулем“. Поворот молодого поета, що так блискуче виступив на літературному полі, автора „Стрільця Карла ІХ“, єдиного у Франції історичного романа, написаного без наслідування Вальтер Скотта, передмова до якого в цілому літературною подією, відзначено торжеством, яке робить честь як місту Ангулему, так і пану Люсьєнові де Рюбанпре. Місто поспішило влаштувати для нього патріотичний банкет. Новий префект, який щойно вступив до виконання своїх обов'язків, приєднався до прилюдного вшанування автора „Стокроток“, якого гаряче підтримала на перших його кроках пані графиня дю Шатле“.

У Франції годі спинити порив, коли він уже здійнявся. Полковник гарнізонного полку дав оркестр. Славетний в Ангулемі хазяїн готеля „Дзвін“, що посилає фаршовані трюфелями індикки аж до Китаю в чудовому фарфоровому посуді, був уповноважений приготувати обід і вдекорував великий зал сукнами, на яких чудово вимальовувались лаврові вінки й гірлянди квітів. О п'ятій годині сорок персон, всі в парадних фраках, зібрались на обід. Натовп у сто з чимось обивателів, приваблених на подвір'я головним чином музикою, являв собою „співгромадян“.

— Весь Ангулем тут, — сказав Пті-Кло, виглядаючи у вікно.

— Нічого не розумію, — казав Постель, що прийшов послухати музику. — Як? Префект, головний управитель податків, полковник, директор арсеналу, директор ліцею, директор металургійного заводу, голова суду, королівський прокурор, пан Міло, — прибули всі урядові особи!..

Коли сіли до столу, військовий оркестр почав грати варіації на мотив: „Хай живе король, хай живе Франція“, який ніколи не став популярним. Була п'ята година.

О восьмій годині десерт на шістдесяти п'яти блюдах, з цукерним Оліпом посередині й шоколадною постаттю Франції на ньому, дав сигнал до тостів.

— Панове,— сказав, підводячись, префект,— за короля, за законність! Хіба не мирові, що принесли нам Бурбони, завдячуємо ми новим поколінням поетів і мислителів, які тримають у руках Франції скіпетр письменства?

— Хай живе король! — закричали присутні, серед яких переважали прибічники міністерства.

Підвівся шановний директор ліцею.

— За молодого поета,— сказав він,— за героя сьогоднішнього дня, що зумів сполучити талант прозаїка з грацією і поезією Петрарки, жанр якої Буало вважав найтруднішим!

— Браво! Браво!

Підвівся полковник.

— Панове, за рояліста! Бо герой цього свята мав мужність боронити добрі принципи!

— Браво! — сказав префект і цим дав початок оплескам.

Підвівся Пті-Кло.

— Від усіх шкільних товаришів Люсьєна, за славу ангулемського ліцею, за високошановного, такого нам дорогого, нашого директора, якому мусимо віддати належну частку нашого успіху!

Старий директор, що не сподівався цього тосту, зворушено витирає очі.

Підвівся Люсьєн. Настала глибока тиша, і поет зблід. Ту хвилину старий директор, що сидів ліворуч нього, поклав йому на голову лавровий вінок. Знялись оплески. У Люсьєна і в очах, і в голосі забриніли сльози.

— Він п'яний,— звернувся до Пті-Кло майбутній королівський прокурор у Невері.

— Тільки не від вина,— відповів повірений.

— Дорогі мої співгромадяни, дорогі мої товариші,— промовив нарешті Люсьєн.— Я хотів би, щоб уся Франція була свідком цієї сцени. Так у нашій країні виховують людей і спрямовують їх до великих творів і великих діл. Але я бачу, що зробив мало, а честь за це маю велику, тому почуваю себе схвильованим і на май-

бутне покладаю надію виправдати сьогоднішнє привітання. Спогад про цю хвилину надасть мені сил у новій боротьбі. Дозвольте мені вшанувати ту, що була моєю першою музою і заступницею, і випити також за моє рідне місто. Отже, за прекрасну графиню дю Шатле і за благородне місто Ангулем!

— Він непогано виплутався, — сказав королівський прокурор, похвально хитнувши головою. — Бо ми готувались до своїх тостів, а він свого імпровізував.

О десятій годині гості гуртками розійшлись. Давід Сешар, почувши цю незвичайну музику, спитав у Базіни:

— Що це робиться в Умо?

— Влаштовують свято, — відповіла вона, — на честь вашого шурина Люсьєна.

— Він, я певен, жалкує, що мене там не бачить, — сказав він.

Опівночі Пті-Кло провів Люсьєна до площі Мюр'є.

Тут Люсьєн сказав повіреному:

— Друже мій, між нами дружба на життя й на смерть.

— Завтра, — сказав повірений, — у пані де Сенонш відбудеться підписання мого шлюбного контракту з її вихованкою Франсуазою де ля Гей. Зроби мені ласку, приходь. Пані де Сенонш просила привести тебе, там ти побачиш і дружину префекта; її дуже потішить твій тост, про який їй, звичайно, перекажуть.

— У мене було своє на думці, — сказав Люсьєн.

— О, ти врятуєш Давіда!

— Я певен цього, — відповів поет.

Ту мить, ніби чарами, з'явився Давід. І ось чому. Він перебував у дуже важкому стані. З одного боку, дружина рішуче забороняла йому приймати Люсьєна і відкривати йому місце своєї схованки; тим часом Люсьєн писав йому найпалкіші листи й казав, що через кілька днів виправить усе лихо. Отже, панна Клерже, пояснюючи йому причину свята, з якого чулась музика, дала йому два такі листи:

„Мій друже, роби так, ніби Люсьєна тут немає; не тривожся нічим, і пам'ятай добре: вся наша безпека полягає лише в цілковитій неможливості для наших ворогів довідатись, де ти перебуваєш. Велике моє горе в тому, що я більше довіряю Кольбові, Маріон і Базіні, ніж моему братові. Леле, мій бідний

Люсьєн уже зовсім не той чистий і ніжний поет, якого ми з тобою знали. Саме тому, що він хоче втрутитись у твої справи і сплатити наші борги (з гордощів тільки, мій Давіде!), я його боюсь. Він одержав з Парижа чудовий костюм і п'ять золотих у гаманці. Він їх віддав мені, і ми живемо на ці гроші. Нарешті, ми маємо одним ворогом менше: твій батько вибрався від нас, і цим ми зобов'язані Пті-Кло, він викрив усі наміри старого й зразу їх розбив, заявивши йому, що віднині ти без нього нічого не робитимеш; що він, Пті-Кло, не дозволить тобі нічим поступитися з твого винаходу без попередньої сплати тобі тридцяти тисяч франків, при чому п'ятнадцять тисяч відразу, щоб ти міг визволитись, і ще п'ятнадцять тисяч, які ти лістаєш незалежно від успіху чи неуспіху справи. Пті-Кло для мене зовсім незрозумілий. Цілую тебе, як може цілувати дружина свого нещасного чоловіка. Наш маленький Люсьєн здоровий. Яка радість — ця маленька квіточка, що рожевіє і зростає серед наших домашніх бур! Мама, як завжди, молиться богу і так само ніжно цілує тебе. Твоя Єва*.

Пті-Кло і брати Куенте, налякані хитрощами старого Сешара, звільнились від нього, як бачить читач, тим легше, що його тягнуло до участі в збиранні марсакського винограду. Люсьєнів лист, доданий до Євиного, був такий:

„Мій любий Давіде! Все йде гаразд. Я озброєний з голови до віг. Сьогодні виступаю в похід і через два дні пройду чимало шляху. З якою радістю я обніму тебе, коли ти будеш вільний і розплатишся з моїми боргами! Але я на все життя до глибини серця ображений недовір'ям моєї сестри й матері. Хіба я вже не знаю, що ти ховаєшся у Базіні? Щоразу, як Базіна приходить до нас, я маю відомісті про тебе і твої відповіді на мої листи. Та й так ясно було, що сестра не могла ні на кого покластись, крім своєї подруги по майстерні. Сьогодні я буду дуже близько від тебе й гірко тужитиму, що не можу зробити так, щоб і ти був присутній на святі, влаштованому мені товаришами. Самолюбству ангулемців я завдячую маленьким торжеством; через кілька днів його забудуть, але твоя радість на ньому була б єдина з усіх щирою. Отже, ще кілька днів, і ти простиш усе тому, хто над усю славу в світі бажає бути твоїм братом Люсьєном“.

Серце Давіда розривалось від цих двох сил, хоч і дуже нерівних: бо свою дружину він обожнював, а його дружба до Люсьєна пощербилась трохи разом з пошаною. Але насамоті сила почуттів дуже змінюється. Коли людина сидить самотня, засмучена турботами, як це було з Давідом, вона легко піддається думкам, проти яких у звичайних життєвих обставинах знайшла б точку опори. Отже, читаючи листа Люсьєна під фанфари цього не-

сподіваного тріумфу, він глибоко зворушився тим, що в листі був висловлений жаль, якого він сподівався. Ніжні душі не можуть устояти проти невеликих проявів почуття, яке вони вважають у інших таким самим могутнім, як і в самих собі. Чи не є це краплею води, яка падає з повного келиха?.. Отже, десь коло півночі Базіна ніякими благаннями не змогла втримати Давіда, що вирішив провідати Люсьєна.

— Ніхто,— казав він,— не гуляє вночі по ангулемських вулицях, ніхто мене не побачить, вночі мене не арештують. Якби мене зустріли, я міг би скористуватись методом Кольба, щоб вернутись у свою схованку. Та й надто багато вже минуло часу, як я цілував дружину й дитину.

На всі ці доводи Базіна не могла не погодитись і дала Давідові вийти; він крикнув: „Люсьєне!“ в ту хвилину, як Люсьєн і Пті-Кло прощались. І два брати кинулись, плачучи, одне одному в обійми. Небагато таких моментів буває в житті. Люсьєн почував буянню тієї благодатної приязні, на яку ніколи не зважають, а потім дорікають собі, зрадивши її. Давід почував потребу простити. Великодушний благородний винахідник передусім хотів розвіяти хмари, що затьмарили взаємини між братом і сестрою. Перед цим голосом почуття всі небезпеки, породжені браком грошей, зникли безслідно.

Пті-Кло сказав своєму клієнтові:

— Ідіть же додому, використайте свою необачність, поцілуйте дружину й сина, аби тільки вас не побачили!..

— Яке нещастя!— подумав Пті-Кло, залишившись сам на площі Мюр'є, і додав голосно:— Ах! Якби тут був Серізе!..

Ту мить, як повірений розмовляв сам собі, ідучи попід парканом, яким обведені місця, де нині гордо здіймається Палац Юстиції, він почув ззаду себе стукіт по дошці, немов хтось стукав пальцем у двері.

— Я тут,— сказав Серізе, чий голос проходив у щілину між двох кепсько припасованих дощок.— Я бачив, як Давід вийшов з Умо. Я вже догадувався, де він ховається, а тепер пересвідчився, і знаю, як його схопити. Але, щоб поставити йому пастку, мені необхідно дізнатись щонебудь про наміри Люсьєна, а ви їх відря-

дили додому! Тепер, принаймні, лишіться тут під яким хочете приводом. Коли Давід і Люсьєн вийдуть, підведіть їх близько до мене; вони думатимуть, що самі, і я почую, що вони скажуть на прощання.

— Ти сам діавол!— сказав тихенько Пті-Кло.

— Чорт візьми!— скрикнув Серізе.— Чого тільки не зробиш, аби мати те, що ви мені обіцяли!

Пті-Кло відійшов від дощок і почав ходити по площі Мюр'є, поглядаючи на вікна кімнати, де зібралась родина, і думаючи про своє майбутнє, немов щоб набратись мужності. Спритність Серізе дозволяла йому завдати останній удар.

Пті-Кло був з тих глибоко підступних і зрадницьких дволичних людей, яких не можна ні принадити дарунком, ні звабити дружбою, бо вони добре вивчили непостійність людського серця і стратегію корисливості. Огже, спочатку він мало покладався на Куанте. В разі справа його шлюбу провалилася б навіть не з вини великого Куанте, він усе таки добрав би способу йому пошкодити. Але після свого успіху в готелі де Баржетон Пті-Кло грав свою гру відкрито. Його каверзи стали тепер не потрібними й небезпечними для бажаного йому політичного становища. Ось на яких підвалинах хотів він побудувати своє майбутнє значення. Ганнерак і ще кілька великих купців почали утворювати в Умо ліберальний комітет, який мав комерційні зв'язки з лідерами опозиції. Міністерство Віллеля, на яке згодився умираючий Людовік XVIII, було сигналом до зміни тактики опозиції, яка після смерті Наполеона відмовилась від небезпечних конспірацій. Ліберальна партія організувала в далеких провінціях свою систему легального опору: вона стремилась опанувати виборчу справу, щоб досягти свого, повернувши до себе широкі маси. Завзятий ліберал і умівський уродженець, Пті-Кло був призвідцем, душею і таємним радником опозиції долішнього міста, пригнобленого аристократією горішнього. Він перший звернув увагу на те, що небезпечно лишати в руках самих тільки Куанте всю пресу Шарантського департаменту, де опозиція мусіла мати свій орган, щоб не відставати від інших міст.

— Хай кожен з нас дасть п'ятсот франків Ганнеракові, і в нього збереться понад двадцять тисяч франків для купівлі друкарні Сешара, тоді ми запануємо в ній, бо з допомогою нашої позики триматимемо власника в своїх руках, — казав Пті - Кло.

Повірений провів цю пропозицію, маючи на увазі посилити своє двоїсте становище між Куанте і Сешаром, і його очі, природно, спинились на Серізе, з якого можна було зробити віддану партії людину.

— Якщо ти зумієш знайти свого колишнього хазяїна й віддати його в мої руки, — сказав він колишньому факторові Сешара, — тобі позичать двадцять тисяч франків на купівлю його друкарні, і ти, можливо, станеш на чолі газети. Отже, вперед!

Пті - Кло був багато певнішим моторності такої людини, як Серізе, ніж усіх Дублонів укупі, тому й пообіцяв Куанте ув'язнити Сешара. Але відколи Пті - Кло став плекати надію на судову посаду, він почав завбачати, що йому доведеться відкинутись від лібералів, але тим часом він так звабив усіх умівців, що потрібні на купівлю друкарні кошти були вже внесені. Тоді він вирішив пустити справи текти їх природним річищем.

„Чи ба! — подумав він. — Серізе щось накоїть у пресі, і я тоді використаю його, щоб показати свої таланти ...“

Він підійшов до друкарні й сказав Кольбові, що стояв на варті:

— Піди попередь Давіда, щоб не барився і вертався. Будьте обережні. Вже перша година, я йду...

Коли Кольб покинув варту, на його місце стала Маріон. Люсьєн з Давідом вийшли, Кольб ішов поперед них кроків за сто, Маріон за стільки ж кроків позаду. Коли брати проходили попід парканом, Люсьєн гаряче казав Давідові:

— Друже мій, план надзвичайно простий; але як говорити про нього при Єві, яка ніколи не зрозуміє способів його здійснення? Я певен, що Луїза в глибині серця має почуття, яке я зумію розбуркати, — я хочу цього єдино для того, щоб помститись над тим дурнем-префектом. Якщо ми покохаємось, хоч на один лише тиждень, я примушу її попросити тобі в міністерстві

двадцять тисяч франків, як допомогу. Завтра я побачу цю жінку в маленькому будуварі, де почалось наше кохання і де, каже Пті-Кло, все лишилось без ніяких змін; я гратиму в ньому комедію. Отже, позавтра вранці я передам тобі через Базіну записочку, чи був я освистаний... Хто зна, може ти й звільнишся... Ти тепер розумієш, навіщо мені паризький костюм? Не в лахмітті ж грати роль першого коханця.

О шостій годині вранці Серізе прийшов до Пті-Кло.

— Завтра о полудні Дублон може готуватись, він візьме Давіда, я за це ручусь,—сказав парижанин.—Я дію через одну з майстриць панни Клерже, розумієте?..

Вислухавши план Серізе, Пті-Кло побіг до Куанте.

— Зробіть так, щоб сьогодні ввечері пан дю Отуа вирішив передати Франсуазі у власність своє добро, і через два дні ви підпишете контракт про спілку з Сешаром. Я повінчаюсь тільки через тиждень після контракту; отже, ми будемо в межах нашої з вами умови: послуга за послугу. Але цього вечора якнайважливіше стежмо за тим, що відбувається в пані де Сенонш між Люсьєном і графинею дю Шатле, бо в цьому все... Якщо Люсьєн сподівається досягти свого через дружину префекта, Давід у моїх руках.

— Ви будете, мабуть, міністром,—сказав Куанте.

— А чому ні? Адже може бути ним Пейронне,—сказав Пті-Кло, який ще не зовсім скинув з себе шкуру ліберала.

Завдяки сумнівному становищу панни де ля Гей, на підписанні шлюбного контракту було багато ангулемського дворянства. Бідність майбутнього подружжя посилювала ту цікавість, яку так любить виявляти світ, бо з добродійністю те саме, що з тріумфами — милосердя люблять тоді, коли воно задовольняє самолюбство. Тож маркіза де Пімантель, графиня дю Шатле, пан де Сенонш та ще двоє-троє близьких знайомих зробили Франсуазі подарунки, про які в місті було багато розмов. Ці гарненькі дрібнички разом з білизнаю, яку Зефіріна готувала цілий рік, і з подарунками хрещеного батька й жениха, потішили Франсуазу й засмутили кількох матерей, що привели сюди своїх дочок.

Пті-Кло й Куанте вже помітили, що ангулемське дворянство лише з необхідності терпить їх на своєму Олімпі,— один був управителем майна Франсуази, її підставним опікуном, другий був доконечним для підписання контракту, як повішеник для страти. Але вже другого дня по шлюбі, якщо пані Пті-Кло й зберігала право прийти до своєї хрещеної, то навряд чи прийняли б там її чоловіка. І він поклявся, що зуміє приборкати це гордовите панство. Соромлячись своїх безвісних батьків, повірений сказав своїй матері лишитись у Манлі, куди вона поїхала, попросив її назватись хворою і надіслати йому свою згоду листовно. Досить принижений тим, що не має ні батьків, ні заступників, ні свідка з своєї сторони, Пті-Кло був вельми щасливий змогою представити, як свого друга, знамениту особу, яку до того ж бажала побачити графиня. Тому він заїхав по Люсьєна екіпажем. На цю пам'ятну вечірку поет одягнувся так, щоб перевершити всіх чоловіків. Пані де Сенонш оповістила, що герой дня буде в неї, а побачення двох коханців, які посварились, було такою сценою, до якої провінціали аж надто ласі. Люсьєна проголосили „левом“: говорили, що він такий красивий, такий чарівний і так змінився, що всі ангулемські дворяни палали бажанням його побачити. За модою тієї доби, якій ми зобов'язані переходом від давніх коротких штанів до теперішніх гідких і довгих, Люсьєн надів чорні штани, що щільно облягали ноги. Чоловіки ще показували тоді свої форми на лихо худим і зле збудованим людям. У Люсьєна ж форми були аполонівські. Його сірі ажурні шовкові панчохи, невеличкі черевики, чорний жилет, галстук — усе було ретельно добране, все, мовляв, прилипло до нього. Біляве, пишне, завите волосся відтіняло його чоло, круг якого з вишуканою грацією здіймались кучері; очі гордо блищали. Маленькі жіночі руки, дуже гарні під рукавичками, без рукавичок не повинні були з'являться. Свій загальний вигляд він скопіював із знаменитого паризького денді де Марсе; однією рукою він тримав свою трость і капелюх, а другою послугувався врядигоди для рухів, якими супроводив свої фрази.

Люсьєн хотів пробратись у вітальню непомітно, на

зразок тих славетних людей, які з хибної скромності ладні зігнутись і під аркою Сен-Дені. Але Пті-Кло мав тільки одного друга і використав це. Він майже урочисто підвів Люсьєна перед вечіркою до пані де Сенонш. Ідучи вітальнею, поет чув за собою шепіт, який колись запаморочив би йому голову, а тепер лишив його цілком байдужим; він був певен, що сам-один вартий усього ангулемського Олімпа.

— Пані,— сказав він пані де Сенонш,— я вже привітав мого друга Пті-Кло, зробленого з того дерева, з якого роблять міністрів юстиції, привітав його з тим, що він належить вам, дарма, що зв'язок між хрещеницею і хрещеною невеликий (це сказано було з епіграматичним виразом, чудово зрозумілим усім жінкам, що слухали й знаку не давали). Щождо мене, я благословляю обставини, які дозволяють мені висловити вам мою глибоку пошану.

Це було сказано просто і з виглядом вельможі, що прийшов у гості до незначних людей. Плутану відповідь Зефіріни Люсьєн слухав, оглядаючи навколо вітальню, щоб розрахувати свої ефекти. При цьому граціозно вклонився, відтіняючи свою посмішку, Франсісові дю Отуа й префектові, які привітались до нього, потім підійшов, нарешті, до пані дю Шатле, немов щойно її побачив. Ця зустріч остільки була головною подією вечірки, що всі забули про шлюбний контракт, який му-сіли підписати видатні особи, що їх водили до спальні то нотар, то Франсуаза. Люсьєн зробив кілька кроків до Луізи де Негреплісс і сказав їй досить голосно з паризькою грацією, яку вона все згадувала з моменту свого приїзду:

— Чи не вам, пані, зобов'язаний я запрошенням, яке дає мені щастя обідати позавтра в префектурі?

— Ви зобов'язані цим, пане, лише своїй славі,— сухо відповіла Луїза, трохи шокована обміркованою фразою Люсьєна, якою він хотів вразити гордість своєї колишньої заступниці.

— О, графиня,— сказав Люсьєн лукаво й фатувато,— мені здається неможливим провести до вас людину, яка у вас в неласці.

І, не чекаючи відповіді, круто повернувся, побачивши єпископа, і дуже шляхетно йому вклонився.

— Ваша еміненція були майже пророком,— сказав він чарівним голосом,— і я прагнутиму, щоб ви ним були цілковито. Я вважаю себе щасливим, що прийшов сюди сьогодні, бо маю змогу скласти вам свою найглибшу пошану.

Люсьєн почав з єпископом розмову, що тривала десять хвилин. Всі жінки дивились на Люсьєна, мов на якийсь феномен. Його несподіване зухвальство позбавило пані дю Шатле і голосу і відповіді. Вона бачила, що Люсьєном любуються всі жінки, чула, що з групи в групу переказують її розмову з Люсьєном, який нібито принизив її своїм зневажливим поведженням. Серце її згнітилось від ображеного самолюбства.

„Якщо він не прийде на обід у префектуру після цієї фрази, це ж буде скандал!— подумала вона.— Звідки в нього це високодумство? Чи не закохалась у нього панна де Туш... Він такий красивий!.. Казали ж, що вона побігла до нього в Парижі тієї ночі, як померла актриса!.. Може, він вернувся сюди, щоб порятувати зятя, а на задку нашої карети опинився у Манлі через якесь дорожнє нещастя? Того ранку він якось чудно глянув на мене й дю Шатле!“

Міріади думок охопили Луїзу і, собі на лихо, вона віддавалась ним, дивлячись на Люсьєна, що розмовляв з єпископом так, ніби він був королем салону: він не вклонився нікому і чекав, щоб до нього підходили; його погляд раз-у-раз прибирав іншого виразу, тримався він так незмушено, як і його взірець де Марсе. Він навіть не відійшов від прелата, щоб привітатися з паном де Сенонш, що через якийсь час з'явився у вітальні.

Через десять хвилин Луїза вже не втерпіла. Вона підвелась, підійшла до єпископа й сказала йому:

— Що таке вам розповідають, монсиньор, що ви так часто всміхаєтесь?

Люсьєн трохи відступився, щоб скромно залишити пані дю Шатле з прелатом.

— Ох, графиня, цей молодий чоловік надзвичайно дотепний. Він пояснив мені, в якій мірі він зобов'язаний вам усіма своїми успіхами.

— Я, пані, не невдячний,— сказав Люсьєн, кидаючи на неї докірливий погляд, який зачарував графіню.

— Порозуміймось!— сказала вона, подаючи віялом знак Люсьєнові, щоб він наблизився,— ходімо з монсиньйором сюди от... Його емініенція буде нам за суддю.

І показала на будуар, ведучи за собою єпіскопа.

— Чудні ж обов'язки вона накидає монсиньйорові!— сказала одна пані з табору де Шандурів, досить голосно для того, щоб її почули.

— Нам за суддю?— перепитав Люсьєн, поглядаючи то на дружину префекта, то на єпіскопа.— Виходить, є хтось винуватий?

Луїза де Негреплісс сіла на канапці в своєму колишньому будуарі. Посадивши Люсьєна по один бік себе, а єпіскопа по другий, вона почала говорити. Люсьєн зробив своїй колишній подрузі велику радість, честь і несподіванку — не слухав її. Вигляд і рухи у нього були такі, як у Пасті в „Танкреді“, коли вона має вимовити: „О, patria!“¹ Своєю фізіономією він проспівав славетну кавантину del Rizzo². Нарешті, учень Коралі зумів викликати на своїх очах сльози.

— Ох, Луїзо! Як я люблю тебе,— шепнув він їй на вухо, не зважаючи ні на розмову, ні на єпіскопа, коли побачив, що графіня помітила його сльози.

— Витріть сльози, інакше ви вдруге погубите мене тут,— сказала вона, нахилившись до нього і вразивши цим єпіскопа.

— Досить і першого разу,— палко відповів Люсьєн.— Боже мій! До мене на мить вернулись мої спогади, мрії, мої двадцять років, а ви їх...

Єпіскоп раптом вийшов у вітальню, розуміючи, що своєю присутністю між двома колишніми коханцями він може скомпромітувати свою достойність. Всі залишили дружину префекта з Люсьєном насамоті в будуарі. Але

¹ Початок з названої опери Россіні: „Отчизно, солодка й невдячна отчизно!“

² Арія Танкреда, в якій висловлюється надія на побачення з коханою. Назва „aria del Rizzo“ (тобто „рисова арія“) в наслідком оповідання про те, що Россіні нібито написав її за п'ять хвилин на столі в корчмі, чекаючи порцію рису.

через чверть години Сікст, якому не до вподоби стали смішки, розмови й походження до порогу будуару, занепокоєно ввійшов туди і застав Люсьєна з Луізою дуже збудженими.

— Пані,—пошепки сказав Сікст дружині,—ви краще за мене знаєте Ангулем, то чи не годилося б вам подумати про дружину префекта й уряд?

— Любий мій,—сказала Луїза, окинувши поглядом свого чоловіка від голови до ніг так гордо, що він затремтів,—я говорю з паном де Рюбанпре про дуже важливі для вас речі. Мова про одного винахідника, якого треба врятувати: він трохи не став жертвою найогидніших підступів, і ви нам у цьому допоможете. Щождо того, що думатимуть про мене ті дами, то ви побачите зараз, як я поведусь, щоб знешкодити отруту їхніх язиків.

Вона вийшла з будуару, спираючись на руку Люсьєна, і повела його підписати контракт, афішуючи себе з відвагою знатної дами.

— Підпишімо разом,—сказала вона, передаючи Люсьєнові перо.

Люсьєн попросив показати місце, де вона підписалась, щоб їхні підписи були поруч.

— Пане де Сенонш, чи пізнали ви пана де Рюбанпре?—спитала графиня, примушуючи зухвалого мисливця вклонитись Люсьєнові.

Вона повела Люсьєна назад до вітальні, посадила його між собою і Зефіріною на фатальній канапі серед кімнати і, як королева на троні, почала, спочатку тихо, дотепну й жваву розмову, до якої прилучились дехто з її давніх друзів і кілька жінок, що впадали коло неї. Незабаром вона навела Люсьєна, що став героєм усього цього кола, на спогади про паризьке життя. Він з дивовижним піднесенням зімпровізував сатиру на це життя, пересипаючи свою мову анекдотами про знаменитостей, справжніми ласощами розмови, до яких такі жадібні провінціали. Розум його сподобався так само, як сподобалась його зовнішність. Графиня так захоплено пишалася Люсьєном, так зачаровано слухала музику його слів, так вчасно подавала йому репліки й викликала йому

похвалу такими компромітуючими поглядами, що кілька жінок почали вбачати в збігові вороття Луізи й Люсьєна глибоке кохання, яке стало жертвою якогось подвійного непорозуміння. Нещасливий шлюб з дю Шатле, проти якого починалась тепер реакція, стався, певне, не з доброї волі.

— Так зробіть мені ласку,— тихо сказала Луїза о першій годині ночі Люсьєнові перед тим, як підвестися,— післязавтра будьте точні.

Дружина префекта на цьому залишила Люсьєна, кивнувши йому головою надзвичайно приязно, і пішла сказати кілька слів графові Сіксту, що шукав свого капелюха.

— Якщо те, що пані дю Шатле мені щойно сказала, є правдою, мій любий Люсьєне, покладіться на мене,— сказав префект, поспішаючи за дружиною, що вийшла без нього, як у Парижі.— Від сьогоднішнього вечора ваш зять може вважати, що його справа виграна.

— Пан граф мені це винен,— відповів, усміхаючись, Люсьєн.

— Ну, прогоріли ми,— сказав Куанте на вухо Пті-Кло, що був свідком цього прощання.

Пті-Кло, приголомшений успіхом Люсьєна, спантеличений блиском його розуму, грою його грації, дивився на Франсуазу де ля Гей, чиє обличчя, повне захоплення Люсьєном, здавалось, казало женихові: „Будьте таким, як ваш друг!“

Радісний промінь промайнув по обличчю Пті-Кло.

— Обід у префекта післязавтра, ми маємо ще цілий день, я ручусь за все.

„От тобі, мій друже“,— казав Люсьєн до Пті-Кло о другій годині ранку, вертаючись з ним пішки додому,— я прийшов, побачив і переміг! Через кілька годин Сешар буде щасливий.

„Оце мені тільки й треба було знати“,— подумав Пті-Кло.— Я гадав, що ти тільки поет, а ти ще й Лозен¹, тобто двічі поет,— відповів він, потискуючи йому (це вже востаннє) руку.

¹ Відомий переможник жінок кінця XVIII ст.

— Єво, люба!— сказав Люсьєн, розбудивши сестру.— Добра новина! Через місяць у Давіда не буде боргів.

— Яким чином?

— У пані дю Шатле під сукнею залишилась моя колишня Луїза, вона любить мене більш, ніж будьколи, і зробить так, що її чоловік пошле рапорт у міністерство внутрішніх справ про наш винахід! Отже, нам лишилося страждати тільки один місяць, рівно стільки часу, щоб мені помститись над паном префектом і зробити його найщасливішим з усіх чоловіків (Єві здалось, слухаючи брата, що вона ще снить). Коли я побачив маленьку сіру вітальню, де два роки тому я тремтів, як дитина, коли глянув на меблі, картини й обличчя, в мене ніби полуда спала з очей! Як зміняє Париж думки!

— Чи щастя це?— сказала Єва, нарешті зрозумівши брата.

— Ну, спи, до завтра! Поговоримо за сніданком,— сказав Люсьєн.

План Серізе був надзвичайно простий. Хоч цей план належав до ризикованих хитрощів, яких уживають судові пристави в провінції, арештовуючи боржників, але він мусів удатись, бо був побудований як на знанні характеру Давіда й Люсьєна, так і на їхніх надіях. Серед робітниць, чиїм Дон-Жуаном був цей фактор друкарні Куанте, нині їхній агент для особливих доручень, він відзначив одну прасувачку з майстерні панни Клерже, дівчину, яка майже не поступалась красою пані Сешар, на ім'я Анрієтту Сіньйоль, дочку дрібних виноградарів, що жили в своїй садибі за дві милі від Ангулема на Сентському шляху. Сіньйолі, як і здебільшого селяни, вважали себе не такими заможними, щоб держати свою єдину дитину дома, і вирішили найняти її за покоївку. У провінції до обов'язків покоївки належить прати й прасувати тонку білизну. Репутація пані Прієр, наступницею якої стала Базіна, стояла так високо, що Сіньйолі помістили до неї дочку в науку й платили їй за помешкання та харчі. Пані Прієр належала до тієї породи старосвітських хазяйок, що в провінції уважають себе заступницями батьків. Вона жила з своїми ученицями однією сім'єю, водила їх до церкви й сумлінно стежила за їхньою поведінкою.

Анрієтта Сіньйоль, вродлива, чорнява, добре збудована, з сміливим поглядом, з пишним, довгим волоссям, була біла, як бувають південні дівчата, біла, як квітка магнолії. Тому Анрієтта була однією з перших гризеток, яку наглянув собі Серізе. Тим, що вона належала до „чесних хліборобів“, то поступилась йому лише тоді, коли її перемогли ревність, поганий приклад і припадні слова: „я одружуся з тобою“, які сказав їй Серізе, зробившись другим фактором у Куанте. Довідавшись, що Сіньйолі мають на десять чи дванадцять тисяч франків виноградників і досить пристойний будиночок, парижанин поспішив позбавити Анрієтту змоги стати дружиною когось іншого. В такому становищі перебували любощі красуні Анрієтти й Серізе, коли Пті-Кло запропонував йому стати власником друкарні Сешара, спокушаючи його товариством на паях, яке мусіло насправді держати його на прив'язі. Таке майбутнє засліпило фактора, запаморочило голову; йому здалось, що панна Сіньйоль заважає його честолюбним планам, і він занедбав бідну дівчину. Анрієтта в розпачі прив'язувалась до Серізе тим більше, чим більше їй здавалось, що він хоче її покинути. Та коли Серізе відкрив, що Давід ховається в Базіни Клерже, він змінив своє ставлення до Анрієтти, але поводився з нею так само холодно, як і раніше. Він вирішив використати для свого збагачення те божевілля, яке охоплює дівчину, коли вона мусить, аби тільки врятуватись від безчестя, одружитися з своїм спокусником. Ранком того дня, коли ввечері Люсьєн намірявся знову завоювати свою Луїзу, Серізе розповів Анрієтті таємницю Базіни й сказав, що їхній добробут і шлюб залежить від того, чи буде розкрито місце, де ховається Давід. Після цього Анрієтті вже не важко було дізнатись, що друкар міг бути лише в кабінеті панни Клерже. Їй і на думку не спадало, що вона робить щось лихе цим вивідуванням, але Серізе уже втяг її у свою зраду цим співучасництвом.

Люсьєн ще спав, коли Серізе, прийшовши довідатись про наслідки вечірки, слухав у кабінеті Пті-Кло оповідання про великі події, що мали збурити Ангулем.

— Чи писав вам Люсьєн хоч маленьку записку після

свого повороту?—спитав він у Пті-Кло, хитнувши головою на знак задоволення, коли Пті-Кло скінчив.

— Ось єдине, що я дістав від нього,— сказав повірений і подав йому листа, де Люсьєн написав кілька рядків на поштовому папері своєї сестри.

— Гаразд,— сказав Серізе,— хай Дублон через десять хвилин перед заходом сонця сяде коло воріт Пале, сховає жандармів і своїх людей— звір від вас не втече.

— Чи ти певен своєї справи?— спитав Пті-Кло, уважно дивлячись на Серізе.

— Я покладаюсь на випадок,— сказав колишній паризький шибеник,— алеж випадок гордий, він не любить чесних людей.

— Треба, щоб удалось,— сухо сказав повірений.

— Удасться,— сказав Серізе.— Ви штовхнули мене в болото, то мусите дати мені й кілька банкових білетів, щоб було чим утертися... Але, пане,— сказав парижанин, помітивши на обличчі повіреного вираз, який йому не сподобався,— якщо ви мене ошукаєте й не купите мені через тиждень друкарні... то залиште молоду вдову!— сказав він пошепки, і в очах його блиснула смерть.

— Якщо ми схопимо Давіда о шостій годині, о дев'ятій будь у пана Ганнерака, і ми владнаємо твою справу,— рішуче відповів повірений.

— Гаразд. Все буде зроблено, хазяїне!— сказав Серізе.

Серізе вже знався на мистецтві змивати папір, яке становить тепер велику небезпеку для казни. Він змив чотири рядки, написаних Люсьєном, і натомість, підробивши почерк з досконалістю, дуже сумною для громадського майбутнього фактора, написав таке:

„Мій любий Давіде, ти можеш без страху йти до префекта, я влаштував твою справу. А втім, ти й зараз можеш вийти, я йду тобі назустріч, щоб розказати, як треба поводитися з префектом.

Твій брат Люсьєн“.

Ополудні Люсьєн написав Давідові листа, де сповіщав його про свій успіх на вечірці і запевняв, що префект зробить йому протекцію і сьогодні ж пошле міністрові доповідь про винахід, від якого він у великому захопленні.

Ту хвилину, як Маріон, нібито принісши прати тонкі сорочки Люсьєна, віддала цього листа панні Клерже, Серізе, знаючи від Пті-Кло, що такий лист має бути, викликав панну Сіньюоль з дому й повів її гуляти на берег Шаранти. Там відбулось, мабуть, змагання, в якому чесна Анрієтта довго опиралась, бо їхня прогулянка тривала дві години. Ішлося не тільки про інтереси дитини, але й про все майбутнє життя, про щастя, про достатки. А те, чого просив Серізе, було дрібничкою, бо він з обережності не сказав їй, які наслідки будуть з тієї дрібнички. Тільки ж Анрієтту лякала така величезна плата за дрібнички. Одначе, Серізе таки здобув, кінець-кінцем, від своєї коханки обіцянку скоритись його стратегії. О п'ятій годині Анрієтта мусіла вийти, вернутись назад і сказати панні Клерже, що пані Сешар просить її негайно прийти. Потім, через чверть години після того, як Базіна піде, вона мала піднятись нагору, постукати в двері кабінета й віддати Давідові підробленого листа від Люсьєна. У всьому дальшому Серізе покладався на випадок.

Більше, як за цілий рік, Єва вперше відчула, що попустились залізні лещата, в яких її тримали злидні. Нарешті в неї з'явилась надія. Їй теж захотілось попитатися своїм братом, погуляти під руку з тим, кого шанував рідний край, ким любувались жінки, кого любила горда графиня дю Шатле. Вона гарно вдяглась і запропонувала братові пройтись по Больє під руку. О цій годині у вересні весь Ангулем виходить на свіже повітря.

— О! Це прекрасна пані Сешар,— почулось кілька голосів, коли з'явилась Єва.

— Такого я від неї ніколи не сподівалась,— сказала одна жінка.

— Чоловік ховається, а жінка пишається,— сказала пані Постель досить голосно, щоб бідна жінка почула.

— Ходімо додому, не треба було мені йти!— сказала Єва братові.

Через кілька хвилин перед заходом сонця на схилі, що веде до Умо, почувся шум, як це буває, коли збереться натовп. Люсьєн з сестрою зацікавились і пішли в той бік; вони чули, як люди, йдучи з Умо, говорили між собою так, ніби там стався якийсь злочин.

— То, мабуть, злодія піймали... він блідий, як смерть, — сказав один прохожий братові й сестрі, побачивши, що вони поспішають до ростущого натовпу.

Ні в Люсьєна, ні в його сестри не було ніякого поганого передчуття. Вони побачили десятків зо три дітей, старих жінок, робітників, що вертались з роботи; за ними йшли жандарми, виблискуючи брузументами кашкетів серед центральної групи. Ця група, за якою біг натовп душ на сто, сунула, як грозова хмара.

— О! — скрикнула Єва. — Це ж мій чоловік!

— Давід! — крикнув Люсьєн.

— Це його дружина! — сказав хтось, і юрба розступилась, пропускаючи Єву.

— Чого ж ти вийшов? — спитав Люсьєн.

— Через твого листа, — відповів Давід.

— Я так і знала, — сказала Єва і впала непритомна.

Люсьєн підняв свою сестру; двоє допомогли йому віднести її додому, де Маріон поклала її в ліжку. Кольб кинувся по лікаря. Коли прийшов лікар, Єва ще не опритомніла. Люсьєн мусів тоді признатись матері, що арештували Давіда через нього, бо не міг собі пояснити непорозуміння, до якого спричинився підроблений лист. Приголомшений поглядом матері, в який вона вклала своє прокляття, Люсьєн пішов до себе нагору й замкнувся.

Читаючи поданого далі листа, писаного вночі, й не раз киданого, кожен відчує у фразах, нагромаджених одна на одну, все хвилювання Люсьєна:

„Кохана сестро! Ми щойно бачилися з тобою востаннє. Рішення мове безповоротне. І ось чому — в багатьох родинах є фатальна істота, яка є для тих родин ніби хворобою. Я — така істота для вас. Це спостереження не мове, а людини з великим досвідом. Одного вечора ми обідали по-приятельськи в Роше де Канкаль. Серед висловлених тоді безлічі жартів один дипломат сказав нам, що одна молода особа, яка всім на диво лишалась дівчиною, хвора своїм батьком. І далі розвинув нам цілу теорію про родинні хвороби. Пояснив нам, що такий то дід процвітав би, якби не матір, що такий то син розорив свого батька, такий то батько змарнував майбутнє і пошану своїх дітей. Хоч ця суспільна теза висунута була жартома, але через десять хвилин вона була підперта стількома прикладами, що я був вражений. Ця істина була нагородою за всі безглузді,

хоч і дотепні парадокси, якими розважаються журналісти, коли їм нема кого морочити.

„Так от, я — фатальна істота нашої родини. Маючи ніжне серце, я дію як ворог. За всю вашу відданість я відповів вам злом. Хоч останній удар я завдав не вмисне, він тяжчий за всі. Поки я вів у Парижі недостойне життя, повне втіхи і злиднів, приймаючи товаришування за дружбу, покидаючи справжніх друзів ради людей, що хотіли й мусіли мене використати, забуваючи вас і згадуючи тільки для того, щоб заподіяти вам біль. — ви йшли скромною стежкою важкої праці, тяжко але певно прямуючи до багатства, яке я так безумно пробував здобути насхоком. Ви ставали кращими, а я занепадав своє життя. Так, у мене надмірне честолюбство, яке не дозволяє мені погодитись на скромне існування. У мене нахил до втіх, самий спогад про які отрує радості, які досяжні мені і які колись мене задовольнили б. О, дорога Єво, я суджу сам себе суворіше, ніж будьхто, бо засуджую себе остаточно й без жалю. Боротьба в Парижі потребує сталої сили, а моя воля виявляється поривами, мій розум переривний. Майбутнє так лякає мене, що я його не хочу, а теперішнє мені нестерпуче. Я схотів ще раз побачити вас, та краще було б мені виїхати навіки з рідного краю. Але покинути батьківщину без засобів до існування було б безумством і я не додам його до своїх інших безумств. Смерть здається мені кращою від неповного життя, а в якому б становищі я не опинився, я скрізь робитиму дурниці через свою надмірну пиху. Деякі люди — ніби нулі, яким треба мати перед собою якусь цифру, і тоді їхнє ніщо набуває десятикратної вартості. Я можу набутти вартості, лише з'єднавшись з людиною сильною і невблаганною волею. Пані де Баржетон була б для мене відповідною дружиною, я прогавив своє життя, не схотівши покинути Коралі ради неї. Ви з Давідом могли б бути для мене добрими керманичами, але ви не досить сильні, щоб приборкати мою слабкість, яка прибирається в шати вищості. Я люблю легке, безтурботне життя; щоб позбутись якоїсь перешкоди, я можу дійти до підлсти, яка заведе мене далеко. Я народжений принцем. Розумової здібності в мене більше, ніж треба для успіху; але я витрачаю її всю в одну мить, а приз, за який змагається стільки честолюбців, припадає тому, хто розгортає свої сили тільки в міру потреби і зберігає їх досить і наприкінці дня. Я з найкращими намірами роблю зло, як допіру тут наробив. Бувають люди — дуби, я ж, може, тільки гарненьке деревце, а маю претензію бути кедром. Оце весь мій баланс

„Цей розлад між моїми засобами й бажаннями, брак рівноваги завжди розбиватиме всі мої зусилля. Серед освіченої верстви є чимало таких людей в наслідок постійної диспропорції між здібностями і характером, волею і бажаннями. Яка буде моя доля? Можу сказати це наперед, згадуючи старих паризьких знаменитостей, яких я бачив забутими. На порозі старості я буду старший за свої літа, вбогий і зневажений. Вся моя те-

перішня істота жахається такої старості: я не хочу бути ганчіркою суспільства. Дорога сестро, яку я люблю за твою останню суворість, як і за твою першу ніжність! Якщо ми й дорого заплатили за радість мого побачення з тобою і Давідом, то згодом ви, може, подумаете, що ніяка ціна не дорога за останні радості бідного створіння, яке любило вас! Не шукайте ні мене, ні моєї волі,— хай, принаймні, розум послужить мені у виконанні моєї волі. Покора, ангел мій, в щоденним самогубством, а в мене покори на один лише день, і я використаю її сьогодні“.

Друга година ночі.

„Так, я вирішив остаточно. Прощай же навіки, моя люба Єво! Мені солодко думати, що віднині я житиму тільки у ваших серцях. Там буде моя могила, я не хочу іншої. Ще раз прощай! Це останнє прощай

від брата твого Люсьєна“.

Написавши цього листа, Люсьєн тихенько спустився униз, поклав його на колісці свого племінника, востаннє поцілував, плачучи, в чоло свою сплячу сестру і вийшов. Погасив свічку і, глянувши ще раз на старий будинок, тихо відчинив вихідні двері. Попри всю обачність, він таки збудив Кольба, що спав на матраці долі в майстерні.

— Хто там?.. — крикнув Кольб.

— Це я, — сказав Люсьєн, — я йду, Кольб.

— Краще було б, коли б ви ніколи не приходили, — сказав Кольб, ніби сам собі, але так, щоб Люсьєн почув його.

— Краще було б, коли б я зовсім на світ не родився, — відповів Люсьєн. — Прощай, Кольб! Я не серджусь на тебе за цю думку, бо сам так думаю. Скажи Давідові, що останнім моїм зітханням був жаль, що я не міг його поцілувати.

Поки ельзасець підвівся й одягся, Люсьєн уже зачинив за собою двері й пішов униз до Шаранти, одягнутий так, наче йшов на свято, бо паризький костюм і пишне озброєння денді стало йому за саван. Вражений останніми словами Люсьєна, Кольб хотів пересвідчитись, чи знає його хазяйка про від'їзд брата, чи попрощався він з нею; але в будинку все мовчало, тож він подумав, що цей від'їзд погоджено, і знову ліг спати.

Про самогубство, порівняно до важливості цієї теми, надто мало писалось; його не досліджено. Можливо, цю

хворобу й не можна дослідити. Самогубство є наслідок почуття, яке ми назвемо, коли хочете, самоповагою, щоб не плутати його з словом честь. Того дня, коли людина сама себе зневажає або бачить себе зневаженою, тієї хвилини, коли дійсність її життя цілком розбігається з її сподіваннями, вона вбиває себе і цим віддає шану суспільству, не бажаючи лишатись у ньому позбавленою чеснот і величності. Що б там не казали, а серед атеїстів (для христіанина тут треба зробити виняток) самі тільки боягузи погоджуються на зганьблене життя. Самогубство буває трьох видів: передусім, буває самогубство, як останній напад довгої хвороби, тоді воно належить, звичайно, до патології; далі, буває самогубство з розпачу, і, нарешті, — з міркування. Люсьєн хотів стратити себе з розпачу і з міркування — від обох цих самогубств можна відмовитись, бо невідкличне тільки патологічне самогубство. Але часто всі три причини з'єднуються, як у Жан-Жака Руссо.

Зважившись остаточно, Люсьєн почав обмірковувати способи і, як поет, хотів кінчити життя поетично. Спочатку він думав просто піти і кинутись у Шаранту. Але спускаючись востаннє схилами Больє, він уявив собі весь шум, до якого спричиниться його самогубство, жахливе видовище спотвореного тіла, яке спливе на поверхню, судовий розтин, — і відчув, як це буває в самогубців, посмертне самолюбство. Того дня, який він провів на млині в Куртуа, він гуляв понад річкою і бачив недалеко млина кругле озерце, які трапляються на невеликих протоках; про його велику глибину свідчив повний спокій поверхні. Вода там не синя й не зелена, не світла й не жовта — вона ніби дзеркало з шліфованої сталі. Вінці цього келиха не мали ні квіток, ні широкого листу латаття; трава на березі була коротка й густа. Мальовничо розкидані верби плакали навколо. Легко було догадатись, що це — залита водою безодня. Той, хто мав би мужність набрати в кишені каміння, мусів знайти тут неминучу смерть, а сам ніколи не був би знайдений. „Ось де, — подумав тоді поет, любуючись цим красивим краєвидом, — місцина, де хочеться втопитись“.

Спогад про це сплив йому на думку, коли він доходив

до Умо. Отже, він направився у Марсак, поринувши в свої останні думки, з твердим наміром не бути об'єктом судового розтину, не бути похованим, не показатись на очі людям у жахливому стані потопельника, винесеного водою. Незабаром він дійшов до підгір'я одного з горбів, які часто трапляються на французьких шляхах, особливо між Ангулемом і Пуатьє. Назустріч Люсьєнові швидко їхав диліжанс з Бордо на Париж; подорожні, мабуть, мали вийти з нього й піднятись пішки на це довге узгір'я. Щоб не бути поміченим, Люсьєн звернув на западисту стежку й почав рвати у винограднику квіти. Коли він знову вийшов на великий шлях, в руці в нього був великий букет жовтих квітів, що ростуть на кам'янистому ґрунті виноградників, а якраз поперед нього йшов якийсь подорожній в чорній одежі, в черевиках із срібними пряжками, з напудреним волоссям і з пошрамованим обличчям, ніби в дитинстві він був опечений. Цей подорожній, з вигляду духовна особа, ішов повільно й курив сигару. Почувши Люсьєна, що стрибнув з виноградника на шлях, незнайомий обернувся і став, ніби вражений глибоко меланхолійною красою поета, його символічним пучком квітів і його добірним одягом. Цей подорожній нагадував ловця, що знайшов здобич, яку довго й марно шукав. Він підпустив Люсьєна ближче і сповільнив свою ходу, вдаючи, що дивиться вниз. Люсьєн теж туди глянув і побачив невелику карету, запряжену парою коней, а коло неї пішого поштаря.

— Ви пропустили диліжанс, пане, і втратите своє місце, якщо не схочете сісти в мою карету й догнати його, бо почта йде швидше за диліжанс,— сказав подорожній Люсьєнові з дуже помітною іспанською вимовою, вкладаючи в свою пропозицію надзвичайну ввічливість.

Не чекаючи відповіді Люсьєна, іспанець витяг з кишені коробку сигар і запропонував йому закурити.

— Я не подорожній,— відповів Люсьєн,— і йти мені вже лишилось надто недалеко, щоб дозволяти собі втіху курити...

— Ви надто суворі до себе,— відказав іспанець.— Хоч я й почесний каноник Толедського собору, але час від часу дозволяю собі покурити. Бог дав нам тютюн, щоб

утишувати наші пристрасті й болі... Мені здається, вас гнітить журба, і в руках ви, як сумний бог шлюбу, несете її емблему. Візьміть, уся ваша туга розвіється з димом ...

І священник знову простяг солом'яний кошачок, ніби спокушаючи Люсьєна, і дивився на нього з великим співчуттям.

— Пробачте, панотче, — сухо відповів Люсьєн, — нема таких сигар, що могли б розвіяти мою тугу...

При цих словах сльози поняли очі Люсьєна.

— О, юначе! Мабуть, божественне провидіння навіяло мені бажання пройтись трохи й розігнати сон, який змагає вранці всіх подорожніх, щоб я міг, утішивши вас, виконати свою місію на землі!.. Яка ж така велика туга може бути у ваші роки?

— Ваша утіха, панотче, була б марна... Ви іспанець, я француз, ви вірите в веління церкви, а я — атеїст...

— *Santa Virgen del Pilar*¹! Ви атеїст? — скрикнув священник, беручи Люсьєна під руку з материнським поривом. — А! це одне з див, які я вирішив вивчити в Парижі. Ми в Іспанії не віримо в атеїстів. Тільки у Франції можна в дев'ятнадцять років мати такі погляди!

— О! Я цілковитий атеїст, не вірю ні в бога, ні в суспільство, ні в щастя! Подивіться на мене як слід, панотче, бо через кілька годин мене вже не буде. Це моє останнє сонце!..

— Он як! Що ж ви зробили, щоб умирати? Хто засудив вас на смерть?

— Найвищий суд, я сам!

— Дитино! — скрикнув священник. — Хіба ви вбили людину? Хіба вас чекає ешафот? Поміркуймо трохи. Коли ви хочете, як ви кажете, увійти в небуття, то вам тут усе мусить бути байдуже?

Люсьєн кивнув головою.

— Коли так, то ви можете розповісти мені всі ваші болі?.. Річ, мабуть, у нещасливому коханнючку?

Люсьєн зневажливо знизав плечима.

— Ви хочете вкоротити віку, щоб уникнути безчестя,

¹ Мати божа Піларська! Пілар — місце прощі в Іспанії.

чи тому, що вам ненависне життя?.. Гаразд, то ви можете покінчити з собою в Пуатьє, як і в Ангулемі, в Турі, як і в Пуатьє. Сипучі піски Луари не вертають своїх жертв назад...

— Ні, панотче,— відповів Люсьєн,— справа вирішена. Три тижні тому я бачив чарівну бухту, де може пристати до іншого світу людина, якій набрид тутешній світ...

— Інший світ? Так ви не атеїст!

— О! Я розумію під іншим світом своє майбутнє перетворення в тварину або рослину.

— А може, у вас якась невигойна хвороба?..

— Так, панотче...

— А, от ми й натрапили на стежку, а яка саме?

— Бідність.

Священик глянув, посміхаючись, на Люсьєна, і сказав йому з безмежною ласкою і майже іронічною посмішкою:

— Діамант не знає собі ціни.

— Тільки священик може лестити нещасному, що йде вмирати!.. — скрикнув Люсьєн.

— Ви не вмрете! — владно сказав священик.

— Я не раз чув,— відказав Люсьєн,— що в дорозі людей грабують, але не знав, що їх наділяють багатством...

— То знатимете це тепер,— сказав священик, поглядаючи, чи далеко ще карета, і чи можуть вони пройти ще кілька кроків насамоті.— Слухайте мене,— продовжував він, жуючи свою сигару.— Через бідність ви не повинні вмерти. Мені потрібен секретар, бо мій допіру помер у Барселоні. Я опинився у такому становищі, в якому був барон Герц, знаменитий міністр Карла XII, що приїхав без секретаря до одного містечка, їдучи в Швецію, як я їду в Париж. Барон зустрів сина одного ювеліра, що відзначався красою, яка, певне, не варта була вашої... Барон Герц добачив у цього юнака розум, так само, як я добачаю поезію на вашому чолі; він бере його до себе в карету, як я хочу взяти вас до своєї; і цю дитину, роковану чорнити столове накриття і виробляти золоті дрібнички в провінціальному містечку на зразок вашого Ангулема, він робить своїм фаворитом, як я вас своїм. Прибувши в Стокгольм, він влаштовує свого

секретаря й навантажує його роботою. Молодий секретар пише цілими ночами, і, як усі великі працівники, набуває погану звичку — починає жувати папір. Наш красун почав з чистого паперу, далі взявся до писаного, який здався йому смачнішим. Тоді ще не курили, як тепер. Кінець-кінцем, молодий секретар, шукаючи все солодшого, береться до пергаменту й починає його жувати та їсти. Між Швецією і Росією тоді саме вкладався мирний договір, який сейм наклав Карлові XII так само, як Наполеона примушували підписати мир у 1814 році. Базою цих переговорів була угода обох держав з приводу Фінляндії. Герц довірив її оригінал своєму секретареві; але коли треба було подати цей проект сеймові, трапилась маленька перешкода — угоди ніяк не могли знайти. Сейм гадає, що міністр, у угоду королеві, умисне знищив угоду, барона Герца обвинувачують, тоді секретар признається, що він ту угоду з'їв. Починається процес, факти доведено, секретаря засуджують на страту. Але, оскільки ви ще до цього не дійшли, візьміть сигару й куріть її, поки під'їде наша карета.

Люсьєн узяв сигару, прикурив її, як це робиться в Іспанії, від сигари священника, подумавши: „Його рація, стратити себе я завжди встигну“.

— Дуже часто, — продовжував іспанець, — саме тоді, коли молоді люди зневіряються в своєму майбутньому, якраз починається їхнє щастя. Ось що я хотів вам сказати, але волів довести вам прикладом. Цей красивий секретар, засуджений на страту, був у цілком безнадійному становищі. Шведський король не міг його помилувати, бо його засудив сейм. Але король заплющив очі на його втечу, і гарненький секретар рятується човном, з кількома екою в кишені, і з'являється при курляндському дворі до герцога з рекомендацією Герца; в своєму листі шведський міністр поясняв герцогові всю пригоду й манію свого фаворита. Герцог призначає красивого хлопця секретарем до свого управителя. Герцог був марнотраець, мав гарненьку дружину й управителя: три причини для того, щоб розоритись. Якщо ви гадаєте, що красун, якого засудили на смерть за те, що він з'їв угоду в справі Фінляндії, покинув свою згубну звичку, то ви не знаєте

влади пороку над людиною. Її не спинить і смертна кара, коли йдеться про втіху, яку вона собі створила! Звідки ця могутність пороку? Чи ця сила йому властива, чи вона походить з людської слабості? Може, є нахили, що стоять на межі божевілля? Сміх мене бере з тих моралістів, що хочуть подолати такі хвороби красивими фразами! Настав момент, коли герцог, злякавшись відмови управителя дати йому грошей, зажадав рахунків,— дурничка, нема нічого легшого, як написати рахунок, труднощі зовсім не в цьому! Але управитель довірив усі папери своєму секретареві для складання балансу по цивільному листу Курляндії. Кінчаючи вночі свою роботу, наш папероїд помічає, що жує розписку герцога на велику суму. Його взяв страх, він спиняється на половині підпису, кидається до ніг герцогині, пояснюючи їй свою манію і благаючи про заступництво своєю владарку, до того ж уночі. Краса молодого урядовця так вразила цю жінку, що вона, овдовівши, одружилася з ним. Отак у середині XVIII століття, в країні, де панував дворянський герб, син ювеліра став суверенним принцем! Він став ще більшим!.. Він був регентом після смерті Катерини Першої, керував імператрицею Анною і хотів бути російським Рішельє. Отже, юначе, знайте одне: ви багато красивіший за Бірона, а я, хоч і простий каноник, важу багато більше за барона Герца. Тому сідайте! Ми знайдемо вам Курляндське герцогство в Парижі, а коли не герцогство, то у всякому разі герцогиню!

Іспанець узяв Люсьєна під руку, буквально змусив його сісти в екіпаж, і поштар зачинив дверці.

— Тепер розповідайте, я вас слухаю,— сказав приголомшеному Люсьєнові толедський каноник.— Я старий священник, якому ви можете все розказати без страху. Покищо ви, мабуть, проїли тільки свою спадщину або гроші вашої матусі. Ми втекли від кредиторів, а честі в нас аж до кінчиків наших гарненьких чобіт... Сповідайтесь сміливо, це однаково, що ви розмовляли б на самоті з собою.

Люсьєн опинився в становищі рибалки з арабської казки, що хотів утопитися в океані й упав у підводну країну, де став королем. Іспанський священник виявляв

таку ширю прихильність, що поет, не вагаючись більше, розкрив йому своє серце; по дорозі з Ангулема в Рюффек він розповів йому все своє життя, не минаючи своїх гріхів, і закінчив останньою катастрофою, до якої він спричинився. Ту хвилину, як він закінчував своє оповідання, викладене тим поетичніше, що Люсьєн за останні два тижні повторяв його вже втретє, вони проїжджали коло Рюффека повз маєток Растіньяків, і коли Люсьєн уперше назвав це прізвище, іспанець аж ворухнувся.

— Ось звідки, — сказав Люсьєн, — вийшов молодий де Растіньяк, який, певне, не вартий мене, а щастя зазнав більше.

— А!

— Так, це дворянське гніздечко належить його батькові. Як я вам казав, він став коханцем пані де Нюсінжен, дружини відомого банкіра. Я захопився поезією, а він, спритніший за мене, — пішов позитивною стежкою.

Священик звелів поштареві спинитись; він хотів з цікавості пройтись маленькою алеєю, що вела від шляху до панського будинку, і обдивився все з далеко більшим інтересом, ніж цього можна було сподіватися від іспанського священика.

— Хіба ви знаєте Растіньяків? — спитав його Люсьєн.

— Я знаю весь Париж, — сказав іспанець, сідаючи знову в екіпаж. — Отже, ви хотіли покінчити з собою через брак десяти-дванадцяти тисяч франків. Ви — дитина, ви не знаєте ні людей, ні речей. Людська доля коштує стільки, у скільки людина її оцінює, а ви оцінили своє майбутнє лише в дванадцять тисяч франків. Я зараз куплю його у вас багато дорожче. Ув'язнення вашого брата — дрібниця. Якщо цей любий пан Сешар дійсно зробив винахід, він буде багатий. Багачів ніколи не завдають у тюрму за борги. Ви, мені здається, кепсько обізнані з історією. Історій є дві: одна офіціальна й брехлива, та, яку викладають, історія *ad usum delphini*¹; друга — таємна, де наводяться справжні причини подій, ганебна історія. Дозвольте мені коротенько розповісти

¹ „Для вжитку дофіна“ — назва серії латинських авторів, виданої для сина короля Людовіка XIV в спеціальній редакції.

вам ще одну невідому вам історійку. Один честолюбець, молодий священник, хоче стати політиком і робиться вірним псом у фаворита королеви. Фаворит зацікавлюється священником, робить його міністром і дає йому місце в раді. Якось увечері один з тих людей, що люблять робити послугу (ніколи не робить послуг, яких у вас не просять!), пише молодому честолюбцеві, що життя його добродійника в небезпеці — король розгнівався, що над ним є пан, і завтра фаворит загине, як тільки з'явиться в палаці. Що б зробили ви, юначе, одержавши такого листа?

— Зразу побіг би попередити мого добродійника! — палко скрикнув Люсьєн.

— Ви ще зовсім дитина, про це свідчить і оповідання про ваше життя, — сказав священник. — А той подумав сам собі: „Якщо король не спиняється перед злочином, добродійник мій загинув. Я мушу зробити так, немов одержав цього листа надто пізно!“ І він спав до тієї години, коли фаворит був убитий...

— Це якась потвора! — сказав Люсьєн, гадаючи, що священник має намір його вивірити.

— Усі великі люди потвори; ця потвора звалась кардиналом Рішельє, — відповів каноник, — а його добродійник був маршал д'Анкр. Самі бачите, що ви не знаєте гаразд французької історії. Хіба не мав я рації казати вам, що історія, яку викладають в ліцеях, становить збірницю дат і фактів, передусім надзвичайно сумнівну і до того ж нічого не варту! Що вам з того, чи була Жанна д'Арк? Чи робили ви колинебудь з цього висновок, що, коли б Франція визнала тоді династію Плантагенетів, обидва об'єднані народи панували б тепер над цілим світом, а два острови, де куються всі політичні заколоти на континенті, були б двома французькими провінціями? Чи вивчали ви колинебудь способи, якими Медічі з простих купців стали великими герцогами Тосканськими?

— Поет у Франції не зобов'язаний бути бенедиктинцем, — сказав Люсьєн.

— Так от, юначе, вони стали великими герцогами так, як Рішельє — міністром. Якби ви шукали в історії подій,

а не вчили б напам'ять всякі етикетки, ви почерпнули б у ній правила своєї поведінки. З того, що я зараз навмання взяв з колекції правдивих фактів, випливає один закон: в людях, зокрема в жінках, убачайте лише знаряддя, але цього їм не показуйте. Як на бога моліться на того, хто стоїть вище вас і може вам бути корисним, і покидайте його лише тоді, коли він дорого заплатить вам за вашу догодливість. У стосунках з людьми будьте жорстокий. А про людину, що впала, не турбуйтеся аж ніяк, немов її не було на світі. Знаєте, чому ви мусите так поводитись?.. Ви хочете панувати в світі, чи не так? То треба починати з упокорення світові й вивчення його. Учені вивчають книги, політики вивчають людей, їхні інтереси, причини їхніх вчинків. Отже, світ, суспільство, люди в цілому — фаталісти; вони обожнюють те, що сталося. Знаєте, чому я читаю вам цей маленький курс історії? Тому, що я бачу у вас надмірне честолюбство...

— Так, панотче!

— Добре це бачу, — продовжував каноник. — Але зараз ви думаєте: „Цей іспанський каноник вигадує анекдоти й перекручує історію, щоб довести мені, що я був надто доброчесний“... (Люсьєн посміхнувся, що його думки так добре розгадано). Так от, юначе, візьмімо якісь загальновідомі факти, — сказав священник. — Одного дня англійці мало не цілком звоювали Францію, у короля лишилась одним - одна провінція. І постають з надер народних дві істоти: бідна дівчина, Жанна д'Арк, про яку в нас була вже мова, і один городянин, на ім'я Жан Кер. Одна віддає свою руку й силу своєї незайманості, другий — своє золото; королівство врятовано. Але дівчину взято в полон! Король міг би викупити її, але дозволяє її живцем спалити. Щодо героїчного городянина, король дозволяє своїм придворним обвинуватити його в смертних злочинах і поділити між собою здобич — всі його маєтки. З решток майна цієї невинної людини, спійманої, зацькованої і добитої правосуддям, розжилося п'ять благородних родів... І батько архієпископа Буржського назавжди покидає королівство, втративши всі свої багатства, тільки з тими грішми, які він довірив арабам і сарацинам у Єгипті. Знову таки ви можете сказати: „Ці приклади

надто старі, мають триста літ давності, а кістяки такого віку легендарні“. А чи вірите ви, кначе, в останнього півбога Франції, Наполеона? Він держав у немилості одного генерала, якого він зробив маршалом проти свого бажання й ніколи охоче не користався з його послуг. Цей маршал звався Келлерман. І знаєте чому?.. Келлерман урятував Францію і першого консула при Маренго сміливою атакою, якій аплодували серед крові й вогню. В бюлетені про цю героїчну атаку навіть не згадано. Причина холодності Наполеона до Келлермана та сама, що й немилості до Фуше, до принца Таллейрана. Це — невдячність короля Карла VII, Рішельє, невдячність...

— Але, панотче, коли припустити, що ви врятуєте мені життя і дасте мені багатство,— сказав Люсьєн,— то мені, виходить, дуже легко вам віддячити!

— Пустун!— сказав, посміхаючись, абат, смикнувши Люсьєна за вухо з майже королівською фамільярністю.— Якби ви були зо мною невдячні, то були б сильною людиною, і я схилився б перед вами; але вам ще далеко до цього, бо ви ще школяр і надто швидко захотіли перевершити свого вчителя. Це велика хиба французів вашої доби. Їх усіх зіпсував приклад Наполеона. Ви подаєте у відставку тому, що не можете здобути бажаних вам еполетів... А чи зв'язали ви всі свої бажання, всі ваші вчинки в однію ідею?..

— Ох, ні!— сказав Люсьєн.

— Ви були тим, що англіїці звать inconsistent¹,— зауважив, посміхаючись, каноник.

— Чи не байдуже, чим я був, коли не можу більш нічим бути?— відповів Люсьєн.

— Якби за всіма вашими якостями знайшлася сила *semper vivens*²,— сказав священник, бажаючи показати, що він трохи знає латину,— ніщо в світі перед вами не встояло б. Я вже досить люблю вас... (Люсьєн неймовірно посміхнувся). Так,— сказав незнайомий, відповідаючи на Люсьєнову посмішку,— ви інтересуете мене, ніби ви син мій, а я досить могутній, щоб говорити з вами від-

¹ Нестатечний.

² Вічно жива.

верто, як і ви говорили зо мною допіру. Знаєте, що мені подобається у вас?.. Ви самі стерли з своєї душі всі переконання і можете тепер вислухати курс моралі, яка ніде не викладається. Бо люди, зібрані в юрбу, ще лицемірніші, ніж тоді, коли їхні інтереси примушують їх грати комедію. Тому добру частину свого життя люди виполюють те, що зросло в їхніх серцях замолоду. Ця операція зветься набуттям досвіду.

Люсьєн, слухаючи священника, думав: „Це якийсь старий політик, якому приємно розважатись у дорозі. Йому подобається змінити погляди бідного юнака, якого він зустрів на межі самогубства, і він мене викине, коли прийде кінець його жартам... Але він вправний у парадоксах, і мені здається, що він не поступиться навіть перед Блонде і Лусто“.

Але, не зважаючи на це мудре міркування, спроба дипломата здеморалізувати Люсьєна глибоко проходила в його душу, схильну до зіпсуття, яке чинило в ній тим більше спустошення, що спиралось на знамениті приклади. Зачарований цією цинічною розмовою, Люсьєн тим радніше хапався за життя, бо почував, що з безодні самогубства його піднесла на поверхню сильна рука.

В цьому священник видимо перемагав. Тому час від часу він супроводив свої історичні сарказми лукавою посмішкою.

— Якщо ваш спосіб досліду моралі подібний до вашого методу тлумачення історії,— сказав Люсьєн,— то я хотів би знати, в чому причина вашого милосердя до мене?

— Це буде, юначе, останнім словом моєї проповіді, і ви дозвольте мені залишити це слово на кінець, бо інакше ми сьогодні не розлучимось,— відповів він з лукавством священника, якому вдалились хитрощі.

— Гаразд, говоріть про мораль,— сказав Люсьєн, і подумав: „Хай собі попишається“.

— Мораль, юначе, починається з закону,— сказав священник.— Якби річ була тільки в релігії, закони були б непотрібні: у релігійних народів законів мало. Над громадянським законом стоїть політичний. Хочете знати, що написано на чолі вашого ХІХ століття для політика? Французи 1793 року вигдали суверенітет народу, що

вивершився абсолютною імперією. Оце вам відносно національної історії. Відносно звичаїв — пані Талльєн і пані Богарне обидві однаково поводитись. Наполеон одружується з однією, робить її вашою імператрицею, і ніяк не хоче допустити до себе другу, хоч вона й принцеса. Санкюлот у 1793 році, Наполеон одягає в 1804 році залізну корону. Запеклі прибічники „рівності або смерті“ 1792 року стають у 1806 році спільниками аристократії, яку взаконив Людовік XVIII. За кордоном аристократія, яка панує тепер у своєму Сен-Жерменському передмісті, робила ще гірше: вона була лихваркою, перекупкою, піріжницею, куховаркою, фермеркою, чередницею...

„Отже, у Франції в політиці і в моралі всі і кожен заперечили початок кінцем, погляди вчинками і вчинки поглядами... Логіки не було ні в уряді, ні в громадян. Тому немає у вас моралі. Тепер у вас успіх — найвища радія всіх вчинків, які б вони не були. Отже, всяка подія сама з себе — ніщо, все її значення в тому, що думають про неї інші. Звідси, юначе, другий припис: майте гарну зовнішність! Ховайте спід вашого життя і показуйте блискучу поверхню! Потаєнність — девіз усіх честолюбців, девіз нашого ордену; зробіть її своїм девізом. Великі роблять стільки ж підлоти, як і негідники, але роблять її в затінку, а на люди виставляють свої чесноти: вони лишаються великими. Навпаки, дрібнота виявляє чесноту в затінку, а на світло виносить свої злигодні: дрібноту зневажають. Ви сховали свою велич, а показали рани. Ви прилюдно мали коханкою актрису, жили в неї, жили з нею. Вам нічого не можна було закинути: кожен уважав, що ви обоє, і ви і вона, абсолютно вільні, але ви відкрито зламали світські звичаї і втратили пошану, яку світ віддає тим, хто кориться його законам. Якби ви залишили Коралі панові Камюзю, якби ви затаїли ваші взаємини, то одружилися б з пані де Баржетон і були б ангулемським префектом і маркізом де Рюбанпре. Змініть свою поведінку: виставте на позір свою красу, виборність, свій розум, свою поезію. Якщо ви дозволите собі маленьку підлоту, хай це буде між чотирма стінами. Тоді ви не будете вже винні в тому, що зробили пляму на декорації великого театру, який зветься

світом. Наполеон називає це: „прати свою брудну білизну дома“. З другого припису випливає таке — вся річ у формі. Зрозумійте добре, що я називаю формою. Є неосвічені люди, що під тиском потреби грабують когось на певну суму грошей. Їх називають злочинцями, і їм доводиться рахуватись з правосуддям. Бідний геній робить винахід, експлуатація якого може дати скарби,— ви позичаєте йому три тисячі франків (на зразок Куанте, в руках яких опинились ваші три тисячі і які хочуть пограбувати вашого зятя), мучите винахідника, щоб він відступив вам своє відкриття, або його частину, ви рахуетесь тільки з своєю совістю, а вона ж не поведе вас на лаву підсудних. Вороги суспільного ладу користуються цим контрастом, щоб гавкати на правосуддя й обурюватись в ім'я народу на те, що злодія, який украв уночі із загороди курку, посилають на каторгу, а людину, яка розоряє родини злісним банкрутством, садовлять лише на кілька місяців у тюрму; але ці лицеміри чудово знають, що, засуджуючи злодія, судді підтримують перегородку між багатими й бідними, на яку спирається весь суспільний лад, а банкрут, що спритно захвачує чужі спадщини, чи банкір, що провалює справу ради своєї користі, тільки переміщають достатки. Тим то суспільство, сину мій, мусить для себе розрізнити те, що я раджу вам розрізнити для себе. Велика річ — рівнятись на суспільство. Наполеон, Рішельє, Медічі рівнялись на свою добу. А ви оцінюєте себе в дванадцять тисяч франків!.. Ваше суспільство поклоняється вже не правдивому богові, а золотому тельцю! Така релігія вашої Хартії, яка в політиці ні в чим, крім приватної власності, не рахується. Хіба це не однаково, що сказати всім підданцям: „старайтесь бути багатими“? Коли ви зумієте легально здобути собі достаток і станете багатим маркізом де Рюбанпре, тоді можете дозволити собі розкіш бути чесним. Тоді ви будете славитись такою сумлінністю, що ніхто не посміє закинути вам колишній брак її, хоч би ви справді зневажили її при здобутті багатства, чого я вам ніколи не порадив би,— додав священник, узявши руку Люсьєна і поплескуючи її.—Що ж ви повинні забрати в свою чудову голову?.. Тільки одне: намітити блискучу

мету і ховати засоби досягнення її і свої простування до неї. Ви діяли як дитина, будьте ж мужем, будьте ловцем, пильнуйте, робіть засідку в паризькому світі, чекайте здобичі й випадку, не зважайте ні на свою особу, ні на так звану гідність, бо всі ми коримось чомусь — порокові, необхідності, — але додержуйте найвищого закону: таємниці!

— Ви лякаєте мене, панотче! — скрикнув Люсьєн. — Це здається мені теорією людей з великого шляху.

— Цілком слушно, — відповів каноник, — але не я її вигдав. Так міркували вискочні, — як австрійська династія, так і французька. У вас немає нічого, ви перебуваєте в стані Медічі, Рішельє, Наполеона на початку їхнього честолюбства. Ці люди, дитино моя, купили своє майбутнє ціною невдячності, зради й найтяжчих суперечностей. Треба на все зважуватись, щоб усе мати. Поміркуймо. Коли ви сідаєте за стіл грати в буйот, хіба ви сперечаєтесь про умови? Є правила, ви їх приймаєте.

„Ого, — подумав Люсьєн, — він знає буйот“.

— Як ви поводитесь під час цієї гри? — сказав священник. — Чи застосовуєте ви тоді найкращу з чеснот, щедрість? Ви не тільки ховаєте свою гру, а ще й намагаєтесь запевнити всіх, що зараз усе втратите, хоч ви певні, що виграєте. Одно слово, ви обманюєте, чи не так?.. Ви брешете, щоб виграти п'ять луідорів... Що сказали б ви про великодушного картяра, який попередив би всіх, що має шанси виграти? Так от, честолюбець, який хоче змагатися з допомогою чеснот, є дитина, якій старі політики сказали б те саме, що грачі сказали б великодушному партнерові: „Пане, ніколи не грайте в буйот!..“ Хіба ви встановлюєте правила гри для честолюбців?.. Чому я сказав вам, що треба рівнятись на суспільство? Тому, що нині, юначе, суспільство присвоїло собі стільки прав на індивіда, що індивід мусить боротися з суспільством. Немає більше законів, є лише звичай, тобто крутість, завжди лише форма. (Люсьєн зробив рух здивування). Ох, дитино моя, — сказав священник, злякавшись, що він образив чесноту Люсьєна, — хіба ви сподівались знайти архангела Гавриїла в абаті, що несе на собі всю криводушність дипломатії двох великих ко-

ролів (я — посередник між Фердинандом VII і Людовіком XVIII, двома великими королями, які обидва зобов'язані своїми коронами глибоким... комбінаціям)? Я вірую в бога, але багато більше вірую в наш орден, а наш орден вірує лише в земну владу. Щоб зробити земну владу сильною, наш орден підтримує апостольську, католицьку й римську церкву, тобто те об'єднання почуттів, яке тримає народ у покорі. Ми — сучасні тамплієри і маємо свою доктрину. Наш орден, як і тамплієрів, розбився з тих самих причин: він став у рівні з світом. Хочете бути солдатом, я буду вашим полководцем. Коріться мені, як жінка кориться чоловікові, як дитина кориться матері, і я ручусь вам, що менш, як за три роки, ви будете маркізом де Рюбанпре, одружитесь з однією з найбагатородніших панночок Сен-Жерменського передмістя, а коли сядете й на лаву французьких перів. Чим були б ви зараз, якби я не розважив вас своєю розмовою? Трупом, якого й знайти не можна було б у глибокому ложі твані. Що ж, напружте свою поетичну уяву!.. (Тут Люсьєн цікаво глянув на свого заступника). Юнак, що сидить у цій кареті поруч абата Карлоса Геррера, почесного каноника Толедського капітулу, таємного посла від його величності короля Фердинанда VII до його величності короля французького з листом, де, може, написано: „Коли ви звільните мене, звеліть повісити всіх тих, до кого я тепер ласкавий, а особливо мого посла, щоб він дійсно був таємний“, цей юнак, — сказав абат, — не має нічого спільного з поетом, який щойно помер. Я вас виловив, я вернув вас до життя, і ви належите мені, як створіння своєму творцеві, як іфрит генієві в казках, як ічоглан султанові, як тіло душі! Я підтримаю вас могутньою рукою на шляху до влади, я обіцяю вам, принаймні, життя, повне розваг, почестей, повсякчасних свят... Вам віколи не бракуватиме грошей. Ви блищатимете, ви сяятимете, а я тим часом, зігнувшись у болоті фундамента, зміцнятиму блискучу будову вашої долі... Я ж люблю владу ради самої влади! Я буду щасливий вашими втіхами, що мені заборонені. Словом, я зроблю вас вами!.. Ну, а того дня, коли ця угода людини з демоном, дитини з дипломатом, не буде вже вам

до вподоби, ви завжди зможете піти й пошукати такої місцинки, про яку ви згадували, і втопитись, ви будете тоді більш-менш тим, чим ви зараз: нещасним і зганьбленим...

— Це далеко не проповідь гренадського архієпископа!¹— скрикнув Люсьєн, побачивши, що карета спинилась коло поштової станції.

— Не знаю, як ви називаєте цю коротку лекцію, сину мій, бо ж я вас усиновлю і зроблю своїм спадкоємцем. Але це кодекс честолюбства. Обранців божих дуже не багато. Вибору нема: треба або йти в монастир (і там ви все одно знайдете той же світ у мініатюрі!), або прийняти цей кодекс!

— Може, краще не бути таким ученим,— сказав Люсьєн, пробуючи дізнати душу цього страшного священика.

— Що? — сказав каноник.— Після того, як ви грали, не знаючи правил гри, ви кидаєте партію в ту хвилину, коли стаєте сильним, коли з'являєтеся з солідним хрещеним батьком... і навіть не маєте бажання взяти реванш? Як, вам не хочеться осідлати тих, хто вигнав вас із Парижа?..

Люсьєн здригнувся, ніби почувши страшні звуки якогось бронзового інструмента, якогось китайського гонга, що так б'є по нервах.

— Я лише смиренний священик,— почав знову дипломат, і по його обличчю, засмаглому під палючим іспанським сонцем, пройшов жахливий вираз.— Але якби люди мене зневажали, гнобили, мучили, зрадили, продали, як це зробили з вами негідники, про яких ви мені розповіли, я став би арабом з пустині... Так, я віддав би тіло й душу для помсти. Я сміявся б з того, що загину на шибениці, на палі або на гільйотині, як у вас, але не дозволив би взяти мою голову раніше, ніж розчавив би своїх ворогів під ногами.

Люсьєн мовчав, у нього не було вже бажання дати цьому священикові попишатись.

— Одні походять від Авеля, другі від Каїна,— сказав

¹ Натяк на одного з персонажів роману Лесажа „Жіль Блаз“.

наприкінці каноник.— У мене кров мішана — Каїнова для ворогів і Авелева для друзів. І лихо тому, хто збудить Каїна! А втім, ви француз, я іспанець, до того ж каноник!..

„Що за сатана!“ — подумав Люсьєн, розглядаючи заступника, посланого йому небом.

В самому абаті Карлосі Геррера нічого не нагадувало єзуїта, чи навіть просто духовну особу. Огрядний і невисокий, він мав широкі руки, широкі груди, геркулезову силу, жорстокий погляд, пом'якшений, правда, вдовою лагідністю; бронзовий колір обличчя, яке не пропускало нічого з середини назовні, — все це багато більш відвертало від нього, ніж притягувало. Довге й гарне волосся, напудрене, як у принца Таллейрана, надавало цьому чудному дипломатові вигляду єпископа, а синя з білою крайкою стрічка, з якої звисав золотий хрест, виявляла в ньому духовного сановника. Чорні шовкові панчохи щільно облягали його атлетичні литки. Надзвичайно чисте вбрання свідчило про пильну до своєї особи увагу, якою не завжди відзначаються прості священники, особливо в Іспанії. Трикутній капелюх лежав на передку карети з іспанським гербом. Не зважаючи на всі неприємні риси, які відвертали від каноника, його різкі й разом лукаві манери зм'якшали вражіння від обличчя; а для Люсьєна священник явно став грайливим, ніжним, мало не влєсливим. Він відчув, що зараз йдеться про його життя і смерть, бо він був уже на другому перегоні за Рюффеком. Останні фрази іспанського священника зворушили багато струн у його серці: і, скажімо це на сором Люсьєнові й священникові, який прозірливим оком стежив за красивим обличчям поета, — ці струни були найгіршими, тими, що бринять від нападу зіпсутих почуттів. Люсьєн знову бачив Париж, знову брався за кермо влади, яке випустили його невмілі руки, він мстився! Зникало те порівнення провінціального життя з паризьким, яке він щойно робив і яке було йому найголовнішою спонукою до самогубства, — він мав вернутись у своє середовище, але підтриманий політиком, що глибиною лиходійства не поступався Кромвелєві.

„Я був сам, тепер нас двоє“, — думав він.

Чим більше відкривав він помилок у своєму колишньому поведженні, тим більше виявляв інтересу до нього священник; його співчуття росло відповідно до нещастя, і він ні з чого не дивувався. Проте, Люсьєн питав сам себе, що рухає цим інтриганом королівських дворів?

Коли іспанець знову сів у карету, він сказав пошепки поштареві:

— Мені треба їхати якнайшвидше, три франки надбавки!

Люсьєн вагався сідати, священник сказав йому:

— Сідайте бо! — і Люсьєн сів, гадаючи побити його аргументом *ad hominem*¹.

— Панотче, — сказав він йому, — людина, що чудовою холонокровністю висловила сентенції, які багатьма міщанами були б названі глибоко неморальними...

— Вони такі і є, — сказав священник, — через це й побажав Ісус Христос, щоб спокуса відбулась, сину мій. І через це світ виявляє такий великий жах перед спокусою.

— ...Така людина, як ви, не здивується запитанню, яке я задам?

— Ну, сину мій, — сказав Карлос Геррера, — ви мене не знаєте. Хіба ви думаєте, що я візьму собі секретаря, не довідавшись, чи тверді в нього принципи, чи не вкраде він у мене чогонебудь? Я задоволений вами. У вас цілковита невинність людини, яка може покінчити з собою в двадцять років. Ваше запитання?

— Чому ви мною зацікавились? Яку ціну хочете за мою покору? Чому даєте мені все? Яка ваша частка?

Іспанець подивився на Люсьєна і посміхнувся.

— Почекаймо, поки буде гора, тоді піднімемось на неї пішки і поговоримо на вільному повітрі. Карета має вуха.

Якийсь час між двома подорожніми була мовчанка, а швидка їзда довершила, так би мовити, моральне сп'яніння Люсьєна.

— От і гора, панотче, — сказав Люсьєн, мов прокидаючись від сну.

— Гаразд, ходімо, — сказав священник і голосно крикнув поштареві спинити коні.

¹ Особистого характеру.

І вони обидва зійшли на шлях.

— Дитино,— сказав іспанець, узявши Люсьєна за руку,— чи замислювався ти над „Урятованою Венецією“ д'Отвея? Чи зрозумів ти глибоку дружбу між двома чоловіками, яка єднає П'єра з Жаффе, яка робить для них жінку дрібницею і змінює між ними всі суспільні відносини?.. Це для тебе, як поета!

„Каноник обізнаний і з театром“,— подумав Люсьєн.— Ви читали Вольтера?— спитав він.

— Більше того,— відповів каноник,— я застосовую його практично.

— Ви не вірите в бога?

— Тепер уже я атеїст!— посміхнувся священник.— Вернімось до справи, мій хлопчику,— продовжував він, обнімаючи його за стан.— Мені сорок шість років, я незаконний син одного вельможі, отже, своєї сім'ї я не маю, а серце в мене є. Але знай і закарбуй у своєму м'якому ще мозку: людина боїться самотності. З усіх самотностей її найбільше лякає моральна самотність. Перші анахорети жили з господом у найбільш заселеному із світів—духовному. Скупці живуть у світі своїх фантазій і втіх. У скупого все, навіть його стать,— в уяві. Перша думка людини— буде то прокажений чи каторжник, негідник чи хворий—мати товариша в своїй долі. Щоб задовольнити це почуття, людина вживає всіх заходів, докладає всіх своїх сил, всього запалу свого життя. Коли б не це всевладне бажання, хіба міг би сатана знайти спільників?.. Тут можна було б написати цілу поему, яка стала б вступом до „Втраченого раю“, цієї справжньої апології повстання.

— І ця поема була б „Іліадою“ зіпсуття,— сказав Люсьєн.

— Так от, я самотній, я живу сам! Якщо одежа на мені священницька, то не таке серце. Люблю віддавати себе, маю цей порок. Живу самовідданістю, тому я священник. Невдячності не боюсь, а сам я вдячливий. Церква—ніщо для мене, це ідея. Я відданий іспанському королеві, але любити іспанського короля не можна, бо він мені протегує, він ширяє надо мною. А я хочу любити своє створіння, сформувавши його, виліпити його на

свій смак, щоб любити його так, як батько своєю дитину. Я їздитиму в твоєму тильбюрі, мій хлопчику, радітиму твоєму успіхові в жінок, казатиму: „Цей красивий юнак — я! Цього маркіза де Рюбанпре я створив і поставив у аристократичному світі. Його велич — діло моїх рук, він мовчить і говорить моїм голосом, він у всьому радиться зо мною. Цим був для Марії Антуанетти абат де Вермон.

— Він довів її до ешафоту!..

— Він не любив королеви!.. — відповів священник, — він любив тільки абата Вермона.

— Чи повинен я залишити позад себе спустошення? — спитав Люсьєн.

— Я маю скарби, ти черпатимеш з них.

— Багато зробив би я зараз, щоб звільнити Сешара, — сказав Люсьєн голосом, у якому вже не чути було бажання самогубства.

— Скажи одне слово, сину мій, і завтра вранці він дістане суму, потрібну для його звільнення.

— Що? Ви могли б дати мені дванадцять тисяч франків?

— Ех, дитино! Хіба ти не бачиш, що ми робимо чотири милі за годину? Обідати ми будемо в Пуатьє. Там, якщо ти схочеш підписати угоду, дати мені один тільки доказ твоєї покори, — великий доказ, я його хочу! — тоді диліжанс з Бордо повезе п'ятнадцять тисяч франків твоїй сестрі...

— Де вони?

Іспанський священник не відповів нічого, і Люсьєн подумав:

„От і піймався, він глузував з мене“.

Через хвилину іспанець і поет мовчки знову сіли в карету. Священник мовчки засунув руку в каретню кишеню й добув звідти шкіряну торбинку, зроблену на зразок мисливських і поділену на три відділи, звичайну дорожню торбинку. Він витяг з неї сотню португезів, тричі занурюючи в неї руку й витягаючи щоразу повно золота.

— Панотче, я ваш, — сказав Люсьєн, засліплений цим золотим потоком.

— Дитино, — сказав священник, ніжно цілуючи Люсьєна

в чоло. — Це лише третина золота, що є в торбинці, тридцять тисяч франків, не рахуючи коштів на подорож.

— І ви подорожуєте самі?.. — скрикнув Люсьєн.

— Що ж з того? — сказав іспанець. — У мене більш, як на сто тисяч екую переказів на Париж. Дипломат без грошей — те саме, чим ти був допіру: поет без волі.

Тієї хвилини, як Люсьєн сідав у карету з мнимим іспанським дипломатом, Єва встала, щоб погодувати сина, знайшла фатального листа й прочитала його. Холодний піт пройняв її, вона гукнула Маріон і Кольба. На її запитання: „Брат пішов?“ — Кольб відповів:

— Так, пані, ще перед світом.

— Не говоріть же нікому про те, що я вам скажу, — сказала Єва обом слугам, — мій брат пішов, певне, покінчити з собою. Біжіть обов, розпитуйте обережно і пильуйте річку.

Єва лишилась сама, мов залякла, на неї страшно було дивитись. Вона не стямилась від хвилювання, коли о сьомій годині з'явився Пті-Кло, щоб поговорити з нею в справах. Такими хвилинами слухають кожного.

— Пані, — сказав повірений, — наш бідний Давід у тюрмі, він тепер у тому становищі, яке я передбачав на початку справи. Я радив тоді йому увійти для експлуатації свого винаходу в спілку з його конкурентами, братами Куанте, які мають у руках засоби для здійснення того, що у вашого чоловіка ще тільки в задумі. Отже, що зробив я вчора ввечері, як тільки до мене дійшла звістка про його арешт? Пішов до панів Куанте, щоб виговорити в них умови, які могли б вас задовольнити. Якщо ви схочете боронити цей винахід, то й далі житимете так, як зараз: позиватиметесь і загинете, або виснажені й півмертві вступите, кінець - кінцем, у спілку з якоюсь грошовитою людиною собі на шкоду, тоді як зараз я хочу вигідно поєднати вас з братами Куанте. Ви уникнете таким чином усіх злиднів, усіх мук змагання винахідника з неситістю капіталістів і байдужістю суспільства. Гляньте! Якщо брати Куанте сплатять ваші борги, якщо, сплативши ваші борги, вони дадуть вам якусь суму грошей, незалежно від вартості майбутнього і можливостей винаходу, і гарантують вам, звичайно, частину прибутків

від експлуатації його, то хіба не будете ви щасливі?.. Ви, пані, станете тоді знову власницею інвентаря вашої друкарні й продасте її безперечно тисяч за двадцять франків, я гарантую вам покупця на таку суму. Якщо, підписавши угоду з Куанте, ви здобудете собі п'ятнадцять тисяч франків, у вас складеться капіталу тридцять п'ять тисяч франків і, при теперішньому проценті з капіталу, ви матимете дві тисячі франків ренти... З двома тисячами франків у провінції жити можна. І майте на увазі, пані, що ви, можливо, матимете, крім того, прибутки від вашої спілки з Куанте. Я кажу „можливо“, бо треба бути готовими до невдачі. Так от що я можу вам здобути: передусім, цілковите звільнення Давіда, далі, п'ятнадцять тисяч франків, як компенсацію за його досліди, при чому пани Куанте позбавляються права вимагати ці гроші назад, хоч би винахід був непродуктивний; нарешті, після спільного й таємного досліду способу вироблення паперу — спілку між Давідом і братами Куанте на таких засадах: пани Куанте беруть на себе всі видатки, Давід, як свою пайку, вносить патент і матиме чверть усіх прибутків. Ви жінка розумна й дуже розсудлива, щоби не часто буває з красивими жінками. Поміркуйте над цими пропозиціями, ви побачите, що вони цілком прийнятні...

— Ох, пане, — скрикнула в розпачі бідна жінка, гірко заплакавши, — чому ви вчора ввечері не запропонували мені цю мирову? Ми уникли б безчестя і ще гіршого...

— Мій спір з братами Куанте, які, як ви, певне, догадувались, ховаються за Метів'є, скінчився лише опівночі. А що таке трапилось після вчорашнього вечора ще гірше за ув'язнення нашого бідного Давіда? — спитав Пті-Кло.

— Ось яку жахливу звістку я одержала, прокинувшись сьогодні, — відповіла вона, подаючи Пті-Кло Люсьєнового листа. — Ви доводите мені зараз свою прихильність до нас, ви друг Давіда й Люсьєна, мені нема чого просити вас не говорити про це нікому...

— Не тривожтесь, — сказав Пті-Кло, вертаючи Єві листа. — Люсьєн не стратить себе. Спричинившись до ув'язнення свого зятя, він шукає приводу виїхати звідси. Я вбачаю в цьому лише тираду на відході в театральному стилі.

Куанте досягли своєї мети. Вимучивши винахідника і його дружину, вони хапались за той момент цих тортур, коли стомленому хочеться хоч трохи відпочити. Не всі шукачі винаходів нагадують бульдогів, що вмирають із здобиччю в зубах, а Куанте пильно вивчили вдачу своїх жертв. Для великого Куанте ув'язнення Давіда було останньою сценою першої дії цієї драми. Друга дія починалася з пропозиції, яку Пті-Кло зробив Єві. Як великий майстер, повірений зважив, що вибрик Люсьєна є несподіваним шансом для того, щоб переконати Єву. Він бачив, яка пригноблена вона цією подією, і вирішив скористуватися нею, щоб увійти в довір'я Єви, бо зрозумів, кінець-кінцем, вплив цієї жінки на її чоловіка. Отже, замість збільшувати розпач пані Сешар, він подбав її заспокоїти і дуже вміло скерував її думки на тюрму, сподіваючись, що в такому душевному стані вона умовить Давіда на спілку з Куанте.

— Давід казав мені, пані, що він бажає багатства лише для вас і вашого брата, а тепер вам ясно, мабуть, що було б безумством бажати збагатити Люсьєна. Цей хлопець пожер би й три багатства.

Погляд Єви говорив про те, що її останні ілюзії щодо брата розвіялись; повірений зробив паузу, щоб мовчанка його клієнтки стала згодою.

— Отже, в цій справі, — провадив він, — мова лише про вас і вашу дитину. Вам краще знати, чи досить вам двох тисяч франків ренти для вашого щастя, не рахуючи спадщини старого Сешара. Ваш свекор давно вже має сім-вісім тисяч франків прибутку, не рахуючи процентів, які він уміє стягати з своїх капіталів. Отже перед вами, зрештою, чудове майбутнє. Навіщо вам себе мучити?

Повірений залишив пані Сешар обмірковувати цю перспективу, вміло підготовану напередодні великим Куанте.

— Покажіть їм можливість одержати якусь суму грошей, — сказав головний ангулемський хижак повіреному, коли той прийшов сповістити про ув'язнення Давіда. — А коли вони звикнуть з думкою про гроші, то будуть у наших руках; ми поторгуємося з ними і помалу доведемо їх до тієї ціни за винахід, яку ми хочемо дати їм.

В цьому реченні був, до певної міри, короткий зміст

другої дії цієї фінансової драми. Коли пані Сешар, з тривогою в серці про долю брата, одяглась і вийшла, збираючись до тюрми, туга огорнула її від думки, що їй доведеться самій іти ангулемськими вулицями. Але Пті-Кло, що не турбувався горем своєї клієнтки, але мав у голові досить макіавеллівську думку, вернувся назад і запропонував їй свою руку; цим він нібито виявив люб'язність, до якої Єва була надзвичайно чутлива, адже він дав їй висловити подяку і не сказав, що вона помиляється. Від цієї уважності з боку такої різкої, суворої людини, та ще в таку хвилину, пані Сешар змінила свій погляд на Пті-Кло.

— Я веду вас найдовшим шляхом, але зате тут ми не зустрінемо нікого.

— Це вперше за все життя, пане, я не маю права йти з високо піднесеною головою! Це мені вчора було жорстоко показано...

— Вперше і востаннє...

— О, я нізащо не залишусь жити в цьому місті!

— Якщо ваш чоловік погодиться на пропозиції, вже більш-менш погоджені між Куанте і мною, — сказав Пті-Кло Єві, коли вони дійшли до порогу тюрми, — дайте мені знати, я зараз же прийду з дозволом від Кашана, за яким Давід може вийти з тюрми й більше в неї не вертатись.

Ці слова, сказані перед тюрмою, були тим, що італійці називають „комбінацією“. У них це слово означає вчинок, в якому віроломство домішане до права, в якому є напівдозволене ошуканство, майже законне й добре зроблене шахрайство; по-їхньому й Варфоломіївська ніч була політичною „комбінацією“.

З вищенаведених причин арешт за борги в провінції є таким винятковим юридичним актом, що по маленьких містах здебільшого нема спеціального арештного дому. В такому разі боржника беруть у тюрму, де тримають запідозрених, підсудних, обвинувачених і засуджених. Таких різних назв послідовно дістають по закону ті, кого народ називає злочинцями. Отже, Давід тимчасово був поміщений у низькій камері ангулемської тюрми, з якої, може, щойно вийшов якийсь засуджений, відбувши свій

строк. Заведений до списку і одержавши гроші, що належали за декретом в'язневі на харчі впродовж місяця, Давід опинився перед товстим чоловіком, який для в'язня робиться більшою владою, ніж сам король, — перед тюремником. У провінції худих тюремників не водиться. По-перше, ця посада — майже синекура; подруге, тюремник це — ніби корчмар, який не платить оренди; годується він дуже добре, годуючи дуже зле своїх в'язнів, яких він розміщує, як і корчмар, відповідно до їхніх коштів. Він знав Давіда на прізвище, власне знав його батька, і з довір'ям влаштував його добре на ніч, хоч у Давіда не було з собою жодного су.

Ангулемська тюрма була побудована ще за середньовіччя; як і в соборі, в ній не сталося відтоді ніяких змін. Фіртка класична — поцвяховані двері, міцні на вигляд, але ветхі, низькі, справді циклопічної будови, бо в них ніби одне око на чолі — віконце вгорі, крізь яке тюремник дивиться на проходячих. Уздовж фасаду першого поверху тягнеться довгий коридор, куди виходить багато камер, вікна яких, високі й заграбовані, дивляться в тюремне подвір'я. Тюремник займає квартиру, відокремлену від камер аркою, яка поділяє перший поверх на дві частини; від неї аж до фіртки видко ґрати, що оточують подвір'я. Тюремник повів Давіда в камеру, що коло арки напроти його квартири. Тюремник хотів мати сусідою людину, яка, з огляду на її особливе становище, могла бути йому до товариства.

— Це найкраща камера, — сказав він, побачивши, що Давіда вразив її вигляд.

Стіни камери були кам'яні й досить вогкі. На вікнах, пробитих дуже високо, були залізні ґрати. Від кам'яної підлоги тягло крижаним холодом. Чути було рівномірні кроки вартового в коридорі. Цей стукіт кроків, одномаїтний, як морський шум, щохвилини нагадував: „тебе стережуть! ти невільник!“ Усі ці подробиці, вся обстановка в цілому дивовижно впливає на думку чесних людей. Давід побачив бридке ліжко; щоправда, в'язні першої ночі завжди бувають такі схвильовані, що лише другої ночі помічають, яке тверде їхнє ліжко. Тюремник був до Давіда дуже ласкавий і запропонував йому до ночі по-

гуляти на подвір'ї. Муки Давіда почалися лише з моменту, коли треба було лягати спати. В'язням заборонено світити світло, і потрібний був спеціальний дозвіл королівського прокурора, щоб зробити з правила для злочинців виняток для арештованого за борги. Тюремник пригостив Давіда в себе дома, але мусів замкнути його, коли прийшов час лягати спати. Бідний чоловік Єви пізнав тоді весь жах тюрми, і грубість її побуту обурила його. Але в наслідок досить звичайної в мислителів реакції, він відокремився від цієї самотності, втік від неї у маріння, яким поети вміють снити без сну. Нещасний, кінець-кінцем, замислився над своїми справами. Тюрма страшенно схиляє до самоприниження. Давід спитав сам себе, чи виконав він свої обов'язки як голова родини? Як мусить тепер журитися його дружина! Чому не заробив він спочатку досить грошей, як казала йому Маріон, щоб могли потім на дозвіллі працювати над своїм винаходом?

„Як,— думав він,— лишатися в Ангулемі, після такого скандалу? Коли я вийду з тюрми, що ми робитимем, що з нами буде?“ Взяти його деякі сумніви й щодо його роботи. Це була мука, яку зрозуміти можуть лише винахідники! Сумнів по сумніву Давід дійшов до ясного розуміння ситуації і сказав сам собі те, що Куанте казали старому Сешарові і що Пті-Кло сказав допіру Єві. „Якщо навіть усе піде гаразд, як же бути з застосуванням мого винаходу? Треба брати патент, а на це треба гроші!.. Треба мати фабрику для проведення дослідів у великому масштабі, тобто відкрити свій секрет!..“ О, Пті-Кло мав рацію. В найпохмуріших тюрмах думки часом прояснюються. „Чи ба!— сказав Давід, засинаючи на ліжку, подібному до похідного, на якому лежав жакливий матрац з грубого коричневого сукна, — мабуть, завтра вранці я побачу Пті-Кло“.

Отже, Давід сам себе добре підготував до вислухання пропозиції, яку несла йому дружина від його ворогів.

Поцілувавши свого чоловіка, Єва сіла на ліжку, бо в камері був лише один дерев'яний найгіршого гатунку стілець; очі її впали на бридке цебро в кутку і на стіни, поспіль списані прізвищами й висловлюваннями Давідо-

вих попередників. З її червоних уже очей знову потекли сльози. Після всього, що вона виплакала, в неї знайшлися ще сльози, коли вона побачила свого чоловіка в становищі злочинця.

— Ось до чого може довести бажання слави! — скрикнула вона. — О, коханий мій, покинь цей шлях! Ходімо разом битою дорогою, не шукаймо скорого багатства. Мені так небагато треба для щастя. Особливо після того, коли я так перемучилась! Коли б ти знав! Це ганебне ув'язнення ще не найбільше наше лихо! На, читай!

Вона дала йому Люсьєнового листа, якого Давід швидко прочитав. Щоб заспокоїти його, вона переказала йому страшні слова Пті-Кло про Люсьєна.

— Якщо Люсьєн покінчив з собою, це вже сталось, — сказав Давід. — Коли ж цього ще не сталось, він не покінчить з собою. Він може бути мужнім, як сам каже, лише протягом одного ранку...

— Але як жити в такій тривозі? — скрикнула сестра, яка на думку про смерть прощала все.

Вона переказала чоловікові пропозиції, які Пті-Кло нібито здобув від Куанте, і Давід з очевидною радістю зразу ж на них погодився.

— Нам буде з чого жити на селі коло Умо, де міститься фабрика Куанте, а я нічого не хочу, крім спокою! — скрикнув винахідник. — Якщо Люсьєн покарав себе смертю, у нас буде досить коштів, щоб чекати батькової смерті; якщо ж бідний хлопець живий, він мусить пристосуватись до нашого скромного життя... Куанте безперечно використають мій винахід, але, зрештою, що таке я проти цілої країни?.. Одна людина. Якщо мій винахід послужить усім — чудово! Я буду задоволений. Єво, моя любя, ми не створені — ні ти, ні я — бути комерсантами. Нема в нас любові до зисків, ні небажання випускати з рук гроші, навіть ті, які слід віддати за законом, а це, мабуть, найбільші чесноти справжнього комерсанта, що звуться: обачність і комерційний дух!

Радіючи цією єдністю поглядів, однією з найніжніших квіток кохання, бо інтереси й думки можуть і не збіга-

тись у двох закоханих, Єва попросила тюремника послати до Пті-Кло записку, в якій просила його звільнити Давіда, повідомляючи про їхню обопільну згоду на засадах проєктованого полагодження справи. Через десять хвилин Пті-Кло вже ввійшов до бридкої камери Давіда і сказав Єві:

— Ідіть, пані, додому, ми зараз же будемо за вами. Отже, мій дорогий друже, ти таки дався їм у руки! Як ти міг зробити таку помилку й вийти із своєї схованки?

— Е! А як же я міг не вийти? Ось що писав мені Люсьєн.

Давід дав Пті-Кло листа Серізе. Пті-Кло взяв його, прочитав, оглянув, помацав папір, почав діловиту розмову і, згорнувши листа, ніби з неувважності поклав його собі в кишеню. Тоді взяв Давіда під руку і вийшов з ним; поки вони розмовляли, тюремникові принесли дозвіл від судового пристава. Вернувшись додому, Давід почув себе наче в раю, він плакав, як дитина, цілуючи маленького Люсьєна в своїй спальні після трьох тижнів ув'язнення, з яких останні години були, за провінціальними поняттями, ганебні. Кольб і Маріон уже вернулись. Маріон довідалася в Умо, що Люсьєна бачили на шляху в Париж, по той бік Марсака. Люди, що несли продукти в місто, звернули увагу на його дендівський одяг. Кольб помчав на коні великим шляхом і, кінець-кінцем, довідався в Манлі, що Люсьєн, якого пан Маррон пізнав, поїхав поштовою каретою.

— Не я вам казав? — скрикнув Пті-Кло. — Цей хлопець не поет, а якийсь нескінченний роман.

— Поштою? — сказала Єва. — Куди ж цього разу?

— Тепер, — сказав Пті-Кло, — ходімо до Куанте, вони вас чекають.

— Ох, пане, — скрикнула пані Сешар, — прошу вас, бороніть добре наші інтереси, все наше майбутнє у ваших руках!

— Може, ви хочете, пані, щоб нарада відбулась у вас? — сказав Пті-Кло. — Я лишаю вам Давіда. Пани Куанте прийдуть сьогодні ввечері сюди, і ви побачите, чи вмію я боронити ваші інтереси.

— Ох, пане, ви зробіть мені цим велику радість!

— Гаразд, — сказав Пті-Кло, — сьогодні ввечері тут о сьомій годині!

— Дякую, — сказала Єва, і по її тону й погляду Пті-Кло прочитав, як багато довір'я здобув він у своєї клієнтки.

— Не бійтесь нічого. Бачите, я мав рацію, — додав він. — Ваш брат за тридцять миль від самогубства. До того ж, увечері ви, можливо, матимете невеличкі гроші... Знаходиться серйозний претендент на вашу друкарню.

— Якщо це так, — сказала Єва, — то навіщо поспішати й зв'язувати себе з Куанте?

— Ви забуваєте, пані, — відповів Пті-Кло, зрозумівши небезпеку свого признання, — що ви не вільні продавати свою друкарню, поки не сплатите Метів'є, бо все ваше знаряддя тим часом описане.

Вернувшись до себе, Пті-Кло послав по Серізе. Коли фактор зайшов до нього в кабінет, він одвів його до віконної ніші.

— Завтра ти будеш власником друкарні Сешара, тобі допоможуть перебрати на себе патент, — сказав він йому пошепки. — Але ти не хочеш сконати на каторзі?

— Що? Чому на каторзі? — спитав Серізе.

— Твій лист до Давіда — підробка, тобто фальшування, і він у мене. Якби Анрієтту спитали, що вона скаже? Я не хочу тебе губити, — зараз же сказав Пті-Кло, побачивши, як зблід Серізе.

— Ви ще щось від мене хочете? — скрикнув парижанин.

— Слухай, ось чого я ще сподіваюсь від тебе, — відказав Пті-Кло. — І слухай добре. Ти будеш англемським друкарем через якихсь два місяці, але будеш винний за друкарню і сплатиш свій борг хіба років через десять! Ти довго працюватимеш на капіталістів і, крім того, будеш ще підставною особою ліберальної партії. Я складатиму твого договора з Ганнераком про пайове товариство, і складу його так, що друкарня колись таки належатиме тобі. Отже, якщо вони заснують газету, якщо ти будеш її вести, а я буду першим товаришем прокурора, ти порозумієшся з великим Куанте і міститимеш у своїй газеті такі статті, що її закриють... Куанте добре заплатять тобі

за цю послугу... Я знаю, що тебе засудять, що ти покуштуєш тюрми, але тебе вважатимуть за людину поважну й переслідувану урядом. Ти зробишся згодом важливою особою ліберальної партії на зразок Мерсьє, Поля-Луї Кур'є, або Манюеля. Я не припущу, щоб у тебе колинебудь відібрали патент. Одне слово, того дня, як газету закриють, я спалю цього листа перед твоїми очима... Твої достатки обійдуться тобі не дуже дорого...

Люди з народу мають дуже невірне уявлення про законне тлумачення фальшивок: Серізе вже бачив себе на лаві підсудних і при цих словах Пті-Кло він легше зітхнув.

— Через три роки від сьогодні, — казав далі Пті-Кло, — я буду королівським прокурором в Ангулемі, тобі, можливо, потрібна буде моя допомога, поміркуй над цим!

— Я все розумію, — сказав Серізе. — Але ви мене не знаєте. Спаліть цього листа зразу передо мною. Покладіться на мою вдячність.

Пті-Кло подивився на Серізе. Це була дуель очима, коли погляди того, хто спостерігає, є ніби скальпелем, яким він пробує пройтися душою, а очі того, хто хоче виявити свої чесноти, нагадують виставу.

Пті-Кло не відповів нічого; він засвітив свічку й спалив листа, подумавши: „Йому ж треба здобувати достаток“.

— Ви маєте навіки віддану вам душу, — сказав фактор.

Давід з якоюсь невиразною тривогою чекав наради з Куанте: турбувало його не змагання за свої вигоди і договір, який треба було складати, а думка фабрикантів про його роботу. Він почував себе, як драматург перед жюрі. Винахідницьке самолюбство і страх у ту хвилину, коли він уже осягав свою мету, затьмарили всі інші почуття. Нарешті, о сьомій годині вечора, в той момент, коли графиня дю Шатле, відмовляючись тяжкою мігренню, лягла в ліжку й покинула на чоловіка обов'язки приймати гостей, — настільки вразили її суперечні чутки про Люсьєна, — великий і гладкий Куанте входили разом з Пті-Кло до свого конкурента, який

віддавався їм із зв'язаними ногами й руками... На самому початку вони стали перед таким питанням: як скласти договір про спілку, не знаючи Давідових процесів? А коли б Давід їх показав, він опинився б цілком у руках Куанте. Пті-Кло добився, щоб договір був складений попередньо. Тоді великий Куанте попросив Давіда, показати свої вироби, і винахідник подав йому останні вироблені ним аркуші, гарантуючи їх собівартість.

— От і маємо вже підвалину для складання договору, — сказав Пті-Кло. — Ви можете входити до спілки на підставі цих даних і зробити в договорі застереження про розірвання умови, в разі у фабричному виробництві виявиться, що ці дані себе не виправдали.

— Одна річ, пане, — сказав великий Куанте Давідові, — виробляти зразки паперу в невеликих розмірах у себе дома, в маленькій формі, а інша — почати виробництво у великому масштабі. Судіть самі по такому маленькому факту: ми робимо кольоровий папір і купуємо для його виробу зовсім однакові фарби. Так, наприклад, індиго для синього кольору береться з однієї бочки, пристається з однієї фабрики. Але ми ніколи не могли добитись двох абсолютно однакових відтінків кольорового паперу. В наших матеріалах під час переробки відбуваються якісь непомітні для нас явища. Кількість, якість паперової маси раптом змінюють усю справу. Коли ви держали в казанчику якусь порцію матеріалів, про які я вас нічого не питаю, ви були над ними повним паном, могли на всі частини їх впливати однаково, в'язати їх до купи, „жувати“, ліпити, як завгодно, надавати усім їм однієї форми. А хто гарантує вам, що в кадубі на п'ятсот стіп буде те саме, і всі ваші способи себе виправдають?

Давід, Єва, Пті-Кло зирнулися, багато що висловлюючи очима.

— Візьміть якийсь аналогічний приклад, — казав по невеличкій паузі великий Куанте. — Ви накопили дві в'язки сіна в лузі і, спресувавши їх добре, поклали в своїй кімнаті, не давши траві „викинути свій вогонь“, як кажуть наші селяни, і ніякого нещастя не трапилось. Але чи спиратиметесь ви на цей досвід і чи наб'єте дві

тисячі в'язок у дерев'яну клуню? Ви знаєте добре, що сіно займеться і ваша клуня згорить, як сірник. Ви людина освічена, — сказав Куанте Давідові, — зробіть самі висновок... Зараз ви накосили дві в'язки сіна, і ми боїмось підпалити нашу фабрику, нагромадивши в ній дві тисячі в'язок. Іншими словами, ми можемо втратити більше, як один кадуб маси, зробити видатки і, втративши великі гроші, опинитись ні з чим!

Давід стояв, як прибитий. Практика говорила своє розсудливе слово до теорії, слово якої завжди в майбутньому.

— Хай мене чорт візьме, коли я підпишу таку угоду! — грубо скрикнув гладкий Куанте. — Можеш губити свої гроші, Боніфасе, коли хочеш, а я своїх на це не дам. Я пропоную заплатити борги пана Сешара і ще шість тисяч франків. З них три тисячі векселями, — сказав він, виправляючись, — на дванадцять і п'ятнадцять місяців... І то вже буде задосить риску. Нам треба прийняти на наш рахунок дванадцять тисяч франків з рахунку Метів'є. Це становить готівкою п'ятнадцять тисяч франків. Оце й усе, що я дам за секрет з тим, що я експлуатуватиму сам. А! так оце та знахідка, про яку ти мені казав, Боніфасе!.. Ну, дякую тобі, я вважав тебе за розумнішого! Ні, ні, це не те, що зветься серйозною справою!..

— Для вас усе питання, — казав Піті-Кло, аж ніяк не злякавшись цієї вихватки, — зводиться ось до чого: чи хочете ви рискнути двадцятьма тисячами франків, щоб купити секрет, який може вас збагатити? Але, панове, риск завжди зв'язаний з прибутками... Це ставка в двадцять тисяч франків на цілі маєтки. Грач ставить у рулетці луідор, щоб мати тридцять шість; але він знає, що його луідор загинув. Зробіть так само.

— Я прошу дати мені час поміркувати, — сказав гладкий Куанте, я не такий багач, як мій брат. Я собі бідний хлопець, знаю лише одне: друкувати „Парафіанина“ за двадцять су, а продавати за сорок. Винахід, коли він ще тільки в спробах, це, по-моєму, шлях до руїни. Перший кадуб удасться, другий ні, будеш тягти далі, захопимось, а потім, застромивши руку в колесо, застрянемо й усім тілом...

Він розповів історію одного бордоського купця, що розорився, взявшись обробляти свою землю за порадами одного вченого; навів шість подібних прикладів поблизу, в Шарантському й Дородонському департаментах, в промисловості й рільництві, розпалився, не хотів нічого слухати, і заперечення Пті-Кло, замість заспокоїти, ще більше його дратували.

— Я волію купити дорожче певнішу річ, ніж цей винахід, і мати невеликий прибуток, — сказав він, дивлячись на брата. — На мою думку, — додав він наприкінці, — тут нічого не доведено до тієї точки, щоб можна було починати справу.

— Проте, ви ж прийшли сюди для чогось, — сказав Пті-Кло. — Що ви пропонуєте?

— Звільнити пана Сешара й забезпечити йому, в разі успіху, тридцять відсотків з прибутків, — зараз же відповів гладкий Куанте.

— Е, пане! — сказала Єва. — А з чого ж ми житимемо весь час, поки робитимуться спроби? Чоловік мій уже пережив сором арешту, він може вернутись у тюрму, а ми сплатимо наші борги...

Пті-Кло глянув на Єву, поклавши пальця на губи.

— Ви нерозсудливі, — сказав він обом братам. — Ви бачили папір; батько Сешар казав вам, що він замикав сина, і той за одну ніч з речовин, які мусять коштувати дуже мало, виробив чудовий папір... Ви тут, щоб зговоритися й придбати секрет. Хочете ви його придбати, чи ні?

— Слухайте, — сказав великий Куанте, — чи хоче мій брат, чи не хоче, я ризикую сплатити борги пана Сешара; даю шість тисяч франків готівкою, і пан Сешар матиме тридцять відсотків з прибутків. Але слухайте добре: якщо протягом одного року він не виконає умов, які він сам визначить у акті, він поверне нам шість тисяч, патент залишиться нам, ми викрутимось далі вже самі, як зуміємо.

— Чи ти певен себе? — спитав Пті-Кло Давіда, відводячи його набік.

— Так, — сказав Давід, якого зовсім обдурила тактика двох братів; він тремтів, бачачи, що гладкий Куанте зриває нараду, від якої залежало все його майбутнє.

— Гарзд, то я зараз складу договір, — сказав Пті-Кло обом Куанте і Єві, — кожному з вас я приставлю сьогодні ввечері копію договору, завтра вранці ви його обміркуєте, завтра вдень о четвертій годині ви його підпишете. Ви, панове, викупіть усі папери Метів'є. А я напишу в Пуатьє, щоб припинили справу в королівському суді, і ми підпишемо наші взаємні відмови.

Ось як були викладені зобов'язання Сешара:

„Ми нижчепідписані і т. ін

„Давід Сешар - син, ангулемський друкар, який, за його твердженням, винайшов спосіб рівномірного проклеювання паперу в кадубі, а також спосіб здешевлення на п'ятдесят процентів виробу всякого паперу шляхом введення в масу рослинних речовин, домішуючи їх до вживаного тепер ганчір'я чи вживаючи їх без домішки ганчір'я, вступав в спілку для експлуатації цього винаходу з братами Куанте на таких умовах і з такими застереженнями...“

Один з пунктів цього договору позбавляв Давіда Сешара його прав в разі нездійснення ним усіх своїх обіцянок, які великий Куанте дбайливо формулював за згодою Давіда.

Другого дня вранці в пів до восьмої Пті-Кло приніс цей договір Давідові з Євою і сповістив їх, що Серізе пропонує двадцять дві тисячі франків готівкою за друкарню; купчу можна було підписати ввечері того ж дня.

— Але, — сказав він, — якщо Куанте довідаються про цей продаж, вони можуть не підписати договір про спілку, дошкуляти вам, оголосити торги на інвентар...

— Ви певні того, що за друкарню буде сплачено готівкою? — спитала Єва, надзвичайно здивована тим, що влаштується справа, в якій вона вже зневірилась і яка три місяці тому могла врятувати все.

— Гроші зо мною, — сказав він руба.

— Та це якесь чародійство! — сказав Давід, питаючи в Пті-Кло пояснення цьому щастю.

— Ні, це дуже просто, умівські купці хочуть заснувати свою газету, — відловив Пті-Кло.

— Алеж я відмовився від цього права! — скрикнув Давід.

— Ви, це так, але не ваш наступник... Взагалі ви, — провадив він, — не турбуйтеся нічим, продавайте, ховайте

в кишеню гроші, і лишіть Серізе виплутуватися з усяких застережень у купчій, він зуміє виплутатись.

— О, безперечно,— сказала Єва.

— Якщо ви зобов'язались не видавати газету в Англемі, — додав ще Пті-Кло, — ті, що позичили гроші Серізе, видаватимуть її в Умо.

Єва, радіючи перспективі мати тридцять тисяч франків і не бідувати більше, дивилась на спілку з Куанте, як на допомічну річ. Тому пані Сешар поступилась ще одним пунктом у договорі, навколо якого йшов останній спір. Великий Куанте вимагав собі право вибрати патент на своє ім'я. Йому вдалось переконати, що поскільки права Давіда в договорі визначені, байдуже, на ім'я кого із спільчан буде взятий патент. Його брат, кінець - кінцем, сказав:

— Він дає гроші на патент, він дає кошти на поїздку за ним, а це ще дві тисячі франків, хай же він вибере його на своє ім'я, або не буде діла!

Отже, хижак перемиг у всіх пунктах. В пів до п'ятої договір був підписаний. Великий Куанте гречно підніс пані Сешар дюжину столових приборів і чудову шаль Терно¹, щоб забулись, мовляв, неприємні суперечки! Тільки не стався обмін копіями, тільки не Кашан закінчив передачу Пті-Кло всіх розписок, квитанцій, різних паперів, серед них і трьох жахливих векселів, підроблених Люсьеном, як почувся голос Кольба на сходах після оглушного гуркоту поштових дроз, що спинились перед будинком.

— Пане! пане! П'ятнадцять тисяч франків! — кричав Кольб. — Справжні гроші! З Буадье надіслать панові Люсьену!

— П'ятнадцять тисяч франків! — скрикнула Єва, здіймаючи вгору руки.

— Так, пані, — сказав, увіходячи, поchtовий посланець, — п'ятнадцять тисяч франків, які привіз бордоський диліжанс, чималенька вага, не вам кажучи... Там двоє людей несуть торбинки. Все це посилає вам пан Люсьєн Шардон де Рюбанпре. Я маю передати вам оцей шкуратяний гаманець, в ньому п'ятсот франків золотом і, мабуть, лист.

Єві здавалось, що вона марить, коли читала цього листа:

¹ Французький текстильний фабрикант початку ХІХ ст.

„Дорога сестро, ось п'ятнадцять тисяч франків. Замість покінчити з собою, я продав своє життя. Я вже собі не належу; я не більше, як секретар іспанського дипломата, я його креатура.

„Прощай! Давід звільниться і через місяць зможе купити собі маленьку паперову фабрику й забагатіти. Не думайте більше, я так хочу, про вашого бідного брата

Люсьєна“.

— Так уже судилось, — скрикнула пані Шардон, що прийшла подивитись, як складають торбинки, — моєму бідному синові завжди бути, як він писав, фатальним, навіть роблячи добро!

— Добре ми вибрались! — скрикнув великий Куанте, коли вийшов на площу Мюр'є. — Однією годиною пізніше, і ці гроші кинули б відблиск на договір, наш добродій злякався б! Через три місяці, як він нам обіцяв, видно буде, що нам робити.

О сьомій годині Серізе купив друкарню й заплатив за неї, взявши на себе й сплату оренди за останній тримістр. Другого дня Єва внесла готівкою головному управителеві податків сорок тисяч франків, щоб він купив на ім'я її чоловіка на дві тисячі п'ятсот франків ренти. Потім написала свекрові, щоб наглянув їй у Марсаку невеликий маєток тисяч на десять франків, щоб укласти в нього свої власні гроші.

План великого Куанте був надзвичайно простий. Він з першого погляду зважив що проклеювання паперу в кадубі є річ неможлива. Домішування дешевих рослинних речовин до ганчірок здавалось йому вірним і єдиним способом збагачення. І він вирішив дивитись на здешевлення паперової маси як на дрібницю, а пильно добиватись проклеювання її в кадубі. І ось чому. Ангулемські фабрики виробляли тоді виключно писальний папір, тих гатунків, що звуться „екю“, „курча“, „школяр“, „мушля“ і неодмінно проклеюються. Довгий час вони були славою ангулемських паперових фабрик. Отже, ця спеціальність, давно вже монополізована ангулемськими фабриками, давала підставу для вимог Куанте, хоч проклеєний папір, як це буде видно далі, зовсім не цікавив його в торговельному відношенні. Попит на писальний папір дуже обмежений, а на друкарський папір, непроклеєний,

майже безмежний. Під час своєї поїздки в Париж за патентом, який він вибрав на своє ім'я, великий Куанте задумав зробити деякі справи, що мали спричинитись до великих змін у його виробництві. Він спинився у Метів'є і дав йому доручення протягом року захватити постачання газетного паперу від усіх фабрик, що його виробляли, знизивши ціну стопи на такий процент, на який жодна фабрика не могла погодитись, і пообіцявши кожній газеті, що папір буде більший і кращої якості, ніж найкращі гатунки паперу, вживаного раніше. Зважаючи на те, що закупка паперу газетами робиться на певний строк, для здійснення цієї монополії потрібен був довгий період підпільної роботи з адміністраторами, але Куанте розраховував, що матиме досить часу позбутись Сешара, поки Метів'є складе угоду з головними паризькими газетами, які споживали тоді до двохсот стіп щоденно. Звичайно, Куанте заінтересував Метів'є цим постачанням, визначивши йому певний процент, щоб мати собі спритного представника в Парижі й не витратитись на поїздки. Достатки Метів'є, одні з найбільших у паперовій торгівлі, з цієї справи якраз і почалися. Він десять років не мав конкуренції у постачанні паперу паризьким газетам.

Забезпечивши собі в майбутньому збут, великий Куанте прибув до Ангулема саме вчасно, щоб побувати на весіллі в Пті-Кло, який продав свою контору й чекав, поки йому призначать наступника, щоб зайняти посаду пана Міло, пообіцяну протеже графині дю Шатле. Другий товариш ангулемського королівського прокурора був призначений першим товаришем у Лімож, а міністр юстиції прислав одного з своїх протеже в ангулемську прокуратуру, де посада першого товариша протягом двох місяців була вакантна. Цей час був медовим місяцем Пті-Кло.

Поки великий Куанте був відсутній, Давід зробив спочатку непроклеєний перший кадуб, що дав газетний папір багато кращої якості, ніж газети тоді вживали; тоді другий кадуб чудового веленевого паперу для художнього друку, що його друкарня Куанте вжила на видання „Епархіального парафіанина“. Матеріал Давід готував сам таємно, бо не схотів ніяких робітників, крім

Кольба й Маріон. Коли ж Куанте вернувся, усе зразу змінилось; він подивився на зразки виготовленого паперу і виявив надто невелике задоволення.

— Любий друже, — сказав він Давідові, — ангулемська торгівля — це папір „мушля“. Передусім треба виробити найкращу „мушлю“, на п'ятдесят процентів нижче за теперішню її ціну.

Давід спробував виробити один кадуб проклеєної маси для паперу „мушля“, і він вийшов шорсткий, як щітка, клей узявся грудочками. Того дня, коли спроба була закінчена, і Давід узяв один з аркушів у руки, він відійшов у куток, йому хотілось посумувати насамоті. Але великий Куанте витяг його звідти, був до нього надзвичайно приятний і милий і заспокоїв свого спільника.

— Не вдавайтесь у розпач, — сказав Куанте, — працюйте далі! Я не злий, я розумію вас і йтиму до кінця!..

— Справді, — сказав Давід дружині, прийшовши додому пообідати, — ми маємо справу з добрими людьми; я ніколи б не повірив, що великий Куанте такий великодушний.

І розповів їй свою розмову з віроломним спільником.

Три місяці минули в спробах. Давід спав на фабриці, стежив за результатами різних складів своєї маси. Свій неуспіх він приписував то домішці ганчір'я до його матеріалів, і виробляв один кадуб виключно з своїх речовин, то пробував проклеїти цілий кадуб маси з самих ганчірок. Пильнуючи своєї мети з дивовижною впертістю на очах у великого Куанте, від якого він уже не ховався, він перебрав різні однорідні матеріали, поки не вичерпав усієї серії своїх речовин, комбінованих з усіма можливими клеями. Перші шість місяців 1823 року Давід Сешар прожив на фабриці з Кольбом, якщо можна назвати життям цілковите занедбання їжі, одягу й своєї особи. Він так розпачливо бився з труднощами, що для всіх інших, ніж Куанте, людей це могло б бути величним видовищем, бо ніякої думки про свій власний інтерес не було у відважного борця. Він не бажав нічого іншого, крім перемоги. З чудесною прозірливістю стежив він за дивними змінами речовин, які людина перетворює по своїй уподобі на продукти, перемагаючи таємний опір

природи, і вивів з них чудові технічні закони, помітивши, що здобути ці витвори можна, тільки скоряючись захованим співвідношенням речей, тому, що він назвав другою природою речовин.

Нарешті, в серпні місяці йому вдалось одержати проклеєний у кадубі папір, цілком подібний до того, який виробляється тепер паперовою промисловістю і який у друкарнях уживається для коректи; але всі гатунки цього паперу не мають одноманітності й ніколи не можна бути певним, що він удаło проклеєний. Цей результат, такий великий для 1823 року, як на тодішній стан паперової справи, коштував десять тисяч франків, і Давід сподівався розв'язати останні труднощі проблеми. Але в Ангулемі й Умо пішли тоді чудні поголоски: Давід Сешар розоряє братів Куанте. Перевівши тридцять тисяч франків на спроби, він, кінець-кінцем, казали, одержав дуже поганий папір. Інші фабриканти, перелякавшись, держалися старих способів, і з заздрості до Куанте ширили чутки про близьке розорення цієї честолюбної фірми. Великий Куанте випишував машини для виробу суцільного паперу, а людям давав вірити, що вони нібито потрібні для дослідів Давіда. Єзуїт домішував до своєї маси речовини, вказані Давідом Сешаром, увесь час спонукуючи його самого працювати лише над проклеюванням паперової маси, і відсилав Метів'є тисячі стіп газетного паперу. У вересні великий Куанте, довідавшись, що Давід уже обмірковує безперечно переможну спробу, відвів його набік і порадив йому кинути цю боротьбу.

— Любий Давіде, їдьте в Марсак провідати дружину й відпочити від тяжкої праці, — сказав він йому дуже приязно, — ми не хочемо розоритись. Те, на що ви дивитесь як на велику перемогу, є тільки одною з вихідних точок. Ми перечекаємо зараз трохи, раніш ніж братися до нових спроб. Будьте справедливі! Подивіться на результати. Ми не тільки паперові фабриканти; ми також друкарі й банкіри, а всі кажуть, що ви нас розоряєте...

Давід Сешар у своїй величній наївності зробив жест широкого протесту.

— Не п'ятдесят тисяч франків, викинутих у Шаранту, розорять нас, — сказав великий Куанте, відповідаючи

на жест Давіда. — Але ми не можемо в зв'язку з наклепами на нас опинитись у такому становищі, що повинні будемо за все платити готівкою, нам доведеться тоді припинити всі наші операції. Ось ми дійшли вже строку нашого договору, треба поміркувати над ним і одній і другій стороні.

„Він має рацію“, — подумав Давід, який за своїми спробами в широкому масштабі не бачив того, що робилось на фабриці, і вернувся у Марсак, куди вже півроку ходив навідувати Єву щосуботи ввечері й лишався в неї до вівторка вранці.

За доброю порадою старого Сешара, Єва купила суміжно з землею свекра садибу, що звалась Вербері, з трьома десятинами саду й виноградником, який заходив клином у виноградники старого. Вона жила з матір'ю і Маріон дуже ощадно, бо була винна ще п'ять тисяч франків за цей чарівний маєток, найкращий у Марсаку. Будинок з білого вапняка під грифльовим дахом стояв у кінці подвір'я перед садом і був оздоблений різьбою, яка на вапняку легко робиться і недорого коштує. Гарненькі меблі, привезені з Ангулема, виглядали ще кращими тут на селі, де тоді ніхто не дозволяв найменшої розкоші. Перед фасадом, з боку саду, росли гранатові й апельсинні дерева і всякі рідкі рослини, що їх попередній власник, старий генерал, який умер від руки пана Маррона, виплекав сам. Під одним з цих апельсинних дерев Давід, що разом з дружиною і батьком бавився з своїм синком, одержав від Куанте виклик у третейський суд, перед яким вони по закінченні строку їхньої угоди мали викласти свої вимоги. Судовий пристав сам його приніс. Брати Куанте вимагали вернути їм шість тисяч франків, передати у власність патент і майбутню частку Давіда з прибутків, як відшкодування колосальних витрат, зроблених ними безрезультатно.

— Кажуть, що ти їх розоряєш, — сказав виноградар синові. — Це єдина приємна річ, яку ти мені зробив!

Другого дня Єва й Давід уранці були вже в передпокою в пана Пті-Кло, який став тепер оборонцем удів і сиріт; їм здавалось, що лише його поради їм треба слухатись. Урядовець чудово прийняв своїх колишніх

клієнтів і конче побажав, щоб пан і пані Сешар зробили йому приємність і поснідали з ним.

— Куанте правлять з вас шість тисяч франків? — спитав він, посміхаючись. — Скільки ви ще винні за Вербері?

— П'ять тисяч, пане, але дві тисячі я вже маю, — відповіла Єва.

— Лишіть свої дві тисячі при собі, — сказав Пті-Кло. — Отже, п'ять тисяч! Вам треба ще десять тисяч, щоб добре там улаштуватись. Так от, через дві години Куанте вам принесуть п'ятнадцять тисяч...

Єва здивувалась.

— За вашу відмову від прибутків за договором про спілку, який ви полюбовно розірвете.

— І ці гроші законно належатимуть нам? — спитала Єва.

— Цілком законно, — посміхнувся урядовець. — Куанте досить мучили вас, я хочу покласти край їхнім вимогам. Слухайте, я державний урядовець, я мушу вам сказати правду. Куанте дурять вас зараз, але ви в їхніх руках. Ви можете виграти процес, в який вони вас утягають, якщо приймете виклик. Але чи хочеться вам позиватись ще десять років? Всякі експертизи, арбітражі сипатимуться на вас без кінця, і ваші шанси залежатимуть від суперечних порад... А я не бачу тут, — додав він, посміхаючись, — повіреного, який міг би вас оборонити, мій наступник цього не зуміє. Знаєте, погана згода краща доброї сварки...

— Всяка згода, яка дасть нам спокій, буде для мене гарна, — сказав Давід.

— Поль! — крикнув Пті-Кло на слугу, — попросіть сюди мого наступника пана Сего... Поки ми поснідаємо, він піде до Куанте, — сказав він своїм колишнім клієнтам, — і через кілька годин ви поїдете в Марсак розорені, але спокійні. З десяти тисяч франків ви матимете собі ще п'ятсот франків ренти і житимете щасливо у вашому чудовому маєтку.

Через дві години, як і сказав Пті-Кло, повірений Сего вернувся з усіма документами за підписами Куанте і з п'ятнадцятьма тисячоханковими білетами.

— Ми тобі багато чим зобов'язані, — сказав Сешар.

— Алеж я щойно розорив вас, — сказав Пті-Кло своїм

здивованим клієнтам, — розорив вас, кажу ще раз, ви самі це згодом побачите. Але я знаю вас, ви волієте краще розоритись, ніж надто пізно забагатіти.

— Ми не заінтересовані у великому багатстві, пане, і дякуємо вам, що ви дали нам засоби до нашого щастя, — сказала пані Сешар. — Ми вам дуже вдячні.

— Боже мій, не благословляйте мене! — сказав Пті-Кло. — А то мене совість мучитиме. Хоч мені здається, що сьогодні я виправив усе. Якщо я став державним урядовцем, то завдяки вам, і якщо хто мусить бути вдячний, то це я. Прощайте!

З бігом часу ельзасець змінив свою думку про батька Сешара, а той і собі заприятелював з ним, побачивши, що ельзасець, як і він сам, не вміє ні читати, ні писати і легко п'яніє. Колишній „ведмідь“ навчив колишнього кірасира ходити за лозами й продавати їх плоди; він виховував його, маючи на увазі лишити коло своїх дітей розсудливу людину: останніми своїми днями він дуже боявся за долю своїх достатків. З цим він звірився мірошникові Куртуа.

— Ось ви побачите, — сказав він йому, — як переведуть усе мої діти, коли я ляжу в яму. Ох, боже мій, я тремчу, як здумаю, що з ними буде!

У 1829 році, в березні місяці, старий Сешар помер, залишивши тисяч на двісті франків земельної власності, що разом з Вербері утворила чудовий маєток, яким уже два роки дуже вміло керував Кольб. Давід з дружиною знайшли в батька коло ста тисяч екю золотом. Поговір, як завжди, так збільшив скарби батька Сешара, що по всьому Шарантському департаменту їх оцінювали в мільйон. Єва з Давідом мали близько тридцяти тисяч франків ренти, долучивши свій невеличкий достаток до цієї спадщини; перечекавши трохи, вони помістили свої фонди в державний банк після Липневої революції.

Тільки тоді весь Шарантський департамент і Давід Сешар довідались про багатство великого Куанте. Це — мільйонер, депутат, пер Франції і буде, кажуть, міністром торгівлі в майбутньому кабінеті. В 1842 році він одружився з дочкою одного з найвпливовіших державних

діячів, панною Попіно, дочкою пана Ансельма Попіно, паризького депутата, мера округи.

Винахід Давіда Сешара ввійшов у французьке виробництво як пожива у велике тіло. Завдяки введенню замість ганчір'я інших матеріалів, Франція може виробляти найдешевший у всій Європі папір. І голландський папір, як і передбачав Давід Сешар, більше не існує. Рано чи пізно, безперечно, треба буде збудувати королівську паперову фабрику на зразок Гобелснів, Севра, Королівської миловарні й друкарні, які досі витримують всі удари, завдані їм буржуазними вандалами.

Давід Сешар живе, любимою дружиною; він — батько двох синів і дочки, має такт ніколи не згадувати про свої досліди. Єва зуміла примусити його відмовитись від страшного покликання до винахідництва. Для розваги він зацікавлюється літературою, але живе щасливо й ліниво заклопотаним життям багатого поміщика.

Назіки розпрощавшись із славою, він мужньо зайняв місце у колі мрійників і колекціонерів, захоплюється ентомологією і досліджує невідомі досі перетворення комах, які наука знає тільки в останній стадії.

Всі без винятку чули про успіхи Пті-Кло, як генерального прокурора; він суперник відомого Віне де Провен і мріє стати головою королівського суду в Пуатьє.

Ім'я Серізе, що раз-у-раз судився за політичні злочини, стало широко відомим. Найсміливіший з призвдіців ліберальної партії, він дістав кличку „відважного Серізе“. Наступник Пті-Кло примусив його продати ангулемську друкарню, і він пробував почати на провінціальной сцені нове життя, що могло б стати блискучим завдяки його акторському хистові. Але через одну молоду героїню він мусів виїхати в Париж шукати в науці ліків проти кохання і тут теж спробував пожитися з прихильності ліберальної партії.

Щодо Люсьєна, то його поворот до Парижа належить уже до „Сцен паризького життя“¹.

1835 — 1843.

¹ Див. роман „Розкоші й злидні куртизанок“.

ПРИМІТКИ

До стор. 6

Гюго Віктор (1802 — 1885) — видатний французький поет, письменник і драматург, стояв на чолі школи романтиків.

Рафаель Санціо (1483 — 1520) — геніальний італійський художник. Виявляв великі мистецькі здібності починаючи з дитячих років. На це й натякає Бальзак у своїй присвяті.

Пітті Вільям (1759 — 1806) — англійський міністр, консерватор і реакціонер, що з надзвичайною жорстокістю боровся проти будь-якого прояву визвольного руху. Свою політичну кар'єру почав молодим (22 років). На це і натякає Бальзак.

Шатобріан Франсуа (1768 — 1848) — французький письменник і публіцист, представник реакції в літературі. Молодість Шатобріана була сповнена багатьох пригод. Він жив деякий час у США і описав ці епізоди в кількох своїх творах. Належачи до аристократичної родини, Шатобріан поставився до Французької революції 1789 — 1793 рр. вороже і всю свою творчість обернув на боротьбу проти її ідей.

Мольєр Жан Батіст (справжнє ім'я Покелен) (1622 — 1673) — великий французький драматург, комедіограф, творчість якого являє велику цінність для світової літератури і театру. Мольєр розгорнув яскраву галерею образів аристократів („Дон Жуан“), буржуа („Міщанин - Шляхтич“), лікарів („Удаваний хворий“) тощо. Про це якраз і говорить Бальзак.

„*Людська комедія*“ — назва велетенської (близько 100 томів) епопеї, над якою працював Бальзак майже протягом всього життя і яка охоплює в основному всі його твори, починаючи з тридцятих років XIX століття. Сама назва, безумовно, являє собою паралель до славнозвісної поеми великого італійського поета Данте „Божественна комедія“. До складу „Людської комедії“ входить і роман „Утрачені ілюзії“.

До стор. 9

Стенхоп Чарльз (1753 — 1816) — англійський видавець, винахідник друкарського станка, удосконалив стереотип. Палкий прихильник

Французької революції. В перших розділах свого роману Бальзак виявляє досконале обізнання з друкарською та видавничою справою, що стверджує автобіографічність окремих епізодів роману.

Ельзевір — родина відомих голландських друкарів XVI — XVII століття. Найбільш відомі такі представники цієї родини: Людовік (1540—1617), Ісаак (1596 — 1651) і Абрагам (1592 — 1652). Останній запровадив формат in-12 і особливий шрифт. Від імени видавця самі видання здобули назву ельзевір.

Плантен, Альд і Дідо — представники відомих друкарських фірм та видавців.

До стор. 12

Автор „*Пантагрюеля*“ — Франсуа Рабле (1495 — 1553) — славетний французький письменник-сатирик епохи Відродження. Герої його роману „*Гаргантюа і Пантагрюель*“ — велетні. Бальзак відзначає їхню схильність до пияцтва.

До стор. 13

Лафонтен Жан (1621 — 1695) — славнозвісний французький поет і байкар. Хоч сюжети його байок майже завжди запозичені з чужих джерел, він подав у них блискучі реалістичні картинки сучасної для нього Франції.

До стор. 14

Людовік XIV (1638 — 1715) — французький король, яскравий представник системи абсолютизму (необмеженої монархії) („*Держава — це я*“).

До стор. 19

Гименей — за античною міфологією бог шлюбу.

Амур — бог кохання.

До стор. 30

Буало Ніколя (Депрео) (1636 — 1711) — французький поет і критик. Його твір „*Мистецтво поезії*“ був за основу класичної поезики. Автор „*Сатир*“ і „*Послань*“, де він подавав сатиричні портрети своїх сучасників.

„*Сілен*“ — за античною міфологією, сатир, одвічно п'яне створіння, супутник Вакха.

До стор. 31

Вакх, або *Бахус* — за античною міфологією, бог вина і екстазу. Згідно з легендою, він перебував на вихованні у німф, що жили в Беотії, — а за другою легендою — в Індії. Звідси вислів „*Вакх індійський*“.

До стор. 32

Великі твори, що з'явилися після миру... — очевидно, період після революції 1789 — 1793 рр. Бальзак перераховує ряд геніальних

і видатних письменників, „владарів думок“ сучасного Бальзакові покоління.

Шіллер Фрідріх (1759 — 1805) — славетний німецький драматург і поет.

Гете Йоган Вольфганг (1749 — 1832) — великий німецький поет.

Байрон Джордж Ноель Гордон, лорд (1788 — 1824) — великий англійський поет, його творчість мала величезний вплив на сучасників.

Скотт Вальтер (1771 — 1831) — відомий англійський письменник, автор багатьох історичних романів.

Жан Поль — псевдонім відомого німецького письменника Йогана-Павла Ріхтера (1763 — 1825), видатного сатирика і гумориста, автора численних повістей, романів та оповідань.

Ламартін Альфонс (1790 — 1869) — французький поет, історик і політичний діяч.

Кюв'є Жорж (1769 — 1832) — відомий французький натураліст, творець порівняльної анатомії, остеології й палеонтології, який висунув так звану теорію катастроф або геологічних переворотів для пояснення виникнення кількох типів тваринного світу й виникнення сучасних видів.

До стор. 33

Шеньє Андре (1762 — 1794) — французький поет і публіцист, останній блискучий представник класицизму. Обвинувачений в контрреволюції, він був страчений за два дні до падіння Робесп'єра. Його посмертна слава зросла після 1819 р., коли друком з'явилась збірка його поем.

До стор. 35

Релігійні війни (від 1562 до 1598) — між католиками і гугенотами (тобто прихильниками релігійного реформатора Кальвіна) у Франції, що закінчилися виданням королем Генріхом IV так званого Нантського едикту (1598). Цим едиктом визнавалася воля віросповідання за гугенотами. Французькі релігійні війни пов'язані з іншими війнами за реформацію, яка поширилася в Західній Європі на початку XVI ст. Наслідком цих воєн було встановлення реформованої протестантської церкви, як офіційної, замість католицької в Німеччині, Чехії, Англії, Нідерландах і Скандинавських країнах.

Кальвіністи — прибічники Жана Кальвіна (1509—1564), французького релігійного реформатора, який після свого вигнання з Франції створив у Женеві протестантську республіку. К. щодо свого вчення відрізняються від інших протестантів тим, що вони зовсім відкидають усякі церемонії і традиції й висувають догму передпризначення (предестинації). У Франції кальвіністів звали гугенотами.

До стор. 37

Делавінь Казімір (1793 — 1843) — відомий французький поет і драматург.

Жуї—псевдонім французького письменника *Віктора Жозефа Етьєна* (1764—1846). Він творив у різних жанрах. Йому належать „Нариси“, драми. Найкраща з них трагедія „Сулла“. На лібретто, складені Жуї, писали музику Спонтіні, Россіні, Керубіні.

Беранже П'єр (1780 — 1857) — великий французький поет, автор численних революційних пісень, що користувались великою популярністю серед французького народу. Беранже один з найбільших сатириків ХІХ століття.

Вільмен Абель Франсуа (1790 — 1870) — французький критик та історик літератури, автор дослідів „Картини літератури доби середньовіччя“, „Курс французької літератури“ і ін.

Еньян — французький публіцист і критик першої половини ХІХ століття, один з редакторів газети „Французька Мінерва“.

Суме Александр (1788 — 1845) — французький поет, автор трагедії „Клітемнестра“, поеми „Божественна епопея“ та ін.

Тіссо П'єр (1768 — 1854) — французький публіцист, редактор газети „Французька Мінерва“.

Констан Бенжамен (1767 — 1830) — видатний французький політичний діяч, публіцист і письменник. Автор єдиного твору — роману „Адольф“ (1816).

Ламенне Фелісите Робер (1782 — 1854) — аббат, французький політичний діяч, письменник. Представник реакційного вчення, т. з. „християнського соціалізму“.

До стор. 38

Кузен Віктор (1792 — 1867) — французький політичний діяч і філософ-еклектик.

Мішо Жозеф (1767 — 1839) — французький історик, автор „Історії хрестових походів“, де він ідеалізує „хрестові походи“.

До стор. 39

Контрапункт — частина вчення про музичну композицію, що вивчає погодженість мелодій між собою.

До стор. 43

Д'Арленкур Шарль (1789 — 1856) — другорядний французький поет і романіст реакційно-аристократичного спрямування. Придворний Наполеона І і Бурбонів.

Втеча Лавалета. — Антуан Лавалет (1769 — 1830), граф, французький політичний діяч, діяльний спільник Наполеона І. З приходом до влади Бурбонів був заарештований і засуджений на смертну кару, але unikнув її через втечу.

Руссо Жан Жак (1712 — 1778) — славетний французький письменник. Прожив досить багате на авантюри життя, описане в його відомій „Сповіді“.

Магомед - Алі (1769 — 1849) — турецький намісник в Єгипті. Боровся проти незалежності Єгипта, за підкорення його Туреччині.

Кармелітка — черниця кармелітського ордену, заснованого 1451 року для жінок, з уставом ордену ченців-жебраків, реформованих св. Терезою.

До стор. 45

Бональд (1753 — 1840) і *Де Местр* (1754 — 1821) — два представники крайньої реакції. Обидва вони боролись проти будьяких проявів вільної думки, особливу ненависть їх викликала французька революція 1789 — 1793.

До стор. 48

Гяур — неправовірний, зокрема християнин (у турків).

Касба — царський палац на сході.

Готель де Рамбуйє — будинок, що належав маркізі де Рамбуйє, господині літературного паризького салону (XVIII ст.).

„*Котідьєнн*“ (щоденна газета) — реакційна газета, заснована 1792 р. В ній розвивалися монархічні і релігійні доктрини.

До стор. 49

Людовік XVIII (1755 — 1824) — французький король, що був посаджений на престол коаліцією європейських держав, після повалення Наполеона (1814 р.). Представник жорстокої реакції.

До стор. 50

Четтертон Томас (1752 — 1770) — англійський поет, автор балад, підроблених під старі поеми. Передчасна смерть Ч. (самогубство), який неспроможний був боротися з нестатками, дала тему драмі французького поета Альфреда де Віньї.

Ілоти — в спартанській державі воєннополонені, перетворені на державних кріпаків, яких передавали для експлуатації приватним особам. І. мирного часу обробляли землю, а під час війни повинні були служити в армії як легкоозброєні воїни. Правний стан ілотів був трохи кращий за стан звичайних рабів, але незрівняно гірший, ніж вільних громадян — спартіатів.

До стор. 56

Бетховен Людвіг (1770 — 1827) — геніальний німецький композитор. Автор дев'яти симфоній, численних сонат, тріо, квартетів, пісень.

До стор. 57.

Расін Жан (1639 — 1699) — великий французький драматург, автор багатьох трагедій, що суворо додержують правил класичної поезики.

Вольтер Франсуа-Марі (1694 — 1778) — справжнє прізвище Аруе; один з найвидатніших французьких „Просвітителів“, поет і драматург, романіст і сатирик, філософ, історик і публіцист. Один з найблискучіших і всеосяжних умів XVIII століття.

Массільйон Жан Батіст (1663 — 1743) — відомий французький проповідник і оратор. Його промови вивчаються буржуазними істориками літератури, як досконалі зразки класичної прози.

Бомарше — псевдонім П'єра Огюстена Карона (1732 — 1799) — великий французький комедіограф, автор блискучих комедій „Севільський цирульник“, „Весілля Фігаро“.

Дідро Дені (1713 — 1784) — славетний французький письменник і філософ-матеріаліст. Засновник відомої „Енциклопедії“. Високо розцінений Марксом і Енгельсом.

До стор. 58

Диссиденти — розкольників. В переносному розумінні — інакомислящі. В даному разі вживається в переносному значенні.

Дюкло Шарль Піно (1704 — 1772) — французький мораліст з кола енциклопедистів, автор „Міркувань про звичаї“ і „Тайних спогадів про царювання Людовіка XIV і Людовіка XV“.

Грімм Фрідріх Мельхіор (1723 — 1807), барон. Письменник і дипломат. З народження німець, але писав французькою мовою — відомий діяч французького „Просвітительства“ (його „Кореспонденція“ дуже цікава для історії того часу).

Кребійон Клод (1707 — 1777) — французький новеліст і романіст, син відомого драматурга Проспера Кребійона.

До стор. 59

Сарданапал — напівміфічний асирійський цар, який нібито царював від 836 до 817 р. до н. е. Обложений ворогами в своєму палаці, він наказав спорудити величезне вогнище, на якому спалив усіх своїх жінок, усі свої скарби і, бенкетуючи, сам згорів на ньому. Історію Сарданапала Байрон обрав сюжетом своєї драми „Сарданапал“. Фігурально — розбещений цар.

Корінна — героїня одноіменного роману М-те де Сталь.

До стор. 61

Паліссі Бернар (1510 — 1589) — французький керамік, а також живописець і вчений (відомі його глиняні вази з майстерно вирізьбленими на них фігурами). Він зробив деякі важливі відкриття в галузі мінералогії й хемії. Як гугенот ув'язнений в Бастилі, де й помер.

Фокс Чарльз - Джеймс (1749 — 1806) — англійський державний діяч, лідер партії вігів і супротивник Пітта (див. прим. до ст. 6), запеклого ворога французької революції. Ф. був прихильником союзу Британії з Францією і Америкою.

Людовік XI (1423 — 1483) — французький король, людина надзвичайної жорстокості. Боровся за поширення своєї влади проти феодалів, і в цій боротьбі спочатку був переможений.

Колумб Хрестофор (1446 — 1506) — славетний мореплавець, який відкрив 1492 р. Америку. Помер у бідності.

Цезарь Гай Юлій (100 — 44 до н. е.), — римський імператор.

Марій Гай (155 — 86 до н. е.) — римський полководець; переслідуваний своїм суперником Суллою і його прибічниками, він утік з Італії до Африки. Але ледве він зійшов на берег там, де раніш було зруйноване римлянами місто — Карфаген, як претор (тобто губернатор) тієї провінції наказав йому через свого посланця покинути те місце. „Скажи преторові, що ти бачив утікача Марія на руїнах Карфагена“ — відповів упертій Марій і залишився там. Згодом йому пощастило повернутися в Рим, де він жорстоко помстився на прибічниках Сулли.

До стор. 63

Фокіон (400–317 до н. е.) — афінський полководець; дістав прекрасне виховання, був учнем Платона. (Див. прим. до стор. 293). Перед тим, як виступати з промовою прилюдно, він старанно обдумував, як би її „скоротити, щоб у ній не залишалось нічого зайвого“. З цього погляду він розглядав і промови ораторів, отже коли Фокіон підводився з свого місця, щоб промовляти, Демосфен мав звичку говорити своєму сусіди на вухо: „Ось підводиться сокира, що втинає мої слова“.

Декарт Рене (1596 — 1650) — французький фізик, математик і ідеалістичний філософ, філософія якого одержала назву картезіанізму (від латинізованого прізвища Декарта — Картезій). Основні твори його: „Міркування про метод“ і „Метафізичні роздумування“.

До стор. 69

Гекатомба — в стародавніх греків — урочиста жертва в сто биків. Фігурально — страта великої кількості людей.

До стор. 71

Монтюмері Джемс — англійський поет (1771 — 1854). Давід, певне, натякає на подібність долі Люсьєна і цього поета, який покинув роботу в купця і пішов шукати слави з зошитом віршів у кишені.

До стор. 79

Аколіт — служник у католицькій церкві. Фігурально — прибічник.

До стор. 81

Цицерон (106 — 43 до н. е.) — славетний римський промовець; його ім'я ввійшло в прислів'я.

До стор. 85

Россіні Джьякіно (1792 — 1868) — славетний італійський оперний композитор, автор „Севільського цирульника“, „Вільгельма Телля“, „Отелло“ і багатьох інших творів.

До стор. 91

Оссіан — легендарний герой кельтського народного епосу. Англійський письменник Джек Макферсон (1736 — 1796), видав збірку „Поєми О.“ (1760 — 1765) під виглядом записаних ним народних шотландських пісень, за переказами належних Оссіану. Ця підробка була викрита, проте вплив цієї збірки на сучасників і європейську поезію був значний.

Фініа — герой цієї поеми.

До стор. 93

Немерод — міфічний цар Халдеї. В біблійі згадується за нього, як за пристрасного й невтомного мисливця. Фігурально — той, хто захоплюється полюванням.

До стор. 95

Бальзак перераховує образи героїв видатних європейських письменників (рядки 2 — 6 зверху).

Річардсон Самуель (1689—1761) — англійський романіст, один з основоположників європейського сентименталізму. Автор роману „Кларісса Гарлоу“ (1746), який набув великої популярності.

Камілла — героїня багатьох ліричних поезій Шеньє.

Тібулл (54 — 19 до н. е.) — великий римський поет. В його „елегіях“ проходить образ Аделії — коханки Тібулла.

Аріосто (1474 — 1533) — видатний італійський поет. Анжеліка — головна героїня кращої поеми Аріосто — „Роланд несамовитий“.

Данте (1265 — 1321) — славетний італійський поет. В його поемі „Божественна Комедія“ (V пісня) знаходимо чарівний образ Франчески да Риміні. Велику роль в поезії Данте відігравав образ Беатріче Портинарі, яку Данте обезсмертив у своїх поезіях.

Альцест — герой комедії Мольєра „Мізантроп“.

Ревекка — героїня роману Вальтер Скотта „Айвенго“.

Сервантес Міцель (1547 — 1616) — славетний іспанський письменник — автор „Дон Кіхота“.

До стор. 123

Гуллівер — герой відомого роману Д. Свіфта (1667 — 1745) „Мандрі Гуллівера“. Гуллівер під час своєї сповненої авантур подорожі потрапляє до країни ліліпутів, що зв'язують його канатами, товщина яких дорівнює ниткам. Гуллівер не розриває цих пут, хоч міг би легко це зробити.

До стор. 126

Лаура — героїня сонетів великого італійського поета Петрарки (1304 — 1374).

Дульцінея — фантастичний образ красуні — „дами серця“ Дон Кіхота; її звали насправді Альдонсою Лоренцо.

До стор. 138

Ельдорадо — „країна золота“ — неіснуюча країна, яку нібито відкрив Орельяна (один із супутників завойовника Перу, Пісарро), десь поміж Амазонкою й Оріноко. Фігурально — країна мрії або велике багатство. Між іншим, про Ельдорадо згадує Вольтер в „Кандіді“.

До стор. 140

Орест — міфологічна особа, син аргоського (Аргос — країна на південному сході Греції) царя Агамемнона; щоб помститися за смерть свого батька, Орест убиває свою матір, через що його починають переслідувати богині Еріннії (в римлян — фурії), які символізують гризоту, що відчуває вбивця після заподіяного ним злочину.

До стор. 143

Кортес Фернандо, або Ернан (1485 — 1547) — іспанський авантюрист, завойовник Мексики.

До стор. 151

Аполлон Бельведерський — грецький бог мистецтва і світла. Його статуя вважалась за втілення ідеальної чоловічої краси.

Антіной — юнак дивної краси, улюбленець римського імператора Адріана.

До стор. 156

Фекетмейстер (*maitre de requêtes*) — доповідач короля, той, хто доповідав йому про заяви та прохання, що надходили на ім'я короля.

До стор. 158

„*Данаїди*“ — опера відомого німецького (австрійського) композитора Сальєрі (1784), яку переробив, значно доповнивши і додавши великий балет, композитор Спонтіні (1817). Опера ця користувалась великою популярністю.

До стор. 162

Камілла Мопен. Під цим ім'ям Бальзак може мати на увазі відому французьку письменницю Жорж Занд.

До стор. 173

Селімена — героїня комедії Мольєра „Мізантроп“ — тип пихатої великосвітської жінки, кокетки.

Дочки Данаєві. Грецька легенда розповідає про казкового царя Данаю, що разом із 50 своїми дочками утік від переслідувань 50 синів царя Єгипта.

До стор. 174

Карфагенське віроламство — часто вживаний римлянами вислів (буквально — „карфагенська вірність“), бо вони звичайно вважали своїх ворогів — карфагенян — за ненадійних, віроламних людей.

До стор. 178

Фукье - Тенвіль Антуан (1747 — 1795) — головний прокурор революційного трибуналу часів Робесп'єра. Після реакційного термідо-ріанського перевороту був страчений.

До стор. 183

Плавт (254 — 184 до н. е.) — славетний римський драматург, комедіограф. Завнав страшних злиднів і мусив працювати як раб на млині. Саме за цього періоду почав писати перші свої комедії.

Макіавеллі Ніколо (1469 — 1527) — італійський політичний діяч, письменник і історик. Головний його твір „Державець“. Ідеалом М. була сильна влада, заради зміцнення якої він вважав дозволеними всілякі заходи (відсіля „макіавелізм“, цебто безпринципність, нечесність у політиці).

До стор. 189

Тальма (1763—1826), *Флері* (1750 — 1820), *Мішо* (1765 — 1826), — відомі французькі актори. Тальма відігравав визначну роль в буржуазній реформі французького театру.

До стор. 190

Дюканж Віктор (1783 — 1833), — французький драматург і романіст. Його роман „Леонід“ вийшов у п'яти томах 1823 р.

До стор. 194

Редкліфф Анна (1764 — 1823) — англійська романістка, автор романів таємності і жахів — „Тайни Удольфо“ (1794 р.) і ін.

До стор. 201

Бюффон (Леклерк) (1707 — 1788) — великий французький учений, природознавець, автор славетної „Натуральної історії“.

До стор. 207

Стерн Лоренс (1713 — 1768) — англійський письменник - сатирик, сільський пастор. Автор „Сентиментальної подорожі“ і „Трістрама Шенді“.

Жоффруа Сент-Ілер, Етьєн (1772 — 1844) — відомий французький натураліст, захисник ідеї єдності органічного складу, розробляв проблеми зоології, порівняльної анатомії, органічної патології й філософії природознавства.

До стор. 212

Прометей — герой античної легенди, який, порушивши наказ царя богів Зевса, подарував людям вогонь. За це його було прикуто до скелі, куди прилітав орел, який рвав йому печінку.

До стор. 214

„Тассо“ Гете. *Тассо* (1544 — 1595) — італійський поет, якого обрав героєм своєї п'єси Гете, щоб розкрити трагедію митця, задушеного королівським двором.

До стор. 228

Арістарх Александрійський (250 — 143 до н. е.) — відомий старогрецький графік і критик. Фігурально — строгий, але освічений і справедливий критик у протилежність до Зоїла, критика задрісного й несправедливого.

Фідій — відомий старогрецький скульптор (500 — 430 до н. е.). Оригінали його творів, з яких найвидатнішими були статуї Зевса в Олімпії й Афіни в Парфеноні, не збереглися до нашого часу.

До стор. 234

„*Констітюзьйоннель*“ („Конституціоналіст“) — ліберальна газета, заснована ще 1815 року під назвою „*Ендепандан*“. Першими редакторами її були деякі діячі 1793 року. Розквіт її популярності припадає на 10 останніх років Реставрації, коли вона перетворюється на орган консервативних лібералів. Після 1830 року починається її занепад. 1849 року вона починає вести кампанію на користь Людовіка Бонапарта. Згодом вона стає офіційним консервативно-ліберальним органом.

„*Журналь де Деба*“ (Газета дебатів) — заснована 1789 року, ліберальна газета. Наполеон I призначив її цензором Рев'є, а 1811 р. конфіскував її і сам став редактором. Після Реставрації вона повертається своєму колишньому власникові. За часів другої імперії (1852 — 1870) веде кампанію проти Наполеона III і після 1870 р. стає органом консервативної республіки.

До стор. 236

Корінна (дав. прим. до стор. 59). *Рене* — героїня одноіменного роману Шатобріана.

Манон Леско — героїня одвоіменного роману Аятуан Франсуа Прево (1697—1763).

„*Оберманн*“ — роман Сенанкура, що мав значний вплив на французьку літературу ХІХ століття.

До стор. 239

Поль-де-Кок (1794 — 1871) — французький бульварний письменник, автор численних романів, що користувались значною популярністю серед буржуазних читачів.

До стор. 242

Гіппократ — найвідоміший старогрецький лікар (460 — 377 до н. е.). Його слава була така велика, що староперський цар Артаксеркс запросив його до себе, щоб Г. припинив страшну епідемію, яка лютувала у військах царя. Але Г. відмовився від розкішних подарунків, які прислав йому цар, сказавши, що не може допомогти ворогові свої батьківщини, бо того часу Артаксеркс воював з Афінською республікою.

Шейлок — герой трагедії В. Шекспіра (1564 — 1616) „Венеціанський купець“ — втілення образу жорстокого лихваря, що не спиняється ні перед чим, щоб помститись своєму ворогові.

До стор. 252

„*Консерватор*“ — газета крайніх роялістів за часів Реставрації. Заснована 1818 року. Керували нею Шатобріан і Ламенне. К. трактував релігійні проблеми, обстоював абсолютну монархію, виступав проти всіх ліберальних реформ, але, не зважаючи на це, був закритий 1820 року після відновлення цензури.

Дюссо, Франсуа Жозеф (1769 — 1824) — французький критик, один з фундаторів газети „*Журналь де Деба*“.

Ф'еве Жозеф (1767 — 1839) — французький публіцист і літератор.

До стор. 254

Скріб Ежень (1791 — 1861) — відомий французький драматург. В своїх численних комедіях завжди майстерно будував інтригу.

До стор. 258

„*Мінерв Франсез*“ („Французька Мінерва“) — газета, яка почала виходити 1818 року замість „*Меркюр де Франс*“. Редакторами її були Бенжамен Констан і Еваріст Дюпулен; мала вона ліберальний характер. В 1820 році, коли була відновлена цензура, „*М. Ф.*“ припинила своє існування.

До стор. 262

Нодьє Шарль (1780 — 1844) — французький письменник-романтик. Найбільш відомий його твір — роман „*Збогар*“.

До стор. 264

Паста в „Танкреді“. Джіудітта Паста (1798 — 1865) відома італійська співачка. На сюжет „Танкреда“ писали опери численні композитори, але найбільш популярною був твір Россіні.

Терм — у римлян бог кордонів і меж, якого звичайно зображали у вигляді стовпа з людською головою.

До стор. 273

Бейль П'єр (1647 — 1706) — французький філософ - вільнодумець, автор „Історичного словника“, скептична філософія якого підготувала ґрунт для появи філософії Вольтера і енциклопедистів.

До стор. 284

Діатриба — жорстока критика, критична промова.

До стор. 290

Блюхер (1742 — 1819) — німецький фельдмаршал, який відіграв активну роль в боротьбі проти Наполеона І. Участь його війська в битві під Ватерлоо вирішила поразку французів.

До стор. 292

Тартюф — герой одноіменної комедії Мольєра, яскравий образ шахрая, лицеміра й облудника, що під прикриттям релігії творить свої темні діла.

До стор. 293

Арістід (540 — 467 до н. е.) — старогрецький полководець і державний діяч. Особливо відзначився під час греко-перської війни. Вигнаний з Афін, підпав під остракізм (483), потім повернувся туди й продовжував свою діяльність. Фігурально — справедливий, чесний державний діяч.

Платон (427 — 348 до н. е.) — широковідомий старогрецький філософ-ідеаліст, учень Сократа, учитель Арістотеля, автор філософічних діалогів: Федон, Тімей, Федр, Горгій та інших, в яких розвивається філософія Сократа. Його філософія є найчистіший вид ідеалізму і, певною мірою, була використана творцями християнської релігії.

Катон старший (237 — 142 до н. е.) — римлянин, відомий суворістю своїх принципів. Він був призначений цензором громадської моральності й на цій посаді старався боротися з занепадом моралі. Він надзвичайно настирливо пропагував у сенаті ідею війни з Карфагеном і закінчував свої промови словами: „А все ж таки я гадаю, що Карфаген повинен бути зруйнований“. Фігурально — людина суворої моралі, або та, що прикидається такою.

Плутарх (50 — 120) — грецький письменник, історик, філософ, автор т. з. „Паралельних біографій“.

До стор. 295

Стратема — воєнна хитрість, спосіб діяння.

До стор. 303

Кавдінське межир'я в Апенінах, в країні самнітів, на кордоні Кампанії, де 321 року до н. е. римське військо було переможене самнітами.

До стор. 310

Макбет — персонаж з драми Шекспіра такої самої назви. М. був шотландським таном (бароном), коли відьми провіщали йому, що він стане шотландським королем. Згодом М. убивав короля, спонуканий своєю жінкою — і так здійснюється віщування, бо по смерті короля М. обирають королем.

До стор. 311

Таллейран Шарль-Морис (1754 — 1838) — відомий французький державний діяч, що з легкістю переходив від слугування одному урядові до протилежного.

До стор. 323

Барбен — герой комедії Мольєра „Учені жінки“.

До стор. 324

Александрове царство — тобто царство Александра Македонського (356 — 323), яке утворювалося з усіх його завоювань в Азії. Після смерті Александра розподіл його царства спричинився до кровопролитних воєн поміж його полководцями, т. зв. діадонами („спадкоємцями“).

До стор. 325

Франклін Беніамін (1706 — 1790) — видатний американський політичний діяч, письменник, журналіст і винахідник.

До стор. 326

Неккер Жак (1732 — 1804) — французький банкір, який два рази призначався міністром фінансів за царювання Людовіка XVI, але не міг припинити фінансової кризи своїми реформами.

До стор. 332

Лабрюйєр Жан де (1645 — 1696) — французький письменник з числа „великих класиків“ (автор єдиної книги „Характери, або звичаї цього віку“), виступав у своїх творах проти великого дворянства, вказуючи на злидні селянства й дрібної буржуазії

Лесаж Аллен (1668 — 1747) — відомий французький романіст, драматург. Один з перших у Франції професіоналів-письменників. З його творів найбільш відомі роман „Жіль Блаз“ і п'єса „Тюркаре“.

До стор. 335

„*Перські листи*“ (1721) і „*Дух законів*“ (1748) — два відомі твори славетного французького мислителя Монтезьє Шарль Луї (1689 — 1755).

До стор. 341

„*Месенські елегії*“ — збірка поезій Делавіня (див. прим. до стор. 37).

До стор. 346

Ловелас — герой відомого роману Річардсона „Кларісса Гарлоу“ — втілення розпусти. Ім'я Ловеласа ввійшло в прислів'я.

Ахілл і Гектор — герої поеми Гомера „Іліада“. Гектор падав забитий Ахіллою.

До стор 347

Претекста — біла тога (верхній одяг), облямована пурпуровою смугою, яку носили в Римі патриції.

До стор. 363

Тріумфатори — в старому Римі полководці, які, одержавши велику перемогу над ворогами, вшановувались урочистою процесією. У процесії брали участь воїни й здобуті на війні полонені, що йшли перед колесницею, де сидів сам переможець, над головою якого тримали лавровий вінець.

До стор. 365

Боссюе, Жак Бенінь (1627 — 1704) — французький єпископ, відомий оратор і історик. Теоретик монархічного абсолютизму.

Амфітріон — персонаж з комедії Плавта, яку наслідував Мольєр. Хазяїн, який частує своїх гостей не з гостинності, а через егоїстичну пиху, щоб показати своє багатство.

До стор. 380

Ілотизм — система державного рабства (див. Ілоти — прим. до стор. 50).

До стор. 385

Фронда — громадянська війна у Франції за часів дитинства Людовіка XIV, між партією двору (Анни Австрійської й Мазаріні) і партією парламенту (1648 — 1653).

Рішельє Арман Жан (1585 — 1642) — один з найбільших державних діячів Франції, який боровся за зміцнення королівської влади. Він був проти феодальних вольностей, проти феодального розпорошення країни.

До стор. 397

Тиціан Вечеліо (1477 (1489) — 1576) — великий італійський художник.
Веронезе Паоло (1528 — 1588) — італійський художник.

До стор. 398

Лаццароні (вірніш Ладдзароні — від італійського слова *lazzarone* — вероба) — хлопчики-жебраки на вулицях Рима та інших італійських міст.

До стор. 405

Лафайет Марі Жозеф (1757 — 1834) — маркіз, французький політичний діяч, учасник революції 1789 — 1793 р. і 1830 р. Зрадник революції.

До стор. 420

Сікофант — у Афіській державі урядовець, який мусив доглядати, щоб не вивозили фіги за кордон, бо це було заборонено особливим законом. Фігурально — таємний агент, шпигун, ябедник.

До стор. 464

Санчо Панса — герой роману Сервантеса „Дон Кіхот“.

До стор. 485

Полішінель (від неаполітанського Пульчінелла) — персонаж неаполітанських фарсів й італійської „Коммедіа дель'арте“, тип веселуна, крикуна, п'яниці, сварливої людини.

До стор. 498

Кунктатор Фабій („забарник“) — римський полководець III ст. до н. е., якому, завдяки його обережній тактиці, пощастило затримати наступ карфагенського полководця Ганнібала.

До стор. 539

„Автор Елоа“ — Альфред де Віньї (1799 — 1863), видатний представник французького консервативного романтизму.

Гез де Бальзак (1594 — 1654), французький письменник, автор „Листів“, що мають морально-напутливий характер.

До стор. 584

Бенедиктинець — чернець ордену бенедиктинців, заснованого 529 року в Італії св. Бенедиктом. Серед бенедиктинців було чимало вчених, які сприяли тому, що багато творів античних письменників збереглися до нашого часу. Фігурально — вчена, солідно освічена людина.

До стор. 591

Тамплієри — „рицарі храму“. Рицарський і чернечий орден, заснований 1119 року. Під час хрестових походів тамплієри дуже забагатіли й стали банкірами пап і феодалів. Філіпп IV Прекрасний, французький король, бажаючи захопити багатства тамплієрів, попавив багатьох з них, а 1312 року папа Клімент V скасував і самий орден тамплієрів.

Капітул — рада духовних осіб у католиків.

Іфрит — арабською мовою — демон, лихий дух.

До стор. 595

„*Втрачений рай*“ — поема Джона Мільтона (1608 — 1676). Один з найбільших поетів Англії. Публіцист, співучасник англійської революції (1640 — 1660).

До стор. 596

Марія Антуанета — французька королева (1755 — 1793), яку було страчено під час французької революції.

До стор. 606

Мерсьє Луї - Себастьян (1740 — 1814) — французький літератор, автор твору „Картини Парижа“.

Кур'є Поль - Луї (1772 — 1825) — французький вчений і публіцист, автор славетних політичних памфлетів, перекладач на французьку мову „Дафніса і Хлої“ Лонга.

Манюель, Жак - Антуан (1775 — 1827) — французький оратор.

З М І С Т

	Стор.
Частина перша. Два поети	7
Частина друга. Провінціальна знаменитість у Парижі .	145
Частина третя. Муки винахідника	441
Примітки	621

Ціна 8 крб. 75 коп. Оправа 1 крб. 25 коп.

Друкарня ім. М. В. Фрунзе. Харків.
пров. Фрунзе, 6. Уповноважений Го-
ловліту 4696. Замовл. 31. Тираж 10.000.
39³/₄ друк. арк.

Видання № 495. Пап. ф. 82×110—56 кг.
19⁷/₈ пап. арк. В 1 пап. арк. 140.000 літ.
Здано в роботу 13-I-36 р. Підписано
до друку 26-VIII-37 р.

